ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सतन्त्रवार्तिकशाबरभाष्यसमेतं

श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

[१] शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्र श्रूयते 'सोमेन यजेत, दाक्षिणानि जुहोति, हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इति । यजति ददाति जुहोतयस्ते किं संहत्य कार्यं कुर्वन्ति, उत वियुत्येति संशयः । साधकाः संहत्यापि साधयन्तो दृश्यन्ते वियुत्यापि । संहत्य तावत्, त्रयो ग्रावाण एकामुखां धारयन्तो दृश्यन्ते, नागदन्तकास्तु वियुत्यापि । एकैकस्मिन् हि शक्यते शिक्यमवलम्बयितुम् । अतः, यजति—ददाति—जुहोतयः संहत्य साधयेयुर्वियुत्य वेति जायते संशयः ॥

उपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादौ गतेऽधुना ।
शब्दान्तरादिभिर्भेदो लक्षणार्थोऽभिधीयते ॥

तत्र शब्दान्तरं तावत्स्पष्टत्वात्प्रथममुदाह्रियते । एकानेकाख्यातप्रत्ययसंबद्धाः सर्वे धातवो यजति ददाति जुहोति निर्वपति गृह्णाति स्तृणाति शंसति स्तौति इत्येवमाद्य उदाहरणम् । भाष्यकारेण तु स्वत्वपरित्यागांशेन यजत्यादित्रयं प्रत्यासन्नार्थत्वात्सुतरामभिन्नमाभासत इत्युदाहृतम् । तत्र पूर्वपक्षत्रैविध्यदर्शनात्संशयोपन्यासोऽपि तदनुगुणः प्रतिभाति । तद्यथा तिस्रो भावनाः किमेकमपूर्वं कुर्वन्त्युत त्रीणीति, तथा त्रयो धात्वर्थाः किमेकां भावनां विशिंषन्त्युत तिस्रः, तथा त्रयो धातवः किमेकं धात्वर्थं वदन्त्युत त्रीनिति । कार्यशब्दश्चापूर्वभावनाधात्वर्थेषु उपकार्यत्वाविशेषेण प्रयुज्यते । भावनाधात्वर्थधातवो ह्येषामुत्पादनेन विशेषणेन प्रतिपादनेनोपकारकत्वात्साधनत्वेनाभिधीयन्ते । कुतः संशयः ॥

साधकत्वं द्विधा दृष्टं प्रत्येकसमुदाययोः ।
वस्तुलक्षण एवातस्तद्दृष्टेः संशयोद्भवः ॥

अथवा पारमार्थिकोऽत्रायमेकः संशयः, किं धात्वर्थत्रयानुरक्तैका भावना, अथवा प्रतिधात्वर्थं भावनाभेद इति । भावनैव धात्वर्थानुरक्ता कर्मशब्देनोच्यते । तस्या एव शब्दान्तरादि भेदकं भविष्यति, अपूर्वस्यानभिधेयत्वात्कर्मभेदानुनिष्पाद्येव तदिति न

किं तावत् प्राप्तं, संहत्येति । कुतः । अदृष्टार्थानामुपकारकल्पनाऽल्पीयसी न्याय्येति । कथम् ।

अदृष्टो योऽश्रुतो वाऽर्थः स नास्तीत्यवगम्यते ।
तस्मिन्नसति दृष्टश्चेच्छ्रुतो वा न विरुध्यते ॥
विरुध्यमाने कल्प्यः स्याज्जायते तेन सोऽर्थवान् ।
विशेषश्चेन्न गम्येत, ततो नैकोऽपि कल्प्यते ॥

गम्यते च विशेषः, बहुभ्य एकमपूर्वमिति । तस्मात् समुदायश्चिकीर्षितः । ततो ह्यदृष्टे कल्प्यमानेऽवयवानां समुदायं प्रत्यर्थवत्त्वादेकमपूर्वं समुदायात् कल्पितं भविष्यति । न चाशाब्दः समुदायः । अवयवशब्दैरेव समुदायस्योक्तत्वात् । तस्मात्समुदायाश्चिकीर्षितः । अथवा यजेतेत्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं ब्रवीति, उत्तरो भावयेदिति । तथा

पृथग्विचारमर्हति । प्रासङ्गिकस्तु धात्वर्थैकत्वोपन्यासः कथमप्यसार्वत्रिकः सन्यज्यादिषु भविष्यतीति नातीव तन्त्रीकर्तव्यः । ततश्चैतदपि संशयकारणं पूर्वपक्षवादिनः प्रतिभाति किं धात्वर्थान्प्रत्युपादीयमाना भावना प्रत्येकं समाप्यते, अथ वा ते तां प्रत्युपादीयमानाः संहत्य विशिंषन्तीति । किं तावत्प्राप्तं संहत्येति । तत्र **समुदायश्चिकीर्षितः समुदायादेकमपूर्वं न वाऽशाब्दः समुदाय** इत्यादिषु पुनः पुनः समुदायशब्दोच्चारणादपूर्वैकत्वाभिधानाच्च तिसृभ्यो भावनाभ्य एकमपूर्वमिति पूर्वः पक्षः । इयं चोपपत्तिः ॥

अदृष्टं प्रथमं तावन्नास्तीत्येवं प्रतीयते ।
तथैव निश्चयश्चात्र दृष्टं चेन्न विरुध्यते ॥
दृष्टश्रुतविरोधे तु सत्यदृष्टं प्रकल्प्यते ।
एकेन चाविरोधित्वे सिद्धे नानेककल्पना ॥

तदेवाऽऽह ॥

विरुध्यमाने कल्प्यः स्याज्जायते तेन सोऽर्थवान् ।

दृष्टः श्रुतो वा भवतीति । तत्राप्येकानेकार्थकल्पनयोर्विशेषश्चेद्गुरुलाघवं प्रति न गम्येत ततोऽनेकोपि कल्प्येत, गम्यते चासौ । तस्मात्समुदायादेकमपूर्वम् । तत्रैतत्स्यात्, केन भावनासमुदायश्चोदितो यस्मादेकमपूर्वं स्यादित्यत आह—**न चाशाब्दः समुदायोऽवयवशब्दैरेव चोदितत्वात्** । अथ वेति—धात्वर्थत्रयानुरक्तैकभावनापक्षपरिग्रहः । तस्याप्युपपत्तिः ॥

१ समुदायप्रतिपत्त्यर्थत्वादिति पाठान्तरम् । २ विशिंषन्तीति—अनेन च सोमेन यजते इत्यादिवाक्येषु धात्वर्थविशिष्टभावनाविधिरुत ज्योतिष्टोमवाक्यविहितानादतधात्वर्थविशेषभावनानुवादेन धात्वर्थविधिरिति संदेहो भावनाभेदाभेदसंशयकारणमित्याशयः सूचितः ।

ददातीति पूर्वो भागो ददात्यर्थम्, उत्तरस्तमेव भावयेदित्यनुवदति । एवं जुहोतीति पूर्वो भागो जुहोत्यर्थम्, उत्तरस्तमेवानुवदति । तेनैकस्यां भावनायां त्रयो यजत्यादय उपाया विधीयन्ते श्रुत्या । तस्मा-

---

प्रत्ययार्थप्रधानत्वात्प्रतिधातु न भिद्यते ।
तत्रोपादीयमानत्वाद्धात्वर्थाः संहताः पुनः ॥

यदि हि धात्वर्थानां प्राधान्यं भवेत्ततो भावना तान्प्रत्युपादीयमाना प्रतिप्रधानं भिद्येत । भावप्रधानत्वाच्चाऽऽख्यातस्य प्रकृतिप्रत्यययोश्च प्रत्ययार्थशेषत्वादरुणैकहायन्यादिवद्यागादिभिः संहत्यैका भावना विशेष्यते । यद्यपि प्रधानानां गुणानुरोधेनाऽऽवृत्तिरयुक्ता तथाऽपि केवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगासंभवादवश्यं तावद्धातुसंबन्धार्थं प्रत्ययः पुनरावर्तयितव्यः । यदि तु केवलः प्रत्ययः क्रीणातिवच्छ्रूयेत, ततः सकृदुच्चरित एवारुणादिभिरिव धातुभिः संबध्येत, अपदत्वान्न स्वतन्त्रः श्रूयत इत्यावर्तते । दृष्टा च विशेषणसंबन्धार्थमावृत्तिः "आयुर्यज्ञेन कल्पतां" 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति' 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' इत्येवमादिषु । तथाऽनुष्ठानावृत्तिरपि ज्योतिष्टोमस्यानेकद्रव्यदेवतासंयोगसंपादनार्था दृश्यते । तस्मादर्थैकत्ववशेन सर्वमिदं यजतिददातिजुहोतिविधानात्मकमेकं वाक्यमेकं कर्मैकं चापूर्वमिति । अयमेव चात्र पूर्वः पक्षः साधुर्न पूर्वोक्तो भावनासमुदायासंभवात् । कुतः ॥

प्रसिद्धे भावनाभेदे भाव्यभेदो नियोगतः ।
न चाऽऽसां समुदायत्वमेकशब्द्याद्विनेष्यते ॥

यदि हि भावनाभेदं पूर्ववाद्यभ्युपगच्छत्येव ततः सा भावयितव्याऽपूर्वभेदादृते नैव भिद्यत इति तद्भेदेऽपि सिद्धे किमनेन कृतं स्यात् । अपि च समुदायत्वापादनमेकशब्दसंयोगात्समुदायानुवादरूपेण वा भवति यथा "य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते" इति, फलादिसंबन्धेन वा यथा "राजसूयेन स्वाराज्यकाम" इति । न त्विहैकमपि पश्यामो येन समुदायत्वमध्यवस्येम । ननु ज्योतिष्टोमेनेत्येष समुदायवचनो भविष्यति । न । तस्य यजिसामानाधिकरण्येन तन्मात्रवचनत्वात् । तस्मान्नैष पक्षः । एवं तु भाष्यग्रन्थो नेतव्यः । किं तावत्प्राप्तं धातुत्रयानुरक्तमिन्द्रायुधवदेकं[1] कर्मेति । तत्सिद्ध्यर्था त्वियमुपपत्तिः । एवमल्पादृष्टकल्पना भविष्यतीति । कर्मभेदे हि बह्वदृष्टकल्पना निष्प्रमाणिकाऽभ्युपगन्तव्या । तस्मात्समुदायश्चिकीर्षित इत्याद्येकस्यैव कर्मणोऽवयवाभिप्रायेणोक्तम् । अतो यजेतेत्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं ब्रवीति, उत्तरो भावयेदित्यादि निगमनम् । अथ वेति प्रमादलिखितमिति मन्यन्ये । शक्यं त्वेतत्समर्थयितुं, द्वे ह्येते पूर्वपक्षोपपत्ती भाष्यकारेणोपन्यस्ते । तत्रानेकादृष्टकल्पनादोषं पूर्वमुपन्यस्य अथ वेत्युपपत्त्यन्तरमाह ।

---

१ यथेन्द्रायुधं लोहितशुक्लकृष्णैस्त्रिभिर्धातुभिः संहत्यानुरज्यते तथेति दृष्टान्तार्थः ।

दैतैर्यागदानहोमैर्विशिष्टापूर्वस्य भावना प्रतीयते । अत उच्यते–संह-त्यैकमपूर्वं साधयन्तीति । यद्वा यजतिशब्देन विहितं दानं दानहोमशब्दे-नानूद्यते गुणसंबन्धार्थम् । तस्मादेकमपूर्वमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिशब्दमपूर्वभेद इति । शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् । यजेतेत्यनेन केवलस्य यागस्य कर्तव्यतोच्यते, न तु जुहोतिशब्दाभिहि-

---

एतदुक्तं भवति । किमेकादृष्टकल्पनोपपत्त्याऽथवा शब्देनैवैकां भावनां प्रतिपादयामः । पूर्वार्थभेदेऽपि प्रत्ययैकत्वेनाभिन्नार्थप्रतीतेस्तद्दर्शयति । तथा ददातीति पूर्वो ददात्यर्थ-मुत्तरस्तमेव भावयेदिति । एवं प्रतिभाति तमेव धात्वर्थं भावयेदिति । तत्त्वयुक्तम् । सर्वत्र धात्वर्थभाव्यत्वप्रतिषेधात् । न चैतत्पूर्वपक्षवादिनोऽपि क्वचिदुपयुज्यते । तथाऽ-नुवदतीति न शक्यं वदितुम् । तस्मादेवं वाच्यं पूर्वो ददात्यर्थ उत्तरः पुनर्यो यजतेः परेणाशिनोक्तस्तमेव भावयेदित्येवं धात्वर्थान्तरसंबन्धार्थमनुवदतीति । एवं जुहोतीत्य-त्रापि । तथा च यजेतेत्यत्रैवं नाभिहितं, न हि तत्र पूर्वतरप्राप्ता भावनाऽस्ति याऽनूद्येत । यदि धात्वर्थभाव्यत्वमभिधीयेत तदविशिष्टं तत्रापीति । न तद्वर्जमुत्तरयोरेव ब्रूयादतो भावनैकत्वप्रतिज्ञानाभिप्रायमेतत् । तस्मादेका भावनाऽपूर्वं च । यद्वा यजतिशब्देन विहितमिति–धात्वर्थैकत्वं वदति स्वत्वत्यागांशसमत्वात् । अथापि लक्षणया ददाति जुहोति यजेतेत्यस्यानुवादस्तथाऽपि कर्मान्तरनिमित्तादृष्टकल्पनातः सैव ज्यायसीत्याश्रीय-ते । न वाऽनुवादे लक्षणा दोषः । गुणविध्यर्थस्त्वनुवादः । एकत्राऽऽत्रेयः संप्रदानं हिरण्यं च प्रदेयं विधीयते । इतरत्र दाक्षिणानि विधीयन्ते । ननु नामधेयत्वान्नैवायं गुणविधिः । कर्मविधानपक्षे ह्येतस्य नामधेयत्वम् । अनुवादे तु वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादेका-न्तेन गुणविधिरभ्युपगन्तव्यः । तदा च यजतिददातिजुहोतय इति धात्वभिप्रायकम् । एकं कार्यमेकं धात्वर्थं तदेतरत्तदर्थमिति वा न्यायेनैकमपूर्वं गमयन्तीत्यर्थः । तस्मान्न कर्म-भेद इति ॥ अत्रोच्यते ॥

धात्वर्थभेदे सर्वत्र विज्ञेयं भावनान्तरम् ।
उत्पत्त्यैकानुरक्ता हि नान्येनाप्यनुरज्यते ॥

यद्यप्येको भावनावचनस्तदर्थस्य च प्राधान्यं, तथाऽप्यनुरञ्जकधात्वर्थभेदाद्भावनान्तरं प्रत्येतव्यम् । न ह्येकस्यास्त्रयो धात्वर्थाः संनिपतितुं समर्थाः । न च समुच्चयं प्रतिपद्यन्ते करणांशावरोधित्वेन तुल्यार्थत्वादन्योन्यानिरपेक्षभिन्नशब्दोपादानाच्च । न ह्येको धातुस्त्रीन् धात्वर्थानुपादत्ते । न चैकस्मिन्पदे धातुत्रयं परस्परापेक्षं प्रत्ययं प्रत्युपादीयमानं संभ-वति "धातोः"[1] इति प्रत्ययोत्पत्तौ विवक्षितैकत्वसंख्यत्वात् । न चैतत्पदत्रयमेकवा-

---

१ पा० सू० ३-१-९१ ।

क्यतां गच्छति । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वैकार्थत्वयोरभावात् । न वैकापूर्वकल्पनात एक-वाक्यताऽऽपद्यते । ' समेषु वाक्यभेदः स्यात् ' इत्यत्र प्रत्याख्यातत्वात् । न चापूर्वभेदा-भेदपूर्वकौ कर्मभेदाभेदौ । विपरीताभ्युपगमात् । यदि च केवलैव भावना केन चिदुपादी-येत ततोऽरुणादिभिरिवैकवाक्यगतैर्दध्यादिवद्वा भिन्नवाक्यगतैरेकैवानूद्यानूद्य युगपद्वा वि-शिष्टविधानन्यायेन यागदानहोमैरनुरज्येत, न त्वस्याः पृथगुत्पत्तिरस्तीत्यवश्यं ददात्या-दीनामेकेन समस्तैर्वोत्पादयितव्या । तत्र यदि तावत्समस्तैरुत्पाद्यते, तत उत्पन्नायाः पुन-रुत्पत्त्यसंभवात्सिद्धं कर्मान्तरत्वम् । अथैकेन तावदुत्पाद्येत, तत्रापि विनिगमनायां हेतो-रभावाद्विशेषो न ज्ञायते । येन केनचिदुत्पत्तिरप्येतस्याः प्रतीयते ततस्तद्व्यतिरि-क्तेन धातुना नानुरज्यते । येनैव ह्येकेन धातुना कृतानुबन्धा भावनोत्पन्ना तस्यैव श्रौत-त्वेन बलीयस्त्वान्न पदान्तरस्थैर्धात्वर्थैः सह विकल्पः संभवतीति ततः प्रच्युतैस्तैः स्व-पदप्रतिपादितमवश्यं भावनान्तरमनुरञ्जनीयम् । एवमेकैकत्र स्वपदोपात्तधात्वर्थानुरञ्जनमौ-त्पत्तिकं श्रौतं च, धात्वर्थान्तरानुरञ्जनमुत्पन्नभावि वाक्यप्रकरणलभ्यं च । ददातिर्हि यजत्युपनिबद्धां भावनां निषेधन् स्ववाक्यानुच्चारितां पदान्तरानुवर्तिनीं प्रकरणाद्वाक्याच्च प्राप्नुयादेवं यजतिरपि तत्र तत्रेति योज्यम् । ननु च ददातिपदेऽप्यसौ पुनः श्रूयमाणा सैवेति प्रत्यभिज्ञायत इति न वक्तव्यं वाक्यप्रकरणाभ्यां ददातिसंबन्धो भवतीति । सत्यं भावनामात्रसंबन्धः श्रुत्यैव प्रतीयते । यागानुरक्तभावनासंबन्धे तु न श्रुतिव्यापारो युज्यते । ननु चैकत्वादेवास्या एवं भेदव्यवहारो न युक्तः । केन वा कर्मभेदपक्षेऽपि सामान्यैकत्वं नाभ्युपगम्यते । नन्वत्र व्यक्तिनानात्वेऽपि नास्ति प्रमाणम् । कथं नास्ति । यदा भिन्नधात्वर्थसंनिधानादसौ नानात्वेन प्रतिशब्दमुपलभ्यते । ननु च शब्दवदेव परोपाधिको भेदप्रत्ययो न पारमार्थिको भावनाभेदः स्यात् । नैतदेवं, शब्दस्यापि गका-रादिभेदः पारमार्थिको नैव कस्यचिदनिष्टस्तद्वदिहापि यागादिभेदे सिद्धे शब्दस्थानीयम-नुष्ठानसामान्यं निरूप्यते । न च यथा शब्दस्यार्थान्तरभूता ध्वनयः द्रुतादिबुद्धिमपार-मार्थिकीं कुर्वन्त्येवमत्र यागादयोऽदूरव्यतिरिक्ताः । तस्मादस्ति भेद इति । आह च—

यथा रक्तोपधानेन निरुद्धे स्फटिके सति ।
कृष्णादिचोदनायुक्तं गम्यते स्फटिकान्तरम् ॥
तथैकधातुसंबद्धभावनाचोदने सति ।
भावनान्तरगामिन्यः स्युर्धात्वन्तरचोदनाः ॥

यस्मात्प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थाभिधाने स्मृतेराचाराच्च नित्यविवक्षितक्रमत्वेन पूर्वप्रयु-क्तप्रकृत्यर्थव्यासेषु प्रतिपत्तृषु प्रत्ययांशः संनिपतन् कृतानुबन्धमेव स्वार्थं वदति । तस्मान्न

१ (अ० २ पा० १ अ० १५ सू० ४७)

तस्य, ददातिशब्दाभिहितस्य वा । शब्दान्तरत्वात् । प्रयोगवाक्यशेषभावेन हि समुदायस्य सत्तासम्बन्धो गम्यते, श्रुत्याऽवयवस्य यजेतेति । संनिहितयोरपि वाक्येन दानहोमयोः । श्रुत्या यागस्यैव सत्तासम्बन्धो गम्यते न दानहोमयोः । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । तस्मान्न समुदायः शाब्दः । कल्प्यमानो हि प्रयोगवचनेनैकवाक्यतां नीत्वा कल्प्येत । शब्दान्तरं च यजतेर्ददातिः । तत्र यद्यपि परो भागो भावनावचनः सर्वेषु समानस्तथाऽप्येकैकस्य पूर्वोऽवयवोऽन्यः, अन्यश्च तेन समुदायः शब्दान्तरमन्यस्मात्समुदायात् । तत्रार्थान्तरं व्यक्तम् । दद्यादिति दानेन साधयेदिति केवलमेव दानं करणं भावनायाः प्रतीयते, न यागहोमौ सहायावपेक्षते । तथा जुहोतीति होमसाधनां भावनामाह, न दानयागावपेक्षते । तत्रैतावच्छब्देनावगतं, दानेन केवलेन सिध्यतीति । जुहोतीत्यपि होमेन केवलेन सिध्यतीति, न तु दानेन केवलेन सिध्यतीति विज्ञानं निवर्तते । ददातिर्हि स्वेन कारकग्रामेण कृतानुबन्धो न यागं होमं वाऽनुबन्धमपेक्षते । तस्माद्भिन्नानि वाक्यानि, प्रतिशब्दमपूर्वभेद इति । न च दानस्य यजतिर्जुहोतिर्वाऽनुवादो, यागहोमयोराविवक्षाप्रसङ्गात् । न च दानमितरयोरनुवादः । परस्वत्वार्थत्वाद्ददातेरितरयोश्च त्यागार्थत्वात् । प्रयोजनं—पूर्वपक्षे समुदायादपूर्वं, सिद्धान्ते तु यागस्य फलवत्त्वादितरयोर्गुणभावः ॥ १ ॥

कदाचित्प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते । यथोक्तं प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याहेति । प्रयोगवाक्यशेषभावेन हि समुदायस्य सत्तासंबन्ध इति । एकापूर्वकल्पनया हि समुदायानुरक्तभावनाकल्पनमाश्रितं फलसंबन्धनिमित्ता वाऽपूर्वकल्पना । प्रयोगवाक्यशेषभावेन वोत्पत्तिवाक्यानां फलसंबन्धो भवति न स्वरूपैः । अवधृतस्वरूपाणि च कर्माणि प्रयोगवाक्येन गृह्यन्त इत्यवगते भेदे न शक्यान्येकीकर्तुम् । न च ददातिजुहोत्योः प्रयोगवाक्यशेषभावं पश्यामः, यजेत स्वर्गकाम इति केवलयागश्रवणात् । न च तेन दानहोमौ लभ्येते । स्वार्थत्यागप्रसङ्गादुभयाश्रयणे वा युगपच्छ्रुतिलक्षणापत्तिर्दोषः । तस्मान्न समुदायकल्पनाऽस्ति । अतश्च धात्वन्यत्वेन पदान्तरत्वात्केवलविशिष्टता गम्यते । न च ज्ञानान्तरेण निवर्तते । न च धात्वर्थैकत्वम् । आसेचनपरस्वत्वापादनाभ्यधिकत्वात् । न च त्यागमात्रलक्षणा, स्वार्थवृत्तित्वेनापि वाक्यसमवायोपपत्तेः । न च दाक्षिणानि नाम गुणः कश्चित्प्रसिद्ध इति सामानाधिकरण्याचा-

---

१ भावनासंबन्ध इत्यर्थः । २ (अ० १ पा० १ अ० ७) । इत्यत्र भाष्यकार इत्यर्थः ।

[२] एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥ सि० ॥

समिधो यजति, तनूनपातं यजति इत्येवमादिः पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो

मधेयत्वमेव युक्तम् । अतश्च वाक्यानर्थक्यं मा भूदिति होमो विधीयते । ददातिना तु यागमनूद्य गुणे विधीयमाने हिरण्यात्रेयसंबन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गाद्गुणादपि भेदः संभवतीत्यत्रैकगुणो निर्गुणो वाऽन्यो ददातिरुदाहर्तव्यः ॥ १ ॥

(इति शब्दान्तराधिकरणम् ॥ १ ॥)

शब्दान्तराधिकरणप्रत्युदाहरणरूपेणाभ्यासस्य पूर्वपक्षः सुखमभिधीयत इति तदनन्तरमारम्भः । तत्र समिधो यजति तनूनपातं यजति इत्यादिषु समिदादिशब्दानपोद्धृत्य यजतीत्येतत्पञ्चकृत्वोऽभिहितं किमेकस्य कर्मणो वाचकमथानेकस्येत्युदाहृतं तदाक्षिप्यते ।

गुणो वा नामधेयं वा समिदादिपदं भवेत् ।
ताभ्यामेव च भेदोऽत्र किमभ्यासः करिष्यति ॥

षडपि भेदहेतवः पृथग्भूताः स्वसामर्थ्यमात्रव्यापारफला दर्शयितव्याः । तद्यावदत्र गुणनामधेययोर्भेदकत्वं नापनीयते न तावदभ्यासस्य परभागलाभोऽस्तीत्यन्यदुदाहर्तव्यम् । न च तत्संभवति । कुतः ।

प्रयुज्यते हि वेदेषु नाऽऽख्यातं केवलं क्वचित् ।
नाम किंचित्प्रयुक्तं चेत्तस्य चोक्तं गतिद्वयम् ॥

"'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्येवमादीनि हि सर्वाणि परस्परासंगत्यौत्पत्तिकगुणयोगाद्भिद्यन्ते । 'भिन्ने जुहोति' 'स्कन्ने जुहोति' इत्यादीन्यपि 'फलं चोकर्मसंनिधौ'[1] इत्यनेन न्यायेन निमित्तं प्रत्युपादीयमानत्वाद्भिद्यन्ते । निमित्तसंबन्धपरत्वाच्च नाभ्यासानर्थक्यमित्यभेदकत्वम् । ये तु पञ्चशारदीयेषु[2] "तान्पर्यग्निकृतांस्तान्पर्यग्निकृतान्" इत्येवमभ्यासमुदाहरन्ति तेषां प्राकृतपर्यग्निकरणानुवादप्रस्मरणसामर्थ्यं तत् । न वाऽत्र यजतिः श्रूयते यस्याभ्यासाद्भेदः स्यादिति न किं चिदुदाहरणम् । यथोदाहृतेष्वेव तु समाधिः ।

प्रायेणाऽऽख्यातसंबन्धि नामेष्टं पारतन्त्र्यभाक् ।
तस्यैव प्रथमं तेन भेदाभेदनिमित्तता ॥

यान्युपादेयार्थानि नामपदानि तानि तावदाख्यातपरतन्त्रत्वात्तदनुसारीणि सन्ति तद्वृत्तिं प्रतीक्षन्ते, तच्चेत्प्रकृते निविष्टं नामपदमपि तस्यैव गुणविधिर्नामधेयं वा । अथ तेनापूर्वं परिकल्पितमतस्तद्गामि नामपदमित्येवं भेदाभेदयोरवगतयोः पश्चादागच्छत्स-

---

१ (अ० २ पा० ३ अ० १२ सू० २५) २ अहीनात्मकः पञ्चाहः पञ्चशारदीयो नाम ।

यजतिशब्दः किमेकमपूर्वं चोदयति किं प्रत्यभ्यासमपूर्वभेद इति। शब्दान्तरे कर्मभेद उक्तः। इह स एव शब्दः पुनः पुनरुच्चार्यते। तस्मादेकमेवात्रापूर्वम्। नन्वपूर्वान्तरमविदधदनर्थको भवति। सत्यमेवाप्रयोजनो भवति। बहुकृत्वोऽपि चोच्चार्यमाणो नान्यार्थो भवति। यत्प्रथम उच्चारणे गम्यते शततमेऽपि तदेव गम्यते। तस्मात्पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो

भिदादिपदमकिंचित्करत्वादुदास्ते। तेन तदपोद्धृत्याऽऽख्यातमात्रं विचार्यते। नन्वेवं सति संज्ञागुणयोरभेदकत्वप्रसङ्गः। तत्र तौ भेदकौ यत्राऽऽख्यातपदं न व्याप्रियते तथा चोदाहरिष्यति "अथैष ज्योतिः" "वाजिभ्यो वाजिनम्" इति। वाजिने तावन्नैवाऽऽख्यातपदं श्रूयते, ज्योतिरादावप्याख्यातस्य गुणफलसंबन्धव्यापारेण प्रकृतनिवेशसंभवे सति ततः पूर्वप्रवृत्तया संज्ञयैव भेदो भविष्यति। यत्राप्याख्यातस्य स्वरसेन प्रकृतकर्मनिवेशोपप्लवे सति तत्रासंभवन् गुणो विधीयते तत्राप्यसौ भेदको यथाऽत्रैवाभ्युपेत्यवादे वक्ष्यति स एष देवतायागसंबन्धो विधीयमान इत्यादि। तच्चाऽऽख्यातस्य भेदशक्तौ विहतायां भवतीति तदेव तावत्प्रथमं परीक्ष्यते। **किमेकमपूर्वमिति**—फलतः कर्मभेदाभेदोपन्यासो, यद्वा किमेकं कर्मापूर्वं चोदयत्युत पञ्चापि कर्माण्यपूर्वाणीति। किं प्राप्तम्। एकमपूर्वमिति। कुतः।

> प्रत्ययार्थः समानोऽपि धातुभेदेन भिद्यते।
> धातोरपि समानत्वे केन भेदोऽवधार्यते॥

अपि च।

> पूर्वं तेनैव शब्देन बुद्धौ कर्म निवेशितम्।
> न भेदं प्रत्यभिज्ञानात्पुनः श्रुत्या प्रपद्यते॥

यथैव यजतिशब्दः सकृत्प्रत्यक्षेणावगतः पुनरुच्चारणे स एवेति प्रत्यभिज्ञानान्न भिद्यते। तथा तदर्थोऽपि, यथा चात्रैव बुद्धबोधनकृत्प्रत्यक्षमनर्थकमपि भवन्न शक्नोति शब्दान्तरत्वं कर्तुमेवं पुनः श्रुतिरर्थान्तरत्वम्। न ह्यानर्थक्यं नाम क्वचित्प्रमाणवर्गेऽन्तर्भवति। यच्च वेदोऽवबोधयति तन्मात्रमेव तत्प्रमाणवादिभिरभ्युपगन्तव्यम्। तदिहैकशब्देनाभेदे वेदेनावगमिते योऽन्यत्वं कल्पयति तेन वेद एवाप्रमाणीकृतः स्यात्। न च प्रमाणावगतमानर्थक्यं दोषाय। अस्ति वेत्थमपि गतिः। प्रयोगवचनसंस्पृष्टः शब्दोऽर्थमवदधत्स्वयं प्रयोगित्वेनैं गृह्यत इति। अथ वाऽऽभीक्ष्ण्योद्योतनार्थोऽभ्यासो भविष्यति। अस्ति हि लोके द्विर्वचनादतिरेकेणापि यावत्कृत्वोऽभ्यस्ते विवक्षितार्थप्र-

---

१ मन्त्रवत्कर्मकालप्रयोज्यत्वमेकं प्रयोजनमभ्यासस्येत्यर्थः। २ प्रतिप्रधानप्रयोगमावृत्तिराभीक्ष्ण्यं नाम।

यजतिशब्द एकमपूर्वं चोदयति । न चाभ्यासोऽनर्थको भविष्यति । तनूनपादादीर्देवता विधास्यति । तस्मादेकमपूर्वम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । एकस्यैवं पुनः श्रुतिः स्यात् । कर्मभेदं कुर्यादित्यर्थः । तावत्येव विधीयमानेऽसति कस्मिंश्चिद्विशेषे पुनःश्रुतिरनर्थिका भवेत् ।

काशनं भवति तावत्कृत्वोऽभ्यासः । तथा च पञ्चेन्द्रोपाख्याने[1] वृद्धकुमारीवरप्रार्थने पतिं मे देहीति पञ्चकृत्वोऽभ्यासः श्रूयते । न च यथा तत्र देवतायाश्छलमोहितत्वमेवमिह[2] कस्यचित् । येन पतिपञ्चकवत्पञ्चयागकल्पना स्यात् । अथ वा सर्वेष्वप्युच्चारणेषु विधावाश्रीयमाणे कर्मैकत्वं विज्ञायते । यथा शाखान्तरीयेषु ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु । तेन तुल्यार्थानां वैकल्पिकत्वात्तदेव कर्म कदाचित्समिद्वाक्येनाभिधास्यते कदाचित्तनूनपाद्वाक्येन । न हि समानकार्यत्वेन व्रीहियवयोरेकस्याऽऽनर्थक्यादर्थान्तरसाधकत्वं विज्ञायते । अथ वा तनूनपादादिदेवताविधानार्थत्वान्नाऽऽनर्थक्यम् । कर्मविधाने हि सति नामधेयत्वं भवेदनुवादे तु नामधेयविधिर्न संभवतीति गुणविधित्वम् । तस्मादप्यकर्मान्तरम् । यत्रापि च प्रदेशान्तरे तावेव शब्दार्थौ प्रत्यभिज्ञायेते तत्रापि हि गृहान्निर्गतस्य पुनर्गृहजनप्रत्यभिज्ञायामिवार्थान्तरत्वमशक्यं वक्तुम् । किमुतेहानन्तरविपरिवृत्त्या बलीयस्याऽवरुद्धायां बुद्धौ । यदि च प्रत्युच्चारणमर्थान्यत्वं भवेत्तदाऽनित्यव्यक्तिशब्दार्थत्वप्रसङ्गः । किं च ।

> गत्वादिवन्न चैतेषु यागत्वं व्यतिरिच्यते ।
> व्यक्त्यैकत्वे निरूढे च कथं कर्मान्तरं भवेत् ॥

यद्यपि च पुनःश्रुत्यर्थवत्त्वाय पञ्चकृत्वो यागोऽभ्यस्येत तथाऽपि ज्योतिष्टोमवदेवाकर्मान्तरत्वं स्यात् । न चात्राभ्यासहेतुरस्ति । वाक्यसंयोगेन देवतानां वैकल्पिकत्वात् । तस्मादेको याग इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । एकस्यापि पुनः श्रुतिरेवं स्याद्यथा शब्दान्तरं भेदकं तथेत्यर्थः । कथम् ।

> आख्यातप्रत्ययः पूर्वं विधत्ते कर्मशक्तितः ।
> अन्येनाऽऽक्षिप्तशक्तिस्तु तदाकाङ्क्षत्यनूदितम् ॥

---

१ इन्द्रस्य त्वष्टृपुत्रवधात्तेजो धर्ममाविशद्बलं वायुं रूपमश्विनौ देहार्धमात्मन्यातिष्ठत्ततः पाण्डुपत्न्यां कुन्त्यां धर्मेण निक्षिप्तं तेजो युधिष्ठिरोऽभवद्वायुनिक्षिप्तं बलं भीम इन्द्रानिक्षिप्तं देहार्धमर्जुनोऽश्विभ्यां माद्र्यां निक्षिप्तं रूपं नकुलसहदेवाविति पञ्चापीन्द्रावयवप्रकृतित्वादिन्द्रा एवेति पञ्चेन्द्रोपाख्यानं द्रष्टव्यम् । २ छलमिति—अर्थान्तरविवक्षया प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरपरिकल्पनया प्रत्यवस्थानमित्यर्थः ।

यदि हि विपरिवृत्तिरनुवादकारणं स्यात्ततो न कर्मान्तरमध्यवसीयेत । न तु विपरिवृत्तिकृतमनुवादकत्वं, किं तर्हि ।

अनुवादविशेषत्वं प्रकृतप्रत्ययाद्भवेत् ।
तत्सामान्यप्रसिद्धिस्तु स्ववाक्यादेव लभ्यते ॥

यदा हि विधायकस्य विधिशक्तिर्धात्वर्थादुत्तार्यते तदाऽनेकविध्यशक्तेर्धात्वर्थानुवादः प्रार्थ्यते । तां च प्रार्थनां विपरिवृत्तिः पूरयति । धात्वर्थोत्तारणं च विधिशक्तेर्विधेयान्तरोपादाननिमित्तं यथा "व्रीहिभिर्यजेत," "दध्ना जुहोति" इति । सर्वत्रैवानेकार्थोपादाने विधिशक्त्यनेकत्वासंभवादेकं किंचिदनूद्यतामित्यपेक्षायां सत्यां यद्विपरिवर्तते तदित्यवधारणं भवति । ततश्च दध्यादेरप्राप्तत्वाद्धात्वर्थोऽनूद्यते । यदा तु खलु नैवानेकं विधेयमुपादीयते तदा नैव तस्मिन्वाक्येऽनूद्यतां किंचिदित्यपेक्ष्यते । ततश्चाप्राप्ते सामान्यानुवादे तत्सिद्ध्यपेक्षिणी विशेषानुवादकारणभूता किं विपरिवृत्तिः करिष्यति । तस्मान्न यत्प्राप्तं तदनूद्यत इति लक्षणम् । किं तर्हि, यदनूद्यतामित्यपेक्षितम्, तत्प्राप्तौ सत्यामनूद्यते । नैकाङ्गविकलमनुवादत्वापेक्षणेन प्राप्तिबुद्धिमात्रेण वा । तत्र यथैवानुवादापेक्षणे सत्यपि प्राप्त्यभावाद्विशिष्टविधानरूपेण विधिर्भवत्येवं प्राप्तिबुद्धौ सत्यामप्यनुवादत्वानपेक्षणाद्विधेः कर्मान्तरत्वं सत्यपि धातुप्रत्ययैकत्वप्रत्यभिज्ञाने । यत्तु बलीयस्या विपरिवृत्त्या शतकृत्वोऽप्युक्ते तद्बुद्धिर्नापैतीति, प्रमाणबलाबलज्ञानात्सर्वं संभाव्यमेव तत् । तथा हि ।

श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं संनिधेरेककर्मधीः ।
तत्र श्रुतिबलीयस्त्वं जानतां कथमेकता ॥

विधायिका हि श्रुतिरन्यानाक्षिप्ता धात्वर्थभावनयोरेव संनिरुद्धा तत्रैवाप्राप्तविषयस्वभावं विधित्वं प्रसुवाना पञ्चमस्थानाख्यप्रमाणकृतां प्राप्तबुद्धिमुपमृद्य विधेयत्वक्षमं कर्मान्तरं कल्पयति । स चेद्विधिः श्रुतिमनुरुध्येत कर्मान्तरमध्यवस्यति, अथ संनिधिं ततो न कर्मान्तरत्वम् । यत्र पुनर्विधिश्रुतिरन्यत्र व्याप्रियते तत्राविरोधात्संनिधिकृतं कर्मैकत्वज्ञानं भवति । तस्मादिह विधेययागव्यक्तिफलत्वोपात्तसामान्यैकत्वनिमित्तैव प्रत्यभिज्ञानभ्रान्तिः । न हि व्यक्तिप्रत्यभिज्ञाने किंचित्कारणमस्ति । यदत्र परमार्थेन प्रत्यभिज्ञायते तदेकत्वे न कश्चिद्विवादः । तथा हि ।

स्थिते यागत्वसामान्ये पशुसोमेष्टिकर्मणाम् ।
विशेषव्यक्तिरूपेण भेदः सर्वत्र चिन्त्यते ॥

ननु चात्र यजिश्रुत्यैवैककर्मविज्ञानान्न वक्तव्यं संनिधिकृतमेवैकत्वमिति । नैतदेवम् ।

यागोऽयमिति विज्ञानं यजिश्रुत्योपजन्यते ।
स एवेत्यन्य एवेति व्यापारोऽस्या न विद्यते ॥

न हि यः पूर्वविहितो यागः स एवायमिति यजतिशब्दो वदति । औदासीन्येनैव त्वभिदधाने शब्दे संनिधिकृतामभेदबुद्धिमनभिजानतां श्रुतिनिमित्ता प्रत्यभिज्ञानभ्रान्तिः । ननु तव व्यक्तेरशब्दार्थत्वादभिन्नं सामान्यं श्रुत्या विज्ञायते । येनैव व्यक्तिरशब्दार्थस्तेनैवानेककर्मतां श्रुतिर्बोधयतीति । कथम् ।

व्यक्तयो हि विधीयन्ते सामान्येनोपलक्षिताः ।
तस्मात्तद्गतमेवात्र भेदाभेदनिरूपणम् ॥

यत्सामान्यं शब्दार्थभूतं तस्याननुष्ठेयत्वेनाविधेयत्वात्सर्वत्र व्यक्तय एव विधीयन्ते । तत्र समिधो यजतीत्येका व्यक्तिरसाधारणा चोद्यते तनूनपातं यजतीत्यपरा । तस्मात्पञ्च व्यक्तय इति सिद्धम् । यत्त्वत्र गकारादिवद् व्यक्त्याकृतिभेदो नास्तीति । सत्यं नास्ति किं तु ।

यन्मात्रमेकं कर्मेति स्वरूपेणावधार्यते ।
ततः परं न भेदोऽस्ति प्राक्तस्माद्भेदनिश्चयः ॥

यथैव गकारादीनां वर्णत्वशब्दत्वगुणत्वेषु सत्सु द्रुतादिभेदस्य परोपाधित्वाद्गकारादिरूपैकत्वसिद्धेर्गत्वादिमात्रं न कल्पितम्, तथाऽत्र सत्ताकर्मयागत्वेषु समिद्यागादिपर्यन्तेषु सत्सु देशकालयजमानादिभेदाद्द्रुतादिवृत्तिस्थानीयान्न भेदः । तथा हि ।

पौर्णमासीसमिद्यागादामावास्यो न भिद्यते ।
यजमानान्तरेष्वेवं देशभेदेष्ववस्थितम् ॥

न च यत्र प्रत्यक्षेण केवलेन भेदोऽवगम्यते तदेवैकं भिद्यते । शब्दस्यापि प्रामाण्याविशेषात् । अतोऽत्र शब्दान्तरादिषट्कावधिरेव भेदोऽवधारयितव्यः । न हीष्टिपशुसोमैकाहाहीनसत्रेषु परोपाधिर्भेदप्रत्ययो विपर्येति वा कदाचित् । तेन तासु विधेयरूपासु व्यक्तिष्वेव नित्यास्वभिव्यञ्जकानि भिद्यन्ते । तेभ्यश्च फलस्वरूपसिद्धिर्यागत्वमेव वैकमवान्तरसामान्यं नान्यत्किंचित् । नन्वेकाहत्वादीन्यप्यवान्तरसामान्यानीष्यन्ते । न, कालविशेषयोगादेव दण्ड्यादिवदभिन्नशब्दप्रत्ययप्रवृत्तिसिद्धेः । एकेन ह्यह्ना योगादेकाहत्वम् । द्व्यहादिभिरहीनत्वं प्राग्द्वादशाहात्, स तु कथमप्युभयात्मा, तदवधिकमेव चाऽऽसहस्रसंवत्सरं सततकालयोगनिमित्तं सत्रत्वं, हविर्विशेषयोगादिष्ट्यादित्वमिति सिद्धम् । अथाप्यवान्तरसामान्यानि पुनः कल्प्यन्ते, तथाऽप्यस्मत्पक्षाविरोधः । एवं यदि ज्योतिष्टोमत्वादीनि देशकालादिभेदाच्च तद्व्यक्तयोऽत्यन्तातिरेकिण्यो भवन्ति तथाऽप्यदोषः । तथा यद्यपि देवतोद्देशद्रव्यत्यागात्मकत्वात्सर्व एवैको यागः कल्प्यते तेष्वपि

ननूक्तं न शक्नोत्यर्थान्तरं विधातुमिति। उच्यते। समिधो यजति इत्यपि प्रथमोऽनुवाद एव, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति यागः प्राप्त एव। तत्र देवता न शक्या विधातुम्। श्रुतिप्राप्ता हि तत्र देवता। इयं वाक्यात् प्रकरणाद्वा। तयोर्विकल्पो न न्याय्यः। स एष देवतायागसंबन्धो विधीयमानोऽक्रियमाणे यागे न शक्यः कर्तुमित्यनर्थकः स्यात्। क्रियमाणे तु शक्यते। तस्मादभ्यसितव्यो यागः। प्रत्यभ्यासं चादृष्टभेद इति। न च यत् समित्संबन्धेन क्रियते तत् तनूनपात्संबन्धेन। भिन्नत्वात्तयोः। अतो न विकल्पः। प्रयोजनं पूर्वपक्षे सकृत् प्रयोग इति सिद्धान्ते पुनः पुनः प्रयोग इति॥ २॥

भेदप्रमाणैस्तदनुष्ठाननानात्वावगमाद्व्यवहारसिद्धिः। नन्वेवं सति ज्योतिष्टोमग्रहाभ्यासवत्समिदादियागाभ्यासेष्वकर्मान्तरत्वप्रसङ्गः। सर्वथा तावदपूर्वभेदाद्धर्मव्यवस्थादीनि सिध्यन्ति, तथाऽपि तु येह कर्मभेदबुद्धिर्ग्रहयागेषु चाभ्यासभेदप्रसिद्धिः, तत्रैतन्निमित्तं, इह सकलयागरूपानुष्ठानभेदचोदनात्तत्र पुनः समस्ताभ्यासात्मकस्य ज्योतिष्टोमसंज्ञत्वाद्यद्यपि प्रत्यभ्यासं यागत्वमस्ति न तु ज्योतिष्टोमत्वमित्यभ्यासेऽवयवबुद्धिर्नेतरत्रावयव्यन्तररूपानुपादानादिति विशेषः। एतज्ज्ञानस्य च प्रयोजनं पशुसोमाधिकरणे वक्ष्यामः। तस्मादभ्यसितव्यो याग इति च भाष्यमेतत्पक्षाश्रयणेनैव। अथवा भिन्नास्वेव व्यक्तिषु सामान्यापेक्षमभ्यासवचनम्। **ननूक्तं न शक्नोत्यर्थान्तरं विधातुमिति**—विधिशक्तेस्तनूनपादादिदेवताविधानाक्षेपे सति विपरिवृत्य विरोध इति मन्यसे। तत्र 'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्' इत्येवं समिदादिपदानां क्रमविनियुक्तैर्वलिङ्गमन्त्रवर्णकल्पितदेवतासंबन्धद्वारेण नामधेयत्वे सत्यविधेयत्वान्नास्ति विधिशक्त्याक्षेप इति वक्तव्ये देवतायागसंबन्धविधानोपन्यासोऽभ्युपेत्यवादेन। यत्तावद्धवानप्राप्तत्वात्प्रथमस्य यागविधित्वं मन्यते तदयुक्तं तस्यापि प्रधानयागानुवादत्वात्। तत्र समिदादिशब्दैर्द्रव्यं देवता वा विधीयते। उभयमपि चाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिरुत्पत्तिवाक्यैर्विहितेन द्रव्यदेवतेन विरुध्यते। अवश्यं चैतद्वाक्यकृतो देवतायागसंबन्धः कर्तव्यः, स च यागान्तरादृते न संभवतीति प्रतिपादिते गुणविधित्वे कर्मान्तरत्वमापद्यते। एवं पूर्वत्र कर्मण्युत्तरोत्तरगुणविध्यसंभवात्सर्वेषां कर्मान्तरत्वमिति व्यर्थो गुणविध्युपन्यासश्रमः। गुणविधित्वमपि न तावद् द्रव्यमीदृशेन शब्देन संभवतीति व्याख्यातं सक्त्वधिकरणे। विशेषेण च यजतेः कर्मभूतद्रव्यसंबन्धो न घटते, न वाऽयं देवताविधिरिति नवमे वक्ष्यते। तस्मात्कर्मविधिभिरेव भेदसिद्धिः॥ २॥

(इति–अभ्यासाधिकरणम्॥ २॥)

---

१ (अ० २ पा० २ अ० ६) २ (अ० १ पा० ४ अ० ३ सू० ४) ३ (अ० २ पा० १ अ० ४ सू० १२)

[३] प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥सि०॥

एवं हि समामनन्ति [1]यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति, ताववूतामग्नी[2]षोमावास्यज्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन् इति, ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत्, [3]ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम् इति । तथा, [4]आघारमाघारयाति, आज्यभागौ यजति, स्विष्टकृते समवद्यति, पत्नीसंयाजान् यजति समिष्ट[5]यजुर्जुहोति । तथा, [6]य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजते इति ।

समस्तान् दर्शपूर्णमासप्रकरणयागविधीनुदाहृत्य किं सर्वेषां प्रधानत्वमुत केषां चिदेवेति भाष्यकारेण विचारः प्रस्तुतः । तत्राभिधीयते—

अङ्गप्रधानचिन्तेयं चतुर्थाध्यायगोचरः ।
केन नाम प्रसङ्गेन प्रस्तुता भेदलक्षणे ॥

अभ्यासक्षलणभेदानन्तरमिदानीं संख्यानिमित्तं भेदमविचार्यैव कथमयं लक्षणानौपयिकोऽर्थश्चिन्त्यते । केचिदाहुः । अयमपि लक्षणार्थ एव, अनन्तरं प्रधानाप्रधानानि परीक्षिष्यन्त इति वचनात् । तत्त्वयुक्तम् । तत्रैव पर्यनुयुज्य वचनस्यान्यथैव व्याख्यानात् । अपूर्वभेदप्रतीत्यर्थो हि स तृतीयासिद्धोऽर्थोऽत्रोपन्यस्त इत्युक्तम् । अयं तु कर्मणामङ्गाङ्गिभावो न कथं चित्संबध्यते । महता प्रयत्नेनायं चतुर्थे साधयिष्यते "दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानानी"त्यत्राधिकरणे, स्फुटत्वाच्च नान्यथा तन्नेतुं शक्यते । तस्मादिहाविचारणीयमेतत् । य एवं विद्वानित्येवं संयुक्तौ प्रकृतानुवादावथ वाऽपूर्वकर्मविधी तत्रेतरे गुणविधय इत्यापि सर्वं यथोपन्यस्तेनाप्यधिकरणार्थेन न संगच्छतेऽथ त्वेतदेव विचार्यते ततः पूर्वं नोपन्यासितव्यम् । अपि च—

भेदे च दृष्टसामर्थ्यौ समप्राधान्यसिद्धये ।
कथं शब्दान्तराभ्यासौ हेतुत्वेनोपवर्णितौ ॥

शब्दान्तरत्वादभ्यासाच्च भेदस्तावदुच्यते समप्रधानत्वमप्येताभ्यामेव प्रतिपाद्यत इत्यपूर्वा युक्तिः। न वाऽधिकरणद्वयशरीरस्य विविक्ताः पक्षहेतवो दृश्यन्ते येन तन्त्रेण

---

१ तै० सं० (२–६–३) । २ तै० सं० (२–५–२) ३ तै० सं० (२–५–४) ४ तै० सं० (२–५–११) । ५ तै० सं० (६–६–२) । ६ तै० सं० २–६–९) ७ (अ० २ पा० १ अ० १) इत्यत्र भावनाभेदानुनिष्पाद्यपूर्वभेदाभेदसिध्यर्थं द्रव्यं प्रति प्रधानान्यप्रधानानीति विचार्यत इत्येवं व्याख्यातत्वादित्यर्थः । ८ (अ०४ पा०४ अ० ११ सू० २९) ९ चिन्ताद्वयमेकस्मिन्नधिकरणे न वक्तुमुचितमित्याशयः ।

तत्र संदेहः । सर्वाण्येतानि समप्रधानान्युताऽऽग्नेयादीनि पयोन्तानि प्रधानानि, आघारादीन्यारादुपकारकाण्यङ्गानि । तथा, य एवं विद्वा-न्नित्येवं संयुक्तौ प्रकृतानां कर्मणामनुवदितारावथ वा य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजते इत्यपूर्वयोः कर्मणो-र्विधातारौ तत्रेतरे गुणविधय इति । किं प्राप्तम् । शब्दान्तरत्वादभ्या-साच्च समप्रधानानीति प्राप्ते ।

विचारद्वयमिदं प्रस्तुतमित्यध्यवस्येम । तस्मादेवं समर्थयितव्यम् । इहाभ्यासलक्षणभेदा-तिप्रसङ्गापवादार्थमधिकरणे आरभ्यमाणे यथोदाहृतानां मध्ये द्वे एवोदाहरणे ‘ य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते ’ ‘ य एवं विद्वानमावास्यां यजत ’ इति । तत्र संदेहः । किमेतौ यजतिशब्दावपूर्वयोः कर्मणोर्विधायकावुत पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां स्वाभिधेयकाल-विशेषयुक्तकर्मप्रतिपादकाभ्यां विशेष्यमाणौ प्रकृतानेव कांश्चिद्यागाननुवदत इति । तत्रे-तरेषामाग्नेयादीनां गुणात्प्रयाजादीनामभ्यासादाघारादीनां शब्दान्तरत्वात्सिद्धे भेदेऽधि-करणपक्षद्वयप्रयोजनभूतसमप्रधानभावाङ्गाङ्गिभावविषयत्वेनोपन्यासो नाधिकरणशरीरवि-षयत्वेन । न हि समप्रधानत्वमङ्गाङ्गिभावश्चाधिकरणपक्षावित्युक्तम् । तदिह पौर्णमास्य-मावास्यासंयुक्तयोर्विधातृत्वं तदभिधेयकर्मभेदः समस्ताघारादीनां समप्राधान्यमित्ये-तत्त्रयमुत्तरोत्तरफलत्वेनाविनाभावसंबन्धादेकः पक्षः, तथा तयोरनुवादत्वं तदन्य-कर्माभेद आग्नेयादीन्प्रत्याघारादीनामङ्गत्वमिति तेनैव प्रकारेणापरस्त्रिकः । त्रित-यस्य त्रितयस्य च स्वांशाविनाभावादेकसिद्धचैवेतरद्वयसिद्धिर्भवतीति पक्षद्वयेऽपि यदेव साधितं तेनैवेष्टसिद्धिं मत्वा फलभूतस्तृतीयस्तृतीयोंऽश उपन्यस्तः । तत्र चार्थगृहीतावपि भेदाभेदौ विस्पष्टीकरणार्थं पुनरन्ते दर्शितौ । किमर्थं पुनरादौ व्यवहितयोः समप्रधाना-ङ्गाङ्गिभावद्वारेण भेदाभेदयोरुपन्यासः कृतः । एषा ह्याचार्यस्य शैलीति केचित् । तथा हि पूर्वाधिकरणयोरप्यपूर्वभेदमेवोपन्यस्तवान् । अथ वा यल्लिङ्गदर्शनं वक्ष्यति विकृतौ प्रयाजादयो दृश्यन्त इति तत्साक्षाद्भेदनिराकरणायासमर्थं समप्रधानभावं निराकरिष्यति, तन्निराकरणे च सत्यविनाभावाद्विधिभेदावपि निराकृतावेव भवत इति तदुपजीवनायेत्थमु-पन्यासः । केवलभेदोपन्यासे तु तदसंबद्धमेव स्यात् । तत्र द्वेधा पूर्वपक्षो भविष्यति । एकः समप्राधान्यद्वारेणाऽऽग्नेयादीनां कर्मविधित्वे सत्येव पौर्णमास्यमावस्यासंयुक्तयो-स्तद्व्यतिरिक्तकर्मविधानात्, अपरः पुनस्तयोरेव कर्मविधित्वमितरेषां तु गुणविधानार्थत्व-मित्येवं, प्रथमं तावद्व्यतिरेकपक्षं परिगृह्णाति शब्दान्तरत्वादभ्यासाच्च समप्रधानानीति । यद्यपि चैतौ हेतू साक्षात्समप्रधानत्वेन न संगच्छेते तथाऽपि तत्प्रतिज्ञानेन योऽर्थाद्भेदः प्रति-ज्ञातस्तेन संबन्धादेकवाक्यत्वम् । एतदुक्तं भवति । अयागेभ्यः शब्दान्तरत्वाद्यागेभ्यश्चाभ्या-

साद्भेदस्ततश्च समप्रधानानीति । न च समस्तानुवादस्य किं चित्प्रयोजनमस्ति । न च गुणफलनिमित्तानां किंचिच्छ्रूयते यत्र विधिव्यापारतः कर्मस्वरूपविधानमुपेक्षेत । न चैषा संज्ञा केषु चित्प्रकृतेषु प्रसिद्धा । वर्तमानापदेशेऽपि च सति प्रयोगवचनार्थवादपञ्चमलकारादीनामन्यतमेन 'समिधो यजति' इत्यादिवद्विधिः । सत्यपि च यच्छब्दोपबन्धे "यदाग्नेयोऽष्टाकपाल" इत्यादिवत् विधिशक्त्यनवलोपः । न च शाखान्तरीयवद्विधिविकल्पः । शाखान्तराणां पुरुषान्तरं प्रति प्रतिपादनेनार्थवत्त्वात् । न त्विह कर्मान्तरकल्पनादन्यत् प्रयोजनमस्ति । न च कस्य चिदन्यस्य विधेः स्तुतिः संभवति एकवाक्यत्वाभावात् । किं पुनरनयोः कर्मणोर्द्रव्यदेवतम् । तदुच्यते—

ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी ।
रूपवन्तावतो यागौ विधीयेते पृथक्तया ॥

"सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते" इति सर्वार्थत्वाद्यथैवोपांशुयाजस्य ध्रौवाज्यद्रव्यकत्वमेवमनयोरपि यागयोः । तथाऽऽज्यभागयोः क्रमे चतस्रोऽनुवाक्याः पठ्यन्ते । द्वे आग्नेय्यौ द्वे सौम्यौ । ते बलीयसा वाक्येनावच्छिद्यानयोः कर्मणोर्विधीयेते "वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते" "वृधन्वती अमावास्यायाम्" इति । न हि पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यामेतत्कर्मव्यतिरिक्तमन्यदिहोच्यते । ननु कालवचनावेताविह प्रयुज्येते । किं कालस्य मन्त्रसंबन्धेन । दृष्टश्च सप्तमीनिर्दिष्टानां कर्मणां प्रधानभावस्तद्यथा "येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयां जुहुयात्" इति । तेनानुवाक्याद्वयस्य तुल्यार्थतया विकल्प्यमानस्यानुरूपा याज्याऽपि कल्पयितव्या । अथ वा युगपद्विधानात्समुच्चये सति द्विदेवत्यकर्माध्यवसायाद् द्वे द्वे याज्ये अपि कल्पयितव्ये । यद्वैकैवाग्नीषोमदेवत्या । अथ वा वार्त्रघ्न्योरेवैका याज्या कर्तव्या तथा वृधन्वत्योः । अतश्च श्रुतिविहितमन्त्रकर्मसंबन्धान्यथानुपपत्त्याऽग्नीषोमौ देवतोभयत्राध्यवसीयते । आज्यभागयोस्तु पुराकल्पसरूपेण वाक्येन देवता तावत्प्राप्तैव । 'यस्यै कस्यै चिद्देवतायै हविर्निर्वपन् आज्यस्यैव नौ पुरस्ताद्यजन्' इति । याज्याप्राप्तिश्चाबाधितैवानुवाक्यागमश्च दाशतयीभ्यः कर्तव्य इति न किं चिद्विरुद्धम् । तस्मादस्ति कर्मान्तरत्वेऽपि रूपामिति भेदोऽतश्च समप्रधानानि । भेद इति गृह्णीमः समप्रधानत्वं तु न मृष्यामहे । कुतः ।

निवेशः केषु चित्त्वेव पृथक्त्वेनाभिधानयोः ।
फलं च तद्विशिष्टेभ्य इति साम्यं न युज्यते ॥

१ तै. ब्रा. (३-३-५) २ तै. सं. (२-५-२)

दर्शपूर्णमासाभिधाने हि विशिष्टयागवाचिनी, तेन तन्मात्रस्यैव फलत्वादितरेषां तत्संनिधानादङ्गत्वेन भवितव्यम् । अत्राभिधीयते—

प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य नित्यमिष्टं विशेषणम् ।
तस्माद्यज्यनुरोधेन नामार्थोऽत्र निरूप्यते ॥

सर्वत्र नामयुक्तकर्मविधाने सामानाधिकरण्यात्कदाचिद्यज्यर्थविशेषो नाम्ना निरूप्यते कदा चिन्नामार्थो यजिना । यो यत्र पूर्वतरप्रसिद्धार्थो भवति स इतरं स्वविषये स्थापयति । यथा ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र ज्योतिर्भिस्त्रिवृदादिभिः स्तोमैर्योगात्प्रसिद्धार्थेन नाम्ना दीक्षणीयादिभ्यो यजिर्निवर्त्य सोमयागे स्थाप्यते । तथा राजसूयेनेत्यत्र नाम यागायागविषयत्वेनोपप्लवमानं प्रकृतयागप्रसिद्धेन यजिना स्वविषयं नीयते। तदिह प्रातिपदिकद्वयसमासद्विवचनार्थानां दर्शपूर्णमासपदोपात्तानां न क्वचित्प्रसिद्धिरस्ति यया यजेस्तद्विषयत्वं विज्ञायेत । यजिः पुनर्यागमात्रे प्रसक्तः सन्नधिकारेण प्रकृतेषु स्थापितः शक्नोत्यप्रसिद्धं दर्शपूर्णमासशब्दं स्वविषये नियन्तुम् । ततश्च दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यविवक्षितावयवसमासार्थद्वित्वं वर्णलोलीभावमात्ररूपेण केवलकरणसंवादिप्रकृताशेषयागनामत्वं राजसूयशब्दवत्प्रतिपद्यते । 'सुपां सुपो भवन्ति ' इति बहुवचनस्य स्थाने द्विवचनं समस्तसमुदायगतैकवचनस्य वा । कथं पुनर्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यप्रसिद्धम् । यदा तावत्—

वाच्यकालयुजो यागाः प्रकृताः सन्ति के चन ।
द्विसंख्योत्पत्तियुक्ताश्च प्रसिद्धिर्येषु विद्यते ॥

तन्नामाशेषस्वार्थपरित्यागेनात्यन्तपरानुरोधिवृत्तिं भजते यत्र कश्चिदप्यंशोऽप्रसिद्धः । इह तु दर्शेन कालेन पौर्णमासेन च संयुक्ता आग्नेयादियागा विद्यन्ते । द्वित्वयुक्ताश्चाऽऽज्यभागादयस्तेषामयुक्तः परित्याग इति । तदुच्यते ।

प्रकृतिप्रत्ययौ पूर्णौ विशेष्टुं यजतिं क्षमौ ।
आग्नेयाद्याज्याभागादावेकत्रैकार्थशून्यता ॥

यद्यप्याग्नेयादिषु स्वाभिधेयकालयोगात्प्रातिपदिकं वर्तेत तथाऽपि तेषां बहुत्वाद् द्वित्वानुपपत्तेरसमर्थं पदं, यत्रापि द्वित्वमस्त्याघारयोराज्यभागयोर्वा तत्रापि प्रातिपदिकस्यात्यन्तमशक्तिः । न चार्थप्रकरणशब्दान्तरैर्विस्पष्टं सामानाधिकरण्यमस्ति, येन केन चिद्वर्णसामान्यादाख्याविकारन्यायेन गौणत्वेन वा तद्विषयत्वमध्यवसीयेत । कस्मात्पुनरिमावेवापूर्वौ पूर्णमास्यमावास्यासंज्ञकौ द्वौ यागौ फलाय न विधीयेते । तथा हि ।

सिद्धान्तेऽपि तु यागाभ्यां शब्दाभ्यामनुकीर्त्तितौ ।
तावेव समुदायौ द्वौ विधास्येते फलं प्रति ॥

---

१ समुदायशक्त्या—रूढ्येत्यर्थः ।

ब्रूमः । प्रकरणं तु पौर्णमास्यां, प्रकृतानामाग्नेयादीनामनुवादितारौ पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ । कुतः ।

यदि कश्चिद्दर्शपूर्णमासशब्दयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोश्च वैलक्षण्यान्न पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञानं फलवाक्येऽस्तीति ब्रूयात्स वक्तव्यस्तुल्यस्ते दोषोऽयमिति । तवापि हि पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकावेव समुदायौ फलवन्ताविष्टौ । न च तयोः प्रयोगवाक्येऽस्ति शब्दत्वात्प्रत्यभिज्ञानम् । अथ तत्र विनाऽपि संज्ञानुसारेण कालयोगाद्वृत्तिरिष्यते स ममाप्यस्त्येव कालयोगः "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्यायाममावास्यया यजेत" इति । नैतदेवम् । एवमपि हि—

षण्णामग्न्यादियागानामनयोश्च द्वयोरयम् ।
समानः कालसंयोग इति नेष्टावधारणा ॥

न ह्यष्टानां कालसंयोगे सत्यवधारणे हेतुरस्ति, येनानयोरेव फलसंबन्धः स्यात् । स्यादेतत् । एतेषां मध्ये ययोः कयोश्चित्फलसंबन्ध इति । तदयुक्तम् ।

विशेषहेत्वभावे हि ग्रहणं निष्प्रमाणकम् ।
पक्षे वाऽङ्गप्रधानत्वं विरोधान्न विकल्पते ॥

विना विशेषहेतुना यागत्वकालसंबन्धसाम्ये सति यावेव गृहीतौ तत्रैवेतरेषां प्राधान्यप्रामाण्यभाजां सतामङ्गत्वापादनाद् विरुद्धता स्यात् । अथ विकल्पेन सर्वेषां पाक्षिकोऽनुग्रहः कल्प्येत तत्रापि तस्यैव कदा चित्प्रधानत्वं कदा चिदङ्गत्वमिति विप्रतिषिद्धम् । उभयात्मनां चाङ्गतया प्रवृत्तेः प्रधानत्वेन च निवृत्तेराग्नेयादीनां विकृतिगमने यावज्जीवं संशयप्रसङ्गः । सर्वसंख्याश्च केन चिदवान्तरसामान्यावच्छेदेन संख्येयेषु वर्तन्ते । न वाऽपूर्वयोराग्नेयादीनां वा समस्तानामेकदेशे वा किंचिदवान्तरसामान्यं दृश्यते येन द्वित्वमवधार्येत । य एव हि गृहीतस्तस्यैव यागान्तरापेक्षयोद्भूतेन बहुत्वेन केवलात्मापेक्षेण चैकत्वेन द्वित्वं बाध्यते । ततश्च द्विवचनस्याप्रसिद्धिः । सिद्धान्ते तु शब्दद्वयेन समुदायद्वयापादनादसमुदायीकृतयागवैलक्षण्यादवान्तरधर्मयोगात्संभवति द्वित्वयोगस्तद्वशेन च कालयोगात्कथं चिद्दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकयोरपि वृत्तिसिद्धिरित्युपपद्यते यागविशेषणत्वं न तु पूर्वपक्षे समुदायत्वापादनाभावात्संख्यावृत्तिरिति प्रकृतयागमात्र एव फलसंबन्धः । अथ कस्मादष्टावेव यागाः पौर्णमास्यमावास्याकालगतद्वित्वापेक्षया लब्धविशेषणाः सन्तो न विधीयन्ते । यथा सिद्धान्ते समुदायगतद्वित्वापेक्षया षड् विधास्यन्ते । नेदृशेनास्फुटेन प्रकृतयागमात्रावलम्ब्याऽऽख्यातं शक्यं निवर्तयितुम् । न चात्यन्तव्यतिरेकात्कालगता संख्या यागसामानाधिकरण्यनिर्देशार्हा भवति । समुदायसमुदायिनोस्त्वव्यतिरेकादविरुद्धः संख्यासंबन्धः सिद्धान्ते । तस्मात्पूर्वपक्षे यजिवशेनैव नामपदवृत्तेराविशेषेण सर्वे यागाः समप्रधानाः । तथा प्राप्तेऽभिधीयते । प्रकरणं पौर्ण-

रूपावचनात् । य एवं विद्वान् पौर्णमासीसंज्ञकं यागं यजत इति न सर्वे यागा उच्यन्ते । यः पौर्णमासीसंज्ञकः स विधीयते । न चैतदेवमवगच्छामः—कीदृशमेवंसंज्ञकस्य यागस्य रूपामिति । तेन न किंचित्

मास्यमावास्यासंयुक्तयोरालम्बनं स्यात् । प्रक्रियत इति प्रकरणम् । अथ वा प्रकरणं तयोः सहकारि भवेत्ततश्च तन्मात्रप्रतिपाद्योऽर्थो ग्रहीतव्यः । कुतः—

विधायको नियुङ्क्ते हि सर्वोऽसाधारणे यजौ ।
न च तत्र प्रवृत्तिः स्यादज्ञातद्रव्यदेवते ॥

न ह्यनेन यजिना पौर्णमास्यमावस्यापदाभ्यां वा यागमात्रे बुद्धिः क्रियते । न च प्रकृतकर्मग्रहणं त्वत्पक्षेऽस्ति । तत्राज्ञातरूपे सत्यपूर्वे कर्मणि न कथंचित्प्रवर्तेत । ततश्च वाक्यमेवानर्थकं भवेत् । प्रकृतग्रहणे तु तेषां द्रव्यदेवतायोगादेतत्कालवर्तित्वाच्च रूपज्ञानादर्थवत्त्वम् । ननूक्तं मत्पक्षेऽप्यस्ति द्रव्यदेवतमिति । सत्यम् ।

यथाकथं चिल्लभ्येत द्रव्यं साधारणं स्थितम् ।
तथाऽपि देवता नास्तीत्यरूपत्वान्न मुच्यते ॥

न हि मान्त्रवर्णिकी देवता संभवति । मन्त्राणां क्रमविशेषेणाऽऽज्यभागार्थत्वात् । न चास्य वाक्येन बाधः । विरोधाभावात् । सर्वत्र ह्यविरोधेन वाक्ये निविशमाने विरोधपक्षस्त्यक्तव्यः । इह च पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ यदि कर्मवचनावेव स्यातां ततो न विरोधः परिह्रियेत । कालवचनत्वे त्वनयोरविरोधः । साधारण्याच्चाविरोधपक्ष एव समर्थनीयः । किं च ।

प्रथमं काल एवाऽऽभ्यां शब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते ।
पश्चात्तत्कर्म तद्योगादतः कालोऽत्र गृह्यते ॥

यदि हि सर्वलोकप्रसिद्धः कालोऽत्र न समवेयात्ततस्तदतिक्रमेण कर्मणी गृह्येयाताम् । अपि चोपपन्नतरा कालवचनत्वे सप्तमी, तस्य सर्वत्रैव कालस्याधिकरणत्वान्न कर्मणोऽधिकरणत्वानुपपत्तेर्यथा कथं चित्कल्पनीयं स्यात् । यत्तु किं कालस्य मन्त्रसंबन्धेनेति, यदि तादर्थ्यलक्षण एवैकः संबन्धो भवेत्स चात्रास्माभिरुच्येत तत एवं युज्यते वक्तुम् । इह त्वाज्यभागौ प्रति तादर्थ्ये व्यवस्थिते संकरे च प्राप्ते कालभेदेन प्रयुज्यमानयोर्मन्त्रयोर्व्यवस्थामात्रं क्रियते वार्त्रघ्नी पौर्णमासीस्थयोराज्यभागयोर्वृधन्वती अमावास्यास्थयोरिति । किं च ।

प्रज्ञातदेवतत्वाच्च दृष्टार्थाऽल्पविधानता ।
मत्पक्षे भवतस्त्वत्र प्रसक्ता बहुकल्पना ॥

---

१ वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वती अमावास्यायामित्यनयोर्वाक्ययोरित्यर्थः ।

प्रतिपद्येमहि । अतो ब्रूमो यद्यपूर्वस्य विधातारावनर्थकाविति । अथ नु प्रकृतानामनुवदितारौ ततः संनिहिताः पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्ता यागा इति गम्यते रूपम् । तत्रार्थवत्ता वचनस्य । कथं पुनरेकवचनान्तो बहूनां वाचको भविष्यतीति यद्युच्यते । समुदायशब्दतयाऽवकल्पिष्यते । रूपवन्तो हि पूर्वप्रकृता यागाः । तेषां च प्रचयशिष्टः समुदायोऽप्यस्ति । तदपेक्षोऽयमरूपशब्दः । तस्मादेकवचनान्तता न

सर्वत्रैवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकः संबन्धो भवति । आज्यभागौ च प्रज्ञाताग्नीषोमदेवत्यौ तदभिधानसमर्थमन्त्राकाङ्क्षित्वादयत्नेन मन्त्रान् गृह्णीतः । त्वत्पक्षे त्वपूर्वयोः कर्मणोरज्ञातदेवत्वान्न मन्त्रापेक्षा । ततश्च मन्त्रतद्विशेषद्वित्वादिकल्पनादनपेक्षितानेकार्थविधिप्रसङ्गः । पुनश्च मान्त्रवर्णिकानेकदेवताकल्पना । न ह्येकस्य कर्मणोऽनेकया देवतयाऽनेकयाऽनुवाक्यया कार्यमस्ति । पुनश्चाश्रुतयाज्याकल्पनाश्रयणमाज्यभागयोश्चाश्रुतपुरोनुवाक्याकल्पनम् । यच्चैका याज्यैका चाऽनुवाक्या भविष्यतीति । न तत् । अनुवाक्यासमाख्याबाधात् । अपि च त्वत्पक्षे लिङ्गस्याविनियोजकत्वाद्वाक्ये च करणत्वेनाऽऽश्रयणात् " वैष्णवीमनूच्य " इत्यादिवददृष्टार्थप्रसक्तेर्न प्रकाशकता, प्रकाश्येनानपेक्षितत्वात् । मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनातश्च वरमारादुपकारकत्वम् । आज्यभागयोः पुनर्द्वित्वात्प्रज्ञातद्विदेवतत्वाच्च प्रकाश्याकाङ्क्षिताः प्रकाशका मन्त्रा लिङ्गक्रमविनियुक्ताः सन्त एकान्तेन दृष्टार्थतां प्रतिपद्यन्ते । तत्र च मन्त्रतद्विशेषद्वित्वादिषु प्राप्तेषु कालद्वारेण व्यवस्थामात्रविधानाल्लाघवं वाक्यस्य, न वाऽऽनर्थक्यम् । न हि संनिधानाद्व्यवस्था सिद्धा । तस्मान्न देवताविधिरसंबन्धात् । अतश्चारूपत्वादकर्मान्तरता । किं पुनः समस्तानुवादस्य प्रयोजनं, पश्य—

> पदतद्भागवाक्यार्थविधिशून्या हि चोदना ।
> धर्मं प्रत्युपयोगित्वं न कथं चित्प्रपद्यते ॥

उच्यते ।

> यथैवोत्पत्तिवाक्यानां प्रयोगवचनाङ्गता ।
> तथैव तदुपादानाद् द्वित्वसिद्ध्याऽनयोरपि ॥

वाक्यद्वयेन हि समुदायद्वये कल्पिते दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं सिध्यतीत्यर्थवत्त्वम् । न हि विधिरेवैकः प्रयोजनवानिति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । अविधेरपि विधिशेषत्वेनार्थवत्त्वात् । न वाऽत्र विप्रकीर्णानामाग्नेयादीनामेतद्वाक्यद्वयमन्तरेण द्वित्वसंख्यायोगित्वं संभवति । एतदेव चाभिप्रेत्यास्य पक्षस्य प्रयोजनमेव गुणप्रधानत्वमादित उपन्यस्तम् । इतरथा हि 'अविशेषादनर्थकं हि स्यात्' इत्यस्योत्तरमपरिकल्प्यानुवादपक्षो दुरुप-

---

१ (अ. २ पा. २ अ. २ सू. २)

दोषः । भवति हि बहूनामेकवचनान्तः शब्दः समुदायापेक्षो यथा यूथं वनं कुलं परिषदिति । यदाऽऽग्नेयादीनां समुदायवचनावेतौ तदा दर्श-

---

न्यास एव स्यात् । तस्मादस्ति प्रयोजनं समस्तवाक्यानुवादेऽपीत्यदोषः । कथं पुनरत्यन्तभिन्नानां कर्मणां समुदायीकरणं शक्यं, शक्यमिति ब्रूमः ।

एककालाभिसंयोगाद्भिन्नानामपि कर्मणाम् ।
समुदायार्पणं शक्यमेकदेशस्थवृक्षवत् ॥

यथैव ह्येकदेशावस्थितान्वृक्षानालोच्य वनमिति समुदायबुद्धिर्भवत्येवमेककालयुक्तकर्मसमुदायनामधेयबुद्धिः । तद्गतैकत्वावधारणाच्च पौर्णमासीमित्येकवचननिर्देशः । समुदायिवचनावेव चैतौ तल्लक्षितसमुदायगतसंख्याद्वारेणैकवचनान्तत्वं बिभ्राते । न समुदाययोरेव नामधेये भवतः । तथा हि ।

सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनिश्चयः ।
समुदाये च यागत्वं नाऽऽग्नेयादिष्ववस्थितम् ॥

"पौर्णमासीं यजते" इति यजिसामानाधिकरण्याद्यागनामधेयमेतदिति गम्यते । न चाऽऽग्नेयादीनां समुदाये यागत्वं समवेतं, किं तर्हि । प्रत्येकमाग्नेयादिषु । तस्माद्यथैवेतेषु प्रत्येकं यजिरेवं नामधेयमपि । न च समुदायोत्पत्तिरेकेन कालेन युक्ता । आग्नेयादीनामुत्पत्तिकाले परस्परानपेक्षत्वेन समुदायत्वानुपजननात् । ततः कालवशेनापि प्रत्येकं नामधेयमिति शक्यं वक्तुम् । यदि च समुदायिनैरपेक्ष्येण समुदाययोरेते नामनी स्यातां ततः प्रयोगवाक्येनापि समुदायौ फले विधीयेयातां, ततोऽवयवानामसाधनत्वात्समुदायादेकमपूर्वम् । अतश्च प्रत्येकापूर्वाणामभावात्कर्मभेदवैयर्थ्यप्रसङ्गः । सर्वधर्माणां चैकापूर्वनिबन्धनत्वात्संकीर्णवृत्तित्वं स्यात् । न च प्रत्येकमितिकर्तव्यतयाऽऽग्नेयादयः संबध्येरन् । ततश्च तद्गततन्त्रावृत्तिप्रयोगादिविचारासंबद्धत्वं भवेत् । न च प्रत्येकविकारे सौर्यादौ समस्तेतिकर्तव्यतातिदेशः स्यात्सहस्रादिशब्दवच्चावयववृत्त्यभावादेकपुरोडाशा पौर्णमासी, सांनाय्यरहिताऽमावास्येत्येवमादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । संघातस्याचोदितत्वात्संघातस्य गुणत्वादित्येवमादिषु स्पष्टमेवंप्रकाराणां समुदायिवचनत्वमभ्युपगतम् । इतरथा हि स एव शब्दाभिहितत्वाच्चोद्येत फलसंबन्धाच्च प्रधानं भवेत् । तस्मादुपसर्जनीभूतसमुदायाः समुदायिन एवाभिधीयन्ते । तेषां तु बहुत्वाद् बहुवचनप्रसङ्गेन लक्षणयैकवचनयोग इत्यभिप्रेत्य **समुदायशब्दतयाऽवकल्पिष्यत** इत्याह । तथा च **भवति हि बहूनामेकवचनान्तः समुदायापेक्ष** इति—अपेक्षामात्रमेव समुदायस्य ब्रवीति नाभिधेयत्वम् । यूथवनशब्दावपि यदा समुदायोपसर्जनसमुदायिवचनौ तदा साकल्येन दृष्टान्तौ, यदा तु समुदायमेव ब्रूतस्तदा तन्निमित्तैकवचनलाभमात्रेण दृष्टान्तत्वम् ।

एतेन दर्शपूर्णमासशब्दावेतत्पर्यायौ व्याख्यातौ । तस्मादस्ति समुदायद्वित्वापेक्षानिमित्तैकत्वद्वयप्रत्ययसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनम् । यथा वक्ष्यति 'पृथक्त्वेनाभिधानयोर्निवेशः' इत्यत्र । तद्द्वित्वानुसारिणौ हि दर्शपूर्णमासशब्दौ तद्विषयौ भवतः । अस्ति च पौर्णमासीपूर्णमासशब्दयोर्बहु सारूप्यं, तत्साहचर्याच्च दर्शशब्दस्यामावास्याविषयत्वं, विपर्ययहेतुत्वेन वा लघीयस्येव प्रतिपत्तिर्यथा काण इति चक्षुष्मान् । तथा च वक्ष्यति शक्यते च चन्द्रमसोऽदर्शनाद्दर्श इति वक्तुम् । तथाऽन्वारम्भणीयावाक्यशेषेऽमावास्यादर्शशब्दौ समानाधिकरणौ दर्शयिष्यति, तेन समुदायद्वयोपलक्षितानां फलवत्त्वादितरेषामङ्गत्वम् । ननु चैवं सत्यनेनैव गतत्वाच्चतुर्थेऽधिकरणं नाऽऽरब्धव्यम् । नैष दोषः । स्थिते ह्येतस्मिन्प्रकृतयजतिमात्रग्रहणात्तत्र पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्त्वेतदधिकरणप्रसादाद्भविष्यति ' इतरथा तस्य पूर्वपक्ष एव स्यादिति प्रयोजनत्वेनाभिधानम् । इदमपरं समुदायानुवादप्रयोजनं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति कालसंयोगः । तत्रैतत्स्यात् । एतदपि वाक्यमनर्थकमुत्पत्तिवाक्यादेव कालसंयोगसिद्धेरिति । उच्यते ।

अन्यथैव ह्ययं कालः करणांशेन युज्यते ।
अन्यथोत्पत्तिवाक्यस्थो निरपेक्षैः परस्परम् ॥

उत्पत्तिवाक्ये ह्यन्योन्यनिरपेक्षाणामाग्नेयादीनां निरङ्गानां च कालसंयोगस्तद्रूपत्वेनोपादानात् । अयं पुनस्तृतीयासंयोगात्करणभूतानाम् । तेषां च करणत्वं प्रयोगवाक्यादितरेतरयुक्तानामङ्गसहितानां चावगतमिति तादृशानां तदनुपादेयं, कालं प्रत्युपादीयमानत्वात् । समस्तरूपविवक्षावशेन साङ्गस्त्रिकः परस्परसहितश्चैकपौर्णमास्या युक्त एकया चामावास्ययेति । यस्मिन् क्षण एको याग आरभ्य क्रियमाणः समाप्तिमनुभवति तस्मिन्नेवेतराविव्यवधारणात्रिकस्य त्रिकस्य तन्त्रेण प्रयोगः सिद्धो भवति । औत्पत्तिककालानुरोधे तु भेदेनाङ्गवियुक्तानां च प्रयोगः स्यादित्यस्ति विशेषः । ननु चैवं सति समुदायद्वयस्येतरेतरयुक्तस्य करणत्वान्नाङ्गसाहित्यवन्न परस्परताद्विवक्षाऽपीति यथैवाङ्गानां तत्कालविज्ञानमेवं पौर्णमास्याऽमावास्याऽऽक्षिप्ता, अमावास्यया च पौर्णमासीत्युभयोरुभयत्र प्रसङ्गः, न चोत्पत्तिवाक्यशिष्टकालविरोधस्तत्राप्यनुष्ठानात् । न हि यः पौर्णमास्याममावास्यां करोति तेनामावास्यायाममावास्या न कृता भवति, तथा पौर्णमासी । न चोत्पत्तिवाक्येन कालान्तरं निषिद्धं, स्वकालप्रतिपादनमात्रोपक्षयात् । अत्रोच्यते—

१ (अ० ४ पा० ४ अ० ११ सू० ३४) २ नञ् द्वयं समुदायद्वयसाहित्यविवक्षादार्ढ्यद्योतकं विज्ञेयम् ।

कालो यस्य न विज्ञातः स्वरूपं च न नश्यति ।
तस्य कालः परोपाधिरुच्यमानो न दुष्यति ॥

अमावास्या ह्युत्पत्तिकालनिराकाङ्क्षा पौर्णमासीसाहित्यलभ्यं पौर्णमासीकालं न प्रतीच्छत्येवं पौर्णमास्यमावास्याकालमित्येतयोः समुदाययोः कालान्तरकरणे सत्यौत्पत्तिकरूपविसंवादाददर्शत्वमपूर्णमासत्वं च स्यात् । अङ्गानां त्वनिर्ज्ञातकालत्वेन साकाङ्क्षत्वादुत्पत्तिविसंवादाभावाच्चाविरुद्धः साहित्यापेक्षलभ्यः कालः । आह—

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वाक्यादस्माद्विनाऽप्ययम् ।
कालोऽस्त्येवेति नैतस्य वचसोऽत्र निमित्तता ॥

उच्यते—

मुख्यकालत्वमङ्गानां न स्थितं मान्त्रवर्णिकम् ।
इदमेव हि तद्वाक्यं यद्बलेनैतदुच्यते ॥

ननु दूरस्थान्युपकर्तुं न शक्नुवन्ति । संनिकृष्टस्थैरुपकर्तव्यमित्येतद्वा कुतः । सर्वत्र वचनानुसारेणोपकारानुपकारांशौ विज्ञायेते । तत्र संनिकर्षवचनाभावे विप्रकृष्टं नोपकरोतीति न किंचित्प्रमाणम् । ननु चान्येनैव वाक्येनैष तन्त्रप्रयोगः सिध्यति, 'य इष्ट्या पशुना सोमेन' इत्यादीनां तत्रापि करणविभक्तिनिर्देशादिष्टेः स्वसमुदायिस्वाङ्गसहितायाः कालं प्रत्युपादानादीदृशी विवक्षा लभ्यते। सत्यं लभ्यते न त्विष्टः प्रयोगः सिध्यति । तथा हि—

इष्टिशब्दः समस्तं वा प्रत्येकं वाऽवलम्बते ।
न तावत्त्रिकमित्येकमन्यादृक् चेष्टितं भवेत् ॥

न तावत्त्रिकस्येष्टिशब्देन ग्रहणमित्यवधार्यते । तत्र प्रत्येकं यागत्वेनेष्टिशब्दप्रवृत्तेरेकैकस्याममावास्यायां पौर्णमास्यां वा प्रयोग इति न सम्यक्प्रयोगसिद्धिः । अथ समस्तानामाग्नेयादीनां कथंचिद्रूढेः 'प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः" इतिवद् ग्रहणम् । एवमपि प्रयोगवचनैकत्वात्समुदायद्वयस्यापि पौर्णमास्याममावास्यायां वाऽनुष्ठानं स्यात् । तत्र स एवोत्पत्तिशिष्टकालविरोधः । तदनुरोधेन व्यवस्थितविकल्पाश्रयणमिति चेत् । एवमपि यथोत्पत्त्यनुरोधात्प्रत्येकानुष्ठानप्रसङ्गः । तथाऽङ्गानां भेदेन पौर्णमास्यमावास्ये प्रत्युपादानाभावाद्यत्र क्व चनैकत्र प्रदेशेऽनुष्ठानं स्यात् । तस्मान्नैतद्वाक्यं ताभ्यां तुल्यार्थमिति प्रकृतावकिंचित्करत्वाद्विकृतीरेव सद्यस्कालतायै गच्छति । नन्वनेन तन्त्रप्रयोगः सिध्येत् "समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति देशस्यानुपादेयत्वात्साहित्यविवक्षोपपत्तेः । तत्रोच्यते ।

1 (अ० ८ पा० १ अ० २ सू. ३)

पूर्णमासशब्देनैत एवाभिधीयन्ते । तत एषां फलसंबन्धः, फलवत्संनिधेस्त्वाघारादीन्याराादुपकारकाणीति ॥ ३ ॥

समस्य केवला चैव तन्त्रता प्रतिपाद्यते ।
तेन सर्वैरसावेको ग्राह्यो न बहवः समाः ॥

भेदेनापि हि प्रयुज्यमानानामनन्यदेशगमनमात्रेण देशतन्त्रत्वसिद्धिः । अथेतरेतरयोगवशाद्यदैवैकः समेन यागो युज्यते तदैवेतरोऽपीति तन्त्रत्वमुच्यते । तथा सति षण्णामपि युगपदुपादानात्तथैव प्रयोगप्रसक्तेः स एव विरोधः । यदि पुनरुत्पत्तिवाक्यानुरोधेन प्रवर्तेते ततः प्रत्येकं कालसंयुक्तानां समं प्रति साहित्यं संपादनीयमिति षट्स्वेव पौर्णमास्यमावास्यासु प्रयोगः समाप्येत । अङ्गानि च तावतः कालादनुत्कृष्यमाणानि प्रयोक्तव्यानीति यत्र क्व चनान्तराले क्रियेरन् । अथ वा प्रतिप्रधानावृत्तेर्न्याय्यत्वादेकैकं प्रधानं साङ्गमपवृज्येत । अथ तु यावतोत्पत्तिकालो विरुध्यते तावन्मात्रं परिहाय यौगपद्येन समसंबन्धः कर्तव्य इत्यवधार्येत तत एकस्यामेव पौर्णमास्याममावास्यायां वा त्रिकयोः प्रयुज्यमानयोर्यस्य कस्यचित्समीपेऽङ्गानि प्रयुज्येरन् । अथ वा तदर्धमासान्तराले यत्र क्वचनाहनि । सर्वो ह्यसौ प्रधानकालः, प्रधानकालाद्बहिर्भावश्च संभावयितव्यो नात्यन्तसामीप्यमशक्यत्वात्तस्मान्नैतेनाप्यभिप्रेतप्रयोगसिद्धिः । अनेनैव फलवाक्यमपि प्रत्युक्तं, फलस्यापि देशवदेवानुपादेयत्वात्सर्वानितरेतरयुक्तान्साङ्गान्प्रति तन्त्रत्वे सिद्धे न प्रयोगतन्त्रत्वसिद्धिः । विप्रकृष्टकालैरेव ह्येकं फलं साध्यते । अथोच्येत फलं भवद्द्वावयेदेतैरित्थमिति साङ्गानि प्रधानानि युगपत्फलभवनकालेऽनुष्ठातव्यानि श्रूयन्ते । ततश्च न विप्रकृष्टानीति । तत्रापि समुदायद्वयस्य युगपत्प्रयोगापत्तिर्दोषः । उत्पत्तिवाक्यानुरोधेन वा पूर्ववदेव प्रत्येकं प्रयोगादियोजना । न च फलभवनकालोऽस्मत्प्रत्यक्षः, सोऽपि हि प्रधानेतिकर्तव्यताकालेनैव परिच्छिद्यते । ततश्चोत्पत्तिकालालोचनेन यावन्तं प्रयोगकालमङ्गप्रधानानि व्याप्नुवन्ति तावानेव फलभवनकालस्तादृगेव तद्विषयं यौगपद्यमिति सर्वथा षट्सु पौर्णमास्यमावास्यासु द्वयोर्वा साङ्गानां चापवर्गः । एकसमुदायसमीपे वाऽङ्गप्रयोगोऽर्धमासान्तराले वा यत्र क्वचिदिति प्रसङ्गान्नैतद्वाक्यलभ्यास्त्रिकस्य त्रिकस्य साङ्गस्य स्वकाले प्रयोगो वाक्यान्तरात्सिध्यतीति । तस्मादर्थवान् "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" इति कालविधिः । नन्वेवं सत्युत्पत्तौ कालयोगोऽनर्थकः । कथमनर्थकः । पश्य—

यद्युत्पत्तौ न विद्येत यागानां कालसंगतिः ।
समुदायानुवादत्वं निर्निमित्तं न लभ्यते ॥

पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ स्वाभिधेयकालयुक्तयागानुवादाविष्येते । तदभावे तु

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

यदि च सर्वाणि समप्रधानान्यभविष्यन्न विकृतौ प्रयाजा दृश्यन्ताम् । दृश्यन्ते तु प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति इति । असत्याग्नेयगुणत्वे प्रयाजस्य तन्नोपपद्यते । अतो न सर्वाणि समप्रधानानि ॥ ४ ॥

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

नैतदस्ति पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ समुदायशब्दाविति । किन्त्वपूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ । तथा न लक्षणशब्दो भविष्यति । ननु रूपं नास्ति । वाक्यान्तरेण रूपमवगमिष्यामः । पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति । यदेतत्पौर्णमासीनाम कर्म तस्यैतद्रूपमग्निर्देवता, पुरोडाशो द्रव्यमिति । अत आग्नेयादिभिर्गुणो विधीयत इति ॥ ५ ॥

नैव ज्ञायेत का पौर्णमासी काऽमावास्येति । तदज्ञानादलब्धार्थदर्शपूर्णमासपदाविशेषित-प्रकृतयागमात्रग्रहणात् सर्वाणि समप्रधानानीत्येतदेव स्यात् । तस्मादवश्यं भवितव्यं प्रथमं कालसंयोगेन । अत एव चोपांशुयाजस्यानुत्पत्तिवाक्यमपि तत्पौर्णमासीसंयुक्तमुदाहृतम् ॥ ३ ॥

यदि चैते कर्मान्तरे स्यातां तत आघारादीनि समप्रधानानि स्युः । ततश्च "कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्बन्धनत्वात्" इत्यनेन न्यायेनाऽऽग्नेयादिवत्प्रयाजादीनां करणांशोपनिपाताद्विहितकरणया विकृतिभावनया कथंभावाकाङ्क्षया तत्पूरणासमर्थानामग्रहणात्प्राप्तप्रयाजानुवादेन कृष्णलविधानं नोपपद्येत । तस्मादाग्नेयगुणत्वं प्रयाजादेः कथं स्यादिति समुदायानुवादौ ॥ ४ ॥

पौर्णमासीमित्येकत्वं प्रातिपदिकार्थगतमेव भविष्यति न तल्लक्षितसमुदायगतम् । प्रत्यक्षश्रुतश्च यजिर्द्रव्यदेवतासंबन्धात्क्लेशेनानुमातव्यो न भविष्यति । सोऽपि वाऽनेकस्तदपूर्वमप्यनेकं, समुदायानुवादत्वाच्च विधित्वं गुणवत्तरम् । प्रयाजादिदर्शनमपि "यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः" इत्येवं विशिष्टविधानेन वा प्रकृतिस्थप्रयाजगुणविधिना वा सुपरिहरं मन्यमान एतावेव कर्मविधी, शेषा गुणविधय इत्यरूपतापरिहारमाह—अष्टाकपालादिवाक्येषु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कर्मवचनत्वाद्वाक्यसिद्धमेव रूपवत्त्वमिति ॥ ५ ॥

---

१ तै. सं. (२-३-२) २ (अ० ८ पा० १ सू० २०) ३ (अ० ७ पा० ४ अ० १ सू० ५)

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥

कर्मचोदना वा आग्नेयादयः स्युः । कुतः । गुणानां युगपच्छासनात् । एकेनैव वाक्येनानेको गुणो विधातुमिष्यते भवता । न च शब्दान्त-

---

नैतेऽष्टाकपालादयो गुणविधयः । कुतः ।

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥

कर्मोत्पत्तिवाक्ये हि प्रत्ययो भावनामप्राप्तत्वाद्विधातुमुपक्रमते । सा च यावद्धात्वर्थका-रकैर्न परिपूर्यते तावदनुष्ठातुमयोग्येति न विधित्वपर्यवसानं, तत्र भावनात्मांशभूतावगत-कारकसामान्यान्यथानुपपत्त्याक्षिप्तविशेषोपलिप्सायां स्ववाक्योच्चारितकारकविभक्त्यन्त-पदप्रतीतैर्विशेषैर्भावनामात्राकाङ्क्षिभिर्वाक्यादेव विशेष्यते । प्रतिपदं च यावत्किंचिद्द्र-व्याश्रितं जातिलिङ्गसंख्यादि तत्सर्वमेकपदोपादानलक्षणश्रुतिप्रतिलब्धविशेषणविशेष्यभा-वमप्रतिपन्नपरस्परशेषशेषित्वं विभक्तिश्रुत्यैव कारकात्मना भावनार्थत्वं प्रतिपद्यते । एवं यावन्ति पदानि संनिकर्षविप्रकर्षस्थानि तानि सर्वाण्यनुषङ्गाधिकरणोक्तेन मार्गेणानादृत्य संनिकर्षविप्रकर्षौ युगपत्संनिपतन्ति । ततः सर्वविशेषणविशिष्टामनुष्ठानयोग्यां भावना-मासाद्य विधिः समाप्यते । स चैकेनैव प्रयत्नेन तां विशिष्टां विदधातीति नानेकशक्ति-कल्पनापत्तिदोषः । तथा हि—

श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामतिगौरवम् ।
एकोक्त्यवसितानां तु नार्थाक्षेपो विरुध्यते ॥

विशिष्टायां भावनायामाधाय श्रौतं विधित्वं यद्यन्यत्रापि श्रुत्यैव पुनर्व्याप्रियेत ततः पुनरुच्चारणदोषमवैदिकत्वापत्त्या लभेत । अयं पुनः सकृद्विधाय निवृत्तव्यापारः स्वार्था-न्यथानुपपत्त्या सर्वविशेषणेषु प्रत्येकनिष्ठानि विध्यन्तराण्याविर्भावयन् समाम्नायावगतैक-रूपापरित्यागेनैवासकृदुच्चारणफले वर्तते ।

विशेषणविधिश्चायं पश्चाद्यद्यपि गम्यते ।
तथाऽपि त्वाकृतिन्यायात्ततः प्रागेव जायते ॥

विशिष्टनिमित्तत्वादर्थापत्तिः पश्चाद्भवन्ती यद्यपि विशेषणविधीनुत्तरकालमवगमयति तथाऽपि त्वाकृत्यधिकरणन्यायेन विशेषणान्यनुपादाय विशिष्टव्यापारासंभवान्नूनं पूर्वतरं विशेषणविधयो निष्पन्नाः । यतस्तदधीनसिद्धिर्विशिष्टप्रत्ययो दृश्यत इति । तेन बहव एवैते विधय इति प्रत्यक्षार्थापत्तिलब्धा युगपत्क्रमेण वा व्याप्रियन्त इत्यनेकविध्यन्तर-प्रसवसमर्थैकविशिष्टविधिप्रसादेनानेकगुणविधानमपूर्वभावनाविधिपक्षे सुलभं नेतरत्र । कथम् ।

---

१ (अ० २ पा० १ अ० १६) २ (अ० १ पा० ३ अ० ९)

रेण चोदिते कर्मण्यनेको गुणः परस्परसंबन्धे चासति शक्यते विधा-तुम् । कथम् । यदि तावत्पौर्णमास्यामष्टाकपालो भवतीति संबन्धो विवक्षितो न तदाऽयमर्थोऽष्टाकपालः सत्तयाऽभिसंबध्यत इति । क-स्तर्हि । अष्टाकपालः पौर्णमास्याऽभिसंबध्यत इति तत्र तदा भवतिर्वर्तते । तदानीमाग्नेय इत्ययमस्यान्तिकादप्युपनिपतितो भवतिसंबन्धाभावा-न्नानेन संबन्धुमर्हत्यष्टाकपाल आग्नेयो भवतीति । अथाऽऽग्नेयः पौर्णमा-स्यां भवतीति विवक्ष्यते । तदाऽऽग्नेयपुरोडाशयोरसंबन्ध एव स्यात् ।

प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षति ।
अङ्गमाकृष्यमाणं तु नाङ्गान्तरमसंगतेः ॥

यदा हि भावनाऽन्यतः प्राप्ता भवति तदा तस्याः पिष्टपेषणवत्प्रतिहतशक्तिर्विधाय-कस्तामविदधानो न तत्संगतार्थानेकविधिव्यापारप्रसवहेतुत्वं प्रतिपद्यते । विशिष्टविधाने ह्यर्थापत्त्या विध्यन्तराणि कल्प्यन्ते । न चात्र तत्संभवतीत्यनुपयुक्तश्रौत-व्यापारावस्थ एव प्रत्ययः “ आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ” इत्यनेन न्यायेन भावनातोऽवतीर्य तत्संबद्धानि कारकाण्युपसर्पति । तत्र यावन्त्येकपदोपात्तैककारकविशेषणानि जातिलिङ्ग-द्रव्यसंख्यादीनि तानि विशिष्टभावनाविधिन्यायेनैव तत्कारकाक्षेपात्सर्वाणि विधीयन्त इति प्राप्तायामपि भावनायामनेकार्थविध्युपपत्तिः । यदा त्वनेकपदोपात्तानेककारकोपनिपातो भवति तदा कारकाणां परस्परसंबन्धाभावात्तत्तत्पदेष्वप्यसंबध्यमानेषु यद्येकत्र विधिर्गच्छति तदा नेतरत्र गतो भवति, एवमितरगमनेऽप्यन्यगमनानुपपत्तिरसंबन्धात् । एवं च न भाव-नावदेकेन विहितेनेतरदर्थादाक्षेप्तुं शक्यते । तत्रार्थलभ्यविध्यन्तरप्रसूतावसत्यामेकात्मकः श्रौतो विधिरेकत्रोपक्षीयमाणो यद्यप्यन्यत्राप्यस्तीति कल्प्यते तत्रासकृदुच्चारणादृते सिध्य-तीति पौरुषेयोऽनेकोच्चारणप्रसङ्गस्तद्दर्शयति—चोदिते हि—प्राप्ते कर्मणि, तदर्थत्वात्—गुणार्थत्वात्,तस्य तस्य—गुणस्य, विधेः पुनः पुनरुपादिश्येत—उच्चार्येत, प्रत्यय इत्यर्थः । **परस्परसंबन्धे चासतीति** भाष्यमर्थापत्तिमूलोच्छेदप्रदर्शनार्थम् । लोकेऽपि च यत्प्रधानं राजप्रभृति क्वचिन्नीयते तदात्मनाऽविनाभूतान्यमात्यादीन्यङ्गान्यप्यशेषाण्याक्षिपति । यदा तु कश्चिद्भृत्यानां क्वचिद्गच्छति तदा तदसंबन्धीनि भृत्यान्तराणि पदमपि न चलन्ति, तत्रावश्यं प्रयत्नान्तरमास्थेयं, न च तदेकव्यापारसाध्यमित्यशक्यं सकृच्छ्रुता-वुपादातुमिति । एतमेवार्थं प्रपञ्चयति, यदि हि पौर्णमास्युद्देशेनाष्टाकपालो विधीयते तदा तत्स्वरूपोत्पत्तिरपि तावदनुक्ता सती क्लेशेन लब्धा किमुत पदार्थान्तरविधानं, तदाह— भवतिसंबन्धाभावान्नानेन संबध्यते । अथाऽऽग्नेयः पौर्णमास्यामित्यत्रापि स्वरूपो-

---

(१ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८).)

अथ पौर्णमास्यामष्टाकपालस्याऽऽग्नेयता विधीयते। वक्तव्यं केन तस्यामष्टाकपालो विहित इति। अथ तस्यामाग्नेयस्याष्टाकपालता तथाऽप्येष दोषः। अथ पौर्णमासीत्युभाभ्यां संबध्यते। परस्परेण द्रव्यदेवतयोरसंबन्ध एव स्यात्। अथ द्रव्यदेवते परस्परेण विशिष्टे सत्यौ पौर्णमास्या संबध्येयातामित्युच्यते। आग्नेयोऽष्टाकपालो यः स पौर्णमास्यां भवतीति। तस्यामासिद्धत्वादेतदप्ययुक्तम्। अथ केनचिदग्नये संकल्पितः पौर्णमास्यां विधीयते। तथाऽपि देवताया अविधानाद्रूपाभाव एव। अथाग्निर्देवता भविष्यतीति कश्चिद्ब्रूयात्स वक्तव्यो मिथश्चानर्थसंबन्ध इति, न ह्याग्नेयशब्दोऽनुवादो विधिश्च भवतीति। कल्पयिष्यामो देवतामितिचेन्न। असति विधाने देवताया अभावात्। संबन्धिशब्दोऽयं देवतेति। स एवाग्निरष्टाकपालस्य देवता, नाऽऽज्यस्य। तस्मादवश्यमाग्नेयाष्टाकपालसंबन्धो विधातव्यः। स एष यागो भवतीति। तेन पौर्णमासीयागस्यापरो यागः संबन्धी विधीयते न द्रव्यं

त्पत्तिक्लेशः पूर्वोक्त एव द्रष्टव्य इति तमप्रदर्श्यैवाष्टाकपालसंबन्धाभावः प्रदर्शितः। एवं पौर्णमासीविशिष्टान्यतरानुवादेऽप्यनूद्यमानस्योत्पत्तिः पौर्णमासीसंबन्धो विधीयमानस्याप्युत्पत्तिरितरेतरसंबन्धश्चेत्यतिगौरवम्। पौर्णमासीपदतन्त्रत्वेऽप्युभयोरुत्पत्तिः कर्तव्या परस्परं संबन्धश्चेति दोषौ। न चारुणैकहायनीवत्परस्परानियमासिद्धिर्विशिष्टविधानदोषात्। अतोऽष्टाकपालाननुरक्तया पौर्णमास्याऽऽग्नेयः संबध्यते तदननुरक्तया वाऽष्टाकपाल इत्यसंबन्धः। एतत्परिहारार्थं परस्परसंबन्धं द्रव्यदेवतयोः प्रथममेव कुर्वन् उभयस्वरूपोत्पत्तिरन्यतरस्य चान्यतरत्र विधानमिति युगपद्विधीयमानपरस्परसंबन्धक्लेशमनुभूय पुनः पौर्णमासीसंबन्धक्लेशः। तत्परिहारार्थमन्यतः सिद्धं देवतासंबन्धमनूद्य केवलकर्मसंबन्धं दर्शयति—अथ केनचिदग्नये संकल्पित इति। तत्र संकल्पितशब्दवशेन केचिदाहुः केनचिदनुष्ठात्रा संकल्पित इति। न त्वेतद्युक्तमिव। अन्येनार्धकर्मणि तदीयस्य हविषो हरणमिति। तस्माद्धि णिजन्तः संकल्पितशब्दः केनचिद्वाक्येन रुक्कामादियुक्तेन[1] विहित इत्यर्थः। तत्राऽऽग्नेयाष्टकपालसंबन्धासिद्ध्यर्थमाग्नेयशब्देऽनूद्यमाने पौर्णमासीगतस्य का देवतेति न ज्ञायते, युगपदुपलक्षणविधिकल्पने वाक्यभेद इति। अनेनैव मार्गेणाऽऽकृत्यधिकरणमुखप्रदर्शितैर्वचनव्यक्तिप्रकारैर्वाक्यभेदानन्त्यं प्रपञ्चयितव्यम्। तेनावश्यविधातव्योऽत्र द्रव्यदेवतासंबन्धः। न च स पूर्वप्राप्ते कर्मणि संभवतीति 'गुणश्चापूर्वसंयोग[3]' इति कर्मान्तरत्वम्। कर्मान्तरत्वे च सति तदवस्थं

१ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इत्यनेन वाक्येनेत्यर्थः। २ (अ० १ पा० ३ अ० ९) ३ (अ० २पा०२ अ० ९ सू० २३)

देवता वा । न च यागस्य यागाऽन्तरं रूपं भवति । अतो रूपावचना-त्पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ नापूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ । यत्तूक्तं पौर्ण-मास्यमावास्याशब्दौ लक्षणया प्रकृतान्यागाननुवदितुं शक्नुतो नाऽऽञ्ज-स्येनेति । नैष दोषः । यदाऽऽञ्जस्येन शब्दार्थो नावकल्पते तदा लक्षणयाऽपि कल्प्यमानः साधुर्भवति । यथा, अग्नौ तिष्ठति, अवटे तिष्ठति, अग्निसमीपे, अवटसमीपे तिष्ठतीति भवति संव्यवहारः । लक्ष-णाऽपि हि लौकिक्येवेति ॥ ६ ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥

उग्राणि ह वा एतानि हवींषि अमावास्यायां संभ्रियन्ते, आग्नेयं प्रथममैन्द्रे उत्तरे इति समुच्चयं दर्शयति । आग्नेयादीनां गुणत्वे विकल्पः स्यात् । तत्राऽऽग्नेयं प्रथमम्, ऐन्द्रे उत्तरे द्वे इति व्यपदेशो नावकल्पेत । विकल्पे संभारपौर्वापर्यानुपपत्तिरिति ॥ ७ ॥

रूपावचनमित्यनुवादता । अतश्च बलादेकवचनलक्षणाद्याश्रयणीयम् । किं च ।

न वाऽनन्यक्रियायोगे वाक्यमेतत्समाप्यते ।
न च स्वार्थासमाप्तत्वाद्वाक्यान्तरमपेक्षते ॥

अष्टाकपालो भवतीति नायं पुरुषव्यापारः । न च पुरोडाशव्यापारमात्रं विधातुं शक्यम् । अभावनाविशेषात्मकत्वात् । तत्रावश्यकल्पनीये पुरुषव्यापारविशेषे यागकल्प-नाऽऽपतति, तत्र यद्यपि प्रत्यक्षे लभ्यमाने न युक्तमानुमानिककल्पनं तथाऽप्यत्रापरि-पूर्णे वाक्ये वाक्यान्तरानपेक्षिणि पौर्णमास्यमावास्यावाक्यस्थो यजिरसंनिहित एवेति नानुमानं प्रतिबध्नाति । अनुमिते च सति "य एवं विद्वान्" इत्यनुवादसरूपत्वादनुवाद एव विज्ञायते । क्रियासामानाधिकरण्याच्च यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादेर्यच्छब्दाद्विल-क्षणः कर्तृसमानाधिकरणोऽयं 'य एवं विद्वान्' इत्युपलभ्यमानो विधिसामर्थ्यं निरु-न्ध्यात् । तथा चोक्तम्—

क्रियापदैकयोगित्वे यच्छब्दो न रुजेद्विधिम् ।
कर्तृयुक्तः स एवान्यप्रापितार्थानुवादकृत् ॥ ६ ॥
एकेष्टिर्यदमावास्या सांनाय्यौषधयोस्ततः ।
विकल्पे सति संभारपौर्वापर्यं कुतो भवेत् ॥

कर्मभेदे हि भिन्नविषयत्वात्सांनाय्यपुरोडाशसमुच्चये सति संभ्रियन्त इति समस्तानु-भरणं प्रथमोत्तराभिधानं चावकल्पते नान्यथा, प्रथमपक्षे च चतुर्थमप्यपरमस्तीत्युत्तरा-णीति स्यान्नोत्तरे इति ॥ ७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

लिङ्गं च दृश्यते, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायाम् इति ॥ ८ ॥

[४] पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥ पू०

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति इति। विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय इति । तत्र संदेहः । उपांशुयाजमन्तरा यजति इति किं विष्ण्वादिगुणकानां प्रकृतानां यागानां समुदायस्य वाचकोऽथ वाऽपूर्वस्य यागस्येति । तत उच्यते पौर्णमासीवदुपांशुयाजो भवितुमर्हति । कुतः । नामसंबन्धात् । नामसंबद्धो हि विशिष्टो यागः श्रूयते उपांशुयाजसंज्ञकः । न च द्रव्यदेवते रूपं, प्रकृ-

कर्मान्तरपक्षेऽभ्यधिकत्वाद्गुणविधिपक्षे न्यूनत्वात्त्रयोदशचतुर्दशत्वानुवादविरोधः । कुतः ।

पौर्णमास्यां यदा तिस्रो द्वे दर्शविषये यदा ।
प्रधानाहुतयः सन्ति तदा संख्योपपद्यते ॥

तस्मात्समुदायानुवादाविति सिद्धम् । आह च—

अरूपत्वाद्विधेयस्य प्रकृते शब्दशक्तितः ।
तत्रैव रूपलाभाच्च समुदायानुवादता ॥ ८ ॥

(इति पौर्णमास्यधिकरणम् ॥ ३ ॥)

इदानीमधिकरणत्रयेण समुदायानुवादापवादः क्रियते । तत्र 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति तावत्सकलः प्रागुक्तो न्यायोऽस्ति । कुतः ।

यागान्विष्ण्वादिसंयुक्तैर्विहितान्रूपवत्तया ।
अरूपमन्तरायुक्तमगत्यैवावलम्बते ॥

तेषु तावत्तव्यप्रत्ययेनैकान्तिको विधिः । तत्र यदीदं यागान्तरं कल्प्यते ततः प्राप्तं रूपाज्ञानमदृष्टान्तरकल्पनं च । किं च ।

१ सिद्धान्ते चाऽऽहवनीयगतवषट्काराहुतिपरिगणनमेवमुपपन्नं ज्ञेयं, पञ्चप्रयाजाः, द्वावाज्यभागौ, स्विष्टकृत् त्रयोऽनुयाजाः प्रधानाहुतित्रयं पौर्णमास्यामिति चतुर्दशत्वं, अमावास्यायां संप्रतिपन्नदेवताकस्य सांनाय्यस्य सहानुष्ठानात्प्रधानाहुतिद्वयमिति त्रयोदशत्वमिति । २ तै० सं० (२-६-६)

ताश्चोपांशुगुणका यागा विद्यन्ते । तस्मात्समुदायशब्द इति । ननूपांशुगुणकं यागान्तरमुपांशुत्वेन रूपेण रूपवद्विधीयते । नैवंजातीयकः शब्द उपांशुविशिष्टं यागं शक्नोति वक्तुम्। उपांशुयाग इति हि तस्य वक्ता। चजोः कुघिण्ण्यतोरिति[१] कुत्वेन भवितव्यम् । अव्युत्पन्नः पुनरुपांशुयाजशब्दः । तस्मान्न रूपवद्यागान्तरम् । अथापि नामसंयुक्तं यजतिसामान्यमेव तथाऽप्यनुपादिष्टदेवताद्रव्यरूपं[२] न यागान्तरं प्रतिपद्येमहि । नन्वेवं सति प्रकृतानामप्यवाचकः प्राप्नोति । मा भूदुपांशुयाजशब्दो यजतिशब्दो भविष्यति । तथा सत्युपांशुयाजशब्देऽप्यनुवादत्वादनाञ्जस्येऽपि न दोषः ॥ ९ ॥

चोदना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ सि०

कर्मान्तरस्य वाचकः स्यात्, उपांशुयाजं यजतीति । कुतः । प्रकृतानां यागानामभावात् । न चेत्प्रकृता विद्यन्ते कस्य समुदायं वक्ष्यति ।

अजामिकरणं चैषु प्रत्येकमवगम्यते ।
जामिदोषेण चोपांशुयाजोपन्यसनं कृतम् ॥

यथोपक्रममुपसंहाराज्जाम्युपन्यासस्याजामितायाश्चैकविषयत्वादेते एव विषयो गम्यन्ते । न ह्यन्तरालवाक्ये तादृगर्थवादो विधिर्वा स्पष्टो दृश्यते । समुदायानुवादप्रयोजनं च, कथं नाम "उपांशु पौर्णमास्यां यजन्[३]" इत्यत्रैकीकृतानां कालसंबन्धे सति सर्वेषां प्राधान्यं स्यात् । ननूपांशुगुणकमिति-कथं द्रव्यदेवताव्यतिरिक्तं रूपत्वेनोच्यते । नैष दोषः । सर्वथा येन यागान्तराद्द्व्यवच्छिन्नो यागो निरूप्यते तदेव रूपम् । शक्यते चोपांशुत्वेनायं व्यवच्छिन्नरूपः प्रत्येतुमिति । अत आह—नैवंजातीयकः शब्दः शक्नोतीति । यदि ह्यवयवार्थभेदेन गुणविधिरयं कल्प्येत ततो याजशब्दस्य घञन्तत्वादकृतकुत्वस्यासाधुत्वं स्यात् । अव्युत्पन्ननामधेयत्वे तु नैष प्रसङ्गः । नन्वेवं सतीति—नामधेयत्वेऽप्यवश्यं 'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्[४]' इत्येवं 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादिभिर्विहितं तद्गुणयोगमाश्रित्य प्रसिद्धिरवाप्तव्या ततश्च तुल्यो दोष इति । तत्परिहरति मा भूदुपांशुयाजशब्दो यजतिशब्दो भविष्यतीति । विधौ ह्यत्यन्तमाञ्जस्येन कार्यं नामधेये तु यजिप्राप्तानुवादरूपेण प्रवर्तमाने किंचित्सारूप्यानुगमेऽप्यविरोधः ॥ ९ ॥

कर्मचोदना 'उपांशुयाजं यजति' इति न समुदायानुवादः । कुतः ।
प्रकृतानामसद्भावाद्गम्यते नानुवादता ।
यागो विष्ण्वादिसंयुक्तैर्न हि वाक्यैर्विधीयते ॥

---

१ पा० सू० (७-३-५२) २ तथाऽप्यनुपदिष्टे द्रव्यदेवते रूपाभावात्, इति पाठान्तरम् । ३ तै० सं० (२-५-२) ४ (अ० १ पा० ४ अ० ३ सू० ४)

नन्विदानीमेवोक्तं विष्ण्वादिगुणकाः प्रकृता यागा विद्यन्त इति । न विद्यन्ते । न हि ते विधयो विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्येवमादयः । अर्थवादा हि ते । कथम् । अस्मिन्वाक्ये विध्यन्तरस्य भावात् । उपांशुयाजमन्तरा यजति इत्येतदेतस्मिन् वाक्ये विधीयते । यदीमेऽपि विधीयेरन् भिद्येत तर्हि वाक्यम् । अपि च यागस्य विष्ण्वादीनां च संबन्धोऽत्र गम्यते वाक्ये न च यागस्य विधानम् ।

यथा वैश्वानरवाक्ये द्वादशकपालेनोपक्रमोपसंहाराभ्यामष्टत्वादय एकवाक्यतामापद्यमानाः पृथग्विधित्वं न प्रतिपन्नास्तथाऽत्रापि 'जामि वा एतदिति' विध्युपक्रमे दोषसंकीर्तनं कस्यचिद्विधीयमानस्याऽऽकाङ्क्षितं तदपनयनद्वारेण स्तुत्यर्थमिति गम्यते । जामिता च पुरोडाशयोरन्तराले कस्मिंश्चिदविधीयमाने भवतीति यदन्तरालकालसंयोगेन विधास्यते तस्याजामिकरत्वं प्रशंसेत्यवधारणादुपांशुयाजमन्तरेत्यस्य स्तुत्यर्हत्वेन ज्ञानाद्विष्ण्वादियुक्तेषु च तदपेक्षिताजामिरूपस्तुतिसंकीर्तनादनपेक्षितं विधित्वमनादृत्य स्तुत्यर्थता गृह्यते । न हि विष्ण्वादिसंयुक्तेष्वन्तरालकालसंयोगोऽस्ति येनोपक्रमोक्तया जामितया तद्विधिस्तद्गतं वा जामित्वं स्तावकतयाऽपेक्षितं संबध्येत । अन्तरालकालसंयुक्तस्य पुनर्विस्पष्टजाम्युपक्रमवाक्यविधानार्हत्वात्तद्वशेन चेतरेषां स्तावकत्वोपयोगे सति नानेकादृष्टकल्पनानुबन्धिविध्यभ्युपगमो युक्तः । किं च ।

विष्ण्वादियागसंबन्धे कृते यागोऽर्थतो भवेत् ।
उपसर्जनभूतस्तु श्रौते चैतन्न युज्यते ॥

कर्मोत्पन्नस्तव्यप्रत्ययो यागोपसर्जनविष्ण्वादिप्रधानस्तत्रार्थाद्विकृष्य यागकर्तव्यता कल्पनीया, न चासौ युज्यते, "अन्तरा यजति" इत्यनेन प्रत्यक्षप्रधानोपदेशोपपत्तेः । तत्र यद्यपि तावद्विष्ण्वादियुक्तानि पृथग्वाक्यानि भवेयुस्तथाऽपि तस्मिन्नेवान्तरालविहिते यागे देवतां विदध्युर्न कर्मान्तराणि । न च देवताऽप्येवंविधैः सम्यगभिधीयते । न ह्येते संप्रदानं देवतात्वं वा वदन्ति, किं तर्हि, कर्मोपसर्जनद्रव्यवचनास्तत्र कर्मशक्तिं प्रधानीकृत्य द्वितीयातुल्यार्थता तावल्लब्धव्या, न च तावता देवतात्वं सिध्यति । त्यागार्थत्वाद्धि यजतेः परमार्थतस्त्यज्यमानं द्रव्यमेव कर्म भवति । ततस्तेनाऽऽप्यमाना देवता पश्चात्कर्म संपद्यते । तत्र द्विकर्मलक्षणप्रसक्तौ 'समाप्तिः शब्दार्थः' इत्यनेन न्यायेन पूर्वं त्यज्यमानकर्मतिरोधानेन परपूज्यमानकर्माविर्भावादेककर्मत्वाधारणेन संप्रदानत्वशक्तिमभिभूयैव निर्देशो भवति " विष्णुं यजति " " विष्णुर्यष्टव्य " इति, न तु तत्र देवतात्वमभिधीयते । किं तर्हि, कर्मत्वान्यथानुपपत्तिलक्षणयैव गम्यमानं निश्चीयते । ननु च यजतेर्देवता-

---

१ 'प्रक्रमात्तु नियम्येत' इति षष्ठाध्यायद्वितीयपादाधिकरणस्थभाष्योक्तेनेत्यर्थः ।

पूजात्मकत्वात्तदीयकर्मदेवताशब्दौ पर्यायावेति न वक्तव्यं लक्षणया गम्यत इति । नैष साक्षाद्देवतापूजावचनः । कुतः ।

स्तुतेरपि हि पूजात्वाज्ज्ञायते यजिवाच्यता ।
न वाऽतिथिवदेतस्याः पूज्यतेति च वक्ष्यते ॥

न हि देवताः स्तुवानस्तत्पूजाव्यापृतोऽपि सन्कश्चिद्यजत इत्युच्यते । रूपासमवायित्वाच्च नातिथिवद्देवता पूज्यमानतां प्रतिपद्यते । न च यजिस्तत्पर इति नवमे वक्ष्यते । दानेन वोपाध्यायादिः पूज्यमानोऽपि न कर्म संपद्यमानो दृष्टः । एवं तर्हि तद्वदेव नित्यं देवतायाः संप्रदानत्वेनैव निर्देशः प्रसज्यते । नैतस्यास्तादृशं संप्रदानत्वमप्यस्ति, प्रतिग्रहीतृत्वाभावात् । अपि च दृश्यते हि क्वचित्संप्रदाननिर्देशः, " योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत " इति । सर्वथेयं देवता न वाऽन्यैः संप्रदानैस्तुल्या, न च कर्मभिरसाधारणैर्नैव त्वात्मनो केवलं यजिविषयं कर्म संप्रदानं वा भवति । तच्चैतस्याः क्रियासाधनत्वात्सप्तमकारकासंभवाच्चैवं कल्प्यते । न हि देवताशब्दवाच्येनाऽऽत्मना धात्वर्थसंबन्धित्वं प्रतिपद्यते । तेन तदुद्देशत्यागांशेन प्रतिग्रहीतृव्यापाराद्विनाऽपि कथंचित्सा-कल्यकल्पनया संप्रदानं निर्दिश्यते । यद्वोद्देशगतमाप्यमानत्वं त्यागांशेऽप्यध्यस्य सकलस्य यजेः कर्मत्वेनोच्यते । तेन यत्र संप्रदानत्वनिर्देशस्तत्रैतदुक्तं भवति । परस्वत्वमिवाऽऽपादयितुं तदुद्देशेन द्रव्यं त्यजेदिति । यत्रापि कर्मनिर्देशस्तत्रैषोऽर्थः, त्यक्तुं द्रव्यं देवतामुद्दिशेदिति । तथा च केवलोद्देशव्यापारेषु त्यक्तृत्वरहितेषु यजेति प्रैषो भवति । तदेतदुभयमपि लाक्षणिकम् । तत्रापि संप्रदानत्वं त्यागांशाव्यभिचारित्वादसमस्तात्मकत्वाद्दूषितमपि सत्प्रत्यासन्नतरं देवतात्वस्य । कर्मत्वं तु क्रियान्तरेष्वपि व्याप्यमानत्वसंभवात्सव्यभिचारमिति विप्रकृष्टतरं देवतात्वस्य । न हि तद्देवतात्ववत्सकलं यजिं प्रति कर्मेत्यवधार्यते । परमार्थतः पुनर्देवताशब्देन तद्धितशब्देन वा देवतात्वमभिधीयते, न कारकविभक्त्या कयाचित् । तथा च ।

देवतातद्धितोत्पादे न हि पाणिनिना तथा ।
इदमग्नय इत्येवं तेन क्रीतमिवोदितम् ॥

ये हि विभक्तिवाच्या अर्था भवन्ति तद्विभक्तिसमर्थेभ्य एव तेभ्यस्तद्धितविधानं दृश्यते । तद्वहति, तेन क्रीतं, तस्मै हितं, तत आगतः, तस्यापत्यं, तत्र भव इति । न तु देवतायां तस्या इदं तामनेन यजतीति वा निर्देशो दृश्यते । कथं तर्हि, साऽस्य देवता इति ।

१ देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावान्न सामस्त्येन संप्रदानत्वं संभवतीत्यर्थः ।

२ पा० सू० (४–४–७६) ३ पा० सू० (५–१–३७) ४ पा० सू० (५–१–५) ५ पा० सू० (४–३–७४) ६ पा० सू० (४–१–९२) ७ पा० सू० (४–३–५३) ८ पा० सू० (४–२–२४)

तस्मान्नूनमनन्यवाच्योऽयमर्थ इति गम्यते । ततश्च स्थितमेतन्न ' विष्णुरुपांशु यष्टव्य ' इत्यनेन देवताऽप्यभिधीयत इति । तत्र क्लेशेन तां कल्पयित्वा यजिभावना कल्पनीया । ततश्च वरमर्थवादत्वमेवाऽऽश्रितम् । अन्तरा यजतीति तु यद्यप्यन्तरालसंबन्धविधिपरत्वान्न स्वरूपविधानार्थमित्याशङ्क्यते तथाऽप्यनन्यगतित्वाद्विशिष्टविधानम् । न हि यथेतरेषामर्थवादत्वेनार्थवत्ता तथेह केन चित्प्रकारेण । ननु च समुदायीकरणेनार्थवत्तेत्युक्तम् । यथा नैतेनार्थवत्ता तथाऽन्यार्थदर्शनं व्याचक्षणा वक्ष्यामः । किं च ।

अन्तरालेऽनुपादेये कर्म तत्र विधीयते ।
ताद्दग्विपरिवृत्तिश्च नेत्युत्पत्तिरपीष्यते ॥

यादृशी व्याख्यातेन स्वप्रधाना पूर्वापरीभूता भावनाऽन्तरालमनुपादेयं प्रत्युपात्ता न तादृशी विष्णुर्यष्टव्य इत्यादिभिरुपस्थाप्यत इति नोत्पत्तिविधिकल्पनाभङ्गः । तत्र सत्यपीतरेषां कर्मविधित्वे कर्मान्तरं स्यान्न प्रकृतानुवाद इति मत्वाऽऽह—**कर्मान्तरस्य वाचकः स्यादिति** । देवतायाः पुनरुपादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विधिः संभवतीति नानुवादबुद्धिरपैति । कर्मविध्यभ्युपगमे तु सत्यपि प्रकृतसद्भावे तद्रूपाणां प्रकृतानामभावादित्यभिप्रायः । अथ वा यदिदमाग्नेयादिभ्यः कर्मान्तरं चोद्यते तस्योपांशुयाजं यजतीत्ययं

---

१ ननु चेति भाष्येण अन्तरालवाक्येऽप्यन्तरालविधिप्रतीतेर्यागविधानाप्रतीतावाशङ्कितायां बाढमित्यादिना उपांशुत्वान्तरालसंबन्धविधेयत्वाभ्युपगममात्रेण शङ्कापरिहारमभिप्रेत्य भाष्यस्थं संबन्धशब्दं च लक्षणया विशिष्टपरमङ्गीकृत्य अन्तरालादिविशिष्टयागाविधाने वाक्यानर्थक्यापत्तेः 'नत्वन्तरालसंबन्धस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति ' इत्युत्तरभाष्यसूचितमनन्यगतिकत्वस्य हेतुत्वमुररीकृत्य परिहारग्रन्थाशयमुपवर्ण्य अस्मिंस्तु व्याख्याने 'उपांशुत्वादिसंबन्ध' इत्यस्य 'न त्वन्तरालसंबधस्य' इत्यनेनान्वयापत्तेः एकं हीदं वाक्यमित्यारभ्य विष्ण्वादिसंबन्धोऽनूद्यत इत्यन्तस्य 'यदीमेऽपि विधीयेरन् ' इति पूर्वभाष्येणान्वयापत्तेर्दूरान्वयदोषमालोच्य नन्विति भाष्येण विष्ण्वादिवाक्यविहितयागेष्वन्तरालगुणविधानार्थमन्तरालवाक्यमिति शङ्किते विष्ण्वादिवाक्यानां कर्मान्तरविधायकत्वेऽप्येकस्मिन्नन्तरालवाक्ये उपांशुत्वस्याऽऽदिशब्दोपात्तान्तरालस्य च प्राप्तकर्मानुवादेन विधानाशक्तेः कर्मविध्यवश्यंभावादित्येवं बाढमित्यादि ' विधातुमर्हतीत्यन्तेन भाष्येण परिहृते पुनर्विष्ण्वादिवाक्यप्राप्तोपांशुत्वानुवादोऽन्तरालवाक्ये भविष्यति । कथं गुणन्याय इति कथमित्यनेन पृष्टे जामि वेत्यारभ्य संबन्धोऽनूद्यत इत्यन्तेन भाष्येण विष्ण्वादिवाक्यानां विधायकत्वस्यैव निराकरणात्कथं तद्वाक्यप्राप्तोपांशुत्वानुवाद इति परिहारेऽभिहिते कर्मान्तरानुपस्थितेरन्तरकालरूपानुपादेयगुणसत्त्वाच्च अनुपादेयगुणसहकृतानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरन्यायेनाप्यन्तरालवाक्ये कर्मविधिरित्येवं, प्रयोजनमस्त्यतो विधानादित्यनेन भाष्येण कथ्यत इत्येवं यथान्यासं भाष्यं व्याख्यातुमाभते किंचेत्यादिना ।

ननु च उपांशुयाजमन्तरा यजति इत्यत्राप्यन्तरालसंबन्धोऽवगम्यते। बाढम्। स तु विधीयते उपांशुत्वादिसंबन्धः। एकं हीदं वाक्यं नानेकं विधातुमर्हति। कथम्। जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियत इत्येवमुपक्रममेतद्वाक्यमजामित्वायेत्येवमन्तम्। तस्य मध्ये समाम्नातं विष्ण्वादिवाक्यम्। तेन संबध्यमानं न वाक्यान्तरं भवितुमर्हति। तस्माद्, विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्येवमादयो न विधयः, किं तर्हि, अर्थवादाः। कः पुनरर्थवादः। आग्नेयाग्नीषोमीययोर्निरन्तरं क्रियमाणयोर्जामितादोष उक्तः। तं भिषजितुं, उपांशुयाजमन्तरा यजति इति विहितम्। कथं तेन भिषजिष्यते। तस्मिन् क्रियमाणे ज्ञायत एव यथा विष्णुर्यष्टव्यः प्रजापतिरग्नीषोमौ वेति। ततश्च व्यवधानादजामिताऽवगम्यत एव। तेनाजामितार्थवादं वक्ष्यामीति विष्ण्वादिसंबन्धोऽनूद्यते न त्वन्तरालसंबन्धस्यान्यत्प्रयोजनमस्त्यतो विधानात्।

वाचकः स्यान्नेतरेषाम्। तस्मादन्तरालानुपादेयत्ववशेनास्यैकान्तिके कर्मविधित्वे सतीतैररर्थवादैरेव भवितव्यम्। धात्वर्थे चान्यत्र विदधत्प्रत्ययः संनिकृष्टवृत्तिर्भविष्यति।

स तु विधीयत उपांशुत्वादिसंबन्ध इति—उपांशुयाजशब्दं गुणविधिं मन्यते। यत्त्ववाचकत्वमस्मिन्पक्षे कुत्वप्रसङ्गादिति। तत्रोच्यते। तुल्यमेतत्त्वत्पक्षे। कुतः।

वाच्यवाचकसंबन्ध इष्टः शब्दार्थयोः पुरा।
पश्चाद्विध्यनुवादत्वे स्यातां साधारणाश्रये॥

वाच्यवाचकत्वेऽवधारिते पश्चाद्विधिविधेयत्वमनूद्यानुवादकत्वं वा कल्प्यते। तत्रोभयोरपि वाच्यवाचकसंबन्धः साधारण इति तद्गतौ गुणदोषावपि साधारणौ। तेन नैको बोधो भवति[1]। स्यादेतत्। अनुवादत्वमवाचकस्यापि कथंचिद्दृष्टं न विधित्वमिति। तदुच्यते। ममापि हि।

यजिना विहिते यागे याज इत्यनुवादभाक्।
विधिसंबन्ध्युपांशुत्वं न वैतदसमञ्जसम्॥
न च तत्प्रख्यरूपेण नामैतदुपपद्यते।
विहितं न ह्युपांशुत्वं शास्त्रेणान्येन केनचित्॥

न तावद्विष्ण्वादियुक्तेन विहितम्, अर्थवादत्वात्। न 'उपांशु पौर्णमास्याम्' इत्यनेन। कालविधिव्यापृतेनानेकविध्यशक्तेः। तस्मादुत्पत्तिस्थेनैव विधीयते। तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति **गुणोपबन्धात्** इति। जामित्वापनयनं च सर्वप्रकारं द्रव्यतः स्वरतो देवतातश्च। ज्ञायत एव यथा विष्णुर्यष्टव्यः प्रजापतिरग्नीषोमौ वेति-

---

१ अन्यतरावधारणं न भवतीत्यर्थः।

कथं विष्णवादयो यष्टव्या इत्यवगम्यते यष्टव्यानयष्टव्यान्वा विष्णवादीनुपांशुयाजाभिष्टवाय संकीर्तयतीति गम्यते ।

तत्र केचित्तावदाहुः मान्त्रा एवेति । कुतः । शाखान्तरे विधानादिति । यद्यप्यमान्त्रिस्तथाऽप्युपांशुत्वसामान्यात्प्रजापतिर्देवता विष्णुश्चेत्यनुवादावेव । उपांशुधर्माणौ हि विष्णुप्रजापती । तस्माद्यत्किंचित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते तदुपांश्वेव क्रियत इत्येवमादिसंकीर्तनान्मन्त्रसमाम्नानाच्च विष्णुमप्रात्पमपि प्राप्तमिव वदेत् । अग्नीषोमयोस्तु विधायकमुदाहियत एव तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन् इति । तस्माद्यागान्तरम् ॥ १० ॥

यागे चोदितेऽवश्यंभाविन्यां देवतायामनियमप्रसक्तौ केचिद्विष्णवादयः प्राधान्यप्रसिद्ध्या वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं संकीर्तिताः । तेन यद्यपि परमार्थेन न **यष्टव्यास्तथाऽपि** स्तुतिपरत्वादुपादानं गुणवादेन कथंचिदुच्यते । **शाखान्तरे विधानात्मान्त्रा इति** अनुदाहरणादस्फुटमेवमभिधाय न हि किंचिदसाध्यं स्यात् । न च तस्मिन्सति दशमे 'तद्वच्च देवतायां स्यात्' इत्यादि विचार्य 'विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानात्' इत्यादिना मान्त्रवर्णिकत्वं जैमिनिराश्रयिष्यति । यद्यप्यमान्त्रिरिति चेहापि स्वयमेवाऽऽशङ्का दर्शिता । यदप्युक्तमुपांशुधर्मत्वात्प्राप्तौ "तस्माद्यत्किंचित्प्राजापत्यम्" इति तदप्ययुक्तम् । वचनव्यक्तिविपर्यासात् । न ह्येवं वचनं यदुपांशु तत्प्राजापत्यमिति । किं तर्हि । यत्प्राजापत्यं तदुपांश्विति । तेन नोपांशुत्वेन प्राजापत्यता लभ्या । **अग्नीषोमयोस्तु विधायकमुदाहियत एवेति**—एतदपि चतुर्थीतद्धितमन्त्रवर्णानात्मकत्वादविधायकम् । यदि हि तावग्नीषोमावब्रूतां ततोऽस्माकं किमिति हि विजानन्तो यजमाना न वयं देवतायां प्रवर्तिता इति कल्पयेयुः । कालविधिपरत्वाच्च न देवताऽप्यनेन शक्या विधातुं, देवतापरत्वे वा कालविधिपरित्यागात्पौर्णमासीशब्देनापि नानूद्येतेति पूर्णमासशब्देनाग्रहणादसति प्रधानत्वेऽङ्गत्वप्रसङ्गः । सूत्रकारेण च दशमेऽमावास्यायामुपांशुयाजमनिच्छतैतदेव पौर्णमासीकालविधिपरत्वेनोपन्यस्तम् । अत्र समाधिः । मान्त्रवर्णिको देवताविधिरिति स्थितम्[3] । उपांशुयाजक्रमे हि वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयानि याज्यापुरोनुवाक्यायुगलान्याम्नायन्ते । तैश्च तुल्यार्थत्वाद्विकल्पमानैः वैकल्पिक्य एव देवताः प्राप्यन्ते । तदेव हौत्रं

---

१ तै० सं० (२-५-२) २ (अ० १० पा० ८ अ० १६ सू० ५३)। ३ विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानादिति दाशमिकोपान्त्याधिकरणे स्थितमित्यर्थः ।

गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥

यदुच्यते न ज्ञायते कतमोऽसावुपांशुयाजसंज्ञको याग इति। यस्यायं गुण उपबद्ध उपांशु पौर्णमास्यां यजन् इति। तस्मान्न दोषः ॥ ११ ॥

प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

प्रधानकर्मप्राये वचनं प्रधानकर्मतामुपोद्बलयति यथाऽग्र्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमग्र्य इति मतिः। तस्मान्न समुदायशब्द इति ॥ १२ ॥

शाखान्तरमित्याह। आध्वर्यवेऽपि तु क्वचिदस्त्येव याज्यानुवाक्याम्नानं हौत्ररूपेणेति तदभिप्रायं वा शाखान्तरवचनम्। उपांशुधर्मत्वं चास्यैव द्योतनार्थम्। अन्या हि देवताऽत्रानीयमानाऽऽत्मीयं धर्ममुच्चैष्ट्वं जह्यात्परधर्ममुपांशुत्वं प्राप्नुयादिति विरुद्धम्। विष्णुप्रजापत्योस्तु प्रत्यासन्नधर्मकत्वादविरोधः। तथा, **अग्नीषोमयोस्त्विति**—विधायके देवताविध्यसंभवाद्यथा संभवग्रहणेन पौर्णमासीकालस्य विधायकेऽग्नीषोमानुवादः प्राप्तिमुपोद्बलयति ॥ १० ॥

यस्यायं गुण उपबद्धो दृश्यते कालविधिपरे वाक्ये उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति। न त्वेतदेव गुणस्योत्पत्तिवाक्यमयागविधिपरे सत्यनेकार्थविधिप्रसङ्गात्। अत 'उपांशु याजमन्तरा' इत्यनेनैव प्राप्तस्य संकीर्तनमिति ॥ ११ ॥

"हृदयमुपांशुयाज[1]" इति यज्ञपुरुषस्य प्रधानप्रायेणावयवेन संस्तवात्प्रधानमित्यवगम्यते। कथं पुनरप्रधानत्वं पूर्वपक्षे प्रसज्यते। उच्यते।

त्रयाणां वैष्णवादीनां समुदायेऽवधारिते।
अग्नीषोमीय एवैकः पौर्णमास्यां विधीयते ॥

तावन्नूतामग्नीषोमाविति योऽग्नीषोमदेवत्यः स एवैकः कालविशेषसंयुक्तः पूर्णमासग्रहणेन फले चोद्यते। तत्र वैष्णवप्राजापत्ययोर्गुणभावात्सकलोपांशुयाजप्राधान्यवचनानुपपत्तिः। ननु तवापि वैकल्पिकदोषत्वाद्देवतासु यदैवाग्नीषोमीयदेवत्यस्तत्तदैव प्राधान्यमिति नित्यवत्प्रधानत्वसंकीर्तनं नैव घटते। नैष दोषः।

कालदेवतयोर्नात्र संबन्धोऽयं विधीयते।
यत्तु तल्लक्षितं कर्म तदन्यत्रापि विद्यते ॥

यदि ह्यग्नीषोमयोरेव पौर्णमासीसंबन्धः क्रियते ततो विष्णुप्रजापतिपक्षे न स्यात्। अयं पुनर्देवतोपलक्षितस्य यागस्य संबन्धः। सर्वत्र चोपलक्षणापायेऽप्युपलक्ष्यं गृह्यते यथा वक्ष्यति, 'अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ[2]' इति। न वैक-

---

१ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः पादावग्नीषोमीय इति पूर्वोत्तरशेषौ। २ (अ० १० पा० ८ सू० ६९)।

[५] आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १३ ॥ पू०

आघारमाघारयति इति श्रूयते । तथेमान्यपराणि, ऊर्ध्वमाघारयति, संततमाघारयति, ऋजुमाघारयति इत्येवमादि । इदं च, अग्निहोत्रं जुहोति, तथा दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति इत्येवमादि । तत्र संदेहः । किं, ऊर्ध्वमाघारयति, दध्ना जुहोति इत्येवमादिभिराघारा होमाश्च विहिताः। तेषाम् आघारमाघारयति, अग्निहोत्रं जुहोति इत्येतौ समुदायानुवादावुतैतावेवापूर्वयोराघारहोमयोर्विधातारावि‌ति । किं तावत्प्राप्तं नापूर्वयोर्विधी इति । कुतः । अरूपत्वात् । न ह्येतयोः पूर्वेभ्यो

स्यैव कर्मणः कदाचित्प्रधानत्वं कदाचिदङ्गत्वमित्युपपद्यते । नानात्वे त्वविरुद्धं स्यात् । न च संभवति तत् । तस्मादेककर्मत्वाय 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्ययमेव विधिः ॥ १२ ॥

(इति—उपांशुयाजाधिकरणम् । ४ ।)

ऊर्ध्वमाघारयति तण्डुलैर्जुहोतीत्यादिभिरेवंभूता एवाऽऽघारा होमाश्च विहिता विपरिवर्त्तन्ते । न हि 'विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इत्यादिवद्द्रव्यप्राधान्येन यागहोमभावनयोरभिभवः । किं च ।

न चैषामेकवाक्यत्वं न च स्तुतिपरा श्रुतिः ।
ऐकान्तिको विधिस्तेन गुणवत्कर्मगोचरः ॥

नोपांशुयाजवाक्यवदेषामेकवाक्यत्वमिष्टं, न च स्तुत्यर्थता, तेनोभयपक्षे निश्चिते विधित्वे गुणमात्रं विधीयतां तद्युक्तं वा कर्मेति कर्मविधानं युक्तम् । कुतः ।

विधित्वं प्रत्ययोपात्तं न नामपदमृच्छति ।
तद्विधिर्भावनातश्चेत्सैव पूर्वं विधीयताम् ॥

न तावद्दध्यादिशब्दैः स्वयं विधित्वमभिधीयते । न च प्रत्ययोपात्तं सद्भावनाधात्वर्थव्यतिरेकेण स्वतन्त्रैर्दध्यादिभिः संबध्यते । न हि भवति दध्ना यादिति । किं तर्हि दध्ना कुर्यादिति संबध्यते । होमं वाऽनेन कुर्यादिति । तस्माद्यत्प्रसादेन दध्यादेः कर्त्तव्यता तावेव भावनाधात्वर्थौ न विधीयेते इति कुत एतत् । न हि तद्विध्यनपेक्षं कथंचिदपि गुणविधानं शक्यं दर्शयितुं, यदैव हि दर्शयितुमुपक्रम्यते तदैव पूर्वतरं भाव-

१ तै० सं० (२ । ५ । २ ।) २ तै० सं० (१ । ५ । ९ ।) ३ यादित्येतावन्मात्रस्य प्रयोगानर्हत्वेपि विध्यर्थकस्य लिङो यागुडागमविधानाद्विध्यभिधायित्वमभ्युपेत्योक्तम् ।

होमाघारेभ्यो विशिष्टं रूपमस्ति यतः कर्मान्तरमध्यवसेयम्[1] । अतः प्रकृतानां रूपवत्त्वात् प्रकृतानुवादौ ॥ १३ ॥

संज्ञोपबन्धात् ॥ १४ ॥

संज्ञोपबन्धश्च भवति । अग्निहोत्रं नाम होमं जुहोतीति, आघारसंज्ञकं कर्म करोतीति संज्ञाविशिष्टावाघारहोमौ विधीयेते । न च विज्ञायेते कोऽसावाघारो नाम कर्मविशेषः, कश्चाग्निहोत्रसंज्ञक इति । ननु विज्ञायत आघारणमाघारो हवनं होमः । यद्याघारणसामान्यं होमसामान्यं च विधीयेते विज्ञातपूर्वौ तर्ह्याघारहोमौ । तेनानुवादौ । अथाव्युत्पन्ना उभयोरपि संज्ञा तथाऽपि नाऽऽघाराग्निहोत्रसामान्यमुच्येत । विशेषाश्रयत्वात् संज्ञायाः । न च स विशेषो गम्यत इत्यपूर्वावाघारहोमविधी नावकल्प्येते । अपि च कथं क्रिया साधनशब्देनोच्येत[2] । ईप्सिततमं

नाघारस्वर्थविधिर्बलादापद्यते । तस्माद्धोमदध्यादिविशिष्टभावनैव विधीयते । ततश्च तासां रूपवतीनां प्रचयशिष्टः[3] समुदायोऽस्तीत्यग्निहोत्रं जुहोतीति तदनुवादो विज्ञायते । निमित्तफलचोदनयोश्च एकत्वोपजनः समुदायानुवादे प्रयोजनम् । एवं च सति दध्यादेर्भिन्नकर्मविषयत्वादन्याय्यो विकल्पो न प्रसज्यते । तथोर्ध्वमाघारयतीत्यादिषु यद्यपि द्रव्यदेवतं न श्रूयते तथाऽप्युपांशुत्वन्यायेन व्यवच्छेदकारणत्वादूर्ध्वत्वादिभिरेव रूपवत्तायां कल्पितायामाघारमाघारयतीत्यरूपः सन् स्वार्थे विनियोक्तुमशक्नुवन्ननुवादो भवति । तस्यापि प्रयोजनं ' इन्द्रऊर्ध्वो ऽध्वर ' इति मन्त्रविनियोगे, ' तस्यौऽऽघारमाघार्य '[4] इति च द्रव्यविधावेकत्वसिद्धिः ॥ १३ ॥

अपि च ।

विशेषप्रतिपत्त्यर्थं संज्ञा सर्वा प्रवर्तते ।
यदा तदा विशेषोऽसौ कोऽस्येति न निरूप्यते ॥
सामान्यं स्यादिदं ज्ञेयं ज्ञातत्वान्न क्रियान्तरम् ।
तदज्ञेयतया नात्र विधानमवकल्पते ॥
क्रियाश्चाकारकत्वेन युज्यन्ते त द्वितीयया ।
ताभिस्तु साध्यमानत्वात्समुदायस्य कर्मता ॥

---

१ अध्यवस्येम । २ भाष्येऽत्र साधनशब्दः कारकवाची । ३ होमाघाररूपैकजातीयानामेकपदोपात्तत्वलक्षणैकधर्मयोगाख्येन प्रचयेन संपादितः समुदाय इत्यर्थः । ४ चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् इति पूर्वं शेषः ।

हि यत्साधनं तद् द्वितीयान्तेनोच्यते । क्रिया तिङन्तेन । अनुवादपक्षे क्रियाणां समुदायोऽर्थान्तरं तदीप्सिततमं साधनं भविष्यति ॥ १४ ॥

अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥

न च प्रकृतमपि द्रव्यदेवतमाघारे विद्यते येन रूपवान् स्यात् । तस्मादेतावपि समुदायशब्दाविति ॥ १५ ॥

आघारमग्निहोत्रमिति द्वितीयानिर्देशः क्रियेप्सितस्य कारकस्य युज्यते । न च जुहोत्याघारयतिभ्यामात्मैवाप्तुमिष्यते । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् समुदायः पुनर्निष्कृष्य शब्देनार्थान्तरात्मनोच्यमानः शक्यः साध्यत्वेनाभिधातुंयथौदनपाकं पचतीति विशेषः सामान्येनेप्सिततमः कर्मत्वेनोच्यते । ननु च समुदायस्य समुदायिभ्योऽव्यतिरेकान्न कथं चित्साध्यत्वमवसीयत इत्ययुक्तमेव कर्मत्वम् । न । अवयवक्रियाप्रचयसाध्यत्वात्समुदायस्य । समस्ताभ्यो हि समुदायस्याव्यतिरेकादेवमुपादानं न स्यात्प्रत्येकरूपात्तु समस्तरूपमर्थान्तरमिष्टं, न च प्रत्येकरूपैर्विना समस्तरूपनिष्पत्तिरित्युपपन्नमीप्सिततमत्वम् । ननु चैवमादयः समुदायिवचनत्वेनावधारिता इति समुदायिनां स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तदवस्थ एव स्यात् । नैष दोषः । समुदायिवचनेनापि प्रातिपदिकेन समुदायोऽपि लक्षणया गम्यते । ततश्चैकत्ववत्कर्मत्वं समुदायस्य प्रत्येष्यते । न च सामान्यविशेषभेदेनापि भवतः क्रियात्वकर्मत्वे पाकवत्संभवतः । सामान्यविशेषशब्दयोर्भेदेनानुपादानात् । एतच्च पौर्णमासीमित्यत्रापि सिद्धान्ते योज्यम् । तस्मात्तद्वदेव समुदायानुवादत्वम् ॥ १४ ॥

अथोच्येत यथा "गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्" इत्यत्र पक्षेऽन्येषां गुणविधित्वाद्रूपलाभ आशङ्कितस्तथाऽत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यत्वेन तण्डुलादिसंयुक्तै रूपलाभ इति । न । तत्र स्ववाक्यगतपौर्णमास्यमावस्यापदनिमित्तत्वादनुवादाशङ्कायाः । न चेह तण्डुलादिवाक्येऽग्निहोत्रशब्दोऽस्ति, यस्त्वस्ति जुहोतिशब्दः स सर्वहोमसाधारणत्वान्नाग्निहोत्रविधिपर एव । ननु च प्रकरणाद्विशेषोऽवगम्यते अत आह–अप्रकृतत्वाच्चेति । न ह्युत्पत्तिवाक्ये अस्ति कर्मणां प्रकरणम् । फलसंबन्धोत्तरकालत्वेन कथंभावात्मकस्य प्रकरणस्य प्रयोगवाक्याधीनप्रसूतत्वात् । तत्रैतस्या तदारूढस्यैव द्रव्यदेवतासंबन्धो भविष्यतीति तदुच्यते । अनभिज्ञातरूपस्य फले विधातुमशक्यत्वात् । अतः प्रसिद्धरूपाण्येव तेन

---

१ यदत्र भाष्यकारैरेतत्सूत्रमाघारे प्राकरणिकवाक्यान्तरेणापि रूपालाभेनारूपत्वोपपादनपरतया-व्याख्यातं तच्च तत्प्रख्याधिकरणे वाक्यान्तरेणद्रव्यदेवतालाभस्योक्तत्वेनायुक्तमिव मत्वा स्वयमाघाराग्निहोत्रवाक्ययोररूपत्वेऽपि वाक्यान्तरेण रूपलाभोपपत्तेर्विधेयत्वाशंकानिराकरणायैतत्सूत्रमित्येवं व्याख्यातुं शंकां तावदारचयति–अथेत्यादिना । २ (अ. २ पा. २ अ. ३ सू. ५)

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्संनिधेर्गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ १६ ॥ सि०

नचैतदस्ति समुदायशब्दाविति । कर्मान्तरचोदने स्याताम् । कुतः शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात् । आघारयति, जुहोतीति होमाघारौ प्रयोक्तव्याविति शब्दार्थः । तेन कर्मान्तरे विधीयेते इत्यवगच्छामः । आघाराग्निहोत्रशब्दौ च हवनाघारणसामान्यवाचिनौ प्रज्ञातावतो नाविज्ञातार्थौ । तेन रूपवन्तौ सन्तौ विधीयेते ॥

यदुक्तम्, ऊर्ध्वमाघारयति, दध्ना जुहोति, इत्येवमादिभिर्विहितत्वादनुवादाविति । नैतदेवम् । न ह्येते होमाघारौ विधातुं शक्नुवन्ति । ऊर्ध्वमाघारयति, दध्ना जुहोतीति च नैतदुक्तं भवति—आघारः कर्तव्यो होमः कर्तव्य इति, किं तर्हि ऊर्ध्वताघारसंबन्धः कर्तव्यो दधिहोमसंबन्धः कर्तव्य इति । तस्मादप्राप्तत्वान्नानुवादौ । ननु संबन्धे विहितेऽर्थाद्धोमाघारौ भविष्यतः । नैतदेवम् । अस्मिन् हि सति विधानेन संबन्धः । तस्मान्नार्थादापद्येते होमाघारावतोऽपूर्वौ विधीयेते इति ब्रूमः ।

ग्रहीष्यन्ते । ननु च "तस्याघारमाघार्य" 'इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर' इत्याघारमिति च द्रव्यमान्त्रवर्णिकदेवताविधौ नामप्रयोगाद्रूपं विज्ञास्यते । न । आघारशब्दस्य धात्वर्थाव्यतिरेकेणाविशेषणकत्वात् । तत्र नाम्ना विशेषः प्रतीयते, यत्र कं चिद्विशेषमुपादाय नामानि प्रवर्तन्ते । अत्र पुनः संनिहितावयवार्थत्वात्समुदायप्रसिद्धिमन्तरेणाऽऽघारशब्दः क्षरणमात्रवाचित्वान्न विशेषे वर्तते । ननु च प्रकरणाद्विशेषो लप्स्यते । तत्रापि सूत्रम् । न ह्याघारः प्रकृतः परप्रकरणपातित्वात्; दर्शपूर्णमासप्रकरणमेतत्सकलं नान्यस्य प्रकरणस्यान्यत्रावकाशः । सन्निधेर्विशेषागम इति चेदत्रापि सूत्रम्; न वाक्यबलीयस्त्वेनात्र प्रकृतैरपि संबन्धात्, तदेवं वाक्यप्रकरणयोरविरोधो यदि द्रव्यदेवतासंयुक्तान्येवोत्पत्तिवाक्यान्यभ्युपगम्यन्ते यत्र यः कश्चिद्रूपलेशोऽस्ति तत्र निरूपिते कर्मणि केन चित्प्रकारान्तरेण गुणान्तराणि कल्पन्ते सर्वेषु चोर्ध्वत्वं तण्डुलादि किं चिद्रूपमस्ति न त्वाघारमाघारयति, अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनयोः । तस्मात्समुदायानुवादौ ॥ १९ ॥

कर्मचोदने स्यातामिति वक्तव्येऽन्तरग्रहणमुपांशुयाजाधिकरणवज्ज्ञेयम् । आघारयतिजुहोत्योरनन्याक्षिप्तविधिशक्तित्वात्कर्मप्रयोगविधानमेव शब्दार्थ इत्यवगम्यते । न च प्रकृताघारहोमसद्भावः । प्रकृतवाक्यस्थानां विधीनामप्रसद्ध्याद्याक्षिप्तायां विधिशक्तौ कर्मानुवादबुद्ध्यनपायात् । "न चेदन्येन शिष्टा" इति वाऽपवादान्न विशिष्टविधानन्याय

नन्वाघारयति, जुहोतीति होमाघारगतो व्यापारः श्रूयते न दध्यू-र्ध्वतादिसंबन्धः । सत्यं न श्रूयते । तत्संनिधेर्गुणार्थेन व्यापारश्रवण-मवकल्पिष्यते । ननु पदार्थान्तरगतं व्यापारं श्रुतिर्न शक्नोति वदितुम् ।

संभवति । तद्दर्शयति—अस्मिन्हि सति विधाने । प्रत्यक्षे न संबन्धः शक्नोत्यर्थादा-क्षेप्तुमित्यर्थः । अथ वाऽस्मिन्हि सति संबन्धिविधावितरेण गुणविधानेन संबन्ध एव केवल आश्रीयते । तस्मान्नैतद्वाक्यनिरपेक्षैः संबन्धविधिभिरर्थादपरौ कल्पयितुं होमा-घारौ शक्येते यद्बलेनानयोरनुवादत्वं स्यात् । भावनाधात्वर्थावुड्झित्वा न विधिर्दध्या-दिभिः संबध्यत इति चेत्सत्यमेतत् । न विधित्वं भावनात उत्तार्यते तद्गतेनैव तु गुणः संस्पृश्यते, गुणस्य कारकविभक्त्या भावनामध्यनिक्षेपात् । तेनैतदुपदिष्टं भवति । सर्वत्रैव विशिष्टविधानोत्तरकालं किं प्राप्तं किं न प्राप्तमित्यन्वेषणायामप्राप्तमात्रविषयोपसंहा-राद्विधिर्भावनाधात्वर्थयोरनुवाद इत्यभिधीयते । न त्वादित एव तावनूद्य गुणो द्रव्यं वा विधीयत इति कदाचिदपि शास्त्रार्थाभिव्यक्तिः । तत्र पश्चात्तने व्यापारे मन्दबुद्धिप्र-तिपत्त्यर्थं स्थूलेन न्यायेन कथ्यमाने शास्त्रकृता एवैता वचनव्यक्तय इति मन्यमानाः स्वयमिवान्येषामपि भ्रान्तिमुत्पादयितुमष्टौ श्रुतिप्रकारान् परदौर्बल्यवतः केचिद्दर्शयन्ति प्रथमः किल श्रुतिप्रकारो धात्वर्थविधानं, द्वितीयः सगुणं धात्वर्थविधानं, तृतीयः किं चिदु-द्दिश्य धात्वर्थविधानं, चतुर्थस्तत्रैव विशिष्टविधानं, पञ्चमस्तु धात्वर्थोद्देशेनान्यस्य विधानं, षष्ठस्तु धात्वर्थेनान्ययोः संबन्धः, सप्तमः पुनर्धात्वर्थविशिष्टेन प्रत्ययेनान्ययोः संबन्धः, अष्टमस्तु मुक्त्वा धात्वर्थमन्ययोरेव संबन्ध इति । तत्र तावद्यदुच्यते "अग्नि-होत्रं जुहोति" इत्येतद्धात्वर्थविधानमिति । तदयुक्तम् । न हि विधिर्भावनामुत्सृज्य धात्वर्थे निपतति, न च भावनां मुक्त्वाऽन्यत्र पुरुषः प्रवर्तते । सा हि पुरुषस्य स्वव्यापारो धात्वर्थस्तु कदा चित्कर्माश्रितोऽपि भवति । यथाऽयमेव प्रक्षेपो द्रव्यदानाश्रितः, न चान्यदीयं व्यापारमन्यः शक्नोति कर्तुमित्यवश्यं भावनाविशेषणत्वादेव दध्यादिवद्धात्व-र्थो विधातव्यः । इदं च भावार्थाधिकरणेऽभिहितं यथा न धात्वर्थः साध्यत्वेन विधी-

---

१ नन्विति भाष्येण दध्यादिवाक्येषूपपदश्रवणेन केवलहोमाघारकर्तव्यताविधानाशक्तावपि होमाघारसंबन्धितया दध्यादिविध्यभ्युपगमात्संबन्धस्य च संबन्धिद्वयाधारत्वात्प्रतिसंबन्धिभ्यां होमा-घाराभ्यां विनाऽनुपपत्तेरर्थापत्त्या तयोरपि प्राप्तेराघाराग्निहोत्रवाक्ययोरनुवादत्वं दुर्निवारमित्येवमाशंक्य नैतदेवमित्यादिना ब्रूम इत्यन्तेन समाहितं तत्तावद्द्वेधा योजयति—तद्दर्शयतीत्यादिना । भाष्यस्थ-संबन्धशब्दस्य विशिष्टवाचित्वं विधानशब्दस्य च सप्तम्यन्तत्वमभिप्रेत्याऽऽद्या योजना । द्वितीया तु संब-न्धशब्दस्य यथाश्रुतहोमाघारसंबन्धपरत्वं विधानशब्दस्य च तृतीयान्तत्वमभिप्रेत्येति विज्ञेयम् ।
२ (अ. २ पा. १ अ. १)

यत इति । न ह्यकरणभूतोऽसौ साध्यापेक्षत्वाद्वाक्यान्तरेणापि फले विधातुं शक्येत । "सोमेन यजेत"। इत्यत्रापि तद्भूताधिकरणोक्तेन मार्गेण धात्वर्थकारकाणामरुणैकहायन्यादिवत्परस्परेणासंबध्य भावनासंबद्धानामुत्तरकालं परस्परोपकारित्वम् । तथा च सप्तमनवमाद्ययोर्वक्ष्यतीति न विशिष्टधात्वर्थविधानम् । भावनां च प्रति यागस्य करणत्वाद् द्रव्यं प्रति कर्मत्वे सति, "ऐकशब्द्ये परार्थवत्" इत्येतदापद्यत इत्ययुक्तमेतत् । तथा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र न प्रोक्षणेन व्रीहीनिति कश्चित्संबन्धः । तेनोभयोः करोत्यर्थसंबन्धान्न धात्वर्थो व्रीहिषु विधीयते । यदि तु भावनाभिप्रायेणान्यत्र विधानमुच्यते तत्सर्वत्राविशिष्टम् । न चास्य विशिष्टविधानाद्दुर्बलत्वमस्तीति तृतीयस्थाननिवेशोऽप्ययुक्तः । पक्षद्वयोक्तमपि निराकरणं "दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि" इत्यत्राप्यापद्यत इत्ययुक्तमन्यत्र विशिष्टधात्वर्थविधानम् । दध्ना जुहोति इत्यत्रापि न कदा चिद्दधि होमे करोतीत्ययमर्थः शब्देनोच्यते । न हि होमस्याधिकरणत्वं शब्दाद्वस्तुतो वा सिद्धं, न च दध्नः कर्तव्यता, नित्यं करणात्मकत्वात् । इयमपि च श्रुतिर्द्विविधादपि विशिष्टविधेर्बलीयसी, एकविधिसंभवेऽनेकशक्तिकत्वानुपपत्तेरुभयपक्षभाविनश्च विप्रकृष्टार्थविधेरपर्यनुयोज्यत्वात्संनिकृष्टासंभवकृतमेव चास्य विप्रकृष्टस्य ग्रहणं, तत्रोभयाश्रयणे युगपद्विप्रतिषिद्धसंभवासंभवापत्तिरगत्यैव गृह्यतेऽन्यत्र विशिष्टधात्वर्थविधानान्नातिगुर्व्येवेति न पञ्चमे स्थाने निवेशयितव्या । कामं वा शुद्धधात्वर्थविधानात्तस्य वाऽन्यत्र विधेरनन्तरा कर्तव्या । यत्तु "प्राकाशावध्वर्यवे ददाति" इत्यनेन ददातिधात्वर्थे प्राकाशाध्वर्युसंबन्धो विधीयत इति । तदयुक्तम् । वचनव्यक्त्यविवेकात् । सर्वत्र हि यच्छब्देनानूद्यमानमुपनिबध्य तच्छब्दयुक्तं विधेयमुपनीयते । तदिह यदि तावद्यद्ददातीत्यत्राध्वर्युप्राकाशयोः संबन्ध इति विधीयते ततः सकलदानानुवादात्समस्तदक्षिणाविकारप्रसङ्गः । प्रत्ययस्य चानेकविधिशक्तिकल्पना चोदिते सति कर्मण्यपरिहृतैव । संबन्धो हि विधीयमानः संबन्धिनं तावदाक्षिपेत्, धात्वर्थे तु पुनः स विधातव्य एव संबन्धी । अन्यथा संबन्धस्यैव संबन्धी शेषः स्यात् । न क्रियायाः । तत्रैतत्स्याद्धात्वर्थानुरक्तः प्रत्ययो विदधदवश्यमेव तत्र विधास्यतीति । एवं तर्ह्युत्तरयोरपि श्रुत्योरत्रैवान्तर्भावाद्भेदेनोपादानं व्यर्थं, न हि "वायव्यं श्वेतमालभेत" "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" । इति धात्वर्थाननुरक्तः प्रत्ययः संबन्धं विदधातीति । प्रकृतिलिङ्गमात्रफलश्चालभतिरुच्चार्यमाणो न द्रव्यदेवतासंबन्धिविधावात्मानुरञ्जनेन किं चिदुपकरोति न चाऽसौ संबन्ध आलभतिना संपादयितुं शक्यो यागविषयत्वाद्द्रव्यदेवतयोः । यदि चान्य-

१ (अ. १ पा. १ अ. ७) २ (अ. १ पा. ४ अ. ५ सू० ८) ३ प्राकाशो नाम सुवर्णदर्पणम् ।

संबन्धकरणे प्रत्ययोच्चारणसिद्धिव्यतिरिक्तं किं चिद् धातुः कुर्यात्ततो दधीन्द्रियसंबन्धविधाने किमिति होमः परित्यज्येत, किमिति वा प्रकरणलभ्योऽभ्युपगम्येत । तस्मान्न धात्वर्थेऽन्यसंबन्धविधिः । पूर्ववच्च धात्वर्थाधिकरणता कारककर्त्तव्यता च निराकर्त्तव्या । न च धात्वर्थे संबन्धस्यापि प्राग्भावनासंगतेर्विधिरित्युक्तम् । एवं तावन्न दानमात्रे संबन्धविधिः । अथाध्वर्युविशिष्टं दानमनूद्यतामध्वर्युर्वा तद्विशिष्टः । एवमपि विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः । शुद्धाध्वर्य्वनुवादे तु यद्यपि संप्रदानश्रुतेरर्थाद्दानमाक्षिप्यते तथाऽपि संप्रदानसंप्रदेयसंबन्धस्य ददातिमन्तरेणानुपपद्यमानत्वाद् द्रव्यदेवतासंबन्धादिव यजेः कल्पनमिति न धात्वर्थेऽन्यसंबन्ध इति वचनव्यक्तिः संभवति । अवश्यं चात्र दानाध्वर्य्वोश्चोदकेन प्राप्तत्वात्प्राकाशावेव विधातव्यौ । तत्रार्थात्संबन्धविधिरिति न श्रुतित्वोपन्यासो घटते । वक्ष्यति चैतज्जघन्यधिकरणे यत्रान्यतरदप्राप्तं तत्रैवेतरोद्देशेनेतरविधिरर्थात्संबन्ध उभयप्राप्तावनुभयप्राप्तौ वा केवलसंबन्धविधानमिति । तिसृणामपि च संबन्धविधिश्रुतीनां प्रत्ययाविक्षेपसाम्यान्न बलाबले कश्चिद्विशेषो, नापि समवायविरोधसंभवो यत्र तज्ज्ञानमुपयुज्यत इति मन्दफलं क्रमगणनोपन्यासस्य । तस्मात्प्रस्तुताधिकरणन्यायेन सर्वत्र विशिष्टभावनाविधिरेव तत्त्वम् । इतरत्तु तत्र तत्र स्थूलबुद्धिप्रतिपादनोपायमात्रं भाष्यकारेण कृतमिति द्रष्टव्यम् । यच्च सन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं तद्भावनास्थ एव विधित्वे कारकाणां भावनाविशेषणत्वं प्रतीति मन्तव्यम् । कथं पुनः प्राप्ता सती भावना विधीयते । विशिष्टा न प्राप्नोति तादात्म्येन विधास्यते । फलतश्च तदा विशेषणार्थो विधिरिति व्यपदेक्ष्यते । नन्वेवं सति विशेषणेष्वनवतरन्विधायको भावनाद्वारेणापूर्वविधिवत्प्राप्तकर्मविधानेऽप्यनेकं विधातुं समर्थ इति "चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत" इत्यस्याविषयत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । पश्य ॥

विधित्वे भावनास्थेऽपि तादर्थ्यं प्रविभज्यते ।
विशेषणफले चास्मिन्वाक्यभेदो भविष्यति ॥

यदा हि भावनारूढं विधित्वं भावनार्थत्वेनैव गृह्यते तदाऽर्थाद्विशेषणविधौ सति अवाक्यभेदं वक्ष्यामः । यदा तु तद्विशेषणार्थमित्यवधार्यते तदा भावनायाः संनिहितप्रोपितत्वादनेकविशेषणयोगे सति यदर्थं विधित्वमवसीयते तस्यैवैकस्य विधानं नेतरस्य तद्देशस्यापि चक्षुषेव स्पर्शादेरिति वाक्यभेदो भविष्यति । सर्वत्र समानदेशमपि विधित्वं फलतः प्रचलितमिवैकत्रोपसंहृतं दर्शितम् तस्मादविरोधः । यस्त्वभ्युदितेष्टिप्राकाशादिविधिष्वनेकार्थविधिदोषः स सर्वपक्षेषु तुल्यः । यथा चास्मत्पक्षे न भविष्यति तथा

१ (अ० ३ पा० ३ अ० १०) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः । २ (अ० २ पा० २ अ० ३ सू० ६) ।

सत्यमेवमेतत्, स्वपदार्थगतं वक्ष्यति तं तु स्वपदार्थं गुणशब्दो विशेक्ष्यति, स एष विशिष्टः प्रत्येष्यत इति । भवेदेतद्विशिष्यात्स्वपदार्थं गुणशब्दो न त्वेवंगुणगतो व्यापारः प्रतीयेत तत्र किं भविष्यति । अव्याप्रियमाणेऽपि गुणे शब्दार्थोऽवक्लृप्तो भविष्यति । गुणवचनसंनिधिरिदानीं किमर्थः । अनर्थकस्तु । कथं पुनरनर्थको नाम वेदे भवितुमर्हति । सत्यर्थे नानर्थकोऽसति त्वर्थे किमन्यदुच्येत । एवं तर्हि वाक्याद्भविष्यति, श्रुत्यर्थे सति न वाक्यार्थोऽवकल्प्यते । सत्यमेवमेतत् । अविवक्षिते त्ववकल्पिष्यते । कथमविवक्षा । गुणवचनस्याप्रमादपाठात् । स्वपदार्थस्य च शब्दान्तरेण विहितत्वात् । तस्मात्सिद्धं गुणार्थेन दध्ना जुहोतीत्येवमादीनां पुनःश्रुतिरिति । जुहोतेरुच्चारणं चानुवादो

तदधिकरणेष्वेव वक्ष्यामः । भवेदेतद्विशिष्यादिति । यदि साक्षाद्गुणो न विधीयते ततः पुरुषस्य तत्राप्रवर्तितत्वात्तत्परित्यागेनाप्यनुतिष्ठतः कृतार्थता स्यादिति मन्यते । **तत्र किं भविष्यतीति** वाक्यलक्षणविध्यभिप्रायेण प्रश्नः । **अव्याप्रियमाणे इति**—स्वाभिप्रायविवरणम् । स एव वा स्वयं कर्म निरूपयति । तेनैवाभिप्रायेण पुनः प्रश्नोत्तरे **गुणवचनसन्निधिरिति** । तथा **कथं पुनरिति** । तुल्यं च सांप्रदायिकम्, इत्यभिप्रायेण । **असति त्वर्थे किमिति** । त्वयैवं क्रियते येन तदानर्थक्यमापद्यते । मत्पक्षे तु सत्यर्थे नानर्थक्यं भविष्यति । **एवं तर्हीति** । वाक्येन विशिष्टायां भावनायां प्रवर्तमानः श्रौतोऽपि विधिर्वाक्याद् भविष्यतीत्युच्यते । परस्तु यत्प्रसादेन स विधीयते सैव तावद्विधीयतामिति **श्रुत्यर्थे सति न वाक्यार्थ इत्याह—सत्यमेतदिति** । विधिशक्तिसंक्रान्तिं न चेदन्येन शिष्टा इति च दर्शयति । **कथमिति** सानुशयः प्रश्नः स्वोक्तिर्वा । तस्मात्तत्संनिधेर्गुणस्य भावनानुप्रवेशाद्विधेयत्वमथवा गुणसन्निधेः शक्तिसंचरणम्, भावनाधात्वर्थप्राप्तिसन्निधेर्वा श्रुत्यविरोधाद् गुणविधानम् ।

---

१ सः—स्वपदार्थभूतो धात्वर्थः; एषः—भावनाख्यव्यापारविशेषणीभूतः सन्; दध्यादिगुणविशिष्टो विधिश्रुत्या विधास्यत इत्ययं भाष्यार्थः कथं पुनः प्राप्तेस्यादिवार्तिके शङ्कापुरःसरं प्रदर्शितः । २ अव्याप्रियमाणे इति व्यधिकरणसप्तमी । तथाच गुणे पुंस्यव्याप्रियमाणेऽपि गुणानपेक्षधात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधानेन विधिशब्दार्थावक्लृप्तेर्गुणानुष्ठानं नसेत्स्यतीत्याशङ्काशयविवरणं ज्ञेयम् । ३ आशंकिता अन्येनापृष्ट एव स्वयमनुष्ठानं निरूपयतीयर्थः । ४ (अ० १ पा२ अ०१ सू० ८) । ५ असतित्वर्थे किमिति भाष्यं सिद्धान्तेऽपि दध्नादिवाक्ये विधेर्भावनारूढत्वेऽपि भावनायाः स्वरूपेण प्राप्तत्वाद्गुणानुष्ठानार्थत्वावगतेरयुक्तमिवभासमानं, मध्यमतीकेन पूर्वपक्षएवाऽऽनर्थक्यापादनपरतया व्याचष्टे—असतीति । (अ० २ पा० अ० ३ सू० ६) ।

गुणसंबन्धार्थः। यदि जुहोतीत्यनुवादः केनेदानीं गुणो विधीयते। दधिशब्देनेति मा वाचेत। नन्विदानीमेव वाक्याद्गुणगतो व्यापारो गम्यत इत्युक्तम्। सत्यमेवमेतत्। अविधीयमानस्तु कुतो गम्यत इति प्रमाणमस्य नावगम्येत। असति प्रमाणे व्यामोहः स्यात्। एवं तर्हि विधायकौ जुहोत्याघारयतिशब्दौ। कस्य तर्ह्यनुवादः। धात्वर्थस्येति ब्रूमः। यदि विधायकौ पूर्वमेव विहिते स्वार्थे किमर्थं पुनरुच्चार्येत। वाक्यार्थो यस्तं विधातुमित्यदोषः। तस्मात्कर्मान्तरचोदने। यदुक्तं नास्त्याघारे प्रकृतं द्रव्यदेवतमिति। किमेवं सति द्रव्यदेवतेन यदा प्रसिद्धार्थाभिधानान्निर्ज्ञातमेवास्य रूपम्।

जुहोतेरिति स्पष्टमपि धातूच्चारणमनवबुध्य सकलाख्यातानुवादाभिप्रायेणाऽऽह—यदि जुहोतीत्यनुवाद इति। दधिशब्देनेति मा वोचत इति। वाजपेयाधिकरणवद्ग्रन्थच्छाया योजनीया। प्रत्ययो विधिरेव धात्वर्थोऽनुवाद इति विवेकः। यदि विधायकाविति—भावनायां प्राप्तायां कथं विधानमित्यभिप्रायः। वाक्यार्थो यस्तं विधातुमिति। दध्नः पदार्थत्वान्नैव वाक्यार्थत्वं संभवतीत्येतदपि दधिविशिष्टभावनाभिप्रायमेव। तस्मात्कर्मान्तरचोदने इति—उपांशुयाजवदेव व्याख्येयम्। जुहोत्याघारयतिलक्षितासाधारणार्थविषयत्वाच्च संज्ञोपबन्धसिद्धिः। इह विधीयमानत्वेन च कर्मान्तरेभ्यो व्यवच्छेदः। प्रकरणाच्च द्रव्यदेवतं लप्स्यत इति नारूपत्वम्। न चोत्पत्तिवाक्ये कथंभावोनास्ति फलसंबन्धं तु यावत्प्रतीक्षिष्यते। न चाविहितद्रव्यदेवतस्य फलविध्यनुपपत्तिः। होममात्रतया विहितस्य पश्चादपि तद्ग्रहणाविरोधात्। इष्यते चैवमादौ संनिविवशेनाप्यनुवादः। प्राप्त्यपेक्षो ह्यसौ यथा कथंचित्प्रत्यभिज्ञानं प्रार्थयते। न च परप्रकरणे पाठादाघारस्यान्तवान्तरप्रकरणलोपः। तस्यापि ह्याख्यातप्रत्ययवशेन किं केन कथमित्यस्त्यपेक्षा। तेन शक्यं प्रकरणेन द्रव्यदेवतविधानम्। बहूनि चादृष्टानि त्वया कल्प्यानि। न च तण्डुलादिहोमानामूर्ध्वाद्याघाराणां वा विहिता देवताऽस्ति। न च देवतावद्द्रव्यम्। सर्वे चैतेऽपूर्वकर्मविधित्वान्नान्योन्यं गुणविषयो भवन्ति। ततो यथोक्तमेवास्तु। यत्तु क्रियायाः कर्मत्वनिर्देशो न युज्यत इति। अत्रोच्यते। भवति हि क्रियाणामपि संकल्पादिभिराप्यमानत्वात्कर्मत्वम्। तेन जुहोत्याक्षिप्तसंकल्पाद्यपेक्षयाऽग्निहोत्रमिति द्वितीयानिर्देशादविरोधः। ननु च 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' 'यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः' इत्यनयोरनेकगुणत्वात्। 'चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रात्' इत्येतदापद्यते। तथा नामेति केचित्। एवं च यथापूर्वमा-

---

१ (अ० १ पा० ४ अ० ५)।

हुती जुहुयात्सायमग्निहोत्रं प्रातरग्निहोत्रमित्येवमादयो भेदव्यवहाराः सिद्धा भवन्ति। न चात्र ज्योतिष्टोमस्येव ग्रहाभ्यासेष्ववयवबुद्धिः। उभयत्रापि साकल्यप्रतीतेः। एवं च दर्शपूर्णमासवदुभयत्र समस्तेतिकर्तव्यतावृत्तिरुपपद्यते। अन्यथा तु पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायेन सकृत्कृतैवोपकुर्यात्। न चैककर्मत्वे किंचित्प्रयोजनमस्ति। तस्माद्द्वयोराहुत्योः समुदायानुवाद इति। अत्राभिधीयते।

समुदायानुवादस्य न तावद्दृश्यते फलम्।
प्रयोगवचनैकत्वं लप्स्यते राजसूयवत्॥

यथैव हि समुदायानुवादत्वमवयवशिष्टसमुदायैकत्वद्वारेण भवत्येवमेव प्रयोगवाक्यगतम्। 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इति भविष्यति। यथा च 'राजसूयेन स्वाराज्यकाम' इति विनाऽप्यन्येन समुदायानुवादेन सिद्धिरेवमिहापीति।

नन्वेवं सत्यापराग्निकानामपि होमानां प्रधानत्वं स्यात्। समुदायानुवादे वा केन तेषामपकर्षः। न हि यथा पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रयाजादिभ्यः कालसंयोगेनावच्छेदस्तथेह केनचित्क्रियते। नन्वग्नये होत्रमस्मिन्निति विशेषणं भविष्यति। न। तेषामप्यग्निदेवत्यत्वात्। अपि चैवं सत्यनिष्टं तव प्रसज्येत। प्रातराहुतेराग्निसंयोगाभावादनग्निहोत्रत्वेनाङ्गत्वं प्राप्नोति। तस्मात्सत्यसति वा समुदायानुवादे न कश्चिद्विशेषः। तथा यद्यापराग्निकानां होमानां भेदो यदि वा सर्वाग्निष्वेकमेवाभ्यस्तकर्म क्रियते सर्वथाऽग्निहोत्रशब्देन संनिध्यग्निसंयोगहोमत्वाविशेषात्फलसंयोगेन समप्रधानत्वम्। तथा चैकेषां सर्वसामानाधिकरण्येनाग्निहोत्रशब्दप्रयोगो गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोश्चतस्रश्चतस्र आहुतीराहवनीये च द्वे विधायाऽऽह 'य एवं विद्वान्विराट्संपन्नमग्निहोत्रं जुहोति' इति। तस्मादनन्यप्रयोजनत्वादग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमेव कर्मविधिः। ततश्च तण्डुलादिवाक्यवदेव गार्हपत्यादिसंयोगस्य गुणार्थत्वान्न कर्मभेदहेतुरस्ति। तदेव हि प्रकृतं कर्म तत्र तत्र प्रत्यभिजानीमः। कस्मात्पुनरेककर्मविषयत्वाद्दध्यादिवदेवाग्नयो न विकल्प्यन्ते। केचिदाहुः। अदृष्टार्थत्वादिति। निराधारस्यापि हि प्रक्षेपस्याप्रतिष्ठेऽपि द्रव्ये संभवाददृष्टार्थोऽग्निसंयोगः। तच्च सर्वमदृष्टं संभावनीयमित्यावर्तते होमः[१]। एवं तु सति पदादिभिरप्याहवनीयो न बाध्येत। अथ तत्र सकृद्धोमश्रवणादावृत्तिभयाद्बाधः, इहापि तत्तुल्यमिति विकल्पप्रसंगः। तस्माद्विराट्संपन्नमित्येतस्मादेव वचनात् 'संख्याविहितेषु तु समुच्चयः'[२] इत्यनेन न्यायेन समुच्चयः। अन्यथा हि।

१ अग्निहोत्रशब्दस्य सर्वविषयत्वमापादयन्नुपपन्नो भवतीति शेषः। २ (अ० १२ पा० ३ सू० ३०)।

अग्निभ्योऽपूर्वसिद्धिः स्यादाधारत्वोपलक्षिता ।
न चैकेनावरुद्धत्वादाधारान्तरसंभवः ॥

सत्यप्यग्निसंयोगस्यादृष्टार्थत्वे सप्तमीश्रवणादाधारत्वप्रतिपत्तिद्वारं तदित्यवगमात्तस्य च प्रत्यक्षप्रतीतेरेकेनावरुद्धे कर्मणि नान्यत्संभवतीति विज्ञायते । तेनैकान्तेन विकल्पः प्राप्नोत्येव । कस्मात्पुनः 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यादिवत्संख्यया कर्मभेदो न भवति । न । उत्पन्ने सति कर्मणि संख्योपजननात् । उत्पत्तिस्था हि संख्या भेदिका भवति 'तिस्र आहुतीरित्यादिषु । इयं पुनरवधारिते कर्मण्युपजायमाना 'एकादश प्रयाजान्' इतिवदभ्यासेनैव पूर्येतेति न स्वरूपभेदाय प्रभवति । तेनैकमेव सर्वाग्निष्वभ्यस्तं कर्मेति निश्चीयते । यत्तु सायंप्रातर्वाक्ययोरनेकार्थत्वात्कर्मविधित्वमिति । तत्र ब्रूमः । 'सायं जुहोति' 'प्रातर्जुहोति इति' वाक्यान्तरप्राप्तः कालो देवताव्यवस्थापरे वाक्ये संकीर्त्यते । नन्वेवमपि कालविशिष्टकर्मानुवादाद्वाक्यभेदः स्यात् । न । प्रकरणलब्धे कर्मणि कालमात्रे देवताविधानात् । स तु कालो न स्वरूपेण देवतया संबध्यत इति प्रकरणलभ्यकर्मानुरक्तः संबध्यते । अथ वा विधीयमानसंप्रदानभूतदेवताकाङ्क्षितप्रकृतहोमपर्युपस्थापनेन कालस्योपयोगः । न च लक्षणया लभ्यमानो होमो वाक्यं भिनत्ति । न च सायंकालेनान्यत्र स्थितो लक्षितः । तेन सायंहोमस्याग्निप्रजापती भविष्यतः । एवं प्रातर्होमस्य सूर्यप्रजापती इति सिद्धम् । नन्वेवमपि भिन्नपदोपात्ते द्वे द्वे देवते विदधती वाक्ये भिद्येयाताम् । न । एककारकत्वादिति केचित् । कारकान्यत्वे हि विधेर्व्यापारभेदो भवति । एककारकनिबन्धनं त्वर्थसहस्रमप्येकप्रयत्नसाध्यमित्युक्तम् । अत्राभिधीयते ।

अनेकपदसंबद्धं यद्येकमपि कारकम् ।
तथाऽपि तदनावृत्तैः प्रत्ययैर्न विधीयते ॥

विभक्त्या हि कारकं प्रत्याय्यते । सा च यत्रैकाऽग्नीषोमादौ तत्र सकृदेव प्रत्ययस्य व्यापारो भवति । यत्र पुनर्भिन्नविभक्तिसंबद्धानेकपदोपात्तमेकमपि कारकं भवति यथाऽत्रैवाग्नये च प्रजापतये चेति, तत्र युगपत्प्रत्यवेक्षणाभावादवश्यं भेदेनाग्निप्रजापती प्रत्ययेनाऽऽलोचयितव्यौ । कारकविभक्तिर्हि नामपदार्थालोचनाय प्रत्ययं प्रयुङ्क्ते सा

१ अयं चात्र श्लोकार्थः । अग्नये दात्र इतिवद्विशेषणविशेष्यभावाङ्गीकरणेन प्रजापतित्वगुणविशिष्टस्याग्नेर्देवतात्वाद्यद्यप्येकं कारकं तथाप्यनेककारकपदोपात्तयोरग्निप्रजापतिरूपकारकयोर्विभक्तिश्रुत्या क्रियान्वयप्रतीतेस्ततः प्राग्विशेषणविशेष्यभावानवगमात्प्रत्येकं विधिव्यापारावश्यंभावाद्विधायकप्रत्ययावृत्तिः स्यादेवेति वाक्यभेदो दुर्निवारः । वस्तुतस्तु प्रजापतेः स्वातन्त्र्येण देवतात्वप्रसिद्धेर्विशेषणत्वाभावेन कारकैक्यमपि नास्तीति सुदृढो वाक्यभेद इति ।

च नानोच्चारितानां नैव प्रयुङ्क्त इत्यावृत्तिप्रसङ्गः । तस्मान्नैष परिहार इत्येवमभिधीयते । वाक्यद्वयेऽप्यस्मिन्प्रजापतिरेवैको विधीयते । अग्निसूर्ययोः पुनर्मन्त्रवर्णादेव प्राप्तिः, वाक्यान्तरेणैवंदेवत्यौ मन्त्रौ विहितौ । ताभ्यामेव च ते देवते प्राप्ते सत्यौ प्रजापतिविधावौचित्येन स्तुत्यर्थमुपादीयेते यदपि च ' तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ' इत्यत्रैते वाक्ये निदर्शिते तदपि मन्त्रवर्णप्राप्तिद्योतनार्थत्वेन द्रष्टव्यम् । एवं मन्त्रविध्योर्न पौनरुक्त्यं भविष्यति । अन्यथा तदर्थशास्त्रदोषपरिहारप्रयोजनगुणविधिपरिसंख्यार्थवादादीनामन्यतमेऽतिक्लेशः स्यात् । तस्मात्तत्र वाक्यभेद इति सिद्धम् । यत्तु सायंप्रातर्होमयोरवयवबुद्धिर्नास्तीति । दाक्षायणयज्ञादिवत्सकलकर्मावृत्तिप्रज्ञानात्तदित्यवगन्तव्यम् । नन्वेवं सति सकलकर्मपरिच्छेदात्मकत्वेन सायंप्रातःकालयोस्तुल्यार्थत्वाद्विकल्पे सति सायं प्रातर्वाऽग्निहोत्रं होतव्यं नोभयत्रेति प्राप्नोति । नैतदस्ति । यावज्जीवचोदनया तावज्जीवता सायं हुते पुनर्जीवत एव प्रातःकाले सति समस्तनिमित्तोपजननान्नैमित्तिकहोमकरणं भविष्यति । सत्यमेवमपि सिध्यति । अयं तु विशेषो यदा सायं प्रातरभ्यस्तोऽयमेक एव प्रयोगो भवति । तदा सायं होमे कृते यदा नाम यजमानस्य कदाचिदापद्भवति तदा यथा कथंचित्प्रातर्होमः कर्तव्यः प्रक्रान्तासमाप्तिनिमित्तदोषपरिहारार्थम् । अथ तु वसन्ते ज्योतिष्टोमवत्सायंकाले समाप्तं कर्म ततो नावश्यं प्रातर्होमः कर्तव्यः । किं च ।

काम्यः सर्वाङ्गसंयुक्तः प्रयोगश्च फलार्थिना ।
सायंप्रातर्विकल्पेन प्रयोक्तव्यस्तदा भवेत् ॥

अभ्यस्तैककर्मपक्षे तु कालद्वयेऽपि प्रयत्नेनावैगुण्यं संपादनीयम् । कथं पुनर्न विकल्प इति । वचनकृतात्समुच्चयादिति ब्रूमः । ' प्रवर्ग्यो वा एष ' इति हि प्रकृत्य ब्रवीति ' स वै सायं च प्रातश्च जुहोति ' इति । भेदपक्षेऽपि चशब्दात्समुच्चयः । न च समुच्चये सति साहित्यापत्तिर्भवति । अनुपादेयत्वात्कालस्येत्यविरोधः । प्राप्तयोश्च वचनान्तरेण कालयोः समुच्चयार्थमेवेदं वाक्यमिति न वाक्यभेददोषः । तस्मादभ्यस्तमेकं कर्म । यत्त्वङ्गानां भेदेन प्रयोगो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । कालं प्रति हि कर्मोपादीयमानं विवक्षिताङ्गसंयोगं भवति । तेन सायंतनस्य प्रधानस्य तत्कालाङ्गान्येवोपकुर्वन्ति

१ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति वाक्यद्वयेनेत्यर्थः । २ (अ० १ पा० ४ अ० ३ सू० ४) । ३ यदग्नये च यत्सूर्याय चेतिवाक्यस्याग्निसूर्यप्रापकत्वे तदर्थशास्त्रत्वाख्यदोषपरिहारकं यत्, मन्त्राधिकरणोक्तगुणविधिपरिसंख्यार्थवादाद्यन्यतमरूपं प्रयोजनं तस्मिन् कल्प्यमानेऽतिक्लेशः स्यादित्यर्थः ।

अपि च चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याऽऽघारमाघार्येत्याज्यमस्य द्रव्यं मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । इन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वरो दिवि स्पृशतु महतो यज्ञो यज्ञपते इन्द्रवान् स्वाहेत्याघारमाघारयतीति । एवमसाविन्द्रवान् यद्यस्येन्द्रो देवता । तद्यदि देवताभिधानमेतदाघारस्य ततोऽनेनाऽऽघारः कृतो भवति । तस्मात्कर्मान्तरे न समुदायशब्दाविति सिद्धम् ॥ १६ ॥

[६]द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥ सि० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति। तत्रेदमामनन्ति । हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वायाः, अथ वक्षस इति ।

नान्यकालानि । वैगुण्यात् । एवं प्रातस्तनस्यापीत्यावर्तते । यत्तु प्रयोजनं नास्तीति । तत्रोच्यते । कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्येककर्मविधानादेकेतिकर्तव्यतापेक्षणे सति सायंहोमस्य प्रातर्होमस्य वा धर्मा आगच्छन्तीत्येकधर्मयुक्तं सकृदेव प्रयुज्येत । अभेदे तु यथाप्रकृतीति ॥ १६ ॥

(इति—आघाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥ ९ ॥)

=====

पशोर्दुष्प्रतिपादनतरत्वात्पूर्वाभिधानम् । द्वौ चात्र शब्दौ समुदायानुवादत्वेनाऽऽशङ्क्येते पशुशब्दस्तदग्नीषोमसंबन्धानुमितश्च याजिः । ईदृशं ह्येतद्वाक्यं श्रुतानुमितैकदेशानिष्पन्नं यदग्नीषोमीयेण पशुना यजेतेति । तत्र किं हृदयादीनां पशुशब्दोऽनुवादोऽवद्यत्यनुमितानां यागानां च यजिः, उतापूर्वः पशुयागश्च विधीयते तत्रेतरे गुणविधय इति संदिह्यते । तथैन्द्रवायवादिवाक्यैर्द्रव्यदेवतासंबन्धानुमिता यागास्तद्गतश्च सोमरसः किं यजतिसोमशब्दाभ्यामनूद्यते किं वा द्रव्ययुक्तं कर्म विधीयत इति ।

---

१ (तै० सं० (६—३—१०) । २ 'आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात्' इति सूत्रे तयोरङ्गाङ्गिभावाभावेन, अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्याविषयत्वादल्पाच्तरत्वेनाऽऽघारशब्दस्य पूर्वनिपातो युक्तः। अस्मिंस्तु सूत्रे सोमस्य प्राधान्येनाभ्यर्हितत्वात्पश्वोः पूर्वाभिधानमयुक्तमाशङ्क्य न्यायप्रधाने चास्मिन् शास्त्रे न्यायव्युत्पादनादराविषयस्यैवाभ्यर्हितत्वात् । पशुवाक्ये च पूर्वपक्षस्यातिक्लिष्टत्वेन न्यायव्युत्पादनादरविषयत्वात्पशोः पूर्वनिपातो युक्त इति समादधाति—पशोरित्यादिना ।

तथा सोमेन यजेत इति । तथा ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णात्येवमादि । तत्र संशयः किमवद्यति गृह्णातिचोदितानां कर्मणामेवाऽऽलभतियजती समुदायस्यानुवदितारावथापूर्वयोः कर्मणोर्विधातारावि‍ति । किं तावत्प्राप्तम् । समुदायस्येति । कुतः । ये इमे आलभतियजतिभ्यां कर्मणी विधीयेयातामिति चिन्त्येते पूर्वमेव ते अवद्यति गृह्णातिभ्यामवगमिते ।

न चावगमितोऽर्थो विधीयते । हृदयादींस्तु पशुशब्देनानुवदति ।

किमवद्यतिगृह्णातिभ्यां चोदितानामिति । अनयोर्यागपर्यायत्वाभावात्तत्संबन्धानुमितानां तद्गताख्यातप्रत्ययविहितानां वेत्येतत्प्रदर्शनार्थं तद्भाष्यम् । आलभतिरपि च तदनुमितयज्युपलक्षणार्थः । अथ वाऽवद्यतौ नैव यागानुवाद इत्युपन्यस्यते, कथं तर्हि, तदाक्षिप्तस्य संस्पर्शनस्याऽऽलभतिरनुवादस्तद्द्वारेणैव च प्रत्यवदानं देवतासंयोगात्तावतां च यागानामनुमानमुत पशुसंयुक्त एको यागोऽनुमीयत इति । तथा सोमेऽप्ययमेव यागो यद्देवतोद्देशेन द्रव्यग्रहणमिति । तथा सति यथाश्रुतेनैव भाष्येण संदेहोपन्यासः । तत्र पौर्णमासीवदेव समुदायानुवादत्वम् । तथा हि ।

यथाऽऽग्नेयादिवाक्यानां न प्राग्यागानुमानतः ।
स्वार्थपर्यवसायित्वं तथा सोमेऽपि गम्यताम् ॥

न ह्यैन्द्रवायवमित्यादिद्रव्यदेवतासंयोगोऽननुमिते यागे निराकाङ्क्षो न भवति । न चापरिपूर्णं वाक्यं वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति येनानुमानवेलायां ' सोमेन यजेत ' इत्ययमनुप्रविशेत् । एतद्विहितस्य वा देवताविरहादरूपस्य सतस्तैर्देवता विधीयते । यदा तु तैः कल्पितो यजिस्तदा नैव यागस्य यागान्तरं रूपं भवतीति बलात्प्रकृतानुवादत्वमापद्यते । यश्चात्र पक्षे विशिष्टविध्याश्रयणदोषः स भवत्पक्षेऽप्यविशिष्टः सोमद्रव्यकयागविधानात् । अपि च तवेह चैन्द्रवायवादिवाक्येषु च । मत्पक्षे तु तेष्वेव केवलेष्विति विशेषः । किं च ।

यादृशं द्रव्यसंबद्धं भवान्कर्म विधित्सति ।
तादृशस्याविधेयत्वमनन्तरमुदाहृतम् ॥

एकत्रैवेदृशे गुणे श्रूयमाणे विधिशक्तिः संक्रामतीत्यग्निहोत्रेऽभिहितम् । अतो न कर्मानुवादबुद्धिरपैतीत्यनुवादत्वं यजेः । तत्र सोमशब्देन द्रव्यमेव गृह्णातिना सामान्याक्षिप्तं नियम्यते ।

अथवा ' सोमं क्रीणाति ' ' सोममभिषुणोति ' सोमं पावयति ' इत्यादिभिः प्राकरणिकैर्गुणवाक्यैः सोमरसे कल्पिते गृह्णातिचोदनाः प्रवृत्ता इति ।

१ कर्मणामिमावालभतीति पाठान्तरम् ।

सोमशब्देन च रसम् । तस्मात् 'सोमेन यजेत' इत्यनुवादो यजतिः। यजेत स्वर्गकामो वसन्ते वसन्ते इति फलगुणसंबन्धार्थः । पशुमालभेत इति चाऽऽलभतिरग्नीषोमसंबन्धार्थः । अपि च दशैतानध्वर्युः प्रातः सवने ग्रहान् गृह्णाति इति समुच्चयो दृश्यते । तथा आश्विनो दशमो गृह्यते, तृतीयो हूयते इति च क्रमः । यदि चापूर्वौ यागौ विधीयेते, तत्रैन्द्रवायवादिभिर्देवता विधीयेरंस्ता एकार्थाः सत्यो विकल्प्येरन् यथा खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति रोहितके बध्नातीति । तत्र क्रमसमुच्चयदर्शने नोपपद्येयाताम् ।

सोमो न विधीयते । ततश्च । स्वाभाविककरणत्वयुक्तयागसामानाधिकरण्यात् 'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्' इति नामधेयी भवति । ननु ज्योतिष्टोम इत्यपरं नामधेयमस्त्येव । यदीदमप्यवगम्यते किं नो बाध्यते । तथा च याज्ञिकानां व्यवहारेषु नामद्वयमुपलभामहे । समस्तवाक्यानुवादस्य तु तदेव प्रयोजनं यत्प्रयोगवाक्यगतैकत्वोपजननं नाम । तस्मादनुवाद इति । भवेदत्र द्रव्यदेवतासंयोगादेवम् । पशौ तु 'यत्पशुमालभेत' इत्येतत्सदृशेन देवतारहितहृदयादिद्रव्यमात्रसंयोगिनाऽवद्यतिना कथं यागविधानं, कथं वा हृदयाद्यनुवादः पशुग्रहणेनेति वक्तव्यम् । उच्यते ।

यथैव पशुसामान्ये मन्त्राच्छागः प्रतीयते ।
तथैव हृदयादीनां ममासौ प्रकृतिर्मतः ॥

हृदयादिभिः प्रकृतिद्रव्येऽपेक्षिते मन्त्रवर्णाच्छागे लब्धे तदन्तर्गतं पशुत्वं तावदनूद्यते तत्र तु देवतायां विहितायां यागो विधीयतां नाम । अथवा 'सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वात्' इत्यनेनैव न्यायेनायमवद्यतिः सारूप्यात्सांनाय्यावद्यतिप्रकृतिः। स च दर्शपूर्णमास यागद्रव्यसंस्कारार्थः प्रसिद्धः । तत्र यदि हृदयादीनि यागद्रव्याणि ततस्तत्संयोगभाञ्जि भवन्ति नान्यथा । तेन यथैव पूतीकानामभिषवसंबन्धे श्रूयमाणे तदर्हत्वान्यथाऽनुपपत्त्या यागसंगतिरश्रूयमाणाऽपि गम्यते, तथाऽत्रेत्युत्प्रेक्ष्यमाणे यागमनुमाय तदनुपपत्तेर्यागोऽप्यस्तीति गम्यते, तथाऽनुमितानां च प्रतिद्रव्यमवस्थितानां समुदायोऽनूद्यते । साधारणश्चायं तवाप्यानुमानिकयागाभ्युपगम इति नैतेनास्मात्पक्षदौर्बल्यम् । सोमयागैकत्वे तुल्यार्थानामिन्द्रवाय्वादीनां विकल्पे सति क्रमसमुच्चयदर्शनं नोपपद्यते पश्य ।

---

१ (अ. १ पा० ४ अ० ३ सू० ४)। २ द्रव्ये रूढत्वात्सोमशब्दो यागनामत्वेनानवभासमानोऽपि यागनामधेयमानर्थक्यपरिहारार्थमङ्गीकार्यमिति क्विप्प्रत्ययेन सूच्यते । ३ स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः। को यज्ञः अग्निष्टोम ज्योतिष्टोम इत्यादिव्यवहारेष्वित्यर्थः। ४ (अ० ८ पा० २ अ० २ सू० १३)।

अथ पुनरस्मिन्समुदायवचने यजतौ, सम्यगेतदवक्लृप्तं भवति। तत्स्मात्समुदायानुवादौ। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वयोः कर्मणोर्विधानचोदने पशुसोमयोः। कुतः। सोमशब्दः क्षीरिण्यां लतायां प्रसिद्धो न रसे, आकृतिवचनो हि सोमशब्दो न व्यक्तिवचनः। तथा शृङ्गिणि पुच्छवति लोमशे चतुष्पादि द्रव्यविशेषे पशुशब्दमाकृतिवचनमुपचरन्ति। न चैवमाकृतिकद्रव्याः प्रकृता यागा विद्यन्ते। येषामिमौ समुदायस्यानुवदितारौ भवेयाताम्। ननु पशुविकारो हृदयादिः पशुशब्देनाग्नीषोमसम्बन्धार्थमनूद्यते। नैतदेवम्। पशुरग्नीषोमीयो भवतीत्येतावदुच्यते, नायं प्रकृतो हृदयादिः पशुरिति। तत्र यदि लौकिकस्य पशोर्ग्रहणं ततो मुख्यः पशुशब्दः। यदि हृदयादेस्ततो जघन्यो विकारसंबन्धेन। तथा सोमशब्दोऽपि विकारसंबन्धेनानुवादः स्यात्। तस्माद-

---

यथैकबन्धनार्थत्वात्पलाशखादिरादयः।
तत्संबन्धे विकल्पन्ते यागेऽस्मिन्देवस्तथा॥

मम तु भिन्नयागविषयत्वाद्देवतानां यागानां चादृष्टार्थानां युगपदेकशब्देन फले विधानादुपपत्स्यते। पशावपि 'हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया' इति क्रमदर्शनम् 'एकादश वै पशोरवदानानि' इति च समुच्चयदर्शनं सदपि नोपात्तम्। एकयागत्वेऽपि समस्तपशुसाधनत्वेन तदुपपत्तेः। न हि हृदयादिष्वसमुच्चीयमानेषूत्पत्तिवाक्यश्रुतेन समस्तेन पशुनेष्टं स्यात्। यन्मात्रं तत्र वचनान्तरवशेनापनेष्यते तन्मात्रव्यतिरिक्तेन सर्वेण यष्टव्यमिति न्यायः। सोमे तु नैवं समस्तचोदनोत्पत्तावस्तीत्युदाह्रियते। तस्मात्समुदायानुवादाविति प्राप्तेऽभिधीयते॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानं वाक्ये यत्रोपलक्ष्यते।
तत्र स्यादनुवादत्वं न चात्रैवं प्रतीयते॥

यदि पौर्णमासीवदशेषरूपप्रत्यभिज्ञानं भवेत्ततोऽनुवादः कल्प्येत। यदि वा यजिमात्रस्यानुवादत्वमिष्यते ततः परित्यक्तविशेषणोऽनुवाद इत्यवधार्येत। अत्र पुनः प्रकृता हृदयादिद्रव्यका रसद्रव्यकाश्च यागाः। इमौ च पशुसोमद्रव्यकौ, न चैवं सति प्रत्यभिज्ञानमस्तीत्यनुवादत्वासंभवः। तत्रैतत्स्यात्, विकारेषु प्रकृतिवदुपचारात्, हृदयादिष्वेव रसे च पशुसोमशब्दौ वर्त्स्येते इति तन्न। विना कारणेन लक्षणानाश्रयणात्। विस्पष्टे हि परशब्दसामानाधिकरण्ये सत्यनन्यथासंभवे च जघन्यवृत्तिः शब्दो भवति।

---

१ येन हृदयादिशब्दसामानाधिकरण्यात्पशुशब्दो लक्षणावृत्तः स्यादित्याशयः।

पूर्वे कर्मणी विधीयेयातां नानुवादौ । अथ ऐन्द्रवायवादिषु प्रकृतेषु यागेषु लता विधीयेतेति । उच्यते । न सा शक्या वाक्येनैन्द्रवायवी ज्ञातुम् । श्रुत्या हि रस ऐन्द्रवायवः ।

न चैतदुभयमप्यस्ति। शक्यं हि मुख्यपशुसोमद्रव्यं यागान्तरं विधातुम् । न च प्रकृतेष्वनिविशमानावेतौ शब्दौ नोपपद्येते । तेन यद्यपि तावद्व्यतिगृह्यातिभ्यां चोदिता यागास्तथाऽपि कर्मान्तरत्वप्रसङ्गः । कस्मात्तेष्वेव यागेषु स्वद्रव्यप्रकृत्यपेक्षेषु पशुसोमौ न विधीयेते । तत्राऽऽह–श्रुत्या हि रस ऐन्द्रवायव इति ।

पशुस्तावद्देवताविधिपरत्वादनुत्पत्तिवाक्ये सति अशक्य एव विधातुमिति नैवोपन्यस्यते । सोमलताऽपि वाक्यविधेया श्रौतरसविरोधे सति न संबध्यते । कथं पुनरनुपात्तद्रव्यविशेषेष्वैन्द्रवायवादिविधिषु रसस्य श्रौतत्वम् । अधिकारलभ्यो ह्यसौ । ततश्च वाक्यप्राप्ता लतैव बलीयसी स्यात् । उच्यते ।

श्रुत्यैव द्रव्यसंबन्धो देवतातद्धितैः कृतः ।
अधिकारेण तस्यैव केवलेष्टा विशेष्यता ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे, इत्यत्राधिकरणे विस्तरेणाभिधास्यते, यथा तद्धितश्रुत्या वाक्यप्रकरणादिलभ्यस्य विशेषस्यैवास्य शब्दवाच्यस्य देवतासंबन्धे कृते कोऽसौ द्रव्यविशेष इत्यपेक्षायां वाक्यप्रकरणादिभिस्तदवाप्तिः केवला न तु तैरेव देवतासंबन्ध इति । किं च ।

उत्पत्तिवाक्यशिष्टश्च रसो वाक्यान्तराल्लता ।
प्रकृतापेक्षिणस्तेन दुर्बलैषाऽवगम्यते ॥

ततश्च गुणादपि ते भेदः प्राप्नोति । शक्यपरिहारं त्विदम् ।

कुतः ।

यथैवाष्टाकपालादौ श्रौतेऽपि सति वाक्यतः ।
व्रीह्यादयो विधीयन्ते तथा सोमो विधास्यते ॥

विधीयमानं हि दुर्बलं विरुद्धं बाध्यते नानुगुणम् । अनुगुणश्च सोमो रसस्य प्रकृत्यपेक्षिणस्तादर्थ्येन संबन्धात् । तद्यथाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इति श्रुतिविहितेऽप्यष्टाकपाले

---

१ (अ० २ पा. २ अ. ९ सू. २२) । २ प्रकृतेषु यागेषु श्रौतरसविरोधाल्लतायाः प्रदेशतया विध्ययोगेऽपि व्रीह्यादिवत्प्रदेयप्रकृतितया विध्युपपत्तेः । श्रुत्या हि रस इत्यादिना भाष्येणोक्तं दूषणं शक्यपरिहारमित्येवं परिहारप्रकारमुपन्यस्यति–शक्यमित्यादिना ।

सति व्रीहियवौ विधीयमानौ न विरुध्येते । पुरोडाशापेक्षितप्रकृतिरूपत्वात् । न हि व्रीहीन् गृह्णन्नष्टाकपालं न करोति । तेन चात्र न कर्मान्तरता । तथाऽत्र न सोमे गृह्यमाणे रसः परित्यक्त इत्यविरोधात्पूर्वत्रैव संभवन्न गुणो भेदकः स्यात् । अपि च सिद्धान्तेऽप्येतत्तुल्यमनभिषुतलतादानानभ्युपगमात् । तत्र यथा तव रसप्रकृतिर्लता भवति तथा पूर्वपक्षेऽपि भविष्यति । अपि च विरुद्धतरं तवाऽऽपद्यते । कथम् ।

उत्पत्तिवचनात्सिद्धा लता चेद्यागसाधनम् ।
न सा वाक्यान्तरैः पश्चाद्रसीभवितुमर्हति ॥

रसस्य प्रकृत्या विना निष्पत्त्यभावादाकाङ्क्षितः प्रकृतिसंबन्धो वाक्यान्तरेणापि क्रियमाणो न विरुध्येत । प्रकृतेस्त्वविकृताया एव सामर्थ्यादनपेक्षिता विकारापत्तिरुत्पत्तिवाक्यविरोधिनी न युक्ता वाक्यान्तरैः कर्तुम् । तस्माद्व्रीहियववाक्यमुद्रामुद्रितत्वादनुद्धाट्यैव गुणविधित्वं समुदायानुवादमात्रं निराकार्यं पशौ तन्मात्रेणापि सिद्धेः । सोमे तु व्रीहिवाक्यतुल्यत्वाशङ्कामधिकां निराकर्तुमुत्तरं सूत्रं प्रस्तोतव्यम् ।

अथ वा भङ्क्त्वैव पूर्वोपपत्तिमुत्तरयैव निर्णयः । पूर्वसूत्रेण वा पूर्वपक्षं परिगृह्योत्तरं तु सूत्रं तुशब्दस्थानचशब्दमुत्तरपक्षे योजयितव्यम् । कथं पुनर्द्रव्यसंयोगादित्यनेन पूर्वपक्षोऽभिधीयते । तदुच्यते । 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्येताः किं दध्यादिवद्गुणार्थाः श्रुतयः । ततश्चोत्तरयोरुत्पत्तिचोदनार्थत्वम् । उतैता एव कर्मचोदना इति ॥ किं प्राप्तं नैताः पूर्ववद्गुणार्थाः पुनः श्रुतयः किं तूत्पत्तिचोदनाः । कथं, द्रव्यसंयोगात्—हृदयादिद्रव्यसंयोगात्तैरेव वाक्यैश्चोदना पशुसोमयोः । किं कारणं, इतरथा हि प्रकरणेन हृदयादिसंयोगो यागाङ्गत्वं प्रतिपद्येत, न चासौ तस्य गुणार्थेन संभवति,

---

१ द्रव्यसंयोगादित्यस्य पूर्वपक्षपरत्वेऽयमर्थः । हृदयादिवाक्यं—गृह्णातिवाक्यं च कर्मचोदना प्रत्येतव्या । अन्यत्रासंभवन्निवेशस्य हृदयरसादिद्रव्यस्य संयोगात् । तथा हि । पशुसोमवाक्ययोरुत्पत्तिचोदनात्वे हि प्रकरणे—प्रकरणसापेक्षावद्यतिगृह्णातिवाक्येषु द्रव्यसंयोगो—हृदयरसादिद्रव्यसंस्कारो विधीयमानो न यागाङ्गत्वं प्रतिपद्यते; उत्पत्तिशिष्टपशुसोमावरोधेन हृदयादीनां साधनत्वानुपपत्तेः । न हि तस्य, उत्पत्तिशिष्टद्रव्यस्यावदानग्रहणादि संस्कारकं भवति नाशकत्वादिति । भाष्यकारमतरीत्या सिद्धान्तपरत्वे त्वेवं सूत्रयोजना—पशुसोमरूपापूर्वद्रव्यसंयोगात्पशुसोमवाक्ययोरेव कर्मचोदना, यतः, द्रव्यसंयोगः—पशुशब्दः सोमशब्दश्च, प्रकरणं ह्यनर्थकः—प्रकृते हृदयादावनर्थको लक्षणाप्रसङ्गात् । न हि हृदयादिवाक्यविहितयाग एव प्रदेयप्रकृतित्वेन पशुसोमविधिः संभवति । पशुवाक्ये तावत् प्राप्तकर्मानुवादेन देवताविधिः प्रकृतिविधिश्चेति वाक्यभेदात् । सोमवाक्ये तूत्तरसूत्रे वक्ष्यत इति ।

तस्माद्द्रव्यसंयोगवचनः प्रकृतेषु योगेष्वपि सत्सु विधातुमनुवदितुं वा न शक्नुवन्ननर्थकः स्यात् । तस्मादपूर्वकर्मणी विधीयेयातां न प्रकृतानामनुवादाविति ॥ १७ ॥

अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥

एवं तावत्प्रकृतेषु सत्स्वपि नानुवादावित्युक्तम् । अथेदानीं प्रकृता एव यागा न सन्तीत्युच्यते । कुतः । अचोदकाः संस्काराः । न चैन्द्रवायवादिभिर्यागा विधीयन्ते । तेन ग्रहणमुपकल्पनमात्रं दृष्टार्थम् । उपकल्प्यमाने तु देवतासंकीर्तनमदृष्टाय । अत ऐन्द्रवायवं गृह्णाति इति इन्द्रवायुभ्यां संकल्पयतीत्येतावदुक्तं भवति । तत्र यागमन्तरेण संकल्पयतीत्येतन्न युज्यत इति यागः कल्प्येत । स एवाऽऽम्नातो यागो

उत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुलताविरोधात् । अथ वा पूर्वोक्तेन न्यायेनान्यत एव पशुसोमयोः सिद्धत्वादस्मिन्प्रकरणे पुनरनर्थको द्रव्यसंयोगस्त्वत्पक्षे भवेत् । मम तु सोमशब्दो नामधेयमग्नीषोमीयवाक्यं च देवताविधानार्थमिति न किंचिदनर्थकम् । तस्मादवद्यतिगृह्णातिसंयुक्तैव यागोत्पत्तिचोदना स्यात् ॥ १७ ॥

नैवैतौ समुदायानुवादौ 'चोदना वाऽप्रकृतत्वात्' इत्येतस्मादेव हेतोः । कथं प्रकृता न संभवन्ति । यतोऽवद्यतिगृह्णातयो न यागानां चोदकाः, किं तर्हि, संस्कारमात्रविषयः ।

तन्मात्रपर्यवसानात् । तन्मात्रपर्यवसायिनि वाक्ये निष्प्रमाणकत्वान्नाश्रुतयागकल्पनं शक्यम् । एवं हि स कल्प्यमानः कल्प्येत देवतोद्देशेन गृहीतं द्रव्यं न यावद्यागेन संबध्यते न तावत्तद्देवत्यं कृत्यं कृतं भवतीति । तत्र यदैवान्यथानुपपत्त्या यागं कल्पयितुमारभते तदैव संनिहितः प्रत्यक्षो यजिरविशेषात्सर्वान्द्रव्यदेवतासंयोगानुपपादयितुमुपतिष्ठन्यागान्तरकल्पनाप्रमाणं निरुणद्धि । तस्मिंश्चाप्रमिते कस्य समुदायानुवादो भविष्यति । यदुक्तमाग्नेयादिवन्नापरिकल्पिते यजौ वाक्यान्तरापेक्षेति । तत्र ब्रूमः ।

पुंव्यापारनियोगेन वाक्यं सर्वत्र पूर्यते ।
तदलाभे त्वपूर्णत्वं तल्लाभे वाक्यसंगतिः ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति न यागादन्यः पुंव्यापारः प्रतीयत इति प्राक्तदनुमानादपरिपूर्णं वाक्यम् । इह त्वैन्द्रवायवं गृह्णातीति ग्रहणभावनायां पुरुषो नियुज्यते । तत्र

---

१ (अ. २ पा० २ अ० ४ सू० १०) । २ परिसमाप्तिरित्यर्थः ।

प्रागपि यज्यनुमानादस्ति विधिर्विषय इति समाप्यते वाक्यम् । इदं त्व यत्, यत्ततः परमपि किंचिदपेक्ष्यते । सर्वमेव हि वाक्यं स्वार्थे पर्यवसिते अर्थान्तरापेक्षां न जहाति, न च तावता तदसमाप्तं भवति । या त्वसावपेक्षा सा वाक्यान्तरेण पूरयिष्यत इत्यवगमान्न वाक्यान्तरसंबन्धं न सहते । तेन यज्यनुमानवेलायां प्रतिवाक्यं 'सोमेन यजेत' इत्यस्योपस्थानं न विरुध्यते । 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इति तु भवतेरपुरुषव्यापारात्मकत्वात्प्राग्यजेर्न किंचिद्विहितं न किंचित्प्रतिषिद्धमित्यसमाप्ते वाक्ये वाक्यान्तरे चानपेक्षिते यजिरनुमीयमानो न वाक्यान्तरगतः संबध्यत इति वैषम्यम् । अथ यदुक्तमुत्पत्तिशिष्टयोः पशुसोमयोर्न वाक्यान्तरगता विकारापत्तिर्युक्तेति । तत्र ब्रूमः ।

द्रव्येणात्यन्तभिन्नेन सह चिन्त्यं बलाबलम् ।
हृदयादिरसद्वारमङ्गत्वं पशुसोमयोः ॥

यद्यत्रौत्पत्तिकौ पशुसोमौ परित्यज्यात्यन्तव्यतिरिक्तं किंचिद् द्रव्यं विधीयते ततो विरोधः स्यादिह तु पशुनैव हृदयादिद्वारेण यागः साध्यते । सोमेन च रसद्वारेण । न चेतिकर्तव्यतासंबन्धे कश्चिद्विरोधः । पशुसोमौ हि यागसाधनत्वेन चोद्यमानावितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षतः । तत्र च रसहृदयादिनिष्पत्तिद्वारेणेत्येवं कथंभावः पूर्यते, तेनानुग्राहकत्वान्न तत्कल्पने विरोधापत्तिः । यत्तु प्राकरणिकैः क्रयादिवाक्यैरेव प्राप्तत्वादिह द्रव्यसंयोगोऽनर्थक इति । तत्रापि अचोदकाश्च संस्कारा इत्येवोत्तरम् । न हि ते विधयः सोमस्य पशोर्वा चोदकाः, किं तर्हि तयोरेव संस्कारकाः ।

तेन चोदितस्य द्रव्यस्य यथाकथंचिदुपादानेन यागसाधनत्वे प्रसक्ते क्रयोपात्तेनैवाभिषवादिसंस्कृतेन च साधयितव्यमिति विधीयते । न च मन्त्रवर्णस्यात्यन्ताविहितच्छागप्रापणसामर्थ्यं, पशुचोदनाविहितस्य तु संदेहापनयनमात्रमुपयुज्यते । न चाव्यतिरेकान्तेन यागमनुमापयति । विनाऽपि तेन खण्डनमात्रतया लोके वेदे चोपपत्तेः । द्रव्यदेवतासंयोगस्तु न कथंचिद्यागाद्विना सिध्यतीत्यनुमानवैषम्यम् । न च सांनाय्यावद्यतिः प्रकृतौ चोदितोऽर्थगृहीत्वाद्यतस्तद्धर्मप्राप्तिरपि स्यात् । न चास्य यागद्रव्यार्थत्वमितिकर्तव्यता, येन तदतिदिश्येत । न चेदृशेऽर्थे सामान्यतो दृष्टं प्रक्रमते । पूतिकाभिषवफलचमसभक्षयोस्तु वाक्यप्रकरणाभ्यां तादात्म्यविज्ञानमित्यसमानता । सोमवाक्येऽपि विशिष्टविधौ प्रत्यक्षोपात्ते सत्यानुमानिकासंभवादेवातुल्यत्वम् । न चैन्द्रवायवादिवाक्येऽप्यष्टाकपालादिवाक्येष्विव गुणवाक्यत्वेऽपि वाक्यभेदः । कुतः ।

---

१ प्रकृतौ सांनाय्यावदानस्य 'चतुरवत्तं जुहोति' इति विध्याक्षिप्तत्वेनाविधेयत्वादविधेयस्य च प्रकृतित्वाङ्गग्राहकत्वयोरसंभवान्न ततो धर्मातिदेशः संभवतीत्यभिप्रायः ।

यस्मिन्सति संकल्पोऽवकल्प्येत । तस्मान्न, ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्येवमादिभिर्यागा विधीयेरन् । प्रकृतानां यागानामभावान्न: समुदायशब्दो यजतिः । तथाऽऽलभतिशब्द इति ॥ १८ ॥

तद्भेदात्कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि स्याद्भेदो द्रव्यगुणीभावात् ॥ १९ ॥

पशौ वृत्ता कथा दशमे पुनरुद्भविष्यति । सोम इदानीं वर्तते कथं क्रमसमुच्चयाविति ।

इन्द्रवाय्वाद्या देवता नैवं श्रूयन्ते इन्द्रवायुभ्यां यागो निर्वर्तयितव्यो मित्रावरुणाभ्यां यागो निर्वर्तयितव्य इति । यद्येवमश्रोष्यन्त यागं प्रति

विधेयानेकभावेऽपि देवताग्रहणात्मना ।

क्रियान्तरप्रसादेन विशिष्टविधिसंभवः ॥

शक्यते हीन्द्रवाय्वादिविशिष्टग्रहणभावनाविधिराश्रयितुम् । अर्थप्राप्ते वा ग्रहणे समासोपात्तैकदेवताविधानमात्रमविरुद्धम् । प्रकरणलभ्यश्च प्रधानसंबन्ध इति गुणवाक्यत्वेऽप्यदोषः । तस्मादेषां संस्कारत्वादन्यतो यागमपेक्षमाणानामविरुद्धोऽन्येन यागविधिः । एवं च सति ज्योतिष्टोमेनेत्येकवचनं मुख्यमेव भवति । न च सोमशब्दः क्लेशेनानर्थकं द्वितीयनापत्त्वं प्रतिपत्स्यते । न चाऽऽघाराग्निहोत्रपूर्वपक्षसदृशः समस्तवाक्यानुवादोऽनर्थक आश्रितो भविष्यति । तेन चोदना पशुसोमयोरिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

क्रमसमुच्चययोः पशावपरिचोदितत्वाद्वृत्ता कथा 'पशोरेकहविष्ट्वम्' इत्यत्रोद्भविष्यति किं समस्तादवदातव्यमुत प्रत्यङ्गमुतैकस्मादथवा हृदयादिभ्यः परिगणितेभ्य इति । सोमे तु परिचोदनापरिहारोऽभिधीयते ।

वाक्येन यदि यागस्य श्रूयेरन् देवताः पृथक् ।

व्यकल्पिष्यन्त सर्वास्तु युगपद्यागसंगताः ॥

यत्र वाक्येन संबन्धो निरपेक्षेण चोद्यते ।

तत्र तुल्यार्थवर्तित्वान्नोपपन्नः समुच्चयः ॥

यद्यैन्द्रवायवेन यजेत, इन्द्रवायुभ्यां वा यागं निर्वर्तयेदिति श्रूयेत ततोऽन्योन्यनिरपेक्षैर्वाक्यैस्तुल्यार्थत्वेन ज्ञायमाना विकल्पभाजो भवेयुः; इमाः पुनर्ग्रहणसंबद्धाः श्रुताः,

---

१ देवता, ग्रहणं चेत्येवंरूपेण विधेयानेकत्वेऽपि प्रकरणलभ्ययागाख्यक्रियान्तरप्रसादेन ग्रहणकालिकोच्चारणकर्मत्वसंबन्धेन देवताविशिष्टग्रहणविधिसंभवान्न वाक्यभेद इति श्लोकार्थः । २ (अ० १० पा० ७ अ० १ सू० १)।

देवता व्यकल्पिष्यन्त । केवलया हि देवतया तदा यागो निर्वर्त्यत इति विहितमभविष्यत् । अथ पुनरिमा अदृष्टार्थं गृह्णातिसंस्कारं प्रति देवता विधीयन्ते । तत्रेन्द्रवायुसंकल्पादन्यो मित्रावरुणसंकल्पः । तेन गृह्णातौ तत्कृतादद्दृष्टादद्दृष्टान्तरमुत्पादयति । एवमपरेष्वपि ग्रहणेषु तस्मात्समुच्चयः ।

प्रकरणेन यागसंबन्धं प्रतिपद्यन्ते । न च प्रकरणव्यापारः पर्यायो येनान्योन्यनिरपेक्षाः संबध्येरन् । सर्वग्रहणेषु हि युगपदितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतेषु तद्गता देवतास्तन्मात्रेणापर्यवस्यन्त्यः प्रकरणिना यागेनाऽऽकाङ्क्षिता युगपदेव संबध्यन्ते । तत्र नाम विकल्पो युज्यते यत्रेतरेतरनिरपेक्षाः समानार्थे नियुज्यन्ते । किं कारणम् ।

प्रत्येकं हि समर्थत्वं वाक्यादेवावधारितम् ।
सापेक्षत्वे विपद्येतेत्येवं सर्वं विकल्पते ॥

न त्विह प्रत्येकं ज्योतिष्टोमनिर्वर्तनसामर्थ्यमिन्द्रवाय्वादीनामवगम्यते, तादृग्विनियोजकाभावात् । सत्यपि च प्रत्येकं यागनिर्वर्तनसामर्थ्ये तद्विशेषज्योतिष्टोमनिर्वृत्तिर्यथावचनं विज्ञायत इति नैव प्रत्येकं तुल्यार्थत्वम् । प्रत्येकं तुल्यार्थाश्च व्रीहियवादयो विकल्पन्ते । वाक्यसंयोगिनो हि ते परस्परनिरपेक्षाः स्वेन स्वेन वाक्येन विनियुज्यन्ते । ननु 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इति वाक्यमेव विनियोजकमुपलभ्यते । अतश्च 'मैत्रावरुणम्' इत्येतस्य पूर्वानिरपेक्षमेव देवताविधिसामर्थ्यं विज्ञायते । सत्यम् । ग्रहणं प्रत्यन्योन्यानिरपेक्षा विधीयन्ते न तु तत्रैकार्थत्वमदृष्टार्थत्वात् । कथमदृष्टार्थत्वमिति चेत् । उच्यते ।

पूर्वं प्रधानसंबद्धं संस्कारे श्रूयते यदि ।
तद्दृष्टार्थं विना तेन यदि वाऽसौ न सिध्यति ॥

यदि हि प्रथमं यागेन संबद्धाः सत्यो देवता निर्वापावाहनादिष्विव ग्रहणेषु पुनः श्रूयेरन् यदि वा ताभिर्विना ग्रहणमेव न निर्वर्तेत ततस्तत्र श्रवणं दृष्टार्थमनागतस्मृतिरूपेण कल्पेत । न त्विन्द्रवाय्वादयः प्रथमं ज्योतिष्टोमे श्रुताः । नापि तदभावेन ग्रहणं सिध्यति । तत्रैवं च सत्यपि यद्देवतायुक्तं ग्रहणं कर्तव्यमिति श्रूयते तत्रादृष्टादृते न

---

१ सत्यपि ग्रहणानां पूतभृदाधवनीयादिपात्रस्थसोमरसस्य ग्रहैर्जुहोति, इति वचनविहितग्रहकरणकहोमसंस्कार्यत्वानुपपत्त्या होमनिर्वर्तकतया दृष्टार्थत्वे ग्रहणाङ्गतया विहितानां देवतानां तत्कालीनोच्चारणद्वारैव तदङ्गत्वावसायात्, उच्चारणरूपदेवतोद्देशेन च ग्रहणे कस्यचन दृष्टस्याजननाददृष्टद्वारैव तदङ्गत्वाद्विशिष्टवेषेण ग्रहणानामपि अदृष्टार्थत्वमिति भावः ।

किंचित्प्रयोजनमस्ति । ननु च यागस्यैता देवता भविष्यन्तीति ज्ञात्वा विनाऽपि प्रथम-विनियोगेन तद्विषयस्मृत्यर्थत्वं विज्ञायते । नैतदस्ति । कुतः ।

सर्वेण विधिवेलायां प्रयोजनमपेक्ष्यते ।
तद्वेलायामतः कल्प्यो दृष्टादृष्टार्थनिर्णयः ॥

' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ' इत्येतद्वाक्यप्रवृत्तिकाले किं प्रयोजनमित्यपेक्षा भवति । तत्र यद्यपि प्रकरणवशादितिकर्तव्यतात्मकस्य ग्रहणस्य यागसंबन्धः कथमपि भवतीत्यवधार्यते तथाऽपि देवतानामन्यसंयुक्तत्वादक्रियारूपत्वाच्च न प्रकरणेन यागार्थत्वं विज्ञायत इत्यवश्यं यागसंबन्धनिरपेक्षं तावद्ग्रहणं प्रति प्रयोजनं कल्प्यमित्यदृष्टकल्पनमापद्यते । तस्मिंस्तु शास्त्रवेलायामवधारिते यद्यनुष्ठानकाले दृष्टमप्यनुनिष्पादि भवति केन तन्निवार्यते । न तु तेन शास्त्रप्रवृत्तिः प्रतिबध्यते। तेन प्रतिवाक्यं देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वात्समुच्चयः । तत्र ' न च यत्समित्संबन्धेन क्रियते तत् तनूनपात्संबन्धेन ' इत्यनेन न्यायेन भेदेन श्रुता देवता ग्रहणसंबद्धा नोपपद्यते यदि ग्रहणं नाऽऽवर्तेत इति प्रतिदेवतं सोमो ग्रहीतव्यः । एष तावत्सूत्रार्थः । तद्भेदात्—देवतासंयोगभेदाद्, ग्रहणकर्मणोऽभ्यासो देवतासंयुक्त-ग्रहणसंस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि--संयोगान्तरश्रवणमननुष्ठीयमानमनर्थकं स्यात् । तेन ग्रहणस्य भेदः संस्कार्यं द्रव्यं प्रति गुणभावात् । एतद्देवतावन्ति ग्रहणानि याग-प्रक्रमात्मकत्वान्न यागादृते देवतार्थं द्रव्यं संस्कर्तुं शक्नुवन्तीत्येवमपेक्षिते भविष्यति कश्चिद्यागो य एतानि द्रव्याणि देवतासंबन्धमापादयिष्यतीति । यागोऽपि चाविहितदेवताकः श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्देवतामलभमानः प्रकरणस्य चेदृशे वस्तुन्य-क्रियात्मके व्यापाराभावाद्ग्रहणेषु तावद्विनियोजकं भवति । तानि चापर्यायविधाना-द्भिन्नादृष्टसंबन्धित्वाच्च युगपद्गृह्यन्ते तद्वशेन देवतानामपि समुच्चयसिद्धिः । ननु प्रक-रणगृहीतानामप्येकार्थानां पुरोडाशविभागमन्त्रप्रभृतीनामिष्यत एव विकल्पः, सत्यमिष्टो न तु तत्र प्रकरणं केवलं व्याप्रियते । लिङ्गानुमितया श्रुत्या प्रत्येकं विभागाङ्गत्वे विज्ञाते दर्शपूर्णमासविभागार्थत्वमात्रं प्रकरणाद्भवति विभागान्तरेऽप्यानर्थक्यात् । तत्र यद्यपि दर्शपूर्णमासौ समुच्चयेन गृहीतस्तथाऽपि न विभागद्वारनिरपेक्षयोः सामर्थ्यमस्ति । यच्च द्वारं तद्विकल्पेनावरुद्धं न समुच्चयगम्यम्, इह पुनर्विपरीतमेतत् । यान्येव हि द्वा-राणि ग्रहणानि तेष्वेव देवताः समुच्चिताः । तत्र प्रत्येकं ग्रहणयोग्योऽपि द्वारसमर्पण-वशेन प्रवर्तमानः किमिदानीं करिष्यति । ननु ग्रहणानामपि प्रत्येकं द्रव्यप्रकल्पनरूपेण देवतासमर्पणेन च प्रधानोपकारसामर्थ्यमस्तीति विभागमन्त्रवद्विकल्पेन भवितव्यम् ।

१ अभ्यासाधिकरणे भाष्यकारोक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

ग्रहणं च नियतपरिमाणेषूर्ध्वपात्रेषु प्रादेशमात्रेषु नियतपरिमाणेषूद-ककलशेषु संस्कृतस्य दशमुष्टिपरिमितस्य कृत्स्नस्य सोमस्य नावकल्पते ।

भवेदेवं यदि पूर्वं नानादेवतो यागोऽवगतः स्यात् । ततस्तदर्थोऽयं द्रव्यप्रकल्पनभेद इत्यवगम्यते , न त्वसावेवमवगत इति प्रकल्पनभेदाम्नानमदृष्टार्थं विज्ञायते । अवश्यं च गुणात्प्रकल्पनानि भेत्तव्यानि । न ह्येकस्मिन्प्रकल्पने युगपत्पर्यायेण वा देवताः संकल्पयितुं शक्यन्ते । यौगपद्यं तावत्क्रमवर्तिन्या वाचा नैव शक्यम् , अदेवताभूत एव समुदायः संकल्पितः स्यात् । न हीन्द्रवाय्वादिसमुदाये देवतात्वं केन चिदुक्तम्, प्रतिपदोत्पन्नैःस्ताद्धितैः प्रत्येकं प्रतीयमानत्वात् । न च क्रमेणोद्देशः । कथम् ।

द्रव्यस्य गृह्यमाणस्य देवतोद्देशचोदना ।
न चैकां देवतां मुक्त्वा तदुद्देशस्य संभवः ॥

यदि तु प्रागूर्ध्वं वा ग्रहणादुद्दिशेदचोदितमेव कुर्यात् । किं च ।

एतस्या इति संकल्प उद्देशोऽत्राभिधीयते ।
अन्यस्मिन्क्रियमाणे च पूर्वस्तत्र विपद्यते ॥

यद्द्रव्यमिन्द्रवायुभ्यां दातव्यमिति संकल्पितं तस्य त्यक्तप्रायत्वादनीशो यजमानः कथमिव वक्ष्यति मित्रावरुणाभ्यामेतद्देवेति । तत्रैकामुद्दिश्य देवतान्तरसंकल्पे क्रियमाणे पूर्वदेवतातस्तद्द्रव्यमाच्छिन्नं स्यात् । पूर्वसंकल्पालोचनेन वा नैवोत्तरः पारमार्थिकत्वं प्रतिपद्यत इत्यसत्संव्यवहारमात्रमेवानुष्ठीयेत न चोदनार्थः । तेनावश्यं यावद्देवतं ग्रहणभेदः कर्तव्यः । किं च ।

शक्यते चागृहीतेऽपि यत्र क्वचिदवस्थिते ।
द्रव्येऽस्मिन्देवतोद्देष्टुमित्यदृष्टार्थता विधेः ॥

देवतोद्देशस्वत्वत्यागात्मको हि यागः । शक्यते च पूयमानावस्थेनापि सोमेन क्रयोत्तरकालं वा सर्वावस्थावियुक्तेनापि निर्वर्तयितुमित्यशेषोत्तरसंस्कारविधानमदृष्टार्थम् । यत्र तु पुरोडाशादि द्रव्यं चोद्यते तत्र यावदवहन्त्यादिविधानं तत्सर्वं तन्निष्पत्त्यर्थत्वाद्दृष्टार्थं भवति । न च ग्रहचमसस्थेन सोमेन यष्टव्यमित्युत्पत्तिचोदना, लतामात्रपर्यवसानात् । तेनाऽस्मीयादृष्टभेदनिर्वृत्त्यर्थमपि ग्रहणानि समुच्चेतव्यानि ' दशमुष्टीर्मिमीते ' इति च प्रकरणे परिमाणं श्रुतम् । अतः ' सोमेन यजेत ' इत्येतद्वचनमेव विशेष्यते दशमुष्टिना सोमेन यजेतेति । स च नियतपरिमाणेनोदकेनाभिषुतोऽल्पपरिमाणेषु भिन्नेषु ग्रहचमसेषु न ग्रहणभेदमन्तरेण शक्यते ग्रहीतुमिति भेदेन गृह्यते । तथावस्थेन च यागो निर्वर्तयितव्यः । सोऽध्वनभ्यस्ततथाऽवस्थितं न शक्नोति सर्वं संभावयितुमिति

यद्यपि चावकल्पेत तथाऽपि नित्यवद्विहितानां देवनानां विकल्पपक्षे ताव-त्प्रयोगवचनो मा बाधीति, अवयवग्रहणमेव न्याय्यम् । कृत्स्नग्रहणे हि तदेवेन्द्रवायुभ्यां संकल्पितं तदेव मित्रावरुणाभ्यामिति नावकल्पेत । तस्मात्कल्पनभेदात्पृथगवस्थितः सोमो नानादेवतत्वादेव नैक्येन शक्यः कर्तुम् । न चासति देवतायागे देवताभ्यः शक्यते संकल्पयितुम् । तस्मादवश्यं यथासंकल्पिता देवता यष्टव्याः । तासु चेज्यमानासु ज्योतिष्टोमेन यजेतेति श्रुतो यागो निर्वृत्त एव भवति । न देवतान्तर-माकाङ्क्षति । कृत्स्नेन च दशमुष्टिना सोमेन यागः श्रुतः, सोऽसति अभ्यासे नावकल्पत इति अर्थात्स गुणो भविष्यतीत्यभ्यसितव्यो यागः । न ह्यनभ्यस्तः सर्वाभिर्देवताभिः सर्वेण च सोमेन संपन्नो भविष्यति । तस्मिंश्चाभ्यस्यमाने क्रमसमुच्चयौ युक्तावेव भवतः । तस्मा-त्तयोर्दर्शनं युज्यत एवेति ॥ १९ ॥

संस्कारस्तु न भिद्येत परार्थत्वाद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २० ॥

यदप्युच्यते—यथा खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, इति खादि-रादयः संस्कारे विकल्पन्ते तद्वद्देवता विकल्पयिष्यन्त इति । तच्च नैवं युक्तम् । तत्र संस्कारमभिनिर्वर्तयितुं खादिरादयः श्रूयन्ते । यदि चेन्द्रवाय्वाद्या अपि ग्रहदेवता यागमभिनिर्वर्तयितुं श्रूयेरंस्ततोऽत्रापि विकल्पः स्यात् । न त्वेता यागे श्रुताः । तस्मात्समुच्चीयेरन् ॥ २० ॥

प्रयोजनवशेनाभ्यस्यते, तेन तत्रापि सूत्रम् । तद्भेदात्—प्रकल्पितसोमभेदाद्यागकर्मणोऽ-भ्यासः, स्वीकृतद्रव्यपृथक्त्वादशेषमत्यज्यमानमनर्थकं स्यात् । अत उत्पत्तौ सकृच्छ्रु-तस्यापि वाक्यान्तरप्रकल्पितावस्थौत्पत्तिकद्रव्यगुणत्ववशेनानुष्ठानभेदः । तद्धि द्रव्यमवश्यं यथागृहीतमेव दातव्यम् । पुनरेकीकरणे पूर्वकृतग्रहणभेदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च यथासंकल्पि-ताः स्वैर्भागैर्देवताः संबध्येरन् । न च त्यागकाले सर्वाः संकल्पयितुं शक्यन्ते, येनाभ्यासभीतेः सर्वोद्देशेन सकृदेव सर्वं द्रव्यं मिश्रीकृतं दीयेत । तथा कृतेऽपि च भागसंकरः प्राप्नोत्येव । प्रकल्पिते च भागनानात्वे वचनादृतेऽवश्यं परिहार्या संकरापत्तिः । तस्माद्यथासंकल्पितस्य प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चये सत्युपपन्नमेतत् 'दशैतानध्वर्युः प्रातः सवने ग्रहान्गृह्णाति' 'आ-श्विनो दशमो गृह्यते' 'तं तृतीयं जुहोति' इति । तेन सिद्धमेककर्मत्वम् । प्रयोजनं

[७]पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

अस्ति वाजपेयः, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति । तत्र प्राजापत्याः पशवः । सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै श्यामास्तूपरा एकरूपा भवन्ति, एवमेव हि प्रजापतिः समृद्ध्यै । तत्र संदिह्यते । किं सप्तदशैतानि कर्माणि । अथ सप्तदश-

---

पूर्वपक्षे सोमविकारेष्वेकस्यैव ग्रहस्य धर्मैः सकृदनुष्ठानेन भवितव्यम् । सिद्धान्ते तु प्रकृतितुल्यमेवानुष्ठानमिति ॥ १९ ॥ २० ॥

(इति—पशुसोमाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

गतोऽभ्यासापवादप्रसङ्गः । संख्यया भेद इदानीमभिधीयते । तत्र 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इत्येवमादय उत्पद्यमानकर्मसामानाधिकरण्यचोदिताः स्वसंख्यायुक्ता उदाहर्तव्याः । सकृज्जुहोतिश्रवणात्कर्मैकत्वे सति संख्यानुग्रहोऽभ्यासेन भविष्यतीति प्राप्तेऽभिधातव्यम् । उत्पद्यमानस्यैवात्र होमस्य संख्यासंबन्धः श्रूयते नोत्पन्नस्य पश्चात् 'एकादश प्रयाजान्' इतिवत् । न च पृथक्त्वेन विना संख्याया आत्मलाभः संभवति । न चाभ्यासपूरिता संख्या समञ्जसा भवति । अगत्या हि सा नियतपरिमाणप्रयाजोपसदादिविषयत्वेनाऽऽश्रयिष्यते । संभवति चात्र प्रागनवधारितसंख्यान्तरत्वात्स्वरूपत एव भेदः । तस्मात्कर्मपृथक्त्वनिवेशिन्येवैषा नाभ्यासपृथक्त्वाश्रयाऽऽश्रयितव्या । तथा च वक्ष्यति ' आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतत्वात्' इति । ननु च जुहोतिशब्दात्प्रथममेको होमोऽवधारित इत्यभ्यासेन पूरणमेव प्राप्नोति । न । जुहोतिशब्दाभिहितस्य कर्मणोऽसत्त्वभूतत्वेनासंख्यत्वात् । या हि तत्र जुहोतिपदे संख्या, कर्तुः खलु सा भविष्यति न भावनाधात्वर्थयोः । तत्र सकृदाम्नानवशादर्थादेकसंख्यं होममुत्प्रेक्षितुमारभमाण एव स्ववाक्यश्रुतया संख्यया वार्यमाणस्तत्परिच्छिन्नमेवाङ्गीकुर्वन्स्वरूपभेदं सर्वत्र प्रतिपद्यते । तस्मात्कर्मभेद इति । यत्तु भाष्यकारेण 'सप्तदश प्राजापत्यान्' इत्युदाहृतं तत्र द्रव्यगताऽपि संख्या कर्मभेदं करोतीत्येतद्दुष्प्रतिपादं प्रतिपादयामीत्यनेनैवाभिप्रायेण । कुतः संशयः । उच्यते ।

---

१ तै० ब्रा०) १-३-४) । २ विकल्पे पूर्वपक्ष्युपन्यस्तखादिरादिदृष्टान्तवैषम्यप्रदर्शनार्थम् . ' संस्कारस्तु न भिद्येत ') इत्येतत्सूत्रस्थं भाष्यं स्पष्टार्थत्वान्न व्याख्यातम् । ३ (तै० सं० १-३-९) ४ (तै० सं० ६-३-७) ५ (अ० १० पा० ५ अ० ६ सू० १६) ।

पशुगुणकमेकं कर्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । एकं कर्मेति । कुतः । प्रजापतये सप्तदश पशवः संकल्प्यन्ते । किमेकं यागमभिनिर्वर्तयितुम्, उत बहूनिति संशये, एकमिति न्याय्यम् । यो हि बहून्यागान्कल्पयति, कल्पयत्यसावेकम् । तत्रैकस्मिन्नेव परिक्लृप्ते सप्तदशानामेव पशूनां परिकल्पनमुपपन्नं भवति । केन च द्वितीयादीन्यागानवकल्पयेम । एवमल्पीयस्यदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भवति । तस्मादेको यागः सप्तदश-

---

किं न्वयं तद्धितान्तानामेकशेषः कृतो भवेत् ।
किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात्तद्धितसंगतिः ॥

यदि प्रजापतिरेतेषां देवतेति कृतैकशेषेण सर्वनाम्ना निर्दिश्य तद्धितः क्रियते तत एक एव संबन्धः सप्तदशानां द्रव्याणामेकस्याश्च देवताया इत्येककर्मत्वम् । अथ तु प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्य प्राजापत्या इति सरूपैकशेषः क्रियते ततः सप्तदशैव द्रव्यदेवतासंयोगाः पृथक्प्रदर्शिता इति प्रतिसंयोगं यागानुमानात्कर्मभेदः । किं तावत्प्राप्तम् । एककर्मेति । कुतः ।

प्रत्ययार्थबहुत्वं हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।
तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेत् ॥

यो हि प्राजापत्यः प्राजापत्यश्चेत्येवमेकशेषं करोति तेनोभयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसावभ्युपगतो भवति । तस्य च निमित्तं बहुवचनान्यथानुपपत्तिः । न च तत्प्रातिपदिके बहुवचनमुपलभ्यते येन तस्याप्येकशेषः क्रियते । न च तदेकशेषमन्तरेण प्रत्ययार्थस्य दर्शयितुं न शक्यते । विगृह्यमाणवेलायां सर्वनाम्ना कथ्यमानत्वात् । तस्मात्सकृच्छ्रुत एव प्रजापतिर्बहुभिर्द्रव्यैः संबध्यते । किं च ।

कर्माण्यश्रूयमाणानि तदपूर्वाणि चात्र मे ।
न कल्प्यानि भविष्यन्ति सिद्धेऽर्थे स्तोककल्पनात् ॥

कृत्वाऽपि हि तद्धितान्तेनैव चैकशेषं न तावन्मात्रेण मुच्यते । पुनरदृष्टाश्रुतानि कर्माण्यपूर्वाणि च कल्पयितव्यानि । न च तानि यथेष्टं कल्पयितुं लभ्यन्त इत्युक्तं शब्दान्तराधिकरणे[1] । यन्मात्रेण विना चोदितद्रव्यदेवतासंबन्धानुपपत्तिस्तन्मात्रमेवादृष्टाश्रुतमर्थापत्त्या कल्पयितुं शक्यते नान्यत् । तेनाभ्यधिकं न लभ्यते । अवश्यं ह्येकादिक्रमेण सप्तदश कर्माण्यपूर्वाणि च कल्पयितव्यानि । तत्र प्रथमकल्पनेनैवानुष्ठानतन्त्रत्ववद्गृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वद्रव्याणि यागवन्ति जातानीति नोपरिष्टाद्गन्तुं शक्यते । किं च ।

---

1 (अ० २ पा० २ अ० १ सू० १)।

भिः पशुभिर्निर्वर्तयितव्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संख्यया कर्मभेदो भवेत् । पृथक्त्वे पशूनां सति सप्तदशसंख्या निविशेत । तच्च पशूनां पृथक्त्वं बहुषु यागेष्ववकल्पते । नैकस्मिन् । कथम् । एकादशभिरवदानैरसौ यागो निर्वर्तयितव्य इत्येवं चोदकः प्रतिदिशति । तानि चैकस्मादेव पशोरवाप्यन्ते । तत्र द्वितीयादेरालम्भो नावदानसंपादनाय

न चान्यभेदेनान्यस्य भेदो भवितुमर्हति ।
हृदयाद्यवदानानां न भेदात्कर्म भिद्यते ॥

यदि हि द्रव्यभेदात्क्रियाणां भेदः स्यात्ततो हृदयादिभेदेन द्र्यवदानभेदेनापि वा भेदः स्यात् । न चार्हति भवितुम् । वक्ष्यति हि—'अपि वाऽव्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्च' इति । प्रकृतौ च कृत्स्ने पशौ यागसाधनत्वेन चोदिते तथैवोत्स्रष्टव्ये प्राप्ते हृदयाद्येकादशावदानप्रकृतित्वेन पशुना यागः साधयितव्य इति वाक्यान्तरवशादवगम्यते । तेनासौ पशोर्धर्मो न यागस्य । इहापि सप्तदशानां यागसाधनत्वेऽवगतेऽतिदेशेन प्रत्येकं सर्वधर्माः प्राप्यन्त इत्येकोऽपि यागः सप्तदशावदानगणानतिदेशेन गृह्णन्न विहन्यते । तस्मादेकं कर्मेति प्राप्ते, उच्यते ।

एककर्मत्वपक्षे स्यादेक एवात्र चोदकः ।
ततश्चैकगणप्राप्त्या न सर्वपशुसंग्रहः ॥

न ह्येतदेतावत्येव वाक्यं पर्यवस्यति प्राजापत्यान्पशूनिति, किं तर्हि, प्रकृतिवदित्यपरो वाक्यशेषः । एककर्मत्वे चात्र सवनीयः प्रकृतिर्भवेत् । तत्र चैकोऽवदानगणो यागस्य साधनमासीदित्यत्राप्येक एव प्राप्नोति । सोऽपि विवक्षितैकसंख्यपशुनिष्पन्न आसीदिति तादृगेव कर्तव्यः । ततश्चैकेनैव पशुना सिद्धत्वान्न पश्वन्तराणि प्रजापतिना संबध्यन्त इति स्वपदोपात्तं बहुत्वं वाक्यप्राप्तं च सप्तदशत्वमुभयमपि नानुष्ठीयेत । यदा तु सप्तदश यागा इति बुद्धिः क्रियते तदा प्रतिकर्मावसायिभिश्चोदकैस्तावन्त एवावदानगणाः प्राप्यन्ते । तत्सिद्ध्यर्थं चाश्रुतानामपि सप्तदशानां पशूनामागमः क्रियते, किं पुनः श्रुतानामुपादानम् । ननु च प्रत्यक्षं यागैकत्वमुत्सृज्य न युक्तमानुमानिकचोदकानुरोधेन नानात्वं कल्पयितुम् । पश्य ।

यागोपदेशवेलायामेकानेकत्वकल्पना ।
तद्वशेनातिदेशश्च नोपदेशस्तदाश्रयः ॥

---

१ पशौ तावत्, हृदयं, जिह्वा, वक्षः, तनिम, वृक्यद्वयं, सव्यं दोः, दक्षिणं पार्श्वं, सव्यं पार्श्वं, दक्षिणा श्रोणिः, गुदतृतीयम्, इतीमान्येकादशावदेयानि हवींषीत्यर्थः । २ (अ० ६ पा० ३ अ० ३ सू० १२)।

भवितुमर्हति । एकमालभ्यमानमन्वालभ्येरन्नदृष्टार्थायापरे । तथा सति, अतदर्थत्वान्न ते प्राजापत्या भवेयुः । तत्र प्राजापत्यानिति श्रवणमुपरुध्यते । तेनैकस्मिन्पशौ पृथक्त्वनिवेशिनी सप्तदशसंख्या नावकल्पेत ।

उत्पत्तिवेलायां हि कर्मणामेकानेकत्वनिर्णयो भवति । उत्पत्तिश्च सर्वत्रोपदेशेन गम्यते नातिदेशेन । न ह्यनुत्पन्ने कर्मणि कथंभावो भवति । न च तस्मिन्नसत्यतिदेशः प्रवर्तते । तस्माच्चिरप्रवृत्तभेदाभेदज्ञानावसरभावित्वान्नातिदेशवशेन भेदज्ञानं युक्तम् । अत्रोच्यते ।

> संदिग्धे वाक्यशेषेभ्यो निर्णयः प्राक्समर्थितः ।
> सामर्थ्याच्च तदत्रास्ति द्वयं निर्णयकारणम् ॥

नात्रास्माभिरतिदेशेनैव कर्मभेदोऽवधारितः । केन तर्हि । प्राजापत्यानित्युपदेशेनैव । स तु द्रव्यदेवतायजिसद्भावमात्ररूपेण निर्णीतः । परिमाणं प्रत्यनिश्चितसामर्थ्यविशेषः प्रागुपदिष्टसंदिह्यमानैकशेषतद्धितपौर्वापर्यरूपः सन्नतिदेशात्मकेन वाक्यशेषेण तद्ग्रहणानुरूपसामर्थ्येन च निर्णीयते । यद्यपि च पश्चात्तनोऽतिदेशस्तथाऽपि सोऽत्र भविष्यतीत्यादित एव ज्ञात्वा तदविरुद्धार्थवृत्तित्वमुपदेशस्याध्यवसीयते । ततश्च यद्यपि प्रजापतिर्देवतैषामिति विगृह्य वाक्यार्थोऽन्वयनं प्रक्रम्यते, तथाऽप्यन्ते विसंवाददर्शनाद् भ्रान्त्या मयाऽसौ विग्रहः कृत इति न बुद्धिपूर्वकारी नाध्यवस्याति । न चात्रैषं प्रकारोऽस्ति येनातिदेश एव पूर्वज्ञानानुरोधेन प्रवर्तेत । न ह्यसौ प्रकृतावपठ्यमानान्सप्तदशावदानगणानेकस्मिन्कर्मणि ज्ञापयितुं समर्थः । नाप्येकस्यैव गणस्य सप्तदश प्रकृतिद्रव्याणि । न वाऽसौ संदिग्धो येनोपदेशान्निर्णीयेत । न च संदेहावस्थत्वादुपदेशेनैकान्तिकोऽतिदेशस्य विरोधो येनैकगणप्राप्तिर्बाध्येत । न ह्येककर्मत्वमुपादिष्टम् । सर्वत्र चाविरोधसंभवे विरोधो नाऽऽश्रीयते । शक्यते चात्र कर्मबहुत्वाभ्युपगमेनाविरोधः संपादयितुम् । तस्मादेवमुपदेशवचनं व्यज्यते । प्रजापतिर्देवताऽस्येति विगृह्य सप्तदशानां तन्त्रेणोच्चारणम् । ततश्चाऽऽग्नेयाग्नीषोमीयादिवदेव भिन्नैर्देवतासंयोगैर्भिन्ना यागाश्चोद्यन्ते । यदुक्तं, भवति पशोरयं धर्म एकादशावदानं नाम । स चैककर्मत्वेऽपि प्रतिपशु भेत्स्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ।

> न हि द्रव्यकथंभावादतिदेशोऽत्र कल्पते ।
> कर्मोद्भूतः कथंभावः कर्मधर्मान्प्रतीच्छति ॥

---

१ (अ० १ पा० ४ अ० १३) इत्यत्र । २ यश्चोपदेशस्यातिदेशानुरोधवृत्तित्वे संदिग्धत्वरूपो विरोधरूपश्च प्रकारः सोऽत्र नास्तीत्यर्थः । ३ ज्ञापयितुं समर्थ इत्यनुषङ्गः ।

बहुषु यागेषु बहुभिरेवावदानगणैः प्रयोजनम्। तेन सप्तदशभ्यो यागेभ्यः सप्तदश पशूनुपाददीरंस्तत्र संख्यासामञ्जस्यं भविष्यति। तस्मात्सप्तदश यागाः। नन्वेकस्मिन्नपि यागे सप्तदशभिरवदानगणैर्यक्ष्यते। वचनात्। नैतदेवम्। पशुषु हि सा संख्या श्रूयते, नावदानगणेषु अवदानानि हवींषि यागसाधनानि न पश्वाकृतिः। सा ह्यवदानप्रकृतिद्रव्यं विशिंषन्ती प्रकृतौ प्रधानस्योपकृतवतीति विकृतावप्यवदानप्रकृतिद्रव्यं विशिंषन्ती प्रधानस्योपकरिष्यति। तत्र च पशोः सप्तदशसंख्या विकारिका नावदानगणस्य। तस्मादेकस्मै, अवदानगणायैकः पशुरालब्धव्यः प्राप्नोति। तत्र सप्तदशसंख्या नोपपद्यते। एवमेवावकल्पिष्यते, यदि शृङ्गाभिप्राया वर्णाभिप्राया रूपाभिप्राया वाऽभविष्यन्सप्तदश पशवः श्वेतः कृष्णो रोहित इत्येवमादयस्तेषामन्यतमो गृह्यत इति। अथवा तूपराः शृङ्गिण एकशृङ्गा इत्येवमादयस्तेषामन्यतम इति। ते हि श्यामास्तूपरा एकरूपाः श्रूयन्ते।

प्राजापत्यपशुयागेन भावयेत्कथमिति ह्यपेक्ष्यते, न पशुना कथमिति, त्यज्यमानत्वेन द्रव्यस्य ज्ञातप्रकारत्वात्। प्रकृतावपि चैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाध्यत्वं यागधर्मो न पशोः। निष्फलत्वात्। तद्धर्मत्वपक्षे ह्यवदानैरसौ संस्क्रियेत। न च तेन प्रयोजनम्, विनाशितत्वात्। यागेन तु सिद्धेनार्थस्तत्संबन्धिनाऽपूर्वेण वेति सर्वमिदं तन्निर्वृत्तिप्रकारत्वेनाऽऽश्रीयते। तस्मान्नैको यागोऽनेकगणं समर्थो ग्रहीतुम्। न च तद्ग्रहेऽनेकपशुग्रहणम्। यद्यपि चावदानप्रकृतेरेकत्वं सप्तदशसंख्यया बाध्यत इति नानापशुनिष्पन्न एक एव गणो गृह्यतामिति बुद्धिर्भवेत्। तथाऽप्येकादश पशव उपयुज्येरन्न सप्तदश। नन्वेकस्मिन्नपि यागे सप्तदशभिरवदानगणैर्यक्ष्यत इति— अनेकादृष्टकल्पनाभयात्पशुशब्देनावदानगणं यागप्रत्यासत्तेर्लक्षयित्वा तत्परिच्छेदार्था सप्तदशसंख्या विधास्यत इति मन्यते। नैतदेवम्। लक्षणाकारणाभावात्। न ह्यसति विरोधे लक्षणा युक्ता। तेनैतत्संकटमापद्यते–सप्तदश पशवः कर्तव्या एकेन चावदानगणेनैकपशुनिष्पन्नेनैको यागः साधयितव्य इति। न चैतत्कथंचिदनुष्ठानं शक्यम्। अथान्यत्रापि श्रुता संख्याऽन्यत्रापि नीयते ततोऽपूर्वप्रत्यासन्नतरेषु वरं यागेष्वेव कल्पिता। न चाविरोधसंभवात्किंचिदपि चोदकस्य बाधनीयमित्युक्तम्। प्रमाणवशाच्चानेकादृष्टकल्पनाऽपि निर्दोषा। कृत्स्नवाक्यगमनिकार्थं शृङ्गाभिप्रायाद्युपन्यासः। एतदुक्तं भवति। ये सप्तदशवर्णादिभेदभिन्नाः पशवस्तेषां कश्चित्प्राजापत्यः कर्तव्य इति। तत्राऽऽह–ते हि श्यामास्तूपरा एकरूपाः श्रूयन्ते तस्मात्सप्तदश यागा इति। प्रयो-

---

१ कुब्जवामनादिसंस्थानाभिप्रायको रूपशब्दः। २ शृङ्गरहिता इत्यर्थः।

तदेषु बहुषु यागेषूपपद्यते नैकस्मिन् । तस्मात्सप्तदश यागा इति । प्रयोजनम्—एकस्मिन्नष्टे दुष्टे कृत्स्नः पशुगण आवर्तेत । एकमालभ्यमानमन्वालभेरन्पूर्वपक्षेऽदृष्टार्थम् । सिद्धान्त एक एव पशुरावर्तते । न हि कर्मभेदे पशुः पश्वन्तरमाकाङ्क्षतीति ॥ २१ ॥

जनं यद्यपि पूर्वपक्षवादिनो नाभिप्रेतं तथाऽप्येकस्यैव साक्षाद्यागसाधनत्वमितरे तत्संख्यासंपादनार्थमुपादीयन्ते, इत्येकस्मादवदातव्यम् । तद्विनाशे चेतरेऽप्यावर्तेरन् । अथवाऽर्धकृतेषु संस्कारेषु यं एव नष्टस्तत्रैव समस्तानामावृत्तिः । ननु च यथैव सप्तदशसु यागेषु सह क्रियमाणेषु एकविनाशे सति ‘ अहर्गणे तु यस्मिन्नपच्छेदः ’ इत्यनेन न्यायेनेतरेषु प्रतीक्ष्यमाणेषु स एवाऽऽवर्तते तथैव द्रव्यसाहित्येऽपि स्यात् । नैतदेवम् । तथा हि । सप्तदशसंख्यैकार्थसमवायिव्यासङ्गियागसाधनत्वमिति तादृशस्यैवोपाकरणादिभिर्भवितव्यम् । तत्र यदेव द्रव्यं नष्टं तेनैव विना यथाश्रुतसाधनविनाशो जात इति सर्वे संस्कारास्तिष्ठत्स्वपि द्रव्येषु साधनात्प्रच्युता इति पुनरादित एव कर्तव्याः । तथा यस्याप्यभिनवानीतस्य ते क्रियन्ते तस्यापि ते साधनभूतस्य श्रुताः । न च सप्तदशत्वेन विनाऽस्य साधनत्वमस्तीति तत्सिद्धयेऽवश्यमितरेऽप्यपेक्षितव्या इति । सिद्धान्ते त्वन्योन्यनिरपेक्षसाधनत्वशक्तियुक्तानां सहप्रयोगमात्रं क्रियत इत्युपपन्ना तन्मात्रावृत्तिः । नन्वेवं सति पूर्वपक्षन्यायेन स्तोत्रशस्त्रेषु ‘ तां चतुर्भिरादत्ते ’ इत्यादिषु चैकमन्त्रविनाशे समस्तावृत्तिः प्राप्नोति । न । तत्र प्रत्येकं साधनत्वे सति वचनेन समुच्चयाश्रयणात् । यत्कुर्वाणा हि ते मन्त्राः स्तोत्रादीनि साधयन्ति तत्रैषां प्रत्येकाकाङ्क्षानिवर्तनसामर्थ्यम् । अन्यथा ह्येकमन्त्रतैव स्यात् । भिन्नैरेव च प्रात्यात्मिकैर्मन्त्रकार्यैः संहत्य कार्यान्तरमारभ्यते न मन्त्रेषु व्यासङ्गि साधनत्वम् । पशूनां तु व्यासङ्गीत्युक्तम् ।

---

१ यद्यपि भाष्योक्तं पूर्वपक्षप्रयोजनं ‘प्रजापतये सप्तदश पशवः संकल्प्यन्ते’ इति पूर्वपक्षोपक्रमात् ‘एको यागः सप्तदशभिः पशुभिर्निर्वर्त्यते’ इत्युपसंहाराच्च यागे सर्वपशुसाध्यत्वस्यैव पूर्वपक्ष्यभिप्रेतत्वावसायादेकपशुसाधनत्वस्य पश्वन्तरादृष्टार्थत्वस्य च पूर्वपक्ष्यनभिमतत्वावसायाद्युक्तमिव भाति तथाऽपि सिद्धान्तभाष्येऽभिहितस्याप्येकपशुसाधनत्वस्येतरादृष्टार्थत्वस्य चाऽऽपाद्योक्त्यर्थत्वेनोपपादयति यद्यपीत्यादिना । २ य एव कश्चिदेकोऽनेको वा पशुर्नष्टस्तदा समस्तपश्वावृत्तिः । न त्वेकस्मिन्नेव नष्टे पशौ, सर्वेषां यागसाधनत्वाविशेषादिति तात्पर्यम् । ३ (अ० ६ पा० ५ अ० ३१ सू० ५६) ४ संख्यायुक्तवचनाविनियुक्तानां स्तोत्रादिमन्त्राणां प्रत्येकं यदि वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनशक्तिर्नाभविष्यत्तर्हि विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थत्वापत्तेरेकस्तोत्रादिसाधनानामैकमन्त्र्यं स्यादित्यभिप्रायः ।

[८] संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥ सि०

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिः—एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत इति श्रूयते। अत्र संदेहः। किमेभिर्नामधेयैः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं संकीर्त्य तत्र सहस्रदक्षिणादिर्गुणो विधीयते, अथवा वक्ष्यमाणविशेषाणि कर्मान्तराण्युपदिश्यन्त इति। किं प्राप्तम्। प्रकरणानुग्रहात्प्रकृतस्य गुणविधानमिति। ननु वाक्यसामर्थ्याज्ज्योतिरादी-

---

मन्त्रकार्याणां तर्हि संहत्यकारित्वादेकविनाशे समस्तावृत्तिः स्यात्। नैतदस्ति। साधनविनाशव्यतिरेकेण कार्यविनाशाभावात्। साधनेष्वेव पुरुषस्य व्यापार इति तद्विनाशानुरोधेनैवानुष्ठानमिति विशेषः॥ २१॥

(इति–संख्याधिकरणम् ॥ ७ ॥)

बहुविचारत्वाद्गुणप्रकरणभेदावुपेक्ष्य संज्ञा तावदुदाहियते। तत्र 'अथैष ज्योतिः' इत्यादिष्वथशब्दैषशब्दयोः पूर्वप्रकृतापेक्षत्वात्प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाकल्पनदौर्बल्यादेकस्यापि च दाक्षायणयज्ञादिवद्वक्ष्यमाणेन गुणयोगेनानेकनामधेयत्वासिद्धेः। न च गुणफलसंबन्धपरे वाक्ये सति कर्मान्तरं कर्मानुसारि चापूर्वं तत्सिद्ध्यर्थानि चात्यन्ताश्रुतेतिकर्तव्यतादीनि कल्पितानि भविष्यन्ति। कथंभावापेक्षया च ज्योतिष्टोमः सहस्रदक्षिणादि गृह्णन्न वारितो भविष्यति। न च कर्मान्तरविधावथशब्देन पूर्वापेक्षेण किंचित्फलमस्ति। न हि क्रतुः क्रत्वन्तरमपेक्षते। न च क्रतूनां क्रमविवक्षेति वक्ष्यामः। तेन क्रमार्थमपि नाथशब्दश्रवणम्। न च संज्ञा भावनां ब्रवीति। नापि धात्वर्थो यजत्यादिवत्तदुपश्लिष्टः, येन तद्भेदबुद्धिः स्यात्। न चेयं विधात्री श्रुतिर्येन विहिते कर्मान्तरे पुरुषं प्रवर्तयेत्। न चाप्रवर्तिते पुरुषे भेदः प्रतीतोऽपि ग्रहैकत्ववद्विवक्ष्यते। यस्त्वत्र विधायकः स गुणाद्याक्षेपान्न कर्मस्वरूपे निपतति। न चेदसावाक्षिप्तस्ततोऽभ्यासादेव भेदः स्यान्न संज्ञातः। 'फलसंबन्धोऽपि च संनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेन न्यायेन न

---

१ यथैव तृतीयपादे 'अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात्' इत्यधिकरणे एकस्यैव दर्शपूर्णमासाख्यस्य कर्मणः, अयनपदोक्तावृत्त्यात्म्यगुणयोगेन दाक्षायणयज्ञरूपसंज्ञान्तरमिष्यते तथैव 'अथ पुनरयम्, इत्यादिवक्ष्यमाणभाष्योक्तद्योतनादिगुणयोगेनैकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य बहवः संज्ञा उपपद्यन्ते। अतो न कर्मान्तरत्वमित्यध्याहार्यं पञ्चम्यन्तं पूरणीयम्। २ (अ. ५ पा. ३ अ. १२) इत्यत्रेति शेषः। ३ एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत, इत्यत्र श्रूयमाण आख्यातप्रत्यय इत्यर्थः। ४ (अ. २ पा. ३ अ. १३ सू. २६)।

नामैते गुणा विधायिष्यन्ते । नैष दोषः । ज्योतिष्टोमस्यैवैतानि वाचकानि । ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमुपादीयते, विश्वज्योतिरिति । त्रिवृदादीन्यस्य ज्योतींषि वाक्यशेषसंकीर्तितानि । तानि सर्वाण्यस्य । तेनासौ विश्वज्योतिः सर्वज्योतिश्च ज्योतिष्टोम इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संज्ञा हि तिस्रो भेदिकाः । तेषां ज्योतिराद्याः । उत्पत्ति-

कर्मान्तरबुद्धिं करोति । यद्वा दधिगोदोहनादिवत्प्रकृतकर्माश्रयात्सहस्रदक्षिणादेर्गुणादेवैतत्फलमित्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वम् । ज्योतिरादिषु त्वयमपरो विशेषः । यज्ज्योतिष्टोमनामैकदेशत्वेन तद्बुद्ध्यनपायः । तथा 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा' इति तत्र तत्र प्रयोगो दृश्यते । तस्माच्छब्दान्तराभ्याससंख्यापूर्वकर्पायोग्यगुणप्रकरणान्तराणामभावादभेद इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

अनुक्ते कर्मशब्दे या संज्ञा पूर्वं प्रवर्तते ।
न वस्त्वन्तरबुद्धेः सा कथं चिदुपनीयते ॥

या ह्युत्पन्ने पूर्वोच्चारित आख्यातशब्दे संज्ञा प्रवर्तते, सा पूर्वमेवाऽऽख्यातेन भेदाभेदयोरन्यतरत्र निश्चये कृते पश्चात्प्रवर्तमाना न भिन्द्यात् । इयं पुनरुत्पत्स्यमानसंयुक्ता संख्यावच्च पृथक्त्वनिवेशिनी । कथम् । सर्वत्रैव तावदनेकार्थानेकशब्दयोरन्याय्यत्वादर्थान्तरदर्शनात्संज्ञान्तरमपेक्षते । संज्ञान्तरदर्शनाच्चार्थान्तरत्वं, तच्चोभयमपि बलीयसस्तद्भावकप्रत्यभिज्ञानाद्बाध्यते । यावत्तु तादृग्बाधकविज्ञानं नास्ति तावदनोदितमौत्सर्गिकं भेदज्ञानमास्ते । तदिह पूर्वप्रस्तुतज्योतिष्टोमविलक्षणमनन्तरम् 'अथैष गौः' इति संज्ञान्तरमुच्चार्यमाणमेव पूर्वसंबन्धानुपवादते तत्र बुद्धिमनादधदात्मानुरञ्जितप्रत्ययार्थान्तरबुद्धिं करोति । तत्र प्रागूर्ध्वं वा संज्ञी स्यादित्यन्विष्यमाणे यावन्तः प्रागुच्चारिता यजतयस्ते सर्वे ज्योतिष्टोमबुद्धावविच्छिन्नायां प्रवृत्तत्वात्तद्विषयत्वेनावधारिता नार्थान्तरत्वं संज्ञान्तरभाक्त्वं वा लभन्ते । यस्तु प्रस्तूयमानः स यद्यपि फलगुणोपबन्धादन्यत्र व्यापृते विधायके तद्वशेन न भिद्येत तथाऽप्यसंबद्धपदव्यवायेनान्यथाभावेन गोशब्दे पूर्वत्रानिविशमाने तद्बुद्धावननुषज्जमानायां प्रकरणविच्छेदे ज्ञातेऽर्थान्तरकलुषितायां च बुद्धौ निरतत्संज्ञान्तराविरुद्धं च ज्योतिष्टोमं गन्तुमशक्नुवन्विच्छिन्नानुसंधानादर्थान्तरे वर्तते । तथा हि—

संज्ञानदीव्यवच्छिन्नो यजिः पूर्वं न गच्छति ।
न च पूर्वस्तमित्येवं बलादर्थान्तरं गतः ॥

१ ज्योतिष्टोमशब्दस्येति पाठान्तरम् ।

वाक्ये ह्येताः श्रूयन्ते । नासामिमाः पुनः श्रुतयः । तस्मादथैष ज्योति-रित्यपूर्वस्य कर्मणो विधायकं वाक्यम् । अनुवादे हि सत्यप्रवृत्तिविशे-षकरमनर्थकं स्यात् । प्रकृतस्य च गुणविधाने विकल्पो भवेत् । तत्र पक्षे बाधः । न च ज्योतिरादयो ज्योतिष्टोमस्य वदितारः । समु-दायान्तराणि ह्येतानि । न चावयवेन समानेन समुदायान्तरं तदर्थमेव भवति । यथा शालाशब्दो गृहवचनः, तत्र न शालाशब्दसामान्यान्मा-लाशब्दादयोऽपि गृहवचना भवन्ति । यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयत इति । प्रकरणसामर्थ्याद्धि तत्र ज्योतिष्टोमशब्देन परो-क्षेणैकवाक्यता भवेत् । सा प्रत्यक्षं ज्योतिःशब्देन सहैकवाक्यतां बाधेत । न चैतन्न्याय्यम् । वाक्यं हि प्रकरणाद्बलीयः । अथ पुन-रयं द्योतनार्थत्वाद्वा ज्योतिष्मत्त्वाद्वा कर्मान्तरे वर्त्स्यति । यश्च त्रिवृदादीनि ज्योतींषि तेषां साकल्यवचनो विश्वज्योतिः सर्वज्यो-तिरिति चेन्नेति ब्रूमः । न हि त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दः प्रसिद्धः । एवं

एवं च सति अथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षणानन्तर्याद्यसंभवात्कर्मान्तराधिकारार्थ एवा-वगम्यते । एषशब्दोऽपि संनिहितप्रत्यक्षवचनः सन्यथैव च पूर्वप्रकृते तद्रूपत्वाद्वर्तते तथोत्तरे प्रस्तूयमानेऽपीत्यविशेषः । प्रकृतविच्छेदाप्रकृतप्रक्रिये च संज्ञाश्रुतिवशादाश्रीय-माणे निर्दोषे । नासामिमाः पुन श्रुतय इति । प्रथमोच्चारितत्वान्नैव पुनः श्रुतित्वाशङ्काऽस्तीत्येवं वर्ण्यते । नोत्पन्ने कर्माणि पुनः श्रूयन्त इत्यभिप्रायः। समस्तमेव च वाक्यमनर्थकं भवेत् । अथैष ज्योतिरिति ह्यनुक्त्वाऽपि शक्यन्ते सहस्रदक्षिणादयो गुणा विधातुम् । कर्मैकत्वपक्षे च द्वादशशतप्रभृतीनां सहस्र-दक्षिणादीनां च तुल्यार्थत्वाद्विकल्पः स्यात्, स चान्याय्यः । कर्मान्तरत्वे तु नैष दोषः । न च गुणात्फलमवसीयते, संज्ञाविच्छिन्नाश्रयलाभासंभवात् । प्रस्तूयमानकर्मसंबन्धश्च संज्ञागुणफलादीनां वाक्येन, पूर्वकर्मसंबन्धः प्रकरणेन । तस्मादपि कर्मान्तरम् । न च

---

१ नासामिमाः—इति भाष्यं पुनः श्रुतित्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनाऽऽभासमानं प्रथमोच्चारितत्वेन पुनःश्रुतित्वाशङ्कानुपपत्त्याऽऽक्षिप्य 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति गुणसंक्रान्तशक्तिनाऽऽख्यातेन अभेदावधारणान्न संज्ञाया भेत्तृत्वं संभवतीत्याशङ्कामाख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरभेदावधारणा-शक्तत्वान्निराकर्तुमभेदावधारणोत्तरकालत्वं पुनः शब्देनोच्यते नाऽऽवृत्तिरित्याशयेन समादधाति नो-त्पन्न इत्यादिना । अयं चात्र भाष्यार्थः । यद्यभिन्नतयाऽवधारिते कर्मणि पश्चाज्ज्योतिरादिसंज्ञाना-मिमानि श्रवणानि स्युस्ततो न भिद्युर्न त्वाख्यातेनाभेदः शक्योऽवधारयितुमिति ।

ब्रुवन् प्रसिद्धिं बाधेत । यत्तु वाक्यशेषाज्ज्योतिःशब्दस्त्रिवृदादिवचन इति । तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्त इति गम्यते प्रमाणान्तरेण न शब्देन । यत्र तु तत्प्रमाणान्तरं नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति । यथा सिंहो देवदत्त इति सिंहशब्दो देवदत्तवचनः प्रमाणान्तरेण, न तु सिंहमालभेतेति यत्र, तत्र तु तत् प्रमाणान्तरं नास्ति । तस्मान्न विश्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति च ज्योतिष्टोमस्य वदितारौ । न चेज्ज्योतिष्टोम उच्यते, सर्वाणि कर्मान्तराणि इति ॥ २२ ॥

[९] गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥२३॥ (सि०)

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे समामनन्ति ' तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इति । तत्र संदिह्यते किमामिक्षागुणके कर्मणि वाजिनं गुणविधिरुत तस्माद्वाजिनगुणककर्मान्तरमिति ।

ज्योतिरादीनां ज्योतिष्टोमावयवत्वम् । न हि कण्वरथंतरावयवो रथंतरमिति निश्चीयते । यत्तु ' वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति प्रयोगो दृष्ट इति स प्रमाणान्तरावगमवशाद्गौण इति द्रष्टव्यम् । न चेह तादृक्प्रमाणान्तरमस्ति, येन तद्विषयत्वमवगम्येत ।

योऽपि त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दप्रयोगः सोऽपि तत्रैव वाक्ये सामानाधिकरण्यादौपचारिक इति न सर्वत्र लभ्यते । तथा हि ।

> सिंहशब्दः क्वचिद्गौणो माणवादौ निरूपितः ।
> नाऽऽलम्भे श्रूयमाणोऽपि तदर्थः परिगृह्यते ॥

तस्मान्मुख्यार्थपरिग्रहाद्भेदिका संज्ञेति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(इति—संज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

अतः परं प्राक्प्रकरणभेदाद्गुणनिमित्तो भेदाभेदविचारो वर्तिष्यते । चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि ' वैश्वदेव्यामिक्षा ' इति द्रव्यदेवतासंयोगानुमितं यागं विधायोच्यते ' वाजिभ्यो वाजिनम् ' इति । तत्र संदेहः किं तस्मिन्नेव कर्मणि गुणविधिरुतानेनापि द्रव्यदेवतासंयोगेन यागान्तरं कल्प्यते । तत्रोभयमपि द्रव्यदेवतं पूर्वत्र विधीयत इति पक्षः संभवन्नपि नोपन्यस्तः । प्रमाणान्तरप्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानस्य पौर्णमास्यधिकरणे निराकृतत्वात् । तेन वाजिनमेव केवलं किं पूर्वस्मिन्कर्मणि तया च देवतया संब-

---

१ 'एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः' इत्येवं श्रुतिनिर्दिष्टत्रिवृदादिवाचिस्तोमशब्दसामानाधिकरण्यरूपप्रमाणान्तरेण ज्योतिःशब्दः स्तोमवाची गौण्या न शब्दशक्त्येत्यर्थः ।
२ (अ० २ पा० २ अ० ३ सू० ६) अस्मिन्निति शेषः ।

किं प्राप्तम् । गुणविधिरिति । कुतः । वाजेनान्नेन आमिक्षया वाजिनो विश्वेदेवास्ताननूद्य वाजिनं विधीयते, तेनोभयं वैश्वदेवमामिक्षा वाजिनं च । तस्मिन्नेव च कर्मणि वाजिनगुणविधिः । यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीत्युक्ते दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति, इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणश्चाप्रकृतेन देवताभिधानेन संबध्यमानः कर्मान्तरं विदध्यात् । समे हि तदैते वाक्ये भवतः । उभे अपि अपूर्वयोर्यागयोर्विधातृणी । कथं पुनरपूर्वदे-

---

ध्यत उत देवतान्तरेण यागान्तरेण चापूर्वेण संबध्यत इति । किं प्राप्तं, पूर्वत्रैव वाजिनगुणविधानमिति । कुतः ।

अनन्तरोपदिष्टेन वाजेनान्नेन वाजिनः ।
विश्वे देवाः प्रतीयन्ते तच्च कर्मेह वाजिनम् ॥

वाजिनो नाम केचन नैव देवताविशेषाः प्रसिद्धाः । न चाप्रसिद्धाः पदार्था वाक्यार्थं निष्पादयन्ति ।

सर्वत्र समुदायप्रसिद्धावलभ्यमानायामवयवप्रसिद्धिर्गृह्यते । तदिह 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यनेन वाक्येनाऽऽमिक्षावत्तया वाजिनो विश्वेदेवाः कल्पिताः । ते च वाजिनसंयोगेनावगम्यमाना न शक्याः परित्यक्तुम् । ते च तेन पूर्वानुमितेन यागेनानुरक्ताः । तत्र वाजिनसंयोगान्यथानुपपत्त्या यागे कल्प्यमाने वाजिपदोपात्तयागातिक्रमकारणाभावात्तत्सद्भावे चान्यविषयार्थापत्त्यनुत्थानात्स एव यागस्तदेवापूर्वं सैव देवतेति निश्चयान्न व्यतिरिक्तकल्पनं लभ्यते । तस्मात्तत्रैव कर्मण्यामिक्षावाजिनयोर्विकल्पः समुच्चयो वा । सत्यपि चोत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वे निष्कृष्य यागं गुणान्तरं विधास्यते । यद्यपि च द्रव्यदेवतासंयोगानुमितत्वादसौ न निष्कृष्टः श्रुतस्तथाऽपि क्रियात्मनाऽस्त्येवाऽऽनुमानिकी व्यतिरेकबुद्धिः । यागपदमेव वाऽत्रानुमीयते । तदाऽऽमिक्षापरित्यागेऽपि न विनश्यति । वाजिशब्दोऽपि च तदनुमितयागप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्चार्यते । न हि तन्निरपेक्षो वाजिवाजिनसंबन्धोऽवकल्पते । कारकाणां परस्परसंबन्धाभावात् । तस्मान्न कर्मान्तरमिति । अत्राभिधीयते ।

गुणान्तरावरुद्धत्वात्पूर्वकर्मण्यसंभवात् ।
क्रियान्तरमतिं कुर्यादात्मसंगतये गुणः ॥

अपूर्वः कर्मान्तरसंयोगानर्हो वा गुणः कर्मान्तरं कल्पयति । वाक्ययोः समत्वात्—इतरे-

---

१ वाजिनद्रव्यविशिष्टमित्यर्थः । २ द्रव्यदेवतानुरक्तत्वेनाप्यनुमितस्य यागस्य क्रियारूपतया कारकरूपाभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां संभवत्येव निष्कर्ष इत्याशयः ।

वताभिधानं यदेदानीमेवोक्तं विश्वेषां देवानामनुवादो वाजिभ्य इति । तदुच्यते । इह विश्वेषां देवानां देवतात्वं क्वचिच्छ्रुत्या, क्वचिद्वाक्येन । तद्धितनिर्देशे श्रुत्या, चतुर्थीनिर्देशे वाक्येन ॥ यत्र श्रुत्या देवतात्वं तत्राऽऽमिक्षया सहैकवाक्यत्वम् । यत्र चतुर्थी तत्र वाजिनेन । तत्रैषामेकत्र श्रुत्या देवतात्वं वाक्येन द्रव्यविशेषसंबन्धः ।

तरनिरपेक्षत्वात् । उभौ हि द्रव्यदेवतासंयोगावात्मविरोधेनान्योन्यावकाशमप्रयच्छन्तौ पृथक्कर्मणी विधत्तः । सत्यं, पूर्वत्रासंभवन्गुणोऽन्यत्कल्पयति । कथं नु पूर्वकर्मणा तद्देवतया वा वाजिनं न संबध्यते । तत्कार्यवर्तिगुणावरोधात् । कथं न समुच्चयः । 'एकार्थास्तु विकल्पेरन्'[1] इति हि स्थास्यत्येतत् । विकल्प एवास्त्विति चेत् । न । अतुल्यबलत्वात् । तद्दर्शयति—श्रुत्या विश्वेषां देवानां तदुपात्तस्य च कर्मण आमिक्षासंबन्धः, वाजिनसंबन्धस्तु वाक्येन । सर्वत्रैव तावत्—

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते ।
देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं च परं परम् ॥

आह । मन्त्रस्य तावदविधायकत्वाल्लिङ्गवच्छ्रुतितो दौर्बल्यं भवेत् । चतुर्थीतद्धितयोस्तु को विशेष इति वक्तव्यम् । तदुच्यते ।

देवतासंगतिः श्रुत्या तद्धितान्तात्प्रतीयते ।
चतुर्थ्यन्तात्तु वाक्येन पदद्वयसमीपतः ॥

वैश्वदेवीति हि श्रुत्यैव देवतासंबन्धः प्रतीतः । इतरत्र तु 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति पदद्वयसामीप्याद्गम्यते । नन्विहाप्यामिक्षापदसंनिधानवशेनैव द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयत इति तुल्यं वाक्यगम्यत्वं भवेत् । अथ वैश्वदेवीति श्रुत्या देवतात्वं वाक्येन द्रव्यसंबन्धः स इहाप्यविशिष्टः । चतुर्थीश्रुत्या देवतात्वेऽभिहिते वाक्येन द्रव्यसंगतिमात्रकरणात् । अथ द्रव्यमात्रसंबन्धे तद्धितान्तेनैव कृते विशेषमात्रमामिक्षापदसंनिधेर्भविष्यतीत्युच्यते । तदप्यविशिष्टमितरत्रापि । वाजिभ्य इत्येकपदेनैव संप्रदानं ब्रुवता संप्रदेयाद्विना तदनुपपत्तेः सामान्यापेक्षे सति वाजिनपदसंनिधानेन विशेषमात्रप्रतीतेः । अपि च भवतु नाम तद्धितश्रुतेर्द्रव्यमात्रसंबन्धः । तत्र द्रव्यमात्रं वाजिनेऽप्यविशिष्टमिति न विरुध्यते । विशेषयोस्त्वामिक्षावाजिनयोर्विरोधः । तयोश्चोभयत्र वाक्यलभ्यसंबन्धत्वादविशेषः । तेन विकल्पः प्राप्नोत्येव । तदुच्यते ।

नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्धितैर्देवतोच्यते ।
अस्य शब्दाभिधेयस्य विशेषस्यैव देवता ॥

---

[1] (अ० १२ पा० ३ अ० ४ सू० ६)।

एकत्रोभयमपि वाक्येन । तदिह देवतात्वं प्रति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधः । विरोधे च श्रुतिर्बलीयसीत्यामिक्षावाक्ये देवतात्वं विश्वेषां देवानां न वाजिनवाक्य इत्यध्यवसीयते ।

विश्वे देवा देवताऽस्या इति हि न सर्वनाम्ना द्रव्यसामान्यमभिधीयते । किं तर्हि, संनिहितो विशेषः, स एव व्यवहारक्षमो नानिरूपितं द्रव्यमात्रम् । अतः प्रातिपदिकेन योऽर्थ उपात्तः स प्रमाणान्तरगम्यस्य द्रव्यविशेषस्य देवतेत्येतत्तद्धितेन श्रुत्यैवोच्यते । ततश्चान्तर्णीतसंबन्धदेवतोपसर्जनद्रव्यविशेषप्रत्यये पदान्तरनिरपेक्षेण तद्धितान्तेन पदेन निर्वर्तिते कः पुनरसौ द्रव्यविशेषो यस्य तद्धितेन देवतोक्तेत्यन्वेषणायामयमित्या-मिक्षापदेनोपनीयते । तत्र यदा तावत्प्रागेव विशिष्टप्रत्ययात्संबन्धोऽभिहितस्तदा न लक्ष्यमाणो भवति । अथापि प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थवृत्तयोरेव नैरन्तर्यादन्तराले संबन्धोऽवगम्यमानो भवति । तथाऽप्यत्रैकपदस्थत्वात्पदद्वयसंनिधिगम्याद्बलीयान्विज्ञाय-मानः श्रौत इत्युच्यते । तेनैतौ द्वौ संबन्धावेको द्रव्यदेवताबन्धोऽपरो विशेषणविशे-ष्यभावः । तत्र पूर्वः श्रौत उत्तरो वाक्यलक्षण इति विशेषः । अतश्च नैवात्र नीलो-त्पलादिवदर्थद्वारं वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यत्वं, किं तर्हि ॥

> आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।
> आमिक्षापदसांनिध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥

नैवात्र तद्धितान्तेनैकोऽर्थोऽभिहित आमिक्षापदेनान्यः पश्चात्तयोर्विशेषणविशेष्यता, तद्धितान्तवाच्यस्य प्रथमप्रतीतेः । किं तर्हि तद्धितान्तस्यानुपयुक्तानभिधानशक्तेरेव प्रती-क्षमाणस्योपपदेन विषयदानमात्रं क्रियते ।

तेनाऽऽमिक्षापदसंनिधिबलाद्वैश्वदेवीशब्द एव तामभिधत्ते । न चेदानीमामिक्षापद-स्यानुवादत्वम्, तेन विना तद्धितान्तस्य तद्विषयत्वाप्रतीतेः । न च वाक्यार्थत्वं तद्धि-तान्तपदार्थस्य पृथगप्रसिद्धेः । न हि द्वौ स्वतन्त्रौ पदार्थावगृहीत्वा वाक्यार्थः प्रतीयते । तेनाभिधेयोपनयनमात्रकारित्वान्न तद्धितश्रुतेरामिक्षापदेनार्थविप्रकर्षः क्रियते । तथा[1] चाऽऽह ।

> श्रुत्यै[2]वोपपदस्यार्थः सर्वनाम्नाऽभिधीयते ।
> तदर्थस्तद्धितेनैवं त्रयाणामेकवाच्यता ॥

तेन यैवाऽऽमिक्षा सैव देवतासंबन्धं यास्यतीत्येवमुक्ता सती वैश्वदेवीशब्देनोच्यते । तेन शब्दयोरेवात्र सामानाधिकरण्यं नार्थयोः । इतरत्र तु—

---

१ उपपदसर्वनामतद्धितानामैकार्थ्ये पूर्वाचार्यसंमतिं दर्शयति—तथा चेत्यादिना ।
२ शक्त्यैवेत्यर्थः ।

न प्रातिपदिकेनोक्तं न विभक्त्या हविः स्वतः ।
न वाऽस्य देवतायोग इति वाक्यात्प्रतीयते ॥

वाजिभ्य इति तु नात्र प्रातिपदिकेन विभक्त्या वोभाभ्यां वा द्रव्यसामान्यविशेषतत्संबन्धानामन्यतममप्यभिधीयते । किं तर्हि प्रातिपदिकार्थः संप्रदानमित्येतावन्मात्रमित्युक्तम् । तत्र न कथंचिद्द्रव्यसंबन्धः पदेऽन्तर्गत इत्यवश्यं वाक्येनैव वाजिनपदसामीप्यात्प्रत्याययितव्यः । अपि च ।

यथेहास्यपदार्थोऽपि तद्धितेऽन्तर्गतः स्मृतः ।
न संप्रदानमस्येति चतुर्थ्यैवं विधीयते ॥

'साऽस्य देवता' इति अस्य पदार्थे देवतातद्धितो विधीयते; नत्वेवं तत्संप्रदानमस्येति चतुर्थी विधीयते, येनास्य पदार्थोऽप्युपादीयेत । किं तर्हि, संप्रदानमात्रमेव तदभिधेयत्वेनोक्तं तथा च प्रतीयते । तेन त्वन्यथानुपपद्यमानेन संप्रदेयविषयमाकाङ्क्षामात्रं केवलमुत्पाद्यते । न चैतावताऽभिधेयत्वं भवति, सर्ववाक्यार्थानां पदार्थत्वप्रसङ्गात् । आकाङ्क्षया त्वेतावत्क्रियते । येन पदान्तरोच्चारणे सति संबन्धो जायते । निराकाङ्क्षत्वे पुनः सोऽपि न स्यात् । तेन यद्यपि चतुर्थीश्रुत्या देवतात्वमुक्तं तथाऽपि द्रव्यसंबन्धो वाक्येनैव । तत्र चास्माकं विवाद इति दुर्बलो वाजिनसंबन्धः । किं च ।

श्रुत्यर्थः संनिकृष्टत्वं वाक्यार्थो विप्रकृष्टता ।
विप्रकृष्टप्रकारोऽतः सर्व एव प्रपञ्च्यते ॥

सर्वप्रकारमामिक्षासंबन्धस्य संनिकर्षलक्षणं श्रौतत्वम् ।

वाजिनसंबन्धे च विप्रकर्षाद्वाक्यीयत्वं तद्यथा, यद्यपि तावद्द्रव्यविशेषस्य तद्धितो न ब्रूयाद्देवतात्वं, तथाऽपि सामान्यस्य तावद्ब्रवीति, न चतुर्थ्यन्तेन सामान्यमप्युच्यत इति विशेषः । यत्तु सामान्यं वाजिनेऽप्यविरुद्धमिति, तदयुक्तम् । वैश्वदेवीति हि स्त्रीप्रत्ययेन समानपदगतेनैव स्त्रीद्रव्यं किमपि संनिहितमित्यवधार्यते । न च वाजिनस्य स्त्रीत्वं संनिधिर्वाऽस्तीत्यनाश्रयणम् । अपि च ।

वाजिभ्यो वाजिनं कुर्यादिति नैवास्ति संगतिः ।
तत्र तत्सिद्ध्येऽवश्यं दानाध्याहारकल्पना ॥

कर्तव्यतावचनमामिक्षावाक्येऽप्यध्याहारात्प्रयोगवचनाद्वा लब्धव्यमिति न पर्यनुयु-

१ पा. सू. (४—२—२४) २ भाष्यस्थश्रुतिवाक्यशब्दौ यथाश्रुतार्थपरतया व्याख्यायाधुना संनिकृष्टविप्रकृष्टार्थपरतया व्याकरोति—किंचेत्यादिना ।

ज्यते । ‘ वाजिभ्यो वाजिनम् ’ इति तु ददातिमनध्याहृत्य न शक्यः संबन्धः प्रत्येतुं यथा वैश्वदेव्यामिक्षेति । कुतः ।

> नाम्नां द्विधैव संबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।
> सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा प्रतिपाद्यते ॥

न चात्र सामानाधिकरण्यं षष्ठीं वा पश्यामः । न च वाजिभ्य इति कारकविभक्तिः क्रियापदादन्येन संबध्यते । न चेह तदुपात्तम् । तत्राध्याहारकल्पनादेको विप्रकर्षः । त्रिपदसंबन्धगौरवादपरः । इतरत्रापि यजिकल्पनादविशेष इति चेत् । न । तस्य संबन्धोत्तरकालानुमेयत्वात् । वैश्वदेव्यामिक्षेति हि निष्पन्ने संबन्धे यजिरनुमीयते न तदधीना संबन्धप्रतीतिः । तव तु परस्वत्वापादनासंभवात्स च भविष्यत्यर्थसंबन्धार्थम् । आदितश्च द्रव्यदेवतापदैकवाक्यत्वसिद्धये ददातिरिति विशेषः । कल्पिते च ददातौ कारकयोः परस्परसंबन्धाभावात्तेन तावत्सह संबन्धः । तत एकार्थत्वात्परस्परनियम इति विप्रकृष्टता । न त्वामिक्षायां तद्वत्किंचिदिति संनिकर्षः । सत्यपि च वाजिवाजिनयोः साक्षात्संबन्धे वैयधिकरण्याद्विप्रकृष्टत्वम् । वैश्वदेव्यामिक्षेति तु सामानाधिकरण्यात्संनिकृष्टता । तथा च वक्ष्यति[1] ‘ समर्थतराणि हि समानविभक्तीनि भवन्ति दुर्बलो विविभक्तिरिति ’ । किं च ।

> संप्रदानत्वमात्रं च चतुर्थी वाजिनां वदेत् ।
> देवता लक्ष्यमाणा तु पुनर्दूरेण वाजिने ॥

न हि तद्धितवद्देवतायां चतुर्थ्युत्पत्तिः स्मर्यते । क्व तर्हि, संप्रदाने[2] । न च संप्रदानस्यैव देवतात्वं, मा भूत् ‘ हिरण्यमात्रेयाय ददाति ’ इत्यत्राऽऽत्रेयो देवता । यदि च देवतासंप्रदानं स्यात्ततो यागदानयोरभेद एव स्यात् । प्रतिग्रहे व्यापृतं च कारकं संप्रदानं भवति । न च देवतानां प्रतिग्रहीतृत्वं संभवति । तेनावश्यं यः संप्रदानत्वात्प्राग्भावी तदुद्देशः[3] स चतुर्थ्या लक्षयितव्यः । यद्वा परस्वत्वापादनसंबन्धोत्तरकालभाव्यैश्वर्यं, तादात्म्यप्रसिद्धेर्देवतात्वस्य । यद्यप्यनिराकरणात्मकसंप्रदानमेव देवतेत्यभ्युपगमस्तथाऽपि सामान्येन व्यभिचारिविशेषलक्षणाद्विप्रकृष्टत्वम् । अपि च ।

> चतुर्थीपञ्चमीरूपसंदेहाद्विप्रकृष्टता ।
> तद्धितस्य त्वसंदेहान्न बुद्धिर्विप्रकृष्यते ॥

वाजिभ्य इति रूपसामान्यात्प्रसक्तं यावत्पञ्चमीत्वमपनीय चतुर्थीत्वं साध्यते तावन्मतिविक्षेपः । ननु तद्धितेऽप्यनेकापत्याद्यर्थसंदेहात्तुल्यमेतत् । विषम उपन्यासः ।

---

१ (अ० ३ पा० १ अ० ६ सू० १२) अत्रत्यभाष्यसंमतिं दर्शयति वक्ष्यतीत्यादिना । २ पा० सू० (२-३-१३) चतुर्थी संप्रदाने इति स्मृत्येति शेषः । ३ तदुद्देश इति—तस्याः देवताया उद्देश इत्यर्थः । तथा च प्रतिग्रहीतृत्वे सति त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्ववाचिन्या चतुर्थ्या तदेकदेशभूतं, हविस्त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणकर्मत्वरूपं देवतात्वं लक्षणयैव प्रतिपाद्यत इत्याशयः ।

शब्दसंदेहो मयोपन्यस्तः, त्वयाऽर्थसंदेहः। सर्वथा तावत्तद्धितत्वमसंदिग्धम्। अर्थः पुनर्योग्यत्वादितरासंभवेन देवतात्मको निर्णेष्यते। भवतस्तु निर्णीतेऽपि शब्दे चतुर्थ्यर्थानेकत्वादुपपदकारकलक्षणसंदेहादस्त्येव विप्रकर्षः। तेनार्थसंदेह उभयोः समत्वान्नैकश्चोद्यते। शब्दसंदेहस्त्वसाधारणत्वाच्चोदितः। किंच।

आमिक्षोत्पद्यमानेन कर्मणा सह युज्यते।
ततो वाक्यान्तरोपात्तमुत्पन्नेन तु वाजिनम्॥

यथा चोत्पत्तिशिष्टस्य बलीयस्त्वं न च क्रियामात्रं निष्कृष्य गुणान्तरं विधातुं शक्यते तथोक्तं चित्राधिकरणे[1] वैश्वदेवाधिकरणे[2] च। वैश्वदेवाधिकरणन्यायेन च प्रकरणमपेक्षितव्यमपरं वाजिनवाक्येन। कुतः।

द्रव्यदेवतसंबन्धो यागमात्रमपेक्षते।
आमिक्षायाग एवेति तत्र प्रकरणाद्भवेत्॥

वाजिनं हि विना यागेन वाजिभिर्न संबध्यत इति कंचिद्यागमपेक्षते। तत्र यदामिक्षायागस्यैव तदप्यङ्गमिति कल्प्यते तत्प्रकरणात्। ततश्च यद्यपि वाक्येनैवाऽऽमिक्षायागे विश्वे देवा विधीयन्ते तथाऽप्यन्यनिरपेक्षाविहितत्वादामिक्षायाः प्रकरणसापेक्षवाक्यविहिताद्वाजिनाद्बलीयस्त्वं भवेदिति विशेषः। प्रकरणानपेक्षयागसंबन्धे चान्येषामिहाप्रतीतेरपूर्वयागः संबन्धी भवतीति भेदः। न चैवमादीनामनुपात्तपुरुषव्यापाराणामननुमिते यागे वाक्यान्तरापेक्षाऽस्तीत्युक्तमाग्नेयादिषु।

विश्वे देवाश्च रूढ्यैव संबध्यन्ते पयस्यया।
वाजिनेन तु संबन्धो भवेदवयवानुगः॥

वाजिन इति ह्यवयवप्रसिद्ध्या विश्वे देवाः प्रत्याय्यन्ते। वाक्यार्थवच्चावयवार्थौ समुच्चित्य संबन्धं कल्पयित्वा सा भवन्ती श्रुतिमात्रोपनिपातलभ्यायाः समुदायप्रसिद्धेर्दुर्बला भवतीति दुर्बलतरः संयोगो वाजिनस्य।

वाजिशब्दोऽपि वाऽश्वादौ सुनिरूढः स्वभावतः।
क्लेशेनैव विना कार्याद्विश्वदेवेषु वर्तते॥

देवतात्वं नाम यस्यैव शब्देनोक्तं तस्यैव योग्यस्यायोग्यस्य वा भवतीति न जातिनिमित्तं, येनायं वाजिशब्दो बलादन्यत्र नीयेत। अतश्च वाजिशब्दोऽश्वानां देवतात्वं वदन्विना कार्येण दुर्बलयाऽवयवप्रसिद्ध्या विश्वदेवेषु कल्प्यत इति विप्रकर्षः।

सत्यप्यवयवार्थे च वाजिन्यन्याऽपि देवता।
पुरोडाशादिनेत्येवं क्लेशात्प्रकृतनिश्चयः॥

1 (अ० १ पा० ४ अ० २) 2 (अ० १ पा० ४ अ० १०)

तेनावगम्यतेऽप्रकृतेन देवतापदेनास्य संबन्ध इति । तस्मात्कर्मान्तरमिति ॥ २३ ॥

सर्वे ह्यग्न्यादयः पुरोडाशादिभिरन्नैर्वाजिनो विज्ञायन्ते । तत्राऽऽमिक्षायां तावदन्नशब्दः प्रयुक्तो न पुरोडाशादावित्येकः क्लेशः । पुनरपि चाऽऽमिक्षामात्रग्रहणे सति वैश्वदेव्याऽऽमिक्षयैव तद्गतां ग्रहणमित्यपरः। ततश्च स्वरसेन श्रुतिरन्यत्रापि वर्तमाना सती प्रकरणेनैव विशेषे स्थापयितव्या । न च तत्र किंचिन्निमित्तमस्ति । गुणभावेनोपादीयमानत्वाद्देवतायाः । संस्कार्यत्वे च 'व्रीहीन्प्रोक्षति' इत्यादिष्विव कथंचिदपूर्वसाधनलक्षणायां प्रकृतग्रहणं भवेत् । न चात्र तदस्ति । विनाऽपि तेन कर्मणः प्रयोजनवत्त्वोपपत्तेः । कामं वाजिनस्यैव प्रतिपत्तिः संस्कारो भवेन्न देवतायाः । प्रकृतग्रहणे चाग्न्यादीनां सद्भावादनवधारणम् । अथ विश्वदेवेषु सर्वे संगृहीता भविष्यन्तीति तेषां ग्रहणम् । तदयुक्तम् । सर्वसंग्रहस्याप्रमाणकत्वात् । बहुवचनश्रुत्या सर्वग्रहणमिति चेत् । न । तस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वात् । न च त्रिष्ववधारणज्ञानमिति चेत् । न । 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इत्यवधारणहेतुसद्भावात् । तस्मान्न विश्वेदेवग्रहणे किंचित्प्रमाणम् । साकाङ्क्षा च देवता द्रव्येण संबध्येत । सा चात्र वाजिशब्देन द्रव्यवत्येवोपादीयमाना निराकाङ्क्षैव प्रत्यायितेति न द्रव्यान्तरसंबन्धं क्षमते । तस्मादतुल्यबलत्वम् । किं च

श्रुत्यैव समवायित्वं देवतानां स्वकर्मसु ।
विश्वदेवश्रुतिस्तत्र वाजिशब्देन दुर्लभा ॥

यदि हि वाजिनयागेऽपि विश्वे देवा एव देवतात्वेनाभ्युपगम्यन्ते ततोऽवश्यं निगमस्थानेषु विश्वेदेवश्रुतिरेवोच्चारणीया । सा चात्र विधिशब्देऽनुच्चारितत्वादशक्या लब्धुम् । तत्रैवं क्लेशेन लभ्येत । वाजिशब्दः किंचिदर्थं वदति । सोऽपि रूपासमवायाद्विश्वदेवशब्दं लक्षयति । ततोऽसौ वाजिनत्यागवेलायामुच्चार्यमाणत्वेन विधीयत इति क्लेशः । तत्रापि चार्थेन शब्दलक्षणायामविशेषात्सर्वे देवा निःशेषा देवा इत्यादयः सर्वे पर्यायाः प्राप्नुवन्तीति विश्वेदेवशब्दो दुर्लभः । न चान्यशब्दोच्चारणे तेषां देवतात्वं भवति । 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः' इति वक्ष्यति । वाजिनशब्द एवात्र पुरुषः शास्त्रेण प्रवर्तित इति तदुच्चारणेनैव वाजिनस्य देवता संपादनीया । ततश्च यद्यपि विश्वेदेवार्थ एवेह वाजिशब्देनोच्यमानो देवता भवति, इतरत्र विश्वेदेवशब्देन तथाऽपि महेन्द्रन्यायेन विनियोगभेदाद्विस्पष्टं देवतापृथक्त्वमित्यपरोऽयं द्रव्यदेवतासंबन्धो विज्ञा-

---

१ (अ. १२ पा. ४ अ. १० सू. २५)। २ (अ. १० पा. ४ अ. १३ सू. २३) ३ (अ. ३ पा. १ अ. ५ सू. १६) अग्नलन्यायेनेत्यर्थः ।

अथ यदुपवर्णितं यथा अग्निहोत्रं जुहोति इत्युक्ते, दध्ना जुहोति, इत्येवमादयो गुणविधय इति। तत्रोच्यते—

[१०] अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥२४॥ सि०

युक्तं यत्तत्र गुणविधानं न तत्राप्रकृतेन केनचिद्गुणेन संबन्धः। प्रकृतेन त्वस्ति यागेन। तस्मादनुपवर्णनमेतत्।

अथवा, अधिकरणान्तरम्। दध्ना जुहोति इत्येवमादीनि कर्मान्तराणि विकल्पपरिजिहीर्षयाऽवकल्प्यन्ते। तदेव तु कर्म जुहोतीतिशब्दादवगम्यते, न कर्मान्तरम्। तस्मात्तत्रैव गुणविधिर्वचनाद्विकल्पश्चेति सिद्धम्॥ २४॥

[११] फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥२५॥पू.

अग्निहोत्रं प्रकृत्य समामनन्ति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् इत्येवमादि। तत्र संशयः। किमग्निहोत्रहोमाद्धोमान्तरं दध्यादिहोम उत दध्यादेर्गुणात्फलमिति।

यते। न च प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थगुणविधानं संभवतीत्युपपन्नमेतत्, गुणश्चापूर्वसंयोगे भेदक इति॥ २३॥

(इति—गुणाधिकरणम्॥ ९॥)

अगुणे तु कर्मशब्द इति प्रत्युदाहरणसूत्रम्।

अन्येनानवरुद्धे हि गुणो यत्र विधीयते।
तस्मिन्गुणविधिः शक्य इति कर्म न भिद्यते॥ २४॥

(इति गुणप्रत्युदाहरणाधिकरणम्॥ १०॥)

'अग्निहोत्रं जुहोति' इति प्रकृत्य 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इति श्रूयते। तत्र संदेहः। किं पूर्वस्मादिदं कर्मान्तरमुत तस्यैव गुणात्फलमिति। द्वयमेव पुरस्तादवस्थितम्। अगुणोत्पत्तौ कर्मणि तत्रैव गुणः। सगुणोत्पत्तौ तु प्रकारान्तरेण चाविधीयमानानेकगुणसंगतौ सत्यां कर्मान्तरत्वमिति। तदिहागुणश्च कर्मशब्दोऽनेकार्थोपादानं च वाक्ये श्रूयते। तेन संभवासंभवयोः संदेहः। तत एतत्सिद्ध्यर्थमिदं विचारयितव्यम्। किमिह होमात्फलमुत गुणात्।

किमर्थं पुनः 'गोदोहनेन[1] पशुकामस्य' इत्येतद् वृत्त्यन्तरोदाहृतमतिक्रम्यते। भेदाभेदयो-

---

१ गोदोहनमिति—पात्रविशेषसंज्ञा।

रनुपयोगात् । क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारे हि तस्यैतस्य वोदाहरणेन कश्चिद्विशेषः स्यात् । इह तु भेदाभेदलक्षणे तदनुगुणमुदाहर्तव्यम् । न च प्रणयनस्य देशान्तरप्राप्तिसंस्कारात्मकत्वाद्भेदाभेदयोर्विशेषः। यदि च गोदोहनात्फलं यदि च तद्वतः प्रणयनादुभयथाऽपि तादृगेवानुष्ठानम् । इह पुनर्यदि गुणात्फलं ततः सायंप्रातराहुत्योरेव दधि प्रयोक्तव्यम् । अथ होमात्ततो नैयमिकहोमव्यतिरिक्तमनियतकालं दधिसाधनकं होमान्तरं सकृदेव दर्विहोमत्वादपूर्वं क्रियत इत्यस्ति भेदज्ञाने विशेषः । ननु च होमादपि फले 'संनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेन न्यायेन यावज्जीवयोरिव तदेव कर्म विधीयते । नैतदेवम् ।

यदि नामाविभागः स्यात्कर्मणः प्रत्यभिज्ञया ।
ततस्तदेव कर्म स्यादन्यथा भेदनिश्चयः ॥

फलनिमित्तादौ हि विधीयमानं कर्मानुत्पन्नं तैः संबन्धुं न शक्नोतीत्यर्थादुत्पत्तिविधित्वमप्यनुभवितुमुपक्रमते। तत्र यदि बलीयस्या विपरिवृत्त्या ताद्रूप्यादप्रच्युतया पूर्वकर्मोत्पत्तिरूपं स्थाप्यते तत्रोत्पादकशक्तिविरोधात्प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेव कर्माध्यवसीयत इति न भिद्यते। यदा तु पूर्वकर्मरूपात्किंचिद्रूपाधिक्यं विज्ञायते तदा नैवाविभागज्ञानमस्तीत्यर्थादुत्पत्तिविधिर्भवन्नन्येन तद्रूपोत्पत्तिसमर्थेन विध्यन्तरेणानिवारितशक्तिः सत्यप्यन्यपरत्वेऽनुपादेयं प्रत्युपादानात्कर्म भिनत्ति । न च 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यत्रेन्द्रियं प्रत्युपादानाद्दधिविशिष्टहोमान्तरबुद्धिर्भवन्ती केनचित्तद्रूपोत्पत्तिमुपस्थापयता वार्यते । कुतः ।

होमो हि प्रकृतः शुद्धः स्ववाक्यादवधारितः ।
सोऽस्मिन्दधिविशिष्टत्वाद्विभागेनैव गम्यते ॥

'अग्निहोत्रं जुहोति' इति होमः शुद्ध उत्पन्नः, इह च दधिविशिष्टः श्रूयते, तेनाविभागादित्यस्याभेदहेतोरसिद्धत्वाद्भिद्यते । ननु 'दध्ना जुहोति' इत्यस्त्येव दधिविशिष्टो होमः । न । तस्यानुत्पत्तिवाक्यत्वात् । येन तावदसावुत्पादितो न तत्र दधिविशिष्टः, यत्र दधिसंबद्धस्तत्र नोत्पादितः । तत्संनिधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरिति साधितत्वात् । उत्पत्तिवाक्येनैव च फलवाक्यस्योत्पादकत्वं प्रतिबध्नता कर्मान्तरत्वं निराक्रि-

१ चतुर्थाध्याय इत्यर्थः । २ कश्चिद्विशेष इति—कर्मणः फलसंबन्धे दधिगोदोहनादेः—क्रत्वर्थत्वात्फलकामनां विनाऽनुष्ठानम् । विकृतौ चातिदेशः सिध्यति। गुणस्य फलसंबन्धे तु पुरुषार्थत्वान्नोक्तप्रयोजनमित्यनुष्ठाने विशेषः स्यात् । तथाऽपि क्रत्वर्थपुरुषार्थचिन्ता चतुर्थ एव संगता नेहेत्याशयः । ३ (अ० २ पा० ३ अ० १३ सू० २६) । ४ (अ० २ पा० ३ अ० १३) इत्यत्रेति शेषः ।

यते न गुणवाक्येनानुत्पादकत्वात् । उत्पत्तिवाक्येनैव च सर्वाणि प्राकरणिकानि गुणफलनिमित्तवाक्यानि संबध्यन्ते न परस्परेण । कुतः

तान्युत्पत्तिमपेक्षन्ते सा चाव्यवहिता यतः ।
गुणादीनां त्वसंबन्धाद्व्यवधिः स्यात्परस्परम् ॥

अनुत्पन्नस्य गुणादिभिरसंबन्धादुत्पत्तिः सर्वैरपेक्ष्यते । न तु परस्परापेक्षायां किंचित्कारणमस्ति । सैव च सर्वत्रानुस्यूतत्वादसंबन्धिनाऽव्यवधीयमाना संबध्यते । गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धे सति एकेनापि व्यवहितानामननुषङ्गान्न केनचिदेकवाक्यत्वमस्तीति न ' दध्नेन्द्रियकामस्य ' इत्यत्र ' दध्ना जुहोति ' इत्येतदुपतिष्ठते । वक्ष्यति चैतत् ' एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ' इत्यत्राधिकरणे । तत्रैतत्स्यात् । सैवोत्पत्तिर्वाक्यान्तरेण दधिमती कल्पिताऽनुषज्यमानाऽत्र भेदबुद्धिं निराकरिष्यति । तदनुपपन्नम् । एवं हि सति—

वाक्यान्तरेण तत्कर्म यथा दध्ना विशेषितम् ।
तण्डुलादिभिरप्येवमिति नैकात्मिकं भवेत् ॥

उत्पत्तिवाक्ये तावत्केवले निरीक्ष्यमाणे शुद्धहोमावगमादप्रत्यभिज्ञानम् । अथ प्राकरणिकगुणवाक्यानुरक्तमालोच्यते तथाऽपि तण्डुलादिद्रव्यविशिष्टत्वान्नैव केवलदधियुक्ते वाक्येऽस्ति प्रत्यभिज्ञानम् । अथ दधिसद्भावमात्रापेक्षिणीन्द्रियकामवाक्ये सत्यपि तण्डुलादीन्यनपेक्षितत्वादसत्तुल्यान्यनाश्रित्य केवलं दधि ग्रहीष्यत इति । तथा सति तदेवाऽऽपतितं भवति । ' दध्ना जुहोति ' इत्येतदेव वाक्यं केवलं गृह्यत इति । निवारितं चैतत् । अपि च

दध्यत्र दशमे पक्षे तद्धोमस्य विशेषणम् ।
नित्यं चेन्द्रियकामस्य तेनापि न निरूप्यते ॥

यद्यपि तावद्दध्यादीनि नित्यं होमे समुच्चीयेरन् तथा सति विचित्रमपि कर्मैकदेशग्रहणेन चोदितमिति कथंचित्कल्प्येत । दध्यादीनां तु वैकल्पिकत्वादेकैकस्यैव दशमे पक्षे होमाङ्गत्वम् । अतश्च दधिवाक्येऽप्यालोच्यमाने पाक्षिकं दधि दृश्यते । नित्यवच्च तदिन्द्रियकामहोमे श्रूयते । तस्मादपि न प्रत्यभिज्ञायते । न च यदा दध्ना जुहुयादित्येवमनुवदितुं शक्यते । फलस्याविधेयत्वात् । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिः । यदीन्द्रियकामस्तदा नित्यं केवलदधिविशिष्टं होमं कुर्यादिति । न चासौ तादृगन्यतः प्राप्त इति

१ (अ० ४ पा० ३ अ० ३ सू० ५) । २ आदिशब्देन–पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः । सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥ इत्यादिना निर्दिष्टानि ग्राह्याणि ।

किं प्राप्तम् । होमान्तरमिति । कुतः । फलश्रुतेः । फलमिह श्रूयते । तच्च कर्मणो न्याय्यम् । किं दृष्टं हि कर्मणः फलं कृष्यादितो व्रीह्यादि । नेति ब्रूमः । न ह्येतद्दृष्टेनानेन सिध्यति । यदि दर्शनं हेतुः फलज्ञाने,

भिद्यते । ननु होमरूपमात्रं तावत्प्रतिज्ञातं तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चाभेदसिद्धिः । यत्तु द्रव्यं न प्रत्यभिज्ञायते न तत्कर्मभेदकारणम् । तस्मात्तदेव कर्म गुणमात्राभ्यधिकं फले विधीयते । नैतदेवम् । कुतः ।

प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविधिः पूर्वं निराकृतः ।
त्वत्पक्षेऽनेकसंबन्धविधिश्चात्र प्रसज्यते ॥

दधिहोमसंबन्धं होमफलसंबन्धं च विदधद्वाक्यं भिद्यते । तेनावश्यं विशिष्टविधिरभ्युपगन्तव्यः । ततश्च सिद्धं कर्मान्तरत्वम् । यथैव चार्थादनियतानेकद्रव्यकत्वे प्राप्ते केवलदधिनियमादेकार्थविधानं, तथैव परस्परानपेक्षैस्तण्डुलादिविधिवाक्यैर्वैकल्पिकद्रव्यकत्वे कल्पिते तण्डुलादिव्युदासेन केवलदधिनियमकरणात् । न ह्यसावेतस्माद्वाक्यादृते कथंचिदपि प्राप्तः, तेन होमात्फले भवति कर्मान्तरत्वम् । अतः पूर्वपक्षः परिगृह्यते ।

कर्मशब्देऽगुणेऽप्यत्र कर्म भूयो विधीयते ।
फलं हि श्रुतमेतस्मिन्कर्मतस्तच्च युज्यते ॥

समस्तमेव भावार्थाधिकरणं पूर्वपक्षः । तत्र ह्येतद्वास्थितम्—आख्यातशब्दाः फलपदेन संबध्यन्ते न द्रव्यगुणशब्दा इति । तस्मात्फलस्य कर्मयोगित्वात्फलश्रुतौ सत्यां कर्म विधीयते न कर्मणि गुणः । कथम् ।

प्राप्तस्तावद्गुणो नैव विधानं पुनरर्हति ।
अप्राप्तविधिपक्षेऽपि भवेद्व्यर्था फलश्रुतिः ॥

तत्र नामागुणे कर्मशब्दे सति गुणो विधीयते । यत्र स गुणो न भवति । यत्र चार्थान्तरं न श्रूयते । न चेह द्वयमपि तदस्ति । दध्नो वाक्यान्तरेणैव प्राप्तत्वात्, फलस्य चाभ्यधिकस्योपादानात् । अत आह—**फलमिह श्रूयते तच्च कर्मणो न्याय्यमिति** । तत्र किं **दृष्टं हि कर्मणः** फलमिति प्रश्नस्य द्विधा प्रतिभासः । एकस्तावन्नेति ब्रूमः । न ह्येतद् दृष्टेनानेन सिध्यतीत्यादेर्निराकरणपरत्वेन सिद्धान्तच्छायानुसारात्किमित्येतावानेव प्रश्नः । किमित्येतन्न्याय्यमित्यर्थः । इतर आह—**दृष्टं हि कर्मणः फलमिति** । तस्योत्तरं नेति ब्रूम इति । यदीत्यादि तावत्स्वयमेवाऽऽ-

१ कर्मान्तरामिति पाठान्तरम् । २ एवं चवाक्यान्तरतोऽप्राप्तदधिनियमस्यैव फलान्वयस्यापि विधेयत्वावश्यंभावादपरिहार्यो वाक्यभेदोऽकर्मान्तरत्व इति शेषपूरणम् । ३ (अ० २ पा० १ अ० १)।

कृष्यादौ पदार्थे तद्दर्शनं न होमे । अथ कृषौ दृष्टमन्यत्रापि भवति । द्रव्यादपि प्रसज्यते । अथ कृषिसदृशाद्भवतीत्युच्यते कृषिसदृशो होमः । क्रियात्वान्न द्रव्यम् । असदृशं हि तदिति: होमोऽप्यसदृशः ।

मन्त्रदेवतादिसाधनत्वाद्धोमस्य । लाङ्गलादिसाधनत्वाच्च कृषेः । त्यागात्मकत्वाद्धोमस्य । पाटनात्मकत्वाच्च कृषेः । अथ किंचित्सादृश्यं गृह्यते । द्रव्यस्यापि सदनित्यमित्येवमादि किंचित्सादृश्यमस्ति । अथ द्रव्यादन्यत्सदृशतरमस्तीति कृत्वा न द्रव्यं सदृशमित्युच्यते । होमादप्यन्यत्कृषेः

शङ्क्य निराकरोति—यावत्तस्मात्कैवंजातीयकेष्वेतद्भवतीति । तत्र तु कथं तर्हि होमान्न्याय्यं फलमित्ययमैकान्तिकः सिद्धान्तवादिनः प्रश्नः । स चाऽऽत्मीयवचनोपसंहारादनन्तरं दुःश्लिष्टः प्रतिभातीत्येवैव ग्रन्थयोजना युक्ततरा । तच्च कर्मणो न्याय्यमिति पूर्वपक्षवादिनाऽभिहिते सिद्धान्तवादी दधिपदानर्थक्यभयेन भावार्थाधिकरणन्यायासंभवाच्छब्दस्यासामर्थ्यं मन्यमानः पृच्छति—किं दृष्टं हि कर्मणः फलं कृष्यादित इत्यनेन न्यायेन सामान्यतो दृष्टेन होमात्फलं मन्यस इति । यद्यपि च चोदनालक्षणधर्माभ्युपगमादनुमानादीनामीदृशेष्वर्थेष्वसामर्थ्यं स्थापितं तथाऽपि वेदार्थनिर्णये तेषां कारणत्वानिषेधात्तदर्थनिर्णयार्थमनुमानोपन्यासः । परः पुनर्भावार्थाधिकरणवासितान्तःकरण आक्षिपन्नाह—मा मे अध्यारोपमेवं दाः । शब्दे सति न ह्यनुमानं ब्रवीमि । न चैतेन सामान्यतो दृष्टेनास्मदभिमतं सिध्यति । असिद्धानैकान्तिकविरुद्धादिदोषदुष्टत्वादनुमानस्य । कथम् । यदि तावद्धोमः फलवान्फलवत्तया दृश्यमानत्वादित्युच्यते ततः प्रतिज्ञातार्थैकदेशत्वादसिद्धत्वम् । अथ कृष्यादीनां फलवत्तया दृश्यमानत्वादिति ततोऽप्यपक्षधर्मत्वम् । अथ विनैव पक्षधर्मत्वाद्यदृच्छामात्रेण कल्प्येत ततस्तद्द्रव्येष्वविशिष्टम् । अथ सादृश्यद्वारेणोपमया कल्प्येत तच्च सादृश्यं फलवद्भिः कृष्यादिभिः सह होमस्य क्रियात्मना विद्यते न द्रव्यस्याक्रियात्मकत्वात्, इति । तत्र द्रव्यस्याप्यस्त्येव किंचित्सादृश्यमिति मनसि कृत्वा यदि प्रत्यासन्नावान्तरसादृश्यापेक्षया तन्निराक्रियते ततः शक्यं प्रत्यासन्नतरापेक्षया होमस्यापि निराकर्तुमिति मन्यमान आह—होमोऽप्यसदृशः । साधनस्वरूपफलभेदात्कृषेः ।

अथ किंचित्सादृश्यं गृह्यते—तद्द्रव्यस्यापि सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यमित्यादिधर्मभेदादस्तीति पूर्वाभिप्रायविवरणम् । अथ द्रव्यादन्यत्सदृशतरमस्तीति—आपेक्षिकत्वात्सादृश्यस्य सुसदृशेऽपेक्षिते विप्रकृष्टं विसदृशमेव भवति । तेन क्रियात्वे कृषिहोमवर्तिन्यपेक्षिते विप्रकृष्टत्वात्सदनित्यादियुक्तं द्रव्यमसदृशमेवेत्युच्यते । तथा सति क्रियान्तरमपि

सदृशतरमस्ति दृष्टार्थमिति कृत्वा होमोऽप्यसदृशः स्यात्। न चैतत्सिद्धं यत्कचिद्दृश्यते, तदन्यस्मिन्सदृशमात्रेऽदृष्टमपि भवितुमर्हतीति। यद्धि यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे तच्चेत्साध्येऽपि कारणभूतमित्यवगम्यते। भवति तत्तस्य साधकम्। यत्र ज्ञायते कारणभूतमिति न तत्सदृशमपि साधकम्। तस्मात्सदृशमपि साधकमसाधकं वेति परीक्षितव्यमिति। अथ यत्कर्म तत्फलवद्दृष्टम्।

होमोऽपि कर्म तेनापि फलवता भवितव्यमिति। उपरते कर्मणि

दृष्टार्थभोजनगमनाद्यवान्तरसादृश्यापेक्षया कृषिहोमयोर्विप्रकृष्टत्वादसादृश्यमेवेत्यकारणं स्यात्। आह च—

नास्मिन्परमसादृश्यं दृश्यते कृषिहोमयोः।
किंचित्सादृश्यदृष्टिस्तु द्रव्येऽप्यस्तीत्यनिश्चयः॥

न चैतत्सिद्धमिति· उपमानेन साधर्म्यमात्रानुमानेन वा सर्वधर्मप्राप्तिरनुमानोक्तव्याप्यव्यापकभावनिरपेक्षाऽयुक्ता। सर्वपदार्थानामेकत्वप्रसङ्गात्। तथा चोक्तं—न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे यज्ञदत्तस्य श्यामत्वं भवितुमर्हति। तथा हि।

न सास्नानुगतिर्दृष्टा गवये सदृशे गवा।
प्रकृतेश्च फलादीनि न यान्ति विकृतिं क्वचित्॥

यद्धि यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे—दृष्टान्तधर्मिणि, **तच्चेत्साध्येऽपि**—पक्षे, **कारणभूतमिति** गम्यते **भवति तत्तस्य साधकमिति**। अतो वचनात्कार्यकारणयोरेव गम्यगमकभावो भाष्यकाराभिप्रेत इति केचिन्मन्यन्ते। तत्त्वयुक्तम्। अकार्यकारणभूतानामप्यनित्यत्वकृतकत्वादीनां गम्यगमकभावप्रसिद्धेः। कार्यकारणयोरपि च न तथा कारणं गमकं व्यभिचारबहुत्वाद्यथा कार्यम्। तस्माल्लिङ्गमेव व्याप्यत्वेन दृष्टं सपक्षे व्यापकस्यान्यत्र साध्यभूतस्य गमकत्वसंभावनया गृह्यमाणं कारणमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। एवं च हेत्वधिकरणे व्याख्यातम्। तथा च विवृणोति **तस्मात्सदृशमपि साधकमसाधकं वेति परीक्षितव्यमिति**।

यदि तर्हि परीक्षितेन च कारणेनाभिहितेन कार्यमिदमभिधीयते। 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इत्यत्र वाक्ये यत्कर्म तत्फलवत्कर्मत्वात् कृष्यादिवत्। कर्मसाध्यं वेदं फलं फलत्वाद्व्रीह्यादिवत् इत्येतदनुमानायाथ यत्कर्म तत्फलवदिति, प्रतिसाधनाभिधानेना-

---

१ (अ. १ पा. १ अ. १ सू. २) इत्यत्र भाष्यकारेणेत्यर्थः।
२ (अ० १ पा० २ अ० ३)

द्रव्याणां तत्संयोगानां च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टमिति द्रव्यमपि फलवत्स्यात् । अपि च कृषेर्नादृष्टमिति तत्सादृश्याद्धोमादपि नादृष्टं भवेत् । कृषिसादृश्याद्वा व्रीहिरेव भवेत्, नेन्द्रियम् । तस्मान्नैवंजातीयकेष्वेतद्भवति दृष्टादृष्टसिद्धिरिति । कथं तर्हि होमान्न्याय्यं फलमिति । उच्यते । शब्देनावगम्यते तत्फलं, यतः फलमिति शब्द आह ततो न्याय्यम् । होमाच्च फलमिति श्रुत्या शब्देन गम्यते, दध्नः फलमिति वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यम् । दध्नः फलमिति चान्याय्यम् । अपि च दध्युभयमसमर्थं कर्तुं, फलं साधयितुं होमं च । ननु कम्बलनिर्णेजनवदेतद्भविष्यति । निर्णेजनं ह्युभयं करोति—कम्बलशुद्धिं, पादयोश्च निर्मलताम् । न ब्रूम एकस्योभयं प्रयोजनमभि-

---

नैकान्तिकीं[1] करोति, उपरते कर्मणि द्रव्याणां—तन्त्वादीनां, तत्संयोगादीनां च द्रव्यान्तरं—पटादि, फलं दृष्टमिति । उपरतग्रहणं च कर्मव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । एवं हि शङ्क्यते कदाचिदिहापि कर्मनिमित्तमेव फलं वदेत् । तेन ब्रवीति, इन्द्रियकामवाक्ये दधि फलवद्द्रव्यत्वात्तन्तुवत् । इन्द्रियं वा द्रव्यजन्यं फलत्वात्पटादिवत् । अपि च कृषेर्नादृष्टमिति हेतोर्विरुद्धत्वं[2] वदति । यथैव ह्ययं हेतुः कर्मणः फलवत्त्वं फलस्य वा कर्मजन्यत्वं साधयति एवं दृष्टार्थफलत्वम्[3] अशब्दगम्यफलत्वं वा साधयति । तस्मान्नैवंजातीयके[4] कार्यकारणभावे समस्तहेतुदोषसङ्गादेतद्भवति क्वचिद्दृष्टादन्यत्रादृष्टस्यापि सिद्धिरिति । यद्येतदनुमानं त्वयैव निराकृतं कथं तर्हि होमान्न्याय्यं फलमित्युच्यते । यद्वा, इतिकरणान्त एव प्रश्नः । उच्यते । शब्देनावगम्यते तत्फलमिति भावार्थाधिकरणोपन्यासेनोत्तरम् । तस्माद्धोमात्फलमिति । न्याय्यम् । दध्नः फलमिति चान्याय्यमित्यर्थसिद्धं सद्यदुच्यते तत्तुल्यबलवत्त्वनिराकरणार्थम् । कदाचिद्धि द्वयमपि न्याय्यं भवेत् । अपि च दध्युभयमसमर्थं कर्तुमिति । न तावत्कर्मानपेक्षस्य दध्नः करणत्वमस्ति । येन केवलं फलसंबन्ध्येव स्यात् । अत उभयत्र विधातव्यं, न च तच्छक्यमिति । ननु कम्बलनिर्णेजनवदिति प्रासङ्गिककर्मसंबन्धाभिप्रायेण वस्त्वसामर्थ्यनिराकरणार्थं वा । तथा हि दध्युभयमसमर्थमिति—यथाश्रुतगृहीतेन परवचनेन वस्त्वसामर्थ्यमेवोक्तमिति दृश्यते ।

न ब्रूम एकस्योभयं प्रयोजनं न युक्तमिति । न वयं वस्तुसामर्थ्यमपह्नुमहे, किं

---

१ सप्रतिसाधनस्यापि संदेहहेतुत्वेन अनैकान्तिकीं करोतीत्युक्तम् । २ साध्यधर्मविशेषविपरीतसाधनत्वं विरुद्धत्वम् । ३ दृष्टोऽर्थः फलं यस्येति विग्रहः । ४ एवंजातीयके—शब्दैकसमधिगम्ये ।

निष्पादयितुं सामर्थ्यं नास्तीति । किं तर्हि, फले गुणभूतं दधि होमे चेत्येकं वाक्यं वदितुमसमर्थमिति । यदि फलं दध्ना कुर्यादिति ब्रूयान्न दध्ना होममिति । अथ दध्ना होमं साधयेदिति ब्रूयान्न फलमिति । उभयवचने भिद्येत वाक्यम् । अभिन्नं चेदमुपलभ्यते । तस्मान्न गुणात्फलमिति, अतोऽग्निहोत्रहोमाद्दधिहोमः कर्मान्तरमिति ॥ २५ ॥

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥ २६ ॥ सि०

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । न कर्मान्तरं, किंतु गुणात्फलमिति । कथम् । अतुल्ये ह्येते वाक्ये । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यत्र कर्मसमभिव्याहृतं फलं स्वर्गकामो होमेन कुर्यादिति । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति गुणसमभिव्याहृतम् । न ह्यत्र होम इन्द्रियाय कर्तव्य इति प्रतीयते, किं तर्हि, दध्ना होम इन्द्रियकामस्येति ।

तर्हि । समर्थेऽपि वस्तुन्यविहितादनुष्ठानादवश्यं दध्युभयार्थत्वेन विधातव्यम् । न चैतदस्ति, अनेकसंबन्धकरणे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । संनिकृष्टासंभवेन विप्रकृष्टोऽर्थो विधीयते । तदिह दधिहोमसंबन्धे संनिकृष्टे दधिफलसंबन्धे च विप्रकृष्टे युगपद्विधीयमाने युगपदेव संभवासंभवावभ्युपेतव्यौ स्याताम् । तस्मादन्यतरपरित्यागे सति त्वत्पक्षासिद्धिर्भवतीति संनिकृष्टवशेन दध्यपि होमेन संबध्यते सोऽपि फलेनेति कर्मयुक्ते सति फले सिद्धं कर्मान्तरत्वमिति ॥ २५ ॥

यादृशेषु वाक्येषु धात्वर्थात्फलमिति भावार्थाधिकरणे साधितं तैरननुगम्यमेतत् । कथम् ।

यावद्धि विधिसामर्थ्यं धात्वर्थादनपोद्धृतम् ।
तावद्यः फलसंबन्धः स धात्वर्थस्य गम्यते ॥
भवेत्फलश्रुतिर्या तु गुणसंवरिते विधौ ।
सा तद्गतविधिस्पृष्टा तेन यात्येकवाक्यताम् ॥

भावनास्थमेव विधित्वं तादर्थ्यभेदेन तत्र तत्र संक्रामति । तद्यदा धात्वर्थसंक्रान्त्यवस्थां फलवतीं भावनामासादयति तदा धात्वर्थमेव करणी करोति । अन्यच्च तदर्थं भवति । तच्च 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादिषु नाम्नो विधिशक्त्यपहारासमर्थत्वादविहतम् । इह तु दधिपदमशेषनामधेयलक्षणासंस्पर्शादवश्यं विधातव्यं सदुत्तारयति

---

१ दधिविशिष्टहोमस्य फलोद्देशेन विधौ स्वपदार्थस्येव संनिकृष्टस्यापि विध्युपपत्तेः सिद्धान्त्यभिमतो विप्रकृष्टार्थविधिर्न सिध्यतीत्यभिप्रायः।

होमस्य दधिसंबन्ध इन्द्रियाय, न होमस्योत्पत्तिः। य इन्द्रियकामः स्यात् स दध्ना होमं कुर्यादिति। कतमोऽत्र शब्दः पुरुषप्रयत्नस्य वक्तेति। जुहुयादिति ब्रूमः।

ननु श्रुत्या होमसंबद्धमेष पुरुषप्रयत्नं वदति, वाक्येन दधिसंबन्धम्। न च वाक्यं श्रुतिमपबाधितुमर्हति। न च युगपदुभयसंबन्धो न विरुध्यते। वाक्यं हि तथा भिद्येतेति। अत्रोच्यते। ये भवदीयं पक्षमाश्रयेरंस्ते श्रुतिमपबाधेरंस्तराम्। अस्मदीये तु पुनः पक्षे जुहुयादिति धात्वर्थः केवलोऽपबाधितो भवति। युष्मदीये तु कृत्स्न एव दध्नेति शब्दः। तं चाममाग्नन्तः समामनन्तीति गम्यते। न चैत-

---

धात्वर्थोपनिपतितं विधित्वम्। अतश्चाऽऽकाङ्क्षितधात्वर्थानुवादायां दध्यनुरक्तायां भावनायां फलमुपलभ्यमानं दधिसाधनकमेवावधार्यते न होमसाधनकम्। न ह्यविधीयमानानामर्थानां साधनत्वं संभवति। न च विधेयान्तरोपादाने सति अतिक्रान्तार्थविधानमवकल्पत इत्युक्तम्। यथा च दध्ना विध्याक्षेपान्न होमविधानं तथा फलपदप्रत्यवेक्षणान्न होमे दधिविधानम्। किं तर्हि। फलभावनायाम्। तस्माद्दध्नः फलमिति। कतमोऽत्र शब्दः पुरुषप्रयत्नस्य वक्तेति। दधिफलपदयोर्भावनानभिधायकत्वेन साक्षाद्विधिविषयत्वानुपपत्तेराख्यातप्रत्ययापेक्षणे च 'आश्रितत्वात्प्रयोगस्य' इत्येवं धात्वर्थत्यागाशक्तेस्तत एव फलेन भवितव्यमिति मन्वानस्य प्रश्नः। सिद्धान्तवादी तु प्रत्ययार्थविधित्वं धात्वर्थानुवादत्वं च विभक्तं पश्यन्नाह—जुहुयादिति। ननु श्रुत्या होमसंबद्धमेष इति—परस्य स्वाभिप्रायविवरणम्। पुरुषप्रयत्नश्च विध्युपेता भावनोच्यते। सत्यं भावार्थाधिकरणन्यायेन श्रुतिबलीयस्त्वादेवमन्यत्राऽऽश्रितम्। इह च ये भवदीयं पक्षमाश्रयेरंस्ते श्रुतिमपबाधेरंस्तराम्। कथम्।

स्याद्बह्वर्थविधानं ते स्तोकार्थविधिसंभवे।
मत्वर्थश्चोपलक्ष्येत पदत्यागोऽन्यथा भवेत्॥

---

१ (अ० २, पा० २, अ० ५, सू० १६) इत्यत्रेति शेषः। २ (अ० २, पा० १, अ० १ सू० ४.)। ३ विधित्वम्-विधिसंबन्धः, विधेयतेत्यर्थः। ४ भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थविधिपक्षे दधिपदानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारार्थमेकपदोपादानलक्षणप्रत्यासत्तिरूपायाः श्रुतेः शब्दधर्मत्वेन धर्मिरूपाक्षरश्रवणलक्षणश्रुतितो दुर्बलाया बाधो नायुक्त इत्याशयः।

त्प्रमत्तगीतमित्युक्तं—तुल्यं हि सांप्रदायिकमिति। तस्मान्न कर्मसमभिव्याहृतं फलम्। गुणसमभिव्याहृते तु न कश्चित्प्रमादपाठः। अवश्यं हि जुहुयादिति दधीन्द्रियकामयोः संबन्धविधानार्थं वक्तव्यं भवति। ननूच्यमानेऽपि न केवलः करोत्यर्थोऽवगम्यते। केवले न वचःप्रयोजनम्। स च होमसंबद्धः। तस्मादसमञ्जसमिति। नेति ब्रूमः। होमसंबद्धोऽप्यसौ करोत्यर्थ एव, केवलं त्वस्य होमसंबन्धे विशेषः, न तु करोत्यर्थतां बाधते, इन्द्रियकामस्य होमसंबद्धं

स्तोकार्थविधिसंभवे तावद्विधायको बहुतरार्थविधानमुपेक्षते। होमस्य च फलभावनाकरणत्वाद्भावयेदिन्द्रियं होमेनेत्येवमवस्थितस्य करणभूतेनैव दध्ना समत्वात्संबन्धेऽनुपपद्यमानेऽवश्यं मत्वर्थलक्षणा परिग्रहीतव्या दधिमता होमेनेति। न च तस्यां किंचित्प्रमाणमस्ति। न च दधिशब्दस्यासति प्रवृत्तिनिमित्ते कर्मनामधेयत्वं घटते। सोऽयमुभयस्माद्भ्रष्टो दधिशब्दोऽनर्थक एव प्राप्नोति। ततश्च शब्दधर्मसंनिकर्षानुग्रहेण धर्म्येव शब्दः परित्यागाद्बाधित इति बाध्येततरां श्रुतिः। गुणसमभिव्याहारपक्षे तु न कस्यचिद्बाधः। तत्रैतदुच्यते। जुहोतीति शब्दो बाधित इति तत्परिहारार्थमाह—**अवश्यं जुहुयादिति** वक्तव्यम्। कथम्।

> न दधीन्द्रियसंबन्धो भावनाप्रत्ययाद्विना।
> न चास्योच्चारणं शक्यं केनचिद्धातुना विना॥

प्रत्ययस्तावदवश्यमेव दधीन्द्रियविशिष्टां भावनां विधातुमुच्चारयितव्यः। स च केवलप्रयोगासंभवाद्धातुव्यतिरिक्तप्रकृत्यनुपपत्तेश्च यतः कुतश्चिद्धातोः पर उच्चारयितव्यः। ततश्च यत्र क्वचन धातावुपादातव्ये प्राप्ते प्रकरणप्राप्तहोमोपादानमङ्गीकृतम्। दधिसंबन्धोऽपि चास्य प्रकरणादेवाऽऽश्रयाश्रयिरूपः प्राप्तोऽनुवादिष्यते। यथा च न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनमिति ग्रहादिषु कारकमात्रप्रतिपत्त्यर्थमुच्चार्यमाणनान्तरीयकत्वादविवक्षितामपि संख्यां प्रत्याययतीति वक्ष्यते तथाऽत्र प्रत्ययानुग्रहार्थमपि धातुरुच्चार्यमाणः संबन्धबलादविवक्षितमपि स्वार्थं प्रत्याययति। न हि तस्यार्थप्रत्यायनमात्रमेवैकं प्रयोजनमिति वक्तव्यम्। **ननूच्यमानेऽपीति**— प्रत्ययानुग्रहार्थं धातुरुच्चार्यमाणः स्वार्थं प्रत्याययतीति। न चास्य ग्रहैकत्ववदविवक्षाकारणं किंचिदस्ति। तस्माद्यथाभिलषितकेवलकरोत्यर्थासंभवादसमर्थमेतदिति। नैष दोषः। सत्यपि होमसंबन्धे करोत्यर्था-

---

१ (अ. १ पा. २ अ. १ सू. ८)। २ केवले न च नः प्रयोजनमिति पाठान्तरम्। ३ होमसंबन्धो विशेष इति पाठान्तरम्। ४ (अ० ३ पा० १ अ० ६ सू० १४) इत्यत्रेति शेषः।

प्रयत्नं दधिसंबद्धं कुर्यादिति । नन्वेवं सति स एव दोषः, होमसमभिव्याहृतं फलमिति । उच्यते । जुहुयादितिशब्दस्यैतत्सामर्थ्यं यद्धोमविशिष्टं प्रयत्नमाह, न त्वत्र होमः साधनत्वेन विधीयते साध्यत्वेन विशिष्टस्तु प्रयत्नो वाक्येन दध्याश्रितोऽवगम्यते । अत एव च वृत्तिकारेणोक्तं, होममाश्रितो गुणः फलं साधयिष्यति । यथा राजपुरुषो राजानमाश्रितो राजकर्म करोतीति । तस्माद्दध्नः

नपायात्तावन्मात्रेण प्रयोजनसिद्धिः । यस्तु होमसंबन्धकृतो विशेषो नासौ किंचिद्विरुणद्धि । प्रकारान्तरेण वा भावनां विशेक्ष्यति । **नन्वेवं सति स एव दोष** इति । अपरित्यज्यमानोऽपि होमो बलात्करणी भवतीति मन्यते । सिद्धान्तवादी त्वाह— वाक्यान्तराभ्यस्तस्य **जुहुयादिति शब्दस्यैतत्सामर्थ्यं** येन तवेयं भ्रान्तिर्भूति होम एव करणमिति । निपुणतस्तु पश्यतां यथैव प्रत्यासत्तेः साध्यांशमुपधावन्नयोग्यत्वात्प्रच्याव्यते तथाऽत्र दधिपदानुरोधेन साधनांशात् । यथा च तत्र प्रतीयमानं भावनाविशेषणत्वमंशान्तरेऽवस्थितमेवमिहापि गुणाश्रयत्वेनावस्थास्यते । यथोक्तं वृत्तिकारेण**होमाश्रितो गुणः फलं साधयिष्यतीति**। कः पुनराश्रयाश्रयिसंबन्धो नाम । किं केन कथंभावव्यतिरिक्त उताव्यतिरिक्त इति । केचित्तावदाहुर्व्यतिरिक्त एवायमिति । कथम् ।

यथैवांशत्रयापेक्षा भावनाऽन्यत्र गम्यते ।
तथा गुणविशिष्टायां चतुर्थोऽंशोऽप्यपेक्ष्यते ॥

यत्र धात्वर्थकरणिका भावना चोद्यते तत्रांशत्रयेणैव समाप्यते । यत्र गुणः करणत्वेन चोद्यते । तेन च करणभूतेन फलमुत्पादयितव्यं नोदासीनेन । तत्रास्य कंचिद्धात्वर्थमकुर्वतः करणत्वानुपपत्तेः कं धात्वर्थं साधयता तेन फलं भावयितव्यमिति चतुर्थमपेक्षान्तरं जायते । यश्च धात्वर्थः साध्यः स एव गुणस्य करणत्वोपजननादाश्रय इत्युच्यते । तत्र वाक्येऽन्यसंबन्धपरे वाक्यभेदप्रसङ्गात्स्वयमाश्रयं दर्शयितुमशक्नुवन्ति । प्रकरणादग्निहोत्रहोम आश्रयो लभ्यते । तथालब्धश्च प्रत्ययानुग्रहार्थप्रवृत्तेनाऽऽलम्भादिवच्च चोदनालिङ्गभूतेन धातुनाऽनूद्यते ।

'यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति' च न्यायेन धात्वर्थो नामपदार्थानुग्रहार्थोऽध्यवसीयते । शक्यते त्वत्र न चतुर्थ्यपेक्षाऽस्तीति वक्तुम् । करणापेक्षैव ह्येषा प्रविततरा जाता । धात्वर्थेन हि सा शीघ्रं निवर्त्यते । गुणस्य तु क्रियासंबन्धोत्तरकालं करणत्वं निष्पद्यत इति चिरतरेण । तस्मात्त्रिस्र एवापेक्षाः । तेन होमोपजनितकरणत्वे फलवति

फलं, य इन्द्रियकामः स दध्ना कुर्यादिन्द्रियमिति। कथमिति। अनयाऽग्निहोत्रेतिकर्तव्यतयेति। कुत एतत्। फलसाधनस्य दध्न इतिकर्तव्यताकाङ्क्षत्वात्। अस्याश्च इतिकर्तव्यतायाः संनिधानाच्चोदनालिङ्गस्य च जुहोत्यर्थस्य दर्शनात्। यस्मादेव चायं जुहोत्यर्थोऽनुवादस्तस्मादविधायकः। न चान्यद्धोमस्य विधायकं नास्तीति। तस्मान्न

गुणेऽवधारिते कथंभावापेक्षायां सत्यामग्निहोत्रेतिकर्तव्यतैव पूरणी भवतीत्यादिसंस्थाधिकरणविषयः पर्यवसितेऽधिकरणार्थे प्रसङ्गादभिधीयते। तत्र—**अनयाऽग्निहोत्रेतिकर्तव्यतयेति**। केचित्तावदाहुः—अग्निहोत्रमेवेतिकर्तव्यतेति। तत्त्वयुक्तम्। करणव्यतिरिक्तत्वादितिकर्तव्यतायाः। होमस्य च प्रागुक्तेन न्यायेन करणांशाव्यतिरेकात्। अतोऽग्निप्रणयनादिकैवाग्निहोत्रेतिकर्तव्यतेत्युच्यते। **कुत एतदिति**। कथमधात्वर्थस्येतिकर्तव्यतासंबन्ध इत्यभिमानात्। **फलसाधनस्य दध्न इति**। यथैव होमस्य करणत्वादितिकर्तव्यतानुग्राह्यत्वं भवति, एवं तत एव कारणाद्दध्नोऽपीति। **अस्याश्चेतिकर्तव्यतायाः संनिधानादिति**। संस्थाधिकरणविप्रतिषिद्धसमानविधानत्वाभ्युपगमापत्तेश्चो**दनालिङ्गस्य** चेति पुनरतिदेशन्यायोपन्यासादसंबद्धत्वम्। यदि तावत्संनिधानात्संबध्यते किं चोदनालिङ्गसद्भावेन। अथ चोदनालिङ्गसद्भावः प्रमाणं स दूरस्थस्याप्यविशिष्ट इति व्यर्था संनिधानवाचोयुक्तिः। अत एवं वक्तव्यम्। आश्रयतयोपस्थितेन होमेनोपकारप्रदानक्रमेणेतिकर्तव्यतायाः संनिधानादतिदेशनिमित्तस्य च **चोदनालिङ्गस्य जुहोत्यर्थस्य दर्शनात्। यस्मादेव चायं** चोदनालिङ्गत्वेन जुहोत्यर्थः प्रकरणात्प्राप्तोऽनुवदिष्यते तस्मादस्योत्पत्तेः फलं वा प्रति प्रत्ययो न विधायकः। केन प्राप्तस्यानुवाद इति चेदत आह—**न चान्यद्धोमस्योत्पत्तिवाक्यं विधायकं नास्तीति**। केचित्त्वन्यथाऽस्य वचनस्यार्थं वर्णयन्ति। न चान्यद्दधिफलादिन्द्रियादग्निहोत्रहोमस्य स्वर्गादिफलं नास्ति। स्ववाक्येन प्राप्तत्वादिति। तत्त्वनाशङ्किताप्रस्तुतोपन्यासादसंबद्धमिति पूर्वोक्तमेव ज्यायः। तस्मान्न [1] कर्मान्तरम्। किं तर्हि। तस्मिन्नेव कर्मणि दध्नः फलं होमश्चानुग्राहकः। अथवा [3] तेनैव कारणेन, दधिशब्दस्याप्रमादपाठात्केवलाच्च दध्नः फलसिद्ध्यसंभवादुभयतिरस्कारेण संबन्धादेव फलमुभयोश्च दधिहोमयोस्तादर्थ्यम्। अत्र तु पूर्वोक्तेन

---

१ (अ० ३ पा० ६ अ० १६)। २ होमस्याविधेयत्वेऽभिहिते फलविध्याशङ्कानुत्थानादप्रस्तुतोपन्यासापत्तिरित्याशयः। ३ तेनैवेति—येनैव कारणेन दध्नः फलमित्युक्तं तेनैव कारणेन दधिशब्दस्याप्रमादपाठरूपेण दधिहोमोभयसंबन्धादेव फलमित्यन्वयः।

कर्मान्तरम् । तस्माद्दध्नः फलमिति । अथवा दधिशब्दस्य विवक्षितार्थत्वाद्दधिहोमसंबन्धोऽयं वाक्येन विधीयते । तेन दध्नो होमेन संबध्यमानात् फलं भविष्यतीति ॥ २६ ॥

न्यायेन दधिहोमसंबन्धकृतो वाक्यस्यास्य चैकवाक्यत्वाभावाद्दधिफलसंबन्धे चानिर्वृत्ते होमसंबन्धः प्राकरणिको नास्तीत्यनेनैव वाक्येन होमसंबन्धं कृत्वा फलं प्रति विधावाश्रीयमाणेऽनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । अतो दध्न एव फलमित्येषैव व्याख्या युज्यते । तथा च समाप्तावुपसंहृतं **तेन दध्नो होमेन संबध्यमानात्फलमिति** । तेन अथवेति विकल्पमात्रप्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । अन्ये तु वदन्ति । एक एवायं पक्षः सोपपत्तिक आदित आरभ्योपसंह्रियते । **तस्माद्दध्नः फलम् । अतो दधिशब्दस्य विवक्षितत्वादिति** च पाठः । अथवेति तु प्रमादालिखितमिति । शक्यपरिहारं त्विदम् । कथम् । यदैव दध्नेन्द्रियकामस्य भावयेदिति संबध्यते तदैव करणभूताद्दध्नः फलमित्यवगमात्करणत्वान्यथानुपपत्तिकारितः क्रियामात्रसंबन्धोऽवगम्यते । शक्तिरूप एव च क्रियाकारकयोः संबन्ध इति करणविभक्त्यन्तर्गतत्वात्प्रत्ययार्थस्य च प्राधान्यात्प्रातिपदिकार्थोपसर्जनः संबन्ध एव फलाय विधीयते । तस्मिंस्तु विहिते पूर्ववदेव प्रकरणात्क्रियाविशेषो होमो लभ्यते । तत्र तु द्रव्यदेवतासंबन्धन्यायेन क्रियाकारकसंबन्धस्य फलसंबन्धे वृत्ते कोऽसौ क्रियाविशेष इत्यपेक्षायां विशेषणविशेष्यसंबन्धं कर्तुं प्रकरणेन होम उपनीयते । तेनोच्यते दधिहोमसंबन्धः फलाय विधीयत इति । ततश्चाथवेति सम्यक्पाठ एव । समाप्त्युपसंहारस्त्वाद्यपक्षस्य द्रष्टव्यः । अथवाऽस्यैव संबध्यमानग्रहणेन दध्युपसर्जनसंबन्धनिर्देश इत्यदोषः । ननु दध्नेति चेन्द्रियकामस्येति च पदद्वयव्यापाराद्वाक्यं भिद्येत । नैष दोषः । कुतः ।

> नैव ह्यनेकसंबन्धाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते ।
> अनेकविधिशक्त्या हि भेदो नास्ति च सोऽत्र नः ॥

बहवोऽपि ह्यर्था युगपदेकेन संबध्यन्ते । न च तावता वाक्यं भिद्यते । अनेकविधितो हि वाक्यभेद उक्तः । स चात्र नास्त्येव । फलस्याविधेयत्वात् । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिः । यदिन्द्रियं भावयेदित्यनूद्य तद्दध्नेति विधीयते । यो हि यदिच्छति स तत्करोतीति हीन्द्रियं भावयितुं स्वरसत एव पुरुषः प्रवर्तते । ततश्च तदंशयुक्तां भावनां प्रत्ययोऽनूद्य करणांशमात्रयुक्तां विधत्त इत्येकार्थविधानान्न वाक्यभेदः । तस्माद्दधिपदस्यार्थवत्त्वाय गुणात्फलमकर्मान्तरत्वं चेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

(इति–इन्द्रियकामाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[१२] समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥ सि०

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत इति[1] । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत इति[2] । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किं तस्यैवाग्निष्टुतोऽग्निष्टोमस्य गुणाद्वारवन्तीयात्पशवः फलम् । एतेन यजेतेत्यनुवादः । अथ किम् । एतेन यजेतेति कर्मान्तरमिति । किं प्राप्तम् । न कर्मान्तरं गुणात्फलमिति । कुतः । एतेन यजेतेति विदितस्यैतद्वचनं, नाविदितस्य । अतो न विध्यन्तरम् । पशुकाम एवं यजेतेत्युच्यते, न यजेतेति । कथं कृत्वा, वारवन्तीयं कृत्वेति । अपि

इदानीमस्यापवादार्थमुत्तरमधिकरणमारभ्यते । तत्र विषयं तावद्दर्शयति—'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः' । 'तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत' इत्येतमग्निष्टुतं प्रकृत्य 'वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्' इति च गुणं विधाय' पुनर्ब्रवीति 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति । तत्रापि पूर्ववदेव संदेहः । किं गुणविशिष्टो यागः पूर्वस्माद्व्यतिरिक्तश्चोद्यते किं वा पूर्वस्यैव गुणादिन्द्रियवत्पशवः फलमिति । किं तावत्प्राप्तं, समस्तेनैव पूर्वाधिकरणेन गुणात्फलमिति । तथा हि—

> रेवतीवारवन्तीयसंबन्धव्यापृते विधौ ।
> श्रूयते फलमत्रापि यागोऽतो न विधीयते ॥
> रेवतीवारवन्तीयसंबन्धं च करिष्यति ।
> विनैव प्रत्ययावृत्त्या कृत्वा शब्दः पृथक् श्रुतिः ॥

यस्तु रेवतीवारवन्तीयसंबन्धोत्पत्तिविधानात्तस्य च फलं प्रति विधानात्प्रत्ययावृत्तिलक्षणो वाक्यभेद आशङ्क्यते सोऽपि नाऽऽशङ्कितव्यः । स्वयमेव वेदेन तत्फलस्योपात्तत्वात् । रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति निष्पादिते हि संबन्धे यजेः परेण लिङा फलसंबन्धः केवलः कर्तव्यः । तेन नाऽऽवृत्तिदोषो भविष्यति । तत्राप्याधारनिर्देशाद्रेवतीनां परार्थता प्राधान्याद्वारवन्तीयं फलं प्रति विधीयते । गुणोपादानवशेन धात्वर्थादुत्तारितो विधायकः फलाय गुणं विदधद्यदन्यत्राज्ञातशेषत्वं विधत्ते । रेवत्यश्च सप्तमीनिर्देशाद्वारवन्तीयशेषभूतत्वात्प्रयोजनान्तरमनपेक्षमाणा न फलेन संबध्यन्ते । तद्गुणकं तु वारवन्तीयं द्वितीयानिर्देशादवगतप्राधान्यं करोत्यभिहितां भावनां प्रति धात्वर्थस्थानीयं प्रतीयमानं

---

१ तै० सं० (७-१-१०) । २ तै० सं० (१-८-१८) ।

चैतस्यैवेति विस्पष्टमकर्मान्तरवचनम् । तस्माद्गुणात्फलमित्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

प्रयोजनापेक्षत्वात्फलवत्तां प्रतिपद्यते । अथवोभयातिरस्कारेणात्रापि संबन्धादेव फलमिति वक्तव्यम् । एवं च सति विपरिवृत्तिप्राप्तो यजिः प्रकृतार्थावलम्बी चैतच्छब्दः, तस्माच्च यजिसमानाधिकरणात्परा षष्ठी फलवता गुणेन सह प्रकरणात्प्राप्तमाश्रयाश्रयिसंबन्धं वदन्ती, प्रमाणाभावाच्चाऽऽश्रयान्तरासंबन्धात्तन्निवृत्तिरूपप्रवृत्त एवकारः, पूर्वोच्चारितेन वचनान्तरेण च प्राप्तमग्निष्टोमसामसंबन्धविशिष्टं वारवन्तीयमित्यादि सर्वमकर्मान्तरत्वान्नित्यप्राप्तमनूद्यमानं न प्रत्ययमायासयिष्यति । कर्मान्तरपक्षे तु सर्वमप्राप्तत्वाद्विधातव्यम् । न च तल्लभ्यते । कुतः ।

> एकशक्तिः स्वभावेन सर्वदैव विधायकः ।
> अल्पार्थविधिसंतुष्टो नानेकार्थविधिक्षमः ॥

तेन कृत्वाशब्देन रेवतीनां वारवन्तीयसंबन्धमात्रं लिङा च फलसंबन्धमात्रं विधीयत इति ज्यायान्गुणविधिपक्षः । सर्वे चैतेऽनुवादा यद्यनुवादेनैव तन्मूलत्वात्प्रदर्शिता भवन्तीति न भाष्यकारेण प्रत्येकमुपवर्णिताः । तस्माच्च कर्मान्तरमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

> आश्रयत्वेन गृह्णाति यो गुणः प्रकृतां क्रियाम् ।
> तत्संबन्धानुवादत्वात्तत्र भेदो न गम्यते ॥

इदं तावद्वाक्यमेतस्यैव रेवतीष्वित्यादि यजिमच्छ्रूयते । स च यजिर्यादृगत्र श्रूयते तादृग्यदि कुतश्चित्प्राप्तस्ततः शक्यमकर्मान्तरत्वमध्यवसातुम्[1] । तद्यथा—दर्विहोमसंबन्धलाभादिन्द्रियकामवाक्ये । श्रुतफलसंबन्धमात्रे वाक्येन विधीयमाने प्रकरणादेवाऽऽश्रयापेक्षायां लब्धो होमसंबन्ध इत्यनूद्यते । शक्नोति हि दर्वि साक्षादेव होमं निर्वर्तयितुं न तु रेवतीगुणकं वारवन्तीयं यागनिर्वृत्तिसमर्थमद्रव्यदेवतात्मकत्वात् । तथा हि ।

> देवताद्रव्यकर्तृभ्यो नातिरिक्तमपेक्षते ।
> यागः साधनमित्येवं साम्ना नैवैष साध्यते ॥

तस्मात्प्रकरणवशेन बुद्धावुपप्लवमानोऽपि यागः सामाश्रयत्वमयोग्यत्वादप्रतिपद्यमानो न रेवतीवारवन्तीयवाक्ये शक्योऽनुवदितुम् । प्राप्तिप्रमाणाभावात् । यत्तु वारवन्तीयस्य साध्यत्वेनाऽऽश्रयत्वप्रतिपत्तिक्षमं स्तोत्रं न तस्य प्रकरणम् । आतिदेशिकत्वादग्निष्टुति स्तोत्राणाम् । आह च ।

---

१ शक्यमकर्मान्तरत्वमध्यवसातुमित्यस्यानुषङ्गः ।

स्तोत्रसाधनभूतत्वं साम्नो योग्यतया स्थितम् ।
स्तोत्रं च प्रकृतं नास्तीत्याश्रयो न प्रतीयते ॥

अथोच्येत यथाऽनेन शक्यते यागः कर्तुं तथा कुर्वदाश्रयिष्यति । यथा च शक्नोति याग आश्रयत्वं प्रतिपत्तुं तथा प्रतिपत्स्यते । सर्वाख्यातसहकारिशक्त्यनुसारेणावगमात् । 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इत्यनेन न्यायेनाङ्गभूतस्तोत्रद्वारेणाऽऽश्रयाश्रयिसंबन्धः सेत्स्यतीति । तदनुपपन्नम् । उक्तं ह्येतत् ।

तन्नामाङ्गेषु कल्प्येत यदङ्गत्वेन चोदितम् ।
प्राधान्यावस्थितं यत्तु तदङ्गं नोपसर्पति ॥

'सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपः' इति सप्तदशारत्नित्वं गुणत्वेन चोद्यमानं साक्षाद्वाजपेयस्यासंभवाद्यथा शक्नोति तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानात्तदङ्गपशुयूपाङ्गत्वेनावधार्यते । यदि तथैव वारवन्तीयमपि यागाङ्गत्वेन चोद्येत ततस्तत्रासंभवात्तदङ्गानि स्तोत्राण्युपसर्पेत् । इदं पुनः फले विहितं गुणभूतां क्रियामाश्रयत्वेनापेक्षमाणं यदि योग्यां लभते ततो गृह्णाति । अथ न लभते ततो वाक्यादर्थान्तरत्वं प्रतिपद्यते । न चैतदन्यथाऽनर्थकं भवति । कर्मान्तरविधाने सुतरामर्थवत्त्वात् । अत्यन्तभेदाच्च यागस्तोत्रयोर्न स्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुम् । तत्र यथैव क्रत्वन्तरे श्रुतं क्रत्वन्तरे क्रियेत तादृगेवैतत्स्यात् । वाजपेयस्येति तु सामान्यसंबन्धमात्रवाचिनी षष्ठी पारम्पर्ययागेऽप्यविरुद्धेति वैषम्यम् । यद्यपि स्तोत्रद्वारेण क्रतोराश्रयत्वं स्यात्तथाऽपि सर्वस्तोत्रेषु प्रसज्यमानेष्वग्निष्टोमसामेत्यनर्थकं भवेत् । तत्राग्निष्टोमसाम्नि वाक्येनैवाऽऽश्रये कल्प्यमाने वाक्यभेदः, पुनरपि च वाक्येनाग्निष्टोमसाममात्रसंबन्धेऽवगम्यमाने यद्येतस्यैवेति विशेष्यते ततोऽपि वाक्यभेदः । एतस्यैवेति च पूर्वं संबन्धे तथैव सर्वतदीयस्तोत्रसंबन्धापत्तेराग्निष्टोमसामेति विशेषणात्स एव वाक्यभेदः । ऋक्सामसंबन्धकरणकृतं चातिगौरवं स्थितमेव । ननु चास्मिन्नग्निष्टुत्याश्रयत्वेन लब्धे पूर्वविधिनैव शेषमवाप्स्यते । वारवन्तीयं हि क्रतुमाश्रयद्यत्र स्थाने स्थितं साधयद्दृष्टं न ततोऽन्यत्र भविष्यति । क्रतुरपि च तन्नान्यस्तोत्रगामित्वेनापेक्षिष्यते । प्रकृतक्रत्वग्निष्टोमसामसंबन्धि वारवन्तीयातिक्रमकारणाभा-

१ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८)। २ औदुम्बराधिकरणवार्तिक इति शेषः। ३ यागेऽपीति—पशुयागेऽपीत्यर्थः। ४ प्रसज्यमानेष्विति—आश्रयतयेति शेषः। ५ अग्निष्टोमसाम्नि—अग्निष्टोमस्तोत्र इत्यर्थः। ६ पूर्वविधिनैव शेषमिति—प्राकरणिकेन 'वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्' इत्यनेनैव विधिना वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्संबन्ध्याग्निष्टोमस्तोत्रसंबन्धप्राप्तेर्न वाक्यभेद इत्यर्थः।

वाच्च न क्रत्वन्तरस्तोत्रान्तरसंबन्धाशङ्का। नैतदेवम्। यदि हि वारवन्तीयाग्निष्टोमसामवि-
धिवाक्यं रेवतीवाक्येनापेक्ष्येत तत एवं विज्ञायेत। न तु तदपेक्षाऽस्ति। गुणादिवाक्यानां
परस्परसंबन्धाभावादित्युक्तं प्राक्। पूर्वसंबन्धविलक्षणश्चायं क्रतोर्वारवन्तीयेन संबन्धो
न तत्कल्पितस्थानविषयत्वं प्रतिपत्स्यते। कर्माङ्गभूतस्य हि तस्यैतत्क्रत्वग्निष्टोमसामत्वं
विज्ञातम्। इदानीं पुरुषार्थभूतत्वाद्वेदस्तावन्न तदेव स्थानं कल्पयति। सामान्यतो
दृष्टकल्पनायाश्चैवं जातीयकेष्वप्रमाणत्वमुक्तम्। आह च।

फलाय विहितं साम स्वतन्त्रं रूपमात्रतः।
वेदस्वाध्यायमेवैकमुत्पत्त्यर्थमपेक्षते ॥

यदि वारवन्तीयमग्निष्टुत्येव प्रथममुत्पाद्येत ततो गत्यन्तराभावादनुक्तमपि तद्विषयं
विज्ञायेत। इदं पुनः समाम्नायमात्राधीनोत्पत्ति तत एव गृहीत्वा फलाय चोद्यते। तत्र
क्रत्वन्तरस्तोत्रान्तरैरेतत्क्रत्वग्निष्टोमसाम्नो न कश्चिद्विशेषः। यदि च वारवन्तीयसंस्कारः
कश्चिद्विधीयेत ततः कथंचिद्व्रीहिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेत्। न चैवमस्ति।
तस्मान्नाग्निष्टोमसामसंबन्धसिद्धिः। ननु च पुरुषार्थमपि सदेतत्क्रतुमसाधयन्न शक्नोति
पुरुषार्थं भवितुमिति प्रासङ्गिक्यां क्रतुसिद्धौ पूर्वक्लृप्तं स्थानं लभ्यते। यथेज्यार्थे[1] दधिप
यसी प्रणीताधर्मानुपलभेते। तत्रैवैतद्भवति यत्र गुणभूता धर्मा भवन्ति। न चेहाग्निष्टो-
मसामत्वं नाम वारवन्तीयस्य गुणः। प्रकरणग्रहणे हि सति गुणत्वमपि स्यात्। तदेव
त्वद्याप्यसिद्धावस्थम्। यदि तु केनचित्प्रकारेणाग्निष्टोमसामसंबन्धोऽवगम्यते ततस्तद्धर्मा-
स्तस्य प्रणीताधर्मवन्नैव कश्चिद्वारयिष्यति। तस्मान्नैषोऽपि परिहारो भवतीत्यपूर्वकर्मविधि-
नैवैकवाक्यत्वमुपपादनीयम्। तथा सति हि यद्यपि सर्वमप्राप्तं तथाऽपि विशिष्टविधिना
शक्यं विधातुम्। किं पुनर्यदा निकायित्वात्पूर्वाग्निष्टुद्धर्मेष्वत्रादिश्यमानेषु बह्वेव प्राप्तम्।
एतच्छब्दस्तावद्धर्मलक्षणयाऽनुवादो भविष्यति। न चानुवादे लक्षणादोषः। प्रस्तूयमा-
नकर्मवचनत्वेन वा 'अथैष ज्योतिः' इत्यादिवन्मुख्यरूपेणैव वर्तिष्यते। तदा वार-
वन्तीयं क्रत्वर्थभूतमातिदेशेनैव प्राप्नोतीति तदप्यनुवदिष्यते। क्रत्वाशब्दकल्पितरेवती-
वारवन्तीयसंबन्धविशिष्टयागमात्रविधानात्तु लाघवं विधेः। नन्वग्निष्टोमसाम्नो रेवतीवार-
वन्तीयसंबन्धो यागश्चात्र विधीयत इत्यन्यैर्विशिष्टविधिभिर्वैषम्यं विधायकस्य स्यात्।
तथा हि।

---

१ यथेज्यार्थे, इति—अभ्युदितेष्टौ यागार्थयोरपि दधिपयसोः 'सह श्रपयाति' इति प्राकर-
णिकेन वाक्येन तण्डुलैः सह श्रपणविधानेन प्रसङ्गात्प्रणीताकार्यापन्नत्वेन यथा तद्धर्माः प्राप्नुवन्ति
तथेति दृष्टान्तभागाशयः।

समेष्वेवंजातीयकेषु भिन्नवाक्येषु कर्मयुक्तं फलं भवेत् । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति ।

नैकप्रयत्नसाध्यत्वं क्रियान्तरविशेषणे ।
तेन क्रियां विधायान्यस्तत्र कार्यः पुनर्विधिः ॥

यान्येकक्रियाविशेषणानि भवन्ति तानि तया विधीयमानयाऽर्थादाक्षिप्यमाणानि न विधायकव्यापारं भिन्दन्ति । क्रियान्तरविशेषणे पुनर्विधीयमाने तया क्रियया संबन्धरहितयाऽनाक्षिप्यमाणेऽवश्यं विधायकस्याऽऽवृत्तिरेष्टव्येति वाक्यभेदः प्राप्नोत्येव । नैष दोषः ।

कृत्वा शब्दार्थमेवैकं गृह्णीते भावनोत्तरा ।
सोऽपि स्वगोचरप्राप्तं ग्रहीष्यति विशेषणम् ॥
नवेन क्रतुना पश्चाद्दक्सामग्रहणे कृते ।
क्लृप्तस्थानेन साम्नैव रेवतीस्थानकल्पना ॥

रेवतीवारवन्तीयसंबन्धं निष्पाद्योत्तरभावनापेक्षोऽवस्थितः स्वविशेषणविशिष्टः कृत्वाशब्दार्थः क्रतुना गृह्यते । अतश्च स्वविशेषणाक्षेप एव क्रतोः । स तु तत्संबन्धं साक्षादनुपजीवन्गुणभूतत्वादङ्गेषु निक्षिपन्नतिदेशाविज्ञातस्थानवारवन्तीयवशेन रेवतीरपि तद्विषयाः कल्पयति । तेन यद्यप्यत्र वाक्येऽग्निष्टोमसाम न विधीयते तथाऽपि क्रतुविशेषणमपि तत्र संक्रामतीत्यदोषः । अतश्च प्रकृतयागसंबन्धस्त्वत्पक्षे वारवन्तीयस्य नास्ति । पश्य ।

आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रीयते क्रिया ।
वारवन्तीयगीतेस्तु क्रियया किं प्रयोजनम् ॥

दधिगोदोहनादीनि क्रियया विना करणत्वमलभमानानि तामपेक्षन्ते । वारवन्तीयं पुनर्गायतिधातुवाच्यक्रियात्मकत्वाद्विनैव क्रियान्तरेण यागवत्फलभवनसमर्थमित्यनपेक्षत्वाद्यागेनासंबध्यमानं स्वतन्त्रमेव रेवतीषु गीयमानमग्निष्टुत्प्रयोगाद्बहिरेव फलं साधयेत् । ततश्चैतस्यैवेति चाग्निष्टोमसामेति च कृत्वाशब्दश्च यजेतेति च सर्वमसंबद्धं स्यात् । तस्माद्यागात्फलम् । स च पूर्वविलक्षणविशेषणविशिष्टत्वात्कर्मान्तरम् । **समेष्विति**—अयोग्यत्वाद्यागगुणयोराश्रयाश्रयिसंबन्धानपेक्षत्वाभिप्रायम् । क्रियात्मकत्वाद्वा क्रियान्तरानपेक्षत्वमुच्यते । **भिन्नवाक्येष्विति** । पक्षद्वयेऽपि गुणफलसंबन्धस्य यागान्तरविधानस्य वाऽर्थान्तरत्वात्सेत्स्यत्येव लक्षणतो वाक्यभेदे पूर्वक्रतुसंबन्धे भवत्येव किंचिदेव वाक्यरूपम् । क्रत्वन्तरसंबन्धे त्वत्यन्तभेद इत्यभिप्रायः ।

न ह्येतस्य रेवत्यः सन्ति, यास्वस्य वारवन्तीयं भवेत्। तत्र रेवत्यो भव-न्ति, तासु च वारवन्तीयं विधीयेतेति वाक्यं भिद्येत। अथोच्येत—अस्य पूर्वा रेवतीरुपादाय तासु च वारवन्तीयं कृत्वा, एतेन यजेतेत्यनुवदतीति। तथाऽग्निष्टोमसामेति नावकल्प्येत। अथाग्निष्टोमसामकार्ये भवतीत्यु-च्यते। एतस्यैवेत्येतदविवक्षितं स्यात्। उभयस्मिन्विवक्ष्यमाणे भिद्येत वाक्यम्। तस्मात्कर्मान्तरम्। अथ कर्मान्तरे कथमवाक्यभेदः। रेवतीषु ऋक्षु वारवन्तीयं साम कृत्वा पशुकामो यजेतेत्यपूर्वो यागः सर्वैर्विशे-षणैर्विशिष्टो विधीयते। तेनैकार्थत्वं विभागे च साकाङ्क्षत्वमित्येक-वाक्यत्वमुपपद्यते। नन्वर्थभेदो यागश्चैवं ह्यपूर्वः कर्तव्यः। रेवतीषु वारवन्तीयमपूर्वमिति। नेति ब्रूमः। निर्वृत्तवारवन्तीयरेवतीगुणको यागो विधीयते। न वारवन्तीयनिर्वृत्तिः।

न ह्येतस्य रेवत्यः सन्ति—आनन्तर्यात्तावदेषा वचनव्यक्तिः प्रतिभाति, एतस्य या रेवत्यस्तासु वारवन्तीयं कृत्वेति। तत्र यद्यपि प्रकरणलभ्यत्वादेतस्येति विशिष्टानुवादो न वाक्यं भिनत्ति तथाऽपि रेवतीस्वरूपकर्तव्यतैव तावदप्राप्तेति नानूद्यते। तत्र रेवत्यः प्रयोक्तव्याः, तासु च वारवन्तीयमित्येको वाक्यभेदः, एतच्छब्दवैयर्थ्यं च। अथ त्वेतच्छब्दानुग्रहार्थमेतस्य रेवत्यः कर्तव्याः, तासु च वारवन्तीयं, तच्च फलायेति विधीयते यजिश्चानूद्यत इति तथाऽप्यर्थत्रयनिमित्तवाक्यभेदाभ्युपगमेना-ग्निष्टोमसामसंबन्धो विधातुमनुवदितुं वाऽशक्यत्वादुभयथाऽपि नावकल्पते। अथ सोऽपि विधीयेत तथा सति पूर्वस्माद्विध्यपगमादग्निष्टोमसाममात्रप्रसङ्गादेतस्यै-वेत्यनर्थकं, विधीयमाने वाक्यभेद इत्येका ग्रन्थयोजना। अथवा—यथाक्र-मावस्थित एवैतच्छब्दो रेवतीविशेषणं स तथाभूत एवाभ्युपगम्यते। ततश्चैवं वचनं व्यज्यते—एतस्य या रेवत्यस्तासु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वेति। तत्तु कस्य क्रतो-रित्यविशेषणादेतच्छब्दस्य च रेवतीविशेषणत्वेनोपक्षीणत्वादेतस्याग्निष्टोमसामेति न लभ्यते। तद्विवक्षायां वा पुनरपि वाक्यभेदः। इहैव सर्वाः पूर्वपक्षवचनव्यक्तीर्निराकृत्य सिद्धान्ते कथमवाक्यभेद इति प्रष्टव्ये पूर्वपक्षवादी विस्मितः पृच्छति। तथा नाम संप्रति विहिते सति अनेनाऽऽकाश एवेयन्तो वाक्यभेदा इन्द्रजालवदेव दर्शिताः। ततः पृच्छामि तावदेतस्य कथमवाक्यभेद इति। सिद्धान्तवादी त्वप्राप्तकर्म विधीयते। विशिष्टविधानोपपत्तौ सत्यामेकार्थत्वादित्याह। नन्वर्थभेद इति—क्तान्ताख्यातोपात्त-भावनाद्वयैकवाक्यत्वासंभवाभिप्रायेण। नेति ब्रूम इति—गुणभूतैकभावनाविशिष्टप्रधा-

अर्थाद्रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिर्वर्त्स्यति । शक्यते च तन्नि-र्वर्तयितुम् । उच्यते । रेवतीनां वारवन्तीयस्य च संबन्धो न विहितः स्यात् । तत्र च रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि भवेयुः । वारवन्तीयं चान्यास्वपि ऋक्षु । नैष दोषः । कृत्वेत्यभिनि-र्वृत्तः संबन्धो यागायोच्यते तेन संबन्धो गम्यते । द्वावप्येता-वर्थौ कृत्वेत्येष शब्दः शक्नोति वदितुमभिनिर्वृत्तिं पूर्वकालतां च । यथा शोणमानयेति रक्तगुणसंबद्धोऽश्वः शब्देनैवाऽऽनयतौ विधीयते

नभूतभावनान्तरविधानाभिप्रायम् । **रेवतीनां वारवन्तीयस्य च संबन्धो न विहितः स्यादिति—** विशेषणविशेषणानामविधेयत्वाद्विङ्गा तावन्न विधीयते । क्त्वाशब्दश्च नैव विधौ स्मर्यते । तेन यद्यपि संबद्धा भावनाऽभिधीयते तथाऽपि विध्यधीनप्रवृत्तित्वात्पुरुषः सतीमपि तामसतीमिव प्रतिपद्यते । तेन यागभावनामात्रविशेषणत्वाद्रेवतीवारवन्तीययोस्तदबहिर्भावमात्रेण प्रयोक्तव्ययोरन्योन्यनियमप्रमाणाभावादेकस्तोत्रविषयत्वे तदेकदेशानियमे चासति रेवतीषु ऋक्ष्वन्यान्यपि गायत्रामहीयवादीनि सामानि प्राप्नुवन्ति । सामापि वारवन्तीयमन्यास्वावापभूतासु गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु प्राप्नोति । तत्र रेवतीषु वारवन्तीयमिति संबन्धप्रतीतिर्व्यर्था स्यात् । अतो वारवन्तीयमेव यथावधृतस्थानमुद्दिश्य रेवत्यो विहिता इति । **नैष दोषः ।**

विधित्वं यद्यपि श्रुत्या न कृत्वेति ब्रवीत्ययम् ।
तथाऽप्येवंविधे तस्य विधित्वं फलमिष्यते ॥

सर्वत्रैव यत्रेदं कृत्वेदं कुर्यादिति श्रूयते । तत्र यदि तावत्क्त्वान्तधातुवाच्या क्रियाऽन्यत एव प्राप्ता ततो निमित्तार्थं श्रवणं भवति । अथ तु न प्राप्ता तत उत्तरस्याः करणं पूर्वनिर्वृत्त्युत्तरकालत्वेन विहितं तामननुष्ठाय यथा कर्तुं न शक्यत इत्यर्थादवश्यं कर्तव्या सती विहितवद्विज्ञास्यते । न चेह रेवतीवारवन्तीयसंबन्धः प्राग्विधेः कुतश्चित्प्राप्तो येन निमित्ततयाऽऽश्रीयेत । तस्मादनुष्ठेय एव विज्ञायते । यदि तर्ह्यनुष्ठेयत्वेन संबन्ध उपपन्नः कथमुत्तरयाऽनुष्ठेयत्वोपात्तयैव सह संबध्यते । तदर्थमाह— **द्वावप्येतावर्थौ कृत्वेत्येष शब्दः शक्नोति वदितुमिति ।** कथमेकेनानेकार्थावगतिरिति चेदत आह—दृष्टा हि क्वचिदियमपि गतिः । **यथा शोणमानयेति ।** प्रमाणान्तरप्राप्तेऽप्यानयतौ रक्तोऽश्वश्चोद्यमानो न रक्ताश्वशब्दाभ्यामिवाभिहितो वाक्यभेदं जनयति । तथाऽत्र त्वाशब्दोपात्ता निर्वृत्तिः पूर्वकालत्वं चेति । अथवा ।

---

१ 'त्रीणि ह वा यज्ञस्योदराणि । गायत्री बृहत्यनुष्टुप् च । अत्र ह्येवावपन्ति ' इति वचनान्नुराधेनेति शेषः । २ यथेति—यथा विहितं तथेत्यर्थः ।

इति न वाक्यभेदो भवत्येवमत्रापि द्रष्टव्यम् । नन्वेवमपि बहवोऽर्था रेवत्यो वारवन्तीयं तत्संबन्धो यागः पशुकामश्चेति । नैष दोषः। बहवः श्रूयन्ते। एकोऽत्र विधीयते यागो विशिष्टः। ननु रेवत्योऽपि विधीयन्ते वारवन्तीयमपि । यदि न विधीयेरन्नैव तद्विशिष्टो यागः प्रतीयेत । न ह्यविधाय विशेषणं शक्यते विशिष्टो विधातुम् । तस्माद्बहुषु विधीयमानेषु नैकार्थ्यम् । अत्रोच्यते । अर्थ इति प्रयोजनम-

तत्रैव न विधीयेत विशेषणविशेषणम् ।
यत्र द्रव्याङ्गभूतं तन्न कर्माङ्गं प्रतीयते ॥

"तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गभूतमर्थस्य गुणभूतत्वात्" [1] इति द्रव्यविशेषणानां विध्यसंस्पर्शो वक्ष्यते । रेवतीवारवन्तीयसंबन्धस्तु करोतेर्विशेषणम् । सामान्यभूतत्वाच्च करोत्यर्थस्तद्रहितो नानुष्ठेयत्वं प्रतिपद्यते । तेन मृष्यामहे हविषां विशेषणमितिवद्यजिभावनाविशेषणस्य करोत्यर्थस्यावश्यं रेवतीवारवन्तीयसंबन्धविशिष्टताऽभ्युपगन्तव्या । तथा च क्रियाविशेषणानामपि प्रयाजादीनां विशेषणानि द्रव्यदेवतादीनि दर्शपूर्णमासादिषूपयोक्ष्यन्ते । तस्मान्निष्पन्नसंबन्धविशेषितायां भावनायामृक्सामयोर्नियमः सेत्स्यति । क्त्वाशब्दश्चात्र प्रतिपत्तिक्रमनियमनिर्वृत्त्यर्थ एव द्रष्टव्यो नानुष्ठाननिर्वृत्त्यर्थः । अग्निष्टोमसाम्नः प्राग्यागादप्रयोगात् । अतो नैवं विज्ञायते रेवतीषु वारवन्तीयं प्रयुज्य यष्टव्यमिति । किं तर्हि, एवं करिष्यामीति परिकल्प्य यागः प्रक्रमितव्य इति । नन्वेवमपीति । यावदभिधेयं विधिकल्पनादनेकार्थत्वान्नैकवाक्यत्वमिति मन्यते । नैष दोष इति । न तावदभिधेयनानात्वेनानेकार्थत्वं भवतीत्युक्तम् । अथ प्रयोजनभूतविधेयनानात्वमेव मन्येथाः । तत्रोच्यते ।

श्रूयन्ते बहवोऽत्रार्था एक एव विधीयते ।
विशिष्टा भावना सा च याग इत्युपलक्षिता ॥

ननु रेवत्योऽपि विधीयन्त इति । यदि श्रुतमात्रानुपात्येवानेकार्थत्वं भवेत्तत एष परिहारः स्यात् । एते तु सर्वे विधीयमानत्वात्प्रयोजनभूतास्तस्मादनेकार्थत्वमस्त्येवेति । उच्यते ।

१ (अ० ४ पा० १ अ० ५ सू० ११)। २ (अ० ४ पा० १ अ० ५) इत्यत्रेति शेषः।
३ 'यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत्' इत्यत्र नित्यस्याऽऽर्तिमात्रस्य कादाचित्कत्वव्याप्यनिमित्तत्वायोगेन यथाऽऽर्तेर्हवीरूपविशेषणमावश्यकं तद्वदिति दृष्टान्तभागाशयः।

भिधीयते । यावन्ति पदान्येकं प्रयोजनमभिनिर्वर्तयन्ति तावन्त्येकं वाक्यम् । न चात्र बहूनि प्रयोजनानि । न ह्यत्रानेकस्याभिप्रेतस्यानेकं पदं विधायकमस्ति । रेवतीष्विति नैतत्केवलं रेवतीनां विधायकम् । रेवतीषु वारवन्तीयमित्यत्रापि पदद्वये वारवन्तीयशब्दो द्वितीयान्तः । नास्मात्संबन्धोऽभिप्रेतो गम्यते । प्रातिपदिकार्थेऽस्य व्यतिरेकात् । कृत्वेत्यपि करोतिर्न संबन्धमात्रे पर्यवसितः परप्रयोजनसंबन्धमाह । एवं विशिष्टस्तु यजतिर्न परार्थः । तदेकमेषां पदार्थानां प्रयोजनम् । तस्मादेकवाक्यत्वम् । गुणे पुनः फले प्रकल्प्यमानेऽग्निष्टोमसाम्नः कार्ये वारवन्तीयम् । एतस्य च यदग्निष्टोमसामेति वाक्यभेदः स्यात् । अथोच्येत, रेवत्यादिसर्वविशेषणविशिष्टो याग एतस्याग्निष्टुतो विधीयेत । तथाऽपि पशुकामसंबन्धाद् भिद्येत वाक्यम् । अथैवमुच्येत । रेवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशुकामो यजेतेति । नैवं

विधेयमात्रमप्यत्र नार्थ इत्यभिधीयते ।
प्रधानविधियुक्तोऽर्थः स चैकोऽत्र विधीयते ॥

तदाह—न ह्यत्रानेकस्य प्रयोजनत्वेनाभिप्रेतस्यानेकं पदं विधायकमिति । तथा ह्यवान्तरकर्मत्वात्तत्क्रियाणां न प्राग्यजिभावनातः पर्यवसानम् । विशिष्टविध्युत्तरकालं तु न किंचिदपेक्ष्यते । तस्मात्सिद्धमेकार्थत्वादेकवाक्यत्वम् । गुणविधित्वे चोक्ता वाक्यभेदाः । अथोच्येत इति । एतच्छब्दसमर्थनार्थम् । सिद्धेऽपि कर्मान्तरत्वे कर्मयुक्तफलपक्षात्पक्षान्तरमिति निराक्रियते । तत्रैषा वचनव्यक्तिः—रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा, एतस्याङ्गत्वेन यजेतेति । किमेवं भविष्यति । प्रकरणं तावन्न बाधिष्यते । एतस्यैवेति च प्रकृतग्राहि समीपस्थितसंबन्धिपदमनुग्रहीष्यते । तत्रोच्यते । न । पशुकामपदानर्थक्यप्रसङ्गात् । तदुपरित्यागे वाक्यभेदप्रसङ्गः । न ह्येकस्य क्रतुं फलं च प्रति युगपद्विधानमवकल्पते । अथैवमुच्येत रेवतीषु कृतेनेति । प्रथमोपन्यस्तमेव पक्षं दोषान्तराभिधित्सया पुनरुपन्यस्यतीति केचित् । अथवा नैवम् ।

---

१ प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाया एवानुशासनादिति भावः । २ प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकादिति पाठान्तरम् । ३ अथैवमित्यादि शङ्काभाष्यं गुणफलान्वयस्यैवाभिधानात्पुनरुक्तमिव भासमानं परमते वारवन्तीयस्य रेवतीषु प्रगाणेन वायव्यगर्भत्वहानादाश्रयवैलक्षण्यरूपदोषान्तरोक्त्यर्थत्वेन व्याकरोति–अथेत्यादिना । ४ अग्निष्टुद्यागस्यैव गुणान्तरविशिष्टस्य फलान्वयाभिधानार्थमेतद्भाष्यमिति । स्वमतेन गुणकामत्वापरित्यागेनैवार्थान्तरं प्रदर्शयितुमाह–अथवेत्यादिना ।

शक्यम्। ऋगन्तरप्रगाणाद्विशेषहानाद्वैगुण्यं स्यात्। नन्विदानीमेवोक्तं शक्यते हि रेवतीषु वारवन्तीयं कर्तुमिति। सति वचने शक्यम्। असति वचने न वारवन्तीयग्रहणेन गृह्यन्ते। वचनं तर्हि भविष्यति। पशुकामो रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिवर्तयेत्। ततो यजेतेति यजतिरनुवादः। यदि वचनं रेवतीषु वारवन्तीयसंबन्धस्य, सिद्धं कर्मान्तरं, नाग्निष्टुतो गुणविधिः। ननु ततो यजेतेति यागानुवादाद्यागेनास्याङ्गप्रयोजनसंबन्धो भविष्यति। नैवं शक्यम्।

कथं तर्हि गुणकामेषु याज्ञिकानां द्वयी प्रतिपत्तिः, केषांचिन्मीमांसकवदेव गुणात्फलम्। अपरेषां तु गुणः क्रत्वर्थ एव तद्वतस्तु क्रतोः फलान्तरसंबन्धः। अत्रैषा वचनव्यक्तिः। नित्यं तावदनेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत। यदि तु पशुकामः स्यात्ततोऽनेनैव रेवत्यादिविशिष्टेनेति। तथा सति च—

प्रत्ययः संनिकृष्टार्थविधिं तावत्करिष्यति।
न चान्यपर उत्पत्तिं विधानाच्च विशिष्टता॥

यागं हि फले विदधत्प्रत्ययो न विप्रकृष्यते। न चानुत्पत्तिपरः सन्नुत्पत्तिमपि कल्पयिष्यति। अनेकार्थविधानं च यथैवोत्पत्तिविधौ कर्मविधाननिमित्तं लभ्यते, तथा फलविधावपि फलोद्देशेन कर्मविधानादित्येवं मन्यमानो वदति—**अथ रेवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशुकामो यजेतेति।** स्तोत्रद्वारेण यागसाधनत्वोपपत्तेः करणतृतीयैषा। अथवेत्थंभूतलक्षणा। अनेनैवेत्थंभूतेन पशुकामो यजेतेति। तत्रोत्तरम्। **नैवं शक्यम्। ऋगन्तरप्रगाणाद्विशेषहानाद्वैगुण्यमिति।** यदि तदेवेदं कर्म ततस्तस्य वायव्यास्वग्निष्टोमसाम विहितं तदृगन्तरे रेवत्याख्ये गीयमानं पूर्वविहितवायव्याख्यविशेषहानाद्विगुणं भवेत्। नन्विदानीमेवाऽऽत्मीये पक्षे भवतैव तत्र रेवतीषु ऋक्ष्वन्यान्यपि सामानि प्राप्नुवन्त्येवं पर्यनुयुक्तेनाभिहितम्। नैष दोषः। कृत्वेति निर्वृत्तः संबन्धो यागायोच्यते। द्वावेतावर्थौ कृत्वेत्येष शब्दः शक्नोति वदितुमिति। सिद्धान्तवादी त्वपूर्वकर्मविधावनेकार्थविधानं शक्यं नान्यत्रेति मन्यमान आह—**सति वचने** मत्पक्षे **शक्यं** भवत्पक्षे त्वसति वारवन्तीयग्रहणमात्रेण लभ्यमानासु रेवतीष्वशक्यमिति। परः पुनराह—**वचनं तर्हि भविष्यतीति।** तेनैवाभिप्रायेण। फले विशिष्टकर्मविधानात्कृत्वाशब्दस्य चाविधायकत्वात्। **यजिरनुवाद**—इति च सत्यपि फलं प्रति विधान उत्पत्त्यविधानाभिप्रायेण। सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रेतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्तिफलं कथयति—**यदि वचनं** सिद्धं तर्हि कर्मान्तरं न पूर्वस्यैवाग्निष्टुतो गुणविधानमिति। **ननु ततो यजेतेति यागानुवादादिति** वचनेनानिराकृतत्वादद्यापि स्वपक्षमेव बलीयांसं मन्यते। **नैवं शक्यमिति** सिद्धान्तविवरणम्। यदि हि रेवतीगुणकं वारवन्तीयं यागं

यागं प्रत्यङ्गभावे विधीयमाने पशुकामं प्रत्यसंबन्धः । उभयसंबन्धे वाक्यं भिद्येत । अथ यागसंबधोऽनुवादः प्रकरणेन चाङ्गता । नेदमुपपन्नम् । प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत्तरम् । तस्मात्कर्मान्तरं यागगुणकं वा रेवतीषु वारवन्तीयं, तद्गुणको वा यागः । तत्र यागपशुकामयोः संबन्धस्य विधात्रीं यजतेरुपरितनीं विभक्तिमुपलभामहे लिङम् । न तु रेवतीवारवन्तीयसंबन्धस्य विधायकं साक्षात्किंचिदुपलभ्यते । तस्मात्सर्वविशेषणविशिष्टो यागः पशुकामस्य विधीयत इति सिद्धम् । अथ पुनर्विशिष्टे यागे विधीयमाने तद्रेवतीषु वारवन्तीयं कथम-

---

प्रति गुणत्वेन विधीयते ततोऽवश्यं स उद्देष्टव्यः । ततश्चोद्दिश्यमानत्वादेव फलपदं न तेन गुणेन वा संबध्यत इत्यनर्थकमेव स्यात्संबध्यमानं[1] वा वाक्यं भिन्द्यात् । गुणविशिष्टकर्मविधाने वाऽप्रत्यभिज्ञायमानत्वादेकान्तेन कर्मान्तरत्वम् । न[2] च यत्पशुकामो यजेतेत्यप्राप्तत्वादनुवादः संभवति । एतेन रेवतीवारवन्तीयाविधिं प्रत्यस्य निमित्तत्वं प्रयुक्तम् । अतश्च न वारवन्तीयं केनचिद्बलवत्तरेण प्रमाणेन रेवतीभिः संबद्धमिति विशेषहानाद्विगुणं भवेत् । **अथ यागसंबन्धोऽनुवाद** इति । गुणादेव फले सति प्रकरणादवगतं यागाङ्गत्वमस्मिन्वाक्येऽनुवदिष्यत इति । कः पुनराश्रयाश्रयिसंबन्धात्पूर्वनिराकृतादस्य विशेषो येनोपन्यस्यते । स उच्यते । तत्र हि '[3]आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इत्येतन्निराकृतम् । अङ्गत्वज्ञाने तु तत्संभवादग्निष्टोमसामसंबन्धः सुलभ इत्यभिप्रायः । तन्निराकरोति—**प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत्तरमिति** । आश्रयाश्रयिसंबन्धो हि फलसंबन्धानुगुणत्वात्संभवन्गृह्यते । स तु न संभवतीत्युक्तम् । अङ्गाङ्गिसंबन्धस्तु क्रतुकथंभावग्रहणात्स्यात् । तच्च नास्ति । "[4]असंयुक्तं प्रकरणात्" इति वक्ष्यति । संयुक्तं चैतत्फलेन । तस्मादविरोधाद्गुणफलविशिष्टकर्मान्तरविधानम् । तत्रैतत्स्यात् । सत्यपि कर्मान्तरत्वे तदनुगृहीताद्गुणादेव फलमिति । तद्धि नन्य भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रत्ययसंनिकर्षेण यागफलसंबन्धावगमान्निराकरोति । तस्मात्कर्मविधिः । **अथ पुनर्विशिष्टे यागे विधीयमाने** क्रियान्तरस्या[5]ग्निष्टोमसाम्नो

---

१ संबध्यमानमिति–फलपदं गुणविशिष्टेन यागेन संबध्यमानं यागस्य गुणफलोभयसंबन्धापादकत्वाद्वाक्यं भिन्द्यादित्यर्थः । २ याऽपि च पूर्वं 'यदि तु पशुकामः स्यात्ततोऽनेनैव रेवत्यादिविशिष्टेन यजेत इति' वचनव्यक्तिरभिहिता साऽपि प्रमाणान्तराप्राप्तफलान्वयानुवादायोगादयुक्तेत्याशयेनाऽऽह–न चेत्यादिना । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० ११) । ४ (अ० ३ पा० ३, अ० ४ सू० ११) । ५ क्रियान्तरस्येति—क्रियान्तरस्य यागाख्यस्य विशेषणेन रेवत्याधारेण वारवन्तीयेन सह, अग्निष्टोमसाम्नः—अग्निष्टोमस्तोत्रस्य कथं संबन्ध इत्यन्वयार्थः ।

ग्निष्टोमसाम भवतीति । उच्यते । वचनादग्निष्टोमसाम्नः कार्यं भविष्यतीति । किमिव हि वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः। अथ यदुक्तमेतस्यैवेति । अनन्तरापेक्षं वचनमिति । तत्राऽप्यविरोधादेतद्धर्मकस्येति लक्षणाशब्दो भविष्यति । तस्मान्न गुणात्फलं कर्मान्तरमेवंधर्मकमिति सिद्धं समेष्वेवंजातीयकेषु कर्मयुक्तं फलमिति ॥ २७ ॥

(१३) सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥ पू०

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत सर्वे वै कामाः सौभर इति समाम्नाय ततः समामनन्ति हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामाय इति । तत्र विचार्यते । किं सौभरं वृष्टेर्निमित्तं हीषित्येतदपरं वृष्टेर्निमित्तम्, अथ सौभरमेव वृष्टेर्निमित्तम् । यदा तद्वृष्टेर्निमित्तं तदा हीषिति सौभरस्य निधनं

विशेषणेन कथं संबन्ध इति । तत्रोत्तरं वचनादिति । प्रागुक्तन्यायेनाऽऽतिदेशिकं[1] वचनं द्रष्टव्यम् । अग्निष्टोमसाम्नः कार्य इति । न किंचिदग्निष्टोमाख्यं सामावास्थितं विद्यते यस्य वारन्तीयं कार्यापन्नमिति कल्प्यते । तेन प्राकृतयज्ञायज्ञीयकार्यापत्त्यभिप्रायेणोक्तम् । अथवाऽग्निष्टोमसाम्न इति स्तोत्रस्यैव कार्ये तादर्थ्येन वर्तिष्यत इत्यर्थः । तस्मात्समेषु कर्मयुक्तं फलं स्यादिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

(इति रेवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥)

ज्योतिष्टोमे सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम विहितम् । पुनश्च तदेव ' यदि रथंतरसामा ' ' यदि बृहत्सामा ' इति च निमित्तयोर्विहितम् । ततः पुनः 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत' इति नित्यस्यैव सतः फलत्रयसंबन्धः कृतः। तथा च वक्ष्यति एवंजातीयकेषु कामेषु 'नित्यस्य समत्वात्' इति[2]। क्रत्वर्थपुरुषार्थं चैवंजातीयकं भवतीति वक्ष्यति ' एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ' इति[3] । एतदपि वक्ष्यति यथा विकल्पेनैतान्यस्य फलानि भवन्ति ' योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वात् ' इति[4] । तदेवं रूपं सौभरं प्रकृत्य पुनः श्रूयते ' हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ' ' ऊ इति स्वर्गकामाय ' इति । निधनमिति चान्त्या सामभक्तिरभिधीयते । तत्रैतद्विचार्यते । किं सौभरं निरपेक्षं फलानि साधयति, इमानि वृष्ट्यादीनि हीषादिनिधनफलानि पृथगेव भवन्ति, उत सौभरस्यैव तत्तत्फलं साधयतस्तत्त-

---

१ आतिदेशिकमिति— अग्निष्टुत्प्रकरणे श्रूयमाणं ' वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम् ' इति वचनं कर्मान्तरेऽतिदिष्टमित्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ६ अ० १६ सू० ४३) । ३ (अ० ४ पा० ३ अ० ३ सू० ५) । ४ (अ० ४ पा० ३ अ० ११ सू० २८) ।

कर्तव्यमिति। एवमूर्गित्यन्नाद्यकामस्य ऊ इति स्वर्गकामस्य च तुल्यो विचारः। कथं निधनादपरं फलं कथं वा निधनव्यवस्थार्थं श्रवणमिति। यद्येवमभिसंबन्धः क्रियते हीषिति वृष्टिकामाय कुर्यादिति, ततो निधनादपरं फलम्। अथैवमभिसंबन्धः—हीषिति निधनं कुर्यादिति, तदा निधनव्यवस्थार्थं श्रवणम्। तदा वृष्टिकामायेति सौरभविशेषणं क्रियते, न हीषा संबन्धः। किं तावत्प्राप्तम्। सौभरे निधनेऽपरः कामो विधीयत इति। कुतः। पुरुषश्रुतेः। पुरुषप्रयत्नस्यात्र श्रवणं भवति कुर्यादिति। तद्वृष्टिकामस्य हीषश्च संबन्धे कर्तव्ये वक्तव्यं भवति, न तु सौभरनिधनसंबन्धे। तत्र हि साङ्गं सौभरं कुर्यादिति प्रयोगवचनसामर्थ्यादेव सिद्धम्। तस्मात्कुर्यादिति पुरुषप्रयत्नवचनादवगच्छामो यतरस्मिन् पक्षे पुरुषप्रयत्नवचनमर्थवत्तरोऽयं पक्ष इति। तत्रास्मिन् पक्षेऽर्थवद्, निधनादपरं फलमिति। तस्मात्सौभर एकः कामः। भेदेन निधनादपि द्वितीयः काम इति।

न्निधनं नियम्यत इति। यद्यपि चात्र कर्मभेदाभेदौ न स्तस्तथाऽपि प्रसङ्गादुपन्यस्येते। अथवा कर्मभेदाभेदवत्फलापूर्वभेदाभेदावपि लक्षणार्थाविति संबन्धः। एवं चानुष्ठानेऽपि विशेषो भवति। यदा वृष्टिकामेन सौभरं प्रक्रान्तं तदेतरयोरपि निधनयोः स्वफलप्रार्थनावशेन प्रयोगः। अपि च वृष्टिप्रार्थनयोरपि भेदः कर्तव्यो यदि निधनादपरं फलम्। अथ तु निधननियमस्ततो हीषेव प्रयोक्तव्यमेकैव वृष्टिः प्रार्थयितव्या। एवमन्नाद्यकामस्वर्गकामयोरपि दर्शयितव्यम्। कुतः संशयः। केचित्तावद्भाष्यकारकृतेन वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानेन वर्णयन्ति किं हीषादिशब्दानां वृष्टिकामादिपदैः संबन्धोऽथ निधनपदेनेति। यद्यपि चोत्तरयोर्निधनमिति न श्रूयते तथाऽप्याकाङ्क्षावशेनानुषज्यमानं सर्वसंबन्धित्वेन कथ्यते। किं तावत्प्राप्तम्—

पुनर्विधानसामर्थ्यात्स्वार्थत्वाच्च फलश्रुतेः।
फलभूयस्त्वलाभाच्च हीषादेरपरं फलम्॥

यदि हि सौभरफलान्येवैतान्यभविष्यंस्ततः पुनर्वचनमनर्थकमापत्स्यत। न हि विधेयं तस्य तदा किंचिदपि लभ्यते। हीषादीनां शाखान्तरेषु सौभरनिधनत्वेन पाठादेव प्राप्तत्वात्। नियमार्था श्रुतिरिति चेन्न। श्रुतिप्राप्तानां नियमेन निवर्तयितुमशक्यत्वात्। सर्व एव तावन्नियमोऽन्यव्यावृत्तिफलत्वादन्याश्रयः। तथाऽपि तु यत्रार्थाक्षिप्तावस्थानि वस्त्वन्तराणि भवन्ति तत्रैकश्रवणवशेनेतरान्निवर्तते। न त्विह हीषादी-

अथवा वृष्टिकामायेति पुरुषश्रुतिः। वृष्टिं यः कामयते स पुरुषो वृष्टिकामशब्देनोच्यते। तदस्मिन् पक्षे श्रुतिर्विनियोक्त्री। इतरस्मिन् पक्षे पुनर्वृष्टिकामशब्देन पुरुषवचनेन सता सौभरं लक्ष्येत। तथा लक्षणाशब्दः स्यात्। श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा। तस्मात्पश्यामो निधने द्वितीयः काम इति। एवं च फलभूयस्त्वं भविष्यति। तस्मान्निधनेऽपरः कामः॥ २८॥

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन् कामश्रुतिः स्यान्निधनार्था पुनः श्रुतिः॥ २९॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न चैतदस्ति, यदुक्तं निधनेऽपरः काम इति। नैवं संबन्धः क्रियते वृष्टिकामाय हीषिति कुर्यादिति। कथं तर्हि। हीषिति निधनं सौभरस्येति। कथम्। हीषो वृष्टिकामसंबन्धे क्रियमाणे, निधनं कुर्यादिति संबन्धो न कृतः स्यात्। तत्र हीषिति निधनमिति नावकल्प्येत। तत्रोभयसंबन्धे वाक्यभेदः। तत्र निधनशब्दः प्रमादसमाम्नात इति गम्यते। न चैवंजातीयकः प्रमादसमाम्नात इत्युक्तम्। तस्मान्न हीषो वृष्टिकामेन संबन्धः। तेन न निधनादपरं फलम्।

नामर्थात्प्रयोगः, येनैकविधानादितरनिवृत्तिर्गम्येत। सौभरश्रुत्या हि तानि प्राप्यन्ते। तत्र न शक्यं विधिमात्रप्रवृत्तया पुनःश्रुत्या गत्यन्तरे संभवति बाधनं कर्तुम्। अस्मत्पक्षे तु काम्यत्वादन्यतरद्वचनं क्रत्वर्थप्राप्तेतरबाधेनैव भविष्यति। वाक्यान्तराविहितं च वृष्टिहीषादिसंबन्धं विदधद्वाक्यमर्थवद्भवति। वृष्टिकामशब्दश्च स्वार्थत्वेन संभवन्न निधनव्यवस्थापरे वाक्ये सौभरविशेषणार्थः कल्पितो भविष्यति। पुरुषार्थभूयस्त्वं च विध्यात्मके वेदे पुरुषप्रवर्तनसौकर्यादिष्यते। तस्मान्निधनादपरं फलमिति॥ २८॥

उच्यते

निधनश्रुतिवैयर्थ्यान्न हीषः फलसंगतिः।
निधनेन तु संबन्धे फलशिष्टं विशेषणम्॥

हीषा वृष्टिं कुर्यात्तां च निधनभूतेनेति वाक्यभेदः। तदसंबन्धे चाऽऽनर्थक्यम्। अस्मत्पक्षे न किंचिदनर्थकम्। सर्वस्य सौभरस्य वचनान्तरैरुक्तवृष्ट्यादिकामत्वेन तत्प-

अथ हीषो निधनसंबन्धे कथमवाक्यभेद इति । उच्यते । वृष्टिकामाय सौभरमस्त्येव । सौभरस्य निधनप्राप्तिरस्त्येव । तत्र हीषिति कुर्यादित्येष एवार्थो विधीयते । तस्मादवाक्यभेद इति । अतो निधनव्यवस्थेति गम्यते । एवमेव ऊर्गिति, ऊ इति च वदितव्यम् । सर्वस्य सौभरस्य ऊर्ग्वृष्टिस्वर्गकामत्वाच्छक्यते कामवचनैः सौभरं लक्षयितुम् । किमर्थं लक्ष्यत इति, निधनार्था पुनःश्रुतिर्निधनव्यवस्थां करिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

दानां च प्राप्तत्वाद्धीषादिसंबन्धमात्रे विधीयमाने वाक्यभेदाभावः । न च वचनमनर्थकं, निधनविशेषनियमार्थत्वात् । विनाऽपि च गुणकामत्वेनास्त्येवात्र सामान्यविशेषलक्षणो बाधः, सौभरशब्दस्य सर्वभक्तिसामान्यवचनत्वात्सौभरश्रुत्या हि परोक्षवृत्त्या निधनान्तरं प्राप्नोति । इदं पुनः प्रत्यक्षं, तस्माद्बलीयः । यथा चार्थादाक्षिप्यमाणं श्रौतेन निवर्त्यते तथा परोक्षवृत्त्याऽपीति । अथवा सौभरशब्दवाच्याया गीतेर्नैव किंचिद्बाध्यते । अक्षरविधानेनाक्षरान्तरमात्रबाधनात् । यदि हि गीत्यन्तरावयवो विधीयेत ततः सौभरावयवोऽपि बाध्येत । स्तोभाक्षरबाधस्त्वयं निधनविषय इत्यदोषः । तस्मान्निधननियमार्था पुनःश्रुतिरिति । एवं तु व्याख्यायमानेऽस्ति किंचिद्वाच्यम् । तदुच्यते

न तावत्संशयो युक्तो वचनव्यक्तिभेदतः ।
हीषो निधनसंबन्धो नेष्टो हि व्यवधानतः ॥

हीषिति निधनमिति व्यवहितकल्पनादोषादनिष्टः संबन्धः । तथोत्तरपक्षेऽपि—

निधने हीष्विधानं चेद्वृष्टिकामविशेषिते ।
विशिष्टार्थानुवादत्वाद्वाक्यभेदः स्फुटो भवेत् ॥

निधनानुवादेन हीषादिविधाने फलपदमनर्थकं पुनःश्रुतिवैयर्थ्यं च स्यात् । सौभरग्रहणेनैव हि निधनमात्रसंबन्धः प्राप्त इति न तन्मात्रवचनेनार्थः । तत्र यदि वृष्टिकामाय यद्यत्सौभरं तस्य यन्निधनमिति विशिष्टमनूद्य तत्र हीष्पदं प्रयुञ्जीतेति विधीयते ततोऽनेकसंबन्धकरणाद्वाक्यं भिद्येत । यद्यपि वृष्टिकामसौभरतन्निधनानि प्राप्तानि

---

१ निधनं सौभरप्राप्तिरस्त्येव, नियतं समाप्तिरस्त्येव, इति च पाठान्तरम् । २ सर्वभक्तीति–सर्वासां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधानाख्यानां भक्तीनां यत्सामान्यं तद्वचनत्वादित्यर्थः ।

तथाऽप्यनेकेषामपि संनिधिरस्तीति व्यवच्छेदार्थमवश्यं यत्नः कर्तव्यः । ततश्चानेकार्थत्वमिति दुर्बलः सिद्धान्तः । पूर्वपक्षनिराकरणमपि न सम्यक्कृतं, समाम्नायादेव हीषादीनां निधनत्वसिद्धेः । तस्मादेवं वर्णनीयम् ।

वृष्टिकामपदेनैव संबन्धे सति संशयः ।
फलेन साधनेनेति वाक्यसामर्थ्यवीक्षणात् ॥

अत्र हीषिति वृष्टिकामायेत्येवमेवावस्थिते संदेहः किं साक्षात्फलेन हीषः संबन्धोऽथ फललक्षितेन साधनविशेषेणेति । तदा च हीषिति निधनमिति, एतत्फलं भवतीति वचनव्यक्तिरिव भाष्यकारेण दर्शिता । वृष्टिकामायेति सौभरविशेषणमिति सौभरस्य निधनवाक्ये स्वपदेनानुपादानाल्लक्षणारूपेणैव विशेषणत्वम् । न हीषा संबन्ध इति फलस्वरूपासंबन्धाभिप्रायेण । तत्र तथैव विधिपुनःश्रुत्यपेक्षं व्याख्यानं, प्रयोगवचनसामर्थ्यादेव सिद्धं स्यादिति, अपरा व्याख्या । यदि हि स्वार्थप्रवृत्तस्यैव सौभरस्य निधनमात्रं नियम्येत ततस्तत्प्रयोगवचनेनैवोपनीतमात्रहीषादिविधिसिद्धेर्विध्यानर्थक्यं भवेत्। फलसंबन्धपक्षे तु न प्रयोगवचनः समर्थ इत्यर्थवत्ता । किं च

वृष्टिकामपदेनात्र श्रुत्यैवाभिहितः पुमान् ।
साधनापेक्षिणस्तस्य हीषादिपदसंगतिः ॥

अन्यथाऽनेन सौभरं प्रकरणावगतमपि वृष्टिसाधनशक्तियुक्तं लक्ष्येत । न च तदाश्रयणे किंचित्प्रयोजनमस्ति । तथा श्रुतिलक्षणाविशये चेति ब्रुवतो भाष्यकारस्याप्येतदेव व्याख्यानमभिप्रेतमिति गम्यते । सिद्धान्तस्तु—

सौभरस्य समस्तस्य यः कामोऽभिहितः पुरा ।
नियन्तुं निधनं तस्य स एवायमनूद्यते ॥

सर्वस्यैव सौभरस्यायं कामसंयोगः पूर्वोक्त एव प्रत्यभिज्ञायमानः कीर्त्यत इति नापूर्वफलप्रतिपत्तिः । किमर्था तु प्राप्तस्य पुनः श्रुतिरित्यत आह—निधनार्था पुनः श्रुतिरिति । कस्मात्पुनःश्रुत्युपात्तेन फलेनैव हीषादयो न संबध्यन्ते । तत्रोच्यते

यथैव वारवन्तीयं नेष्टमाश्रयमाप्नुयात् ।
फले तथैव हीषादि नाऽऽप्नोत्याश्रयमीप्सितम् ॥

हीषा वृष्टिं साधयेदिति हि गृह्यमाणेऽवश्यं किमाश्रितेनेत्यपेक्ष्यते । तत्र यत्सौभरं प्रकृतं तत्तावन्न शक्तमाश्रयत्वं प्रतिपत्तुम् । समस्तं हि नाम सौभरशब्देनोच्यते । न

१ 'यद्येवमभिसंबन्धः' इत्यादि–अधिकरणसमाप्तिपर्यन्तस्य भाष्यस्य परेषां व्याख्यानं 'केचित्तावदित्यारभ्य पुनः श्रुतिरिति' इत्यन्तेनोपन्यस्य, तत्र च 'एवं तु व्याख्यायमाने' इत्यादिना दूषणमभिधाय स्वमतेन भाष्यं व्याख्यातुमुपक्रमते—तस्मादेवमित्यादिना ।

च तद्धीषा साधयितुं शक्यं, यथा दध्ना होमेः । तद्धि सकलं होमं व्याप्तुं शक्नोति । न तु हीषा सौभरं व्याप्यते । बह्वक्षरसाध्यत्वात् । न च तदसाधयत आश्रयाश्रयि-संबन्धोऽवकल्पते । यत्तु तेन व्याप्त्या साधयितुं शक्यते निधनं, न तस्य प्रकरणमस्तीति न वाक्याद्विनाऽऽश्रयत्वं प्रतिपद्यते । तत्र यदि वाक्येनैव फलसंबन्धस्तेनैव चाऽऽश्रयलाम-स्ततो वाक्यं भिद्यते । तथा निधनमात्रानुवादेन हीषादिसंबन्धे प्रकरणं बाधित्वा सर्वे-सामसंबन्धप्रसङ्गे पुनः सौभरस्य यदिति कथमपि विशेषणीयं, तत्रापि पुनर्मतिः क्लेशनीया । किं च

यद्यप्यवयवद्वारं भवेत्सौभरसाधनम् ।
तथाऽपि भक्त्यनेकत्वात्क हीषिति न गम्यते ॥

न तावत्सौभरावयवेन निधनेन साधितेन प्रकरणलभ्यसौभरं साधितं भवति । अव-यवस्य सौभरत्वेनाप्रतीतेः । न च यथा शक्नुयात्तथाऽऽश्रयेदित्येषा कल्पनाऽस्तीत्युक्तम् । उपेत्यापि त्वाश्रयत्वमनेकप्रस्तावादिभक्तिनि सौभरे कतमस्यां भक्तौ हीषादयः प्रयुज्य-न्तामिति नैव ज्ञायते । 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति प्रस्तावे वा प्राप्नुवन्ति । तत्र निधनमित्यनुवादो नावकल्प्यते । अथोच्येत यथोक्थ्यादीनां फलाय चोदितानां प्रकरणाज्ज्योतिष्टोममाश्रयतामसमस्तव्यापित्वेनानेकावयवत्वेऽपि सति वाक्यान्तरवशे-नान्ते निवेशो भवति । एवमत्रापि फले विहितानां हीषादीनामाश्रयत्वेन सौभरमुपसर्पतां समाम्नायवशेन लब्धस्थानानां निधनत्वमनुवादिष्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः—

अनन्यविषयत्वेन स्थानमुक्थ्यादिषु स्थितम् ।
हीषादिस्तु बहुस्थानः क स्यादिति न गम्यते ॥

युक्तमुक्थ्यादीनां प्रदेशान्तरेष्वदृष्टेरलौकिकत्वाच्च क्रत्वन्तरनिवेशित्वम् । न हि तेषां स्थानान्तरं दृष्टपूर्वम् । न चाविज्ञातस्थानविशेषाणां रूपावधारणं फलसंबन्धो वा । न चान्य वर्तमानानां स्वरूपप्रयुक्त उक्थ्यादिव्यपदेशसंभवः । योऽपि वचनान्तरेण स्थानविशेषलाभः सोऽपि पृथक्क्रत्वर्थत्वाविज्ञानादनयैव फलचोदनया गृह्यत इति तदर्थ एव विज्ञायते । हीषादीनां यः पुनः समाम्नायप्राप्तः स्थानविशेषसंबन्धः स ताव-त्सौभरविधानेन क्रत्वर्थत्वेन सौभरफलार्थत्वेन चोपयोजितः । इदानीं तु फलं प्रति स्वतन्त्रस्य हीषो विधानाल्लोकवेदसामान्तरभक्त्यन्तरप्रकृतभक्तिवर्तित्वादिविशेषो न ज्ञायते क्वावतिष्ठताम् । यदि हि प्रकृत एव विहित इति विज्ञायेत ततस्तस्य ज्ञातस्थान-त्वात्संदेहो न स्यात् । ननु चैकत्वाच्छब्दस्य य एवायं प्रकृतः स्यात्स एव लोकादि-ष्वपीति तद्गतग्रहणेऽपि तदेव विशेषस्थानं भविष्यतीति । नैतदेवम् । कुतः—

१ (अ० १२ पा० २ अ० १० सू० २५) ।

एकत्वेऽपि हि शब्दस्य शक्तिभेदः प्रयोजने ।
तत्र कार्यान्तरस्थानं न स्यात्कार्यान्तरेष्वपि ॥

न शब्दैकत्वेन यत्किंचित्कार्ये स्थानं दृष्टसामर्थ्यं तदेवान्यत्रापीति शक्यते वक्तुम् । न हि यत्, देवदत्तस्य युध्यमानस्य स्थानमवगतं तदेव भुञ्जानस्यापि भवतीति गम्यते । कार्यप्रयुक्ता हि स्थानविशेषादयो न स्वरूपप्रयुक्ताः । स्वरूपस्य स्थानान्तरेऽप्यविभागात् । अतः कार्यान्यत्वादेकस्यापि स्थानभेदप्राप्तिः । न च यत्सौभराङ्गभूतस्य हीषः स्थानं तदेव पुरुषार्थस्यापीत्यवधारणं शक्यम् । प्रासङ्गिकसौभरसाधनत्वादिति चेत् । न, तस्यैव स्थानविशेषलाभात्प्रागसिद्धत्वात् । इतरेतराश्रयं हि स्यात्सौभरसाधनत्वेन स्थानविशेषस्तस्माच्च साधनत्वमिति । ननु यथाऽभ्युदितेष्ट्यां मध्यमादितण्डुला उपादीयमानत्वेऽपि प्रकृता गृह्यन्ते तथाऽत्र हीषादयो ग्रहीष्यन्ते । युक्तं तत्र प्रकृतगामिविभजतिवाक्यापेक्षितानां देवतासंयोगवाक्यानां तद्विषयत्वाद्यच्छब्दोपबद्धमध्यमादिविभागस्य च प्रकृतप्रत्ययानतिरेकादन्येषामग्रहणम् । इह तु न हीषादीनां तादृक्कारणमस्तीति न लौकिकप्रत्ययो निवर्तते । तस्मान्नैवं वाक्यार्थः संभवतीत्ययमपरः परिगृह्यते । यदा सर्वप्रकारमन्विष्यमाणोऽपि श्रौतः फलसंबन्धो न लब्धः, तदा मा बाधितरां श्रुतिरिति प्रकृतसाधनलक्षणा विज्ञायते तत्रैषोऽर्थो भवति । प्रकृताय वृष्टिसाधनाय हीष्शब्दोऽङ्गमिति । प्रकृतगामी च वृष्टिशब्दस्तत्साधनभूतं सौभरमेव लक्षयति नान्यत् । न चान्यसाधनभूतमप्रतीतेः । सत्यामपि च हीषादीनां प्राप्तौ नियमार्थत्वादर्थवद्वाक्यमित्युक्तम् । ते च हीषादयो यथाभूताः सौभरेणाऽऽक्षिप्तास्तथाभूता एव नियम्यन्त इति विनाऽपि निधनशब्दसंयोगेन सिद्धं निधनत्वमनूद्यते । तद्दर्शयति—**वृष्टिकामाय सौभरमस्त्येवेत्यादि** । तदेतदधिकरणं गुणक्रियाफलप्रतिपादनपरयोरनन्तराधिकरणयोरुभयोरप्यपवादभूतम् । वृष्ट्यादिशब्दैनैवेदं फलं साधनलक्षणयेति प्रतिपादनात् । यस्तु वाक्यभेदश्चोदित आसीत्स निधनसंबन्धे सति श्रुत्या वा सौभरे विशेषणत्वेनोपादीयमाने भवेत् । न त्विह तदुभयमप्यस्ति । वृष्टिकामपदेनैव संबन्धात्, प्रकरणलभ्यत्वाच्च सौभरविशेषणत्वस्य । न च प्रकरणलभ्या विशेषा वाक्यं भिन्दन्ति । तस्माददोषः । इदं त्विह विचारयितव्यं भवति । किं यत्र क्वचन शाखायामधीतस्य सौभरस्य वृष्ट्यादिसाधनभूतस्य हीषादयो नियम्यन्त उत यत्र हीषुनिधनकं पठ्यते तच्छाखागतं वृष्टिकामस्य प्रयोक्तव्यम् । एवमूर्ङ्निधनकम्, ऊनिधनकं चेति सदृशो विचारः । तत्रानियमेन सहस्रशाखागतसौभरप्रयोगविकल्पे सति वृष्टिकामादिनिमित्ते हीषादिमात्रनियम इति प्राप्तेऽभिधीयते । यत्र तन्निधनकं पठ्यते तच्छाखागतैव वृष्टिकामादेः समस्ता गीतिरुपादातव्येति । कुतः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

[१४] गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥ १ ॥ [पू०]

अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति। तं प्रकृत्य श्रूयते यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् इति। तत्र संदिह्यते, किं ग्रहाग्रताविशेषो ज्योतिष्टोमस्य विधीयते, उत कर्मान्तरस्य रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नश्चेति।

प्रपद्यते रूपविनाशभीतेर्गीतिर्न गीत्यन्तरभक्तियोगम्।
अतः समस्तैव विकल्प्यमाना यथासमाम्नायमसौ नियम्या ॥

सामरूपं हि समाम्नायादवगम्यते तच्चाल्पेनान्यत्वेनाप्रत्यभिज्ञानादन्यदेव भवति। तत्र यदि शाखान्तरीयायां गीतौ शाखान्तरीयनिधनं प्रयुज्येत ततो रूपान्यत्वं स्यात्। न च वचनादृते ऐरवद्विकारः[1]। तच्छाखागतगीतिग्रहणेनाविरोधोपपत्तेः सर्वत्रासंभवाद्विकाराश्रयणम्। अस्ति चात्र गतिः। विकल्पप्राप्तौ चायं नियमः। समस्तस्य च साम्नः पदार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तिर्नावयवानाम्। अतो नान्यदीयनिधनविधानम्। अत एकदेशनियमे सति कांस्यभोजिन्यायेन[2] समस्तानियमः। एषोऽपि चात्र वाक्यार्थः संभवति। उभयोः प्राप्तयोः संबन्धमात्रं विधीयते। यद्वृष्टिकामाय सौभरं यच्च हीषित्येवं निधनं तदेकत्र संपादनीयमिति। तस्मात्समस्तगीतिनियम इति सिद्धम् ॥ २९ ॥

(इति सौभराधिकरणम् ॥ १३ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ज्योतिष्टोमे प्रथमं बृहद्रथंतरे वैकल्पिके पृष्ठसाधनत्वेन चोदिते ततः पुनः श्रूयते 'यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्गृह्णीयात्' 'यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्' इति। तत्र सगुणं कर्म श्रूयमाणं संदिह्यते किं कर्मान्तरं ज्योतिष्टोमादुत तस्यैव ग्रहाग्रताविशेषविधानं प्रति रथंतरावच्छिन्नस्य निमित्तार्थे

---

१ ऐरवदिति—'न गिरागिरेति ब्रूयात्' 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इति वचनबलाद्यज्ञायज्ञीयसाम्नो गिरापदत्यागेन इरापदे गानेऽपि न प्रकृते, इति व्यतिरेकदृष्टान्तार्थः। २ कांस्यभोजिन्यायेनेति-शिष्याचार्ययोः सहभोजनप्राप्तौ शिष्यस्य कांस्यभोजित्वनियममनियतपात्रभोज्याचार्योऽनुरुन्धानो लोके दृश्यत इत्ययं न्यायो द्वादशाध्याये साधयिष्यमाणोऽत्रानुसंधेयः।

यदि रथंतरसामग्रहणेन बृहत्सामग्रहणेन च ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते ततस्तस्य ग्रहाग्रताविशेषः। अथ नाभिधीयते, ततः कर्मान्तरस्येति। किं तावत्प्राप्तम्। प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्येति प्राप्ते, उच्यते। गुणस्तु क्रतुसंयोगादिति। तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति, ज्योतिष्टोमस्येति। कुतः। क्रतुसंयोगात्। कथं तर्हि। कर्मान्तरस्येति। ननु ज्योतिष्टोमक्रतोरेवैष एवंजातीयको वादः, रथंतरसामा बृहत्सामेति। नेति ब्रूमः। यदि न कृत्स्नक्रतुसंयोगो भवेज्ज्योतिष्टोमस्य वादः। कृत्स्नक्रतुसंयोगस्त्वेषः। कथं कृत्स्नक्रतुसंयोगो भवति। कथं वा न कृत्स्नक्रतुसंयोग इति। यदि रथंतरसत्ता वा, बृहत्सत्ता वा निमित्तं ग्रहाग्रताविशेषस्य, ततो न कृत्स्नक्रतुसंयोगः।

श्रवणमिति। तत एतत्सिद्ध्यर्थमिदं विचारयितव्यं किमयं कृत्स्नक्रतुसंयोगो रथंतरस्य अथ सत्तामात्रसंयोग इति। तत्सिद्ध्यर्थमप्येतच्चिन्तनीयम्, किं क्रतुविशिष्टं रथंतरमुत रथंतरविशिष्टः क्रतुरिहाऽऽश्रीयते। ननु च यदिशब्दोपबन्धादिह निमित्तं प्रतीयते तस्य चोद्दिश्यमानत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो नावकल्पेत। भवेन्निमित्तार्थत्वमेतस्य यदि यादृगयं प्रत्येष्यते तादृशस्य कुतश्चित्प्राप्तिर्विज्ञायेत। अप्राप्तिपक्षे तु बलाद्विधानमापद्यते। निमित्तत्वमपि च यादृशस्येह श्रूयते यदि तादृशो ज्योतिष्टोमस्ततस्तस्यैव गुणार्थत्वेन श्रवणमिति संगंस्यते। यदि तु तादृङ् न भवति ततस्तादृशत्वमापाद्य निमित्तीकर्तव्यः। यत्संबन्धाच्च प्राङ्निमित्तत्वमेव नोपजायते भवति तन्निमितस्यापि विशेषणं, यथाऽऽर्त्यधिकरणे[1] वक्ष्यते 'मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति' तस्मान्न विशिष्टानुवाददोष इति। किं तावत्प्राप्तं प्रकरणाद्रथंतरसामत्वस्य बृहत्सामत्वस्य च वचनान्तरेण प्राप्तेर्यदिशब्देन च प्राप्त्यपेक्षत्वनिमित्तत्वप्रतीतेर्ग्रहाग्रताविशेषस्य च प्रयोगवचनेन ग्रहणाद्बलीयसा च विरोधिना गुणान्तरेणानवरोधात्, 'तत्संनिधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिः'[2] इत्यकर्मान्तरत्वम्। एवं सिद्धान्तं प्राप्तं तुशब्देन व्यावर्त्य सौत्रः पूर्वपक्षः परिगृह्यते कर्मान्तरमिति। कुतः।

समासः सति सामर्थ्ये तच्चापीष्टं विशेषणे।
विशेषणं व्यवच्छेत्तृ ज्योतिष्टोमे च नास्ति तत्॥

'गुणश्चापूर्वसंयोगे'[3] इति पूर्वकर्मासंबद्धो गुणो भेदक इत्युक्तम्। इह च बहुव्री-

---

१ (अ० ६ पा० ४ अ० ६) इत्यत्र भाष्यकारेणेति शेषः। २ (अ० २ पा० २ अ० ५ सू० १५)। ३ (अ० २ पा० २ अ० ९ सू० २३)।

रथंतरं बृहद्वा यदि सामास्ति, तत ऐन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता चेति, ततो ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिः। अथ रथंतरसामसत्ता बृहत्सामसत्ता वा न निमित्तं, ततः कृत्स्नक्रतुसंयोगः। यदि रथंतरसामेति कोऽर्थः। अयमर्थः—यदि रथंतरसाम अस्य विशेषणं क्रतोरिति। कुत एतत्। समासपदसामर्थ्यात्। समर्थानां हि पदानां समासो भवति। सामर्थ्यं च भवति विशेषणविशेष्यभावे। असाधारणं च भवति विशेषणम्। तत्रायमर्थो—यदि रथंतरमेव साम, बृहदेव वा नाऽन्यदिति। ज्योतिष्टोमस्य च बहूनि सामानि गायत्रादीनि। तस्मान्न

ह्यर्थसद्भावस्य यदिशब्दोपबन्धेन निमित्तत्वं गम्यते न रथंतरसत्ताया उपसर्जनत्वात्। न च क्रतुविशिष्टं रथंतरमिह प्रतीयते।

येन तदेव निमित्तं कल्प्येत। न च तत् क्रतुनाऽवच्छेत्तुं शक्यते, अन्यत्रापि विद्यमानत्वात्। एवं हि तदवच्छिद्यते यदि रथंतरमस्यैव सामेति, न त्वेवं संभवति। तस्मादवश्यमेवं कर्तव्यं यदि रथंतरमेवास्य सामेति। न चैवमात्मकत्वं ज्योतिष्टोमस्यान्यस्य वाऽवगतं, यन्निमित्तं भवेत्। अतो निमित्तप्रतीतिं परित्यज्य तदन्यथानुपपत्त्यैव केवलरथंतरसामककर्मान्तरविधिरध्यवसीयते। शक्यं हि तदपूर्वं कर्तुम्। न च रथंतरसत्तामात्रं विशेषणमव्यापकत्वात्। न विशेषणादृते सामर्थ्यम्। न च सामर्थ्येन विना समासोऽवकल्पते। दृश्यते चाऽसावत्रेति पूर्वस्यात्राप्रत्यभिज्ञानम्। अथ कस्मात्स एव केवलरथंतरसामकः पक्षे न क्रियते, न शक्यमेवं कर्तुम्। साक्षाद्विहितस्तोत्रसंबन्धिसामान्तरविरोधात्। इदं हि क्रतुसंबन्धेन श्रुतम् 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इत्यनेन न्यायेन स्तोत्रेष्ववतरति, गायत्र्यादीनि तु स्तोत्रेषु साक्षाद्विधीयन्ते तस्माद्बलवन्ति। क्रत्वन्तरे तु प्रत्यक्षशिष्टं रथंतरं तेभ्यश्चोदकप्राप्तेभ्यो बलवत्तरं भवतीत्यदोषः। एवं चान्यपदार्थविधानात्तत्प्रधानो बहुव्रीहिरनुग्रहीष्यते। अन्यथा ह्युपसर्जनपरत्वं लोहितोष्णीषादिवाक्यवदगत्या परिगृह्येत। यदि च ग्रहाग्रताविधानेन सहैतदेकं वाक्यं ततस्तत्रापि रथंतरविधानं चानेकत्वादपूर्वभावनाविधिनैव निस्तीर्यते। सोमः स्यादिति चाऽऽनन्तर्यात्तत्कर्तव्यतैव विज्ञायते, रथंतरसामत्वकर्तव्यता तु व्यवहितकल्पनयैव स्यात्। सोमशब्देन च प्रकृतिलिङ्गेन ज्योतिष्टोमप्रकृतिरेवायं भविष्यति। तस्मात्कर्मविधिः। इदमेव भाष्यकारो दर्शयति—यदि रथंतरसामेत्यस्य कोऽर्थ इत्यादिना। ग्रहाग्रताविशेषश्चास्यैव क्रतोर्वाक्येनाऽन्तरप्रकरणेन वा भविष्यति।

१ असाविति – समास इत्यर्थः। २ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८)।

ज्योतिष्टोमस्य वाचकावेतौ शब्दाविति । तेन यद्यपि प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिरिति गम्यते, तथाऽपि तद्बाधित्वा वाक्येन रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नश्च भवितुमर्हति । ननु यथा ज्योतिष्टोमो न रथंतरसामा, एवमन्योऽपि न रथंतरसामा कश्चिदस्ति । उच्यते । कर्मान्तरं रथंतरसामकं कल्पयिष्यत्येतद्वाक्यम्, यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्, इति । ननु नास्त्यत्र विधायकः शब्दः । उच्यते । अस्ति य एष स्यादिति । आह । नैष विधातुं शक्नोति यदिशब्दसंबन्धात् । विद्यमानस्य निमित्तार्थेन, एवंजातीयकः शब्दो भवति, न विधानार्थेनेति ।

अत्र ब्रूमः । यदेतत्, सयदिकं वाक्यम्, यदि रथंतरसामा सोमः स्यादिति, अत्रावान्तरवाक्यमस्ति, रथंतरसामा सोमः स्यादिति । यदवान्तरवाक्यं तस्यान्योऽर्थोऽन्यश्च सयदिकस्य । सयदिको न शक्नोति विधातुम् । यद्, अवान्तरवाक्यं तद्विधास्यति । न च रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नो वा भावो निमित्तत्वेन श्रूयमाणोऽप्यर्थवान्भवति । तस्मादविवक्षितो यदिसंबन्धः । तस्मिंश्चाविवक्षिते पदद्वयमिदं रथंतरसामा सोमः स्यादिति शक्नोति रथंतरसामानं क्रतुं विधातुं, यदीत्यनर्थकम् । अथ वा, यदि रोचेतेत्यध्याहारः । अथ वा, यथैतद्भवति—पयसा षाष्टिकं भुञ्जीत, यदि शालिं भुञ्जीत, तत्र दध्युपसिञ्चेदिति । एवंजातीयकेन वाक्येन शालिभोजनं विहितं भवति एवमत्रापि विहितं द्रष्टव्यम् । यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्गृह्णीयादिति । कथं पुनः शालिभोजनं तेन वाक्येन विहितं भवतीति । उच्यते । व्यत्यासेन संबन्धः कल्प्येत, यदि दध्युपसेचनमिच्छेच्छालिं भुञ्जीतेति ।

यद्यपि महावाक्येष्ववान्तरवाक्यान्यप्रमाणं तथाऽप्यर्थासंभवादविवक्षिते महावाक्येऽवान्तरवाक्याश्रयणाद्विधिशक्तेरबाधः । परित्यागाद्वरमध्याहृत्य पूरणमिति मत्वा, **अथ वा यदि रोचेतेति** दर्शयति । तत्कर्तव्यताक्षिप्तायाश्च रुचेः प्रमाणवानेवाध्याहार इति न स्वमनीषिकामात्रमभिहितम् । अध्याहारादपि स्वपदवृत्तिरेव व्यवहितकल्पनया लघीयसी धर्ममात्रबाधादिति मत्वा **यदि शालिं भुञ्जीते**त्युदाहृत्य पक्षान्तरं कल्पयति । परस्तु दृष्टान्तस्यैवासिद्धेः **कथं पुनरिति** पृच्छति । **व्यत्ययेन संबन्धः,**

---

१ परित्यागादिति यदि शब्देति पूर्वं शेषः ।

ननु न खल्विच्छतेः परां लिङ्विभक्तिमुपलभामहे, सिश्वतेर्हि तां परां समामनन्तीति। सिश्वतेः खलु सा परा समुच्चरन्ती कर्मरर्थं गमयति* कामप्रवेदने हि तां मन्यामह इति, एवमिहापि यद्यैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान् गृह्णीयादिति ग्रहीतुमिच्छेदित्यर्थः, ततो रथंतरसामानं क्रतुं कुर्यादिति। नन्वेवं सतीच्छामात्रे भवेन्न ग्रहाग्रताविशेषविधानम् । उच्यते । यथाऽस्मिँल्लौकिके वाक्ये यदि दध्युपसेचनमिच्छेच्छालिं भुञ्जीतेति दध्युपसेचनसंकीर्तनाद्दध्युपसिक्तं शालिं भुञ्जीतेति तेनैकवाक्यत्वाद्गम्यते, एवमत्रापि ग्रहाग्रताविशेषसंकीर्तनात्तेनैकवाक्यत्वाद्ग्रहाग्रताविशिष्टो रथंतरसामा गम्यते।

अथवाऽत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ्, रथंतरसामा सोम ऐन्द्रवायवाग्राणां ग्रहाणां हेतुः कर्तव्य इति । तस्मात्कृत्स्नक्रतुसंयोगाद्गुणः कर्मान्तरं प्रयोजयेत् । एवं कृत्स्नक्रतुसंयोगोऽर्थवान्भविष्यति ।

कामप्रवेदने हि लिङ् इच्छां प्रत्याययतीति सिद्धान्तविवरणम्। तत्रैष वाक्यार्थो भवति यद्यैन्द्रवायवान् ग्रहान् ग्रहीतुमिच्छेद्रथंतरसामानं क्रतुं कुर्यादिति । ततश्च यदिशब्दरहितं सोमः स्यादिति पदद्वयं विधायकं, ग्रहान् गृह्णीयादित्येतत्तु यद्यप्यविधायकं तथाऽपीच्छार्थत्वाद्यो हि यदिच्छति स तत्करोतीत्येवं विधिफलं लप्स्यते । अथ वा इच्छामात्रयुक्तमुपात्तं ग्रहाग्रत्वं स्यादित्येवैव लिङ् विधास्यति ।

विनैव व्यवहितकल्पनयाऽप्ययं पक्षो भवन् बलवत्तर इति मन्वानोऽथवा हेतुहेतुमतोर्लिङित्युपन्यस्यति । तत्र सोमः स्यादिति हेतौ लिङ् गृह्णीयादिति विधावेव । तेनैतदुक्तं भवति रथंतरसामसोमहेतुकानैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादिति । न चाक्रियमाणेऽसौ हेतुत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थाद्विहितो भविष्यतीति। अथ वा हेतुमति गृह्णीयादिति लिङ्, सोमः स्यादिति विधावनुक्तमपि च सोमस्य हेतुत्वं हेतुमदाक्षेपात्संनिधेश्च भविष्यति । तत्राप्येषोऽर्थो ग्रहाग्रताविशेषकारणभूतः सोमयागः कर्तव्य इति ।

यदिशब्दपरित्यागो रूढ्यध्याहारकल्पना ।
व्यवधानेन संबन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ् ॥

इति पक्षविकल्पसंग्रहश्लोकः । सर्वं चैतदवैष्टयधिकरणसिद्धान्त एवोपयोक्ष्यत इत्यत्र

---

* कामप्रवेदनेऽकच्चिति । पाणिनिसूत्रम् ३-१-१५३—स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यात्, न तु कच्चिति ।

१ 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' (३-३-१५६) इति पाणिनीयसूत्रानुरोधादित्यर्थः ।

अपि च पूर्वेण निमित्तेन भवितव्यं, परेण नैमित्तिकेन । कथम् । सति हि निमित्ते नैमित्तिकं भवितुमर्हति, नासति । यच्च भविष्यत्तन्न सत्, भविष्यच्च रथंतरसाम, तत्कथं पूर्वकालस्य ग्रहाग्रताविशेषस्य निमित्तं भविष्यतीति । अपि च निःसंदिग्धं जगत्सामा कर्मान्तरं तत्सामान्यादितरदपि कर्मान्तरमिति गम्यते । तस्मान्न ज्योतिष्टोमस्य गुणविधानमिति ॥१॥

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥ [सि०]

तुशब्दात्पक्षोऽन्यथा भवति । नैतदस्ति, यदुक्तं क्रत्वन्तरमिति । कथं तर्हि । ज्योतिष्टोमस्यैव ग्रहाग्रताविशेष इति । कुतः । प्रकरणसामर्थ्यात् । नन्वेतदुक्तम्—वाक्यसामर्थ्यात्क्रत्वन्तरस्य

प्रपञ्चितम् । किं[1] च ।

निष्पन्नेन निमित्तेन निष्पाद्यं प्रतिभूयते ।
न रथंतरसत्ता च निष्पन्ना क्रतुसत्त्ववत् ॥

प्रातः सवने हि ग्रहग्रता भवति माध्यंदिने रथंतरम्, न चानिष्पन्नस्य निमित्तता युक्ता । कारणपर्यायत्वान्निमित्तशब्दस्य, मम तु नैव किंचिन्निमित्तम् । अथ वा क्रतुः । स चाऽऽदित एव विद्यते । जगत्[2]सामा च न ज्योतिष्टोम इति 'जगत्[3]साम्नि सामाभावात्, इति वक्ष्यते । अतश्च 'तत्सामा[4]न्यादितरेषु तथात्वम्' इति कर्मान्तरत्वमिति ॥ १ ॥

पूर्वोक्तैरेव हेतुभिर्ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिरयं न कर्मान्तरम् । एकस्यैव हि तेन लिङ्गेन रथंतरसामत्वेन बृहत्सामत्वेन च ग्रहाग्रताविधिप्रयोजनार्थमुच्चारणं क्रियते । गुणवाक्यत्वाच्चाकर्मान्तरप्रत्यये सत्येकत्वं विज्ञायते । अथ वा

---

१ बृहद्रथंतरसामसंयोगस्य ग्रहाग्रत्वलक्षणाङ्गरूपशेषानुष्ठानवेलायामभूतत्वात्—अनिष्पन्नत्वात् इत्येवम् 'संयोगस्याशेषभूतत्वात्' इति सूत्रावयवव्याख्यानार्थम् 'अपि च' इति भाष्ये व्याख्यास्यति—किंचेत्यादिना । २ अथ वा जगत्सामसंयोगस्य ज्योतिष्टोमे प्रत्यनङ्गभूतत्वात्तत्साहचर्येण बृहद्रथंतरसंयोगयोरप्यनङ्गत्वात्कर्मान्तरप्रयोजकतेत्येवमर्थान्तरपरतया सूत्रव्याख्यानार्थम् । 'अपि च निःसंदिग्धम्' इति भाष्यं व्याचष्टे—जगत्सामा चेत्यादिना । ३ (अ० १० पा० ५ अ० १५ सू० ५८) । ४ (अ० १ पा० २ अ० २ सू० २३ इत्यस्यसूत्रावयवः) ।

रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नश्चेति । परिहृतमेतज्ज्योतिष्टोम एव रथंतरसामा बृहत्सामा चेति । पुनर्दूषितमनेकसामत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य, विशेषणं रथंतरेण बृहता वा न प्रकल्पत इति । तदुच्यते । प्रकल्पते विशेषणम् । बृहद्रथंतरयोर्वैकल्पिकत्वात् । भवति स प्रयोगो यत्र रथंतरं नास्ति । भवति च स प्रयोगो विद्यमानरथंतरसामकः । तदेतद्रथंतरं सत्तयैवासाधारणत्वाद्विशेषकम् ।

रथंतरादिविधानाज्ज्योतिष्टोमस्य गुणवाक्यैरेवमात्मकत्वं चोदितमिति नार्थान्तरत्वं प्रतीयते । ततश्च कर्मैकत्वम् । यत्तु विशेषणाभावात्सामान्तरसापेक्षविशेषणत्वाद्वा रथंतरसामेति समासो नावकल्पत इति । तत्र ब्रूमः ।

इष्यते पाक्षिकं वस्तु सत्तयैव विशेषणम् ।
विग्रहे यद्विशेष्यत्वं तस्य चेह निमित्तता ॥

यदि हि रथंतरं नित्यं ज्योतिष्टोमेऽन्यसहितं वा स्यात्ततो न व्यवच्छिन्द्यादपि, यतस्त्वरथंतरोऽपि ज्योतिष्टोमप्रयोगोऽस्त्येव ततस्तद्व्यवच्छेदमुखेनास्ति विशेषणफलम् । यदि चैवकारं विना विशेषणबुद्धिर्न भवति तत एवमसौ दर्शयितव्यो यदि रथंतरं सामास्यास्त्येवेति । बहुव्रीहेश्च मत्वर्थवर्तित्वान्मतुपश्चास्तित्वयोगविषयत्वान्नैवकारस्याश्रुतसत्तासंबन्धकल्पना । यद्वा यदि रथंतरं सामैवास्य भवतीति । तत्र कोऽर्थ एवशब्दस्य । तद्धि रथंतरं यद्यपि सर्वदा साम तथाऽपि यदा क्रतौ न भवति तदा तं प्रति सामकार्यासत्त्वादसामैवेति । सत्तापक्षे रथंतरं सामेति वक्ष्यते । अवश्यं च क्रत्वपेक्षमेवैतत्सामत्वं वक्तव्यम् । रथंतरस्वरूपे सामत्वस्य नित्यं पौनरुक्त्यात् । न च रथंतरस्य सापेक्षत्वं ज्योतिष्टोमे, येन समासो न स्यात् । द्वंद्वनिर्दिष्टेषु ह्येकस्तोत्रविषयेषु चैतद्भवति । केवलेषु तु भिन्नस्तोत्रविषयसाधनेषु प्रत्येकनिरपेक्षमेव साधनत्वमिति सामर्थ्यं न विहन्यते । यद्वा पौनरुक्त्यादेव सामशब्दस्तत्साध्यस्तोत्रलक्षणार्थः सन् रथंतरपर्युपस्थापितं पृष्ठं लक्षयति । अथवा बृहद्रथंतरयोरवान्तरप्रकरणादवान्तरकार्ययोगाच्च विरोधिनोः स्पर्धमानयोर्यथाऽवस्थितानुवादसारूप्यात्सामान्तराण्यनपेक्ष्य परस्परावच्छेदेनैव विशेषणत्वसिद्धिः । तेनोपपन्नं रथंतरविशिष्टस्य क्रतोर्निमित्तत्वम् । अथवाऽस्तु रथंतरं क्रतुविशिष्टं निमित्तमिति । ननु च तदेव न प्रतीयते । उच्यते । सत्यं न प्रतीयते किं तु यदा समस्तक्रतुसंयोगाभावाद्रथंतरविशिष्टः क्रतुर्न गृहीतस्तदा विगृह्यमाणे समासे यो विपरीतो विशेषणविशेष्यभावः प्रतीयते रथंतरमस्य सामेति स ग्रहीष्यते ।

तस्माज्ज्योतिष्टोम एव रथंतरसामा बृहत्सामा चेति। अथ यदुक्तं पूर्वेण निमित्तेन भवितव्यमुत्तरेण नैमित्तिकेनेति। नैतत्। नियोगतो भवति हि भविष्यदपि निमित्तम्। यथा वर्षिष्यतीति कृषिगृह-कर्मानुष्ठानम्। अपि च तद्‌दृष्टम्, इदं च वाचनिकं निमित्तम्। तद्यथा-वचनं भवितुमर्हति। स्यादिति चेयं लिङ् त्रिष्वपि कालेषु भवति तस्माद्भविष्यदपि निमित्तम्। यत्तु जगत्सामेति कर्मान्तरं तत्सामा-न्याद्रथंतरसामाऽपि कर्मान्तरमिति।

षष्ठ्यन्तत्वाच्च क्रतुविशेषणमेव समासाभिव्यङ्ग्यविशेष्यत्वभावात्तथा विवक्षिष्यते। यद्यपि च क्रत्वन्तरेष्वपि वस्तुस्वरूपेण रथंतरमस्ति तथाऽप्यत्र तावद्विद्यते तावन्मात्रेण च विशेषणत्वोपपत्तिः। स्ववाक्ये चासाधारणत्वं विशेषणकारणं न वस्तुलक्षणं[1] मा भून्नीलमुत्पलं देवदत्तस्य गौरित्येवमादीनां विशेषणत्वोच्छेदः। तथा हि।

न लोके देवदत्तस्य गोसंबन्धोऽस्ति केवलम्।
उत्पलस्य च नीलत्वं तस्यैवोच्येत येन तत्।

यदि च वस्तुत एवासाधारणत्वं भवेन्नैव शब्देन विशेषणमुपादीयेत। न ह्यत्र विशेषणफलमस्ति अग्निरुष्ण इति। तस्मादवश्यं वाक्यगतमेवासाधारणत्वमाश्रयितव्यम्। अस्ति चात्रापि तत्, ज्योतिष्टोमगतस्यैव रथंतरस्य निमित्तत्वेनेष्टत्वात्। प्रथमतर-प्रतीतं च रथंतरं निमित्तत्वेनोत्सृज्य न निमित्तान्तरकल्पनायां प्रमाणं विद्यते। तस्मा-दुभयथाप्यदोषान्निमित्तमिति न यदिशब्दपरित्यागादीनामाश्रयणं युक्तम्। न च कामप्रवेदनहेतुमत्प्रतीतिस्तावद्भवति यावन्निमित्तत्वमेव न प्रतीतम्। तत्संभवे च ना-प्रतीतग्रहणं युक्तम्। भूतभविष्यद्वर्तमानानां चानियमेन लोके वेदे च निमित्तत्वं दृष्ट मिति रथंतरभविष्यत्वमचोद्यम्। अपि च यदेकान्तेनावधारितं तन्निष्पन्नमेव। ज्यो-तिष्टोमप्रक्रमे चावधारितमेकान्तेन रथंतरं प्रयोज्येत इति सर्ववैकल्पिकानां क्रतुप्रक्रम-एवावधारणादवश्यमृत्विग्यजमानैरवेमिदं कर्तव्यमित्यवधार्य प्रवर्तितव्यम्। तद्वशेन प्रयोगकौशलाभ्यासादिसिद्धेः। न च निमित्तं नैमित्तिकस्य रूपसंनिधानेनोपकरोति कथं तर्हि। ज्ञायमानत्वेन। तस्मादप्रयुक्तमपि संकल्पितत्वाद्रथंतरं निमित्तम्। यदा त्वेकदेशस्थेनापि तेन विशेषितः क्रतुर्निमित्तं तदाऽसौ वर्तत एवेत्याविरोधः। न च लिङः कालविशेषसंबन्धेनोत्पत्तिर्येनान्यतरविषयमेव निमित्तं ब्रूयात्। सर्वथा हि शक्यं

---

१ लिङ्‌इत्यनेन लिङ्‌विभक्तिरभिप्रेयते। २ यदि तु निष्पन्नेनैव निमित्तेन भाव्यमित्याग्रहस्ततः संकल्पितत्वेन, अननुष्ठितस्यापि भोजनस्य संमार्जनादाविव निमित्तत्वोपपत्तेरित्युपपादयति-अपि चेत्यादिना।

जगत्साम, असंभवात्कर्मान्तरं संभवति । रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नश्च ज्योतिष्टोमस्याभिधानम् । तस्मान्न कर्मान्तरमिति ॥ २ ॥

[२] अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥३॥ सि०

अस्ति राजसूयः, 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । तं प्रकृत्याऽऽमनन्ति—अवेष्टिं नामेष्टिम् । आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा, इत्येवमादि । तां प्रकृत्य विधीयते । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्, इति ।

तत्र संदिह्यते । किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणम्, उत ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयत इति ।

दर्शयितुं यदि रथंतरसामा सोमो भूतो भवति भविष्यति चेति । तत्रेहार्थवशेनैवं विज्ञायते यदि रथंतरं भविष्यतीति ।

यत्तु जगत्साम सामान्यतो दृष्टमुक्तं, तदयुक्तम् । तस्यैवंजातीयकेष्वप्रमाणत्वात् । अथ वा प्रकरणे द्वित्वबहुत्वयुक्तप्रतिपद्विधानादिव जगत्सामत्वासंभवात्तदिति वैषम्यम्, अपि च तत्रापि नैवापूर्वकर्मोत्पत्तिः, किं तर्हि, अप्रकृतस्य विषुवतो निमित्तत्वेन ग्रहणम् । तस्मान्निमित्तार्थानि सर्वाणि श्रवणानीति ॥ २ ॥

(इति—रथंतराधिकरणम् ॥ १ ॥)

'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यस्य प्रकरणे 'आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा' इत्यादिभिर्द्रव्यदेवतासंयोगैरवेष्टिसंज्ञकामिष्टिं विधाय श्रूयते 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत्' 'यदि राजन्य ऐन्द्रं' 'यदि वैश्यो वैश्वदेवम्' इति । तत्र पूर्ववदेव संदेहः किं राजसूयमध्यपाठाया एवावेष्टेर्वर्णविशेषसंबन्धं प्राप्तमेव निमित्तत्वेनोद्दिश्य तत्र नैमित्तिकं विधीयते

---

१ प्रतिपद्विधानादिवेति—'युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्' 'एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति वाक्याभ्यां द्विबहुयजमानकत्वे निमित्ते स्तोत्रीयावर्गरूपप्रतिपत्कार्यत्वेन विहितयोर्मन्त्रयोर्नियतैकयजमानके ज्योतिष्टोमे निवेशासंभवाद्यथा कुलायाहीनादावुत्कर्षस्तद्वदिहेति दृष्टान्तार्थः । २ विषुवत इति । एकषष्ट्यधिकशतत्रयसुत्यात्मके गवामयने, अशीतिशतं पूर्वं पक्षः अशीतिशतमुत्तरं पक्षः, मध्यतनं विषुवत्संज्ञकमहः । तस्मिंश्च विषुवति पृष्ठस्तोत्रे, 'विभ्राड् बृहत्पिबतु' इति जगतीच्छन्दस्कायामृचि महादिवाकीर्त्यं सामोत्पन्नम् । अतस्तस्यैव जगत्सामत्वेन शङ्काप्रसक्तिमिति ।

कथं निमित्तार्थता भवेत्, कथं वा यागविधानमिति। यदि राजशब्दो ब्राह्मणादिष्वपि केन चित्प्रकारेण ततो निमित्तार्थता । अथ क्षत्रिय एव, ततः प्रापकाण्येवं जातीयकानि श्रवणानि । किं तावत्प्राप्तम् । निमित्तार्थतेति । तत्र एवं तावदुपवर्ण्यते—यौगिको राजशब्द इति । राज्यं यस्य कर्म स राजा। किं पुना राजकर्म। जनपदपुरपरिरक्षणे ततश्चो-

---

उताप्राप्तमेव ब्राह्मणादिसंबद्धं प्रयोगान्तरमुद्दिश्यत इति । तत्सिद्ध्यर्थं चैतद्विचारयि-तव्यं किं राजसूयेऽधिकारस्त्रयाणामपि वर्णानामुत क्षत्रियस्यैवेति । तत्सिद्ध्यर्थमधिकारि-विशेषणभूतो राजशब्दस्तथैव विचारणीयः । ततोऽप्येतद्विचारयितव्यं किं क्षत्रियत्व-निमित्तो राजशब्द उत राज्यकरणनिमित्त इति । ननु च 'एतयाऽन्नाद्यकामं याज-येत्' इति वर्णविशेषेणासंबद्धं पृथग्राजसूयप्रयोगवचनादेवावेष्टेर्वचनमस्तीति वर्णत्रय-स्यापि प्राप्तस्य निमितार्थमेव श्रवणं भवेत् । नैतदेवम् । तदा हि निर्ज्ञातक्षत्रियकर्तृ-कायाः कर्त्रन्तरे वचनान्तरेणाविधीयमानायाः पृथक् प्रयोगकारणाभावाच्च राजसूयमध्य-स्थाया एव 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इत्यनेन न्यायेन साधारणं च स्वाराज्यं फलं प्रात्यात्मिकं चान्नाद्यं विज्ञायते ।

पृथग्वा राजन्यैनैव फलार्थिना प्रयुज्यते न वर्णान्तरसंबन्धः । तद्यथाऽध्वनाधानयो-र्निर्ज्ञातत्रैवर्णिककर्तृकत्वात्तदधीनसिद्धीनां कर्मणामर्थिमात्रसंबन्धावगमेऽपि सति अपशूद्र-विषयत्वमेवावतिष्ठते । यथा चात्रैव स्वाराज्यकामाविशेषेऽपि राजकर्तृकत्ववशेन भोक्तृ-विशेषो भविष्यति । तस्माद्राजसूयाधिकारेणैवैभिर्वा वचनैः प्राप्तिरिति द्वावेवैव पक्षौ । किं तावत्प्राप्तम् । पूर्वाधिकरणेनैव निमित्तार्थानि श्रवणानीति । राजसूयाधिकारश्च सह राजशब्देन त्रयाणामपि वर्णानाम्, राज्यकरणं च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । तथा हि ।

कर्ता राज्यस्य राजेति सर्वलोकेषु गीयते ।
महाविषयतैवं च शास्त्रस्यापि भविष्यति ॥

उभयसंभवे तावत्त्रैवर्णिकविषयता युक्ता कल्पयितुम् । एवं हि निमित्तप्रतीतिस्तत्प्र-करणादीनि च न बाध्यन्ते । राजसूयाधिकारश्रुतिश्चानल्पविषयत्वेन स्वरसात्प्रवर्तमाना न निवर्तिता भविष्यति । तस्माद्राज्यं कुर्वन्तः सर्वत्रैवर्णिका राजानः । तच्च राज्यं जनपदपरिपालनं नाम सर्वलोकप्रसिद्धम् । ततश्चोद्धरणं राज्येऽपि कण्टकोद्धारणमभि-

---

१ तथैवेति—त्रयाणां वर्णानां वाचक उत क्षत्रियस्यैवेत्यर्थः । २ (अ० ४ पा० ३ अ० ३ सू० ५)।

द्धरणे राज्यशब्दमार्यावर्तनिवासिनः प्रयुञ्जते । राज्ञः कर्म राज्यमिति चाभियुक्ता उपदिशन्ति । तेन मन्यामहे, यस्यैतत्कर्म स राजेति । यथा ये उदमेघं नाम कंचित् पुरुषं नावेदिषुः, तस्य तु पुत्रमौदमेघिरित्येवं विदुः, शक्नुयुस्ते यस्तस्य पिता स उदमेघ इति कल्पयितुम् । उदमेघपुत्रस्यैवं समभिव्याहारो भवतीति । एवं राज्ययोगाद्राजशब्द इति विज्ञायते । ननु जनपदपुरपरिरक्षणवृत्तिमनुपजीवत्यपि क्षत्रिये राजशब्दमान्ध्राः

प्रेतम् । आर्यावर्तनिवासिन इति—' शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ' इत्यस्य प्रदर्शनार्थम् । राज्ञः कर्म राज्यमित्येतदभियुक्ता उपदिशन्तीत्येतद्ब्रुवता ननु राजशब्दस्यैव प्रकृतिभूतस्य स्वातन्त्र्यमभ्युपगतं भवति । तथा हि ।

> नैवौदमेघिसंबन्धादुदमेघः प्रसिध्यति ।
> स्वतन्त्रेणोदमेघेन स एव त्वनुगम्यते ॥ उच्यते ॥
> राजा निर्ज्ञात एवेह स्वातन्त्र्येण चिरंतनैः ।
> तद्योगात्कल्पितं राज्यमस्माकं तु विपर्ययः ॥

यथैव गामानयेत्यभिहिते यद्यपि व्यवहर्तृभिः यो गौः स आनेतव्य इति वचनं कल्पितं तथाऽपि पार्श्वावस्थितस्य यस्य गोत्वमप्रसिद्धमानयनं च प्रसिद्धं स छेदनादिभ्य इव यूपमेवं प्रतिपद्यते य आनेष्यते स नूनं गौरिति । तथैवात्र यद्यपि मन्वादिभिः पाणिनिप्रभृतिभिश्चैवं स्मृतं यो राजा तेन जनपदादिरक्षणं कर्तव्यम्, यश्च राजा तस्य कर्म राज्यमिति ।

तथाऽपि वयं संदिग्धराजकाः प्रसिद्धराज्याश्च सन्त एवं प्रतिपद्यामहे येनैवं स्मर्तृभिरुक्तं तेन नूनं बन्धनसमर्थे द्रव्ये यूपवत्, राज्यकरणसमर्थद्रव्यालम्बन एव राजा तैर्निरूपित इति । तच्च राज्यमविशेषेण चत्वारोऽपि वर्णाः कुर्वाणा दृश्यन्ते । तस्मात्सर्वे राजानः । तत्र तु न्यायान्तरेण ब्राह्मणादिषु चरितार्थायां राजश्रुतावध्ययनादीनामभावे सति कामं शूद्रः पर्युदस्येत न त्वितरपर्युदासे हेतुरस्तीति त्रयाणामप्यधिकारः । ननु च क्षत्रियसंबन्धेन राज्यं विहितमन्यायेनेतरौ कुर्वाणौ न राजानौ स्याताम् । नैष दोषः । सर्वथा तावद्राज्यकरणात्ताभ्यामपि राजत्वं लब्धं तावता च राजसूयचोदनायाः प्रयोजनम् । यौ तु न्यायान्यायौ तयोः पुरुषधर्मत्वान्नैकोऽपि क्रतुना गृह्यत इत्यविशेषः । ननु जनपदपुरपरिरक्षणवृत्तिमनुपजीवत्यपीति—सिद्धान्त-

---

१ (अ० १ पा० ३ अ० ४ सू० ९)

प्रयुञ्जते प्रयोक्तारः । न ब्रूमो न प्रयुञ्जत इति । किं तर्हि—कर्मविशेषनिमित्तत्वाद्राजशब्दस्य, तद्योगादपि राजशब्दो भवतीत्येतदुपपादयामः । प्रयुञ्जते च तद्युक्ते राजशब्दमक्षत्रियेऽपि । तदस्मिन्नुपपन्ने प्रकरणवशाद्यदिशब्दसमभिव्याहाराच्च राजसूयस्यैव गुणविधानं भविष्यति, न ब्राह्मणस्य वैश्यस्य च कर्मान्तरं विधायिष्यतीति । अथ वा, असार्वलौकिकस्य प्रयोगस्य सार्वलौकिकेन प्रयोगेण विरुध्यमानस्याप्रामाण्यं स्यात् । अभ्युपगच्छन्ति हि ते जनपदिनः सार्वभौमं प्रयोगम् । अपि चाविप्रगीता लौकिका अर्था विप्रगीतेभ्यः प्रत्ययिततरा भवन्ति । तथा, आर्यावर्तनिवासिनां शब्दार्थोपायेष्वभियुक्तानामभिव्याहरतां कर्माणि चानुतिष्ठतामन्त्यजनपदवासिभ्यो म्लेच्छेभ्यः । समीचीनतर आचारो भवति । तस्माद्यौगिको राजशब्दः, निमित्तार्थानि श्रवणानि, राजसूयस्य गुणविधिर्न कर्मान्तरमिति ।

बीजोपन्यासः । उक्तं ह्येतद्बर्हिराज्यादिशब्देषु यथैकदेशेऽपि जातिनिमित्तत्वे लभ्यमाने निमित्तान्तरं न कल्पनीयमिति । परः पुनर्यौगिकग्रहणमत्रोपकारकमिति प्रदर्शयति—**प्रकरणवशाद्यदिशब्दसमभिव्याहाराच्चेति । न कर्मान्तरं विधायिष्यते** इति—प्रयोगान्तराभिप्रायेण । अथ वा यदा यदि शालिं भुञ्जीतेत्यादयो वचनप्रकारा गृह्यन्ते तदैकेनैव वाक्येन ब्राह्मणसंबन्धो बार्हस्पत्याभिघारणं च न शक्यते कर्तुमिति मुख्यमेव कर्मान्तरत्वम् । एवं तावदुभयप्रसिद्धिं प्रमाणीकृत्योक्तम् । इदानीं तु राज्यरहिते प्रयोगः प्रमाणमेव न भवतीति प्रस्तूयते सार्वलौकिकेन प्रयोगेणासार्वलौकिकस्य बाधात् । **अपि च विप्रगीता** इति तदेवं प्रत्ययिताप्रत्ययितत्वेन पुनरुपन्यस्तम् । न हि सर्वलोकासर्वलोकविदितत्वव्यतिरेकेण विप्रगीताविप्रगीतत्वे विद्येते । यद्वा पूर्वेण प्रसिद्धेः सदसद्भावमत्रमुत्तरेण तु विप्रतिपत्त्यविप्रतिपत्ती । भवति चाज्ञानविपर्ययज्ञानयोर्भेद इत्यपौनरुक्त्यम् । **तथाऽऽर्यावर्तनिवासिनामिति**—शास्त्रस्थबलीयस्त्वं पूर्वोपक्षिप्तं दर्शयति ।

समीचीनतर आचार इति—शब्दप्रयोगोऽभिधीयते । तस्मात्प्राप्तानामेव ब्राह्मणादीनां निमित्तार्थं श्रवणम् । अपि च 'यदि राजन्य ऐन्द्रम्' इत्यसंदिग्धं निमित्तार्थमतश्च तत्सामान्यादितरयोरपि तथात्वमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

---

१ (अ० १ पा० ४ अ० ७ सू० १०) इत्यत्रेति शेषः । २ तदेवेति—यौगिकप्रयोगस्य सार्वलौकिकत्वाभिधानेन सिद्धमविप्रगीतत्वमेवेत्यर्थः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । अवेष्टौ तु खलु क्रतुप्रधानं ब्राह्मणादिश्रवणं ब्राह्मणादीनामवेष्टियागं विधातुं न निमित्तार्थम् । कुतः । अप्राप्तत्वाद्ब्राह्मणवैश्ययोः । कथमप्राप्तिः । क्षत्रियस्य राजसूयविधानात् ।

राजा राजसूयेन यजेत इति । ननूक्तं—यौगिको राजशब्द इति ।

क्रतुसंबन्ध एवायं ब्राह्मणादेर्विधीयते ।
अप्राप्तत्वान्न राजा हि राज्ययोगात्प्रतीयते ॥

क्षत्रियवचन एवायं राजशब्दो न यौगिकः । स हि राज्ययोगाद्वा भवेद्धात्वर्थानुसारेण दीप्तियोगाद्वा । उभयथाऽपि चानुपपन्नः । तद्रहितरूढिशब्ददर्शनात् । एकदेशस्थाऽपि रूढिरवयवप्रसिद्धिं बाधते । न चावयवप्रसिद्धिरप्यत्रैकान्तिकी विद्यते, न हि दीप्यमानेष्वग्न्यादिषु राजशब्दो विद्यते । न चानभिषिक्ते जनपदपरिपालनव्यापृतेप्यायुक्तके । ननु चाऽऽयुक्तकस्य परप्रयुक्तकारित्वादृत्विज इव यजमानत्वं न राजत्वं भविष्यति । नैवं शक्यम् । पराधीनेष्वपि केषु चित् पृथिवीश्वराभिषिक्तेषु माण्डलिकेष्वपि प्रयोगदर्शनात् । तेन तद्व्यभिचारात्स एवाभिषेको निमित्तं प्राप्नोति । नैवं भविष्यति । कुतः ।

अभिषेकोऽपि धर्मज्ञैः क्षत्रियस्यैव पठ्यते ।
सहासौ राजशब्देन तेन नाक्षत्रिये मतः ॥

ततोऽभिषेकस्य निमित्तत्वं ज्ञायते । यद्यस्य स्वातन्त्र्यं भवेत् । अयं तु क्षत्रियजातावेव स्मर्तृभिर्नियतो विधानवेलायामेव लवनादिवद्बर्हिःशब्देन, राजशब्देन संयुज्यते । तेनैव चोभयानिमित्तत्वं समुदायशब्दन्यायेनैतस्यानिष्टम् । यदि हि जात्यभिषेकयोरत्यन्तसमुदितयोरेव प्रयुज्यते न तु केवलायां जातौ जात्यन्तरेवाऽभिषेको विधीयते तत उभयं निमित्तमिति कल्प्येत । स त्वभिषेकात्प्रागेव तत्संस्कार्ये प्रयुक्तः 'राजानमभिषेचयेत्' इति । तस्माद्राजजातावेव प्रज्ञायते । न च भाविसंज्ञाविज्ञानं, भूतत्वेनैवोपपद्यमानत्वात् । अगत्या हि साऽन्यत्राऽऽश्रीयते । न चैकस्मिन्निमित्ते सिद्धे निमित्तान्तरं कल्पयितुं शक्यम् । विनाऽपि तत्कल्पनेन प्रयोगोपपत्तेः । अभिषेकनिमित्तत्वेऽपि च न्यायानुसारिणां नैवाक्षत्रियविषयत्वं सिध्यति । यस्तु धर्मशास्त्रातिक्रमेण क्रियते न तस्य निमित्तत्वं स्यात् । यथा शूद्रकृतस्याऽऽधानस्य नाऽऽहवनीयादिप्रयोगनिमित्तत्वम् । अपि च ।

नित्याः शब्दार्थसंबन्धा यथावस्थितगामिनः ।
नाऽऽश्रयन्त्यध्रुवं हेतुं स्वच्छन्दपरिकल्पितम् ।

एतदप्ययुक्तम् । यतो जातिवचन इति । ननूभयाभिधाने यदि शब्दसंबन्धात्, प्रकरणाच्च न कर्मान्तरविधानं न्याय्यमित्युक्तम् ।

नित्यस्य हि राजशब्दस्य नित्येनैव निमित्तेन भवितव्यं नित्यानित्ययोः संयोगाभावात् । सा च नित्यता वस्त्वपेक्षया वा विध्यपेक्षया वा निरूप्यते । तत्र न तावदभिषेको वस्तुरूपेणैव जातिवत्केषुचित्समवेतो दृश्यते । तेनावश्यं विधानापेक्षमेव निरूपणमाश्रयणीयम् । न च विधानमक्षत्रिये राजशब्दस्यास्तीति जात्यव्यभिचार एवाऽऽपद्यते । ततश्च सैव निमित्तम् । एतेन राज्यनिमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । तदपि हि विधानात्प्रभृति, अभिषेकवदेव क्षत्रियत्वसंबद्धम् । दृष्टश्चानभिषिक्तेऽपि, अपालयति च जनपदं, क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगः । तद्वत्यपि वाऽन्यजातीयेऽनभिधानं द्रविडानाम् । तस्मादपि न त्रैवर्णिको राजा । तथा च राज्ञोऽपत्यं राजन्य इत्यैकान्तिकक्षत्रियजातिवचनस्य राजन्यशब्दस्य राजशब्दप्रकृतित्वमेवान्वाचक्षते । अन्यथा त्रैवर्णिकानां राजत्वात्सर्वेषां त्रैवर्णिकानामपत्येषु राजन्यशब्दप्रयोगः स्यात् । कुतः ।

राजन्यः क्षत्रिये रूढो राजानः सर्व एव चेत् ।
अपत्यापत्यवद्योगे वैषम्यं वद कीदृशम् ॥

नन्वेवमप्यनुपपन्न एवायमपत्यप्रत्ययः । तथा हि ।

प्रकृतौ तदपत्ये च जातिशब्दस्य तुल्यता ।
तेन राजैव सर्वत्र राजन्योऽप्यभिधीयताम् ॥

यथैव काकस्यापत्यं काक एवं राज्ञोऽपत्यं राजेत्येव स्यात् । नैष दोषः । पर्याय एव हि राजशब्दस्य राजन्यशब्दोऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते स त्वेकजातिविषयत्वे सति तथाऽन्वाख्यातुं युज्यते नान्यथा । ननु 'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्' इति वचनात्क्षत्रियजातिवचनो भविष्यति । नैतदेवम् । इहान्यतमजात्यनुपादानाद्राजवन्मनुष्यजातिमात्राधिकारात्तद्वचनत्वं स्यात् । ननु च राजराजन्यशब्दयोस्तत्र तत्र कर्मभेदोपदेशेन स्मृतिविदां याज्ञिकानां च भेदेन प्रसिद्धिर्दृष्टा । सत्यं दृष्टा सा तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन राजन्यशब्दस्याभिषिक्तविषयाभित्वेन सामर्थ्यलभ्यत्वात् । यत्तु प्रसिद्धिद्वयसंभवे राज्यनिमित्तत्वं प्रकरणादिभ्यो विज्ञास्यत इति तन्निराक्रियते ।

---

१ ऐश्वर्यात्मके राज्ये लिप्सयैव प्रवृत्तेर्विधिविषयत्वाभावान्नित्यत्वानुपपत्तेरनित्यस्यैवागत्या, चोरशब्दप्रवृत्तौ स्तेयस्येव, राजशब्दप्रवृत्तौ राज्यस्य निमित्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्कायाम् । चाटतस्कर दुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः । पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः । इत्यादिविधिदर्शनाद्राज्यस्यापि विधिविषयताऽस्त्येवेति समाधानमाह—तदपि हीत्यादिना । विधानात्प्रभृति—विधानत इत्यर्थः ।

अत्रोच्यते । नोभयाभिधानमवकल्पते । कुतः । यदि तावज्जातिशब्दो राजेति, ततस्तत्कर्मत्वाज्जनपदपरिपालने राज्यशब्दो भविष्यति । तेनाऽऽर्यावर्तनिवासिनां प्रयोगो न विरोत्स्यते । अथ यदि राज्यशब्दः परिपालने नित्यसंबद्धो भविष्यति ततस्तस्य कर्तेति राजशब्दः क्षत्रियजातौ तन्निमित्तो भविष्यति । तत्राऽऽन्ध्राणां प्रयोगो न विरोत्स्यते । तस्मान्न प्रयोगदर्शनादुभावपि राजराज्यशब्दौ जातिपरिपालनाभ्यां नित्यसंबद्धावित्यभ्युपगन्तव्यम् । को नु खलु निर्णयः । राजजातीयस्य कर्म इत्यतः परिपालनं राज्यशब्देनोच्यते । एवं हि स्मरन्तोऽभियुक्ताः, तस्य कर्म इति ष्यञ्प्रत्ययं विदधति, न तु तस्य कर्तेति प्रत्ययलोपं वा प्रातिपदिकप्रत्यापत्तिं वा समामनन्ति ।

तथा हि ।

नैव तावदुभौ शब्दौ स्वातन्त्र्येण प्रसिध्यतः ।
क्लृप्तायामेकशक्तौ हि द्वितीयो यौगिको वरम् ॥

तदेतद्दर्शयति—यदि तावज्जातिशब्दो राजेति ततस्तस्य कर्म राज्यमित्यवयवप्रसिद्धिसंभवान्न तन्निरपेक्षं शक्त्यन्तरकल्पनमुपपद्यते । विनैव तेनाऽऽर्यावर्तनिवासिनां प्रयोगो न विरोत्स्यते । अथ तु प्रथममेव राज्यमिति प्रतिपालनं रूढिरूपेणाभिधीयते । ततस्तच्छक्त्यनुसारेणैव तत्कर्तरि राजशब्दप्रयोगसिद्धेः शक्त्यन्तरकल्पनमन्तरेणैव द्रविडानां राज्याधिकारयोग्येषु क्षत्रियेषु प्रयोगो न विरोत्स्यते । दाक्षिणात्यत्वसामान्येनाऽऽन्ध्राणामिति भाष्यकारेणोक्तम् । तस्मान्न तावदुभावपि रूढिशब्दौ नापि यौगिकौ । अन्यतररूढित्वे तु राजशब्दस्य तत्कल्पना युक्ता । कुतः ।

आचारयोरसंबन्धे[1] संदेहे सति निर्णयः ।
सनिबन्धनया स्मृत्या बलीयस्त्वादवाप्यते ॥

राज्यशब्दाभिधेयं परिपालनादि कर्म क्षत्रियस्येति मन्वादयः स्मरन्ति । पाणिनिप्रभृतयोऽपि राज्ञः कर्मेदं राज्यमित्येवं व्युत्पादयन्ति । ' गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः[2] कर्मणि च ' इत्यधिकृत्य स्वतन्त्ररूढाद्राजप्रातिपदिकात्प्रत्ययविधिः । तत्र ष्यञ्प्रत्ययं विदधतीत्यत्र वदन्ति । पत्यन्तपुरोहितादिपाठाद्राजशब्दस्य विशेषविहितेन यका भवितव्यम् । तथा च यक्प्रत्ययस्वर इहोपलभ्यते नाऽऽद्युदात्तत्वम् । तस्माद्राजशब्दाद्राज्यशब्दव्युत्पत्तिर्न तु विपरीतेत्येतावन्मात्रपरमेव भाष्यं द्रष्टव्यम् । राज्यशब्दाद्धि

---

१ असंबन्धे—विरोधानिमित्तक इत्यर्थः । २ (पा० सू० ५-१०-१२४)

तस्माद्राज्ञः कर्म राज्यं, न राज्यस्य कर्ता राजा ।

ननु यो यो जनपदपुरपरिरक्षणं करोति तं तु लोको राजशब्देनाभिवदति । उच्यते । योगाल्लोकः प्रयुङ्क्ते । परिपालने राज्यशब्दः प्रसिद्ध इति । स तु परिपालने राज्यशब्दो राजयोगादित्यस्माभिरुक्तम् । तस्माद्राजशब्दः प्रसिद्धेर्मूलम् । तद्योगाद्राज्यशब्दः । तद्योगादपि ब्राह्मणवैश्ययो राजशब्दः प्रयुज्यते । न त्वेवं स्मरन्ति, राज्ययोगाद्राजेति । यत्तूक्तम्—अनुमानाद्राज्यस्य कर्ता यः स राजा, यथा औदमेघेः पिता उदमेघ इति । उच्यते । अनुमानात्प्रयोगो बलवान् । राज्यस्य कर्तारं राजेत्यनुमिमीमहे । क्षत्रिये तु प्रत्यक्षं प्रयुञ्जानानुपलभामहे । तथा योगमप्यनुमिमीमहे, राज्यस्य कर्ता राजेति । राज्ञः कर्म राज्यमिति तु स्मरन्ति । अनुमिमानाश्च स्मृतिमनुमिमते स्म । स्मरन्तस्तु प्रत्यक्षमुपलभन्ते । तेन तत्र स्मृतिर्बलीय-

---

राजनि व्युत्पाद्यमाने यलोपाम्नानं वा राजशब्दादेशात्मकं वा स्मरणं स्यात् । तस्मादियमेव वचनव्यक्ती राज्ञः कर्म राज्यमिति न त्वर्थापत्त्या राज्यस्य कर्ता राजेति कल्पनीयं, देशान्तरे विज्ञातत्वाद्राज्ञः । कल्पितायामपि चार्थापत्तौ मन्वादिस्मृतिवशेन क्षत्रियस्यैतत्कर्मेत्यवधारणात्स एव राजा विज्ञायते । सकलश्च राजेतिशब्दो राज्येऽनुप्रविष्ट इति स यौगिको युक्तो न तु राज्यशब्दो राजन्यनुस्यूतः सकल इत्ययौगिकत्वम् । सत्यमेवं राज्यशब्दस्य यौगिकत्वमुपपद्यते । यस्तु तत्कारिणि जात्यन्तरे राजशब्दप्रयोगः स क्षत्रियत्वाभावान्न प्राप्नोति । तेन नाऽऽर्यावर्तनिवासिनां प्रयोगः सकलो न विरुध्यते । यथा, न शूद्रराज्ये निवसेदित्यादीनामाप्तप्रयोगाणां बाधः स्यादित्यत अत आह—योगाल्लोकः प्रयुङ्क्त इति । प्रथमं तावद्राजयोगाद्राज्यं पुनस्तद्योगाद्ब्राह्मणादिषु राजशब्दोपचार इति । नन्वेवं सति राज्ययोगादपि राजेत्येतदभ्युपगतमेव । नैष दोषः । गौणत्वाभ्युपगमात्, मुख्यत्वाभ्युपगमे ह्यधिकरणं परावर्तेत । गौणत्वं तु मुख्येन बाधितत्वादभ्युपगतमपि सिद्धान्तं न विरुणद्धि । तेन तत्कार्यापन्ने प्रतिनिधिन्यायेन ब्राह्मणादौ राजशब्द इति द्रष्टव्यम् । तथा च दर्शयति—न त्वेवं स्मरन्ति राज्ययोगाद्राजेति । तच्चैतदाचारस्य दौर्बल्याद्गौणकल्पनाश्रयणमित्येवमेव भाष्यं नेयम् । यत्त्वौदमेघिशब्दादिवत्प्रकृत्यर्थानुमानं तद्द्रविडप्रयोगेण प्रत्यक्षेण बाध्यते । अथ राज्यस्य कर्तैवमभिधीयत इति । निमित्तभूतोऽपि कर्मकर्तृसंबन्धस्तस्य च स्मरणमनुमातव्यम् । राज्ञः कर्म राज्यमिति प्रत्यक्षं स्मरणं

सीति । आह । यो यो राज्यं करोति, तत्र राजशब्दं प्रयुञ्जते । न यद्राज्ञः कर्म तद्राज्यमिति । तेन मन्यामहे, राज्ययोगो राजशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं, न तु राजयोगो राज्यशब्दप्रवृत्ताविति । न ब्रूमः—प्रयोगाद्वयं राजयोगं राज्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमवगच्छाम इति । कथं तर्हि । स्मरणात् । प्रयोगाच्च स्मृतिर्बलीयसी । प्रयोगाद्धि स्मृतिरनुमीयेत । अपि च राज्ययोगस्य निमित्तता व्यभिचरति । जनपदपरिपालनमकुर्वत्यपि राजेत्यान्ध्रा वदन्तीत्युक्तम् । ननु राजयोगाद्राज्यमित्येतदपि व्यभिचरति । न हि राज्ञः स्पन्दितं निमिषितं च सर्वं राज्यमित्युच्यते । यदि वयं प्रयोगान्निमित्तभावं ब्रूयाम । तत एवमुपालभ्येमहि । स्मृत्या तु वयं निमित्तभावं ब्रूमः । तेन यद्यद्राजजातीयस्य कर्म जात्या

तस्माद्बलवत्तरम् । पर आह—यो यो राज्यं करोतीति । सर्वथाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यवाचकसंबन्धो विज्ञायते । स च राजशब्दस्याव्यभिचारेण राज्यनिमित्ततया च गम्यते न तु राजकर्मनिमित्तत्वेन, स्मृतेः पुनः शब्दापशब्दविभागमात्रविषयत्वादविषय एवायम् । उभौ हि राजराज्यशब्दौ साधू तस्मादयुक्तः स्मरणोपन्यास इति । तत्रोच्यते । सत्यं प्रयोग एव, न च स्मृतेः कस्य किंयोगनिमित्तत्वमित्येष व्यापारस्तथाऽपि तु साध्वसाधुत्वपरतयैवान्वाख्यानान्निमित्तत्वमवगम्यते । राज्ञः कर्म राज्यमिति हि व्युत्पादने तद्योगनिमित्ते राज्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तेन स्मृतिबलीयस्त्वाद्राजशब्द एव स्वतन्त्र इति । प्रयोगोऽपि च द्रविडेषु व्यभिचारीत्युक्तमेव । मत्पक्षे तु प्रयोगस्यातन्त्रत्वाद्व्यभिचारित्वमदूषणम् । यत्र तावत् प्रयोगस्तत्रास्ति राजकर्मत्वम् । तेन प्रयुक्तस्यान्वाख्यानकरणादप्रयुक्तनिमित्तान्वाख्यानाभावाच्चादोषः । किं च ।

असाधारणभावेन सर्वत्रेष्टं विशेषणम् ।
तेन तस्यैव कर्मेति चिन्तितादि न गृह्यते ॥

जनपदरक्षणं ह्यसाधारणं राजकर्म तेन राज्यमित्युच्यते । चिन्तितनिमिषितादि तु राज्ञश्चान्येषां चेत्यव्यवच्छेदान्न राज्यशब्दाभिधेयं भवतीति । तेन सार्वलौकिकादपि प्रयोगात् '[1]शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' इत्यनेनैव राजशब्दस्य क्षत्रियवचनत्वम् । तुल्यश्चान्त्यजनपदवासिनामपि दृष्टार्थत्वाच्छब्दव्यवहारे प्रमाणाभाव इत्युक्तं '[2]चोदितं तु प्रतीयेत' इति । तस्मात्क्षत्रियस्यैव राजसूयोऽस्तीति ब्राह्मणादीनां प्रापकाणि श्रवणानि । ततश्च 'एतयाऽन्नाद्यकामम्' इत्येतदपि फलं बहिरेव प्रयोगाद्भविष्यतीति ।

---

१ (अ. १ पा. ३ अ. ५ सू. ९) । २ (अ० १ पा० ३ अ० ५ सू० १०) ।

विशेष्यते, तद्राज्यमित्यभ्युपगच्छामः । यत्तूक्तम्—आन्ध्रा अपि राज्ययोगाद्राजानमभ्युपगच्छन्तीति । परिहृतमेतत्, प्रयोगो दुर्बलः स्मृतेरिति । यदुक्तम्, आर्यावर्तनिवासिनः प्रमाणमितरेभ्य आचारेभ्य इति । तुल्यः शब्दप्रयोग आचारेष्वित्युक्तम् । तस्माज्जातिनिमि-

---

क्रतुमध्यप्रयोगो हि स्वाराज्येनैव पूरितः ।
साकाङ्क्षस्त्वितरस्तस्मात्तस्यैव फलसंगतिः ॥

ननु चैतयेति प्रत्यक्षविशेषवचनात्परोक्षसामान्यप्रवृत्तां राजसूयचोदनां बाधित्वाऽन्नाद्यफलतयैव भवितव्यम् । नैतदेवम् । विरोधाभावात् । तथा हि ।

विरोधित्वात्प्रसज्येते विकल्पावृत्तिकल्पने ।
बाधस्तेनाभ्युपेतव्यो व्यवस्थायां तु नैव ते ॥

न ह्यनेकफलमेकस्य विरुद्धं प्रयोगान्तरस्य वचनान्तरेणैव कल्पितत्वात् । समुच्चयेन ह्यावृत्तिदोषोऽन्यत्राभिधीयते । सा त्वत्राऽऽवृत्तिर्ब्राह्मणादिसंबन्धाद्राजसूयग्रहणाच्चावश्यंभाविनी । यदि च 'एतयाऽन्नाद्यकामम्' इत्युत्पत्तिवाक्यं भवेत्ततः पश्चात्प्रवर्तमाना राजसूयचोदना बाध्येत । न । द्वयोरपि ह्याग्नेयादिचोदनोत्पादितेषु कर्मसु प्रवृत्तेषु युगपत्कालत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वात्तुल्यबलत्वम् । यथैव हि राजसूयचोदना संनिहितानालोच्य प्रवर्तते तथैवान्नाद्यकामचोदनाऽपि, न हि तत्रावेष्टिः केनचिदपि शब्देनोपात्ता । न च राजसूयेनेति सामान्यशब्दः पौर्णमासीशब्दवत् । प्रकृतसमुदायविशिष्टसमुदायिवचनत्वात् । अत एव तत्कृतमपि न दौर्बल्यं लभते । इयांस्तु विशेषः । एकेन बहवो गृह्यन्ते, अन्येनाल्पे । न च तावता कश्चिदतिशयोऽस्ति । ननु चैतयेति श्रुत्यैव प्रत्यक्षवचनादस्ति विशेषः । स्याद्विशेषो यद्येतच्छब्दः फलेन संबध्यते । यदि वा 'अथैष ज्योतिः' इत्यादिवत्प्रस्तूयमानं ब्रूयात् । प्रत्ययसंनिकर्षात्तत्रापि यजिशब्दगृहीतैवावेष्टिरन्नाद्येन संबध्येत । एतावच्च राजसूययजावप्यस्तीत्यविशेषः । प्रकृतमपि च ब्रुवन्नेतच्छब्द आग्नेयादिवाक्यालोचनादृते नैव ब्रवीतीति । ततश्च राजसूययजिरपि तावता यत्नेन शक्नोति ग्रहीतुमिति तुल्यबलत्वम् । नन्ववान्तराधिकारस्यास्ति विशेषः । उच्यते । अयमेव विशेषो यदेकत्र बहूनां ग्रहणमपरत्र चाल्पानाम् । ग्रहणवेला तु तुल्यैव । यदि चैकान्तिकमत्राकर्मान्तरत्वं स्यात्तत एवमुच्येत । कर्मान्तरमपि चैतदिति दर्शितम् । ततश्च विषयान्तरत्वादेव स्वाराज्यान्नाद्ययोरविरोधः । कर्मान्तरत्वेऽपि च बार्हस्पत्यादिलिङ्गदर्शनात्प्रकृतावेष्टिप्रकृतित्वमेव प्रतिपत्तव्यम् । राजन्यस्यापि तुल्यप्रवृत्तेः फलपदानुषङ्गाच्च ब्राह्मणवैश्यवदेव कर्मान्तरेण प्रयोगान्तरेण वा संबन्धः । एवं च तस्यापि

त्तो राजशब्दः । एवं चेद्यज्ञसंयोगात्क्षत्रियस्य राजसूयेन, यागविधि-रवेष्टिरिति ॥ ३ ॥

[३] आधानेऽसर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥ सि०

इदं समामनन्ति—[1]वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्य इति । तत्र संदिह्यते । किं ब्राह्मणादिश्रवणं निमित्तार्थं—ब्राह्मणादय आदधाना वसन्तादिष्वादधीरन्निति, उत ब्राह्मणादीनामाधानं विधीयत इति । कथं निमित्तार्थता स्यात् । कथं चाऽऽधान-विधानमिति । यदि ब्राह्मणो वसन्ते इति पदद्वयं परस्परसंबद्धं, ततो निमित्तार्थं श्रवणम् । अथ ब्राह्मण आदधीत इति, आधानविधानं ब्राह्मणस्य । एवं राजन्यादिष्वपि । किं तावत्प्राप्तम् । निमित्तार्थं श्रवणमिति । कुतः । निमित्तसरूपा एते

मध्येनिधानवाक्यं तन्त्रप्रयोगे सत्युपपत्स्यते ॥ राजसूयमध्यस्थायां तु दक्षिणाभेदा-त्प्रतीष्टि प्रयोगान्यत्वे मध्येनिधानविधिरवरुध्येत । तस्मात्प्रापकाण्येतानि श्रवणानीति सिद्धम् ॥ ३ ॥

(इति—अवेष्ट्यधिकरणम् ॥ २ ॥)

'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इत्यादिषु प्राप्त्यप्राप्त्याशङ्कायां पूर्ववदेव संदेहः । तत्र यदि कथंचिदपि प्राप्तिरस्ति ततो विनाऽपि यदि शब्दान्निमित्तार्थत्वं, तदा च ब्राह्मणवसन्तादिसंबन्धः परस्परानियमात्मकं फलं भविष्यति । अथ त्वप्राप्तिस्ततः प्रापकाणि ब्राह्मणवसन्तादिविशिष्टस्याऽऽधानस्य, तदा च पूर्वत्र पूर्वत्रोत्पत्तिवाक्यशिष्ट-गुणावरोधादुत्तर उत्तरो गुणः कर्मान्तरं कल्पयतीति त्रीण्याधानानि भविष्यन्ति । स्वार्था एव वाऽग्नय आत्मनेपदनिर्देशाद्विज्ञास्यन्ते । शूद्रस्य चाप्राप्तिः । निमित्तार्थपक्षे तु सर्वं विपरीतमेव । एतेन 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत्' इत्येवमादीन्यपि तुल्यहेतुत्वाद्विचारि-तानि द्रष्टव्यानि । तत्रैतावान्संक्षेपा[2]र्थः ।

सामर्थ्याक्षिप्तमाधानं सामान्यवचनेन वा ।
तस्माद्वर्णविशेषाणां निमित्तार्था पुनः श्रुतिः ॥

एकस्तावत्पूर्वपक्षहेतुरग्निहोत्रादिचोदनाभिरेवाऽऽधानानिष्पाद्याहवनीयादिसाधनत्वा-द्विनाऽनुपपद्यमानाभिः प्रापितत्वाद्ब्राह्मणादीनामाधानं निमित्तार्थं श्रूयत इति । यदि तु

---

१ तै० ब्रा० (१-१-२) । २ संक्षेपेणाधिकरणार्थ इत्यर्थः ।

शब्दाः । किं निमित्तसारूप्यम् । ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः समुच्चारणम् । तच्चाविदितं वेद्यत इति । ननु ब्राह्मणादीनामादधातिनाऽप्यस्ति समुच्चारणम् । बाढमस्ति समुच्चारणं, न त्वमीषामाधानसंबन्धो न विदितः । केन प्राप्तो विदित इति । कामश्रुतिभिः । काः कामश्रुतयः । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्येवमादयः ।

प्रत्यक्षवचने सति सामर्थ्यमप्रापकमिति कल्प्यते ततोऽस्माद्गुणापहृतशक्तिकाद्विधेरनपहृतशक्तिरपरो निर्गुणो विधिरस्ति 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति । तेन प्राप्तेरप्रापकत्वमिति । सिद्धान्तहेतुस्तु ।

प्रत्यक्षविधिसद्भावाल्लभ्यते नाऽऽनुमानिकः ।
प्रापकत्वमतो नार्थवर्तमानापदेशयोः ॥

न तावन्नित्यमर्थस्य[1] प्रापकमस्ति । उपायान्तरेणापि प्रतिग्रहादिना पुरुषान्तराहितानामात्मनेपदेनानियतानां सुलभत्वात् । प्रत्यक्षवचने सति अन्यथानुपपत्तिपक्षे सति, अर्थापत्तिलभ्यश्रुत्यपरिग्रहाच्च । 'य एवं विद्वान्' इत्यपि वर्तमानापदेशः प्रत्यक्षायां लिङि ब्राह्मणादिवाक्येषूपलभ्यमानायां न विधिशक्तिं लभते । अस्ति चैतदुपन्यासस्य प्रत्यक्षविधियुक्तोदकोपसर्जनादिसंभारविधानार्थत्वमित्यप्राप्तमेव[2] ब्राह्मणादिविशिष्टमाधानं विधीयत इति । **किं निमित्तसारूप्यमिति**—यदिशब्दाद्यनुपबन्धाभिप्रायम् । **ब्राह्मणादीनां वसन्तादिविधिभिः समुच्चारणमिति**—परपदसंबन्धसंचारितायां विधिशक्तौ निमित्तफलत्वात् । **ननु ब्राह्मणादीनामादधातिनाऽपीति**—अप्राप्तौ विशिष्टविधानोपपत्त्यभिप्रायम् । इतरस्तु प्राप्तत्वेन विधेयत्वं निवर्तयति—**न त्वमीषामाधानसंबन्धो न विदित इति । केन प्राप्तो विदित इति**—प्रापकाक्षेपः । इतरस्तु निराकरणमपश्यन्बलीयांसं च प्रत्यक्षविधिं किमर्थं प्रथममेवोपन्यस्यामीति मत्वा **कामश्रुतिभिरित्याह । काः कामश्रुतय इति**—सक्रोधं प्रापणशक्तावाक्षिप्तायां स्वरूपमेवैष न जानातीति मन्यमानो दर्शयति—अग्निहोत्रादिफलविधय इति । कथ-

---

१ अर्थस्येति–अर्थापत्तेरित्यर्थः । २ संभारविधानार्थत्वमिति–संभारविधिशेषतया तत्स्तावकत्वेनार्थवत्त्वान्नाऽऽनर्थक्यभिया विद्वद्वाक्यस्याऽऽधानप्रापकत्वं वक्तव्यमित्याशयः । कथं स्तुतिरिति चेत् । 'एवं संपन्नं भ्रातृव्यमवर्ति सह कुरुते' इत्यर्थवादसहितं 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति वाक्यं 'अप उपसृजति' इत्यादिविशेषविहितानामुदकादिसंभाराणां 'अथ संभारान्संभरति' इति यत्सामान्यतः स्थापनविधिस्तस्य शेषः । यो विद्वानेवमुदकादिस्थापनपूर्वमग्निमाधत्ते स स्थापनरूपाङ्गसामर्थ्यात्सहायसंपन्नमपि वैरिणं वर्तनरहितं कुरुत इत्येवं स्थापनप्रशंसा ज्ञेया ।

कथमाभिः श्रुतिभिराधानं प्राप्तमिति। उच्यते। सामर्थ्यात्। यथाऽग्निहोत्रमभिनिर्वर्त्यते तथा कुर्यात्। यथा दर्शपूर्णमासावभिनिर्वर्त्येते तथा कुर्यात्। न च गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादिभ्यो विनैतानि कर्माणि सिध्यन्ति। समामनन्ति हि यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति इत्येवमादि। तेन सामर्थ्यादेतदुक्तं भवति, आहवनीयादि कर्तव्यमिति। तच्चाऽऽधानेन विना न सिध्यतीत्याधानमपि कर्तव्यमित्यवगम्यते। तत्केन कर्तव्यम्। यस्य कामश्रुतयः। ताश्चाविशेषेण ब्राह्मणादीनाम्। तस्मादमीषामाधानसंबन्धो विदित इति। अपि चोभाभ्यां ब्राह्मणादीनां संबन्धे विधीयमाने वाक्यं भिद्येत। न हि तदानीमेकोऽर्थो विधीयते। अतो निमित्तार्थाः श्रुतय इत्येवं प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। आधानेऽसर्वशेषत्वात्। प्रापकाण्याधानस्यैतानि श्रवणानि। कुतः। सर्वकर्मणां शेषभूतमाधानमिति न श्रुतिलिङ्गादीनामन्यतमेनोच्यते। किं तर्हि। अग्नीनां सर्वशेषत्वात्, तच्छेषत्वाच्चाऽऽधानस्य। किमतो यद्येवम्।

मन्त्रपराभिः सतीभिरतत्प्रापितमित्याशङ्क्यार्थापत्तिं दर्शयति। तेन 'कर्मजे कर्म यूपवत्' इति आहवनीयादिग्राहिभिः कर्मभिरनन्योपायत्वाद्गृहीतमाधानमिति। सर्वप्रकारासंभवे च विशिष्टविधिर्भवतीति संभवापेक्षया वाक्यभेदमाह। एवं प्राप्ते ब्रूमः। आधानेऽपि पूर्ववदेव प्रापकाणि श्रवणानि। कथम्। असर्वशेषत्वात्। यदि हि सर्वकर्मणां शेषभूतमाधानं भवेत्ततस्तैराक्षिप्येत वा न वा। तेषां तु 'रूपं वाऽशेषभूतत्वात्' इत्यनेनैव न्यायेनाऽऽहवनीयादिग्रहणमात्रपर्यवसानान्न कश्चिदप्याधानाङ्गत्वप्रतिपादने हेतुरस्ति। यत्तु 'सर्वार्थं वा' इति वक्ष्यति तत्सर्वकर्मार्थोग्न्यर्थत्वादिति व्याख्यास्यते। किमतो यद्येवमिति—अङ्गाङ्गमप्यन्यथानुपपत्त्या शक्यमाक्षेप्तुमिति मन्यते। सिद्धान्तवादी त्वन्यथानुपपद्यमानत्वादग्नयः कामश्रुतिभिः प्राप्नुवन्ति

---

१ तै ब्रा० (१-१-१०)। २ (अ० ७ पा०३अ०९सू० २८)। ३ अपिचेति भाष्यं वसन्तादिवाक्ये विशिष्टविधाने वाक्यभेदाप्रसक्तेरयुक्तमाशङ्क्य विशिष्टविधानप्रयुक्तगौरवाभिप्रायेण वाक्यभेदोक्तिरित्येवं व्याचष्टे सर्वप्रकारेत्यादिना। ४ (अ० ७ पा० ३ सू० २९)। ५ (अ० ३ पा० ६ अ० ५ सू० १५)।

अग्नयः कामश्रुतिभिः प्राप्नुवन्ति, नाऽऽधानमिति । नन्वग्नीनामभ्युपाय आधानमिति। उच्यते। नैतेषामर्जन आधानमेवैकोऽभ्युपायः । किं तर्हि। यथाऽन्येषां द्रव्याणामुत्पादने क्रयणादयश्चाभ्युपाया एवमग्नीनामपीति । न नियोगत उत्पादनमेव । तेन पक्ष आधानं प्राप्नोति, पक्षे न । यतरस्मिन्पक्षेऽप्राप्तिस्ततरः पक्ष उत्पत्तिं प्रयोजयिष्यति ब्राह्मणादीनामाधानस्य । ब्राह्मण आत्मार्थमादधीतेति । यदेतद्वचनं तदाऽऽत्मार्थमेवाऽऽहिता आहवनीयादयो भवन्ति नान्यथा । एवं च सति, न कृत्रिमेण याचितेन वा कर्माण्यग्निहोत्रादीन्यनुष्ठातव्यानीति गम्यते । तेनाकृत्रिम एव केवलोऽग्निस्तेषां साधक इति निश्चीयते । कथं चाऽऽत्मार्थताऽऽधानस्य गम्यत इति । कर्त्रभिप्राये हि क्रियाफल आदधीतेत्येतदात्मनेपदं संभवति । असत्यस्मिन्वचने कामश्रुतिपरिग्रहे नाऽऽधानस्याऽऽत्मार्थता

नाऽऽधानमित्याह— नन्वाधानमग्नीनामभ्युपाय इति । तत्र नाम रूपमात्रं गृह्यते यल्लौकिकोपायसाध्यं भवति वस्त्रशकटादि। न चाऽऽहवनीयादयो लौकिकोपायास्तस्मादवश्यमेषां वेदेनैवोपायोऽप्याक्षेप्तव्यः । स तु नाऽऽधानव्यतिरिक्तोऽस्तीति तदप्याक्षिप्तमिति । उच्यते । न । अनैकान्तिकत्वात् । अग्नीनां हि याच्ञाक्रयापहारादयोऽभ्युपायाः सन्ति । सर्वैश्च तैराहवनीयादिमात्रप्रार्थिन्यः कामश्रुतयो निराकाङ्क्षाः क्रियन्ते । तस्मान्नैकान्तेनाऽऽधानं प्राप्तमित्यस्ति नियमविधेरवकाशः । तत्रैतत्स्यात् । नैवोपायान्तरोपात्तानामाहवनीयादित्वं संभवति संस्कारनिमित्तत्वादिति । तत्रोच्यते ।

सत्यं प्रथममाधानादुत्पद्यन्तेऽग्नयस्त्रयः ।
पश्चात्तु व्रीहिवत्तेषां नोपायान्तरवारणम् ॥

यथैव हि व्रीह्यादीनां न तावत्कृषिमन्तरेणोत्पत्तिः । अथ च न सर्वपुरुषैस्तथैवाऽऽप्यन्ते । क्रयादिभिरपि लभ्यमानत्वात् । एवं तावत्प्रथममेक आधानेनोत्पादयिष्यन्ति । अपरे तु तस्मादुपायान्तरेण प्राप्स्यन्ति । ततश्च यथा घटादीन् कुम्भकार उत्पाद्योत्पाद्य विक्रीणाति ददाति च तथैवैकः कश्चित्पुनः पुनरग्नीनाधायापरेभ्यो दद्यात् । अतः प्रतिपुरुषमाधानं पक्षे प्राप्तं पक्षे नेत्यस्ति विधानस्य विषयः । पक्षेऽपि वा नैव प्राप्तिरस्तीति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षविधिपक्षे पुनरुपायान्तराणि निवर्तन्ते । तदा ह्यादधीतेत्यात्मनेपदेनाऽऽधातृगाम्येवाऽऽधानफलमिति गम्यते । तस्य च फलमाहवनीयादि तदकर्तुर्न भवतीति तं प्रत्यनाहवनीयत्वमेव स्यात् । अर्थाक्षेपपक्षे त्वानुमानिक्याः श्रुतेरात्मनेपदपरस्मैपदविवेकाभावादकर्तृविषयेऽप्यविरोधादुपायान्तराणि न निवर्तेरन् ।

भवेत्। अपि च सतीष्वेतास्वाधानश्रुतिषु न कामश्रुतयः शक्नुवन्त्यपरामाधानश्रुतिं कल्पयितुम् । यथाप्राप्तस्याऽऽधानस्य पुनः श्रुतय एता भवेयुः । असतीष्वेतास्वाधानश्रुतिमपरिगृह्णन्त्यः कामश्रुतयोऽशक्यानग्निहोत्रादीन्वदन्तीति परिगृह्णीयुराधानश्रुतिम् । सतीष्वेतासु येषामाधानमुक्तं तानधिकृत्योत्तरकालाः कामश्रुतयो भवन्तीति गम्यते ।

अत्राऽऽह । अस्ति केवलस्याऽऽधानस्य विधायिका श्रुतिः एवं संपन्नं भ्रातृव्यमवर्तिं सहते, य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तया प्राप्तस्य निमित्तार्थानि ब्राह्मणादीनां श्रवणानि भविष्यन्ति । उच्यते । संभारविधानार्था पुनः श्रुतिरेषा । नेति ब्रूमः । भिन्नं हीदं वाक्यं संभारविधानवाक्यात् । अन्यो ह्यर्थ आधत्त इति, अन्यः, अप उपसृजति इति । एकार्थविधाने ह्येकं वाक्यं भवति, भिन्नौ चेमावर्थौ । तस्मादत्र वाक्यभेद इति । उच्यते । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत इत्यस्यां श्रुतौ सत्यां पुनः श्रुतिः केवलस्याऽऽधानस्याविधायिका । अपामुपसर्जनं तु विधीयते । तदेकस्मिन्नर्थे विधीयमाने नानेकार्थं भवति । नन्वाधानस्यैतद्विधानम् । गुणार्था सा पुनः श्रुतिः । नेति ब्रूमः । सा ब्राह्मणादिसंबद्धा प्रथमा श्रुतिः । इयं केवला पुनः श्रुतिः । कुतः । सा हि शब्देन विदधाति । तत्र लिङ्गमुच्चरन्तीं पश्यामः । इयं प्रशस्तमाधानमि-

---

अतोऽवश्यमेव विधेयमेतादिति । अपि च सतीष्वेवाऽऽधानश्रुतिष्विति पाक्षिकीमपि प्राप्तिं निराकरोति । पूर्वमेव हि व्याख्यातं नियमादीनामप्राप्तविधित्वं श्रुतसंभावनायामश्रुतकल्पनानवसरात् । सन्ति चाऽऽधानस्य प्रत्यक्षा श्रुतय इति नान्याः कल्पयितुं लभ्यन्ते । यदि ह्येता न स्युस्तत्राऽऽधानादृतेऽग्निहोत्रादीनामशक्यानुष्ठानत्वाद्विधयोऽनर्थका भवन्तीति स्वसिद्ध्यर्थमाधानश्रुतिं परिगृह्णीयुः । सतीषु त्वश्रुतकल्पनाभयाद्येषामेताभिः प्रापितं तेषामेव कामश्रुतयः प्रयोजिका इति न कल्पयन्ति । सर्वपूर्वोक्तदोषपरिहारेणेदानीं प्रत्यवतिष्ठते । प्रत्यक्षमन्यद्विधायकमस्त्याधानस्य वचनम् । यस्मिन्सति निमित्तार्थानीतराणीति 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति । तत्र प्रतिविधत्ते संभारविधानार्था पुनः श्रुतिरेषेति । परः पुनः प्रकरणेन संभारसंबन्धं मन्वानः पृथग्वाक्यत्वमापाद्यैतदेवोत्पत्तिवाक्यमित्याह । न ह्युदकोपसर्जनादीनामाधानेनैकवाक्यता संभवति । भवेदत्रार्थभेदे नानावाक्यत्वं यद्याधानं विधीयेत । तद्ब्राह्मणादिसं-

स्याह । ततः प्रशस्ततमाधानस्यानुमन्यामहे । एवं च, वसन्ते ब्राह्मणोऽ-ग्नीनादधीत इत्येषा विधायिका श्रुतिरिति ब्रूमहे । नैतत्प्रशंसावचनम-स्मत्पक्षं बाधते । शक्यते ह्यन्येन विहितमन्येन प्रशस्तमिति वदितुम् । यदि त्वेतद्विधायकमित्युच्येत ततोऽस्मत्पक्षं विरुध्येत । कथम् । अज्ञातस्य ज्ञापनं विधानमेतत् । यदि प्रशंसावचनेनापूर्वं विज्ञाप्येत, तदा लिङ्गा नापूर्वं ज्ञापितं भवेत् । तत्रापूर्वज्ञापनवचनः शब्द उपरुध्येत । न तु लिङ्गा विहिते प्रशंसावचनमुपरुध्यते । विहितेऽपि हि वाक्यान्तरेण प्रशंसावचनमवकल्पते । अपि च यल्लिङ्गा विधानं तच्छ्रुत्या, वाक्येन तु प्रशंसा गम्यते । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी ।

नन्विदमपि वाक्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत इति । उच्यते । स्वपदा-र्थमत्र श्रुतिर्विदधात्याधानं ब्राह्मणादिसंबन्धेन परपदार्थं प्रशंसति, य एवं संपन्नं भ्रातृव्यमवर्तिं सहत इति । नन्वनेकगुणविधानं त्वया वाक्येनाध्यवसितं भवति । नैष दोषः । अगुणविधिपरे हि वाक्ये भवत्यनेकगुणविधानमित्युक्तं, तद्गुणांस्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधार्थे न चेदन्येन शिष्टा इति । तस्माद्ब्राह्मणादिसंयुक्ता विधायिका श्रुतिः ।

युक्तैर्विहितमिति गुणार्थमेवेह पुनः श्रूयते । कुतो नु खलु निर्णयः कतरदनयोरुत्पत्तिवा-क्यमिति । तदुच्यते ।

ब्राह्मणत्वादिसंयुक्ते प्रत्यक्षः श्रूयते विधिः
इतरत्रार्थवादेन कल्पनीयो बलादसौ ॥

यदि ह्येते द्वे अपि वाक्ये विधातृणी स्यातां ततः समानविषये सती स्पर्धेयातां कतरद्विधत्तामिति । अत्र पुनरेकं विधायकमेकं स्तावकम् । न च स्तावकेन ब्राह्मणादि-संयुक्तस्य विधायकत्वं निवार्यते तदानुगुण्यात् । यदि तु 'य एवं विद्वान्' इत्यपि विधिसरूपं स्यात्ततो विहितस्य पुनर्विधानानुपपत्तेरस्मत्पक्षं निरुन्ध्यात् । लिङा तु विहितस्य संबन्धिसंभारविधिप्ररोचनार्थं तु स्तुतिसहितस्य पुनः श्रवणमित्यविधायकम् । लिङा च तावद्धात्वर्थविधानं स्वपदेनोपात्तत्वाच्छ्रौतम् । प्राशस्त्यं पुनर्वाक्येन, तत-श्चाऽऽनुमानिको विधिरिति विप्रकृष्यते । नन्विदमपि वाक्यमिति—ब्राह्मणादिपदा-र्थोपश्लेषाभिप्रायम् । सिद्धान्तवादी वदति, आधानं तावच्छ्रुत्या, शेषं वाक्येन नाम

---

१ (अ० १ पा० ४ अ० ६ सू० ९)। २ गुणार्थमेवेति—स्तुतिवादिना गुणशब्देन 'अपा-मुपसर्जनं तु विधीयते' इति भाष्यस्थो विद्धातिः स्तुतिपरो व्याख्यातः ।

इयमपि केवलस्याऽऽधानस्य पुनः श्रुतिः संभारविधानमुपक्रमयितुमिति सिद्धम् । यदुक्तमनेकगुणविधाने वाक्यं भिद्येतेति । यदीमौ गुणावाधानविशिष्टौ विधीयेयातां, भवेद्वाक्यभेदः । द्वाभ्यां तु विशेषणाभ्यां विशिष्टमेकमाधानं विधायिष्यते । तेन न भविष्यति वाक्यभेदः । तस्माद्ब्राह्मणादीनामाधानस्य प्रापकाणि श्रवणानीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

[४] अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥५॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्याऽऽमनन्ति—दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजाकामः, साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः, संक्रमयज्ञेन यजेतान्नाद्यकाम इति[1] । तत्र संदेहः । किं दर्शपूर्णमासयोरेव गुणात्फलमुत कर्मान्तरमेवंजातीयकमिति । किं प्राप्तम् । कर्मान्तरमिति । कुतः । संज्ञोपबन्धात् । यद्यपि प्रकरणाद्यजतिशब्दाच्च स एव पूर्वप्रकृतो याग इति गम्यते ।

भवतु, स्वपदोपात्तायाः स्तुतेरभावात् । 'एवं द्विषन्तं भ्रातृव्यमवर्ति सहते' इत्यादिपदसंबन्धेनैव स्तुतिरिति वाक्यम् । कर्तृकालविशिष्टप्रधानाधानविधानाच्च वाक्यभेदपरिहारात्सिद्धं प्रापकत्वम् ॥ ४ ॥

(इति—विशिष्टाधानविधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

===

युक्तं दध्नेन्द्रियकामस्येति गुणात्फलम् । न हि तत्र दध्यादीनां होमसामानाधिकरण्यं येन संज्ञालक्षणो भेदः स्यात् । दाक्षायणयज्ञादीनां तु यागसामानाधिकरण्यात्पूर्वयागे चाप्रयुक्तत्वादात्मरूपावच्छिन्नयागान्तरप्रतिपादनमविरुद्धम् । न च काश्चिद्दध्या-

---

१ तै०सं०(२–५–४)। २ अपि चोभाभ्यामिति पूर्वपक्षभाष्यं नन्वित्यादिना विशिष्टविधिगौरवाभिप्रायेणानूद्य नैषदोष इत्यादिना विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतैर्विशेषणविधिभिरेव तेषां विधिसिद्धेः श्रौतविधिव्यापारनानात्वाभावात्परिहृतमपि पुनर्ब्राह्मणादिजातेः कालवदनुपादेयतया निमित्तत्वेनेष्टत्वात्कालनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देश्यत्वापत्तेः प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षणवाक्यभेदाशयेन यदुक्तमित्यादिना अनुभाष्य यदीमावित्यनेन जातेर्नित्यतया निमित्तत्वायोगात्कर्तृतयैवान्वयावगतेः कर्तुश्चानुद्देश्यत्वान्नोक्तरीत्या वाक्यभेद इत्येवं परिहृतम् । तदेतत्सर्वं संक्षिप्य व्याचष्टे कर्तृकालेत्यादिना । भाष्ये गुणत्वोक्तिस्तु निमित्ताभावेऽनुष्ठितस्यापि कर्मणो नैष्फल्यापत्तेस्तस्यापि क्रियोपकारित्वादङ्गत्वोपपत्तिरिति न विरुध्यत इति ज्ञेयम् ।

तथाऽपि नासावेवंसंज्ञक इति यागान्तरं विधेयं गम्यते ॥ ५ ॥

अगुणा च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

न चात्र गुण उपरुध्यते कश्चिद्यद्विधानार्था चोदना भवेत्, यदि च न यागान्तरम्, आनर्थक्यमेव । अपि च, यदि गुण उपबध्येत ततो यागगुणसंबन्धो गम्यत इति तदनुष्ठानं विहितं गम्यते ॥ ६ ॥

समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

इतश्च कर्मान्तरम् । कथम् । फले समाप्तं वाक्यम् । प्रजाकामो यजेत इति प्रजाकामस्य याग उपायो विधीयते । विधीयते चेत्कर्मान्तरम् ॥ ७ ॥

विकारो वा प्रकरणात् ॥८॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरेव विकार एवंजातीयकः स्याद्दाक्षायणयज्ञादिः ।

दिभिस्तुल्य एवंसंज्ञो गुणः प्रसिद्धः । तस्माद्भावार्थाधिकरणन्यायेन फले यागविधाना-द्यागान्तरम् ॥ ९ ॥

विधिशक्तिः क्रियातो नोत्तारितेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

फलस्यानुपादेयत्वान्न 'व्रीहिभिर्यजते' इत्यादिवत्कर्मोद्देशेन विधिः संभवतीत्यवश्यं कर्म तत्र विधातव्यम् । ततश्च सिद्धो भेदः ॥ ७ ॥

सत्यपि फलं प्रति विधाने 'संनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेनाकर्मान्तरता । दध्या-दिवच्च गुणफलसंबन्धप्रत्ययात्प्रकृतयागबुद्धेः । यत्तु गुणो न प्रसिद्ध इति । नैष दोषः । उक्थ्यादिवत्प्रकरणलभ्यत्वात् । एवंविधा च वाक्यान्तरेण गुणरूपविधानादस्ति प्रसिद्धिः । दध्यादिवदेवात्रापि वैयधिकरण्येनैव संबन्धः । किं च ।

अवस्थान्तररूपत्वाद्दध्यादेरविलक्षणाः ।
प्रत्यासत्तेः प्रतीयन्ते सामानाधिकरण्यवत् ॥

तस्माद्दर्शपूर्णमासयोरेवावस्थान्तररूपाद्विकारात्फलं न कर्मान्तरात् । एवं च प्रकरणविच्छेदो नात्यन्तं कृतो भविष्यति । यद्यपि फलवतः कथंभावेनाग्रहणादेतद्विषयेऽस्त्येव प्रक-

---

१ नोत्तारितेति–दाक्षायणयज्ञपदे लोकप्रसिद्ध्यभावेऽपि वैदिकप्रसिद्ध्याऽऽवृत्त्यादिगुणोपादानेऽपि भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैव फलसाधनत्वमिति न गुणफलोपबन्ध इत्यर्थः । २ (अ०२ पा०३ अ० १३सू०२६) । ३ वाक्यान्तरेणेति–द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये, सह कुम्भीभिरभिक्रामेत्, इत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरेणेत्यर्थः ।

एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति ॥ ८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति। त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। यदि दाक्षायणयाजी स्यात् । अथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । अत्र ह्येव सा संपद्यते। द्वे हि पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये । अत्र ह्येव खलु सा संपद्भवति, इति । यदि दाक्षायणयज्ञो दर्शपूर्णमासावेव, एवं तर्हि त्रिंशत्संपदा प्रयोजनम् । ततस्तस्य त्रिंशत्संपदनुग्रहो युज्यते। तस्मादपि न कर्मान्तरम् ॥ ९ ॥

गुणात्संज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

यदुक्तं संज्ञोपबन्धात्कर्मान्तरमिति। यदि दाक्षायणशब्दो न केनचिदपि प्रकारेण दर्शपूर्णमासवचनः शक्यते कल्पयितुं तत उच्येत कर्मान्तरमिति। शक्नोति त्वावृत्तिगुणसंबन्धाद्वदितुम्। अयनमित्यावृत्तिरुच्यते। दक्षस्य इमे दाक्षाः, तेषामयनं दाक्षायणम्। कः पुनर्दक्षः। उत्साही। तथा साकंप्रस्थायीयेऽपि, सहप्रस्थानं गुणसंबन्धः। एवं सर्वत्र। शक्यते चेद्दर्शपूर्णमासयोर्गुणसंबन्धो वदितुं, किमिति स एव यागः प्रतीयमानोऽन्य इत्युच्यते, किमिति वा प्रकरणं बाध्यते ॥ १० ॥

करणबाधस्तथाऽप्याश्रयत्वेन संबन्धादुत्तराणि च वाक्यानि प्रत्यनुषङ्गसिद्धेरनुग्रह इत्युच्यते ॥ ८ ॥

त्रिंशत्संपत्पूरणं पौर्णमास्यमावास्यासंकीर्तनं वा भेदं बोधयति। न हि दार्शपूर्णमासिकीस्त्रिंशद्वर्षपक्षः कर्मान्तरेण पूरयितुं शक्यते। न च नियमस्यातिदेशः[1]। येन कर्मान्तरस्यैवैतत्पञ्चदशवर्षपक्षविधानं स्यात् । न च दाक्षायणयाजित्वेन निमित्तेन दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चदशवर्षपक्ष उपजायते। संबन्धाभावात्। द्वे हि पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये इति चास्यानुपपत्तिः ॥ ९ ॥

उत्पत्तिसंयोगे पूर्वासंबन्धे च संज्ञा भेत्त्री भवति। न चेयमुत्पत्तिसंयुक्ता 'अथैष ज्योतिः' इत्यादेरिवं प्रक्रमाभावात्। संभवति च पूर्वकर्माश्रितगुणवाचित्वेनैवेति न भिनत्ति। दाक्षायणयज्ञे हि वाक्यान्तरवशादवयवप्रसिद्धेश्चाभ्यस्तत्वमभिधीयते। तेन च प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाश्रितेनैव फलं साध्यते। दक्ष इति चोत्साही शीघ्रकारी यजमानः, तदीया ऋत्विजो दाक्षाः । स्तेषामयनं—प्रयोगो यज्ञाश्रितत्वादाक्षायण इत्युच्यते। साकंप्रस्थायीयेऽपि सांनाय्यमनवदाय कुम्भीभ्यामेव साकं प्रस्थीयत इत्येवमभिधीयते। तस्मान्न प्रकृतप्रत्यभिज्ञानबाधः ॥ १० ॥

---

१ नियमस्येति—निमित्तस्येत्यर्थः।

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

यदुक्तं फले वाक्यं समाप्तं प्रजाकामादेर्यागानुष्ठानं विधीयत इति। नैवम्। अविशिष्टा फले समाप्तिः। यान्यन्यानि मुक्तसंशयानि गुणे फलस्य विधायकानि वाक्यानि गुणस्य फलवचनानि पर्यवसितानि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् इत्येवमादीनि तैरेतदविशिष्टम्। अत्रापि हि गुणात्फलमुच्यते। कथम्। नैतदेवं संबध्यते--प्रजाकामस्य यज्ञमनुतिष्ठेदिति। कथं तर्हि। प्रजाकामस्य आवृत्तियज्ञमनुतिष्ठेदिति। आवृत्तियज्ञ इति यज्ञावृत्तिसंबन्धोऽनुष्ठातव्यो निर्दिश्यते न यज्ञः। तस्मात्प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्गुणात्फलमुच्यते, न यागान्तरं विधीयत इति। एवं साकंप्रस्थायीये संक्रमयज्ञे च द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

[५] संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥ पू०

अनारभ्याधीयते किंचित्--वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः। दर्शपूर्णमासयोरप्यामनन्ति, ईषामालभेत, चतुरो मुष्टीन्निर्वपति, इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः। किं दार्शपूर्णमासिक आलम्भ आलम्भो गुणविधिर्दार्शपूर्णमासिके च निर्वापे

यद्यपि कर्मोद्देशेन न फलं विधीयते तथाऽपि कर्मफलसंबन्धाभावादकर्मान्तरता। यथैव हि कर्मणः फलमिति भावार्थाधिकरणे साधितं तथैव 'अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोः' इत्यत्र गुणफलसंबन्धपर्यवसायित्वमप्युक्तमिति संदेहे सति पदान्तरानुग्रहार्थं गुणादेव फलं न कर्मण इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(इति–दाक्षायणयज्ञाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

===

न कस्यचिदपि कर्मणः प्रकरणे श्रूयते 'श्वेतमालभेत' 'चरुं निर्वपेत्' इति। तत्र संदेहः। किमनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात्प्राकृतयोरेवाऽऽलम्भनिर्वापयोः श्वेतचरू गुणौ विधीयेते, किं वा कर्मान्तरे यावच्छ्रुते, उत यजिमती वेति। तत्रानारभ्याधीतत्वोपन्यासः संशयबीजापौनरुक्त्यप्रथमपक्षपरिग्रहतन्निराकरणार्थः। कथम्। यदि तावदालम्भनिर्वापौ प्रकृत्य श्रूयेयातां ततः प्रकृतप्रत्ययानुवृत्तिरेव प्रसज्येतेति कर्मान्तरा-

१ तै० सं० (२-१-१)। २ तै० सं० (२-३-२)। ३ (अ० २ पा० १ अ १)। ४ (अ० २ पा० २ अ० ११ सू० २६)।

निर्वापो गुणविधिरुत न प्रकृतिमपेक्षते, इतरश्चेतरश्चेति । यदा न प्रकृतिमपेक्षते, तदाऽपि किं यावदुक्ते उत यजिमती एते कर्मणी इति । किं तावत्प्राप्तम् । प्राकृतयोरालम्भनिर्वापयोर्गुणविधी इति । कुतः । अकर्मशब्दत्वात् । नात्र कर्मणो विधायकः शब्दोऽस्ति । नन्वालभेत निर्वपेदिति च । नैतौ विधातारौ । अविदितस्यार्थस्य वक्ता विधायको भवति । न चैतयोरविदितोऽर्थः । आलम्भः कर्तव्यः, निर्वापः कर्तव्य इति तस्मादनुवदितारौ । किमर्थमनुवदतः । आलम्भने श्वेतं विधातुं, निर्वापे च चरुम् । तस्मान्नाऽऽलम्भान्तरं निर्वापान्तरं च । प्राकृतयोरेव गुणविधी इति ॥ १२ ॥

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

शङ्का न स्यात् । अनारभ्यवादे तु सति श्वेतादिगुणस्योपादेयत्वात्कदाचिद्दूरस्थानुवादेन गुणो विधीयते कदाचिद्वा विपरिवृत्त्यभावात्कर्मान्तरमिति जायते संदेहः । तथा ‘ द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः ’ इत्यनेन गतप्रायमिवात्र यजिमत्कर्मविधानं लक्ष्यते । तत्तु प्रकृतयागाभावादनुवादशङ्कायामसत्यां श्वेतादेश्च गुणस्यौत्पत्तिकद्रव्यसंयुक्तेऽपि कर्मणि विधानोपपत्तेः कथं स्यादिति पुनरुपन्यस्यते । पूर्वपक्षश्चान्ययोरालम्भनिर्वापयोरप्रकरणादवश्यं प्रकृतावेव ग्रहीतव्यावित्येवं प्रवर्तते । तन्निराकरणमपि च प्रकरणाभावादसाधारणोपलक्षणाभावाच्च न प्राकृतयोर्लौकिकव्यावृत्तरूपयोः प्रतीतिरस्तीत्येवं भविष्यति । गुणविधिविषयत्वाच्चाऽऽलम्भनिर्वापौ गुणविधिशब्देनोक्तौ । किं तावत्प्राप्तम् । यथैवायनेषु गुणसंबन्धपरे वाक्ये कर्मविधिशब्दाभावादकर्मान्तरत्वं तथेहापि भविष्यतीति चशब्देनान्वादिश्यते । क्व चासौ गुणविधिरिति विषयावधारणार्थमप्रकरणग्रहणम् । अथ वा यद्यप्येतावता पूर्ववैलक्षण्येनाप्रकरणे श्रूयते तथाऽपि कर्मणो विधिशब्दानवरोधाद्गुणार्थैव पुनः श्रुतिरिति । दर्शपूर्णमासयोः शकटेषा सा श्वेतीकृत्याऽऽलब्धव्या, निर्वापश्च चरौ कर्तव्यश्चरुपरिमितो वा । भूतिब्रह्मवर्चसकामयोश्च सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्येवं प्राप्तयोरनुवादः । तथा वायव्यमिति सर्ववनस्पतीनां वायुदेवतात्वात्कथंचिदीषाया एवानुवादः । सौर्यमिति चाऽऽग्नेयस्यैव तेजोदेवत्यसामान्यादनुवादः । तस्माद्गुणो विधीयत इति ॥ १२ ॥

---

१ (अ० २ पा० २ अ० ६ सू. १७)। २ उक्ताविति । अनेन चैवं भाष्यं व्याख्यातं भवति । आलम्भविषयो निर्वापविषयश्च यो गुणविधिः स दार्शपूर्णमासिकालम्भनिर्वापविषय इति ।

न चैतदस्ति प्राकृतयोर्गुणविधी इति । किं तर्हि । आलम्भान्तरं विधीयते, इति निर्वापान्तरं च । यद्यालम्भनिर्वापौ विधीयेते ततो न प्राकृतौ तौ विहितौ । यदि न विधीयेते ततः प्राकृतौ लक्ष्येते । यावालम्भानिर्वापौ कर्तव्याविति । ततस्तौ लक्षयित्वा श्वेतो विधातव्यो भवति, चरुश्च । तौ च भूतिकामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य चेति द्वावप्यर्थौ विधेयौ स्यातां, तत्र वाक्यं भिद्येत ।

अथवा योऽसौ विधायकः शब्दः स लक्षयितव्योपयुक्त इति विधायकाभावादेकोऽप्यर्थो न शक्यते विधातुम् । अथ स एव लक्षयिष्यति

यदि ह्यालम्भनिर्वापौ विधेयत्वं न मृष्यतः ।
ततो गुणविधित्वं स्याद्विधेयौ त्वत्र तौ मतौ ॥

वायव्यपदं पूर्ववदेवोपेक्ष्य फलपदपरिग्रहेण तावत्प्रत्यवस्थीयते । यदि ह्यालम्भनिर्वापावनूद्य श्वेतचरू विधीयेते ततः फलपदमनर्थकमेव स्यात् । सर्वकामप्राप्तानुवादेऽपि पाक्षिकत्वान्नित्यवद्ग्रहणं विरुध्येत । विशेषणत्वे वाक्यभेदः स्यात् । अथ गुणफलसंबन्धो विधीयते तथाऽप्यालम्भादेः प्रकृतस्याऽऽश्रयस्याभावाद्वाक्येनैव तत्संबन्धकरणे वाक्यं भिद्येत । गुणविशिष्टालम्भविधाने तु न कश्चिद्दोषः । तेनोच्यते कर्मणः श्रुतिमूलत्वादिति । कर्मात्र विधेयत्वेन श्रुतिमूलं न गुणः । स ह्यचोदनालक्षण एव स्यात् । अथ वा यावदुक्तमेव स्यान्न यजिमत् । कुतः । कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् । न ह्यचोदितो यज्यर्थोऽध्यवसातुं शक्यते । न च तेन विनेह किंचिन्न सिध्यति । आलम्भनिर्वापयोरेव फलवत्त्वेन प्राधान्योपपत्तेः । न हि यदेकत्र गुणभूतं दृष्टं तेनान्यत्र प्राधान्यं वाचनिकमपि न प्रतिपत्तव्यमिति किंचित्प्रमाणम् । यथावचनं हि गुणप्रधानभावौ न स्वाभाविकौ । वायव्यादिशब्दश्चात्र सर्वत्र द्रव्याणां यथाकथंचिद्देवतासंबन्धोपपत्तेरनुवादः । अथवा यत्केनचिद्वाय्वादिभ्यः संकल्पितं तदालम्भादिभिर्योज्यमानमभ्युदयकारि भवति । विशिष्टविधानाच्च न तत्परिग्रहेऽप्यतिभारः । अथवा वायुसूर्याविवोद्दिश्य स्पृष्टं निरुप्तं वेत्येतावतैवेप्सितावाप्तिर्भविष्यति । न चावश्यं याग एव देवतोद्देष्टव्या । यत्र यत्र हि चोद्यते तत्र तत्रोद्दिश्यमाना न विरुध्यते । तस्माद्यत्किंचिच्छ्वेतं वायूद्देशेन स्प्रष्टव्यमिति[1] यावदुक्तचोदनानुसारात् । गुणविधिपक्षे फलपदसंबन्धे वाक्यभेदमभिधायेदानीं तत्परित्यागमभ्युपेत्यापि ब्रवीतीति । अथवा योऽसौ विधायकः शब्द इत्यादि । तस्याभिप्रायो यदिदमनार-

---

१ इतीति–इति वाक्यार्थो यावदुक्तचोदनानुसारादवसीयत इति शेषपूरणम् ।

तेनैव च विधास्यिष्यते गुण इति। न मिथो विधानलक्षणसंबन्धोऽवकल्पते। अथ धात्वर्थोऽनुवादः प्रत्ययो विधातुमिष्यत इत्युच्यते, य आलम्भः स एतद्गुणः कर्तव्य इति। तथाऽपि न प्राकृतो लक्ष्येत। लौकिकोऽपि ह्यालम्भोऽस्ति। प्रत्ययार्थेऽनूद्यमाने प्राकृतोऽनूद्येतेति। स हि कर्तव्यो निर्ज्ञातो, न लौकिकः। अतो न प्राकृतानुवादो घटत इति यावदुक्तमालम्भमात्रं निर्वापमात्रं चापूर्वं कर्तव्यम्। कर्मणः श्रुतिमूलत्वात्। श्रुतिमूलं हि कर्मेत्युक्तं, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति। तस्मात्कर्मान्तरे॥ १३॥

यजातिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसंबन्धात्॥१४॥ सि०

यदुक्तं—न प्राकृतयोर्गुणविधी इति। एतद्ब्रूमः। यत्तूक्तम्—आलम्भमात्रं विधीयते, निर्वापमात्रमिति। एतदपजानीमहे। यजिमती एते कर्मणी इति। कुतः। द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात्। द्रव्यदेवतासंयोगात्। द्रव्यदेवतासंयोगोऽत्र विधीयते, भूतिकामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य च। कथम्। न हीदमेवोच्यते श्वेतमालभेतेति। यदि ह्येतावदेवोच्येत, ततः श्वेतालम्भसंबन्धोऽवगम्यते। इह हि श्वेतं वायव्यमालभेतेत्युच्यते।

ऽर्थवादानां प्रकृत्यर्थत्वमभिधास्यते नैतद्वाचनिकं, कथं तर्हि, द्वारान्यथानुपपत्तिकारितम्। न चाऽऽलम्भनिर्वापावन्यत्रानुपपन्नौ। लोकेऽपि विद्यमानत्वादिति। तत्र यदि तावल्लौकिकव्यावृत्त्यर्थं विहितत्वेन विशेष्यते ततोऽन्यविशेषणाभावाल्लिङैव विशेष्टव्यौ य आलम्भः कर्तव्यतया चोदित इति। तावता चोपक्षीणशक्तौ विधायके गुणविधानं नोपपद्यते। न ह्यसौ विधातुं लक्षयितुं च सकृदुच्चारितः समर्थः। केवलधात्वर्थानुवादे च लोकेऽपि गुणविधित्वप्रसङ्गः। तत्र च निष्फलत्वादानर्थक्यं, न चैतावन्मात्रेणैव विनैव प्रकरणादिभिर्वैदिकालम्भनिर्वापग्रहणमुपपद्यते। तस्मात्प्राकृतप्रमाणाभावादपूर्वयोर्विधानमिति॥ १३॥

यथा फलपदं प्रेक्ष्य गुणपक्षो निराकृतः।
देवतापदमालोक्य तथैवाऽऽलम्भमात्रता॥

विधिस्तावदुत्तरोत्तरपदानुरोधेन द्रव्यदेवतापदसंबन्धसंक्रान्तः। स चान्यथानुपपत्तेराक्षिप्तयजिक्रियः सन्विधीयते। न ह्येनमन्या क्रिया संपादयितुं समर्था। यदि देवतो-

---

१ (अ० १ पा० १ अ० २ सू० २)।

तेन श्वेतवायव्यसंबन्धो विधीयते। यथा पटं वयेति पटवयनसंबन्धो विधेयोऽवगम्यते। पटं दीर्घं वयेति पटस्य दीर्घता विधीयते। दीर्घशब्दप्रयोगात्। एवमिहापि सौर्यवायव्यशब्दप्रयोगाद्द्रव्यदेवताभिसंबन्धो विधेय इति गम्यते। इतरथा देवताशब्दः प्रमादसमाम्नात इति गम्येत। नन्वत्रापि श्वेतं वायव्यं कुर्यात् तं चाऽऽलभेत इत्यर्थद्वयविधानाद्भिद्येतैव वाक्यम्। नेति ब्रूमः। न ह्यालभेतेत्यस्यायमतिभारो, यद्द्रव्यदेवतासंबन्धेन पुरुषप्रयत्नं ब्रूयात्।

तं चाऽऽलभेतेत्यर्थविशिष्टम्। श्रुत्यैव हि पुरुषप्रयत्नो विशिष्टो गम्यते। वाक्येन च द्रव्यदेवताश्रय इति। नात्र द्वाभ्यां वाक्याभ्यां प्रयोजनम्। यथा रक्तमश्वं योजयेति यदा गुणविधिपरं भवति वाक्यं, तदा द्वाभ्यां वाक्याभ्यां प्रयोजनं गुणद्वयविधाने। अथ शोणमानयेत्युच्येत तत्र गुणविधिपरेऽपि वाक्ये पर्यवसित एव गुणद्वयविधानम्। श्रुत्यैव विशिष्टगुणद्रव्यस्य प्रतीतत्वान्न भवत्येकस्य वाक्यस्यातिभारः। एवमिहापीति। संबन्धश्च बहुभिः पदैर्विशिष्ट एक एवोच्यत इत्येकार्थत्वम्। विभज्यमानानि चात्र पदानि साकाङ्क्षाणीत्युपपन्नमेकवाक्यत्वम्। न च यागमन्तरेण देवतायै द्रव्यं संकल्पितव्यमित्येष संबन्धोऽवकल्पते। तस्माद्यजिमती एते कर्मणी इति॥ १४॥

लिङ्गदर्शनाच्च॥ १५॥

लिङ्गं खल्वप्येतमर्थं दर्शयति। सोमारौद्रं[1] चरुं निर्वपेत् इति प्रकृत्य, परिश्रिते याजयेत् इति परिश्रयणविधिः। एतस्य वाक्ये

द्देशेनापरित्यजन्नेव द्रव्यमालभेत न तद्वायव्यं कृतं स्यात्। न च प्रसिद्धवायुदेवत्यमेवं स्प्रष्टव्यमित्यवगम्येत। अनुष्ठानसंपाद्यत्वाद्देवतात्वस्य। तेनावश्यं वायुमुद्दिश्य श्वेतगुणकं द्रव्यं दातव्यमतश्च यजिविधानमेतदिति निश्चीयते। तथा च लक्षणं करिष्यति 'यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्'[2] इति। ततश्चाऽऽलम्भनिर्वापौ चोदकप्राप्तावेवानुवदिष्येते। तत्राऽऽलम्भविशिष्टत्वादिति गौरवोपन्यासः फल्गुरेव कथंचिदभ्युपेत्यवादेनोपन्यस्तं इति नातीवाऽऽदर्तव्यः॥ १४॥

सोमारौद्रमित्युक्ते विनाऽपि यजतिशब्देन परिश्रयणविधिपरे वाक्ये यजतिनाऽनुष्ठ-

---

१ तै० सं०(२-२-१०)। २ (अ. ४ पा. २ अ. १२ सू० २७)।

यजतिशब्देन संकीर्तनमवकल्पते । यदि यजिमती एते कर्मणी । अथ प्रकृतौ गुणविधानं यावदुक्तं वा, यजतिशब्देनानुवादो नावकल्पेत । तस्मादवगच्छामो यजिमती इति ॥ १५ ॥

[६] विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥ सि०

किमिहोदाहरणम् । न तावत्सूत्रेणैव परिगृहीतं यथा, अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते इति । नापि च साध्यं प्रतिज्ञातं यथा अयनेषु चोदनान्तरम् । केवलं विशये संशये प्रायदर्शनं हेतुरिति निर्दिश्यते । कस्यायं हेतुरिति न विजानीमः । प्रकृतं यजिमदेतत्कर्मेति तदपि न संबध्यमानमिव पश्यामः । तदेतदगमकं सूत्रमेव तावदनर्थकम् । अथ कात्र प्रतिज्ञा, कश्च संदेह इति वक्तव्यम् । वृत्तिकारवचनात्प्रतिज्ञां संशयं चावगच्छामः । अत्र भगवानाचार्य इदमुदाहृत्य [1]वत्समालभेत वत्सनिकान्ता हि पशव इति, इमं संशयमुपन्यस्यति स्म

मानेयजतिमत्कर्मविधायित्वमेवमादीनामित्यवगम्यते । अग्नीषोमीयेऽपि चानेनैव यजिमत्त्वासिद्धिः । पूर्वं चैतावदेव विचारितं किं प्रकृतानुवादित्वमुत विधायकत्वमिति । सिद्धे तु विधायकत्वे किमात्मकं तत्कर्मेत्येतदधिकरणाधीनमेवैतादित्यपौनरुक्त्यम् ॥ १६ ॥

(इति—द्रव्यदेवतासंयोगे यागविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके ।
सूत्रं योनिरिहार्थानां सर्वं सूत्रे प्रतिष्ठितम् ॥

इति ये वदन्ति तान्प्रत्युच्यते । न किंचित्साधनमप्रदर्शितविषयं स्वार्थं साधयति । सूत्रकारेण चेह हेतुमात्रमुपात्तम् । न चार्थप्रकरणादिभिरप्युदाहरणप्रतिज्ञासंशयहेतूनामन्यतममुपलभ्यते । तस्मादगमके सूत्रे सति अवश्यं दोषप्रतिसमाधानार्थं वृत्तिकारादिभिर्यतितव्यम् । सत्येव संभवेऽध्याहारादिवर्जनमुक्तम् । सर्वथा शिष्यप्रज्ञासंस्कारे सूत्रकारादीनां प्रवर्तमानानां [2]येनैव तदनुगुणं यत्कृतं तदेव ग्रहीतव्यं नासद्ग्रहः [3]कर्तव्यः । इदं सूत्रकारेण नोपात्तमिदं वृत्तिकारेणैतत्प्रदर्शनार्थमेतद्[4]वर्णयन्ति । तदिह भगवा-

---

१ तै० सं० (२–१–४) । २ शास्त्रादौ भाष्यकारेणेति शेषः । ३ कर्तव्य इति– युक्तिगम्येऽर्थे पुरुषविशेषस्यानादरणीयत्वाद्युक्तियुक्तं, यद्वृत्तिकारादिभिरुक्तं तत्सूत्रकारानुपात्तत्वान्न ग्राह्यमित्यसदाग्रहो न कर्तव्यइत्याशयः । ४ वर्णयन्तीति–सूत्रकारानुक्तस्याप्यर्थस्य वृत्तिकाराद्युक्तस्य ग्राह्यत्वप्रदर्शनार्थमेतद्भाष्यमिति यदुक्तं तेदतत्पूर्वेऽपि व्याख्यातारो वर्णयन्तीत्यर्थः ।

किं यजिमदभिधान एष आलभतिरुताऽऽलम्भमात्रवचन इति । उपपद्यते चैतदुदाहरणं, संशयश्च । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिजानीते स्म यजिमदभिधान इति । इदं तु प्रत्युदाहरणसूत्रं पूर्वस्याधिकरणस्य । नात्र पूर्वपक्षेणातीव प्रयोजनम् । तथाऽपि पुरुषाणामुच्चावचबुद्धिविशेषानालोच्य भवति मन्दानां सामान्यतो दृष्टेनाप्याशङ्का । साऽपि निवर्तनीया । न हि मन्दविषेण वृश्चिकेनापि दष्टो म्रियेत न जातुचित्कदाऽपि तत्र चिकित्सा नाऽऽदरेण कर्तव्या भवेत् । अतस्तां निवर्तयितुं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति स्म । आलभतिरस्माभिः प्राणिसंयुक्तो यजिमदभिधानो दृष्टः । अयमप्यालभतिः प्राणिसंयुक्त एव । तेनायमपि यजिमद्वचन एवेति भवति कस्यचिदाशङ्का । अथवा यजिमदभिधानो दृष्ट आलभतिः प्राणिसंयुक्तः । तस्यायमनुवादो वत्सविधानार्थः । तथा च फलं न कल्पयितव्यं भविष्यतीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अस्मिन्संशये आलम्भमात्रं संस्कारः । कुतः । प्रायदर्शनात् । यत्रान्यान्यपि संस्कारकर्माणि प्रायभूतानीत्युच्यन्ते । तत्रैतदपि श्रूयते । प्रायादपि चार्थनिश्चयो भवति । यथा, अग्र्यप्राये लिखितोऽग्र्य इति गम्यते । ननु लिङ्गं[1] प्रायदर्शनम् । कथमनेन सिद्धिरिति । उच्यते । यथा प्रायदर्शनेन सिध्यति, तथा वर्णयितव्यम् । कथं च प्रायदर्शनं हेतुः । न्यायतः प्राप्तौ सत्याम् । कः पुनर्न्यायः । देवतासंबन्धाभावान्न यागवचनः । दृष्टार्थे-

---

नुपवर्षः किलाग्निहोत्रे धेनुदोहाधिकारे श्रुतमिदं वाक्यमुदाहृतवान् 'वत्समालभेत' इति । तत्र च पूर्ववदेव त्रेधा संशयमुपन्यस्तवान् । किं प्राकृत एवाऽऽलम्भे वत्सो विधीयते तथाऽऽलम्भमात्रमथवा यजतिमदेतत्कर्मेति । तत्र विशेषणाभावात्प्राकृतप्रत्ययो नास्तीति पूर्वाधिकरणसिद्धमेवेति नोपन्यस्तम् । तेनैवानुक्रमेण यजिमदभिधानबुद्धौ प्रसक्तायामपवादोऽयं क्रियते । तत्र भोक्तृसंयोगप्रत्युदाहरणत्वाद्गतप्रायोऽपि पूर्वपक्षः श्रोतृबुद्धिवैचित्र्यात्क्रियते । यो नाम तार्किकवासनया सामान्यतो दृष्टेन वेदार्थमुन्निनीषेत्तस्य तन्निवृत्तिरप्रदर्शिताशङ्का न शक्या कर्तुमिति प्रदर्श्यते । तत्र केषांचित्पूर्वाधिकरण एवाऽऽलभतिर्यजतिपर्यायत्वेन प्रसिद्धोऽन्येषां यज्यनुमापकत्वेन, तदुभयमत्रापि तथैव मन्यन्ते । तत्रापूर्वयागविधानं प्राप्ते वा वत्सविधानमिति पूर्वपक्षे द्वैतम् । सिद्धान्तस्तु द्रव्यदेवतासंबन्धान्यथानुपपत्त्या पूर्वमस्माभिर्यजिः कल्पितो नादृष्टपूर्वशक्त्यालभत्यभिधानेन,

---

१ लिङ्गः प्राकृताग्नीषोमीयपश्वालम्भविशेषणत्वाभ्युपगमे विधायकाभावापत्तेरिति शेषः ।

त्वाच्च वत्स आलभ्यमानो गां प्रस्नावयिष्यतीति । तस्मादेवं न्यायप्राप्ते प्रायदर्शनं द्योतकं भवति । तस्मादालम्भमात्रं संस्कारः ॥ १६ ॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

अर्थवादश्च भवति वत्सनिकान्ता हि पशव इति । यस्माद्वत्सप्रियाः पशवस्तस्माद्वत्स आलब्धव्य इति । यदि गां प्रस्नावयितुमालभ्यते, तत्रैतद्वचनमवकल्पते । अथ संज्ञपयितुं, तत्रैवंजातीयकं वचनं नोपपद्येत । तस्मादप्यालम्भमात्रं संस्कार इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

[७] संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥१८॥ सि०

अस्ति अग्निः[1] । तत्र नैवारश्चरुर्भवति, इत्युक्त्वा यदेनं चरुमुपदधाति इति समामनन्ति[2] । तत्र संदिह्यते । किं चरुर्यागार्थो यागं कृत्वाऽवशिष्ट उपधातव्य उतोपधानार्थ एवेति । यागार्थ इति ब्रूमः । चरोर्हि प्रसिद्धं कार्यं यागो नोपधानम् । उच्यते । यद्यपि यागार्थता चरोः प्रसिद्धा, तथाऽपि देवतावचनसंबन्धाभावाद्यजतिशब्दासंबद्धाच्च न

व्यभिचार्यनुमानाभासेन वा । न चेहासावस्तीति यावदुक्तता । तथा च दोहनादिसंस्कारकर्मप्रायदर्शनमुपपद्यते । दृष्टार्थत्वं च गोप्रस्नवनहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

' वत्सनिकान्ता हि ' इति प्रस्नावनार्थं च वत्सोपचारस्पर्शनविधौ हेतुवन्निगदोऽर्थवाद उपपद्यते । मारणार्थत्वे त्वालभ्यमाने वत्सप्रियत्वं पशूनामुच्यमानमसंबद्धमेव स्यात् । यस्मादसौ मातुः प्रियो वत्सस्तस्मात्संज्ञापनार्थमालब्धव्य इत्यसंबद्धमेव स्यात् । इतरत्र पुनर्वत्सप्रिया माता पुत्रे चाटुकरणात्तेन वा कृतचाटुना संयुज्यमाना स्नेहात्प्रस्नविष्यतीत्युपपद्यते । तस्मादपि प्रयोजनवत्संस्कारभूतालम्भमात्रविधानमेतदिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

(इति—देवतासंयोगाभावे यागाविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

पूर्वमालम्भस्य प्रत्युदाहरणमिदं तु चरुद्वारेण निर्वापस्य । देवताशङ्का चात्राभ्यन्तरेऽधिकेत्यारम्भः । तत्रौत्पत्तिकमेव चरुपुरोडाशादीनां यागाङ्गत्वम् । सर्वथा चैतस्याऽऽत्मीयत्वपरित्याग[3]ः कर्तव्यः । ' चरुमुपदधाति ' इति च द्वितीयानिर्देशादुपधानं प्रतिपत्तिः ; न चान्यत्रानुपयुक्तस्य प्रतिपत्तिर्युक्तेत्याकाङ्क्षिते योग्यत्वाद्यागोपयो-

---

१ अग्निरिति—चयनमित्यर्थः । २ तै० ब्रा० (१–३–७) । ३ परित्याग इति—उत्पन्नस्य चरोर्विध्यानर्थक्यपरिहाराय स्वत्वत्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ।

यागार्थतेति गम्यते । तदुच्यते । तस्यैव वाक्यशेषे श्रूयते, बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति । तेन देवतावचनेन संनिहितेनैकवाक्यता भविष्यतीति बृहस्पतिदेवताक उपधातव्य इति । तस्माद्यागार्थश्चरुरित्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन कार्यशब्देनोपदधातीति तदर्थ एव स्यादुपधानार्थः। उपदधातिना चास्य प्रत्यक्षमेकवाक्यत्वम् । परोक्षं देवतावचनेनानुमेयम् । चरुमुपदधाति इति हि प्रत्यक्षं वाक्यम् । बार्हस्पत्यमुपदधाति इत्यानुमानिकम् । तस्मात्कृत्स्नश्चरुरुपधातव्यः । ततश्च किंचिदिज्यायां विनियुज्येत । तदन्यत्र श्रुतमन्यत्र कृतं भवेत् ।

गित्वमेव विज्ञायते । वाक्यशेषे च बृहस्पतिः श्रूयमाणो यदि विध्युद्देशेन न संबध्यते, आनर्थक्यमेव स्यात् । तस्मादाग्नेयप्रकृतिकं बार्हस्पत्यचरुयागं निर्वर्त्य शेषकार्यान्तराण्यकृत्वोपधातव्यश्चरुरित्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

चर्वादीनां स्वभावेन नैदमर्थ्यमवस्थितम् ।
यथाप्रमाणमेवैषां विनियोगोऽवगम्यते ॥

'नैवारश्चरुर्भवति' इति ह्युत्पन्नमात्रस्यैव प्रयोजनापेक्षायां सत्यां यागाङ्गभूताग्निधारणार्थस्थलनिर्वृत्तिशेषत्वेन प्रत्यक्षविधानं दृश्यते 'यदेनं चरुमुपदधाति' इति । तथा निराकाङ्क्षस्य च चरोः श्रुतेनापि कार्यान्तरेण संबन्धो न स्यात्किमुताश्रुतेनैव यागेन । न चेयं प्रतिपत्तिरिति प्रथमं प्रयोजनवत्त्वानवगमात् । अर्थकर्मण्यपि चोपधानं प्रति प्राधान्यमस्ति, तेनासंस्कृतस्थलं न निर्वर्तयतीति द्वितीयानिर्देशाविरोधः ।

त्रेधा च देवतायोगश्चरोरस्याऽऽनुमानिकः ।
नीवारस्थार्थवादस्थताद्धितादिविवर्जनात् ॥

नीवारसंबद्धः सन् बृहस्पतिश्चरावनुमातव्यः । तथा वाक्यशेषस्थो विध्युद्देशमनाकाङ्क्षितदेवतासंबन्धं नेतव्यः । तद्धितचतुर्थीमन्त्रवर्णादिभिश्च विना कथमपि देवतात्वं कल्पनीयम् । यागाद्यनुमानक्लेशश्च स्थित एव । तस्मादुपधानार्थत्वमेव युक्तमिति ।

---

१ स्थण्डिलनिष्पत्त्यर्थस्योपधानकर्मणोऽर्थकर्मत्वेऽपि स्थण्डिलनिर्वर्तकत्वादुपधानं प्रति चरोः प्राधान्याद्द्वितीयोपपत्तिरित्याह—अर्थकर्मण्यपीति । वस्तुतस्तु—चरुसंस्कारकमेवोपधानम् । न चेयं प्रतिपत्तिः । प्रायणीयनिष्कासे उपयुक्तसंस्कारापेक्षयोपयोक्ष्यमाणसंस्कारबलीयस्त्वस्य स्थापितत्वात् । अतः संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या 'अध्वर्युं वृणीते इतिवच्चरोः सामर्थ्याद्यागाङ्गभूताग्निधारणार्थस्थण्डिलनिष्पत्त्यर्थतया विनियोगकल्पनाद्द्वितीया सूपपन्नैवेति ।

यत्तु बार्हस्पत्या नीवारा इति । अर्थवादः स इति । यत्तूक्तं प्रसिद्धा चरोर्यागार्थतेति । प्रसिद्धिर्वाक्येन बाध्यते । तस्मादुपधानार्थ इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

[८] पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥ सि०

त्वाष्ट्रं पात्नीवतं विधायेदमुच्यते यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्ति इति । तत्र संदेहः । किं त्वाष्ट्रस्य पर्यग्निकृतस्यैव उत्सर्गो विधीयते, उत तस्माद्यागान्तरमिति । यदि पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीति पदद्वयं परस्परेण संबद्धं ततस्त्वाष्ट्रस्योत्सर्गः । अथ पात्नीवतशब्द उत्सृजतिना संबध्येत, ततो यागान्तरम् । किं तावत्प्राप्तम् । यागान्तमिति । कुतः । पूर्वस्त्वाष्ट्रः पात्नीवतश्च । उभयविशेषणविशिष्टः कथं

येषां च 'बार्हस्पत्यो भवति' इति चरुसमानाधिकरणेन तद्धितेन वाक्यशेषे देवताश्रवणं तेषामपि प्रथममुपधानार्थत्वे विध्युद्देशात्सिद्धेऽनाकाङ्क्षितत्वाद्देवता विधातुमशक्येति वर्तमानापदेशानुरोधेन यादृशं वयमस्य बार्हस्पत्यत्वं वर्तमानं पश्यामस्तादृशमेवैतत्प्रशंसार्थं कीर्तितमित्यवगम्यते एव शाखान्तरीयस्य वचनस्य 'बृहस्पतेर्वा एतदन्नम्' इत्येतस्यार्थः स एव 'बार्हस्पत्यो भवति' इत्यस्यापि तैत्तिरीयवचनस्य निश्चीयते, तस्मादेषोऽपि न यजिमद्वचन इति यावदुक्तत्वसिद्धिः ॥ १८ ॥

(इति—चरोरुपधानार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

एतेनैवाधिकारेणोत्सृजतिरपि यजिमदभिधानो न वेति विचार्यते । 'त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभते' इत्येवं यागं विधाय पुनराम्नायते 'पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्ति' इति । तत्र गुणविधिरुत कर्मान्तरमिति वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानेन संदेहे सति वायव्यश्वेतालम्भवदेव विधिशक्तेर्द्रव्यदेवतासंबन्धविषयत्वेन कर्मान्तरत्वम् । किं च ।

> न च त्वष्टुरभावेन प्रत्यभिज्ञायतेऽत्र सः ।
> पर्यग्निकृतयोगाच्च वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥

यदि ह्यत्रापि पूर्ववदेवोभे विशेषणे श्रूयेयातां ततस्तदेव कर्मेति विज्ञायेत । न त्वत्र महे-

---

१ तै० सं० (६-६-६)। २ येषां चेति—अनेन च भाष्ये बार्हस्पत्या नीवारा इत्येवंविधवाक्यशेषग्रहणं, बार्हस्पत्यो भवतीति तैत्तिरीयवाक्यस्यापि शाखान्तरीयवाक्यसमानार्थकतया प्रशंसार्थत्वमेवेत्येवंविधतात्पर्येणेत्युक्तं भवति । ३ तै० सं० (५-६-२)।

पात्नीवतशब्देनानूद्येत । अपि च त्वाष्ट्रस्योत्सर्गे विधीयमाने पर्यग्नि-कृतमिति विशेषणं नावकल्पेत । अतो ब्रूमः पर्यग्निकृतस्य पात्नीव-तता विधीयते । स एव याग इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः न कर्मान्तरं, पूर्वस्यैवोत्सृजतिशब्देनावच्छेदो विधीयते । किमेवं भविष्यति । यजि-

---

न्द्रस्यैवेन्द्रप्रगाथे कश्चिदपि प्रत्यभिज्ञानलेशोऽस्तीति देवतान्तरसंयोगादपि वाजिनयाग-वद्भिद्यते । पात्नीवतोद्देशेन चोत्सृज्यमानार्थे विधीयमाने पर्यग्निकरणावस्थाविशेषणा-द्वाक्यं भिद्येत । व्यवहितकल्पनया चोत्सृजतिः संबध्येत । प्राप्त एव च तस्योत्पत्तिवा-क्येनोत्सर्ग इति व्यर्था पुनःश्रुतिर्भवेत् । न च पर्यग्निकरणविधानेनात्रार्थः । तस्याति-देशेनैव प्राप्तत्वात् । न च केवलपात्नीवतताविधिर्वैकल्पिकः शक्य आश्रयितुम् । उत्पत्ति-वाक्यशिष्टत्वविरोधात् । न च प्राकृतकलापोपकारकेवलपर्यग्निकरणपुनःश्रुत्या गृहमेधी-यवदपूर्वता शक्या दर्शयितुम् । सिद्धवदुपसर्जनीभूतपर्यग्निकरणनिर्देशात् । न च पर्यग्निकरणशब्दस्तदन्ताया अङ्गरीतेर्वाचकः । येन तन्मात्रग्रहणाश्रयणादुत्तरकर्मावच्छेदो विज्ञायते । न चासौ कालस्य वक्ता, येन पर्यग्निकरणकाल एवोत्सृजतीति कल्प्येत । न च लक्षणाश्रयणहेतुरस्ति । श्रुत्याऽपि वाक्यसमवायोपपत्तेः । सर्वाङ्गेषु चोदकप्राप्तेषु वच-नान्तरेणानिषिद्धेषु पर्यग्निकरणवेलायां समस्तेष्वनुष्ठीयमानेषु सत्सु नैव ज्ञायते किं क्रियता-मिति । सर्वकरणे काललोपात्तत्कालकरणे चाङ्गान्तरलोपात् । एतेनावस्थाविधिः प्रत्युक्तः । चोदकेनैव तावत्, पर्यग्निकरणावस्थ उत्सृज्यत इति प्रापितम् । अथोत्तरावस्थापरिसंख्यो-च्यते । तत्र त्रिदोषत्वमुक्तमेव । तस्मान्न पूर्वकर्मणि किंचिद्विधेयमस्य वाक्यस्येति कर्मान्तरमेव द्रव्यदेवतासंयुक्तं, देवतागुणसामान्येन च पूर्वप्रकृतिकमग्नीषोमीयप्रकृतिकमेव वा विधीयत इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न यागोऽन्योऽवगम्यते ।
पर्यग्निकरणात्तस्मिन्नङ्गरीतिर्विधीयते ॥

पात्नीवतशब्दस्तावन्मनोतायामिवाग्निशब्दः सत्यप्युभयविशिष्टत्वे शक्नोति प्रकृतं यागं वक्तुं ' पर्यग्निकृतमुत्सृजति' इति प्रकरणात्तस्यैव गुणविधिर्विज्ञायते । ननु च सर्वे गुणविधिप्रकारा निराकृताः । सत्यं शेषा निराकृताः । पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीति-

---

१ विशिष्टानुवादे वाक्यभेदापत्तेरिति शेषः । २ अग्निशब्द इति—द्विदेवत्याग्नीषोमीय-पशुयागप्रकरणे श्रूयमाणायां ' त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता ' इत्यस्यामृचि यथाऽग्निशब्देनाग्नीषोमावुच्येते तद्वदित्यर्थः ।

मत्ता तावत्कल्पयितव्या न भविष्यति । उत्सृजतिशब्दश्च श्रुत्योत्सर्गं विदधद्वाक्येन न बाधितो भविष्यति। कर्मान्तरपक्षे वाक्येन पात्नीवततायां विधीयमानायामर्थात्प्राप्त उत्सर्गो धातुनाऽनूद्येत । अपि च पर्यग्निकृतस्य पात्नीवतता पूर्वस्य विदितैव । सा विधातुं न शक्यते । तस्मात्पूर्वस्य कर्मणोऽवच्छेदः । यत्तूक्तं त्वाष्ट्रस्योत्सर्गे विधीयमाने पर्यग्निकृतमिति विशेषणं तावन्नावकल्पेतेति । नैष दोषः । अतन्त्रमेवात्र पात्नीवतशब्दो, नासौ विशेष्यते । अत एव त्वाष्ट्रः पात्नीवत उभयविशेषणविशिष्टः केवलेन पात्नीवतशब्देन लक्षणयाऽनूद्येतेति न दोषः । तस्मादवच्छेद इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

[९] अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥ सि०

न कस्यचिदपि प्रकरणे श्रूयते । [1]एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति । तथा परा वा एतस्याऽऽयुः प्राण एति

पक्षस्तु न निराक्रियते । यद्यप्येष शब्द [2]इडान्तादिवत्तदन्तत्वं न ब्रवीति तथाऽपि गमयितुं शक्नोति । न हि निर्वृत्तपर्यग्निकरणता पूर्वाङ्गेष्वकृतेषु संभवति । तस्मात्तदुपादानादेवानुक्ताऽपि तदन्तताऽवगम्यते। कथंभावापेक्षी च त्वाष्ट्रप्रयोगवचनः प्रकृतौ दृष्टसामर्थ्यपर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापस्यातिक्रमकारणाभावान्न प्रकृतिस्थानि सर्वाण्यङ्गान्यपेक्षते । ततश्चैतावन्त्येवास्याङ्गानीत्यवधारणात्स्वरूपप्राप्तिमात्रस्य च चोदकेनापि सिद्धेरुत्तराङ्गावच्छेदार्थमेवेदं वाक्यमिति फलेन व्यपदिश्यते । तेनोच्यते पूर्वत्वादवच्छेद इति । एवं च सति यागान्तरापूर्वान्तरानुमानादिक्लेशो न भवतीति। न च परपदसंबन्धविधानविप्रकर्षः । पर्यग्निकरणान्तविशिष्टे तूत्सर्गे विधीयमाने यद्यप्युत्सर्गस्वरूपं प्राप्तमेव तथाऽपि तदुद्देशेनाङ्गकलापविधानादनत्यन्तविप्रकर्षात्स एव विधेयत्वेनोक्तः । त्वत्पक्षे तु 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इत्यादिष्विव धातोरत्यन्तपारार्थ्यं स्यात् । तस्मादप्यकर्मान्तरत्वम् । प्रकरणादेव च पर्यग्निकरणान्ताङ्गग्रहणसिद्धेः पात्नीवतग्रहणं नित्यानुवादत्वादतन्त्रमिति [3]विशिष्टानुवादैकदेशव्यपदेशोपालम्भपरिहारः । तस्माद्गुणविधिरिति सिद्धम् ॥१९॥

(इति—पात्नीवताधिकरणम् ॥ ८ ॥)

---

१ तै० सं० (३—३—४) । २ इडान्तादिवदिति—'इडान्ताऽऽतिथ्या संतिष्ठते' इत्यत्र श्रूयमाण इति शेषः । ३ विशिष्टानुवादेति—पर्यग्निकरणावस्थाविशिष्टपात्नीवतानुवादलक्षणस्य पात्नीवतत्वरूपेण चैकदेशेन, त्वाष्ट्रपात्नीवतव्यपदेशोपालम्भस्य परिहार इति समासार्थः ।

योंऽशुं गृह्णाति इति । तत्र संदेहः । किं यागान्तरमेतद्ग्रहणकमुत ज्योतिष्टोमयागे ग्रहविधिरिति । किं प्राप्तम् । यागान्तरमिति । कुतः । अपूर्वनामधेयसंयोगात् । न प्रकृतावेतन्नामधेयको यागोऽस्ति, न ग्रहः कश्चिद्योऽभ्यस्येत । तस्माद्यागान्तरम् । ननु द्रव्यदेवतं न श्रूयते । मा भूद्द्रव्यदेवतं, साक्षादेव यजतिशब्दो विद्यते । तस्मात्कर्मान्तरमदाभ्यसंज्ञकमंशुसंज्ञकं यागं करोतीत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । अद्रव्यदेवताके केवले नामधेये श्रूयमाणे ब्रूमो ज्योतिष्टोम एव ग्रहाभ्यासविशेषविधानमिति । कुतः । एतत्तावद्ग्रहस्य नामधेयं, न यागस्य । ग्रहणेन साक्षात्संबन्धात् । व्यवहितत्वाद्यागस्य । अंशुरिति च मुक्तसंशयमेव ग्रहनामधेयम् । न च ग्रहभेदे यागभेदो भवति । न च द्रव्यदेवतं श्रूयते । यतो गृह्णातिर्यजिमद्वचनो

अनारभ्याधीतयोरंश्वदाभ्यग्रहयोरालम्भादिवत् त्रेधा संदेहः । तद्वदेव च पक्षद्वयं निराकृत्य यजिमती चोदनेति प्रतिज्ञायते । किं च ।

प्रकृतादपि भेत्तृत्वं नामधेये व्यवस्थितम् ।
किमुताप्रकृतेभ्योऽत्र यत्र नैवास्त्यभेदधीः ।

न ह्येतन्नामधेयं प्रकृतौ कस्यचित्प्रसिद्धं यस्य पुनःश्रुतिसामर्थ्याद्द्विरभ्यासः क्रियते । तस्माद्गृह्णातिचोदनासामान्येन ज्योतिष्टोमप्रकृतिरेकाहोऽयं चोद्यत इति मन्यामहे । न च वत्सालम्भतुल्यत्वम् । एकत्र यजतेः प्रत्यक्षत्वादन्यत्र चाव्यभिचारिण्या संज्ञयाऽन्यत्वे कल्पिते गृह्णातिना समस्तज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेर्द्रव्यदेवतासंबन्धसिद्धिः । अतो यागान्तरत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

ग्रहणं नामधेयं च केवलं यत्र गम्यते ।
वत्सालम्भादपि न्यूनं तदद्रव्यतयेष्यते ॥

देवता तावद्दूरभ्रष्टैव । यद् गृह्यमाणं द्रव्यं तदपि न केनचिदुपात्तम् । न हि जात्या गुणेन च विना द्रव्यमुपलक्षयितुं शक्यम् । न च यागेऽनवधारिते ज्योतिष्टोमवद्भावोऽस्ति । येन सोमग्रहणमेतदिति विज्ञायते । न च गृह्णातिर्ज्योतिष्टोमं न व्यभिचरति । उपादानमात्रवचनत्वात् । न चैते यागनामनी, येन तं भिन्द्यातां, ग्रहणसामानाधिकरण्याद्धि तन्नामत्वमनयोः । इष्यत एवास्माभिरत्रग्रहणभेदः । न च तावता यागान्तरत्वं भवति । द्रव्यदेवतासंयोगेऽपि चैवंजातीयकानां यजिमत्त्वं निराकृ-

भवेत् । यदप्युक्तं — साक्षादत्र यजतिशब्दो विधायक इति । नैवं शक्यं कर्मान्तरं विधातुम् । विहितयागवचनो हि सः । विशेषाभावात् । तस्माद्यजतिना ज्योतिष्टोम एवोच्यते । अंश्वदाभ्यशब्दाभ्यामप्यपरौ ग्रहाभ्यासौ विधीयेते इति सिद्धम् ॥ २० ॥

[१०] अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥२१॥ पू०

अस्त्यग्निः य एवं विद्वानग्निं चिनुते इति । एवं विधाय श्रूयते— अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति, तमुक्थेन, तमतिरात्रेण, तं षोडशिना इत्येवमादि । तत्र संदेहः । किमयमग्निशब्दो यागवचनो ज्योतिष्टोमादिभ्यः कर्मान्तरं चिनुत इत्याख्यातेन विधीयत उत द्रव्यवचनो ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधानमिति । किं प्राप्तम् । यागवचन इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि दृश्यते । अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रम्,

---

तम्, ' अचोदकाश्च संस्काराः ' इति । अत्र पुनस्तदपि न विद्यते । योऽप्यदाभ्यवाक्ये यजतिः सोऽपि रेवतीवारवन्तीयपूर्वपक्षन्यायेन संक्रान्तविधिशक्तिना प्रत्ययेन विधीयते । तस्माद्यागमनूद्य ग्रहणविधानमेवैतत् । अंशोः कथं यागसंबन्ध इति चेत् । गृह्णातिसामान्योपस्थितेन ज्योतिष्टोमेनेति केचित् । अस्त्येव त्वनयोस्तैत्तिरीयाणां ज्योतिष्टोमप्रकरणे पुनः श्रवणं तदन्यत्र प्रयोजनत्वात्कर्मविनियोगं करिष्यति । यथा साप्तदश्यस्यानारभ्यवादेन सामिधेनीसंबन्धितयोत्पत्तेः । प्राकरणिकैश्च वचनैर्विनियोगादर्थवत्त्वमेवमिहापि द्रष्टव्यम् । तेन ' संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ' इत्ययमेव पक्षः ॥ २० ॥

(इति—अंश्वदाभ्यग्रहयोर्ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

'अग्निं चिनुते' इत्यत्रापि त्रेधैव संदेहः । किमपूर्वयागविधिरुत चयनमात्रविधानमुत प्रकृतिविकृतिषु गुणविधानमिति । तत्रांश्वदाभ्यवत्प्रकरणे पुनरसंकीर्तनात्संस्कारमात्रस्य च केवलस्य प्रयोजनासंभवात्संज्ञयैव क्रत्वन्तरं कल्प्यते । तथा च फलश्रवणम् ' ऋध्नोत्येव ' इति । न च गुणात्फलमिति शक्यं वक्तुं, प्रकृताश्रयानुपपत्तेः । तथा चैकान्तिकसोमयागचिह्नान्युपसदादीन्युभयत्र संबद्धानि श्रूयन्ते । तथेमानि वचनानि ' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति ' इति । तत्र ' अग्निं यजति ' इति ' समिधो

---

१ तै० सं (५–६–३) । २ (अ. २ पा. ३ अ. ६ सू. १८) । ३ गृहीतवाशब्दार्थे संक्रान्ता विधिशक्तिर्यस्य प्रत्ययस्येति समासार्थः । ४ (अ. २ पा. ३ अ. ५ सू. १२) ।

इति । तथा, षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति इति । यस्य स्तोत्रशस्त्र-मुपसदश्च तस्याग्निशब्दो वाचक इति गम्यते । यागस्यैतत्सर्वम् । तस्मा-द्यागवचन इति । ननु लिङ्गमसाधकं, प्राप्तिरुच्यतामिति । अत्रोच्यते । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति इति यागमभिनिर्वर्तयतीत्युच्यते । तम-ग्निमिति विशिनष्टि । तस्मादग्निसंज्ञक इति गम्यते । अनुशब्दोऽप्युप-सर्गो यजतेर्विशेषक एवमुपपद्यते । यद्यग्निर्यागः । तस्मात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ सि०

द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्येत । कतमद्द्रव्यम् । यदेतज्ज्वलनः । अत्र

यजति ' इतिवत् ' तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ' इत्येवं सिद्धनामधेयविशिष्टयागविधानं विज्ञायते । तस्यैव चाग्निष्टोमादिसंस्थत्वं विशेषणम् । द्विरात्रादयश्च कालविशेषा विक-ल्प्यन्ते । अथवा संस्थाविधिपरे वाक्ये यजत्यनुवाद एवमवकल्पते यद्युत्पत्तिवाक्ये चिनोतिर्यजतिमद्धवचनस्तस्मादुत्तरकालदृष्टेन यजतिसामानाधिकरण्येनाऽऽदावेवाग्निशब्दः क्रतुनामधेयमिति निश्चीयते । अनुशब्दश्च य एतेनानिष्ट्वेत्यनेन प्राप्तं ज्योतिष्टो-मात्पश्चाद्भावमनुवदति । यद्वाऽग्निमग्निष्टोमादिसंस्थैर्यागैरनुयजतीत्युक्ते यद्यग्निर्याग एव-मसावनुयष्टुं शक्यते । सर्वत्र हि तुल्यरूपाणां तुल्यधर्मणां विभागे पौर्वापर्यं भवति । तद्यथा देवदत्तमनुगच्छतीति । यदि देवदत्तोऽपि गच्छत्येवमनुगमनमवकल्पते । तथाऽ-नुयजनमपि । तस्माच्छ्रुतानुमितेतिकर्तव्यतावत्क्रतुविधानमेतदिति । पश्चिमे तु व्याख्यानेऽ-ग्निष्टोमादिभ्यः पश्चात्क्रियमाणोऽयं तदङ्गमेव भवतीति फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् । पूर्वत्र तु स्वतन्त्रत्वात् 'फलमात्रेयो निर्देशात्' इति फलविधित्वात्पुरुषार्थमिति विशेषः ॥२१॥

अत्यन्तरूढिशब्दत्वाद्वाक्यभेदादिभिर्विना ।
ज्वलनं न परित्यज्य क्रतुरग्निः प्रतीयते ॥

न ह्यग्निशब्द उद्भिदादिवद्यौगिकः । नापि वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशैर्युक्तो, येन कर्मनामधेयत्वं विज्ञायते । यत्तु तत्प्रख्यमस्तीत्युक्तं, भवेत्तद्यदि क्रत्वङ्गत्वेनाग्निर्विधीयते, स तु प्राप्तक्रत्वङ्गभाव एव चयनसंस्कारतया श्रूयते । न च तद्रूप्येण कुतश्चित्प्राप्त इति तत्प्रख्यान्यशास्त्रान्तराभावः । तस्माद्द्रव्यमेवाग्निरिति । कतमद्द्रव्यमिति—चयनसा-नाधिकरण्यविरोधाभिप्रायेण प्रश्नः । सिद्धान्तवादी तु 'व्रीहीनवहन्ति' इतिवद्व्यधिकर-णयेनैव संस्कार्यसंस्कारसंबन्धोपपत्तेरविरोधं मत्वाऽऽह—यदेतज्ज्वलन इति । तस्माद-

---

१ (अ. १ पा. ४ अ. ३ सू. ४) । २ (अ. ४ पा. ३ अ. ६ सू. १८) ।

ह्येष प्रसिद्धः । चिनुत इत्येषा हि चोदना चयनार्था, न यजत्यर्थं शक्नोति वदितुम् । चयनेनैनं संस्कुरुते चितौ स्थापयतीति । अनु-शब्दश्च पश्चादर्थो भविष्यति । चयने निर्वृत्ते पश्चादग्निष्टोमेन यागेन यजतीति ॥ २२ ॥

तत्संयोगात्क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्म-
विधानानि ॥ २३ ॥

यत्तु लिङ्गदर्शनमुक्तं यागवचनोऽग्निशब्द इति । तत् तेष्वेव लिङ्ग-संयुक्तेषु वचनेषु, न सर्वत्र । तेषु चित्याग्निसंयोगात्, यागे लक्षणशब्दः ।

ग्निशब्दस्य प्रसिद्धार्थग्राहित्वाच्चिनोतेश्च यागाभिधानाशक्तेर्द्रव्यदेवताभावाच्चाग्निं चयनेन संस्करोतीत्येतावानेव चोदनार्थोऽवधार्यते । तथा च द्वितीया समर्थिता भवति । कर्म-नामधेयत्वे त्वग्निहोत्रवत्क्लेशः स्यात् । अनुयजतीति शब्दः कथमिति चेत् । उच्यते ।

एकाहाहीनसत्राणि यजिस्तावद्ग्रहीष्यति ।
अनुशब्दश्चिते तेषामनुष्ठानं वदिष्यति ॥

यदि ह्ययमग्निशब्दः समानाधिकरणः स्यात्ततो दुःखं नीयेत । यदि वैषा कर्मणि द्वितीया स्यात् । अयं तु व्यधिकरणः, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । अत्रायमर्थोऽग्निचयनमन्वग्निष्टोमादिभिर्यष्टव्यमिति । अग्निशब्दश्च सामान्यवचनोऽपि सन्नत्र प्रकरणवशाच्चयनसंस्कृते वह्नौ प्रवर्तते । चयनसंस्कारोत्तरकालं यष्ट-व्यमित्यर्थः । तेन क्रत्वङ्गभावोपनयनार्थत्वेनैवैतानि वचनानि । चोदकेनैव प्राप्तानां विकृतिषु पुनःश्रुतिः किमर्थेति चेत् । दशमे वक्ष्यते 'ग्रहणं समानविधानं स्यात्' इति । न चावश्यं तुल्यजातीययोरेव पौर्वापर्यं भवति । अतुल्यजातीययोरपि पौर्वापर्यं भवति । तथा पाकमनुभुङ्क्त इत्यविरोधोपपत्तेः । यत्तु देवदत्तो यज्ञदत्तमनुगच्छतीत्येतत्तु-ल्यकर्मत्वं गम्यत इति । युक्तं तत्र कर्तृमात्रोपादाने सति क्रियान्तरानुपादानात् । इह पुनरग्निसंस्कारोपात्तं चयनकर्मैव विद्यत इत्यसमानम् ॥ २२ ॥

'अग्नेः स्तोत्रम्' इत्यादिष्वगत्याऽऽश्रयणं ज्वलनेन संबद्धं स्थलं लक्ष्यते नापि तद्वान्क्रतुः । न चैकत्र लक्षणाश्रयणमिति सर्वत्रैव साऽऽश्रयितव्येति । तस्मात्सत्यां गतौ द्रव्यवचनत्वमेव युक्तम् । यस्त्वत्रैवाधिकरणे भाष्यकारान्तरेणाग्नेः फलवदफल-त्वप्राकृतवैकृतत्वनित्यानित्यत्वोत्तरवेदिविकाराविकारत्वविचारः कृतः स उदाहरणा-

---

१ (अ. १० पा, ८ अ. ११ सू. २७)।

तेन क्रतुवचनानि तद्धर्मविधानानीत्यदोषः ॥ २३ ॥

[११] प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥ सि०

कुण्डपायिनामयने श्रूयते–मासमग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इत्येवमादि । तत्र संदिह्यते । किं नियतेऽग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः, अथ किं नियताग्निहोत्रान्नियताभ्यां च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानमिति । किं तावत्प्राप्तम् । नियतेषु कालविधिरिति । कुतः । कालविधिसरूप एष शब्दो मासमिति । कथं कालविधिसरूपता । यदग्निहोत्रं जुहोतीति विदितं, मासमित्यविदितम् । एवं चाग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च नार्थान्तरवृत्तौ भविष्यतः । तस्मात्कालविधिः । ननु कुण्डपायिना-

न्तरेष्वधिकरणान्तरसिद्ध इहासंबद्धोऽपि स्मरणमात्रदर्पेणोपन्यस्त इत्युपेक्षितव्यः । तस्मान्नैवंजातीयको गुणो भेदक इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

(इति—चयनस्याग्निसंस्कारत्वाधिकरणम् ॥ १०॥)

गतं गुणलक्षणभेदप्रसक्तानुप्रसक्तं कीदृशो गुणः पूर्वत्रासंभवन् भिनत्ति कीदृशो वा तत्रैव संभवतीति । इदानीं पर्यवसितेषु पञ्चसु भेदकारणेषु प्रकरणान्तरलक्षणो भेदः प्रस्तूयते । तत्र तावत् ।

अग्निहोत्रादिशब्देन पूर्वं कर्मावबोधितम् ।
न विप्रकर्षमात्रेण भेदरूपं प्रपद्यते ॥

यथैव वलभ्यां पाटलिपुत्रे वाऽग्निहोत्रादिशब्द उच्चार्यमाणो नार्थान्तरं प्रतिपादयति, एवं प्रकरणान्तरेऽपि । न हि प्रकरणान्तरं तस्यार्थाभिधानशक्तिमभिव्यनक्ति । तद्विशेषिताश्च यजतिजुहोत्यादयोऽपि नार्थान्तरे वर्तन्ते । नार्थान्तरेण विना किंचिदनर्थकं भवति । न च प्राप्तविधानं तेषु न संभवति । यावज्जीवादिविधिभिः सह तुल्यबलत्वेन विकल्पोपपत्तेः । यो वै तेषां काम्यप्रयोगस्तस्यानवगतकालविशेषत्वान्मासपरिमाणविधानमित्यदोषः । प्रकरणस्य च वाक्यं बाधकमिष्टमेव । अथ वा दीक्षितत्वनिमित्तेन प्रतिषिद्धानामपि मासपरिमितः प्रतिप्रसवः । स तु प्रयोगमध्य एव क्रियते । अथ वा तान्येवाग्निहोत्रादीनि अत्र पर्युपस्थाप्य सोमयागसहितानि सत्रप्रयोगवचनेन फले विधीयन्ते । न हि केवलभोजी देवदत्तोऽन्यैः सह पङ्क्त्यां भुञ्जानोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते । न च फलान्तरसंबन्धः कर्मान्तरत्वेन विना न घटत इत्युक्तमवेष्ट्यधिकरणे[1] । न

---

[1] (अ. २ पा. ३ अ. २) ।

मयनप्रकरणं बाध्येतैवम् । कामं बाध्यताम् । वाक्यं हि बलवत्तरम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति । ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः । नेत्युच्यते । कथम् ।

चावश्यमङ्गैरेव क्रत्वन्तरं गन्तव्यम् । प्रधानमपि हि अपरिपूर्णे करणांशे स्वशब्देन[1] विधीयमानं न विरुध्यते । तस्मादेवमपि तान्येवाग्निहोत्रादीनीति प्राप्त उच्यते ।

उपसद्भ्यः परं ह्येतदग्निहोत्रं विधीयते ।
न च नैयमिकस्यैताः सन्तीत्येतेन भिन्नता ॥

यदि हि मासः शुद्धो विधीयेत ततः पूर्वकर्मानुवादे बुद्धिर्भवेदपि न त्वेतदस्ति । उपसदुत्तरकालत्वेन श्रवणाद्विद्यमानाभिरुपसद्भिः शक्यः कालो लक्षयितुम् । न च नैयमिके ताः स्वार्थाः परार्था वा विद्यन्ते । यदि तु तास्तदुत्तरकालत्वं मासश्च विधीयेरन्, एवं सति अनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । एतस्मादेव हेतोर्दीक्षितदानहोमपाकप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवरूपेण वा सत्रैकदेशत्वेन वाऽयं विधिः प्रत्युक्तः । तत्रापि ह्युपसदुत्तरकालत्वं मासश्चेत्यनेकार्थत्वमेव । कर्मान्तरविधाने त्वनेकार्थत्वमदोषः । तस्मात्कर्मान्तरमिति भाष्यकारः । इदं त्विह वक्तव्यम् । यदि वाक्यभेदप्रसङ्गात्कर्मान्तरत्वमेवं तर्हि स एव भेदहेतुः प्राप्नोति न प्रकरणान्तरम् । अथवा गुणादेवानेकात्मकत्वेन पूर्वत्रासंभवाद्भेद इति प्रकरणान्तरानवकाशः । तथा हि ।

यद्यपि प्रकृते तस्मिन्नग्निहोत्रे भवेदिदम् ।
तथाऽप्यसंभवात्तस्मिन् ब्रूयात्कर्मान्तरे गुणः ॥

किं च ।

अग्निहोत्रस्य चैतेन भेदः क्लेशेन संभवेत् ।
उत्तरेषां तु नैव स्यादुपसत्संगतेर्विना ॥

'मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते' इत्यादिषु हि केवलमाससंबन्धविधानान्न वाक्यभेदः प्राप्नोतीति अकर्मान्तरत्वप्रसङ्गः । तत्रैतत्स्यात् । इहाप्युपसद्भिश्चरित्वेत्यनुषङ्गादग्निहोत्रतुल्यत्वमिति । तदयुक्तम् । कुतः ।

विना यत्रानुषङ्गेण भवेच्छ्रुतिरनर्थिका ।
तत्रैव ह्यकृतार्थानामनुषङ्गो न चेह सः ।

---

[1] स्वशब्देनेति—उपदेशेनेत्यर्थः । एवं च 'कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्' इत्याष्टमिकन्यायेन करणांशस्यानतिदेशेऽपि उपदेशतः प्राप्तिर्न विरुद्धेत्याशयः सूचितः ।

तत्रानुषङ्गो युक्तो यत्र तेन विना न किंचिदुक्तं भवति। यथाऽत्रैव 'मासं वैश्वदेवेन' इत्यादिषु यावद्यजत इति नानुषज्यते तावन्न किंचिदुक्तमित्यवश्यमनुषक्तव्यम्। इह पुनर्दर्शपूर्णमासादिवाक्यानि तावत्स्वपदैरेव निराकाङ्क्षीभूतानि। 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्ययमपि पूर्वत्रैव चरितार्थत्वान्न किंचिदपेक्षते। तत्र न कश्चिदपि हेतुरस्ति येनानुषज्येत। यस्तु वाक्यभेदप्रसक्त्यर्थमेवानुषङ्गमिच्छेत्कुर्यादपि सः। तत्र तु पुनः पुनश्चरित्वेत्यस्य विधानाद्यावदनुषङ्गमुपसदामनुष्ठानं प्राप्नोति। अनिष्टं चैतत्, वेदाभ्यनुज्ञानाभावात्। अथाग्निहोत्रस्यैव पुरस्तात्कृताभिः सर्वानुषङ्गार्थसंपादनमित्युच्येत। तथा सति शब्दोच्चारणमप्येवमेवावस्थितमग्निहोत्रादीनां पाठक्रमानुरोधेनोपकरिष्यतीति नार्थोऽनुषङ्गेण। तस्मान्नैतद्व्याख्यानमुपपद्यत इति एवं वर्णनीयम्।

उपादेयो गुणो यत्र भवेत्प्रकरणान्तरे।
तत्राकर्मान्तरं युक्तमुद्देश्ये त्वन्यकर्मता॥

इह तावन्नैव प्रकरणान्तरसद्भावाद्भेदोऽवगम्यते। किं तर्हि। पूर्वप्रकरणविच्छेदात्। अविपरिवर्तमाने हि पूर्वकर्मणि केनापि प्रकारेणोत्तरस्य भेदः प्रतीयते। न तु प्रकरणान्तरं सदपि किंचिदुपकरोति। तथा च 'फलं चाकर्मसंनिधौ'[1] इत्यत्र वक्ष्यामः। सर्वत्र च विच्छिन्नप्रकरणस्य कर्मणः संबन्धि द्विप्रकारं श्रूयते। उपादेयमनुपादेयं च। तत्र यदुपादेयं यथाऽऽहवनीयप्रतिपदादि[2] तत्प्रदेशान्तरस्थोद्देशेनापि शक्यं विधातुम्। यस्त्वनुपादेयं देशकालनिमित्तफलसंस्कार्यात्मकं तस्य प्रदेशान्तरावस्थितस्य कर्म प्रति विध्यशक्तेरेषा वचनव्यक्तिर्भवति तत्रैव कर्म कर्तव्यमिति। परोद्देशेन च कर्म विधीयमानं यद्यन्येन तद्रूपमेव वाक्येनोपस्थाप्यते ततस्तदेवेत्यकर्मान्तरबुद्धिर्भवति। अथ त्वीषदपि तिरोधानान्नोपतिष्ठेत ततः परं विधीयमानत्वेनैव विहितादन्यत्वबुद्धिः स्थिता न शक्याऽपनेतुमिति कर्मान्तरत्वं भवति। एवं हि स विधायकस्तत्रोपदिशति अविधेयं पदार्थं प्रति मयैतत्कर्म विधीयते। तच्च स्वरूपेणानुत्पन्नं न शक्यं तत्र विधातुमिति बलादुत्पाद्यते। तद्यदि कश्चिदेवंविधं शक्नोत्युत्पादयितुं तत उत्पादयतु, यावदहमप्यत्र विधिं करोमि। अथ नोत्पादयति ततो मयैवोत्पादिते मा कश्चित्पश्चादागत्य ममापराधं मंस्तेति। तेनैवमाच्छोषिते यदि कश्चित्तथाविधमुपनयति ततोऽसावपि तदेव देशादौ विधत्ते। अथ नोपनयति ततः स एवोत्पादयत्यपीति निरूप्यते। तदिह मासस्तावद्दूरस्थहोमानुवादेन न शक्यते विधातुम्। न हि कश्चिद्धोमाद्यनुरोधेनाद्यैव मासं संपादयितुं समर्थस्तेनात्यन्तं स्वतन्त्रमनुपादेयं मासमेव प्रति होमादिषु विधीयमानेषु दूरस्थैरुत्पत्तिविधिभिरुत्पादनशक्तावलुप्यमानायामिदानीमेवोत्पत्तिः क्रियते। न चोत्पन्नस्य

१ (अ० २ पा० ३ सू० २५)। २ प्रतिपदिति—स्तोत्रीयाद्या ऋग् इत्यर्थः।

पुनरुक्तिः संभवतीत्यपूर्वविधानं विज्ञायते । ननु चाग्निहोत्रादिपदेनोत्पत्तिसहचारिणा तत्कर्मोत्पत्तावपनीयमानायां माससंबन्धमात्रव्यापृतोऽयं विधिरुत्पादकत्वाद्विहन्येत ।

संनिधानोपनीतं चेत्कर्म नोत्पद्यते पुनः ।
नामधेयोपनीतं तत्तत्र नोत्पद्यतेतराम् ॥

यत्र वाक्यान्तरगतमपि संनिधानमात्रादेव प्रत्यभिज्ञायमानं न भिद्यते तत्र स्ववाक्यगतेन नाम्नोपनीयमानं न प्रत्यभिज्ञास्यत इति कुत एतत् । उच्यते ।

यथाभिलषितं यत्र दुर्बलेनापि हेतुना ।
कर्मोपस्थाप्यते तत्र तदेवेत्यवसीयते ॥

संनिधानेन हि यादृगेव देशादिवाक्येषु कर्मावगम्यते तादृगेवोपतिष्ठत इति न भिद्यते । नामधेयं पुनरादितस्तावदाख्यातपरतन्त्रत्वान्नैव भेदाभेदयोर्व्याप्रियते । तस्मिंश्चाऽऽख्यातप्रवृत्तिप्रतीक्षिणि अवस्थिते 'मासं जुहोति' 'मासं यजते' इति जुहोतियजतिपदमात्रसंगतावालोच्यमानायामन्यस्य जुहोत्यादेः स्ववाक्यस्वप्रकरणेषु अविपरिवर्तमानत्वादप्रत्याभिज्ञानम् । किं च ।

नाम्ना धात्वर्थमात्रं च संनिधाप्येत शक्तितः ।
भावना त्वनुपस्थानाद्भिद्यमानाऽवधार्यते ॥

सामानाधिकरण्येन हि सर्वनामधेयानि धात्वर्थानां नामधेयत्वेनावस्थितानि न भावनायाः । तेन भावनान्यत्वानन्यत्वपरीक्षावेलायां सत्यपि धात्वर्थैकत्वे भावना तावदनन्यप्रमाणत्वादाख्यातप्रत्ययान्तरेणानुपनीयमाना न कथंचित्प्रत्यभिज्ञायत इत्युपपन्नं प्रयोजनान्यत्वम् । अथवा ।

धात्वर्थोऽपि यथाऽऽख्यातेऽसत्त्वभूतः प्रतीयते ।
सत्त्वाभिधायिना नाम्ना तादृङ्नैवोपनीयते ॥

असत्त्वभूतो हि धात्वर्थोऽत्र जुहोतिना विधेरुपनीयते । न च तादृशस्यैव द्रव्यभूतलिङ्गसंख्यायोग्यार्थाभिधायिभिरग्निहोत्रादिपदैरभिधीयमानत्वमित्यप्रत्यभिज्ञानात्सोऽपि भिद्यते । यत्र तु प्रकरणान्तरेऽपि तथाभूतो नोपादास्यते भावना वा तावदनुरक्तात्मना न

१ नामधेयं पुनरिति—अयमाशयः । नाम्नः पूर्वकर्मोपस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मवाचित्वनिमित्तकत्वादाख्यातस्य च पूर्वकर्मविषयत्वं विना तत्परतन्त्रस्य नाम्नः पूर्वकर्मवाचित्वानवधारणात्पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानुपपत्तेर्नोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमिति । २ असत्त्वभूत इति—सुबुपात्तलिङ्गसंख्यान्वयायोग्यभूत इत्यर्थः । ३ तथाभूत इति—असत्त्वभूत इत्यर्थः । ४ अनुरक्तात्मनेति—असत्त्वभूतधात्वर्थानुरक्तात्मनेत्यर्थः ।

उपसद्भिश्चरित्वेति ह्युक्त्वेदमभिधीयते। न चोपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मादशक्यस्तत्र मासत्रिधिः। अथोच्येत—उपसदोऽपि विधीयन्त इति। तथा गुणविधानार्थेऽस्मिन्वाक्येऽनेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत। अस्मिन्पक्षे पुनरतन्त्रमग्निहोत्रशब्दो न कर्म विशेक्ष्यति। तेन वाक्यभेदो न भविष्यति। तस्मात्कर्मान्तरमिति सिद्धम्॥ २४॥

[१२] फलं चाकर्मसंनिधौ॥ २५॥ सि०

विवक्ष्यते तत्र तदेव कर्मैकेन वचनेन पर्युपस्थाप्यापरेण फले विधीयत इत्यवगमात्काममकर्मान्तरं भवतु। तद्यथा 'अतिरात्रश्चतुर्विंशः' 'प्रायणीयमहः' 'चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः' 'पृष्ठ्यः षडहः' इत्यादिषु। यथा च वरुणप्रघासेषु 'अवभृथं यन्ति' इति। यदा तु प्रकरणान्तरगतफलादिसंबद्धं विधित्वमुत्पत्तिमपि संस्पृश्य यावद्धलीयस्योत्पत्तिविधिविपरिवृत्त्या विप्रकर्षादनिवार्यमाणं भिनत्तीति निश्चीयते तदैवमादिष्वपि भेद एवेत्यवगम्यते। परमार्थेन तु—

> भिद्यते भावनामात्रं धात्वर्थो नायजिश्रुतेः।
> नाम्ना हि तदुपादानमासनोपायिचोदिते[1]॥

नामविलक्षणधातुश्रवणे हि तदर्थभेदो भवति। सत्रे तु यज्यश्रवणान्नाममात्रोपनीतप्रकृतयागप्रत्यभिज्ञानात्तद्भावनामात्रभेदः। तस्मात्साधूक्तं प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति। भाष्यकार उपसद्भिश्चरित्वेति तल्लक्षितकालमेवानुपादेयरूपं भेदहेतुत्वेन दर्शयतीति द्रष्टव्यम्। अथोच्येत—उपसदोऽपि विधीयन्त इत्यादि चाभ्यासाधिकरणवदभ्युपेत्यवादेन समर्थयितव्यम्॥ २४॥

(इति–प्रकरणान्तराधिकरणम्॥ ११॥)

एवं षडपि भेदहेतवः पर्यवसिताः। संप्रति प्रकरणान्तरस्यैव प्रकारान्तरप्रदर्शनं क्रियते। यो नाम प्रकरणान्तरकृतमेव कालसंबन्धकृतं वा भेदं मन्यते नासंनिधानानुपादेयवस्तुसंबन्धमात्रकृतं तं प्रति विस्पष्टीकरणार्थं 'फलं चाकर्मसंनिधौ' इत्यारभ्यते। तत्त्वमेतत्सप्तमं भेदाधिकरणम्। तत्र देशनिमित्तयोरनुपादेयत्वं सुज्ञानमिति पूर्वाधिकरणे सिद्धत्वादिहानुदाहरणम्। पूर्वत्रैव त्वेवमादि दर्शयितव्यम् तद्यथा—'सत्रायाऽऽगूर्य विश्वजिता यजेत' 'साम्युत्थाने विश्वजित्' इत्यादीनि निमित्ते।

---

१ आसनोपायिचोदित इति—आसीरन्, उपेयुरित्यादिचोदनाचोदिते सत्रादिकर्मणीत्यर्थः।

अनारभ्य किंचिच्छ्रूयते—आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः, अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति। अत्र संदिह्यते। किं प्राकृतेष्वाग्नेयादिषु फलं विधीयते, उत प्राकृतेभ्यः कर्मान्तराण्येतानि। किं प्राप्तम्। प्राकृतेषु फलविधिरिति। कुतः। विदिता आग्नेयादयः प्रत्यभिज्ञायन्ते। तस्मात्तेषामनुवादः फलसंबन्धार्थ इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। फलं च भेदकमकर्मसंनिधौ श्रूयमाणम्। कथम्। अनुवादे सति न शक्येत फलं विधातुम्। विधायकस्याभावात्। न ह्यविधीयमानो ह्युपायो रुचो भवतीति गम्यते। अपि च रुक्कामेऽत्र विधीयमाने कामस्यानित्यत्वादाग्नेयादीनां नित्यत्वात्संबन्धो नावकल्पेत। एवं सर्वत्र। तस्मात्कर्मान्तराणि॥ २५॥

देशेऽपि 'दक्षिणेन तीरेण सरस्वत्या आग्नेयेनाष्टाकपालेन' 'शम्यापरासमीयात्' इत्यादीनि। यद्यप्यत्रातिरात्रादिवदेव यज्यश्रवणं तथाऽपि प्राग्यज्यनुमानात्तद्धितान्तपदयुक्तवाक्यापरिसमाप्तेर्वाक्यान्तरस्यानपेक्षणात्कर्मान्तरत्वम्। फलसंस्कार्ययोस्तु तुल्यहेतुत्वादिह विचारः। तत्र फलमुदाहृतमेव। संस्कार्यमप्युदाहर्तव्यं 'त्रैधातवीया दीक्षणीया' इति। यजमानसंस्कारार्थत्वेनोपादानात्। **अनारभ्य किंचिदिति**—प्रकरणान्तरावरोधाभावज्ञापनार्थम्। तत्र यागोद्देशेनाऽऽहवनीयादिवत्फलं विधेयम्। शक्यं हि तत्पुरुषेण दर्शपूर्णमासस्थेनापि कामयितुमिति मत्वाऽऽह—**प्राकृतेषु फलविधिरिति**। सिद्धान्तवादी तु स्वर्गकामाधिकरणसिद्धं 'प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्' इति फलोद्देश्यत्वं मत्वा वदति **न शक्यते फलं विधातुमिति**। विधीयमानं क्रियाङ्गत्वादफलमेव प्राप्नोति। क्रियाऽपि वा विधीयमाना तादर्थ्यं प्रतिपद्यमाना निष्फलैव स्यात्। न चोभयोरुद्दिश्यमानयोरुपादीयमानयोर्वा संबन्धोऽस्तीत्येकान्तेन फलमुद्दिश्य कर्म विधातव्यम्। ततश्च पूर्ववदेव सिद्धो भेदः। एतेन संस्कार्यमपि व्याचक्षीत। किं च।

न चानित्यस्य कामस्य नित्यैरग्न्यादिकर्मभिः।
कथंचिदपि संबन्धः साध्यसाधनरूपतः॥

तस्मात्कर्मान्तराणीति सिद्धम्॥ २५॥

(इति—फलसंस्कार्ययोः कर्मभेदकत्वाधिकरणम्॥ १२॥)

---

१ आहवनीयादिवदिति—'यदाहवनीये जुहोति' इत्यत्रेति शेषः। २ (अ० ६ पा० १ अ० १ सू० ३)।

[१३]संनिधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनःश्रुतिः ॥२६॥सि०

अस्त्यवेष्टिः—आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति, इत्येवमादिः । तां प्रकृत्योच्यते, एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्, इति । तत्र संदेहः । किं कर्मान्तरमवेष्टेरुतावेष्टिरेवेति । किं प्राप्तम् । कर्मान्तरमिति । उक्तेन न्यायेन । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संनिधौ फलार्थेन पुनः श्रुतिरवेष्टेरेव, न कर्मान्तरमिति । कुतः । अविभागात् । एतयेत्येष शब्दो न शक्नोत्यवेष्ट्या विभक्तं यागमन्यं वक्तुम् । संनिहितस्य प्रतिनिर्देशक एष शब्दः ।

सर्वेषामेवासंनिध्यंशप्रत्युदाहरणार्थमिदमारभ्यते । फलग्रहणं प्रदर्शनमात्रम् । सर्वाणि तु देशादीन्यप्युदाहर्तव्यानीति । 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'शेषात्स्विष्टकृतं यजति' इति । सर्वत्र पूर्वाधिकरणेन देशादीनि प्रति विधीयमानत्वात्कर्मान्तरत्वं प्राप्तम् । आह च ।

विहितस्य विधिर्नास्तीत्यनुवादः प्रसज्यते ।
अनूद्यमानमुद्देश्यं न चात्रोद्देशसंभवः ॥

अनूद्यमानानि त्वेकान्तेनोद्देष्टव्यानि कर्माणि । न चोद्देश्यानामुद्देश्यैः संबन्धोऽवकल्पते । देशाद्युद्देशेन तु विधीयमानानां कर्मणां स्वरूपानुवादकल्पनं युगपद्विध्यनुवाददोषादयुक्तम् । तस्मात्कर्मान्तराणीति प्राप्तेऽभिधीयते—

भिन्ने हि विधिसामर्थ्ये उत्पत्तिविनियोगयोः ।
तत्र सत्यां गतावेकमसत्यां तद्द्वयं भवेत् ॥

अगत्या हि तेनैवोत्पत्तिस्तेनैव च विनियोगः क्रियते । सत्यां तु गतौ विनियोजकस्योत्पत्तिविध्यर्थापत्त्यनुत्पादादन्येनैवोत्पादितानां च विपरिवर्तमानानां विनियोगसामर्थ्यमात्रमेव ज्ञायते ।

न चाप्युद्दिश्यमानत्वमनुवादत्वकारणम् ।
नोपादानं विधेयत्वे प्राप्त्यप्राप्तिवशे हि ते ॥

यद्यपि देशादीन्यनुपादेयस्वभावत्वादुद्दिश्यन्ते तथाऽप्यप्राप्तत्वात्तेषामेव ज्ञायते विधेयत्वम् । उपादीयमानस्य च कर्मणस्तादृशस्यैवान्येन पर्युपस्थापनादनुवादत्वम् । असंनिधाने त्वपर्युपस्थापनाद्विधिर्नोपादानमात्रादित्यविरोधः । तस्मादभेदः । विपरिवृत्तिरेव चेहाविभागशब्देनोक्ता । विशेषेण त्ववेष्टावेतच्छब्दप्रत्ययादिति । प्रयोजने तु चोदयन्ति । कर्मान्तरेऽपि किलैतच्छब्दकृतात्सादृश्यप्रत्ययादाग्नेयादीन्येव हवींषीति कथमन्यहविष्को

तस्मादवेष्टिरेवान्नाद्यकामस्य विधीयत इति । किं प्रयोजनम् । यद्यवेष्टिराग्नेयादीनि हवींषि । अथ कर्मान्तरमन्यहविष्को याग इति ॥२६ ॥

याग इति । तत्त्वचोद्यम् । ज्योतिरादिवदेतच्छब्दस्य प्रस्तूयमानमुख्यार्थोपपत्तौ सत्यां सादृश्यलक्षणानुपपत्तेः । तस्मात्सुष्ठूक्तं कर्मान्तरेऽन्यहविष्को याग इति । एवमुक्तानि सापवादानि षट् भेदकारणानि । वृत्त्यन्तरे तु चत्वार्येव भेदकारणानि शब्दान्तरसंज्ञागुणफलान्युदाहृतानि । पुनःश्रुतिसंख्ययोः शब्दान्तर एवान्तर्भावात्प्रकरणान्तरस्य च फलाद्यनुग्रहमात्रार्थत्वात् । तत्त्वयुक्तमिव दृश्यते । न हि पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिः शब्दान्तरत्वं प्रतिपद्यते । न.प्येकशेषेण तन्त्रोच्चारिताः सप्तदश प्राजापत्यशब्दाः संभवन्ति । शब्दैकत्वप्रत्यभिज्ञानात् । तथा चोक्तम् 'आदित्यवद्यौगपद्यम्'[1] इति । 'संख्याभावात्'[2] इति च । वक्ष्यति चैवंजातीयकानामेकत्वम् 'अपि वाऽव्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाद्वा'[3] इति । तस्मादैकशब्द्ये सत्येव कारणान्तराद्भेदमपश्यतः शब्दान्तरकल्पनं तत्रभवतो भाष्यान्तरकृतः । प्रकरणान्तरत्वाच्च विना फलादीनां भेदकत्वमुक्तमपि न दृष्टं 'संनिधौ त्वविभागात्' 'तत्संनिधेर्गुणार्थेन पुनःश्रुतिः'[4] इत्यादौ । तेन प्रत्यभिज्ञाननिमित्तत्वात्फलाद्यनुगृहीतं प्रकरणान्तरमेव भेदकारणं भवेदप्युपेक्षितम् । फलं च प्रकरणान्तरान्तर्भूतत्वेन न निरीक्षितम् । यदपि 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्'[5] इत्येकत्वे हेतुविपर्ययचतुष्टयमस्य ज्ञापकमित्युक्तम् । तदपि प्रस्तुतेऽधिकरणेऽन्येषामसंभवादिति नाऽऽलोचितम् । तस्माद्यथोक्ताः षडेव भेदहेतवः । तत्रापि तु सिद्धान्ते संज्ञाशब्दान्तरयोर्गुणसंख्ययोश्च भेदो वक्तव्यः सन्नोक्त इत्यभिधियते ।

स्वरूपानभिधानत्वात्संज्ञा शब्दान्तरात्पृथक् ।
व्यासज्ज्यसमवायाच्च संख्या भिन्ना गुणान्तरात् ॥

संज्ञा हि द्रव्यरूपापन्नामपि क्रियामभिदधाना विच्छेदमात्राद्भिनत्ति । संख्याऽपि युगपदनेकोत्पद्यमानसमवेता पूर्वासंभवद्गुणान्तराद्भिद्यत इति ॥ २६ ॥

(इति—संनिधौ फलादेः कर्मभेदकत्वाभावाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

---

१ (अ० १ पा० १ सू० १५) । २ (अ० १ पा० १ सू० २०) । ३ (अ० ६ पा० ३ अ० ३ सू० १२) । ४ (अ० २ पा० २ अ०५ सू० १६) । ५ (अ० २ पा०४ अ०२ सू० ९) ।

[१४] आग्नेयस्तूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः— आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति इति विधाय पुनरुच्यते— आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति इति । तत्र संदेहः । किममावास्यायां द्विराग्नेयेन यष्टव्यमुत सकृदिति । किं प्राप्तम् । आग्नेयस्तूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयते, एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्, इति ॥ २७ ॥

अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयते ॥ २८ ॥

नैतदस्ति, पुनरभ्यसितव्य आग्नेय इति । कुतः । नाभ्यासस्य वाचकः शब्दोऽस्तीति । नन्वाग्नेयः पुनरुच्चरितः परं कर्म विधास्यति । नेति ब्रूमः । शब्दः पुनरुच्चरितो न पुनरर्थः कर्तव्य इति शक्नोति वदितुम् । योऽस्य प्रथममुच्चरितस्यार्थः शतकृत्वोऽप्युच्चरितस्य स एवार्थो भविष्यति नान्यः । ननु विहितमेव पुनरविशिष्टं विदधदनर्थको भवति । भवतु काममनर्थकत्वं न त्वन्यं शक्नोति वदितुम् ।

'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति' इति श्रूयते । किं य एवासावुभयत्राप्यच्युतस्तस्यैवैषा पुनःश्रुतिः केनापि प्रयोजनेनाथ कर्मान्तरमिति संदेहः । तत्र 'संनिधौ त्वविभागात्' इति सत्यप्यनुपादेयाममावास्यां प्रत्युपादाने तदेव कर्मेति सिद्धान्ते प्राप्तेऽभिधीयते ।

पुनः श्रुतिरनन्यार्था मेदिकेत्यवधारिता ।
तादृशी चेयमित्येव द्विराग्नेयः प्रयुज्यताम् ॥

प्रयोगद्वित्वद्वारेण च कर्मद्वित्वप्रतिज्ञानमेवैतद्द्रष्टव्यमिति ॥ २७ ॥

तत्र पक्षान्तरमाह—अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयत इति । युक्तं समिदादिषु प्रत्यक्षयागपुनःश्रुतेर्भेदकत्वमिह तु द्रव्यदेवतासंबन्धादसावनुमातव्यः । तच्च द्रव्यदेवतमभिन्नमुपलभ्यमानं पूर्वसंबन्धानुभववशादेकान्तेन तमेव यागं बोधयति । द्रव्यदेवतमप्यन्यदिति चेन्न । अविभागप्रत्ययोपलम्भात् । यदि तु व्यक्तिकृतो भेद आश्रीयते स प्रयोगान्तरे तस्याप्याग्नेयस्याविशिष्टः । तस्माद्वैकल्पिकेन वचनद्वयेनामावास्यायामाग्नेयविधानम् । अथवा युगपत्प्रवृत्तेः 'यथा स्यात्सत्त्वदर्शनम्' इत्यनेन न्यायेन तदेव कर्म, एकेनेतरेण च प्रतिपाद्यते । न च गम्यते विशेषः कतरेण प्रतिपाद्यते कतरत्पौनरुक्त्यादनर्थकमिति । कामं भवत्वानर्थक्यं, तदेव हि युक्त्याऽन्विष्यमाणमिहोपपन्नतरं

---

१ (अ० २ पा० २ अ० २ सू० २) । २ (अ० ६ पा० २ अ० १ सू० २) ।

भवेदुपपन्नमनर्थकत्वं न त्वर्थान्तरवचनता । तस्मान्न द्विरभ्यस्येतेति ॥ २८ ॥

अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥ सि०

अथवा नानर्थिका पुनःश्रुतिः । अर्थवादार्था भविष्यतीति । उच्यते । किमर्थवादेन प्रयोजनं यदा पूर्वेणैव वाक्येन सार्थवादकेन विहित आग्नेयः कमन्यमर्थं विधातुं स्तुतिः प्रयुज्येत । स्तुतिमात्रं यन्न कस्यचिद्विधानार्थं तदनर्थकमित्युक्तम् । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति । स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः । यथा स्तुता वाऽस्तुता वा देवताऽङ्गभावं साधयति, एवमेतदिति । तदुच्यते— अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः । नाऽऽग्नेयं विधातुम् । ऐन्द्राग्नविधानार्था । आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्येव । न केवलेनाग्निना स साधुर्भवतीतीन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्राग्नः कर्तव्य इति॥२९॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भवेन्नार्थान्तरवचनत्वं, शब्दार्थानित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्सकृदेव प्रयोग इति । सर्वं त्विदमभ्यासाधिकरणे निराकृतमपि सदुत्तरसूत्रदर्पेण विश्रब्धमभिधीयते न तु परमार्थेनाऽऽनर्थक्याभ्युपगमं वेदः क्षमते ॥ २८ ॥

सर्वथा पुनःश्रुतिप्रयोजनेष्वत्रान्विष्यमाणेषु गुणस्याश्रवणात्परिसंख्यायाश्च त्रिदोषत्वादर्थवादार्थत्वेऽभ्युपगते कस्यार्थवाद इति विविच्यासंकीर्तनान्नूनमाग्नेयस्यैवेति मत्वा वदति—**सार्थवादकेन** विहिते किं प्रदेशान्तरस्थेनैकवाक्यतामनागच्छताऽर्थवादेनेति । विधिशेषत्वं ह्यर्थवादानामवस्थितम् । परिचोदना तु पूर्वपक्षाभिप्रायेण कृता । तत्र **यथा स्तुता वाऽस्तुता वा** सैव देवतेत्यविवरणान्न विज्ञायते किंविषयमिति । तत्त्वेतदतिक्रान्तालोचनेन महेन्द्राधिकरणे 'गुणश्चानर्थकः स्यात्' इत्यत्र सूत्रेऽभिहितं परामृष्टमिति दृश्यते । यथैव हि महत्त्वं देवतानन्तर्गतमिति पक्षे केवलस्यैवेन्द्रस्य साधनत्वाद्विध्युद्देशेऽर्थवादेऽवस्थितमनर्थकं प्राप्नोति । तथैवेदं स्वतन्त्रस्तुतिमात्रमिति मन्यते । तत्रोच्यते ।

---

१ (अ० १ पा० २ अ० १ सू० १)। २ (अ० २ पा० १ अ० ५ सू० १८)। ३ विध्युद्देशेऽर्थवाद इति—समासे हि विधिवाक्येऽर्थवादान्वयोपपत्तेर्विधिवाक्यमध्येऽर्थवादोऽनर्थक इत्याशयः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

[१] यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥ पू०

बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते—यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति इति । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति । अत्र संदेहः । किं कर्मधर्मोऽभ्यासो यावज्जीविकता, उत कर्तृधर्मो नियमश्चोद्यते यावज्जीविकतेति । कथं कर्मधर्मोऽभ्यासः, कथं वा कर्तृधर्मो नियम इति । यदि जुहोतिरनुवादः, यावज्जीवमिति विधिस्ततः कर्मधर्मोऽभ्यासः । यदि विपरीतं, ततः कर्तृधर्मो नियम इति । किं तावत्प्राप्तम् ।

प्रशस्तशब्दैरवधारितेन वाक्यान्तरात्केवलदैवतेन ।
कर्तुं सहेन्द्रेण पुनः प्रशंसां पुनःश्रुतिः सम्यगिहाऽऽश्रितेयम् ॥ २९ ॥

(इति—आग्नेयपुनःश्रुतेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

बह्वृचब्राह्मणेऽध्वर्युब्राह्मणे वा श्रूयत इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । ननु कर्तृधर्मः कर्मधर्म इति शेषलक्षणविषयत्वादिह न संबध्यते । केचिदाहुः । पर्यवसिते लक्षणार्थे तदीयोऽपि विचारः प्रत्यासत्तेः क्रियमाणो न विरुध्यत इति । तत्त्वयुक्तम् । शाखान्तरे कर्मभेदविचारस्याद्याप्यपर्यवसानात् । अत एवं संबन्धनीयम् । यथैव भेदकारणानि कर्मस्वरूपभेदे व्याप्रियन्ते तथैव प्रयोगभेदेऽपि । तदिह यावज्जीवगुणसंयुक्तानामग्निहोत्रादीनां ।किं प्रयोगा भिद्यन्त उतैक एवायं प्रयोगः काम्यः स एव यावज्जीवकालपरिमित इति । तत्र यदि यावज्जीवकालः कर्मधर्मत्वेन विधीयते ततः सायंप्रातर्वाक्यवशेन तत्कालसमापनमग्निहोत्रं न शक्नोति तावन्तं कालं पूरयितुमित्यर्थाज्ज्योतिष्टोमवदभ्यस्तरूपमेव प्रयोगं प्रतिपत्स्यते । यदि पुनर्जीवनं निमित्तत्वेनोद्दिश्य कर्म विधीयते ततो यावत्कर्तृभाविनि नियते निमित्ते विना कामसंबन्धेन चोद्यमानमकरणे दोषप्रसक्तेरवश्यं पुरुषेण जीवता स्वार्थसिद्ध्यर्थमनर्थपरिहाराय वा कर्तव्यमिति कर्तृधर्मो नियमोऽनेन चोदितो भवतीति । तदा च सायंप्रातःकालयोर्जीवनस्य च संहतानां निमित्तत्वात्प्रतिदिवसं निमित्ते तत्पर्यवसितं कर्म पुनः पुनः क्रियत इति प्रयोगान्यत्वम् । तेन प्रयोगभेदाभेदावेवैतत्फलत्वाद्भाष्यकारेणोपन्यस्ताविति मन्तव्यम् । किं प्राप्तम् ।

---

१ भाष्यकारोक्ताविति शेषः । २ प्रयोगभेदाभेदफलत्वादिति पाठान्तरम् ।

कर्मधर्मोऽभ्यासः । कुतः । प्रकरणात् । यदीयं वचनव्यक्तिः, जुहोतियजतिशब्दावनुवादौ, यावज्जीवमिति च विधिस्ततः प्रकरणमनुगृह्यते । तस्मादभ्यासः । एवं कृत्वा सत्रसंस्तवो युक्तो भविष्यति । जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ च इति दीर्घकालसामान्यात् । तस्मादभ्यासः ॥ १ ॥

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥ सि०

अत्र ब्रूमो, यावज्जीविकोऽभ्यासो न स्यात्, कर्तुर्धर्मो नियमश्चोद्यत इति । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । एवं श्रुतिपरिच्छिन्नोऽर्थो भविष्यति । इतरथा लक्षणा स्यात् । कथम् । यावज्जीवनं तावता कालेन कुर्यादिति ।

एकः प्रयोगोऽभ्यस्तरूपः कर्मधर्मो यावज्जीवकता कालोपदेशश्चायमिति । कुतः ।

कर्मस्थो हि कथंभावस्तदङ्गमभिकाङ्क्षति ।
कालोपदेशपक्षे च तत्तथैवोपपद्यते ॥

कालो ह्युद्दिश्यमानस्तन्निमित्तश्चाभ्यासः कर्माङ्गं भवति । ततश्च प्रकरणमनुगृह्यते । ननु च पुरुषधर्मत्वेऽपि तस्यैव कर्मणो जीवने विधानान्नैव प्रकरणं बाध्येत । सत्यमधिकारो न बाध्यते कथंभावात्मकं पुनः प्रकरणं क्रतुधर्ममपेक्षमाणं पुरुषधर्मे विधीयमानेऽत्यन्तं बाधितं भवति । यद्यपि कालस्यापि निमित्तवदेवानुपादेयत्वात्तुल्या वचनव्यक्तिस्तथाऽपि फलतः कालविधानं यागानुवादश्चेति विपरीतं कथ्यते । अथवा जीवनपरिमितकालद्वारेणाभ्यासश्चोदयिष्यते । स च कर्मोद्देशेन शक्यत एव विधातुमित्येवमुपदिश्यते । कर्तृधर्मपक्षे पुनर्न कथंचित्कर्मोद्देशः । एवं चैकप्रयोगत्वे सति दीर्घसत्रप्रयोगसंस्तव उपपन्नो भविष्यति । इतरथा पुनः प्रतिदिनं पर्यवसानान्न कथंचित्सत्रसारूप्यं भवेत् । तस्मात्कर्मधर्मोऽभ्यास इति ॥ १ ॥

धर्म इत्यनुवर्तते । तेनैषा प्रतिज्ञा कर्तृधर्मोऽयं चोद्यत इति । सोऽपि च नियमो न यथाकाम्यम् । कुतः ।

यावज्जीवपदाख्यातश्रुतिवृत्तित्वसंभवः ।
मत्पक्षे भवतस्तत्र लक्षणावृत्तता भवेत् ॥

इह हि यावज्जीवमिति यावत्कर्तृभाविजीवनं निमित्तभूतं श्रुत्यैव प्रतिपादितम् । जुहोतियजतीत्यपि धात्वर्थानुरक्तभावनामात्रवाची प्रत्ययांशः श्रौत एव । तदुभयमपि मत्पक्षेऽनुगृह्यते । भवत्पक्षे तु जीवनेन कालो लक्ष्येत । जुहोतियजतिभ्यामप्यभ्यासः ।

---

१ अभ्यासापादकः कालो यावज्जीवपदोपात्त इत्यर्थः ।

तदेतत्प्रदोषपरिसमाप्तमग्निहोत्रमनभ्यस्य न शक्यते यावज्जीवनकालेन कर्तुम् । पौर्णमास्यमावास्यापरिसमाप्तौ च दर्शपूर्णमासौ । यद्युच्येत जीवनकालस्यैकदेशेऽपि कृतं तेन कालेन कृतं भवतीति । नैतदेवम् ।

यत्र हि विधिः समाप्यते स चोदनार्थो भवति । भवतश्च जीवनधात्वर्थपरित्यागेन कालाभ्यासौ विधीयेते । तेन लक्षणापर्यवसायी विधिः प्राप्नोति । तत्रैतत्स्यात् । यावज्जीवमिति यावच्छब्दः श्रुत्यैव कालं ब्रवीति । तद्यथा—यावद्दोहं स्वपिति । युक्तमत्र कालग्रहणम् । वर्तमानापदेशो ह्ययं नात्र काचिन्निमित्तापेक्षा । तेन श्रुतिवृत्तं दोहनमतिक्रम्य कालो गृह्यते । यदि त्विहापि यावद्दोहं स्वप्यादासीत वेति विधीयेत ततः केन वा दोहस्य निमित्तत्वं वार्येत । यावज्जीवचोदनायां तु न किंचिदतिक्रमकारणमस्ति । प्राणधारणक्रियाया एव निमित्तत्वोपपत्तेः । न च यावच्छब्दः कालवचनः क्वचित्प्रसिद्धः । क्रियामेव तु समाप्तिपर्यन्ततत्वेन विशिनष्टि । क्रियाकालयोरभेदान्न लक्षणेति चेत् । अत्र वैशेषिकानपराजित्य परिहारायोपस्थातव्यम् । अपि च सत्यपि क्रियाणां कालत्वे काचिद्व्यवस्था विद्यते यतो न सर्वासु कालप्रतिपत्तिर्लोकस्य । तत्र शेषाः क्रिया उपलक्षणीकृत्य चन्द्रादित्यपरिवर्तनक्रियासु कालव्यहारो व्यवस्थितः । ता एवावान्तरक्रियापरिमाणेन प्रत्यासत्तेरन्यक्रियापरिच्छेदार्थमुपादीयमानेनोपलक्ष्यन्ते । तथा हि ।

अनवस्थितमानत्वाद्गोदोहादिषु रूपतः ।
चिह्नं व्यवस्थयेच्छन्ति नित्यं सूर्यादिचेष्टितम् ॥

कियता कालेन गौर्दुह्यत इत्युक्ते नियतान्येव मुहूर्तादीनि परिच्छेदकत्वेनोपादीयन्ते । तत्परिच्छेदश्च नाडिकालक्षणलवत्रुटिनिमेषादिभिर्व्यावहारिकक्रियाव्यतिरिक्तैरेव क्रियते । तदभ्यासवशेन तु व्यावहारिकाणामपि प्रायिकपरिमाणज्ञानात्परिच्छेदकत्वं भवति । न च जीवनं नाम निमेषादिवन्नियतपरिमाणं, येन परिच्छेदकत्वसामर्थ्यात्कालत्वेनाऽऽश्रीयते । तस्माद्व्यतिरिक्तकाललक्षणा दुष्परिहरा । पुनश्चाभ्यासलक्षणा । कथम् ।

न ह्येकेन प्रयोगेण जीवकालोऽवरुध्यते ।
विततेनापरिज्ञानादन्यथा वा वृथाश्रुतिः ॥

अनभ्यस्तं प्रयुञ्जानो यदि तावद्वितत्य प्रयुङ्क्ते जीवनपरिमितस्य कालस्यान्तरा किंचित्कर्मावयवं यदाकदाचित्कुर्वाणस्ततो मरणस्यानिरूपितकालत्वाद्यदि कथंचिदन्त्यायामवस्थायां समापयेन्न च म्रियेत तदूने काले समापनादयथाचोदितापत्तिः । अथास-

अर्थप्राप्तं हि तन्न विधातव्यं शब्देन । जीवनपरिमितः कालो यस्तेन परिसमापयितव्यमित्यर्थादभ्यासः । स हि कर्तव्यतया श्रूयते । न चासौ जुहोतियजतिभ्यामुच्यते । लक्षणया तु गम्यते । यावज्जीवं जुहुयात्, यावज्जीवमभ्यस्येदिति । श्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसी । यदीयं वचनव्यक्तिरस्य वाक्यस्य, यावज्जीवमित्यनुवादो, जुहोति यजतीति च विधानमित्येवं यजतिजुहोतिशब्दौ स्वार्थावेव भविष्यतः, यावज्जीव-

---

माप्य म्रियेत तथाऽपि प्रक्रान्तासमापनं दोषः स्यात् । न च सर्वस्वारवद्वचनमस्ति । येन मृतेऽपि समाप्येत । सायंप्रातश्चोदनं च यावज्जीवकाम्यचोदनासमीपाम्नाते सत्यौ विना प्रमाणेन केवलकाम्यविषये कल्पनीये स्यातामस्मिन्पक्षे । यदि तु तदनुरोधेन सकृदेव प्रयुज्योभयं संभावितमिति मन्येत । यथा 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इति चोदिते तदेकदेशकरणेनापि शास्त्रार्थः संभाव्यत इति न व्याप्यते तथा जीवितपरिच्छिन्नकालैकदेशवर्तिनोः सायंप्रातःकालयोरनुष्ठानाच्चोदनाद्वयमप्यनुष्ठितार्थं भविष्यतीति । तत्रोच्यते ।

पौर्णमास्यतिरिक्ताहर्व्यवच्छेदफला श्रुतिः ।
अव्याप्तावपि तत्र स्यान्न त्विहैवं प्रतीयते ॥

यद्यपि तत्राल्पत्वात्कर्मणः पूर्वाह्णचोदनावशेन वा पौर्णमासी न व्याप्यते न किंचिद्दुष्यति । सर्वथा दिवसान्तराण्यतिक्रम्य पौर्णमास्यां तावत्कृतं कर्म तावन्मात्रं च शास्त्रेणोक्तं न व्याप्तिः । इतरत्र पुनर्जीवितव्यतिरिक्तकालासंभवाद्व्यवच्छेद्यं न किंचिदस्तीति व्याप्त्यावसत्यां समस्तमेव वाक्यमनर्थकं स्यात् । सायंप्रातश्चोदनयोरपि जीवनकालान्तर्गतेः सिद्धत्वाद्यावच्छब्दश्च समस्तजीवितावधिपरिग्रहार्थ एकदेशानुष्ठाने बाधितः स्यात् । अतः सायंप्रातश्चोदनामिश्रेयमभ्यासमनाक्षिपन्ती न शक्नोति पुरुषं नियोक्तुमित्यपरिहार्या लक्षणा । ननु चार्थादभ्यासो जायमानस्त्वत्पक्षवदेव न दोषं जनयेत् । तथा हि ।

सकृदेव श्रुतो होमः क्रियमाणः पुनः पुनः ।
न शब्दे भारमाधत्ते सामर्थ्यारोपितश्रमः ॥

अथ योऽयं मम दोषः स तवापि दोष एव, वक्तव्यो वा विशेषः । उच्यते ।

---

१ सर्वस्वारवदिति—'मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति वाक्येन विहिते सर्वस्वाराख्ये कर्मणि 'आर्भवे प्रस्तूयमान औदुम्बरीं सदशेन वाससा परिवेष्टय ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्याग्निं प्रविशति' इति प्रैषविधानाद्युक्तं यजमानमरणानन्तरमपि क्रतुसमापनमित्यर्थः ।

शब्दोऽपि जीवनवचन एव नाभ्यासलक्षणो भविष्यतीति जीवने निमित्ते कर्म विधीयते । जीवंश्चेद्धोतव्यमिति । जीवनं निमित्तं न कालः । नियतनिमित्तत्वान्नियतं कर्म। तेनोच्यते कर्तुर्धर्मो नियमश्चोद्यत इति ॥२॥

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत तत्रानर्थकमन्यत्स्यात् ॥ ३ ॥

लिङ्गं च भवति—अपि ह वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी पौर्णमासीममावास्यां वाऽतिपातयेत् इति । कथं लिङ्गम् ।

मम प्रतिदिनं सर्वश्चोदनार्थः समाप्यते ।
काम्यवच्च पृथक्चेष्टा तव त्वन्ते समाप्यते ॥

मम जीवनसहितसायंप्रातःकालोपजने हि सकलं कर्म कृत्वा निराकाङ्क्षे पुरुषे सति पुनरपि तादृङ्निमित्तसंभवादूद्वितीयादिष्वहःस्वनुष्ठानम् । तत्र च प्रतिदिनं कर्मसमाप्तेर्नाभ्यास इति शक्यं वदितुम् । तद्यथा काम्ये यः फलभूमार्थी पुनः पुनः प्रयुङ्क्ते न तस्याभ्यस्तरूपमेतत्कर्मेत्येवं बुद्धिर्जायते तथाऽत्रेति । तव पुनर्जीवितपरिमितकालविधानात्कर्मणोऽपरिसमाप्तस्यैवैन्द्रवायवादिग्रहाभ्यासतुल्यमनुष्ठानम् । तच्चैतद्यावज्जीवचोदनाकृतमित्यापन्नमभ्यासविधानम् । नन्वर्थादभ्यास इति । [1]सत्यमेतत्तेनैव तु लक्षणाऽन्यथा श्रुतिरेव स्यात् । [2]तदुभयतः श्रुत्यनुरोधेन प्रकरणं बाधित्वा जीवनमुद्दिश्य होमयागविधानात्कर्तृकर्मविधिरित्युपपन्नम् ॥ २ ॥

अतिपत्तिरिति स्वधर्मातिक्रमोऽभिधीयते । जीवनपरिमितश्च दर्शपूर्णमासयोः कालः । न च तदतिक्रमः कथंचिदपि संभवति । प्रक्रमेण हि कर्मकालं संस्पृशदनतिक्रान्तमित्यभिधीयते । न च कश्चिदपि पूर्णमासयाजी सन्नप्रक्रममाण एव जीवनमतिलङ्घयति । न ह्यसौ दर्शपूर्णमासयाजी स्यात् । अथ स्वकालापरिसमापनमतिपातनमुच्येत तथा मृतस्य तद्भवतीत्यनर्थकमेव प्रायश्चित्तविधानम् । मत्पक्षे हि प्रतिमासं दर्शपूर्णमासप्रक्रमसमाप्त्योर्जीवने निमित्ते विधानात्संभवत्यतिक्रमस्तदुत्तरकालश्च प्रायश्चित्तविषयत्वेन । ननु पूर्वपक्षेऽपि प्रतिमासमभ्यासाभ्युपगमात्तदतिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तविधानं भविष्यति । न शक्यमेवं वदितुम् । यत्र हि निमित्ते यच्चोदितं तेन तत्र भवितव्यं न

---

१ ननु विधेयत्वेऽप्यभ्यासस्य जीवनपरिमितकालान्वयान्यथानुपपत्तित एव प्रतीतेर्धातोरभ्यासलक्षणायां प्रमाणाभाव इति नन्वित्यादिनाऽऽशङ्क्य शाब्दत्वं विनाऽभ्यासस्य शाब्दविध्यन्वयायोगेनार्थात्प्रतीतिसंभवेऽपि धातुव्यापारावश्यंभावेनापरिहार्या लक्षणेत्येवं समादधाति—सत्यमित्यादिना ।
२ तदिति—तस्मादित्यर्थः ।

कर्मधर्मे हि प्रक्रान्तं सत्रं यावज्जीवनकालेन परिसमाप्येत, न तत्र कालातिपातः स्यात्। तत्र चानर्थकमन्यतरस्यात्प्रायश्चित्तादि विधीयमानम् ॥ ३ ॥

व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥ ४ ॥

व्यपवर्गस्य समापनस्य दर्शनं भवति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत इति। यदि दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमस्य कालोऽस्ति, व्यक्तं न यावज्जीवनकालेन तौ परिसमाप्येते। अथ जीवनं निमित्तमुपपद्यते कर्मभेदः। दर्शपूर्णमासौ परिसमाप्य सोमं कर्मान्तरं कुर्यादिति। अपि

यथेष्टम्। इह च पौर्णमास्यमावास्यातिपत्तिर्निमित्तत्वेन श्रुता, न चाभ्यासस्तच्छब्दवाच्यः। यथा न ग्रहाभ्यासः कश्चिज्ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यः। तेन जीवितपरिमिताभ्याससंयुक्तयोरेव पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वमिष्टमिति नावयवानामतिपातनं निमित्तं स्यात्। ननु च पौर्णमास्यमावास्याशब्देनात्र कालोऽभिधीयते, स चावयवविषय एवेत्यवयवातिक्रमो निमित्तं स्यात्। नैतदेवम्। अतिपातनं नामातिपद्यमानस्य भवति। न च कालस्यातिपन्नत्वं धर्मोऽनतिपत्तेरविधानात्। यस्य हि यावान्विषयोऽनतिक्रमणीयत्वेन चोदितस्तस्य तदतिलङ्घनमतिपत्तिरित्युच्यते। न च कालस्य कर्मानतिक्रमणीयत्वेन चोदितं, किं तर्हि, कर्मणः कालः। तस्य हि सोऽङ्गं न तस्य कर्म। तदेव च तत्सद्भावासद्भावयोः सगुणं निर्गुणं च भवति न कालः। तदेव चानुष्ठानात्मकत्वादतिक्रमानतिक्रमौ प्रतिपद्यते न कालः। तस्य स्वभावसिद्धत्वात्। तस्माद्यः पौर्णमासीं स्वं कालमभिपद्यमानामतिपातयेदित्यवधारणात्कर्मण एव निमित्तत्वम्। न चावयवस्तच्छब्दवाच्य इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासाविष्ट्वेति पूर्वेणैव न्यायेनाशेषाभ्यासनिर्वृत्त्युत्तरकालं सोमयागः स्यात्। न च मृतेनासौ कर्तुं शक्यः। अथ त्वस्ति सोमानुष्ठानकालस्ततः एकान्तेनैव दर्शपूर्णमासाभ्यां जीवितकालो नावरोद्धव्यः। स च कर्तृधर्मपक्षे कर्मप्रयोगभेदान्नावरुध्यते नान्यथा। सूत्रमप्येवमस्ति चेद्दर्शपूर्णमासविनिर्मुक्तः सोमकालस्ततो यथोक्त एव कर्मप्रयोगभेदः स्यात्। कालश्चेत्कर्मभेदः स्यादित्यस्यापरा व्याख्या। यदि यावज्जीविकः कर्मधर्मकालश्चोद्येत ततो दर्शपूर्णमासमध्य एव सोमोऽन्यानि च कर्माणि कर्तव्यानि स्युः। ततश्च विततस्य कर्मणः कर्मान्तरेणाविच्छेदे सति दर्शपूर्णमासाविष्ट्वेति बाध्येत। अथवा 'एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते एतद्यज्ञाच्छिद्यते' इत्येवमा-

---

१ सत्रमिति—दीर्घकालसाम्याद्दर्शादौ तद्व्यपदेशः।

च, आहिताग्निर्वा एष योऽग्निहोत्रं जुहोति न दर्शपूर्णमासौ यजेत, या आहुतिभाजो देवतास्ता अनुध्यायिनीः करोति, इत्यनुध्यायिनीवचनं भवति । नियतो य आहुतिभागस्तस्मिन्नदीयमानेऽनुध्यायिनीवचनं भवति यस्त्वनियत आहुतिभागो न तमनुध्यायन्तीदं नो भविष्यतीति। नियतश्च भागो नियमपक्षे भवति, न काम्यपक्षे । कर्मधर्मे च काम्यमग्निहोत्रं च दर्शपूर्णमासौ च । तस्मान्नियमपक्षः । अपि च श्रूयते—

जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया ह वा एताभ्यां निर्मुच्यते मृत्युना च, इति जरामरणनिर्मोचनावधारणवचनं च नियमपक्ष उपपद्यते । काम्यपक्षे ह्यप्रयोगादपि मुच्येत ॥ ४ ॥

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

तुशब्दोऽन्वाचये । इतश्च पश्यामः, कर्तुर्धर्मो नियमश्चोद्यत इति । यदि पूर्वस्य होमस्य गुणविधिर्भवेत्स एवैकः पूर्वोऽग्निहोत्रहोमोऽनित्यः स्यात्कामसंयोगेन श्रुतो नान्यः कश्चिन्नित्यः । तत्र लिङ्गं विरुध्येत । जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ, जरया वा एताभ्यां निर्मुच्यते मृत्युना च, इति । कथं विरुध्यते । जरामरणनिर्मोचनाव-

---

दिभिश्च निन्दितमनुष्ठीयेत । तस्मादपि न कालविधानमिति । मुक्तकान्यार्थदर्शनद्वयं पूर्वसूत्र[1]गोचरभूतं दर्शयति । तद्यथा । आहिताग्निर्वा एष सन्निति दीक्षितस्य दानादौ निषिद्धे विध्यन्तरशेषभूतः परिवेदनसरूपार्थवादो भवति । एतावन्तं हि कालमसावग्निहोत्रादिदेवताभ्यो भागमदत्त्वा ता अनुध्यायिनीः करोति नायमस्मभ्यं ददातीत्येवं चिन्तायुक्ताः करोतीत्येतन्नियमपक्षे युज्यते । कालविधिपक्षे तु काम्यत्वादग्निहोत्रस्य यथेष्टप्रयोगे सति नियोगतो दातव्याभावादनुध्यायिनीवचनं नोपपद्यते । तस्मादपि नियमवचनम् । एतेन जरामर्यवचनविधानं व्याख्यातम् । काम्यत्वकल्पनायामप्रयोगादपि निर्मोके सति जरामरणनिर्मोकवचनवैयर्थ्यप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

यदेतन्मुक्तकमभिहितमेतदेव सूत्रारूढं करोति । नियमपक्षे ह्येतदेवं स्यात् । अनित्यत्वात्तु भवत्पक्षे नैवं स्यात् । अथवा यावज्जीवशब्देन काले गृह्यमाणे लक्षणादोष उक्तस्तमभ्युपेत्याभिधीयते सत्यामपि लक्षणायामनित्यत्वान्नैवं स्यात् । तन्नाम कालोपलक्षणं युक्तं यन्नित्यं कियताऽपि कालेनाविनाभूतं, यदहश्चन्द्रमा न दृश्यतेताममावास्यां विद्यादित्यादिवत् । न च सर्वप्राणभृतामेव जीवनपरिसमाप्तिर्यतः

---

१ पूर्वसूत्रगोचरभूतमिति—लिङ्गद्वयदर्शनाच्चेति सूत्रगोचरमित्यर्थः ।

धारणवचनं नियमपक्ष उपपद्यते । काम्यपक्षेऽप्रयोगादपि मुच्येत ॥५॥

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

इतश्च पश्यामो न पूर्वाभ्यासो गुणश्चोद्यत इति । कुतः । विरोधात् । विरोधो भवति । दर्शपूर्णमासविकाराः सौर्यादयोऽपि यावज्जीवमभ्यसितव्या भवेयुः । सोऽनारभ्यार्थः प्रतिज्ञातः स्यात् । अतोऽपि पश्यामो नियम इति । सत्रसंस्तवश्च संततभावमुपपत्स्यते ॥ ६ ॥

कर्तुस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

यदि कर्तुर्धर्मो नियमश्चोद्येत, ततो जीवनं निमित्तम् । जीवने निमित्ते कर्म विधीयते । तत्र प्रयोगे परिसमाप्तं कर्म । तथा व्यपवर्गस्य

कुताश्चिद्व्यवस्थितस्वरूपा, यया कालो लक्ष्येत । तदेतदेवमापद्यते यदैवेदं भवति ततश्चानित्यत्वान्निमित्तमेवैतदिति सिद्धम् । कथं तर्हि नियतनिमित्तत्वान्नित्यमित्युच्यते, यावच्छरीरभावित्वाभिप्रायमेतदित्यदोषः ॥ ५ ॥

नियमः सत्पुरुषधर्मत्वान्नातिदिश्यत इति च वक्ष्यते । कालः सन्नतिदिश्येत । ननु कालोऽपि द्वैयहकाल्यवत्सद्यःकालतया बाध्येत । नैतदेवम् । यावज्जीवं पौर्णमास्यमावास्ययोः सद्यः कुर्यादित्यवधारणप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

कर्तृधर्मपक्षे यदिदं त्वभिमतं यावज्जीवमिति कालशास्त्रमिदं निमित्तं भविष्यतीत्येतावत्सूत्रम् । यत्तु भाष्यकारेण व्यपवर्गदर्शनमुक्तं तद्यदि दर्शपूर्णमासाविष्ट्वेत्येतदेवाभिप्रेतं ततः पुनरुक्तम् । अथान्यत्तदप्यनुदाहृतत्वान्न ज्ञायते । तेनानन्तरालोचनयैवं योजयितव्यम् । त्वत्पक्षे विकृतीनामपवर्गः स्यात् । मत्पक्षे तु तासां व्यपवर्गदर्शनं सिद्धान्त उपपत्स्यते । अथवा निगमनसूत्रमेतदिति व्याख्येयम् । अथवा सूत्रकारेण कर्तृधर्मो नियमोऽयमित्युक्तम् । यावज्जीवशब्दस्य तु का गतिरिति नाभिहितमत आह । एवं सति कालशास्त्रमेव निमित्तं स्यात् । अथवाऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोस्तावद्यावज्जीवग्रहणात्कर्तृधर्मनियमत्वं भवेत्पशुसोमचातुर्मास्येषु तु कथम् । तदुच्यते । तत्रापि वीप्सायुक्तं कालशास्त्रमेव निमित्तं स्यात् 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा' इत्यादि । न तावदेतत्काम्यस्योपादिश्यते । स हि यावदिच्छमङ्गत्वेनैव स्थितत्वान्नैवं वक्तुं शक्यते । अथापि नैयमिकस्य सकृत्प्रयोगः स्यात्तत्रापि वीप्साऽनर्थिका भवेत् । न च वसन्तेष्वत्तावधारणाप्रमाणमस्ति । तस्माद्यावज्जीवं ये वसन्तास्तेष्विति विज्ञायते । सप्तम्यपि च 'भिन्ने जुहोति' इत्यादिवन्निमित्तार्था भविष्यति । तेनोच्यते सर्वत्रैवंजातीयके कर्तृधर्म-

---

१ (अ० ८ पा० १ अ० ४) इत्यत्रेति शेषः ।

दर्शनमवक्लृप्तं भवति । तस्मात्कर्तृधर्मो नियमश्चोद्यत इति सिद्धं भवति ॥ ७ ॥

[२] नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥ पू०

इह शाखान्तराण्युदाहरणं काठकं कालापकं पैप्पलादकमित्येवमादीनि । तत्र संदेहः । किमेकस्यां शाखायां यत्कर्माग्निहोत्रादि श्रूयते, तच्छाखान्तरे पुनः श्रूयमाणं भिद्येत तस्मादुत न भिद्येत । भिद्येतेति पश्यामः । कुतः । नामभेदात् । एकं काठकं नाम, अन्यत्कालापकं नाम । एवं नामभेदाद्भेदः । ननु ग्रन्थनामैतत् । सत्यम् ।

नियमावधारणात्कालशास्त्रं निमित्तशास्त्रं प्रत्येतव्यम् । एतेनैव पशुचातुर्मास्यादिष्वपि नैयमिकत्वसिद्धिः ॥ ७ ॥

(इति—यावज्जीवाधिकरणम् ॥ १ ॥)

उक्तभेदकारणषट्कव्यतिरिक्तकारणनिराकरणार्थमिदमारभ्यते । तत्रैव[2] कानिचित्केनचित्प्रकारान्तरेणाऽऽशङ्क्य प्रतिषिध्यन्ते । तत्तु प्रत्युदाहरणं प्रविविञ्चन्तो योजयिष्यामः । कथं पुनरत्र वेदान्तराणि नोदाह्रियन्ते । केचिदाहुः । शाखान्तरशब्देन तान्यप्युदाहृतानीति । न त्वेतद्युक्तम् । कुतः ।

शाखान्तरे यथा कर्म कृत्स्नरूपं प्रतीयते ।
किंचिद्गुणसमाम्नानान्नैवं वेदान्तरेषु तत् ॥

यत्र हि कर्म निराकाङ्क्षमाम्नायते तत्र तद्भेदप्रतिपत्तिक्षमं भवति । यथा सर्वास्वध्वर्युशाखासु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि समस्तद्रव्यदेवतादियुक्तत्वादन्योन्यानिरपेक्षाणि विधीयन्त इति भेदाशङ्कां सहन्ते न त्वेवं वेदान्तरेऽपि । तत्र हि द्रव्यदेवतारहितं कर्ममात्रं प्रस्तुत्य स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिमात्रं विधीयते । न च तावताऽस्य नैराकाङ्क्ष्यं भवति । दृष्टार्थानामेव द्रव्यदेवतातत्संस्काराणामभावात् । यत्तु तत्र द्रव्यदेवतायुक्तमाम्नायते तस्याऽऽध्वर्यवे गुणमात्रविधानात्साकाङ्क्षत्वम् । तथा च वक्ष्यति-'भूयस्त्वेनोभयश्रुति'[3] इति । तस्माच्छाखान्तराण्येवोदाहरणम् । तत्र च नामभेदस्तावत्कारणं दृश्यते । तद्यथा—काठकेऽग्निहोत्रे तैत्तिरीयेऽग्निहोत्र इदं पठ्यत इत्यादि । तथा

---

१ व्यतिरिक्तकारणेति–शाखान्तराख्येत्यर्थः । २ स्वाभिप्रायमाह–तत्रैवेत्यादिना । ३ (अ० १ पा० ३ अ० ३ सू० १०)

कर्मणामपीति ब्रूमः । कर्मभिरप्येवमादीनां सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं चेति । रूपभेदाच्च । एकस्यां शाखायामग्नीषोमीयमेकादशकपालमामनन्ति, एकस्यां द्वादशकपालम् । एवं भिन्नरूपं कथमिव न कर्मान्तरं भविष्यति । धर्मविशेषाच्च । कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति, अपरे शाखिनो नाऽऽचरन्ति । तथा, अग्निमधीयानाः केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भानाहरन्ति, अपरे न । अश्वमेधमधीयानाः केचिदश्वस्य घासमाहरन्ति, अपरे न । परेऽन्यं धर्ममाचरन्ति । अश्वघासादेरेकेषामुपकारमाकाङ्क्षत्यश्वमेधादिः, एकेषां नाऽऽकाङ्क्षति । स एवैकः कथं नाऽऽकाङ्क्षेत, कथं वाऽन्यदाकाङ्क्षितुमर्हति । अतो गम्यतेऽन्यदिति । पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च । यदि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म, एकस्यां शाखायां विहितस्य कर्मणः शाखान्तरे वचनं पुनरुक्तमनर्थकं स्यात् । न तु भेदपक्ष एष दोषोऽस्ति । तस्मादपि कर्मभेदः । निन्दावचनाच्च । प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्, इति केचिच्छाखिनोऽनुदितहोमं निन्दन्ति । अपरे पुनरुदितहोमं निन्दन्ति । यथाऽतिथये प्रद्रुतायान्नमाहरेयुस्तादृक् तद् यदुदिते जुह्वति, इति सर्वशाखाप्रत्यये विरुद्धं, न तु कर्मभेदे । तस्मादपि

रूपभेद एकादशकपालत्वादि । वैश्वानरद्वादशाष्टत्वादिवदामिक्षावाजिनवच्च न द्वादशत्वैकादशत्वयोरितरेतरसंक्रान्तिरुपपद्यत इति गुण एव भेत्ता । कारीर्यग्न्यश्वमेधेष्वपि भूमिभोजनोदकुम्भाश्वघासा गुणा एव सन्त इतिकर्तव्यतास्थानीयत्वेन बाह्यतरत्वात्पूर्वस्माद्भेदेनोपात्ताः । परेऽन्यं धर्ममाचरन्तीति विरोधिगुणान्तरप्रदर्शनार्थम् । अश्वघासादेरिति—पञ्चम्यन्तं मध्ये पठितमुभाभ्यां सह संबध्यते । पूर्वेण तावदश्वघासादेरन्यमुत्तरेणाप्यश्वघासादेर्निष्पन्नमुपकारमाकाङ्क्षत्यश्वमेधादिरिति । पुनरुक्तत्वेन पुनःश्रुतिर्भेदिकोक्ता । निन्दायामप्युदितानुदितकालसंयोगभेदाद्गुण एव भेदकः । उदितहोमवादिनो ह्यनुदितहोमं निन्दन्त्यनृतवादित्वेन । 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' इति ह्यनुदिते सूर्येऽभिधीयमानमनृतं जायते । तस्मादुदितहोमः कर्तव्य इति । इतरे पुनराहुः, यः पूजां पूज्याय प्रथममेव गृहीत्वोत्तिष्ठते स साधुः । यस्त्वतिक्रान्तं व्याहृत्य पूजयति नासौ सम्यक्पूजकः । तस्मादनुदितहोम एव कर्तव्य इति । तत्रैकत्वे विप्रतिषि-

---

१ तै० ब्रा० (२-१-२)।

भेद इति। अशक्तेश्च। न शक्नुयुः खल्वपि सर्वशाखाप्रत्ययमुपसंहर्तुम्। तत्रानारभ्योऽर्थो विधीयत इति प्रतिज्ञातं भवेत्। शक्यं तु कर्मभेदे। अतः कर्मभेद इति। समाप्तिवचनाच्च। असमाप्तेऽपि समाप्तेर्वचनं भवति। केचिदाहुः, अत्रास्माकमग्निः परिसमाप्यत इति। अपरेऽन्यपरिसमाप्तिं व्यपदिशन्ति। तदेककर्मत्वे नोपपद्यते। न हि तदेव तत्र परिसमाप्येत, अन्यत्र न। भेदे तु युक्तम्। तस्माद्भेद इति। प्रायश्चित्तविधानाच्च। केचिदनुदितहोमव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमामनन्ति, केचिदुदितहोमव्यतिक्रमे, व्यृद्धे च प्रायश्चित्तम्। न च कर्मैकत्व उभयथा व्यृद्धिः संभवति। कर्मभेदे तु यदनुदिते होमकर्म, तदुदिते व्यृद्धमितरदप्यनुदिते। तस्मादपि भेदः। अन्यार्थदर्शनाच्च। इदं श्रूयते—यदि पुरा दिदीक्षाणाः स्युर्यदि वैषां गृहपतिर्गृहपतेर्वाऽनुसत्रिण इति, त एनमेव बृहत्सामानं क्रतुमुपेयुरुपेतं ह्येषां रथंतरम्। अथ यद्यदिदीक्षाणा इतीष्टवतामनिष्टपूर्वाणां च द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते यदि कर्मभेदः। एककर्मत्वे नावकल्पते। कथम्। ताण्ड्यके श्रूयते एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायेत प्र वा मीयते, इति। तत्सर्वत्र स्यात्। तत्रादिदीक्षाणां द्वादशाहे दर्शनं नोपपद्यते। तस्मादपि कर्मभेदः। अथापरं लिङ्गदर्शनम्। यत्पक्षसंमितां मिनुयात्कनीयांसं यज्ञक्रतुमुपेयात्कनीयसीं प्रज्ञां कनीयसः पशून्कनीयोऽन्नाद्यं पापीयान् स्यात्। अथ यदि

द्धर्मसमवायप्रसङ्गः। नानात्वे तु न कश्चिद्विरोधः। अशक्तिद्वारेणापि गुण एवोपन्यस्तः शाखान्तरीयाणां गुणानामेककर्मण्युपसंहाराशक्तेरपूर्वसंयोगः। समाप्तिभेदोऽपि गुण एव। निन्दया गतार्थोऽपि सप्रायश्चित्तभेदः पुनरुपन्यस्यते। कदाचिदत्र वैकल्पिकत्वपरिहारं ब्रूयात्तत्त्वभ्युपेत्योच्यते। वैकल्पिकेषु ह्युभयथाऽप्यवैगुण्यं भवति। अत्र च प्रायश्चित्तविधानादुभयत्रापि वैगुण्यं दृश्यते। न च तत्कर्मैकत्वे घटते। तस्मादपि भेदः। परिहारसूत्रवशेन पश्चान्यार्थदर्शनान्युच्यन्ते। यदि पुरा दीक्षितवन्तस्ततो बृहत्सामानमतिरात्रमुपेयुः। पूर्वदीक्षायां रथंतरस्य प्रयुक्तत्वात्। अथ न दीक्षितवन्तस्ततो रथंतरसामानमेवोपेयुरिति। द्वादशाहेऽनिष्टप्रथमयज्ञत्वं कर्मभेदे भवति। ताण्डकवचनेन ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति एतच्छाखागतस्यानियमात्। एकत्वे तु सर्वशाखास्थज्योतिष्टोमप्राथम्यनियमाददीक्षितानां दर्शनं न स्यात्। तथा यूपैकादशिन्यां

---

१ तै० सं (५-७-८)।

वेदिसंमित्या मिनोतीति पक्षसंमाने प्रतिषिद्धे वेदिसंमानस्य दर्शनं भवति। तत्तु कर्मभेद उपपद्यते। पाक्षिकस्य वेदिसंमानस्य दर्शनमेककर्मत्वे नोपपद्यते। कथम्। एके हि समामनन्ति। रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि भवन्ति इति। तत्सर्वत्र स्यात्। तत्र च नो पक्षसंमानं नो वेदिसंमानं स्यात्। वेदिसंमानदर्शनं नोपपद्यते। तस्मादपि कर्मभेदः। अपरं च लिङ्गदर्शनम्। केषांचिज्ज्योतिष्टोमे श्रूयते। द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते इति। परेषां तिस्रः संस्तुतानां विराजमतिरिच्यन्ते इति। एककर्मत्वे विरोधः। नानाकर्मत्वे कस्मिंश्चिज्ज्योतिष्टोमे द्वे, कस्मिंश्चित्तिस्रः। तस्मात्कर्मभेद इति। अपि च सारस्वते श्रूयते। ये पुरोडाशिनस्त उपवसन्ति। ये सांनायिनस्ते वत्सान्वारयन्ति। सांनायिन इष्टप्रथमयज्ञाः। पुरोडाशिनो विपरीताः। उभयेषां सारस्वते दर्शनमवकल्पते कर्मभेदे। एककर्मत्वे सर्वेषां ज्योतिष्टोमपूर्वत्वं स्यात्। तत्र दर्शनं नोपपद्यते। अपि च श्रूयते। उपहव्योऽनिरुक्तोऽग्निष्टोमो यज्ञः, रथंतरसामाऽश्वः श्यावो दक्षिणा। परेषां श्रूयते। उपहव्योऽनिरुक्त उक्थ्यो यज्ञो बृहत्सामाऽश्वः श्वेतो रुक्मललाटो दक्षिणा इति। कर्मैकत्वे रथंतरवचनं बृहद्वचनं चानर्थकम्। शाखाद्वयप्रत्ययत्वात्। बृहत्सामा रथंतरसामा वा स्यात्। स चायं प्रकृतित एवंलक्ष-

---

पक्षवेदिसंमानयोरर्थप्राप्तयोरेकं निन्दित्वेतरपरिग्रहो वचनान्तरप्राप्त्यसत्त्वं द्योतयति। वचनान्तरे हि किमेकस्य निन्दया, किं वेतरस्य स्फुटविधाने सति स्तुत्या। तस्मान्नूनं शाखान्तरीयो रथाक्षमात्रान्तरालविधिरेषां नास्ति। ततश्च कर्मभेद इति। द्वे स्तोत्रीये विराजं दशकमतिरिच्येते इति तिस्रोऽतिरिच्यन्त इति च ज्योतिष्टोमातिरात्रैकत्वे सति उपपन्नम्। भेदे तु यथाविधि भवतीत्यविरोधः। पुरोडाशिसांनाय्यिदर्शनं दीक्षितादीक्षितसंदर्शनेनैव गतं परिहारप्रकारान्तरत्वादुदाहृतम्। किं च।

पृष्ठद्वयविकल्पः स्याच्छाखान्तरविधानतः।
स च प्रकृतितः प्राप्तः कर्मैकत्वे वृथा भवेत्॥

---

१ तै० सं० (७-४-१०)। २अर्थप्राप्तयोरिति—'अर्धमन्तर्वेदि मिनोति' 'अर्धं बहिर्वेदि' इतिवचनेन वेद्यग्रे विहितस्य यूपमानस्य दैक्षातिदेशपरम्परया यूपैकादशिनीं प्राप्तस्य वेदिदेशातिक्रमायोगेन वेदिसंमानस्य। एवं वेद्याधारस्य श्येनादिपक्ष्याकारस्थलावयवभूतपक्षद्वयसंमानस्य चार्थप्राप्तयोरित्यर्थः।

णकः प्राप्तः । नानाकर्मत्वे त्वन्यो बृहत्सामाऽन्यो रथंतरसामेति युक्तं भवति । तस्माच्छाखान्तरे कर्मभेदो भवितुमर्हतीति ॥ ८ ॥

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तं शाखान्तरेषु कर्मभेद इति । सर्वशाखाप्रत्ययं **सर्वब्राह्मणप्रत्ययं** चैकं कर्म । अर्थसंयोगस्याविशेषात् । तदेव प्रयोजनमुद्दिश्य तदेव विधीयमानं प्रत्यभिजानीमः । रूपमप्यस्य तदेव द्रव्यदेवतम् । पुरुषप्रयत्नश्च तादृश एव चोद्यते । नामधेयं चाविशिष्टम् ।

उपहव्यभेदे तु नियमार्थायां पुनः श्रुतावर्थवत्ता । तस्मादपि कर्मभेदः ॥ ८ ॥

सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्संज्ञारूपगुणादिभिः ।
एककर्मत्वविज्ञानं न शाखास्वपगच्छति ॥

सर्वब्राह्मणप्रत्ययमिति—एकस्यामपि शाखायां ब्राह्मणानेकत्वेऽपि तदेकं कर्मेत्यभिप्रायः । तद्यथोद्गातॄणां पञ्चविंशषड्विंशब्राह्मणयोर्ज्योतिष्टोमद्वादशाहौ । संयोग इति—प्राधान्यात्फलसंयोगग्रहणम् । रूपमिति—प्रत्यासत्तेर्द्रव्यदेवतम् । चोदनेति—सर्वधात्वर्थभावनाविषयो विधिः । ज्योतिष्टोमादि नामधेयं च सर्वशाखास्वविशिष्टं दृश्यते । तस्मादियतः प्रत्यभिज्ञानकारणकलापादभेदसिद्धिः । न चान्यः कश्चिद्भेदहेतुरस्ति । प्रकरणान्तरवच्छाखान्तरेषु परस्परासंनिधानमिति चेन्न । तेनैवेतराग्रहणात् । येन हि प्रदेशान्तरे किंचित्कर्म गृहीतं भवति स एव तत्सदृशमन्यत्रोपलभमानः शक्नोति ततोऽन्यदेतदित्यध्यवसातुम् । एकशाखाविषये च सर्वशाखाध्ययनादेवं भवति । शाखान्तरे पुनरन्यशाखागतज्योतिष्टोमाद्यनवबोधादपूर्ववदुच्यमानेषु न भेदबुद्धिर्जायते । यस्तर्हि द्वे शाखे पठति तस्य प्रकरणान्तरन्यायेन भवितव्यमेकशाखागतेषु च ब्राह्मणान्तरेषु । नैष दोषः । शाखान्तराध्ययनं तावदेकस्य पुंसो नैवेष्यते । किं कारणम् ।

स्वाध्यायग्रहणेनैका शाखा हि परिगृह्यते ।
एकार्थानां विकल्पश्च कर्मैकत्वे भविष्यति ॥

यथैवाऽऽकृतिः प्रतिव्यक्ति समवैति तथैव स्वाध्यायत्वमेकैकस्यां शाखायाम् । अतश्च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति कर्मावबोधनं प्रत्युपादीयमानत्वाद्विवक्षितैकसंख्यैका शाखाऽध्येतव्या । नन्वेवं वेदान्तरस्याप्यध्ययनं न प्रसज्यते । न । वचनान्तरेण प्रतिप्रसवात् 'अनया त्रय्या विद्यया' इति । तथा 'वेदानधीत्य वेदौ वा' इति मानवम् । साकाङ्क्षत्वाच्च वेदान्तराणामतुल्यकार्यत्वकारितः समुच्चयोऽवगम्यते । शाखान्तरेषु त्वन्योन्यनिरपेक्षस्वतंत्रज्योतिष्टोमादिरूपप्रतीतेस्तुल्यार्थत्वनिमित्तो विकल्पः । साकाङ्क्षत्वादेव

तेन तदेव कर्म सर्वशाखादिष्विति प्रत्ययः ॥ ९ ॥

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

यदुक्तं नामभेद इति । परिहृतं तद्ग्रन्थनामत इति । अथ यदुक्तं, कर्मणोऽपि नामसामानाधिकरण्यदर्शनादिति । नैष दोषः । ग्रन्थसंयोगात्कर्म काठकादि, न कर्मसंयोगाद्ग्रन्थः काठकः । कथं गम्यते । यत्कर्म काठकादिसंयुक्तं तत्काठकादिशब्देनोच्यते । किमतोऽपि यद्ग्रन्थसंयोगात्काठकं कालापकं कर्मोच्यते । एकत्वेऽपि काठकग्रन्थसंयोगात्काठकं कालापकग्रन्थसंयोगात्तु कालापकं भविष्यति ॥ १० ॥

सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् ॥ ११ ॥

यदि शब्दभेदाद्भेदो भवेत्, शब्दैक्यात्तर्हि कर्मैक्यं भवेत् । तत्र काठकशब्दाभिधानादैक्यं भवेत् । अग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोर्ज्योति-

---

चैकशाखागतब्राह्मणान्तरसमुच्चयाश्रयणम् । नन्वेककर्मत्वाद्विकल्पो विकल्पाच्चैककर्मत्वमितीतरेतराश्रयत्वं भवेत् ! न । प्रत्यभिज्ञानमात्रेणैकत्वे विज्ञाते संख्यावशेन विकल्पसिद्धेः । अतश्च यो नामातिमेधावित्वादेकवेदगतानि शाखान्तराण्यप्यधीते स समृद्धः सन् व्रीहियवैरपि मिश्रैर्यजेत् । तस्मादेकं कर्मेति ॥ ९ ॥

यद्यपि तावत्काठकादिकं नामधेयं स्यात्तथाऽप्युत्पत्तिसंयोगाभावान्नैव भिन्द्यात् । इदं तु नैव कर्मनामधेयम् । अन्यायो ह्यनेकार्थत्वमित्यनेन न्यायेन ग्रन्थनामत्वे सति कर्माणि लक्षणयैव प्रयोगोपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यते ग्रन्थनामैतत्कर्मण्युपचर्यते न पुनर्विपर्यय इति । तदुच्यते ।

शाखया ह्येकया योगाद्बहुकर्मावबोधनम् ।
युज्यते कर्मनानात्वान्नैकशाखोपलक्षणम् ॥

काठकादिशब्दो हि परस्परासंबद्धेषु बहुषु कर्मसु प्रयुज्यते । स यदि कर्मनाम स्यात्कर्मान्तरे न प्रयुज्येत । न हि तत्र लक्षणोपपद्यते । संबन्धाभावात् । सर्वाभिधानं तु व्यक्तिवद्दुरुपपादम् । तस्माच्छाखयैव कर्माणि लक्ष्यन्ते न कर्मभिः शाखाः । ततश्च संज्ञया कामं शाखा एव भिद्यन्तां न कर्माणि । संबन्धाभावात् । तस्मात्तान्येवाग्निहोत्रादीनि संबन्धिभेदादन्यथाऽन्यथा च व्यपदिश्यन्ते ॥ १० ॥

प्रायेण हेतुविपर्यये कार्यविपर्ययो दृश्यत इति काठकादिसंज्ञैकत्वादेकशाखाधीताग्निहोत्रादेरेकत्वप्रसङ्गः । साध्यव्यभिचारित्वादियमर्थापत्तिसमा नाम जातिः पूर्वपक्षहेतोर-

होमस्य च तच्छब्दत्वात् । न चैतदेवम् । तस्मादप्यभेदः ॥ ११ ॥

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

इदानींतनं चैतदभिधानं भवेत् । अस्य न पूर्वमासीत् । यतः प्रभृति कठस्य प्रकृष्टं वचनं ततः प्रभृति प्रवृत्तम् । पूर्वं नाऽऽसीद्भेद इदानीं भेद इति विरुद्धम् ॥ १२ ॥

एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥

एककर्मत्वेऽपि रूपभेदो भवति वचनात् । न च वाचनिके रूपभेदेऽसत्यामपि भेदबुद्धौ कर्मणो भेदोऽध्यवसीयेत ॥ १३ ॥

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥

अथ यो धर्मविशेष उक्तो विद्याग्रहणार्थः स न कर्मण उपकारकः । कथं गम्यते । श्रुत्यादीनामभावाद्विद्यासंयोगाच्च न कर्मप्रयुक्त इति ॥ १४ ॥

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं—यथाऽमावास्यायामाग्नेयस्य पुनरुक्तदोषान्मध्यमः पक्षो

सिद्धत्वोपालम्भप्रदर्शनार्थमेवाभिहिता । सर्वत्र च दुष्टे पूर्वपक्षे जातीनामुत्तरत्वं केषांचिदिष्टम् ॥ ११ ॥

कृत्रिमं काठकाद्युक्तमाख्याप्रवचनादिति ।
न वाऽनादीनि भिद्यन्ते कर्माण्यादिमता सता ॥

यद्यपि काठकादेर्जातेर्नित्यत्वान्नित्यैवाऽऽख्या तथाऽपि प्रवचननिमित्तेयं स्मर्यते न च कर्माणि प्रोच्यन्ते । शब्दविषयत्वात्प्रवचनस्य । तस्मादपि न संज्ञया कर्मभेद इति ॥ १२ ॥

न च कपालसंख्याभेदाद्भेदः । तत्संबन्धिद्वारभेदानभ्युपगमात् । तस्मादेकस्मिन्नेव कर्मणि साधनविकल्पो भविष्यति । ननु चोत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वाद्विकल्पो नास्तीत्युक्तम् । नैष दोषः । उभयोरुत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वाविशेषेण तुल्यबलत्वात् । कथं पुनरनेकवाक्योत्पादितस्यैकत्वं विज्ञायत इति । तस्योत्तरसूत्रे परिहारं वक्ष्यामः ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥

---

१ विद्यासंयोगाच्चेति—तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ इत्यादिनेति शेषः । २ असदुत्तरत्वं जातिरित्यभिधीयते । ३ 'विद्यायां धर्मशास्त्रम्' इति सूत्रं भाष्यकारैः सुस्पष्टं व्याख्यातमित्युपेक्षितं वार्तिककृद्भिः ।

निरस्त एवमयमपि तस्मादेव दोषात्कर्मैकत्वपक्षो निरसितव्य इति। एतत्परिहर्तव्यमित्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ १५ ॥

अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

नैव खल्वेतद्द्विर्वचनम्। स एवायमर्थः पुनः श्रावितोऽग्निहोत्रादिर्बहुकृत्वो बहुभिस्तु पुरुषैः। न चैकोऽर्थो बहुभिरुच्यमानः पुनरुक्तो भवति। यदि भवेत्, एकस्मिन्नेव वेदे बहुभिरुच्यमाने भवेत्।

अनुभाषणसूत्रमेतत्। अथवा पुनरुक्तत्वपरिहारार्थमेवैतत्। पुनःश्रुतेरर्थवादगुणार्थत्वेनान्यार्थत्वात् ॥ १६ ॥

द्वितीयव्याख्याने परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वाशब्दः। तत्रान्यार्था पुनःश्रुतिर्भवति यत्र तावन्मात्रमेव श्रूयते। यत्र चैकवाक्यगतं विधेयान्तरं विद्यते। न त्विह तदेकमपि। समस्तेतिकर्तव्यतोपेतप्रधानपुनःश्रुतिश्रवणात्। एतमेव श्रुतिसंयोगाविशेषं मन्यते। न चैषा पुनःश्रुतिः। कुतः।

एकशाखानिबद्धानां ज्ञायते हि पुनः श्रुतिः।
कठादिचरणानां तु प्रतिशाखं सकृच्छ्रुतिः ॥

पूर्वोक्तेन शाखाध्ययनविकल्पेन येन काठकमग्निहोत्रं श्रुतं नासौ कदाचित्तैत्तिरीयकं शृणोति। शृण्वन्नपि वा स्वशाखयैव प्रतिपन्नत्वात्तैत्तिरीयकप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदिति कल्पयित्वा न पुनःश्रुतिं मन्यते। एवमितरोऽपीतरदिति सर्व एवैकश्रुतिसंयोगाविशेषादग्निहोत्रादि प्रतिपद्यन्ते। न च तत्र पौर्वापर्यमस्ति येन ज्ञायेतानया शाखया प्रथमं विहिते शाखान्तरीये पुनःश्रुतिर्भूत्वा भेत्स्यतीति। आह च।

शाखानां युगपद्वृत्तेर्न पुनः श्रुतिकल्पना।
न हि तत्रैकशाखावत्क्रमेणाध्ययनं स्थितम् ॥

तस्माद्यथैकशाखाकर्म[1] देशान्तरपुरुषान्तरादिषु पुनः श्रूयमाणमपि प्रतिपाद्यभेदान्न पुनरुक्तं भवत्येवं शाखान्तरेष्विति।

ननु चैकयाऽपि शाखया समस्तपुरुषप्रतिपादने सति, अनर्थकमेव शाखान्तरम्। नानर्थकम्। न हि कश्चिद्द्वे शाखे अधीते। न च पुरुषान्तरगतं तत्प्रतिपादनेनार्थवदन्यान्प्रत्यनर्थकं भवति। यस्तु तेऽपि किल शाखिनस्तामेवाधीत्य प्रतिपत्स्यन्त इत्यभिप्रायः स नित्यत्वाद्वेदस्य तदध्ययनाध्यापनसंबन्धानादित्वादनुपपन्नः। किं च।

संप्रदायागतां मुक्त्वा स्वां समाख्यानिबन्धिनीम्।
शाखां शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं सदृशे श्रमे ॥

---

१ एकशाखायां कर्मेति पाठान्तरम्।

तस्मान्न बहुकर्मसमवायोऽयम् । एकमेवेदं कर्मेति ॥ १६ ॥

वाक्यासमवायात् ॥ १७ ॥

अर्थासंनिधेश्च ॥ १८ ॥

अर्थासंनिधेश्च शाखाशब्द उपपन्नो भविष्यति । शाखा इव हीमाः शाखाः । तद्यथा वृक्षस्य शाखाः, एवमिहापि वृक्षस्थानीयस्य वेदस्य शाखाः । किं शाखासारूप्यम् । यथा नानावस्थानम् । न चैकैकस्यां कृत्स्नं पुष्पं फलं संनिहितम् । एवमिहापि, नैकैकस्यां कृत्स्नं गुणकाण्डं संनिहितमित्यर्थासंनिधेः शाखाशब्दोपपत्तिः । तस्मादप्येकं कर्मेति ॥ १८ ॥

न चैकं प्रति शिष्यते ॥ १९ ॥

न च यत्काठकेऽग्निहोत्रं तत्काठकमेवैकं पुरुषं प्रति विधीयते । तैत्तिरीयस्यापि तद्विहितमेव । पुरुषविशेषवचनाभावात् । यच्चाग्निहोत्रस्य किंचिदङ्गं विधीयते, सर्वावस्थस्य तदग्निहोत्रस्य । यच्च काठक-

---

तस्मात्परकीयशाखाध्ययनेऽप्यस्त्येव पुरुषाणां श्रम इति यथावस्थितशाखाध्ययनमेव । न च वेदः पुनरुक्तादिदोषद्वारं पर्यनुयोगमर्हति । अत्रान्तरे भाष्यकारस्य सूत्रं भ्रष्टम् ‘ वाक्यासमवायात् ’ इति । तदेवं व्याख्येयम् । नैकस्मिन्पुरुषे शाखान्तरवाक्यं समवैति ॥ १६ ॥ १७ ॥

एकस्य वेदवृक्षस्य किंचित्कर्मफलाश्रयात् ।
एवं शाखाः प्रसिध्यन्ति बहुशाखैकवृक्षवत् ॥

यदि प्रतिशाखं कर्मभेदः स्यात्तत एकमूलाभावादादित एवाऽऽरभ्य भिद्यमानत्वात्समस्तकर्माख्यपुष्पफलान्तरत्वाद्वृक्षान्तरवद्वेदान्तराण्येवोच्येरन् । न शाखान्तराणि । एककर्ममूलविधिस्कन्धरूपत्वे सतीतिकर्तव्यतायाः क्वचित्किंचिदधिकमित्यालोच्य सारूप्यादुपपन्नः शाखान्तरभेदव्यपदेशः । अथवा पौनरुक्त्यपरिहारार्थमेव सूत्रम् । तत्र नाम पुनरुक्तता भवति यत्र पूर्वोक्तोऽर्थस्तस्यैव पुंसः संनिहितो भवति । न त्विह शाखान्तरगतस्य संनिधानमित्यपुनरुक्तता ॥ १८ ॥

अभ्युपेत्यवादोऽयम् । सत्यपि कर्मभेदे ये तावद्वाक्यसंयुक्ताः शेषास्तेऽग्निहोत्रादिमात्रोद्देशेन विधीयमानाः सर्वार्थत्वेन ज्ञायन्त इत्यवश्योपादातव्या इति नैव शाखामात्रपरितोषव्यवस्था लभ्यते । न च सूत्रकाराणामपि कश्चित्स्वशाखोपसंहारमात्रेणाव-

स्याग्निहोत्रस्य तच्च तैत्तिरीयकस्येति । विशेषवचनाभावात् । तस्मात्सर्वशाखाभिरेकं समाप्तं कर्मोच्यत इति ॥ १९ ॥

समाप्तिवच्च संप्रेक्षा ॥ २० ॥

अत्रास्माकमग्निः परिसमाप्यत इत्युत्प्रेक्षितारो भवन्ति । अन्वारोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः परिसमाप्यते, अस्माकं तेषु न परिसमाप्यत इति । यद्यन्यदेव मैत्रायणीयानामन्यच्च तेषां, कथं ते ब्रूयुरेष्वस्माकं न परिसमाप्यत इति । एकत्वमुपपन्नं, तेषामपि हि ते सन्ति ॥ २० ॥

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि ॥ २१ ॥

न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रयुज्यते । किं तर्हि निन्दितादितरत्प्रशंसितुम् । तत्र न निन्दितस्य प्रतिषेधो गम्यते, किं त्वितरस्य विधिः । तत्रैकस्मिन्नग्निहोत्रे द्वौ कालौ विहितौ विकल्प्येते । अतो न कश्चिद्विरोधः ।

तथा, असमर्थानामेकस्मिन्नपि वेदे विहितकृत्स्नमङ्गजातमुपसंहर्तुम-

---

स्थितो येन प्रतिशाखं कर्मव्यवस्था समर्थ्येत[1] । प्रधानान्यपि[2] प्राधान्येन यजमाननियमं प्रति, अप्रभवन्तीभिः समाख्याभिरर्थिमात्रमुद्दिश्य विधीयमानानि सर्वशाखागतान्येकैकं पुरुषमुपतिष्ठन्ते । तत्रैकफलत्वादसमुच्चये येन केनचित्साध्यमाने फलेऽन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । अथ तेषां विकल्पेनार्थवत्त्वं, तद्वरं शाखान्तराणामेव व्यवस्थित[3]प्रतिपद्यमानानामनाकुलतरं परिकल्पितमित्यपुनरुक्तता ॥ १९ ॥

असमाप्तिवदिति वा छेदः । कर्मभेदपक्षे हि यावदेव येषां समाम्नानं तावदेव तेषां समाप्यत इति न ब्रूयुरत्रास्माकं न समाप्यत इति । अन्वारोहो नाम स्थलारोहणमन्त्राः । तेषु मैत्रायणीयानां समाप्यते नास्माकमित्यभिधानादध्येतॄणामपि कर्मैकत्वं प्रसिद्धमित्यवसीयते ॥ २० ॥

अन्योन्यनिन्दयेतरेतरविधाने तुल्यार्थयोरुदितानुदितत्वयोः कर्मणि विकल्पो भविष्यति । स्वत्पक्षेऽपि चासौ कर्मणोः फलं प्रत्यविशिष्टः । तथा शक्त्यशक्ती सर्वपुरु-

---

१ समर्थ्येत इति—एतावता ग्रन्थेन चैकमग्निहोत्रादिकर्म प्रसङ्गं न शिष्यत इत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं यच्चाग्निहोत्रस्य किंचिदिति भाष्यं व्याख्यातं ज्ञेयम् । २ प्रधानान्यपीत्यादिवार्तिकं तु न चैकं कठादिपुरुषं प्रत्येवाग्निहोत्रादिकर्म शिष्यत इत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं न च यत्काठक इत्याद्यभाष्यव्याख्यानार्थं ज्ञेयम् । ३ व्यवस्थितेति—व्यवस्थितैः कठादिचरणैरित्यर्थः ।

शक्तिः। समर्थानां तु सर्वशाखाभ्योऽप्यागमितमधिकं विधिमुपसंहर्तुं शक्तिरस्तीति तेनैककर्मत्वेऽपि न विरुद्धमिति। तथैकस्मिन्नपि कर्मणि किंचिद्वस्तु समाप्तमिति कृत्वा समाप्तिशब्दः प्रयुज्यते। यथाऽऽध्वर्यवे समाप्ते ज्योतिष्टोमस्य, समाप्तो ज्योतिष्टोम इति भवति ॥ २१ ॥

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २२ ॥

यदुक्तम्—उदितहोमस्यापि प्रायश्चित्ताम्नानाद्व्युद्धता गम्यते, अनुदितहोमस्यापि। तदेकत्वे विरुध्यते। अविरुद्धं नानात्व इति। तत्परिहर्तव्यम्। आभाषान्तं सूत्रम् ॥ २२ ॥

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैष दोषः। उदिते होष्यामीति प्रक्रान्तेऽ-

---

षाणामव्यवस्थिते। सर्वशाखास्वधिकविधावेकशाखायां च स्तोकान्तरत्वादविशिष्टे। केचिच्चात्र लाघवार्थिन एवं वर्णयन्ति। य एव किल वाक्यसंयुक्ताः शाखान्तरविषयस्त एव संकीर्यन्ते। ये तु प्राकरणिकास्तेषां व्यवस्थैवेति। कुतः।

एककर्मगताः पुंसां विकल्पन्ते विधायकाः।
तत्समीपसमाम्नातं ग्राह्यं प्रकरणस्य च ॥

शाखान्तरेषु विकल्पमानेषु यथैव प्रधानं विधीयतेऽर्थिनस्तदीयः कथंभावस्तामेव व्याप्नोति न शाखान्तराणि। अतश्चान्यगता गुणाः कथंभावेन नापेक्षिताः प्रयोगवचने नानुपसंहृता नाङ्गं भवन्तीति नानुष्ठेयाः। ततश्च वाक्यसंयुक्तानामल्पत्वाद्विधीयमानानामस्त्युपसंहरणशक्तिरिति। न त्वेतद्युक्तमिव। तथा हि।

शाखान्तरगतस्यापि यदङ्गं कर्मणः स्थितम्।
तस्यान्यत्रापि तादर्थ्यं प्राप्तं केन निवार्यते ॥

प्रतिवेदमपि च प्रकरणं पुरुषस्य धर्मानुपदिशति। न च तद्वेदान्तरस्थं प्रत्यप्रमाणम्, तथा शाखान्तरेऽपि द्रष्टव्यम्। कर्मधर्माश्चैते विज्ञायन्ते। तच्च कर्म शाखान्तरेष्वपि तदेवेत्यङ्गत्वाविशेषः। यद्यपि प्रकरणरूपमन्यत्तथाऽपि शाखान्तरस्थेनानेनैतेऽपि धर्मा गृहीता इत्यवधारणान्न स्वप्रकरणगृहीतेभ्यो विशिष्यन्ते सर्वास्वपि च शाखास्वधिकविधयो न कथंचिच्छाखया परिमिता भवन्तीत्यल्प एवाऽऽयास इति नाशक्तिः। समाप्तिश्चाधीतापेक्षयोपपन्नत्वान्न भेदं कल्पयति ॥ २१ ॥

अनुभाषणसूत्रं सामान्यपरिहारसूत्रं वा ॥ २२ ॥

न्यथा क्रियमाणे भवति दोषः। तत्र प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यतीति कर्मैकत्वेऽपि न दोषः॥ २३॥

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयेत॥ २४॥

पूर्ववति समाप्तिवचनं भवति। यत्प्रारब्धं तत्परिसमाप्यते। तत्रास्माकं परिसमाप्तोऽग्निरिति योऽस्माभिर्ज्ञायते, परिसमाप्यते। प्रारब्धश्चेत्यभिप्रायः॥ २४॥

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्मचोदना तस्माद्द्वादशाहस्याऽऽहारव्यपदेशः[1] स्यात्॥ २५॥

यदुक्तं—यदि पुरा दिदीक्षाणा इति द्वादशाहे, इष्टप्रथमयज्ञानामनिष्टप्रथमयज्ञानां च दर्शनं कर्मभेदे, उपपद्यते न सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मणीति। नैष दोषः। यदि दिदीक्षाणा द्वादशाहेन, अदिदीक्षाणा द्वादशाहेनेत्येवं तत्। न हि सामवेदे ज्योतिष्टोमस्य विधानम्। किमतोऽपि। यत्र विहितस्तत्रानूद्यते। तेन कर्मभेदेऽपि सर्वज्योतिष्टोमानामेष धर्मः प्राथम्यं नाम। अतो नानाकर्मपक्षेऽप्यवश्यं द्वादशाहस्याऽऽहारव्यपदेशः कल्पनीयः। तस्माददोषः॥ २५॥

वैकल्पिकानामादित एवाङ्गीकरणादाश्रितक्रमातिक्रमे प्रायश्चित्तविधिरुपपत्स्यते॥ २३॥

एकत्वेऽपि समाप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता। 'समाप्तिवच्च संप्रेक्षा' इति समाप्तिवचनं नानात्वेऽपि। तत्र न्यायानुसारित्वादेकत्वस्यैव साधिका। तद्वचनस्येयमुपपत्तिः पूर्ववत्त्वादिति, आरम्भापेक्षत्वात्। अथवा शब्दप्रयोगस्य प्रसिद्धिपूर्वकत्वाद्यादृशीं वयं समाप्तिं पश्यामस्तादृश्यामयं प्रयुक्त इति निश्चिनुमः। स च वस्तुन्यसमाप्तेऽपि तच्छाखाविज्ञेयपदार्थसमाप्तौ प्रयुक्त इति दृश्यते। तस्मादविरोधः॥ २४॥

अदीक्षितदर्शनं द्वादशाहे तवाप्यनुपपन्नम्। ताण्डके सर्वशाखागतज्योतिष्टोमानुवादेन प्राथम्यविधानात्। न हि तत्रापरस्यापि ज्योतिष्टोमस्योत्पत्तिरस्ति यस्य नियमः स्यात्। अत आध्वर्यवाणामेव नियमे, उभयपक्षे समे च दोषे सति उभाभ्यामेषोऽर्थो वर्णनीयः, यदि द्वादशाहेन पुरा दिदीक्षाणा अदिदीक्षाणा वेति। तस्मादविशिष्टमेतत्॥ २५॥

---

१ आहारव्यपदेश इति—प्रयोगभेद इत्यर्थः। स च द्वादशाहस्य काम्यप्रथमप्रयोगसत्त्वासत्त्वाभ्यामिति यावत्।

द्रव्ये चाचोदितत्वाद्विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २६ ॥

द्रव्ये चाग्रावचोदितत्वादेकादशिन्याः संमानपरिमाणं प्रति नैषा व्यवस्था स्यात् । नैवाग्नावेकादशिनी चोद्यते । कुतः पक्षसंमानं वेदिसंमानं वा स्यात् । द्वयमप्येतत्परार्थं कीर्त्यते, पश्वेकादशिनीविधानार्थम् । यदि पक्षसंमिता स्यादयं दोषः स्यात् । वेदिसंमाने न दोषो भवेत् । क एतत्संकटमध्यवसातुमर्हति । एकस्मिन्यूप एकादश पशवो नियोक्तव्या इति । वाचस्तोमादिषु तु यूपैकादशिन्यामस्य नित्यानुवादत्वाद्रथाक्षमात्राण्येव यूपान्तरालानि भविष्यन्ति । नित्यानुवादत्वाच्चासत्यपि पक्षसंमाने वेदिसंमाने वैकादशिनीविधानार्थं वचनमुपपद्यत एवेति न दोषः ॥ २६ ॥

विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥ २७ ॥

अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्, इति विहितः षोडशी नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्, इति प्रतिषिद्धः । तेन पक्षे द्वयोः स्तोत्रीययोरतिरेकः, पक्षे तिसृणाम् । तस्माददोषः । कथं पुनरयं

अथ यदुक्तमेकादशिन्यां पक्षवेदिसंमानदर्शनं न स्यादिति । तत्र ब्रूमः ।

अन्यथाऽपि तु नैवास्ति पक्षवेद्यादिमानता ।
एकादशिन्यभावेन स्तूयते त्वेकयूपता ॥

एकयूप एकादश पशव इत्यस्य विधेः शेषोऽयं यत्पक्षसंमितामित्यादि । एकादशिन्यां हि सत्यामन्यतरसंमानाश्रयणात्क्लेशो भवेत् । तस्मादेकयूप एव वरमिति । पक्षसंमानं तावदत्यन्ताप्राप्तमेवेति नित्यानुवादः । वेदिसंमानोपदेशोऽपि प्रशंसारूपेणैकयूपप्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थः । रथाक्षमात्रान्तरालता च यत्रैकादशिनी विहिता तत्र भविष्यतीत्यविरोधः । इह तु वेदिसंमानस्य प्रशंसया विधेयत्वप्रतीतेरशक्यमन्यस्तुत्यर्थत्वं कल्पयितुम् । अतः पक्षसंमानस्याप्राप्तस्यैव वेदिसंमानस्तुत्यर्थो नित्यानुवाद इति समर्थयितव्यम् । प्राकरणिकत्वाच्चास्यैवाग्नौ बलीयस्त्वमित्यनारभ्याधीतो रथाक्षमात्रान्तरालविधिस्तद्विनिर्मुक्ता विकृतीर्गमिष्यति । सूत्रमप्येवं नेयम् । यदि हि द्रव्ये[1] वेदिसंमानं न चोद्येत ततोऽर्थानां—पक्षसंमानादिविधीनामव्यवस्था[2] स्यात् । सा च रथान्तरालत्वेन बाध्येत, न त्वेवमस्तीत्यविरोधः ॥ २६ ॥

---

१ चयन इत्यर्थः । २ विधेयानामित्यर्थः ।

द्वयोस्तिसृणां वाऽतिरेकः । त्रिवृद्बहिष्पवमानं, तत्तावन्नवकम् । पञ्चदशान्याज्यानि, तानि तावच्चत्वारि, तेन सा षष्टिः । पञ्चदशो माध्यंदिनः पवमानः । तया पञ्चदशसंख्यया सह पूर्वया च नवसंख्यया चतुरशीतिः । सप्तदशानि पृष्ठानि चत्वारि, सप्तदश आर्भवः पवमानः, पञ्चसप्तदशकानि तानीति पञ्चाशीतिः । पूर्वया चतुरशीत्या सहैकोनसप्ततिशतम् । एकविंशं यज्ञायज्ञियं, तयैकविंशत्या सह, तस्य नवतिशतं स्तोत्रीया इति ब्राह्मणवादः । अग्निष्टोममात्रमभिप्रेत्योच्यते, सा विराट् संपूर्णा । विराडिति दशकाख्या । त्रय एकविंशका उक्थ्यपर्यायाः, सा त्रिषष्टिः । एकविंशः षोडशी । तयैकविंशत्या सह चतुरशीतिः । पञ्चदशका रात्रिपर्यायास्त्रयः । तत्रैकैकपर्यायश्चतुःस्तोत्रः । तदशीतिशतं संपूर्णा विराट् । त्रिवृद्रथंतरं पञ्चसाम, तन्नवकम् । ततश्चतुरशीतेरेकं नवकमागच्छति । तथा तिस्रः संस्तुतानां विराजमतिरिच्यन्ते । यदा षोडशी न गृह्यते तदा, एकविंशत्या विनाद्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते । एवमेककर्मत्वेऽपि लिङ्गमुपपद्यते ॥ २७ ॥

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २८ ॥

यदुक्तं, पुरोडाशिनां सांनाय्यिनां च सारस्वते दर्शनं भवतीति । ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्सर्वकर्मणां विप्रतिषिद्धमेतदिति । तेन [1]यदा सांनाय्यिन इति कल्प्यते ॥ २८ ॥

वैकल्पिके षोडशिन्यगृह्यमाणे द्वयोरतिरेकः । क्रियमाणे त्वेकविंशतिप्रचयाद्दशद्वयादेकातिरेकेण तिस्रो भवन्ति । तस्मादविरोधः ॥ २७ ॥

सारस्वते हि द्वादशाहन्यायेनैवोभयोः पक्षयोर्ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वादवश्यमेवं वक्तव्यम् । यदा पुरोडाशिनः पौर्णमासीपक्षे तदोपवसन्ति, यदा सांनाय्यिनोऽमावास्यापक्षे तदा वत्सानपाकुर्वन्तीति । भवति हि कालभेदादपि कर्तृभेदोपचारस्तस्मादप्यदोषः ॥ २८ ॥

---

१ यदा सांनाय्यिन इति । अयमाशयः—मित्रावरुणयोरयनाख्ये सारस्वतसत्रे 'यथाऽमावास्यायामतिरात्रः स्यात्तथा दीक्षेरन् । तेऽमावास्यामतिरात्रं संस्थाप्य तदहरेव वत्सानपाकुर्युः । तं पक्षममावास्येन व्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः । पौर्णमासेनोत्तरं व्रजित्वाऽमावास्यायामायुषमुपेयुः । एवमावर्तयन्तो व्रजेयुः' इत्यनेन वाक्येन प्रतिमासमेकैकस्मिन्पक्षे पौर्णमास्यमावास्याख्यकर्मविधानात्पुरोडाशिशब्दः पौर्णमास्याख्यकर्मोपयोगिपक्षोपलक्षणार्थः । सांनाय्यिशब्दश्चामावास्याख्यकर्मोपयोगिपक्षोपलक्षणार्थ इत्येवं पक्षद्वयेऽपि वक्तव्यमिति ।

उपहव्येऽप्रतिप्रसवः ॥ २९ ॥

अथ यदुक्तं, उपहव्ये बृहद्रथंतरविधानं प्रकृतिप्राप्तमेव। एककर्मत्वे प्रतिप्रसवतयाऽप्यसंभवाद्विधीयमानमनर्थकं स्यादिति। तत्परिहर्तव्यम्। आभाषान्तं सूत्रम् ॥ २९ ॥

गुणार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ ३० ॥

यदा रथंतरसामा तदा, अश्वः श्वेतो दक्षिणा, यदा बृहत्सामा तदा रुक्मललाट इति ॥ ३० ॥

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३१ ॥

यदा न सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति, कथमेकस्यां शाखायां समाम्नायतेऽन्यस्यां गुणो विधीयते। यथा मैत्रायणीयानां समिदादयः प्रयाजा न समाम्नायन्ते। अथ च गुणाः श्रूयन्ते—ऋतवो वै प्रयाजाः समानीय होतव्या इति। तथा येषां शाखिनां, कुटरुरसि, इत्यश्मादानमन्त्रो नाऽऽम्नातस्तेषामपि हि दृश्यते—कुक्कुटोऽसीत्यश्मानमुपादत्ते, कुटरुरसीति वा इति। तस्मादेकं कर्मेति प्रतीमः ॥ ३१ ॥

अपिवा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां व्यवतिष्ठेत ॥ ३२ ॥

यो ह्यन्यशाखावस्थितान्विधीनुपसंहराति, स स्वशाखाविहितं क्रममुपरुणद्धीति। तेन शाखान्तरेषु कर्मभेद इति ॥ ३२ ॥

अनुभाषणं सामान्यपरिहारो[1] वा ॥ २९ ॥

संस्थाव्यवस्थार्थो[2] वा बृहद्रथंतरयोः पुनःश्रुतिर्भविष्यति ॥ ३० ॥

शाखान्तरविहितप्रयाजानुवादेन सह होमं वदन्नन्यशाखाधीतं च 'कुटरुरसि' इति मन्त्रमश्मादाने विदधत्सर्वशाखाप्रत्ययत्वं दर्शयति ॥ ३१ ॥

प्रतिशाखं वा विधिपृथक्त्वं व्यवतिष्ठेत। तथा सति हि क्रमभेदं न यास्यन्ति स्वशाखाविहिताः क्रियाः। परिमाणं च तद्वर्ति नान्यत्वं प्रतिपत्स्यते ॥ ३२ ॥

---

१ परिहार इति। अत्रेदमाकूतम्—उपहव्ये बृहद्रथंतरपुनःश्रुतेर्नास्माकं प्रतिप्रसवः प्रयोजनत्वेनाभीप्सितः। येनोपालभ्येमहि। किं तु, अन्यत्किंचिदित्येवं सामान्यतः परिहार इति। २ संस्थाव्यवस्थार्था वेति—वाकारश्चार्थे। एवं च भाष्योक्तं प्रयोजनमुपलक्षणं विज्ञेयम्। अन्यथा दक्षिणाव्यवस्थामात्रार्थत्वे संस्थापुनःश्रुत्यानर्थक्यापरिहारात्। न च वाक्यभेदः शङ्कनीयः। अतिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या विशिष्टविध्यङ्गीकारेण तदयोगादिति।

विरोधिनां त्वसंयोगादैककर्म्ये तत्संयोगाद्विधीनां सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् ॥ ३३ ॥

उच्यते । नैषं[1] शाखान्तरविहितानामैककर्म्ये सति विरोधिनां संयोगः । न हि क्रमो वाक्येन विरुध्यते । दुर्बलो हि क्रमः । बलवद्वाक्यम् । वाक्येन च शाखान्तरीयाणामुपसंहारः । तस्मात्सर्वशाखाप्रत्ययं सर्वब्राह्मणप्रत्ययं चैकं कर्म चोद्यत इति सिद्धं भवति ॥ ३३ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ॥

यत्र स्मार्ताः पदार्था न क्रमकालपरिमाणानुरोधेन बाधितास्तत्र श्रौता बाधिष्यन्त इति कुत एतत् । तेनैवं[2] गतत्वादवाच्यमिति चेन्न । सूत्रकारस्यात्रैव प्रथमाभिधानात् तत्र हि कारणाग्रहणमात्रमुपपत्तिरुक्ता । शेषं त्विह सिद्धमसूत्रितमित्यपुनरुक्तत्वम् ।

तस्मात्तदेवेति मते न कर्म भिन्नं कथंचित्प्रतिशाखमिष्टम् ।
न कारणं सप्तममस्ति चान्यदेतो[3] यथोक्तैव तु भेदसिद्धिः ॥ ३३ ॥

(इति—शाखान्तराधिकरणम् ॥ २ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थश्चरणः समाप्तः ॥

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

१ नैषामिति पा० रं० । २ तेनैवेति—शिष्टाकोपाधिकरणेनैवेत्यर्थः । ३ एवमिति न्यायसुधागृहीतः पाठः । उक्तेन प्रकारेण शब्दान्तरादिषट्प्रमाणिकैव भावनाभेदसिद्धिर्न शाखान्तरप्रमाणिकेत्येवमध्यायार्थोपसंहारार्थश्चतुर्थश्चरण इति ज्ञेयम् ।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

[१] अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥ (प्रतिज्ञासूत्रम् ।)

नानाकर्मलक्षणं वृत्तम् । अनन्तरं शेषलक्षणं वर्तयिष्यामः ।

द्विलक्षण्याः परं शिष्टं यावत्किंचन लक्षणम् ।
तत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातः शेषलक्षणम् ॥

तथा च प्रथमसूत्रोपात्तप्रतिज्ञापिण्डव्याख्याप्रदेशप्रदर्शने धर्मप्रमाणस्वरूपविषयलक्षणद्वयार्थे चोदनालक्षणसूत्रेणैकेनैव सूत्रितं वर्णयित्वा कानि अस्य साधनानि—अङ्गानि-कानि च साधनाभासानि—अनङ्गानीति फलार्थत्वातदर्थत्वाभ्यां क्व पुरुषः प्रधानं धर्मस्य क्व वा पुरुषो गुणभूत इत्यादि यावत्किंचन मीमांसितव्यं तत्सर्वं शेषलक्षणेनैव व्याख्यातम् । शेषैः समस्तैरेव लक्षणैरित्यर्थः । इह लक्षणानां बहुत्वेऽपि यदेकवचनं कृतं तल्लक्षणत्वसामान्यसंख्यामात्रविवक्षया ।

यत्तु शेषः परार्थत्वादित्यनन्तरलक्षणम् ।
तदङ्गत्वस्य वाच्यत्वादादौ तन्मात्रगोचरम् ॥

बहुष्वपि हि लक्षणार्थेषु विवक्षितेषु क्रमवशादेकस्तावदङ्गत्वरूपः शेष एतल्लक्षण-गोचरः परार्थत्वहेतुकः प्रतिपाद्यते । समासश्च द्वेधा विगृह्य द्वयोर्वाक्यार्थयोः प्रदर्शनीयः । शेषं च तल्लक्षणं च, शेषस्य वाऽर्थस्य लक्षणमिति । षष्ठीसमासमात्राश्रयणेन वा यथाव्याख्यायमानार्थम् ।

अङ्गलक्षणमेवेदमिहोक्तं शेषलक्षणम् ।
तद्विशेषप्रपञ्चत्वात्तत्रान्यान्तर्गतिस्थितेः ॥

सर्वेषां हि लक्षणान्तरार्थानां प्रयोज्याप्रयोज्यप्रयोजकाप्रयोजकषड्विधक्रमनियमफलवत्कर्मविषयकर्त्रधिकाररूपाणां तावदङ्गात्मकशेषविशेषप्रकारत्वाल्लक्षणान्तरगोचराणामपि शेषलक्षणान्तर्गतत्वावधारणस्थितिः । तथा हि—

प्रयोजकाः प्रयोक्तारः शेषाणामेव शेषिणः ।
क्रमोऽपि शेष एवैकप्रयोगवचनाश्रयः ॥

एकफलसाधनानामर्थानां ह्येकफलवदुपकारोपनिबद्धानां वैकप्रयोगवचनचोदितानां यौगपद्यानुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्येनाङ्गभूतः क्रम आपद्यमानः श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्य-प्रावृत्तिकक्रमाख्यप्रमाणषट्कवशेन व्यवस्थाप्यते ।

---

१ प्रदर्शनावसर इत्यर्थः ।

अधिकारोऽपि यज्ञेषु कर्तुः शेषस्य चिन्त्यते ।
भाव्यानां भावकः कर्ता द्रव्यं को नाम कर्मणाम् ॥
तथा चास्य विशेषेण सूत्रबद्धैव शेषता ।
पुरुषश्च पुनः शेषः कर्मार्थत्वेन चोदनात् ॥

वक्ष्यति हि 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इति जैमिनिः[1]।

तथाऽनाम्नातशेषाणां शेषिणां सप्तमादिभिः ।
शेषसद्भावतद्रूपपरिमाणादिनिर्णयः ॥

तत्र तु—

सप्तमेनातिदेशेन शेषाः सन्तीति साधिते ।
ततोऽष्टमे नये यस्य यतश्चेति निरूपणा ॥
नवमेऽर्थप्रधानत्वात्तदधीनाऽन्यरूपता ।
इयत्ता दशमे शेषबाधाभ्युच्चयचिन्तया ॥
प्रयोगपरिमाणं च तत्तन्त्रावापलक्षणम् ।
एतदेव प्रसङ्गेन परार्थाङ्गोपजीवनात् ॥
अन्यार्थानुष्ठितैः शेषैरुपकारेऽल्पकल्पना ।
प्रसङ्गे तदभावे च स्याद्भूयिष्ठप्रकल्पना ॥
अथवाऽस्त्विदमेवैकं तृतीयं शेषलक्षणम् ।
तदेव सूचितं वक्तुमथातः शेषलक्षणम् ॥
अन्यानि पृथगारम्भैर्लक्षणानि करिष्यति ।
इदं सपरिवाराणां शेषाणामेव लक्षणम् ॥

तत्राथशब्द आनन्तर्यपूर्वप्रकृतापेक्षाधिकाराणामेकं सर्वान्वा विवक्षित्वा प्रयुज्यते । प्रागुक्तभेदलक्षणानन्तरोक्तत्वात्पूर्वप्रकृतमपेक्ष्य शेषलक्षणमारभ्यते । कुत इति हेत्वपेक्षया अत इति हेतुव्यपदेशः ।

यस्माद्भेदमविज्ञाय न शक्यं शेषलक्षणम् ।
विज्ञातुमत एतस्य तदनन्तरमुच्यते[3] ॥
भिन्नानां हि पदार्थानां शेषशेषित्वसंभवः ।
एकत्वे नापदिश्येत कः शेषः कस्य शेषिणः ॥
भेदानन्तरवक्तव्यं शेषलक्षणमेव च ।

---

१ (अ० ३ पा० १ अ० ३ सू० ५)। २ ऊह्य इत्यर्थः। ३ तदानन्तर्यमुच्यत इति पाठान्तरम्।

प्रयोजकक्रमादीनां शेषत्वाधीनचिन्तनात् ॥
अयमेव च संबन्धः संमतोऽध्याययोर्द्वयोः ।
अस्मिन् हि सति सूत्रोक्ते नान्यो भाष्यकृतोदितः ॥
पूर्वयोर्नास्ति संबन्धः सूत्रोक्तोऽध्याययोर्द्वयोः ।
प्रथमेऽध्याय इत्यादिभाष्येणातोऽभ्यधायि सः ॥

अर्थद्वारो ह्यध्यायादिसंबन्धो न ग्रन्थस्वरूपाश्रय इति संक्षेपोक्तिपिण्डीकृतवृत्तव- र्तिष्यमाणाध्यायार्थप्रदर्शनपूर्वं भाष्यकारेणैव संबन्धः पूर्वाध्याययोरभिहितः । इह तु सूत्रकारेणैवाथातःशब्दाभ्यामुपनिबद्ध इति स एव व्याख्यातः—**नानाकर्मलक्षणं वृत्तमिति** च ।

प्रधानमात्रमेवोक्तं नोपोद्घातादिविस्तरः ।
नानाकर्मत्वमात्रं हि शेषलक्षणसिद्धिकृत् ॥

प्रथमाध्यायप्रतिपादितो हि प्रमाणविवेकविध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिगुणविधिनामधेयवाक्य- शेषार्थकृतसंदिग्धाविधिनिर्णयप्रविभागः प्रत्येकं भेदादिलक्षणेषु भेदेनोपयोक्ष्यत इति प्रपञ्चेनानुभाषितः । तथा चाभ्यासाधिकरणे स्थितवेदप्रमाणलक्षणबलेनोक्तम् ‘ अवि- शेषादनर्थकं हि स्यात् ’ इति । विधेयान्तररहितश्चानन्यपरो विधिः कर्मस्वरूपमेव विदधत्पूर्वविहितादवश्यमेव कर्मान्तरं करोतीति विधित्वनिर्णयफलोपजीवनम् ।

तथाऽर्थवादविज्ञानाद्विष्ण्वादिगुणकास्त्रयः ।
यागा न कल्पितास्तेषां विधिशक्तेरसंभवात् ॥

जामित्वाजामित्वोपक्रमोपसंहारमध्यपातिनो हि ‘ विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय ’ इत्येवमादयोऽन्तरालसंबन्धविध्येकवाक्यत्वेनार्थवादत्वात्पृथग्विधित्वमलभमाना न देव- ताविशिष्टकर्मत्रयविधानार्था विज्ञायन्ते ।

मन्त्राणामपि यत्कार्यं विहितार्थप्रकाशनम् ।
तेन गोदानगोयागौ नाभ्यासाद्भेदमागतौ ॥

यच्छब्दामन्त्रणोत्तमपुरुषाद्युपहतविधिशक्तयो हि मन्त्रा धर्मसाधनत्वेनोच्यमाना ‘ देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ’ इत्येवमादिभिराख्यातपदैः पुनः पुनः श्रुतैरपि न कर्मान्तरं कल्पयन्ति ।

तथा शब्दार्थसंबन्धस्मृतितत्त्वावधारणात् ।
प्रक्षेपाधिकतामात्राद्यागाद्धोमस्य भिन्नता ॥

१ (अ० २ पा० २ अ० २)। २ एकस्यैवं पुनःश्रुतिरिति सूत्रारम्भो ज्ञेयः। ३ आलो- च्यमाना इति पाठान्तरम् ।

तथा न भिद्यते कर्म काठकादिसमाख्यया ।
ग्रन्थनामस्मृतेर्लोके निमित्तस्मरणादपि ॥
कृतकं चाभिधानं यदन्यैरादिमदुच्यते ।
निमित्तप्रभवत्वेन सूत्रकारस्य तन्मतम् ॥
कठेन प्रोक्तमित्येवं तेन प्रोक्तमिति स्मृतेः ।
ग्रन्थश्च प्रोच्यते नार्थः स ह्यनुष्ठीयते नरैः ॥
तेनानुष्ठितमित्येवं यदि नाम स्मृतिर्भवेत् ।
कर्म काठकमुच्येत कठेनानुष्ठितं हि यत् ॥
कठेनाध्यापितं प्रोक्तमित्यर्थे तद्धितो यतः ।
स्मर्यते ग्रन्थनामातस्तस्याध्यापनसंभवात् ॥
गुणश्चापूर्वसंयोगे नामधेयं च भेदकम् ।
भेदोपयोगिना तेन गुणनामत्वबोधयोः ॥
प्राजापत्येषु यागानामेकानेकत्वसंशये ।
कृतः प्रकृतिवच्छब्दवाक्यशेषेण निर्णयः ॥
पशुसप्तदशत्वस्य न यागेयत्तया विना ।
सिद्धिरस्तीति चार्थेन सिद्धः संदिग्धनिर्णयः ॥
एवमत्र प्रपञ्चेन पूर्वाध्यायार्थवर्णनम् ।
उत्तराध्यायसिद्ध्यर्थमनुक्रान्तमशेषतः ॥
शेषत्वे कर्मभेदात्तु नाधिकार्थोपयोगिता ।
तस्मात्स एव वृत्तोऽत्र संक्षेपेणोपसंहृतः ॥
ग्राह्यं न त्वेतदेकान्तात्संक्षेपोक्तिप्रयोजनम् ।
यतः पूर्ववदेवेह प्रपञ्चोऽप्युपयोक्ष्यते ॥
उपोद्घातोदितेनैव शेषत्वमभिधास्यति ।
भावार्थफलवत्त्वेन कर्मणामपि जैमिनिः ॥
तथा चापूर्वभेदेन कर्मभेदानुसारिणा ।
आज्यौषधादिधर्माणां व्यवस्थां साधयिष्यति ॥

तथा च ।

प्रसक्तानुप्रसक्तोक्तमृग्यजुःसामलक्षणम् ।

१ (पा० सू० ४—३—१०१)। २ तेषामर्थाधिकरण इति शेषः।

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यादित्यस्मिन्नुपयोक्ष्यते ॥
तस्माद्विस्तरसंक्षेपावर्थमार्गावुभावपि ।
व्याख्यायामुपयुज्येते इति कश्चित्क्वचित्कृतः ॥
एवमर्थद्वये तावदथशब्दस्य वर्णितम् ।
संबन्धोऽध्याययोरुक्तो यद्वाऽर्थात्सिद्ध एव सः ॥
ततश्चापुनरुक्तत्वाद्वक्ष्यमाणार्थगोचरा ।
अधिकारार्थता वक्तुमथशब्दस्य शक्यते ॥

प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रे हि धर्मज्ञानेच्छाया वक्ष्यमाणव्याख्येयत्वेनानुपन्यासादन्तरानुष्ठेयत्वमात्रमेवोपदेष्टव्यमित्यधिकारार्थत्वं नोक्तम् । यदपि तदुपसर्जनत्वेन धर्मज्ञानमुपात्तं तदप्यर्थव्याख्यानकरणात्स्वयमेव शिष्याणां भवतीति न सूत्रकारभाष्यकारव्याख्यातृवचनोपात्ताधिकारकर्मत्वेनावधारितम् ।

वक्तृवाक्यगतं यत्तु स्यात्किंचिदधिकारभाक् ।
न जिज्ञासापदं तस्य श्रोतुः स्वार्थनिरूपकम् ॥
इह त्वध्यायरूपं वा तदर्थात्मकमेव वा ।
व्याख्यायामधिकर्तुं हि शक्यते शेषलक्षणम् ॥

अतः परं शेषलक्षणमधिकृतं तदादरेण श्रोतव्यम् । यतोऽध्यायान्तरावकाशोऽद्यापि नास्तीति । अतः शेषलक्षणमधिकृतं वेदितव्यमिति शक्यं वक्तुम् ।

शेषस्यैवाधिकारोऽत्र युक्तो नान्यस्य कस्यचित् ।
शेषधीसिद्ध्यपेक्षत्वादन्यलक्षणवाग्धियाम् ॥

सप्तमादिषट्कस्तावदुपदेशपूर्वकातिदेशविषयत्वादुपदेशविचारार्थप्रथमषट्कसमाप्तिं प्रतीक्षते । तथाऽधिकारोऽपि यथोपदिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्येन कर्तुरवधार्यत इति क्रमनियमपर्यन्तोपदेशज्ञानोत्तरकालमारप्स्यते । तथा हि ।

भारो यो येन वोढव्यः स प्रागातोलितो यदा ।
तदा कस्तस्य वोढेति शक्यं कर्तृनिरूपणम् ॥
प्रयोजकवशौ चेष्टौ मुख्यप्रावृत्तिकक्रमौ ।
चतुर्थलक्षणादूर्ध्वं क्रमतश्चिन्तयिष्यते ॥
प्रयोजकोऽपि शेषाणां शेष्यन्यस्त्वप्रयोजकः ।

१ (अ० ३ पा० ३ अ० १ सू० १।)

कः शेषः, केन हेतुना शेषः, कथं च विनियुज्यत इति । श्रुत्यादीनि च

करिष्यते परा तस्मात्तच्चिन्ता शेषलक्षणात् ॥
तेनात्रैवेदमारभ्यामिति सिद्धेऽभिधीयते ।
प्रकारैर्बहुभिश्चेदं कर्तव्यं शेषलक्षणम् ॥
स्वरूपहेतुसंबन्धतत्प्रमाणबलाबलैः ॥
ननु ज्ञेया यथा शेषाः शेषिणोऽपि तथैव नः ।
नैकस्मिन्नप्यविज्ञाते व्यवहारो हि सिध्यति ॥

उच्यते—

ज्ञातव्या उभये सत्यं सूत्रणीया न तूभये ।
अर्थापत्त्या हि सिध्यन्ति द्वितीया एकलक्षणात् ॥
तत्र सूत्राणि शेषाणां किं कार्याण्युत शेषिणाम् ।
फलप्रयासतुल्यत्वात्प्रसज्येत यथारुचि ॥
प्राधान्याच्छेषिणां साक्षाद्युक्तं वा शेषिलक्षणम् ।
न तु तत्क्रियते तत्र कर्तव्यं हि द्वयं भवेत् ॥
शेषोऽस्यास्तीति मत्वर्थादेवं शेषी निरूप्यते ।
न स शेषमविज्ञाय ज्ञातुं शक्येत केनचित् ॥
तेनोपसर्जनस्यापि शेषस्यैवेह लक्षणम् ।
क्रियते शेषिणस्त्वर्थात्तज्ज्ञानेनैव सेत्स्यति ॥
श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च शेषत्वस्यैव निर्णयः ।
शेषी तद्विषयत्वेन लक्ष्यते नान्तरीयकः[1] ॥
श्रुत्यादिसमवाये च वक्ष्यते यद्बलाबलम् ।
तच्छेषिण्यविरुद्धत्वाच्छेषगोचरमेव नः ॥

तस्माच्छेषलक्षणमेव समस्ततद्गतप्रकारविशिष्टं वक्तुमिदं प्रतिज्ञातम् 'अथातः शेषलक्षणम्' इति । तत्र कः शेष इति—स्वरूपाभिधानप्रतिज्ञा । केन हेतुनेति—येनासौ शेष इत्युच्यते । तस्य च कारकहेतोस्तद्धर्मस्यैव लक्षणं वक्ष्यत इति प्रतिज्ञायते । तथा विनियोगप्रकारज्ञानं क्व शेषिणि कः शेषः कतमेन प्रमाणेन कतमत्प्रमाणान्तरं बाधित्वा

१ यद्विना यदनुपपन्नं तत्तस्य नान्तरीयकमित्युच्यते । २ (अ० ३ पा० ३ अ० ७) इत्यत्रेति शेषः ।

विनियोगे कारणानीति वक्ष्यते। तेषां च बलवदबलवत्ता। एतत्ता-त्पर्येणान्यदप्युपोद्घातादिना॥ १॥

[२] शेषः परार्थत्वात्॥ २॥ सि०

इह सूत्रे शेषस्य लक्षणं, येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभय-

विना बाधेन वा विनियुज्यते। तथा विनियोजकश्रुत्यादिषट्कस्वरूपज्ञानं तेषां बला-बलज्ञानं च। तत्र प्रथमे पादे तावच्छ्रुतिविनियोगः किंचिच्च प्रासङ्गिकम्। द्वितीयपादादौ लिङ्गविनियोगः। तृतीयपादादौ तदेव प्रमाणद्वयमुपन्यस्योपक्रमोपसंहारद्वारेणैकवाक्यत्वेन सिद्धान्तस्थापनाद्विनाऽपि वाक्यग्रहणेन 'प्रायदर्शनात्' इति वाक्यविनियोगमुक्त्वा प्रकरणक्रमसमाख्याभिर्विनियोगः सूत्रोपनिबद्ध एव वक्ष्यते। ततो बलाबलाधिकरणम्। ततः परं च श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणेन सह विरोधाविरोधचिन्ता तावद्यावत् 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः' इति। ततश्चतुर्णां क्रमेण सह पुनः सैव चिन्ता यावत् 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति। तत उपोद्घातपूर्वकं पञ्चभिः सह समाख्याया विरोधाविरोधविषय-विचारेणाध्यायपरिसमाप्तिः। एतत्तात्पर्येणान्यदुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तैरिति वक्ष्य-माणमनुसंकीर्त्यते। प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं ग्राहयिष्यते। सर्वं चैतच्छेषलक्षणप्रतिज्ञ-यैव पिण्डीकृतं प्रतिज्ञातमिति न भेदेन सूत्रितम्॥ १॥

(इति—शेषप्रतिज्ञाधिकरणम्॥ १॥)

====

किं च।

शेषलक्षणमात्रोक्तावर्थात्स्याच्छेषिलक्षणम्।
अतः शेषः परार्थत्वादित्युक्तं शेषलक्षणम्॥

शेषशब्दस्यानेकाधिकाद्यर्थवचनत्वादिहाङ्गगुणधर्मादिपर्यायवाचित्वपरिग्रहार्थं हेतुवि-शेषाभिधानं परार्थत्वादिति।

यच्चान्यदविनाभावप्रयोज्यत्वादिकारणम्।
तच्च सर्वं निराकर्तुं पारार्थ्यमिह गृह्यते॥

द्वावपि चार्थौ श्रुत्यर्थापत्तिभ्यामुपात्ताविति चोदनालक्षणसूत्रवद्वाक्यभेददोषं परि-हृत्य व्याख्येयम्। तथाहि।

न शेषोऽन्यः परार्थत्वान्न च हेत्वन्तरेण सः।

१(अ० ३ पा० ३ अ० १ सू० २) एतत्सूत्रावयवः। २ (अ० ३ पा० ६ अ० ७ सू० १८)। ३ (चतुर्णामिति—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणानामित्यर्थः। ४ (अ० ३ पा० ७ अ० ८ सू० १८)।

अन्योन्यनियमेनैवं पक्षहेत्वोः परिग्रहः ॥

इह च ।

शेषत्वं केचिदिच्छन्ति ह्यविनाभावलक्षणम् ।
प्रयोज्यलक्षणं त्वन्ये तदाधिक्येन चापरे ॥
अन्ये त्वन्ततया तस्य विध्यन्तत्वपरिग्रहात् ।
उपकारेण शेषत्वं बहुभिश्चैव लक्षितम् ॥

तद्भावभावित्वेन तावद्यो येन विना न भवति स तस्य शेषः । तद्यथाऽङ्कुरस्तोयादिभिर्विना न भवति । घटश्च मृत्पिण्डदण्डचक्रादिभिरिति तयोस्तानि शेषत्वेन ज्ञायन्ते । तत्रोच्यते ।

अयुक्तमेवं शेषत्वमविनाभावलक्षणम् ।
व्यभिचारात्तथा हीदमशेषेष्वपि दृश्यते ॥
सर्वदा ह्यविनाभूता रूपस्पर्शादयः क्षितौ ।
न चैषां तुल्यकल्पत्वाद्भवत्यन्योन्यशेषता ॥
स्वामिना च विना दासा न भवन्ति कदाचन ।
तथा गृहादयस्तेषां शेषः स्वामी च नेष्यते ॥
प्रधानानां प्रधानैश्च विनाभावो न दृश्यते ।
तत्र स्याच्छेषशेषित्वं तेषामपि परस्परम् ॥
एवमङ्गप्रधानानामङ्गानां च परस्परम् ।
प्रसज्येतैव शेषत्वमविनाभावलक्षणम् ॥
एतेनाध्ययनाधानकृषिद्रव्यार्जनादिषु ॥
वाच्यं प्रसङ्गिशेषित्वं तैर्विना क्रत्वसंभवात् ।
तस्मात्सत्यविनाभावे विनाभावेऽपि वा क्वचित् ॥

---

१ पक्षहेत्वोः परिग्रह इति— अत्रायमनुमानप्रयोगः । प्रयाजादिः शेषपदवाच्यः । परार्थत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा घटादिः । यद्यप्यत्र शेषपदवाच्यतावच्छेदकं परार्थत्वमेव पक्षतावच्छेदकमिति हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणो हेतुरिति व्याप्तिग्रहकाल एव हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वे भासमाने समानसंवित्संवेद्यतया हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यापि साध्ये भानात्साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धिका संभाव्यते तथाऽपि साध्याभाववदवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारात् । अथवा व्यतिरेक्यनुमानत्वादस्य साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वाङ्गीकारात्पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येऽपि न काचित्क्षतिरिति दिक् ।

प्रयोज्यो यस्य यस्तस्य स शेष इति निश्चयः ।

न च स्वामी दासेन रूपस्पर्शाभिर्वा यथोदाहृतैरन्योन्यं प्रयुज्यते । येनातिप्रसङ्गः स्यात् । न त्वेतदपि शेषत्वलक्षणं घटते । कुतः ।

लक्ष्यलक्षणयोर्दृष्टो व्यभिचारो द्वयोरपि ।
पुरोडाशकपालं हि न च तावत्प्रयुज्यते ॥
सिद्धेस्तुषोपवापेन शेषस्तत्तस्य चेष्यते ।
तथा होमाः प्रयुज्यन्ते भेदनस्कन्दनादिभिः ॥
निमित्तैर्न च तेष्वेषां होमानां शेषता मता ।
तस्माद्यो विहिते यस्मिन्नधिकोऽन्यो विधीयते ॥
तस्य तं प्रति शेषत्वमतिरेकेण लक्ष्यते ।

सर्वत्रैव फलवत्प्रधानविधेरङ्गविषयोऽङ्गानि प्रधानेभ्योऽतिरिच्यन्त इत्येतदेवातिरेकलक्षणं शेषत्वं युक्तमित्युक्तेऽभिधीयते ।

व्यभिचार्यतिरेकोऽपि प्रधानेष्वपि दर्शनात् ।
तान्यपि ह्यतिरिच्यन्ते शेषेभ्योऽधिकशेषवत् ।
अन्ये विध्यादिनिर्दिष्टप्रधानेभ्यः परान्विधीन् ।
दृष्ट्वाऽङ्गान्यध्यवस्यन्ति विध्यन्तत्वपरिग्रहात् ॥
विध्यन्तो वा प्रवर्तेत विकृतौ प्रकृताविव ।
विध्यन्तविहितांस्तत्र शेषान्वक्ष्यति जैमिनिः ॥

तस्माद्विध्यादिविहितप्रधानकथंभावाकाङ्क्षापूरणसमर्थविध्यन्तविहितत्वलक्षणमेव शेषत्वं सूत्रकाराभिप्रेतमित्युक्तेऽभिधीयते ।

उपक्रमोपसंहारमध्याम्नातेषु शेषताम् ।
विचित्रामुपलभ्यैतन्नेष्यते शेषलक्षणम् ॥

यदि हि नियोगतो वाक्यप्रकरणान्तेष्वेव व्यवस्थिताः शेषविधयः समाम्नायेरंस्तत एतदव्यभिचाराल्लक्षणमाश्रीयेत । न त्वेवमाम्नायन्ते । त्रिष्वप्यादिमध्यावसानेषु समाम्नानात् ।

प्रधानादौ विधीयन्ते ये शाखाच्छेदनादयः ।
विध्यादिविहितत्वात्ते नाऽऽप्नुयुर्दर्शशेषताम् ॥
कर्मणा सह चोद्यन्ते ये हविर्देवतादयः ।
शेषास्तेऽपि न युज्येरंस्तदन्ताम्नानवर्जनात् ॥

१ सिद्धेरिति—पुरोडाशप्रयोज्यत्वादित्यर्थः ।

अङ्गविध्युपक्रमेषु तावद्वाक्यप्रकरणेषु तद्गतकिंभावाकाङ्क्षितप्रयोजनकल्पनावेलायां कथंभावाकाङ्क्षायुक्तप्रधानविधिदर्शनात्तदपेक्षितोपकारसिद्ध्यर्थत्वेन तेषामवधार्यमाणानां विध्यादिगतानामपि शेषत्वमस्तीति न विध्यन्तविधानमेवैकं शेषलक्षणत्वेनावकल्पते ।

शेषं तस्यैव तं विद्यादुपकारेण लक्षितम् ।
भवत्येवं च होमादेर्भिन्नादि प्रत्यशेषता ॥
न हि भिन्नोपकारार्थः स तद्ध्येवोपकारकम् ।
वेदे च नान्यदङ्गत्वकारणं दृश्यते क्वचित् ॥

न ह्यनुपकुर्वत्किंचिदप्यङ्गं कस्यचिद्भवेत् । तस्मादुपपन्नमिदं लक्षणमिति । तथा चोपरिष्टादपि तत्र तत्र प्रदेशे भाष्यकारो वक्ष्यति—'यो यस्योपकरोति स तस्य शेषः । उपकारलक्षणं हि शेषत्वम्' इत्येवमादि ।

तादर्थ्यमपि नैवान्यदुपकारात्प्रतीयते ।
तेनोपकार एवैको विज्ञेयं शेषलक्षणम् ॥

न त्वेतदपि घटते । कुतः ।

एवं सति प्रधानानामङ्गानां च परस्परम् ।
अङ्गाङ्गानां च सर्वेषां संकीर्येतैव शेषता ॥

यथैव ह्यङ्गानि प्रधानानामुपकुर्वन्ति तथैवानुष्ठापनेनोपकारप्रतिग्रहणाच्च प्रधानान्यप्यङ्गानामुपकुर्वन्त्येव । कुतः ।

प्रधानैरप्रयुक्तानि कुर्यान्नाङ्गानि कश्चन ।
उपकार्यैर्विना तानि नोपकर्तुं च शक्नुयुः ॥
प्रधानान्यप्यतोऽङ्गानामङ्गानि स्युरनुग्रहात् ।
स्यादन्योन्योपकाराच्च तेषामन्योन्यशेषता ॥
नैकेनापि प्रधानेन विनाऽन्यैः साध्यते फलम् ।
तेनैतान्युपकुर्वन्ति फलसिद्धौ परस्परम् ॥
तस्मात्परस्पराङ्गत्वमुपकारात्प्रसज्यते ।
नायमङ्गकृतादेषामुपकाराद्विलक्षणः ॥

एवमङ्गानामप्यन्योन्यापादनं दर्शयितव्यम् । ततश्चैकप्रधानविकारेष्वेकाङ्गगमनेऽपि समस्तसाङ्गप्रधानगमनादनियमः प्राप्नोति ।

तथा द्रव्यार्जनाधानस्वाध्यायाध्ययनादिषु ।
सर्वकर्माङ्गताप्राप्तिः कार्यैः सर्वोपकारिषु ॥

न हि तदनुग्रहरहितं किंचित्सिध्यति । ततश्चार्थिमात्रविषयकामश्रुतिपरिग्रहात् 'वसन्ते ब्राह्मणम्' इत्यादीनां निमित्तार्थत्वाच्छूद्राधिकारादिदोषप्रसङ्गः ।

ज्ञातं च लक्षणं सर्वं लक्ष्यं लक्षयितुं क्षमम् ।
तत्र दृष्टोपकाराणां तत्कृता शेषता भवेत् ।
अदृष्टार्थे तु संस्कारे पर्यग्निकरणादिके ॥
प्रयाजादिष्वपूर्वांशैस्तथाऽऽरादुपकारिषु ॥

अनवगतशेषत्वावस्थेषूपकारादर्शनात्तदधीनावधारणं शेषत्वं न स्यात् । कल्पित उपकारे भविष्यतीति चेत् । न । प्रागङ्गत्वादुपकारकल्पनाप्रमाणाभावात् । यो हि यस्य फलस्य फलवतो वा शेषत्वेनावधारितो भवति स कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षिते सति दृष्टमुपकारमपश्यद्भिस्तस्माददृष्टः परिकल्प्यते । यावत्तु शेषत्वमेव नावगम्यते तावत्केन प्रमाणेनादृष्टकल्पना स्यात् । ततश्चेतरेतराश्रयः प्रसज्यते । तथाहि ।

उपकारेण शेषत्वं शेषत्वाच्चोपकारिता ।
स्वातन्त्र्येण प्रसिद्धं हि न ह्यन्यतरदेतयोः ॥

दृष्टार्थानामपि चावहन्त्यादीनां नियमान्न कश्चिदुपकारो दृश्यत इति न नियोगतोऽङ्गत्वं स्यात् । न च प्रासङ्गिकत्वाच्छास्त्रेणोपकारः प्रतिपाद्यत इति । प्रत्यक्षादिभिरेवोपकारं गृहीत्वा शेषत्वं गम्येत । ततश्च श्रुत्यादिप्रमाणकं शेषलक्षणं नैवानेनाऽऽश्रीयेत । तथा प्रासङ्गिकान्यन्यप्रयोजनान्यङ्गान्यन्यार्थान्यप्यन्यस्योपकारीणीति तन्निप्रयोजकवदितरस्यापि शेषत्वं गच्छेयुः । तत्र 'प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेत्'[1] 'प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते'[2] 'न वाऽपात्रत्वादपात्रत्वं त्वेकदेशत्वात्'[3] 'अपि वा शेषभाजां स्यात्'[4] इत्यादिन्यायविरोधः । एवमेतस्मिन्नपि पक्षे सर्वं तन्त्रं विघटते । तस्मादुच्यते 'शेषः परार्थत्वात्' इति ।

उपकारमलब्ध्वैव यो यदर्थोऽवगम्यते ।
तादर्थ्यलभ्यशेषत्वः स तस्योपकरिष्यति ॥

आह—किं तादर्थ्योपकारयोर्भेदोऽप्यस्ति । बाढमस्ति । कुतः ।

अपकुर्वन्नपीष्टो हि तदर्थव्यपदेशभाक् ।
उपकुर्वन्नपि त्वन्यस्तदर्थ इति नोच्यते ॥

उद्देशमात्रेण तावत्तादर्थ्यप्रसिद्धिः । सा चोपकारापकारयोस्तुल्या । तद्यथा—मशा

१ (अ० ५ पा० १ अ० १५ सू २८) । २ (अ० ९ पा० ४ अ० ७ सू० २८) । ३ (अ० ४ पा० १ अ० १४ सू० ३४) । ४ (अ० ६ पा० ४ अ० २ सू० ३) ।

माख्यायते । यः परस्योपकारे वर्तते स शेष इत्युच्यते । तद्यथा, ये परार्थास्ते वक्तारो भवन्ति शेषभूता वयमिहेति । ननु योऽपि प्रधा-

---

कार्यो धूम इत्यपकारिण्यपि प्रयुज्यते । तथोपकुर्वन्नपि प्रसङ्ग्यप्रयोजकयोर्न तादर्थ्येन व्यपदिश्यते । न हि कश्चिदपि शालिकुल्यास्थमुदकं पिबन्मदर्थमेताः प्रणीता इत्यध्यव-स्यति । तस्मादन्यत्तादर्थ्यमन्यश्चोपकार इति विज्ञायते । नन्वेवं सत्यपकारकोऽपि शेषः प्राप्नोति । लोके तावत्प्राप्नोतु नाम । वेदे पुनरनपेक्षितत्वान्न भविष्यतीति । यो हि तादर्थ्येनावधारितः स किमुपकरिष्यति, अथापकरिष्यतीति संदिग्धे शेषिभिरपकारो नापेक्षित इति तं परित्यज्यापेक्षासामर्थ्यादुपकारः कल्प्यते । ननु चोपकारनिरपेक्षं नैव तादर्थ्यं शक्यं कल्पयितुम् । कुतः ।

आकाङ्क्षति प्रधानं हि न यावदुपकारकम् ।
तावत्सामीप्ययुक्तोऽपि नाङ्गमित्यवधार्यते ॥

न हि प्रयाजादयः सामीप्यमात्रेणैवोपकारनिरपेक्षास्तादर्थ्यं प्रतिपद्यन्ते । तस्मादुप-कारपूर्वकमेव तादर्थ्यमिति स एव शेषत्वकारणं प्राप्नोति । नैष दोषः ।

श्रुत्या तावत्तदर्थत्वं क्वचित्पूर्वं प्रतीयते ।
अन्यत्राप्युपकारित्वादपेक्षामात्रपूर्वकम् ॥

' दशोपवित्रेण[1] ग्रहं संमार्ष्टि ' ' व्रीहीन्प्रोक्षति ' इत्यादिषु तावच्छ्रुत्यैव तादर्थ्येऽ-भिहितेऽङ्गत्वमवधार्योपकारः कल्प्यते । यत्रापि तु प्रयाजादौ तादर्थ्याभिधानाभावा-दुपकारपूर्वकत्वं लक्ष्यते तत्राप्यपेक्षामात्रमेव तस्य, प्रथमं न निष्पत्तिः । न ह्यनवगता-ङ्गत्वेषु प्रयाजादिषूपकारदर्शनं कल्पनं चास्तीत्युक्तम् । अतो दर्शपूर्णमासयोरुपकार-मपेक्षमाणयोः प्रयाजादिषु चोपकार्यमपेक्षमाणेष्वनिष्पन्नावस्थ एवोपकारे प्रकरणात्ता-दर्थ्यं तावत्प्रतीयते । तदन्यथानुपपत्तिमात्रेणोपकारकल्पना । तेनोपकारापेक्षामात्रमिह तादर्थ्यप्रमाणानुमाने व्याप्रियते । नोपकारादेव शेषत्वं तादर्थ्यं वेत्यनवद्यम् । एवं च सति श्रुत्यादीन्येव तादर्थ्यप्रतिपादनरूपेण शेषस्य विनियोजकानीति तद्विवेकार्थं लक्ष-णमारब्धव्यम् । सत्यपि चाङ्गप्रधानादीनामुपकारसंकरेऽतादर्थ्यादसंकरस्थितिसिद्धिः । तस्मात्परार्थत्वलक्षणमेव शेषत्वं निर्दोषम् । **यः परस्योपकारे वर्तत** इति—पारार्थ्य-मेवोपकारेण फलेनाभिधीयत इत्यवगन्तव्यं न त्वत्रैव लक्षणोक्तिभ्रान्तिः कर्तव्या । तथा च स्फुटी करोति **ये परार्थास्ते वक्तारो भवन्तीति** । परः पुनरुपकारलक्षण-

---

१ दशापवित्रेणेति—वस्त्रखण्डेनेत्यर्थः ।

नभूतः सोऽपि कदाचित्परार्थे वर्तते, यथोपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्तते । सत्यं वर्तते । यस्त्वत्यन्तं परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः । यथा, गर्भदासः कर्मार्थ एव स्वामिनोऽनड्वांश्च क्रीयते वक्ष्यतीत्येव । ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभावमायात् । नेति ब्रूमः । आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति । नान्तरीयकत्वाद्गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा । यस्त्वत्यन्तं परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः । अथ तत्र किं वृत्तं, यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत इति । तत्रापूर्वार्थता व्यावर्तिता दृष्टप्रयो-

---

भ्रान्त्या वदति—यथोपाध्यायः शिष्याणामिति । सत्यं वर्तत इति—तादर्थ्योपकारव्यतिकरदर्शनादिहालक्षितं शेषत्वमित्युपेक्ष्यैतदुदाहरणमैकान्तिकपारार्थ्ययुक्तमुदाहरति—तद्यथा गर्भदास इति । स ह्युत्पत्त्यैव स्वाम्यर्थेन प्रसिद्धः । अनड्वांश्च वहनार्थतया । न तु स्वामी तादर्थ्येनावगम्यत इति विवेकः । परस्तु तत्राप्युपकारकत्वादस्त्येव कश्चित्तादर्थ्यलेश इति प्रत्यवतिष्ठते—ननु गर्भदासस्यापीति । सिद्धान्तवादी त्वाह—आत्मन एवासौ संविदधान इति । उद्देशेन हि तादर्थ्यं विविच्यते । न च स्वामिनो गर्भदासाद्युद्देशेन तदुपकाराय प्रवृत्तिः । किं तर्हि, स्वार्थसिद्धिप्रयुक्ता, नान्तरीयकतत्संविधानादशेषत्वम् । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति—पुनरुक्तशङ्कयोपन्यासः । ननु च तदध्यायोक्तेनैव लक्षणेन गतार्थत्वान्नात्र वक्तव्यमत आह—तत्रापूर्वार्थता व्यावर्तितेति । तत्र केचिदेवं व्याचक्षते । तत्र दृष्टार्थानामवहन्त्यादीनां शेषत्वमुक्तम् । इह तु सर्वेषामेव दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां च द्रव्यविषयाणां कर्मविषयाणां च शेषाणां लक्षणमुच्यत इति । एवं तु सति एतस्यापुनरुक्तता स्यात् । तत्पुनरेतेन गतार्थमित्यपह्नुतमेव । तस्मादेवं वर्णयितव्यम्—अथ तत्र किं वृत्तं यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति । तदभिधीयते ।

---

१ (अ० २ पा० १ अ० ३ सू० ८) । २ व्यतिरेकेति पाठान्तरम् । २ उद्देशेन हीति—इदमत्राऽऽकूतम् । निरूपकतासंबन्धे यन्निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यत्, तत्त्वं तदङ्गत्वमिति । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वाल्लक्षणसंगतिः । अत्र च लक्षणे कृत्यन्वितत्वं कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम् । विहितत्वं च स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वम् । अतः करणत्वादीनामेव कृत्यन्वितत्वाद् भावनाया एव च विधिविषयत्वान्नाव्याप्त्यादिदोषावकाश इति दिक् ।

जनानामाख्यातानाम् । इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते ॥ २ ॥

[३] द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ३ ॥ पू०

बादरिराचार्योऽत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्द इति मेने न यागफलपुरुषेषु । द्रव्यं क्रियार्थम् । यदि प्रयोजनवती क्रिया व्यक्तं सा द्रव्येण निर्वर्तयितव्या । तस्या निर्वृत्तिर्द्रव्यादृते न भवतीति तन्निर्वृत्तये द्रव्यमेषितव्यं भवति । तस्मात्क्रियार्थं द्रव्यम् । गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम् । लक्षितेन च तेन प्रयोजनम् । विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात् । तस्मात्सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोतीति क्रियार्थ एव । संस्कारो नाम स भवति, यस्मिञ्जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य । तेनापि क्रियायां कर्तव्यायां प्रयोजनमिति सोऽपि परार्थः । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वाच्छेषभूता न तु यागफलपुरुषाः । यागस्तावत्कर्तव्यः पुरुषस्य । न हि तस्मिन्निर्वर्तिते किं-

---

हन्त्यादावपि शेषत्वमेतस्मादेव लक्षणात् ।
दृष्टार्थत्वादपूर्वं तु ततो नेति पुरोदितम् ॥

सर्वविषयव्यापि शेषत्वमिह[1] लभ्यमेव[2] तत्र नीतमपूर्वभेदनिराकरणार्थम् । अथवा पूर्वोक्तं गुणप्रधानभावलक्षणमनपेक्ष्यापूर्ववत्संप्रति कारणान्तरनिरासेन परार्थत्वलक्षणे शेषत्वेऽभिहिते 'यैस्तु द्रव्यं चिकिर्ष्यते'[3] इत्यनेनोपकारलक्षणाभ्युपगमाद्विरोधमाशङ्क्य परिहरति । तत्रापूर्वभेदकल्पनानिवृत्त्यर्थमुपकारदर्शनमुक्तं न शेषलक्षणत्वेन । अत्र पुनः सर्वशेषाणां पारमार्थिकं लक्षणमेवोच्यत इति भिन्नविषयत्वादविरोध इति ॥ २ ॥

(इति–शेषत्वनिर्वचनाधिकरणम् ॥ २ ॥)

इदानीं शेषत्वस्य विषयं कथयति । तत्र बादरिमतेन तावत्त्रय एव शेषाः । द्रव्यं हि 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः' इति स्वभावत एव शेषभूतं नियमान्निष्प्रयोजनत्वेन केवलं व्यावर्त्यते । गुणोऽप्यरुणादिः क्रियायाः स्वसाधनभूतद्रव्यपरिच्छेदसामर्थ्यादुत्पत्त्यैव शेषः । तथा संस्कारोऽप्यवहन्त्यादिर्यागसाधनपुरोडाशादिनिर्वृत्तये चोदितानां व्रीह्यादीनां स्वरूपेणायोग्यत्वादवहतानां योग्यत्वादवहतानां योग्यत्वमापादन्नुत्पत्त्यैवाङ्गं भवतीति । न तु यागादावौत्पत्तिकं[4] शेषत्वं दृश्यते । न च शब्देन चोद्यते । यागस्तावत्सर्वकारकैरनुष्ठीयते । न चान्यत्र व्याप्रियमाणो दृश्यते । फल इति चेत् ।

---

१ इहत्यमेवेति पाठान्तरम् । २ लक्ष्यमित्यर्थः । ३ (अ० ६ पा० १ अ० १ सू० १) । ४ औत्पत्तिकमिति—स्वाभाविकमित्यर्थः ।

चिदपरमास्ति कर्तव्यम् । स हि पुरुषार्थः । यदन्यद्द्रव्यादि तत्, तदर्थं तस्य शेषभूतम् । स तु न किंचिदभिनिर्वर्तयितुं क्रियते । फलमपि न तेन क्रियते । तस्मिंस्तु कृते स्वयमेव तद्भवति । तस्मिन्कृते फलमस्य भवतीत्येतावद्गम्यते । नास्ति शब्दो यागेन क्रियते फलमिति । तस्माद्यागो न शेषभूतः कस्यचिदर्थस्य । फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते । यः स्वर्गं कामयते स यागं कुर्यादित्येतावच्छब्देनोपदिश्यते नाऽऽत्मनः परस्य वेति । स्वर्गं प्रतीच्छामात्रेण स्वर्गकाम इति भवति । तस्मात्पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः । तस्मात्सोऽपि न शेषभूतः । न चेत्फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति । प्रत्यक्षश्चास्य द्रव्यत्वात्कर्म प्रति गुणभावः । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादरिर्मेन इति ॥ ३ ॥

कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥ सि०

जैमिनिस्तु खल्वाचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न बादरिरिवावधारणामनुमेने । स हि ददर्श, न यागः कर्तव्यतया चोद्यते । फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेनेति । एवं श्रुतोऽर्थः परिगृहीतो भविष्यति । अर्थवांश्चोपदेशः । एनमेवार्थं षष्ठेऽध्याये सूत्रैरेव साधयिष्यति । इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्याऽऽपादयति स्म । तस्मादनवधारणा, द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः । यागोऽपि शेषभूतः फलं प्रतीति ॥ ४ ॥

फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥

न । चिरनिर्वृत्ते यागे फलोत्पत्तिप्रतीतेः । ननु च भावार्थाधिकरणे करणत्वं यागस्योक्तम् । सत्यमुक्तं न तु साधितम् । स्वर्गकामाधिकरणाधीनासिद्धिना तेन नामपदकरणत्वमात्रनिराकरणात् । अत इदानीमसिद्धावस्थेनैव करणत्वेन व्यवहरति । फलमपि यागं प्रति साध्यमानत्वात्प्रधानं, पुरुषं प्रति त्वस्य शेषभावो नैवोपात्तः । काम्यमानत्वेन सुतरां प्रधानत्वात् । पुरुष एव तु कामं द्रव्यत्वाद्यागे गुणत्वेन स्यात् । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभाव इति ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ४ ॥

---

१ षष्ठाध्यायाद्याधिकरणमित्यर्थः । २ तेन—भावार्थाधिकरणेनेत्यर्थः ।

फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते । यः स्वर्गो मे भवेदित्येवं कामयते तस्य यागः । न यः स्वर्गः स आत्मानं लभेतेति । कुतः । आत्मनेपदप्रयोगात् । कर्त्रभिप्राय एतद्भवति । क्रियाफलमनुभवेत्कथं पुरुष इति यागः प्रयुज्यते । तस्मात्फलं पुरुषार्थं यागाच्छ्रूयते, नाऽऽत्मनिर्वृत्त्यर्थम् । तस्माच्छेषभूतमिति ॥ ५ ॥

पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

पुरुषोऽप्यौदुम्बरीसंमानादिषु गुणभूतः श्रूयते । तस्मादनवधारणैषा द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिर्मेन इति । अथेदानीमत्र भगवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय । द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यागं प्रति शेषभावः । आपेक्षिक इतरेषाम् । यागस्य द्रव्यं प्रति प्रधानभावः,

---

कामपदोपादानादेव फलस्य पुरुषार्थत्वं गम्यते । न हि कश्चिदबुद्धिपूर्वकार्येवं कामयते स्वर्ग आत्मानं लभतामिति । किं तर्हि, ममोपभोग्यः स्यादिति । पुनश्चाऽऽत्मनेपदनिर्देशात्कर्तुरेवोपभोग्यो नान्यस्येति गम्यते । तेनोपभोक्तारं प्रति फलमपि शेषभूतम् ॥ ५ ॥

पुरुषोऽपि यजेतेत्याख्यातेन गुणभूत आक्षिप्तः । औदुम्बरीसंमानादौ विहित इति शेषः । एवं चतुःसूत्रेणाधिकरणेन समस्तः शेषत्वविषयः प्रतिपादितः । अत्र चोद्यते । यत्तावद् 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु' इत्यत्र न तु यागफलपुरुषेषु शेषत्वमित्यभिधायान्ते पुरुषस्य शेषित्वनिराकरणं तदसंबद्धम् । यत्तु 'प्रत्यक्षश्चास्य द्रव्यत्वात्कर्म प्रति गुणभावः' इति । तदपि व्याहतं पुनरुक्तं च । पूर्वमेवाभिहितत्वात् । न च यागफलाभ्यां शेषत्वनिराकरणवद्धचां सहास्यौतुल्यप्रवृत्तित्वादुच्चारणं युक्तम् । तस्मादसदेतत् । यदप्यधिकरणसमाप्तावुक्तम्—अथेदानीमत्र भगवान्वृत्तिकारः परिनिश्चिकायेति । तदपि प्रथममेव द्रव्यगुणसंस्काराणां निरपेक्षशेषत्वाभिधानात्कर्मफलपुरुषाणां च द्रव्यादीनि प्रति प्राधान्येऽवस्थिते सूत्रैरेव परस्परापेक्षशेषत्वप्रतिपादनादुक्तार्थमिति मन्दफलं दृश्यते । तेनैवं परिहर्तव्यम् । अस्याधिकरणस्य व्याख्यानद्वयं कृतम् । तत्र प्रथमं तावत्स्वमतेन ' शेषः परार्थत्वात् ' इत्यभिहिते बादरिमतमुपकारलक्षणशेषत्वाभिप्रायेण द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमित्येवं पूर्वपक्षीकृत्य जैमिनिमतमेव सिद्धान्तत्वेन वर्णितम् । तथा च पूर्वत्र दृष्टोपकारानुक्रमणमेव भाष्ये दृश्यते । तत्र च पुरुषस्य द्रव्य-

---

१ अभिधायेति— न तु यागफलपुरुषा इत्यनेन भाष्येणेत्यर्थः । २ अन्त इति—अस्य पुरुषः प्रधानभूत इत्यादिनेति शेषः । ३ अस्य—पुरुषपदस्येत्यर्थः ।

फलं प्रति गुणभावः । फलस्य यागं प्रति प्राधान्यं, पुरुषं प्रति गुणता । पुरुषस्य फलं प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसंमानादि प्रति गुणत्वम् ।

त्वात्प्रत्यक्षमेव क्रियानिर्वृत्तिहेतुत्वादिष्टमेव शेषत्वम् । यागफलयोस्तु न किंचित्प्रति प्रत्यक्षं साधनत्वमुपलभ्यत इत्यशेषत्वम् । यत्तु न यागफलपुरुषेष्विति त्रयाणामपि भाष्ये संकीर्तनं न तत्प्रकृतशेषपदानुषङ्गादेवं कल्पयितव्यं न तेषां शेषत्वमिति । किं तर्हि, यत्सिद्धान्तवादिसंमतं तन्न भवतीत्येवं संबन्धः । सर्वत्र हि पूर्वपक्षवादिना सिद्धान्तवादिमतं प्रतिषेद्धव्यं न यत्किंचित् । शेषत्वमेव हि असौ तदभिप्रेतमेवेति प्रतिषेधति न स्वरूपमात्रेण । सिद्धान्तवादिनश्चैतन्मतं यदुत यागफलपुरुषाणां द्व्याकारत्वं किंचिदपेक्ष्य शेषत्वं किंचिदपेक्ष्य शेषित्वमिति तद्बादरिमतानुसारी भाष्यकारः प्रतिषेधति । न तु[1] यागफलपुरुषेषु सिद्धान्तवादिसंमतं द्व्याकारत्वम् । यागफलयोरेकान्तेनैव शेषित्वात्पुरुषस्य चात्यन्तशेषत्वात् । सर्वथा य एवैक आकारः प्रतिषिद्धस्तेनैव तद्द्व्याकारत्वनिराकरणं शक्यमिति त्रयाणामप्येतावता तुल्यधर्मत्वात्सह निर्देशः । 'कर्माण्यपि जैमिनिः' इत्यादिभिरन्तर्णीतद्व्याकारमेव शेषत्वं प्रतिपादितम् । पारार्थ्यलक्षणशेषत्वाङ्गीकरणात् । नन्वेवं सति पुरुषस्य द्रव्यत्वात्पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगम्य शेषत्वं, शेषित्वे निराकृते सिद्धान्तवादिना तदेव प्रतिपादनीयमिति न वक्तव्यं 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इति । नैष दोषः । तेन हि यागफलयोरशेषत्वात्तस्य शेषित्वं निराकृतम् । ततश्च यावदेव सूत्रद्वयेन[2] यागफलयोः शेषत्वं प्रतिपादितं तावदेव यागोपसर्जनं[3] फलं प्रति प्रधानत्वादुभौ प्रति केवलं शेषित्वमेव प्रसक्तमिति प्रलीने द्व्याकारत्वे पुनः शेषत्वप्रतिप्रसवार्थमुच्यते 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इति । अथवा परेणोपकारद्वारेण शेषत्वमभ्युपगतं तदयुक्तं मन्यमानः फलयागयोरिवास्यापि पारार्थ्यकृतमेवेति प्रतिपादयिष्यन्नाह—'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' न तदुपकारित्वादिति । वृत्तिकारमतेन सूत्रचतुष्टयमन्यथा व्याख्यास्यन्नाह—'अथात्र भगवान्' इति । नैवेदानीं बादरिमतं पूर्वपक्षः । किं तर्हि, 'शेषः परार्थत्वात्' इति सामान्येन लक्षणमुक्त्वा तस्यैव विषयप्रदर्शनद्वारेणोत्तरः प्रपञ्चः क्रियते । तत्र पूर्वव्याख्यायां द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमित्येवमवधारणं पूर्वपक्षे कृतम् । इदानीं तु सिद्धान्तरूपेणैव बादरिमतमप्रतिषेधेनानुमतं कृत्वा लक्षणप्रपञ्चाभ्यां शेषत्वं वर्णयिष्यते । द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वमेवेत्यवधारयति । अतश्च द्रव्यगुणसंस्काराः शेषत्वेन नियताः शेषित्वं न प्रतिपद्यन्ते शेषत्वं पुनरनियतत्वाद्यागफलपुरुषेष्वप्यस्त्वेवेति तत्प्रतिपादनार्थान्युत्तरसूत्राण्यवक

---

१ न तु यागफलपुरुषा इति भाष्यार्थं प्रदर्शयति—न तु यागफलेत्यादिना । २ सूत्रद्वयेनेति—'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्' 'फलं च पुरुषार्थत्वात्' इति सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । ३ 'यागोपसर्जन'मिति—याग उपसर्जनं यस्येति विग्रहः ।

तस्मात्संमताऽवधारणा । द्रव्यगुणसंस्कारा यागं प्रति नियोगतो गुणभूता एवेति ॥ ६ ॥

ल्पन्ते । तस्मादापेक्षिकशेषशेषित्वमात्रमेवैभिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तथा च भाष्ये दर्शितम् । ततश्च द्विप्रकार एष शेषविषयो नैयमिक आपेक्षिकश्चेत्युक्तं भवति । ननु च द्रव्यगुणसंस्काराणामपि स्वाङ्गानि प्रति प्रधानत्वाद्यागं च प्रति गुणभावादापेक्षिकमेव शेषशेषित्वम् । तथा हि ।

व्रीह्यादीनां प्रधानत्वमवघातादिषु स्थितम् ।
मुसलादीन्यपेक्ष्यैवमवघातप्रधानता ॥

व्रीह्यादयो ह्यवघातादीन्प्रति प्रधानभूताः पुरोडाशनिर्वृत्तिं प्रति गुणभूताः । तथा गुणः संख्यादिः संख्येयं प्रति परिच्छेदाच्छेषः । येषां तु गुणानां निष्पाद्या स तान्प्रति शेषिणी । तथा संस्कारः संमार्गावघातादिरग्निव्रीह्यादेः शेषः स्वसाधनानामिध्मसंनहनोलूखलमुसलादीनां शेषी । तस्मान्नावधारणं सिध्यतीति । तदुच्यते—

द्रव्यादेर्यत्र शेषत्वं तत्र नैवास्ति शेषिता ।
फलयागनराणां तु द्व्याकारत्वं परस्परम् ॥

द्रव्यगुणसंस्कारा हि फलवन्तं यागं प्रति नियोगतः शेषभूताः । सत्यपि स्वाङ्गानि प्रति शेषित्वे तं प्रति नास्तीत्यभिधीयते । अत एव भाष्यकारोऽपि 'नियोगतो यजिं प्रति शेषभावः' इत्याह । न [1]ब्रवीति नियतः शेषभाव इति । 'आपेक्षिक इतरेषाम्' इत्यत्रापि यजिं प्रतीत्यनुवर्तते । तथा ह्येकैकस्य द्वौ द्वौ प्रति गुणत्वं प्राधान्यं च दृश्यते । यागस्य तावद्द्रव्यात्मकं निर्वर्तकं पुरुषं प्रति प्राधान्यं फलं प्रति गुणता । यश्च फलं प्रति गुणः स शक्यते फलस्य स्वामिनं पुरुषमपि प्रति सुतरां गुण इति वक्तुम् । तथा यस्य पुरुषं प्रति प्राधान्यं तस्य तदुपसर्जनं फलं प्रति सुतरां तदित्यपि शक्यनिरूपणम् । एवं फलस्य यागं प्रति प्राधान्यात्तत्साधनं पुरुषमपि प्रति प्राधान्यं, पुरुषं प्रति गुणत्वात्तदनुष्ठेये यागेऽपि गुणत्वम् । तथा पुरुषस्य फलं प्रति प्राधान्यात्तत्साधनं यागमपि प्रति प्रधानत्वम् । यागं च प्रति गुणभावात्तत्साध्ये फलेऽपि गुणत्वम् । नत्वेवं द्रव्यगुणसंस्कारेष्विति विशेषः । यत्त्विदं पारम्पर्येणापि शेषत्वं प्राधान्यं चोक्तम्, इदमर्थलक्षणं वस्तुमात्ररूपेणेत्यवगन्तव्यम् । न व्यवहारार्थम् । मा भूदङ्गत्वांशेन विकृतौ फलपुरुषयोरपि अतिदेशात्सिद्धान्तविरोधः । तस्मादेतावत्प्रकार एव वक्ष्यमाणप्रपञ्चशेषत्वविषयसंक्षेप इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

(इति—शेषत्वस्य लक्ष्यनिर्देशाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

---

[1] न ब्रवीतीति—अन्यथेति शेषः ।

[४] तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ७ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति । तत्र श्रूयन्ते धर्माः । निर्वपणं प्रोक्षणमवहननमित्येवमादय औषधधर्माः । तथोत्पवनविलापनग्रहणासादनादय आज्यधर्माः । तथा शाखाहरणं गवां प्रस्थापनं, गवां प्रस्नावनमित्येवमादयोऽपि सांनाय्यस्य । तेषु संदेहः । किं सर्वे, औषधे आज्ये सांनाय्ये च कर्तव्या उत ये यत्र क्रियमाणा अर्थवन्तस्ते तत्र कर्तव्या इति । ननु संयुक्ता[1] एवैते श्रूयन्ते । यथा व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान्पिनष्टि, इति । बाढं संयुक्ताः । अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या । वाक्येनैषां

उक्तः सहेतुः सविषयश्च शेषः । इदानीं 'कथं च विनियुज्यन्ते' इत्ययमंशो विचार्यते । तत्र त्रिष्वधिकरणेषु क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां विनियोगः कथ्यते । तत्रापि किल प्रथमे लिङ्गेन द्वितीये वाक्येन तृतीये श्रुत्या विनियोग इति केचित् । तत्त्वाचार्या नेच्छन्ति । यद्यप्यत्र विचित्रप्रमाणव्यापारपरामर्शस्तथाऽपि श्रुतिविनियोग एवात्र पादे, लिङ्गादिविनियोगस्तु द्वितीयपादात्प्रभृति भविष्यतीत्युक्तम् । औषध धर्मा इत्याद्यप्येतदधिकरणसाध्यमपि सिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम् । ननु संयुक्ता एवैत इति सिद्धान्तवादी श्रुतिबलेन संशयमाक्षिपति । परः पुनः पदान्तरसंबन्धकृतं व्रीह्यादिसंबन्धं शुद्धावघातविधिना बाध्यमानं मन्यमान आह—अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्येति । तच्चैतदयुक्तमिव । कुतः ।

> प्रयुज्यते पदं किंचिद्विना न हि पदान्तरात् ।
> वाक्याधिकरणे[2] चोक्ता श्रुतिबाधप्रतिक्रिया ॥

न हि व्रीह्यादिभिः संबध्यमाना अवघातादयो नावघातादयो भवन्ति । यदि ह्येवं भवेयुस्ततः श्रुतिविरुद्धत्वाद्वाक्यं बाध्येत । अत्र पुनः केवलानामेवावघातादीनामनुष्ठातुमशक्यत्वादवश्यमेव संबन्ध्यन्तरे[3] कार्याः । न हि भवत्पक्षेऽपि अवघातादयः केवलाः क्रियन्ते । तत्र प्रकरणलभ्यद्रव्यमात्रसंबन्धः क्लेशान्तरेण कल्प्येत । अथापि किंचिदध्याहृत्य संबन्धः क्रियते तथाऽपि क्लेशः । अथाऽऽरादुपकारकत्वेन प्रधानसंबन्ध इष्यते तत्रापि विप्रकर्षः । अथ तु नैव केनचित्संबध्यते । ततो विध्यानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मादसदेतत् । तेनैवं व्याख्येयम् ।

---

१ संयुक्ता इति—उद्देश्यविशेषसंयुक्ता इत्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ३ अ० १) । ३ संबन्ध्यन्तरेण कार्यमिति पाठान्तरम् ।

व्रीह्यादिसंयोगः। अतोऽस्ति संशयः। किं तावत्प्राप्तम्। तेषामर्थेन संबन्धः। अर्थेन प्रयोजनेन। ये यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तस्ते तत्र कर्तव्याः। मथनादय आज्यसांनाय्ययोरनुपकारका इति न तत्र करणीयाः। एवमुत्पवनादय औषधसांनाय्ययोः। शाखाहरणादय

वाक्यभेदतदेकत्वसंदेहान्नात्र संशयः।
परमावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वकृतो ह्यसौ॥

नैवात्रायं पूर्वपक्षहेतुरवघातादयः पदार्थाः स्वतन्त्राः श्रुत्या विधीयन्ते, वाक्येन व्रीह्यादिभिः संबध्यन्ते। तच्च श्रुत्या बाध्यते। तस्मात्केवलविधानात्किं सर्वार्थाः किं वा दृष्टोपकारसामर्थ्येन यथासंयोगमेव भवन्तीति। किं तर्हि—

विधीयतेऽवघातादिः श्रुत्या व्रीह्यादिसंगतः।
व्रीहित्वाद्यर्थता चास्य निष्फलत्वेन नेष्यते॥

यदि ह्येषां यथाश्रुतव्रीह्याद्यर्थत्वमध्यवसीयते। ततः संयुक्तत्वात्सर्वे सर्वत्र न प्राप्नुयुः। एते पुनर्नवमाद्याधिकरणन्यायेन श्रौतं व्रीहित्वमुल्लङ्घ्यापूर्वसाधनत्वेन संबध्यन्ते। तच्च प्रकरणापेक्षापूर्वसाधनांशलक्षणागम्यत्वाद्वाक्यगम्यमिति मन्यमान आह—वाक्येनैषां व्रीह्यादिसंबन्धो न श्रुत्या। यच्च तदपूर्वसाधनांशलक्षणात्मकं वाक्यं तत्प्रकरणाविशेषाद्यथौषधे तथाऽऽज्यसांनाय्ययोरप्यविशिष्टम्। एवमुत्पवनविलापनशाखाहरणादीनां लक्षणयैवाश्रुतहविरन्तरसंबन्धो दर्शयितव्यः। तत्र किमेकं दर्शपूर्णमासापूर्वं धर्माणां प्रयोजकमुतानेकम्। यदाऽप्यनेकं तदाऽपि किमपूर्वमात्रमुत किंचिदेवेति। यद्येकमपूर्वं सर्वाणि वा सर्वेषां प्रयोजकानि ततः संकरो धर्माणाम्। अथ त्वनेकमपूर्वं किंचिदेव प्रयोजकं ततः प्रत्येकं व्यवस्थेति। तत्र सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते 'तेषामर्थेन संबन्धः'। यद्यपि तावत्केवलपदवाच्याः श्रूयेरंस्तथाऽपि क्व क्रियेरन्नित्यपेक्षिते यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तो भवन्ति तत्र कर्तव्याः। न चैते संकीर्यमाणाः सर्वत्र प्रयोजनवन्तो दृश्यन्ते। सत्यपि चापूर्वप्रयुक्तत्वे दृष्टप्रयोजनद्वार एव संबन्धोऽवकल्पते। अथवा शास्त्रेणैव यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तो विज्ञायन्ते यदपूर्वसाधनं[3] व्रीह्यादि-

---

१ नवमाद्येति—यत्तत्र प्रोक्षणावघातादिधर्माः किं श्रुतव्रीहित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेन विधीयन्त उतापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेनेति संशय्य व्रीह्यादिस्वरूपस्यावघातादिव्यतिरेकेणापि सिद्धत्वात्तदर्थत्वे विध्यानर्थक्यापत्तेर्लक्षणयाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेन विधीयन्त इति साधितं तत्परामृश्यते। २ केवलेति—व्रीह्याद्युद्देश्यवाचकपदव्यतिरेकेण, प्रोक्षति, अवहन्ति, इत्यादिरूपेणेत्यर्थः। ३ यदपूर्वसाधनत्वमिति पाठान्तरम्।

आज्यौषधयोः। ननु श्रूयन्ते सर्वे सर्वत्र। एतदेव न जानीमः श्रूयन्ते न श्रूयन्त इति। तद्विचारयितव्यम्। यद्यपि श्रूयेरंस्तथाऽप्यनुपकारकत्वान्नैव कर्तव्या भवेयुः॥ ७॥

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च॥ ८॥

उच्यते। योऽर्थात्प्राप्तः स्यात्स यत्र प्रयोजनं तत्रैव क्रियेत। शब्देन तु सर्वेऽमी पदार्था विहिताः। तेन न यत्र केवलं प्रयोजनं प्रत्यक्षं दृश्यते तत्रैव कर्तव्याः। क्व तर्हि। यत्र यत्र विहिताः। ते चामी सर्वत्र विहिता गम्यन्ते। कुतः। संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च। सर्वेषां तावदाज्यौषधसांनाय्यानामपूर्वेण साध्यसाधनसंयोगोऽविशिष्टः। यत्र क्रिय-

---

शब्दैः स्वाभिधेयजात्येकार्थसमवायि लक्षितं तदर्थत्वेनावघातादयो विज्ञायमानाः संबन्धाभावादपूर्वान्तरसाधनेऽलक्षिते न भविष्यन्ति। ननु श्रूयन्ते सर्वे सर्वत्रेति—अपूर्वैकत्वाद्भेदे चासति लक्षणानियमापरिज्ञानात्प्रयोजनस्य च विध्युत्तरकाललभ्यत्वान्न तद्दर्शनद्वारेण व्यवस्थेति मत्वा परिचोदना। एतदेव न जानीम इति। नावश्यमेकमेवापूर्वं प्रयोजकमपूर्वमात्रं वेत्यभिप्रायः। सत्यपि ह्यविशेषश्रवणे 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्' इत्यविरुद्धैव व्यवस्था। अथवैकापूर्वापूर्वमात्रप्रयुक्तत्वपक्षयोः संकरो नानापूर्वप्रयुक्तव्रीह्यादिजातिलक्षितसाधनसंबन्धे तु व्यवस्था। न चैतयोरन्यतरस्यावधारणम्। अतो न जानीमः सर्वे सर्वत्र श्रूयन्ते नेति॥ ७॥

परः स्वाभिप्रायं विवृणोति। फलस्य हि सूक्ष्मसामर्थ्यरूपावस्थाऽङ्कुरस्थानीया पूर्वानुत्पन्नोत्पत्तेरपूर्वमित्युक्तं प्राक्[1]। तच्च फलैकत्वादेकमेवाध्यवसीयते[2]। तत्साधनत्वं चाऽऽज्यौषधसांनाय्यानां सर्वेषामविशिष्टम्। अतस्तदुद्देशेन विहितानां सर्वधर्मत्वं विज्ञायते। यद्यपि चाऽऽग्नेयादीनामवान्तरापूर्वाणि प्रात्यात्मिकानि भवेयुः। तथाऽपि तेषां निष्फलत्वाद्यागादिस्वरूपवदेव प्रयोजकशक्तिर्नास्तीति परमापूर्वमेव प्रयोजकमवधार्यते। भिन्नापूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकरणगतापूर्वसाधनमात्रोद्देशेन विधीयमानानां शेषाणां विशेषणानुपादानादुपादाने च वाक्यभेदप्रसङ्गात्सार्वत्रिकविधानमस्तीति सर्वधर्मत्वे हेतुः। तत्सिद्ध्यर्थं च 'संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च' इत्युक्तम्। यदेकस्यापूर्वसाधनत्वं धर्मसंबन्धकारणं तदितरत्राप्यविशिष्टम्। यत्तु विशिष्टं व्रीहित्वादि तल्लक्षणा-

---

१ (अ० १ पा० ४ अ० १४ सू० २५) २ सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा तत्फलमेवोपजायत इत्यादिनाऽपूर्वाधिकरण इति शेषः।

माणा अपूर्वस्य कृता भवन्तीति विज्ञायते । तथा प्रकरणमविशिष्टम् । यस्मिन्विहिताः सर्वेषां विहिता भवन्तीति गम्यते । अतः सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः । यत्त्वमी न सर्वत्रोपकुर्वन्तीति । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्रोपकारका इति गम्यते । स चायमदृष्ट उपकारो भविष्यति ॥ ८ ॥

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

नैतत्, सर्वे सर्वत्र करणीया इति । ये यत्र नोपकुर्वन्ति, न ते तत्र क्रियामर्हन्तीत्युक्तमेव । ननु विधानसामर्थ्यात्सर्वे सर्वत्रोपकरिष्यन्ति । नेति ब्रूमः ॥ ९ ॥

फलं तु सह चेष्टया शब्दार्थोऽभावाद्विप्रयोगे स्यात् ॥ १० ॥

नास्ति विधानं, येन सर्वे सर्वत्रोपकुर्वन्ति । न च प्रत्यक्षादिभिरुपकारमवगच्छामः । अर्थापत्तिरपि नियोगतस्तत्रैव भवेत् । यत्रैव शब्देन चोदना भवति, नान्यथा । यदि च प्रथनादीनामाज्यसांनाय्ययोरनुपकुर्वतामपि तत्प्रकरणे समाम्नायोऽनुपपन्नो भवेत्ततोऽर्थाददृष्ट उपकारः कल्प्येत । ते त्ववश्यं समाम्नानीया औषधार्थम् । फलं हि सह चेष्टयाऽ-

मात्रौपयिकत्वादनियामकम् । यदपि कारकत्वं लक्ष्यते तदपि सर्वेषां प्रदेशत्वाद विशिष्टम् । तस्मादपूर्वासंबद्धमप्रदेयमप्रकृतापूर्वसाधनं च वर्जयित्वा सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः । यो ह्यर्थात्प्राप्नोतीति—अचोदितः सन्सामर्थ्येन लौकिकप्रयोजनेन वा य प्राप्नोति स तद्वशेन व्यवतिष्ठते । अथवा यत्र पूर्वतरप्राप्तप्रयोजनद्वारेण धर्माः प्राप्नुवन्ति न च धर्मेभ्य एव प्रयोजनकल्पना यथा विकृतिषु, तत्र यावदर्थत्वं भवेत् । अत्र पुनः प्रकृतावुपदेशेन, प्राक्प्रयोजनेभ्यः स्वरूपमात्रेण कल्पयिष्यमाणप्रयोजनाः सन्तो विधीयन्ते । तेन नैषा वचनव्यक्तिः, यत्र प्रयोजनं तत्रैते । किं तर्हि । यत्रैते तत्र दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनमिति । तस्मात्सर्वधर्माः ॥ ८ ॥

दृष्टार्थलोपाच्छास्त्रगम्यार्थलोपाद्वेति निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमदृष्टकल्पनान्नैवेतरत्राप्यर्थलोप इति । तत्राभिधीयते ।

यद्याहत्य विधीयेरन्नाज्येऽपि प्रथनादयः ।
अदृष्टार्था अगत्या स्युर्दृष्टं वा न भवेद्यदि ॥

आम्नानान्यथानुपपत्त्या ह्यदृष्टं कल्प्यते । तच्चाऽऽम्नानमन्यथैव दृष्टार्थतयोपपन्नमित्यर्थापत्तेरसंभवः । तद्दर्शयति । अवघातादीनामनुष्ठानसहितं फलं व्रीहिषु दृश्यते । अन्यत्र तु चेष्टामात्रम् । न च सफलचेष्टानुष्ठानसंभवे विफलानुष्ठाने विधिः पुरुषं नि-

१ अनेन च सौत्रं सह चेष्टयेति पदं विवृतं ज्ञेयम् ।

वहननादिकयाऽवगम्यते तुषविमोचनादि। प्रयोजनं च तेन। न तस्मा-दृते पुरोडाशः सिध्यति। सति चास्मिन्नर्थवान्प्रकरणे समाम्नायः। अर्थवति च तस्मिन्नादृष्टकल्पनायां प्रमाणमस्तीत्यतो न शक्यं कल्पयि-तुम्। यदि च तत्र तण्डुलादिनिष्पादनं दृष्टं नाभविष्यत्ततो विप्रयोगे तण्डुलादीनामभावादुपकारस्य, शब्दार्थमात्रं दृष्टोपकारानपेक्षं कर्तव्यमि त्याज्यसांनाय्ययोरपि क्रियमाणानामदृष्टमभविष्यत्। तस्मान्न प्रथना-

---

योक्तुं शक्नोति। न च तेनानियुज्यमानः फलकल्पनानिमित्तं लभते। तदितरेतराश्रयं भवति।। फलाद्विधिर्विधेश्च फलमित्यभ्युपगमात्।

न ह्यत्रैकमपि स्पष्टं प्रसिद्धं व्रीहिषु द्वयम्।
अन्योन्यनिरपेक्षं च प्रत्यक्षमुपलभ्यते॥

तथोत्पवनादीनामाज्यसांनाय्ययोरिति योजनीयम्। तथा हि।

योऽर्थः प्रत्यक्षदृष्टोऽपि क्रतुना पुरुषेण वा।
नापेक्ष्येतोपकाराय सोऽग्राह्यो न त्वयं तथा॥

अवघातादिनिर्वर्त्यो हि तुषकणविप्रमोचनादिरर्थः पुरोडाशसिद्धिं प्रति षड्भिरपि व्रीहिपुरोडाशकर्तृत्वपूर्वाध्वर्युयजमानैरपेक्षितः। न हि तस्मादृते व्रीहिभिर्यष्टुं पुरोडाशो वा निर्वर्तयितुं शक्येतेति। तद्दर्शयति—प्रयोजनं च तेनेति।

विप्रयोगे तु दृष्टस्य फलस्य तदभावजा।
तेषां शब्दार्थमात्रत्वात्स्याददृष्टार्थकल्पना॥

ततश्चावघात आज्यसांनाय्ययोरपि स्यात्। सति तु दृष्टे काल्पनिकासंभवाद्यथार्थमेव व्यवस्थासिद्धिः। तथा हि।

कश्चिद्दृष्टनिराकाङ्क्षः क्षीणार्थापत्तिशक्तिकः।
नादृष्टार्थोऽपि सोऽन्यत्र शक्यः कल्पयितुं विधिः॥

अथवा तत एते सर्वत्र विहिता भवेयुः, यदि परमापूर्वप्रयुक्ताः सर्वापूर्वप्रयुक्ता वा स्युः। तदा चैवं ते भवेयुः। यदि भिन्नानि व्रीह्यादिकर्मापूर्वाणि[1] न स्युः। यदि चैषां[2] प्रयोजकशक्तिर्न स्यात्। तानि तु प्रयोजकशक्तिमान्ति प्रतिकर्म भिन्नानि विद्यन्ते। तत्र भेदस्तावदपूर्वाधिकरणे[3] साधितः। यद्यपि चैषां साक्षादफलत्वं तथाऽपि स्वरूपसि-द्ध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यति। न च निष्फलानि। तन्नाम निष्फलत्वाद-प्रयोजकं भवति यदत्यन्तनिष्फलम्। तन्निरपेक्षं[4] वा द्रव्ययागादि स्वरूपवल्लब्धात्म-कम्। आग्नेयाद्यवान्तरापूर्वाणि तु परमापूर्वसिद्ध्यङ्गत्वात्पारम्पर्येण फलवन्ति। न

---

१ आग्नेयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वाणीत्यर्थः। २ एषां—उत्पत्त्यपूर्वाणां, प्रयोजकशक्तिः—अङ्गग्राहकत्वशक्तिरित्यर्थः। ३ (अ० २ पा० १ अ० २)। ४ तन्निरपेक्षम्—अङ्गनिरपेक्षमित्यर्थः।

दयः सर्वत्र । एवमुत्पवनादयः शाखाहरणादयश्च । तस्मान्न सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः । प्रथनादयो नाऽऽज्यसांनाय्ययोः । औषध एव ते । उत्पवनादय आज्यस्य, नौषधसांनाय्ययोः । शाखाहरणादयश्च सांनाय्यस्य, नाऽऽज्यौषधयोरिति सिद्धम् ॥ १० ॥

च धर्मेभ्यः प्राक् सिद्धानि निर्ज्ञातोपायपरिमाणानि वा । तस्मादात्मलाभार्थमेव प्रयुज्यन्ते यच्च येषु धर्मेषु विधीयमानेष्वपूर्वमुपतिष्ठते तत्तेषां प्रयोजकं भवति न यावत्किंचित् । व्रीह्यादिशब्दैश्च स्वकर्मसाध्यमेव केवलमपूर्वमुपस्थाप्यते नान्यत् । असंबन्धात् । ततश्चावघातादयस्तदेवैकमपूर्वं प्राप्यार्थवन्तो जाता न परमापूर्वं कर्मान्तरापूर्वं वाऽपेक्षन्ते । तद्दर्शयति । यस्मादवहननादि चेष्टया सह श्रुतेषु व्रीह्यादिष्वेव स्वापूर्वसाधनद्वारेण विधेः फलं दृश्यते तस्मान्नान्यत्र संक्रान्तिः । यदि तु तत्रापूर्वं न स्यात्ततोऽर्थाददृष्टं कल्प्येत । व्रीह्यादिशब्दैरनुपस्थापितोऽप्युपकारः प्रयोजकः कल्प्येत । अस्ति तु तत् । सूत्रमप्येवम् । विप्रयोगे— तण्डुलादिनिष्पाद्यस्यापूर्वस्य । प्रयोजनाभावात्सांनाय्यादिसंबन्धोऽपि व्यवहितपरमापूर्वद्वारेण कर्मान्तरापूर्वद्वारेण वा शब्दार्थः स्यात् । प्रत्यासन्नापूर्वसद्भावे तु न शब्दस्तावन्तं खेदं सहते । तस्मादप्रमाणकः सांनाय्यादिसंबन्धः । एवं तर्ह्याग्नेयाद्यपूर्वसंबन्धाविशेषात्स्रुगादीनामवघातादयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । कारकान्तरत्वेन तेषामलक्षितत्वात् । यथैव हि प्रदेयत्वाविशेषेऽपि सांनाय्यादेरपूर्वान्तरसाधनत्वादप्रतीतिरेवमेकापूर्वसंबन्धेऽपि व्रीहित्वैकार्थसमवेतप्रदेयरूपकारकत्वाभावात्स्रुगादीनामग्रहणम् । यत्तु तस्मिन्नेवापूर्वे समानकारकत्वेनोपकरिष्यति तस्य भविष्यन्त्येव धर्माः । यथा यवानाम् । सर्वं चैतन्नवमे विस्तरेण वक्ष्यामः ॥ १० ॥

(इति—तेषामर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

---

१ न च—निर्ज्ञातेति—आग्नेयादिजन्यावान्तरापूर्वाणामप्यदृष्टरूपत्वेन तदुत्पत्तेरनिर्ज्ञातप्रकारत्वादित्यर्थः । २ यथा यवानामिति— 'व्रीहीन्प्रोक्षति, अवहन्ति' इत्यादौ व्रीह्यादिपदेनाऽऽग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतासमानाधिकरणकार्यतानिरूपितप्रदेयप्रकृतितण्डुलव्यापारककारणतासामान्याश्रयत्वं लक्षयित्वा तदवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादयो विधीयन्ते । निरुक्तोद्देश्यतावच्छेदककोटौ प्रयोजनाभावादिना व्रीहित्वादेरप्रवेशात्कारणतासामान्यप्रवेशाच्च धर्माणां यवसाधारण्यसिद्धिः । स्रुगादिव्यावृत्तिसिद्धिश्च, विवक्षितव्यापारेण निरुक्तसाधनतायास्तत्राभावात् । व्रीहियवयोस्तु, आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपिता कारणता—आग्नेयादियागनिष्ठा, तदधिकरणवर्तिनी या कार्यता—व्रीह्यादिनिष्ठकारणतानिरूपिता, आग्नेयादिनिष्ठा कार्यता, तन्निरूपिता या निरुक्तव्यापारककारणता—व्रीहियवनिष्ठा कारणता, तत्सामान्याश्रयत्वस्य सत्वादवघातादिधर्मप्राप्त्यविघात इति दिक् ।

[५] द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र समामनन्ति स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि, इति । तत्र संदिह्यते । किं यो य इह शक्यत एभिः कर्तुं तस्मै तस्मै पदार्थायैतानि समाम्नातान्युत यद्येन संयुक्तं तस्मा एवेति ।

किं तावत्प्राप्तम् । यद्येन शक्यमिति । कुतः । एवं विधयो भविष्यन्ति । तथाऽर्थवन्तः । इतरथा तेऽनुवादा निष्प्रयोजनाः । प्रकरणाविशेषश्च सर्वपदार्थान्प्रति । यज्ञायुधानीति च यज्ञसंयोगोऽविशिष्टः । तस्मात्सर्वे सर्वत्र इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यं चोत्पत्तिसंयो-

अवघातादिवदेव द्रव्याणामपि यथासंयोगं विनियोगे सिद्धे किमर्थः पुनरारम्भः उच्यते । एवं तावत्तत्र दृष्टप्रयोजनवशेन यथासंयोगं विनियोगं पूर्वपक्षवादी मन्यते । स चात्रापि विना दृष्टेन प्रयोजनेन नैवाऽऽश्रयितव्यः । सति हि दृष्टार्थत्वेनान्यत्राप्रसङ्गे न कश्चिदपि यथासंयोगं व्यवस्थाहेतुरस्ति । यथा च तस्य व्रीह्यादिसंबन्धाद्भिन्नापूर्वप्रयुक्तत्वं नैवं वेद्युद्धननादिष्वेकं किंचिदपूर्वं प्रयोजकम् । एक एव च तत्र संयोगः । इह तु द्वौ संयोगौ 'एतानि वै दश यज्ञायुधानि' इत्येकः 'स्फ्येनोद्धन्ति' इत्येवमादिरपरः । तयोश्चैको विधिरपरोऽनुवादः । तद्यदि पूर्वो विधिस्ततः साक्षाद्यागसंबन्धे चतुर्थाधिकरणेन व्यावर्तिते सप्तदशारत्नित्ववदानर्थक्यात्तदङ्गेष्वेवावतरन्त्यङ्गत्वाविशेषाद्यथासामर्थ्यं सर्वार्थानीति विज्ञायन्ते । ततश्चोद्धननादिसंयोगानामवयुत्यानुवादत्वम् । अथ पुनरुद्धननादिसंयुक्ता एव विधय इतरोऽनुवादस्ततः पूर्वाधिकरणन्यायेनैव यथासंयोगं व्यवस्थेति । किं प्राप्तम् । अपूर्वभेदसंबन्धाभावाद्दृष्टार्थत्वाविशेषाच्च यथासामर्थ्यं विनियोगः । एवं यज्ञायुधसंयुक्ता विधयो भूत्वाऽर्थवन्तो भविष्यन्ति । बहुवचनं च विधेयार्थशब्दबहुत्वाभिप्रायम् । इतरथा त्वेकवाक्यत्वादेक एव विधिः । तस्माद्यथासामर्थ्यं विनियोग इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

स्फ्यादेरुत्पत्तिसंबन्धः कार्यैरुद्धननादिभिः ।

१ तै० सं० (१-६-७) । २ भिन्नापूर्वमिति—विशेषापूर्वमित्यर्थः । ३ संयोग इति—संयुज्यते विनियुज्यतेऽनेनेति संयोगः । विनियोजकवाक्यमित्यर्थः । ४ (अ० ३ पा० १ अ० ४) । ५ बहुवचनं चेति—भाष्यस्थमिति शेषः । ६ विधेयार्थशब्देति—विधेयार्थसमर्पकाणां स्फ्यश्च कपालानि चेत्यादिशब्दानामित्यर्थः ।

गात्तदर्थमेव चोद्येत । यो येन पदार्थेन सहोत्पत्तिवाक्येन संयुक्तः स पदार्थस्तेनैव कर्तव्यः । यथा स्फ्येनोद्धन्ति, इत्युद्धननार्थता स्फ्यस्य वाक्येन । तदुद्धननं न स्फ्यादन्येन कर्तव्यम् । यदा चैवं तदा प्राप्त एव स्फ्यः । तस्यायमनुवादो भवितुमर्हति, एतानि वै दश यज्ञायुधानि, इति । एवमेकैकस्यानुवादस्तेन तेन वचनेन प्राप्तस्य । यथा कपालेषु श्रपयति, अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति, शूर्पेण विविनक्ति, कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति, शम्यायां दृषदमुपदधाति, उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति, दृषदुपलाभ्यां पिनष्टि इति । प्रकरणात्सर्वाणि सर्वत्र प्राप्नुयुः । वचनात्तु यथावचनम् । यज्ञायुधशब्दोऽपि सामान्येन प्रयोजनं विदधत्[1]द्धाध्येतैव । परोक्षं हि सामान्यवचनेन विशेषविधानं भवति । प्रत्यक्षं तु विशेषवचनेन विशेषविधानम् । तस्माद्यद्येनोत्पत्त्या संयुक्तं, तत्तेनैव विनियुज्यत इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

तत्र यज्ञायुधानीति प्राप्तमेवानुकीर्त्यते ॥

'एतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति वैशब्दसंयोगादस्यानुवादसारूप्यम् । न चात्र भावनावचनो विधायकोऽस्ति यो विनियुञ्जीत विदध्याद्वेति । बहुतराणि च वाक्यानि त्वत्पक्षेऽनर्थकानि भवेयुः । न ह्येषामनुवादत्वे किंचित्प्रयोजनमस्ति । साक्षाच्चैतानि स्वाभिधानैरुद्धननादिष्वेव विनियुज्यन्ते । परोक्षवृत्त्या यज्ञायुधवाक्ये । यज्ञशब्दस्याङ्गलक्षणार्थत्वादायुधशब्दस्य च युद्धसाधनवचनस्य क्रियान्तरसाधनेष्वौपचारिकत्वात् । न चात्र सप्तदशारत्निन्यायोऽवकल्पते । न ह्यत्र वाजपेयस्येतिवत्संबन्धमात्राभिधायिनी यज्ञशब्दात्परा षष्ठी दृश्यते । सत्यपि चाऽऽनर्थक्यात्तदङ्गावतरणे सामान्यशास्त्राणि विशेषशास्त्रैरुद्धननादिसंयुक्तैरुपसंह्रियमाणानि न कर्मान्तरैः संबध्येरन् । तस्मादुद्धननादिवाक्यप्रापितानां सतां यादृशं वयं यज्ञायुधत्वं पश्यामस्तादृशम् 'एतानि वै दश' इत्यनेनानूद्यते । यत्त्वपूर्वभेदः प्रयोजको नास्तीति । तत्र ब्रूमः । कपालादीनां तावदस्त्येव पुरोडाशाद्यपूर्वभेदः । इतरेषामप्युद्धननादिद्वारत्वादन्यत्र तत्कृतोपकाराभावादसंकरः । तद्यथाऽवघातादयः समानापूर्वनिबन्धनेष्वपि स्रुगादिषु कारकान्तरत्वान्न क्रियन्ते । तस्मादेतेषामपि यथासंयोगमेव विनियोग इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(इति द्रव्यविषय उद्देश्यतावच्छेदकनिरूपणाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

---

[1] अथर्वे तत्र विदध्यात् । स विशेषेण, इति पाठान्तरम् ।

[६] अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२॥ सि०

ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्य श्रूयते, अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति, इति । तत्र संदेहः । किमरुणिमा कृत्स्नप्रकरणे निविशेतोत क्रय एवैकहायन्यामिति । कथं पुनः, अरुणया क्रिणाति, इत्येवं

अरुणाशब्दो गुणवचनः, पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दौ द्वावपि सामानाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ । तत्र गुणे संदेहः । किमेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण सह संबध्यत उत प्रकृतेन द्रव्यमात्रेणेति । ननु च पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोरपि गुणवचनत्वान्नैवात्र वाक्ये द्रव्यमस्ति । कथं गुणवचनत्वमिति चेत् । उच्यते ।

बहुव्रीहिसमासोऽयं मतुबर्थे विधीयते ।
सोऽस्यास्तीति च संबन्धे मत्वर्थीयः प्रवर्तते ॥

गोमानित्येवमादिषु हि गोषु प्रातिपदिकेनाभिहितासु तद्वत्यर्थे मतुपाऽभिधातव्येऽवश्यं तावत्संबन्धः पूर्वतरमभिधातव्यः । कुतः ।

न हि गोभिरसंबद्धो गोमानित्याभिधीयते ।
तस्माद्विशेषणं तत्र संबन्धः पूर्वमिष्यते ॥

विशेषणं तावत्सर्वत्र पूर्वतरमभिधीयत इति स्थितम् । इह च संबन्धो विशेषणमिष्यते न गोमात्रम् । असंबद्धेषु प्रत्ययानुत्पादात् । यदि गोमात्रं विशेषणं भवेत्ततस्तासु प्रातिपदिकेनाभिहितासु विशेष्यं प्रत्ययोऽभिदध्यात् । संबन्धे पुनर्विशेषणे नियोगतः[3] सोऽभिधातव्यः केनचित् । न चास्य प्रातिपदिकमभिधायकम् । आकृतिमात्राभिधायित्वात् । न च प्रातिपदिकार्थो गमकः[4] । विनाऽपि संबन्धेनोपपद्यमानत्वात् । केवलगोशब्दोच्चारणेऽपि चाप्रतीतेः । गोमत्पदोच्चारणेऽपि प्रत्ययवेलायामेव संबन्धबुद्धिः । अतश्च ' तदागमे हि तद्दृश्यते ' इत्यपि प्रत्ययार्थत्वम् । यच्च विशेष्ये वर्तते तेन तत्प्रत्यासन्नं विशेषणमुपादातव्यम् । न च प्रातिपदिकं विशेष्ये वर्तते अतस्तद्विशेषणभूतं संबन्धमुपाददीत । प्रत्ययस्तु तत्र वर्तत इत्युपादत्ते । स चेदुपात्तस्तेनैव संबन्धिप्रत्ययसिद्धेरभिधानशक्तिप्रतिबन्धाद्विशेष्यानभिधानम् । न च विशेष्यप्रत्ययात्संबन्धप्रत्ययो भवति । प्राक्संबन्धाद्विशेष्यत्वाभावात्सिद्धे च विशेष्यत्वेन संबन्धे न पश्चात्किंचित्प्रयोजनमस्तीत्यप्रतीतिरेवास्य प्राप्नोति । तस्मात्प्रथमतरप्रत्याय्यत्वात्प्रत्ययार्थः संबन्धः । इतश्च प्रत्ययार्थः संबन्धः ।

शब्दवृत्तिनिमित्ते हि भावप्रत्यय इष्यते ।
देवदत्तस्य गोमत्त्वं संबन्धश्च प्रतीयते ॥

१ तै० सं० (६—१—६) । २ आकृत्यधिकरण इति शेषः । ३ नियोगतः—नियमेनेत्यर्थः । ४ गमकः—लक्षक इत्यर्थः ।

यथैव शाबलेयस्य गोत्वं विशेषणं यथा च विशेषणभूता जातिर्भावप्रत्ययेन निष्कृष्टाऽभिधीयत इति गोपदस्य सैव वाच्यत्वेनेष्टा। तथा देवदत्तस्य गोमत्त्वमित्युक्ते गवि प्रतिपत्त्यभावात्संबन्धनिष्कर्षप्रतीतेश्च स एव भावप्रत्ययार्थोऽध्यवसीयते। यश्च भावप्रत्ययार्थः स प्रातिपदिकस्य विशेष्ये वर्तमानस्य निमित्तम्। यच्च निमित्तं तद्विशेषणत्वान्मुख्यमभिधेयं, लाक्षणिकं विशेष्यम्। यदि च मतुपा संबन्धोऽभिहितस्ततः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह[1] ब्रूत इति गोमत्प्रातिपदिकादुत्पन्नो भावप्रत्ययः संबन्धमभिधातुमर्हति नान्यथा। तस्मादपि संबन्धोऽर्थः। एतेन सर्वे यौगिकाः कृत्तद्धितसमासेषु व्याख्याताः। सर्वत्र हि भावप्रत्ययः संबन्धमभिधत्ते। राजपुरुषत्वमौपगवत्वं पाचकत्वमिति। अत एवैते यौगिकाः, यतस्तेन निमित्तेन वर्तन्ते। तस्मान्मत्वर्थविषयत्वाद्बहुव्रीहेरेकहायन्यादिशब्दैः संबन्धोऽभिधीयते। किं च।

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते।
तत्रापि प्रत्ययार्थत्वात्संबन्धस्य प्रधानता॥

एकं हायनमस्या इति षष्ठ्यन्तेनान्यपदार्थः प्रदर्श्यते। षष्ठ्यर्थस्य च प्रत्ययार्थत्वादिह प्राधान्यम्। तद्रूपदर्शनार्थमेव[2] सर्वनामप्रयोगः। केवलाया विभक्तेरप्रयोगात्सर्वनामार्थप्रतीत्यभावाच्च। षष्ठ्याश्च स्वस्वामिसंबन्धविकारावयवादिसंबन्धो वाच्य इत्येतत्प्रसिद्धम्। अतोऽपि संबन्धाभिधानं बहुव्रीहिणा।

न चाप्यन्यपदार्थत्वं जातेरध्यवसीयते।
न हि पिङ्गाक्षिसंबन्धस्तस्या नाप्येकवर्षता॥

व्यक्तिधर्मा ह्येते, पिङ्गे अक्षिणी अस्याः, एकं हायनऽमस्याः, चित्रा गावोऽस्येत्येवमादयः। तासां च व्यक्तीनामनन्तत्वेन संबन्धानुपलब्धेर्व्यभिचाराच्चावाचकः शब्द इत्युक्तम्। न ह्यद्य जातायां पिङ्गाक्ष्यां प्रथमः प्रयोगो भवेत्। अतोऽवश्यं सामान्यं किंचिद्वाच्यमाश्रयितव्यम्। न च तदिह संबन्धादन्यदुपपद्यते। किं च।

वयोवस्थाऽभिधीयेत यद्यपि त्वेकहायिनी।
तथाऽपि गुण एवासौ न द्रव्यमिति गम्यते॥

तस्मान्न द्रव्यशब्दः कश्चिदत्र विद्यत इत्यनुदाहरणत्वम्। न चान्यदुदाहरणं संभवति। साक्षाद्द्रव्यवचनशब्दाभावात्। सर्वत्र हि रूढिशब्दानां जातिवचनत्वं यौगिकानां च संबन्धाभिधायित्वम्। यस्त्वेकान्तेन द्रव्यवचनः स्याड्डित्थडवित्थादिशब्दः स नैव

१ सह--प्रकृत्यर्थेन सहेत्यर्थः। २ तद्रूपदर्शनार्थमेवेति पठान्तरम्।

वेदे प्रयुज्यते । तस्माज्जातिगुणयोर्गुणयोरेव वा नियमः स्यादिति सिद्धान्तोक्तावपि योजयितव्यम् । अथवाऽधिकरणमेव निर्विषयत्वान्नाऽऽरब्धव्यमिति । उच्यते ।

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।
न हि संबन्धवाच्यत्वं संभवत्यतिगौरवात् ॥

यद्येकहायन्यादिभिः शब्दैः संबन्धोऽभिधीयेत ततो नोदाह्रियेरन् । न त्वेतैः संबन्धोऽभिधीयते । कथम् । अतिगौरवात् । इह हि संबन्धमात्रं वाऽभिधेयं कल्प्येत तद्विशेषो वा । यदि तावत्संबन्धमात्रं ततः सर्वयौगिकानामेकविषयोपनिपातात्पर्यायत्वप्रसङ्गः । अथ संबन्धविशेषस्ततस्तस्य स्वतो विशेषाभावादवश्यं संबन्धिकृत एव भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । संबन्ध्यपि चानभिधीयमानो न शक्नोत्यभिधीयमानं संबन्धं व्यवच्छेत्तुमित्यवश्यं सोऽप्यभिधातव्यः । न चैकस्मिन्संबन्धिनि संबन्धोऽवस्थितः । न च तन्मात्रेणान्यस्माद्व्यवच्छिन्नः प्रतीयत इत्युभावप्यभिधातव्यौ । तत्र गोमानित्येकः संबन्धी गोशब्देनाभिधीयते । द्वितीयस्य न कश्चिदभिधाता दृश्यते । तेन मतुपा विशिष्टं संबन्धमभिदधता तद्वन्तं सन्तं संबन्धिनमेकमनुक्त्वाऽभिधातुमशक्नुवता नियोगतः सोऽप्यभिधातव्यः । ततश्च तमभिधाय संबन्धाभिधायामतिगौरवं स्यात् । अपि च ।

संबन्धिनैव संबन्धः प्रत्येतुं यदि शक्यते ।
पुनस्तस्याभिधाशक्तिं कः श्रुतेः परिकल्पयेत् ॥

यदा च पूर्वतराभिहितसंबन्धिप्रतीत्यैव संबन्धोऽप्याक्षिप्तस्तदा नैव प्रत्ययेनापि सोऽभिधीयत इति शक्यं वक्तुम् । तस्मादर्थाक्षिप्तेनैव संबन्धेन भवितव्यम् । यत्त्वप्रतीते संबन्धे विशेष्यं न प्रतीयत इति । तत्र ब्रूमः ।

विशेषणाद्विना नेष्टो विशेष्यप्रत्ययोद्भवः ।
विशेषणं च गावोऽत्र न संबन्धः कथंचन ॥

देवदत्तो हि गोभिरवच्छिन्नो विवक्षितः । ताश्च प्रातिपदिकेनोपात्ताः सन्त्येव । यत्तु नासंबद्धाभिरवच्छिद्यत इति । सत्यं नावच्छिद्यते । तेनैव ताभिः संबन्धाक्षेपोऽर्थात्-

१ अनेन वैदिकशब्दानामेव विचारविषयतया लौकिकानां डित्थादिशब्दानां विचाराविषयत्वमुक्तं भवति । २ स्वत इति—प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां निरूपणीयस्येति पूर्वं शेषः । ३ संबन्धिद्वयविशिष्टं सबन्धमिति पूर्वं शेषः । ४ तेनैव—असंबद्धस्य विशेष्यव्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्याख्यहेतुनैवेत्यर्थः । ५ संबन्धाक्षेपः— संबन्धप्रतीतिः । ६ अर्थात्—अर्थापत्तिप्रमाणादिति ।

लभ्यते सर्वथा तावद्गोमच्छब्देन गोविशिष्टोऽयमित्येतदभिहिते कथमनवस्थितास्ता गावस्तं विशिंषन्तीति तासामेवैष व्यापारो न शब्दस्य । तथा हि ।

न विशिंषन्ति गावोऽर्थं पृथिव्यामनवस्थिताः ।
तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्यप्यभिधीयते ॥

न हि येन विनाऽर्थात्मलाभो नास्ति तत्तदभिधातव्यम् । किं तर्हि । यावता विना विशिष्टबुद्धिर्नोत्पद्यते—गोभिश्चाप्रतीताभिस्तद्वति बुद्धिर्नोत्पद्यते न संबन्धेनापि । किं च ।

वक्तृव्यापारमात्रं च संबन्धप्रत्यवेक्षणम् ।
स हि गोभिरसंबद्धं न गोमन्तं विवक्षति ॥

सर्वत्र हि वक्तृक्रमविपर्ययेण श्रोतुः क्रमो भवति । स हि प्रथमं तावत्किंचिद्विशेष्यं विवक्षति ततस्तस्य केनचिद्विशेषणेन विनाऽभिधातुमशक्तेर्विशेषणविवक्षां करोति ततः शब्दोच्चारणम् । श्रोता पुनः प्रथमं तावच्छब्दं शृणोति ततो विशेषणं ततो विशेष्यं ततस्तदुपपत्त्यर्थानि वस्त्वन्तराणि प्रपद्यते । तेन यद्यपि वक्त्रा पूर्वं संबन्ध आलोचितस्तथाऽपि श्रोता पश्चादेवैनं ग्रहीष्यति । न त्वत्र वक्त्राऽप्यसौ पूर्वतरमवधारितः । संबन्धिनोरगृहीतयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वादतस्तदीयेनापि क्रमेणोत्तरकालमेव प्रतीयमानः संबन्धो नार्थाक्षिप्तत्वं परित्यजति । वस्तुधर्मश्चैष यदसंबद्धा गावो न विशिंषन्ति स तासां व्यापारो न शब्दस्य । तेन यं यथावस्थितं शक्नुवन्ति विशेष्टुं स तथाऽवस्थास्यते । संबन्धश्चासौ[1] विशेष्यत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थात्संबध्यते ।

विशेष्यत्वेन संपन्नं तद्विशेषणसंगतम् ।
गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमच्छब्दोऽभिधास्यति ॥

तस्मादप्यनभिधेयः संबन्धः । किं च ।

विभक्तिवाच्यरूपेण संबन्धो नावगम्यते ।
रूपान्तरेण वक्तव्य इति नास्ति च लक्षणम् ॥

षष्ठीसप्तमीभ्यां हि यादृक् संबन्धः स्वप्रधानोऽसत्त्वभूतश्च प्रत्याय्यते न तादृक् मत्वर्थीयेन । न च कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीत्येवमिव रूपान्तरोपादानं केचिदभिदधाति । तत्र किमसत्त्वभूतसंबन्धाभिधानमाश्रीयतामुत संबन्ध्येवार्थलभ्यतद्विशिष्टोऽभिधीयतामिति । तदुच्यते ।

प्राक्प्रतीतैकसंबन्धिविशिष्टेऽभिहिते परे ।
संबन्धिन्येव संबन्धः प्रतीत इति नोच्यते ॥

---

१ संबन्धी चासाविति पाठो युक्तः ।

यत्तु सिद्धे विशेष्ये न पश्चात्संबन्धप्रत्ययेन कार्यमिति । सत्यं नास्ति। विनाऽपि तु तेन नान्तरीयकत्वात्प्रतीयत इति किं क्रियताम् । यच्च भावप्रत्ययेनाभिधानादस्य मत्वर्थत्वमिति । अत्रापि ब्रूमः ।

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।
तदा गत्यन्तराभावात्संबन्धो वाच्य आश्रितः ॥

गोमतो भावो गोमत्त्वमिति हि—

यन्निमित्तमपेक्ष्यायं गोमच्छब्दः प्रवर्तते ।
स एव गोमतो भाव उच्यते त्वतलादिभिः ॥

तत्र यास्तावत्प्रातिपदिकार्थे विशेषणं गावस्तासां तद्वतः पुरुषादत्यन्तभेदाद्भावप्रत्ययेनाग्रहणम् । समवेतगुणग्राही हि भावप्रत्ययः । न चाऽन्योऽभिधीयमानस्तत्र गुणः संभवति, यो निमित्तभावाद्भाव इत्युच्येत। न च पुरुष एव तस्य भाव इत्येवं व्यपदेशभेदं लभते । तेन भावप्रत्ययः ' आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ' इत्यर्थप्राप्तं संबन्धमवलम्बते । निमित्तत्वमपि च तस्य वस्तुलक्षणमस्तीत्यभिधेयनिमित्तासंभवे तदपि तावद्गृह्यतामित्येवमाश्रीयते । तस्मादकारणमेतद्यौगिकानां संबन्धाभिधानशक्तिकल्पनायाम् ।

अतश्च दण्डिशब्देन संबन्ध्येवोच्यते यथा ।
तथैव योगिकैः शब्दैः पिङ्गाक्ष्यादिपदैरपि ।
संबन्धस्य च भावत्वं व्याख्येयं तेषु पूर्ववत् ।
बहुव्रीहेरतो द्रव्यमभिधेयं न तद्गुणः ॥

यदप्येकं हायनमस्य इत्यन्यपदार्थे षष्ठ्यर्थप्राधान्यात्संबन्धे बहुव्रीहिरिति । तत्राभिधीयते ॥

अभिधेयो बहुव्रीहेर्यद्यप्यस्येति कथ्यते ।
तथाऽपि प्रथमान्तेन तुल्योऽसौ संप्रतीयते ॥

यदि त्वन्यपदार्थः षठ्यन्त एव संबन्धी स्यात्ततो यथैव राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वाद्राजा पुरुषविशेषणं भवति, प्रथमान्तत्वाच्च पुरुषः प्रधानरूपेण समासार्थो भवति । एवमेव चित्रग्वादिशब्दैर्देवदत्तादिविशिष्टा गाव एव प्रतीयेरन् । न चित्रगोविशिष्टो देवदत्तादिः । तस्माच्चित्राणां गवामयमितीदृशेऽर्थे बहुव्रीहिर्वर्तते । यद्यप्यन्यथा विग्रहस्तथाऽप्युत्तरकालमीदृगर्थदर्शनादेवमेव विग्रहोऽपि कर्तव्यः । ततश्च संबन्धविशिष्टाभिर्गोभिर्देवदत्तादिर्विशिष्ट इति समासार्थो विज्ञायते । यथैव च राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यां

१ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८)।

प्रयुज्यमानायां संबन्धः प्रधानभूतोऽभिधीयते, कृते च समासे निवृत्तायां विभक्तौ पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्येकप्रयोगदृष्टार्थापरित्यागात्संबन्धाधिक्यस्य त्र सामीप्यावगतविशिष्टार्थप्रत्ययादेव सिद्धेर्न संबन्धपरः समासो भवति, एवमेव षष्ठ्यप्रयोगादेव बहुव्रीहावपि न संबन्धप्राधान्यम् । तच्च[1] न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्नाप्यन्यतरस्येत्यन्यपदार्थभूतद्रव्यप्राधान्याध्यवसानम् । स चान्यपदार्थः संबन्धी योग्यतावशेन जातिद्रव्यगुणक्रियाणामन्यतमः परिगृह्यते । तद्यथा ।

चित्रव्यक्तिरियं जातिर्द्रव्यं नानागुणं त्विदम् ।
गुणोऽनेकाश्रयः कश्चिदियं त्वेकाश्रया क्रिया ॥

सर्वत्र च योग्यत्वात्समानाधिकरणपदान्तरोपनीतोऽन्यपदार्थविशेषो गम्यते । तदिहैकं हायनमस्या इति जातेरनादित्वाद्य विशेषणं संभवतीति व्यक्तिराश्रीयते । ननु व्यक्तीनामानन्त्यव्यभिचाराभ्यामनभिधानमुक्तम् । नैष दोषः ॥

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।
शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥

यत्र तावज्जात्यैवान्यपदार्थ उपलक्ष्यते तत्र तयैवैकया सकृद्गृहीतयोपलक्षिता व्यक्तयो देशादिभिन्ना अप्यभिशस्यन्त इति सुज्ञानः संबन्धः । न च तदुपलक्षिताभ्योऽन्यत्र प्रयोग इत्यव्यभिचारः । यत्र तु व्यक्तिभिरेव व्यक्त्यन्तराणि विशेष्यन्ते तत्रापि मूलोपलक्षणं जातिरेवाभ्युपगम्यते । सर्वथा दूरमपि विशेषणमालायामनुवर्तमानायां प्रथमोपलक्षणस्याभेदात्संबन्धदर्शनमुपपत्स्यते । सर्वप्रथमसर्वान्त्ययोश्च शब्दार्थत्वम् । आन्तरालिकानां तु लक्षणासिद्धज्ञानत्वादनभिधेयत्वम् । अतश्च पिङ्गत्वाक्षित्वाभ्यां स्वव्यक्तयो गुणावयवात्मिका लक्ष्यन्ते । ताभिरवयवि द्रव्यमुपलक्ष्यते । तच्च समासार्थो भवति । स पुनः किमभिधेयो लाक्षणिक इति । प्राधान्येन प्रतीतेः सामानाधिकरण्यात् 'अनेकमन्यपदार्थे'[2] इति च स्मरणाद्देवतातद्धितमत्वर्थीयादिभिरिवाभिधीयत इति केचित् । अपरे त्वाहुः । युक्तं देवतातद्धितादावनन्यप्रयोजनत्वाच्छब्दाधिक्याच्चान्यपदार्थाभिधानम् । न त्र तत्र प्रातिपदिकार्थेन सोऽर्थः शक्यो लक्षयितुम् । व्यभिचारात् । केवलाच्च प्रातिपदिकादप्रतीतेः । बहुव्रीहौ तु पूर्वोत्तरयोः पदयोर्विद्यमानस्वार्थत्वादन्यस्य चाभ्यधिकस्य शब्दावयवस्याभावात्पिङ्गत्वाक्षित्वाभ्यामेव च द्रव्यप्रत्ययसिद्धेर्न शक्यमभिधेयत्वं कल्पयितुमिति । न त्वेतद्व्यापित्वेन शक्यमाश्रयितुम् । कर्मधारये ह्येतद्व्यापित्वेन स्यात्सर्वथा लक्षणानिमित्तोपपत्तेः । इह तु चित्रगुरित्येवमादिषु चित्रगोशब्द-

१ तच्च नेत्यत्र न चेति पाठान्तरं । २ (पा० सू० २—२—२४) ।

विस्पष्टे क्रयसंबन्धे गम्यमाने संशय इति । उच्यते । इह हि गुणमरुणिमानममूर्तं सन्तं क्रियायाः करणमिति शब्द उपदिशति । यत्करणाभिधायिन्या तृतीयाविभक्त्या संयुज्य निर्दिशति, अरुणयेति । न चामूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं भवितुमर्हति । अतोऽसंबन्धं क्रीणालिनाऽरुणगुणस्यावगच्छामः । न चाशकनीयमर्थं प्रमाणभूतः शब्दोऽभिधास्यतीत्येवं प्रकल्पना कदाचिदुपद्येतापि । केनचित्प्रकारेण संबन्ध

योरत्यन्तव्यतिरिक्तार्थाभिधायित्वाद्देवदत्तादिशब्दैश्च न श्रुत्या लक्षणया वा सामानाधिकरण्यमवकल्पते । प्रागपि च देवदत्तादिशब्दादन्यपदार्थप्रतीतेर्न वाक्यार्थत्वकल्पना । न च केवलं समासवेलायां यौ पदार्थाववधारितौ तौ देवताद्यर्थसंबन्धिनौ, यतो वाक्यार्थो देवदत्तः स्यात् । तस्मादवश्यं प्रतीतेः स्मरणाच्चान्यपदार्थोऽस्य वाच्य इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं च प्राधान्यमविरुद्धं भविष्यति । अतश्चैवमादिषु बहुव्रीहेरन्यपदार्थाभिधानशक्तिर्दृष्टेति यत्रापि कथंचिल्लक्षणा संभवति तत्रापि पूर्वक्लृप्तशक्त्यनपायादभिधेयत्वमेवाध्यवसीयते । तस्मादुपपन्नं पिङ्गाक्ष्यादीनां द्रव्यवचनत्वम् । यत्त्वेकहायनीति वयोवचन इति । तदनुपपन्नम् । वयसो लक्षणयाऽवगतेः । उक्षादिशब्दानां हि वयोवचनत्वम् । एकहायन्यादिशब्दाः पुनः कालविशेषयुक्तद्रव्यवचनाः सन्तो वयो लक्षयन्तः प्रवर्तन्ते । न ह्येकं हायनमस्या इत्येवं वयो निर्दिश्यते । किं तर्हि । द्रव्यम् । तस्य ह्येकं हायनं जातस्य न वयसः । तस्मादुभाभ्यामप्येताभ्यामात्मैकदेशोपात्तगुणविशिष्टद्रव्यप्रत्यायनादुपपन्नोऽयं संशयः किमरुणिमा कृत्स्नप्रकरणगतक्रयाङ्गद्रव्यशेषत्वेन निविशते । अथवा समानवाक्यस्थाख्यातपदप्रत्यायितक्रय एवैकहायन्यामिति । अत्राप्युद्धननादिवदाक्षेपः । संयुक्तश्रवणादसार्वत्रिकत्वे प्राप्ते तं परिहरति । एष गुणः क्रयेणैकहायन्या वा समानवाक्योपादानात्संबध्येत । तत्र तावत्कारकविभक्तिनिर्देशादनाशङ्कनीयतरे सति द्रव्यसंबन्धे, क्रयसंबन्धः श्रुतिबलीयस्त्वाद्भवेत् । न चासावमूर्तत्वान्निष्क्रियस्य गुणस्योपपद्यते । यदि त्वशक्त्या पुनर्द्रव्ये संबन्ध आश्रीयते तत्राप्येकहायन्याम् 'एकशब्दो परार्थवत्'[1] इत्येवं क्रयारुणिमानौ प्राति वैरूप्यं स्यात् । भिन्नविभक्त्यर्थयोगश्चासन्नभ्युपगन्तव्यः । क्रियासंबन्धस्य कारकविभक्तिसाध्यत्वात्, गुणसंबधस्य च षष्ठ्यधीनत्वात् । अतश्च वाक्यगतेन संबन्धिना योग्यत्वाभावादसंबध्यमानः प्रकरणिना गृहीतः सर्वार्थं स्यादित्याशङ्क्यते । तेन तर्ह्ययमेवार्थो निश्चीयत इति क्रयसंबन्धो नाऽऽशङ्कितव्यस्तदर्थमाह—न चाशकनीयमर्थं प्रमाणभूतः शब्दोऽभिधास्यतीति । यदेतत्समानवाक्योपादानं करणविभक्तिनिर्देशश्चैतेनापि क्रयैकहायनीविशेषणत्व-

---

1 (अ० १ पा० ४ अ० ५ सू० ८)

इति वचनप्रामाण्यप्रकारान्वेषणे बुद्धिर्भवति । तद्यदि परं विचारयन्तः क्रियासंबन्धसामर्थ्यमवगमिष्यामः—एकवाक्यतया क्रय एवारुणिमानं निवेशयिष्यामः । अथ त्वप्रमाद्यद्भिरन्विष्यमाणो न कथंचन संबन्ध उपपत्स्यते, ततो वाक्यभेदमभ्युपगम्य प्रकरणधर्ममेनमध्यवस्यामः । तस्मादवश्यं विचारणीयमेतदिति । किं तावत्प्राप्तम् । कृत्स्ने प्रकरणे निवेशः । कस्मात् । संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च । ननु प्रकरणाद्वाक्यं

बुद्धिर्दृढा जायते । तेन शब्दप्रामाण्याद्वस्तुविसंवादाच्च किं समञ्जसं किमसमञ्जसमिति जायते संदेहः । तत्र प्राथम्याच्छब्दानुरोधेन तावत्क्रियासंबन्धमुपन्यस्यति । वैदिकशब्दस्यातिभाराभावात् । तत्र विनियोगबलेनास्य वस्तुसामर्थ्यसद्भावान्वेषणे यतिष्यामहे । तद्यदि केनचित्प्रकारेणोपपत्स्यते ततः क्रय एव निवेशमङ्गीकरिष्यामः । अथ तु न कथंचनोपपत्स्यते ततो वाक्यभेदमभ्युपगम्य प्रकरणधर्ममेनमध्यवस्यामः । न चात्र वाक्यभेदः प्रत्ययाद्यन्यतमावृत्तिलक्षणः । कस्तर्हि, विभागरूपः । क्रयवाक्यस्य भेदं विभागलक्षणमभ्युपगम्येत्यर्थः ।

यद्वा भिद्यत इत्येवं घञ्ज्ञयं कर्मकर्तरि ।
अरुणाशब्द एवं च भेदो वाक्यस्य गम्यते ।

पृथक्भवद्वाक्यं भेदयतीति वाक्यभेदः । तादृशं चाभ्युपगम्य प्रकरणधर्माध्यवसानम् । एतदुक्तं भवति यावच्छ्रुतिवाक्ये व्याप्रियेते तावत्प्रकरणधर्मत्वं नास्ति । यदा तु वस्तुविसंवादाद्विहतशक्तिनी ते निर्व्यापारे भविष्यतस्तदा प्रकरणविनियोग इति । किं तावत्प्राप्तमत आह—

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति । श्रुतिवाक्ययोश्च तावदसामर्थ्येनौदासीन्यात् । कथं पुनर्गुणस्याक्रियात्मकस्य सतः प्रकरणेन ग्रहणम् । उच्यते नैवात्र प्रकरणं ग्राहकत्वेनेष्टम् । कथं तर्हि । अरुणयेत्यत्र पदे या तृतीया तया करणानि प्रकरणलभ्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनानि सोमप्रभृतीन्यनूद्यारुणप्रातिपदिकार्थो विधीयते ।

अतश्च पदमेवैतद्वाक्येनैवं विभज्यते ।
या व्यक्तिः करणत्वेन चोदितापूर्वसाधनम् ॥

१ (अ० ३ पा० १ अ० ४ सू० ८) । २ कथं पुनरिति—इतिकर्तव्यसाकाङ्क्षात्मकेन प्रकरणेन गृह्यमाणमितिकर्तव्यतारूपमेव स्यात् । क्रियाया एव च करणानुग्राहकत्वरूपेतिकर्तव्यतात्वादक्रियारूपस्यारुणिम्नः प्रकरणेन विनियोग इति शङ्काशयः । ३ ग्राहकत्वेन—विनियोजकत्वेन ।

बलीयो भवतीत्येकवाक्यत्वादरुणिमा क्रयेण संभन्त्स्यत इति । नैतदेव-मवगम्यते । न हि वचनशतेनाप्यनारभ्योऽर्थः शक्यो विधातुम् । यो हि ब्रूयादुदकेन दग्धव्यमग्निना क्लेदयितव्यमिति, किं स वचनमयो-जनसामञ्जस्यमश्नुवीत । न चामूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनमुपपद्यते । तस्मादरुणया क्रीणातीति संबन्धाभावादेकवाक्यता न भवतीति । ननु नैवायं गुणवचनः । किं तर्हि । द्रव्यवचनः । कुतः । स्त्रीलिङ्ग-संबन्धात् । द्रव्यविशेषा ह्येते स्त्री पुमान् नपुंसकमिति । स्त्रियां यत्प्रा-

---

तया तत्साधयेन्नित्यमरुणत्वविशिष्टया ।
एवं चेदरुणं कार्यं करणं यद्गृहाद्यपि ॥
तस्मात्सर्वकरणान्यरुणीकर्तव्यानि ।
यत्पुनर्यजमानादि विहितं कारकान्तरम् ।
न तस्यायं गुणः शेषः सर्वार्थोऽप्यवधारितः ॥

यदुच्यते गुणवचनत्वादरुणाशब्दः क्रीणातिना न संबध्यत इति तदाक्षिपन्नाह— **ननु नैवायं गुणवचन** इति । रूपरसादिशब्दाः केवलगुणवचनाः । तथा हि । यदा तेषां द्रव्येषु प्रयोगस्तदा न मत्वर्थीयेन विना प्रवर्तन्ते । ये पुनः शुक्लारुणादिशब्दास्ते कदाचिदेव षष्ठ्यन्तद्रव्यपदसंनिधानाद्भावप्रत्ययरहिता गुणेषु वर्तन्ते । पटस्य शुक्ल इति । नित्यं गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाः । तथा चान्तरेणापि मत्वर्थीयं द्रव्यसामानाधि-करण्यं प्रतिपद्यन्ते । यथा शुक्लः पटोऽरुणो घट इति । ननु च मतुब्लोपाम्नानादेषामेवं वृत्तिर्भविष्यति । नैतदेवम् ।

शब्दानां न हि लोपेन वाच्योऽर्थः प्रतिपाद्यते ।
तस्मादुभयसामर्थ्यमेवं तत्रावगम्यते ॥

यथैव क्विबन्ताधुनादिषु प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्येकमुभयार्थाभिधानसामर्थ्यं सदेव लोपद्वारेणान्वाख्यायते तथैवात्र प्रातिपदिकमेव मत्वर्थमप्युपादातुं समर्थमिति मतुब्लो-पाम्नानम् । लक्षणयेति चेत् । न । क्विबन्तादिवदेव मुख्यरूपप्रतीतेः । न च लक्षणासु शास्त्रेणान्वाख्यानं क्रियते । रूपादीनामपि च लक्षणोपपत्तेर्मतुपा विना वृत्तिः स्यात् । चन्दनस्य गन्ध इतिवच्चान्तरेण भावप्रत्ययं गोररुण इत्यपि प्रयोगः स्यात् । यथा च गन्धत्वमित्युक्ते चन्दनादिसंबन्धमपास्य तद्विशेषाणां गन्धत्वसंबन्धो भवति । एवमरु-णत्वमित्यपि द्रव्यसंबन्धो न स्यात् । रूपादिशब्दवदेव चारुणादेरपि द्रव्यसामानाधि-

---

१ 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इति वार्तिकादिति शेषः ।

तिपदिकं वर्तते तस्मात्स्त्रीप्रत्ययो भवतीति स्त्रीप्रत्ययं चारुणयेत्युपलभामहे। तस्माद्द्रव्यवचनोऽरुणाशब्द इति । तदेतदपेशलम्। तदेव हि द्रव्यमरुणिम्ना परिच्छिद्यमानमरुणाशब्दाभिधानीयतां लभते। तदेवान्यगुणकं नारुणाशब्दः शक्नोत्यभिवदितुम्। अरुणिमानमेष शब्दो न व्यभिचरति। व्यभिचरति पुनर्द्रव्यम्। अव्यभिचारि च कारणं कारणवता-

---

करण्यं न स्यात् । यो हि मन्यते लक्षणयाऽरुणादिषु सामानाधिकरण्यमिति तस्य रूपादिष्वपि तथैव स्यादरुणत्वादिषु वा । न हि ते किंचिदप्यधिकं वदन्ति। एतेनारुणत्वादिभ्यो मतुब्लोपप्रसक्तिर्व्याख्याता । किं च ।

लिङ्गसंख्यादिसंबन्धो गुणानां न च विद्यते ।
तद्योगादपि शुक्लादेर्द्रव्यवाचित्वमिष्यते ॥

ननु 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इत्येवं सेत्स्यति। न। रूपादिशुक्लत्वादिष्वपि प्रसङ्गात् । अपि च। गुणवचन इति न गुणाभिधानमात्रेणोच्यते । किं तर्हि। गुणमुक्त्वा यो द्रव्ये वर्तते । न ह्यन्यथा वचनशब्दः प्रयुज्यते। वचनमेव[1] स्वरूपं शब्दस्येत्येवं गुणशब्देनैव व्यवहारासिद्धेः। अत एव रूपादीनामग्रहणम्। एतेन मतुब्लोपवाक्यं व्याख्यातम् । तस्माद्द्रव्यवचनोऽरुणाशब्दः, तस्य च कारकत्वाभिधानोपपत्तेरेकवाक्यत्वासिद्धिः । अतो न सर्वधर्मत्वमिति । तदेतदपेशलमिति । आकृत्यधिकरणोक्त[2]न्यायविसंवादादशोभनमित्यभिप्रायम् । तथा हि ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यं कदाचिन्न मुञ्चति ।
स एव तस्य वाच्योऽर्थो गुणं चैष न मुञ्चति ॥

एकान्तद्रव्यसंबन्धिनि तावद्गुणे विशेषणत्वात्पूर्वतरमभिहिते तत्संबन्धादेव प्रतीयमानस्य द्रव्यस्य न शक्यं वाच्यत्वं कल्पयितुमित्युक्तम् ।

व्यभिचाराच्च न द्रव्यस्वरूपं वाच्यमिष्यते ।
तद्गुणेऽन्यत्र वृत्तेश्च निवृत्तेश्चागुणात्ततः ॥

ननु गुणान्तरोत्पत्तिकालेऽन्यदेव द्रव्यमिति न व्यभिचरेत् ।

न तावदयमेकान्तः कार्यद्रव्यान्तरोद्भवः ।
स्थितेऽपि हि भवत्येव द्रव्ये किंचिद्गुणान्तरम् ॥

येषां[3] तावत्कार्यद्रव्याण्येव घटादीनि पच्यन्ते यथा पैठराणां[4] तन्मतेनाभेद एव ।

---

१ वचनमेव—अभिधानमेव। २ (अ० १ पा० ३ अ० ९)। ३ येषां—नैयायिकानामित्यर्थः। ४ पैठराणां—पिठरपाकवादिनाम्।

मिष्टम् । अतोऽस्य गुणः स्वार्थ इति गम्यते । तदस्य प्रत्यक्षतो गुण-वचनता गम्यते । स्त्रीप्रत्ययदर्शनात्तु नूनमरुणाप्रातिपदिकं द्रव्यवच-नमित्यनुमानम् । प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयः । तस्माद्गुणवचनः । कथं

पैलूकानामपि तु परमाणुषु व्यभिचारः । यादृशं त्वस्माभिर्द्रव्यमभिहितं तादृशस्य सर्वत्र गुणमात्रमेव भिद्यते न स्वरूपम् । यानि च घटादीनि द्रव्यान्तरेण गैरिकादिना रक्तानि संयुक्तसमवेतगुणद्वारेणारुणादिशब्दैरभिधीयन्ते, तत्रैकस्यैव द्रव्यस्यानेकनीलपीतादि-शब्दविषयत्वापत्तेः स्पष्टं व्यभिचारित्वम् । अतश्चाऽऽकृतिव्यवहाराद्दूरेण स्थूलतरोऽ-यमित्यपेशलता । मतुब्लोपश्चात्यन्तानिरूढलक्षणावशादन्वाख्यायते । यत्तु मुख्यप्रत्यया-न्नैवमिति । तत्रोच्यते ।

गौणत्वं यो वदेदत्र स एवमनुयुज्यते ।
संनिकृष्टाभिधेयार्थलक्षणायां न दुष्टता ॥

अग्निर्माणवक इत्यत्राग्निमाणवकयोरत्यन्तभेदात्सादृश्येन शब्दः प्रवर्तमानः प्रत्यय-वैलक्षण्यान्नाभिधातेति सर्वेण ज्ञायते । ये तु जातिगुणवचना भूत्वा द्रव्यं प्रत्याययन्ति तेषामभिधेयलक्ष्यमाणवस्तुनोर्विवेकाभावात्प्रतीतावप्यविवेकः स्थित एव । स कथं-चिदन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपुणैः परीक्षकैरपनीयत इति । लोकस्य तु मुख्यबुद्धिरेव । न च परीक्षकाणामनभिधेयत्वं वदतां लोकविरोधः । प्रतीतमात्रव्यवहारी हि लोकोऽभि-धानलक्षणाविवेकमकुर्वन्नुदासीनावस्थः सामान्यविशेषबाधादिसिद्ध्यर्थं परीक्षकैर्विवेकं क्रियमाणं न नानुमन्यते । तस्मादविरोधः । कथं न रूपादिशब्देष्वपि तल्लक्षणया मतु-ब्लोपः कथं वा लक्षणावृत्तिः शास्त्रेणान्वाख्यायत इति । अत्राभिधीयते ।

निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥

इह केषुचिदर्थेष्वभिधानवदेव लक्षणाशक्तिरप्यनादिकालप्रवृत्तत्वेन निरूढाः, यथा शुक्लादिषु । केषुचित्तु क्रियते यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति । केषु-चित्पुनः कर्तुमपि न शक्यते, यथा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु । कथं पुनरिहाविशिष्टे संबन्धे सति न लक्षणेति । तत्रोत्तरमभिधानवदिति । यथा भवतः समाने गुणशब्दत्वे शुक्लादीनां गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं न रूपादीनामेवं मम लक्षणेति । तत्रैतत्स्यात् । अभिधानशक्तिः स्वाभाविकी । लक्षणा तु न संबन्धादधिकं निमित्तमपेक्षत इति । उच्यते । यदृच्छाशब्दत्व एतदेवं स्यात् । तव तु शुक्लादीनां समवेतगुणद्वारेण द्रव्ये वृत्तिः ।

१ पैलूकानां—पीलुशब्दवाच्यपरमाणुषु पाकवादिनो वैशेषिकास्तेषामित्यर्थः ।

तत्त्वविशिष्टं रूपादिष्वपीति द्रव्ये वृत्तिप्रसङ्गः। तत्रावश्यं गुणगतः कश्चित्सामर्थ्यभेदोऽङ्गीकर्तव्यः। येन ते शब्दाः केचिदेव गुणिपरा भवन्ति, अन्ये गुणप्रधानाः। एवं लक्षणायामपि भविष्यति ॥

तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोऽभिधां प्रति ।
प्रत्येतव्यस्तथाऽर्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरः ॥

सत्यपि च फलानुमेये दृश्यमानार्थप्रत्यायनसामर्थ्ये, सत्यपि चास्माकमप्यदृष्टशक्तिगौरवतुल्यत्वे, अभिधेयमात्रप्रत्ययेन निवृत्तव्यापारे शब्देऽर्थप्रत्यये चाकृतार्थे सति कल्प्यमानत्वादर्थशक्तिः प्रमाणवती न शब्दशक्तिः। तेनादृष्टकल्पनातुल्यत्वेन पक्षयोस्तुल्यबलत्वम्। अतश्च रूपादीनां लक्षणाशक्त्यभावान्मतुपा विना न द्रव्ये वृत्तिः। तथा च 'रसादिभ्यश्च' इति प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं मतुन्नियमपुनः श्रुतिरमुमेवार्थं द्योतयति। न च रूपादिप्रत्ययेन न द्रव्यं प्रत्याय्यते गम्यते हि धूमादिनेवाग्निरविनाभावाद्द्रव्यम्। शब्दस्य त्वतत्परत्वाल्लक्षणानध्यवसानम्। प्रधानत्वाप्रधानत्वप्रतीतिस्तु द्रव्यगुणयोः स्वाभाविकी। नित्यं हि रूपादिषु स्वप्राधान्येनाभिधीयमानेषु द्रव्यं विशेषणत्वेनोच्यते शुक्लादिषु विशेष्यत्वेन। अत एव चानादिकालप्रसिद्धार्थत्वादस्या लक्षणाया मतुब्लोपाम्नानेनानुगमः। या त्वादिमती नात्यन्तप्रसिद्धा नासौ शास्त्रेणानुगम्यते। विनाऽपि चानुगमात्संबन्ध्यन्तरवशेन सा कदाचिदुपलभ्यते। तद्यथा मधुरो रसः स्निग्धः शीतो गुरुरिति स्निग्धशीतत्वादीनां गुणान्तरविशेषत्वान्न रसेन संबन्धोऽस्तीति रसलक्षितेन द्रव्येण संबध्यते। तस्माच्छक्तिपर्यनुयोगाभावान्मतुब्लोपभावाभावौ। एतेन भावप्रत्ययसदसद्भावसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यव्यवस्था व्याख्याता। शुक्लत्वादिशब्दाश्च भावप्रत्ययनिष्कृष्टविशेष्यभूतगुणवचनत्वाद्गन्धवदेव नित्यं वैयधिकरण्येन संबध्यन्ते।

एतावांस्तु विशेषोऽत्र यदत्रापि विशेषणम् ।
विशेष्य एव शुक्लत्वे शुक्लो द्रव्यविशेषणम् ॥
द्रव्योपसर्जनीभूतः स्वप्रातिपदिके स्थितः ।
तादृग्निष्कृष्यते द्रव्यात्पश्चात्तु त्वतलादिभिः ॥
तेनैतस्य द्विरूपत्वं गन्धादेरेकरूपता ।
तथा च शुक्ल इत्यस्य पुनरन्या द्विरूपता ॥
कदाचिद्गुणमेवाऽऽह गुणिनं लक्षयेत्क्वचित् ।
षष्ठ्यन्ततद्धितविभक्त्यन्तवाच्यद्रव्योपसर्जनः ॥

१ शक्तिकल्पनेति पाठान्तरम्। २ पा० सू० (५-२-९५) ३ शुक्लादिरूपादिशब्दयोरिति शेषः।

तर्हि स्त्रीप्रत्ययसंबन्धः। भवति हि गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता। यथा करुणा बुद्धिः, एवमरुणेति। गुणवचनश्चेत्क्रीणातिना न संबध्यते। तस्माद्वाक्यभेदं कृत्वा प्रकरणे सर्वस्मिन्नेव संनिवेश इति।

अथ यदि क्रीणातिना न संबध्यते तस्मिन्नेव वाक्य एकहायनीशब्देन संभन्त्स्यते, न भविष्यति वाक्यभेद इति। तन्न। केवलं हि गुणमरुणाशब्दोऽभिदधाति, न द्रव्यगुणौ। केवलं च द्रव्यमेकहायनीशब्दो न गुणसहितमिति तयोः संबन्धस्य वाचिकां षष्ठीमन्तरेण कथं संबन्धो गम्यते। आह। अन्तरेणापि षष्ठीमेकविभक्तिनिर्देशात्सामानाधिकरण्यमवगमिष्यामः। यथा नीलमुत्पलमिति। तदनुपपन्नम्[1]।

पटस्य शुक्ल इत्यत्र निष्कृष्टो गुण आश्रितः।
पटः शुक्ल इति त्वत्र द्रव्यलीनोऽभिधीयते॥

लिङ्गसंख्यादिसंबन्धः स्वाश्रयद्वारेण पूर्ववदेवोपपत्स्यते। तथा गुणवचनशब्दश्च द्रव्यप्राधान्ये वर्तते वैयाकरणानां गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्तमानत्वात्। न हि वैयाकरणानां वैशेषिकवद्गुणाः परिसंख्यायन्ते। किं तर्हि, अङ्गाङ्गिभावापेक्षया गुणगुणिव्यवहारः। शुक्लादिशब्दाश्चोपसर्जनीभूतमर्थं वदन्ति न रूपादिशब्दा इति लिङ्गसंख्यासंबन्धासंकरः। भाष्यकारेण त्वेतमेव परिहारं मनसि कृत्वोक्तं, **भवति हि गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता यथा** करुणाबुद्धिशब्दयोः। गन्धादिशब्दतुल्यावपि चैतौ प्रदर्शनमात्रविशेषादुदाहृतौ। एतदुक्तं भवति। येऽपि तावत्स्वप्रधानगुणवचनास्तेऽपि कथंचिल्लिङ्गसंख्याभ्यां युज्यन्ते किं पुनर्येषु द्रव्यप्राधान्यम्। एवमनया युक्त्याऽरुणेति गुणवचनः। **गुणवचनश्चेत्क्रीणातिना न संबध्यत** इत्युपसंहृते परः पुनराह—**अथ यदि क्रीणातिना न संबध्यते** तत एकहायन्या संबध्यतामिति। शक्यते हि गुणवचनस्य द्रव्यसंबन्धः कर्तुम्। सिद्धान्तवादी तु श्रुत्या क्रियासंबन्धावगमाद्द्रव्यसंबन्धो वाक्यलक्षणो दुर्बलत्वाद्बाध्यत इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह—**तन्न। केवलं हि गुणमिति।** द्विप्रकारो हि नाम शब्दानां संबन्धः सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा। तत्र यदोभाभ्यामुभयार्थोपादानं तदा सामानाधिकरण्यं भवति। षष्ठ्यन्तद्रव्यपदोच्चारणे तु वैयधिकरण्येन संबन्धः। तदिह केवलगुणगुणिवचनत्वादरुणैकहायनीशब्दयोः श्रुतिसामानाधिकरण्यं तावन्न विद्यते। नापि षष्ठीश्रुतिरस्ति[2]। तस्मात्तृतीयाश्रुतिबलीयस्त्वान्न द्रव्यगुणयोः संबन्ध इति। बलाबलकृतं संबन्धनिराकरणमवगम्याप्रमाणकृतत्वाभिप्रायेणायं ब्रवीतीति मत्वैकविभक्तियोगादित्याह। **तदनुपपन्नमिति**—बलाबलप्रदर्शनम्।

---

१ तदुपपन्नामिति पाठान्तरम्। २ तेन वैयधिकरण्येनाप्यन्वयो नोपपद्यत इति पूरणम्।

रूपादरुणाशब्दस्य गुणवचनता, कल्पनीयं त्वेकविभक्तिसंयोगादेकहायनीशब्दसंनिधानाच्च तदेकवाक्यतामभ्युपगम्यैकहानीशब्दसामानाधिकरण्यम् । न च लिङ्गाद्वाक्यं बलीयः । तस्मादसदेतत् । तत्रोच्यते । यदा केवलगुणवचनतायां शब्दः प्रवर्तमानो नान्येन संबन्धं लभते, तदाऽनुपदेशकत्वादानर्थक्यं मा भूदिति द्रव्यपरतामापद्यते । तस्यामवस्थायामेकविभक्तियुक्तेनैकहायनीशब्देन संनिहितेनैकवाक्यतामापद्यमानः समानाधिकरणो भवति । तथा च कृत्वा नीलमुत्पलमित्युपपद्यते । स चायमरुणाशब्दस्तस्यामवस्थायां वर्तते । न ह्यस्य स्वार्थमभिदधत इतो विच्छिन्नस्य प्रकरणेऽप्यर्थवत्ता । कुतः । येनैव हेतुना क्रीणातिना न संबध्यते, नामूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं भवतीति । न च क्रियासाधनैर्द्रव्यैः । न हि केवलगुणवचनः शक्नोति द्रव्यमभिधातुमिति । स एव हेतुः प्रकरणसंबन्धाभावेऽपि । तत्रापि संबध्यमानः क्रियाभिर्वा संबध्येत तत्साधनैर्वा द्रव्यैः । तच्चोभयमप्यनुपपन्नम् । अतोऽनर्थकत्वपरिजिहीर्षया संनिहितेनैकहायनीशब्देनारुणाशब्दः संबध्यते । नास्ति वाक्यभेदः । नैतदेवम् । न ह्ययमरुणाशब्द एकहायनीविशेषणं भवितुमर्हति । किं कारणम् । करणविभक्त्या तृतीयया समुच्चरितोऽयम् । तेनैतेन तृतीयाश्रुतिसामर्थ्यात्क्रियाविशेषणेन भवितव्यम् । कारकाणां हि क्रियया संबन्धो न द्रव्येणेति । स एष श्रुतिसामर्थ्यात्क्रियाविशेषणं वाक्यादेकहायनीविशेषणम् । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । तस्मान्नास्यैकहायनीसंबन्ध इति । ननु च गुणस्य क्रियासंबन्धाभावादविवक्षिता कारकविभक्तिरित्येकहायनीसंबन्धोऽध्यवसितः । एवमपि नोपपद्यते । यदि कारकाभिधानमविवक्षितमिति

प्रथमं तावत्स्वसामर्थ्येनारुणप्रातिपदिकस्य गुणवचनत्वं गम्यते । पदान्तरसंनिधानाच्च सामानाधिकरण्यमिति बलाबलम् । तत्राऽऽह ।

केवलारुणवाचित्वं लिङ्गाद्यद्यपि गम्यते ।
तथाऽप्यगतितो वाक्याल्लक्षणावृत्तिराश्रिता ॥

इदानीं तृतीयाश्रुतिबलीयस्त्वात्क्रियासंबन्धावबोधाद्द्रव्यसंबन्धबाधं दर्शयति । तत्राप्यगत्यैव प्रत्यवस्थानम् । ननु गुणस्य क्रियासंबन्धाभावादिति । तस्योत्तरं तृतीया-

---

१ रूपात्—सामर्थ्यात् ।

गुणशब्देनैतेन द्रव्यमभिधातुमिष्यते, तदा प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेक इति प्रथमा विभक्तिः प्राप्नोति। न हि तृतीयान्तस्तमभिसंबन्धं शक्नोति वक्तुम्। न चान्यथानुपपत्तिरित्यन्योऽस्यानुपपद्यमानोऽर्थः शक्यते कल्पयितुम्। यथाऽग्नौ तिष्ठति माणवक इत्युक्ते ज्वलनेऽनुपपद्यमानो नाश्वे गवि वा कल्प्यते। अग्निसमीपवचन एवाध्यवसीयते। तद्वदिहाप्यप्रथमान्तः शब्दो न कथंचिदप्यव्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे भवितुमर्हतीति। तस्मात्काममनर्थकोऽवगम्यतां नास्यैकहायनीसंबन्धोऽध्यवसातव्यः। आह। न ब्रूमो न कारकमरुणाशब्देनाभिधीयत इति। व्यक्तमरुणगुणविशिष्टमेतेन कारकमभिधीयते। कदाचित्तु किंचिद्विधित्सितं भवति, कदाचिदुपसर्जनीभूतोऽर्थो विधित्सितः प्रधानीभूतोऽनुवादः। तद्यथा दण्डीत्युपसर्जनीभूतदण्डकपुरुषप्रधानकः शब्दोऽवगम्यते। कदाचित्तु निर्ज्ञाते पुरुषे दण्डगुणविधानार्थमुच्चार्यते दण्डी प्रैषानन्वाह इति। यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति, इति। एवमिहापि यद्युपसर्जनभूतोऽरुणो गुणः, प्रधानभूतं कारकम्। तथाऽप्यनूदिते कारकेऽरुणगुणविधानार्थं वचनं युज्यते। तस्मादेकहायनीसंबन्ध उपपद्यते नास्ति वाक्यभेद इति। नैतत्सारम्। अत्र ह्येकहायनीक्रीणात्योरनवबुद्धं संबन्धं बोधयितुमयमेकहायनीशब्द उच्चरितः। स एष कथमिवारुणाशब्देन संबध्यते। तदेतदभिहितमपि पुनः पुनः पर्यनुयुज्यते। कथं पुनरेकहायनीशब्दस्य क्रीणातिनाऽरुणगुणेन च समाने समभिव्याहारे क्रीणातिना संबन्धोऽभ्युपगमनीयो न पुनरा-

---

नर्थक्यप्रसङ्गादिति। न ह्यगत्याऽनभिधेयोऽर्थः शक्यः प्रत्येतुम्। न चात्र लक्षणयाऽपि सक्तुद्वितीयावत्तृतीयाऽर्थवती। कारकसामान्यस्याप्यनिष्टत्वात्। परस्त्वाह—लिङ्गसंख्यावदाश्रयद्वारप्राप्तं कारकमनूद्य प्रातिपदिकार्थो विधास्यत इति। अस्ति ह्येतदपि दर्शनं यद्गुणशब्देभ्यो विनाऽपि कारकत्वेन कारकविशेषणत्वाद्द्वितीयादयो भवन्तीति। नैतत्सारमिति। यद्यपि कथंचिदरुणयेत्यस्यैकहायनीसंबन्धयोग्यत्वं तथाऽपि क्रियाक्षिप्तायामेकहायन्याम् 'ऐकशब्द्ये परार्थवत्' इत्येवमुभयसंबन्धाभावे बलीयसा क्रयसंबन्धेन गुणसंबन्धनिराकरणम्। नह्यत्र क्रियासंबन्धविभक्तिवद्गुणसंबन्धविभक्तिः षष्ठी

---

१ 'सक्तून् जुहोति' इत्यत्रेति शेषः। २ (अ० १ पा० ४ अ० ५ सू० ८)। ३ क्रियासंबन्धविभक्तिः—कारकविभक्तिरित्यर्थः।

रुण्येनेति। शब्दप्रामाण्यात्। भवति हि क्रियासंबन्धस्य वाचिका विभक्तिरेकहायनीशब्दमनुनिविष्टा न तु गुणसंबन्धस्य वाचिका। का पुनः क्रियासंबन्धस्य वाचिका, का वा गुणसंबन्धस्येति। कारकलक्षणा। क्रियासंबन्धे विवक्षिते भवति द्वितीयादिः। अविवक्षिते पुनः कारके संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। पश्यामस्तु खलु तृतीयाम्। अतः क्रीणातिना संबन्धमभ्युपगच्छाम एकहायनीशब्दस्य, नारुणाशब्देनेति। कथं तर्हि भवत्यत्र संबन्धो नीलमुत्पलमिति। उच्यते। भवति, न तु श्रुतिलक्षणः, किं तु वाक्यलक्षणः। उत्पलशब्दसंनिधाने तदपेक्षी नीलशब्दस्तेनैकवाक्यतामभ्युपगच्छन्नाजहत्स्वार्थवृत्तिरुत्पलविशेषाभिधानपर उच्चार्यमाणः संबन्धमभ्युपैति।

नन्विहापि वाक्यलक्षणस्तद्वदेवारुणिम्ना समं संबन्ध एकहायन्या युज्यते। नेति ब्रूमः। श्रुतिर्हि वाक्याद्बलीयसी श्रुतिश्चास्याः क्रियासंबन्धमाह न गुणसंबन्धम्। यदि पुनः श्रुतिसामर्थ्यात्क्रियासंबन्धोऽभ्युपगम्येत, एकवाक्यत्वादपि गुणसंबन्धः। नैवं शक्यम्। यो ह्यन्येन सह संबन्धुमुच्चार्यते न तत्समीपगतोऽप्यन्यस्तेन सह संबन्धुमर्हति। यथा भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति भार्याविशेषणार्थमुच्चार्यमाणो राजशब्दो न पुरुषेण संबध्यते। तद्वदिह क्रियाविशेषणार्थमुच्चार्यमाण एकहायनीशब्दो नारुणाशब्देन संबन्धमर्हति। आह। सत्यमेवमेतत्। असत्यामाकाङ्क्षायामानन्तर्यमकार-

---

दृश्यते। नीलोत्पले तु श्रुतिविरोधाभावाद्वाक्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्यत इति वैषम्यम्। ये तु सामानाधिकरण्यविकल्पास्तान् 'नियमो वैकार्थ्ये हि' इत्यत्र षष्ठान्त्याधिकरणसूत्रे सर्वानेव वक्ष्यामः। सर्वथा लाक्षणिकं सामानाधिकरण्यमिति दुर्बलम्। न च कारकविशेषणत्वाद्गुणानां कारकविभक्तिः। किं तर्हि, कारकत्वादेवेति, । एतदपि पश्वेकत्वविवक्षाधिकरणे वक्ष्यते। आह। सत्यमेवमेतदिति। पुनरपि श्रुतिविरोधपरिहारार्थमेव यतते। कथम्।

तन्त्रेणोभयसंबन्धे विरोधित्वं प्रसज्यते।
प्रासङ्गिके त्विहैकस्मिन्नविरोधो भविष्यति ॥

(१ अ० ६ पा० ८ अ० १० सू० ३५।)

णम् । सर्वत्र तु बोधिते पदार्थे वाक्यार्थ उपपद्यते नान्यथा । सामान्य-वृत्ति हि पदं, विशेषवृत्ति वाक्यम् । सामान्येनाभिप्रवृत्तानां पदार्थानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः । तदेतदुक्तं तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्, इति । तत्र प्रत्यक्षतः पदार्थो, वाक्यार्थः पुनरानुमानिकः । तदेतदवगम्यताम् । केवलस्वार्थवृत्ति पदमनुपदेशकमिति पदान्तरेण संनिहितेनैकवाक्यत्वमभ्युपैति, नान्यथेति । तदिह यद्यप्येकहायनीशब्दः क्रीणातिना संबध्यमानः कृतार्थो न पदान्तरेण संबन्धमाकाङ्क्षति । अरुणाशब्दस्तु पदान्तरेण संबन्धमलभमानोऽनर्थक इत्येकहायनीशब्देनैकवाक्यतामभ्युपैति । ननूक्तं क्रियासंबन्धार्थो नारुणासंबन्धार्थ इति । आह । अरुणाशब्दस्याऽऽनर्थक्यपरिहारायोभयसंबन्धार्थ इति वदामः । अन्यार्थमपि कृतमन्यार्थमपि शक्नोति कर्तुम् । तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च । एवमिहापि क्रयसंबन्धार्थमेकहायनीशब्द उच्चार्यमाणोऽरुणाशब्देन सह संभन्त्स्यते न किंचिद्दुष्यति । तस्मान्न वाक्यभेद इति । नैतदस्ति । यद्यप्ययमरुणाशब्दोऽनर्थको मा भूदित्येकहायन्या संबध्येत, तथाऽपि सर्वस्मिन्प्रकरणे निवेष्टुमर्हति । न चैनं सोमं क्रीणाति इत्येष शब्दः

सर्वत्र तु बोधिते पदार्थ इति कोऽयमुपन्यासः । उच्यते ।

सर्वथा बाधिता तावत्पदार्थानां स्वतन्त्रता ।
तेनानेकोऽपि संबन्धः कल्प्यमानो न दुष्यति ॥

अरुणाशब्दस्तावदवश्यमेव केनचिद्गुणिना संबन्धनीयः । एकहायनीशब्दस्यापि क्रियासंबन्धात्स्वातन्त्र्यमपनीतम् । तत्र पदान्तरसंबन्धेऽपि सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेतिवत्तस्य तावत्येव श्रुतिपीडेति । अतो गुणपदेनापि संबध्यतामिति । नैतदस्तीति—अभ्युपेत्य द्रव्यगुणसंबन्धम् । [4]यागगतद्रव्यसंबन्धनिराकरणात्क्रीणातेर्विध्यनुवादयौगपद्याश्रयणविरोधः । यत्र तु क्रियाविशेषणानि सर्वाणि भवन्ति तत्र विशिष्टविधानादक्लेशो भवति । यत्र तु क्रिया विधीयते द्रव्यस्य च किंचित्तत्र प्रत्ययावृत्तिलक्षणं वाक्यभेदमभ्युपेत्य नियमाभावो भवतीत्युच्यते । विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति । न च विधीयमानावस्थः क्रयः प्रसिद्ध इति प्रकरणगतैकहायनीमात्रसंबन्धप्रसङ्गः । कतमा पुनरन्या

---

१ (अ० १ पा० १ अ० ७ सू० २५) । २ प्रत्यक्षादिभिरिति पा० । ३ बाधित इति पा० । ४ याग इत्यत्र क्रय इति पाठ उचितः । ५ क्रीणातेः प्राक्, नवर्णस्य, अन्यथेति पदस्य वा पूर्वे शेषोऽपेक्षितः ।

शक्नोति विशेष्टुम् । न ह्ययं विशेषणत्वेनोच्चार्यते, किं तर्हि । अपूर्वोऽयं विधीयते ।

नन्वपूर्वोऽपि विधीयमान एकहायनीशब्दवदितरेण संभन्त्स्यते । कथम् । प्रयोजनाय ह्युच्चार्यमाणः शब्दो येनार्थस्तस्मै तावत्प्रयोजनायावकल्प्यते । संनिहितश्च बुद्धौ भवति । तेन बुद्धौ संनिहितेन शक्यते साकाङ्क्षः शब्दः संबन्धयितुमिति । नैतदेवम् । यो ह्यसंबध्यमानोऽनर्थको भवति स संबध्यते नान्यः ।

कुत एतत् । संबध्यमाने हि सामान्यं विशेषेऽवस्थाप्येत । तत्र वाक्येन श्रुतिः पीडिता स्यात् । न चायमसंबध्यमानः क्रीणातिनाऽनर्थको भवति । प्रकरणगतैरभिसंभन्त्स्यते[1] ।

नन्वेतदुक्तं प्रकरणेऽप्यस्य संबन्धोऽनुपपन्न इति । नानुपपन्नः । एकस्मिन्वाक्येऽन्योऽर्थो विधीयमानो नान्येन संबध्यते वचनव्यक्तिभेदात् । अन्या हि वचनव्यक्तिर्विधीयमानस्य, अन्या गुणेन संबध्यमानस्य । अज्ञातवज्ज्ञाप्यते विधीयमानोऽर्थो ज्ञातवदनूद्यते गुणसंबन्धार्थम् । न च सकृदुच्चार्यमाणो ज्ञातवदज्ञातवच्च भवितुमर्हति । एकहायनीशब्दः क्रये

ज्योतिष्टोमप्रकरण एकहायनी । सर्वथा तावद्वाक्येन तस्यामपि गुणः प्राप्यते । यदि तु सा न विद्यते किं क्रियतां दक्षिणा तु वा काचिद्भविष्यति । अनूबन्ध्यायां वा । अथवोद्दिश्यमानत्वादविवक्षितलिङ्गसंख्यैकहायनमात्रग्रहणात्सवनीयाग्नीषोमीययोरप्येकहायनयोर्ग्रहणादनियमः । सदृशन्यायेषु वोदाहरणान्तरेष्वेव तद्भविष्यति । तद्यथा ' दशमुष्टीर्मिमीते '' इत्यत्र सोममानादन्येषामप्यङ्गेष्टिनिर्वापमुष्टीनां दशसंख्यत्वप्रसङ्गः । परः पुनरेकहायनीवैरूप्याभ्युपगमवादलब्धप्रसरः शङ्कते—नन्वपूर्वोऽपि विधीयमानो मनसि विपरिवर्तमानः प्रसङ्गादेव विशेष्यत इति । नैतदेवमित्युत्तरम् । यावद्यावद्धि पदार्थो विशेष्यते तावत्तावच्छ्रुतेः स्वरसभङ्गः । तेन सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेत्येवमेकेन केनचिद्विशेषितः परेणापि विशेष्यतामित्यभ्युपगन्तव्यम् । न चाऽऽनर्थक्यम् । प्रकरणेऽर्थवत्त्वात् । तत्राप्येवमेव संबन्ध इति चेत् । न । वाक्यान्तरप्राप्तद्रव्यानुवादेन गुणविधौ वैरूप्यप्रसङ्गाभावात् । भवत्पक्षेऽपि स्वरूपतः सोमं च प्रति क्रये विधीयमाने द्रव्यं च प्रति विशेषणत्वेनानूद्यमाने वैरूप्यं भवति । एवमेकहायन्यपि क्रयं गुणं च प्रति वैरूप्यान्नैव संबध्यते । पूर्वं त्वभ्युपेत्यवादमात्रेणाङ्गीकृतम् ।

1 प्रकरणगताभिरेकहायनीभिरिति पा० ।

विधीयमानोऽज्ञातवत्स्यात् । अरुणाशब्देन संबध्यमानश्च ज्ञातवत् । वाक्यभेदे पुनर्न दोषो भवति, प्रकरणे तु वाक्यान्तरैः क्रियाद्रव्यान्तराणि च प्राप्तानि । तैरिदं वाक्यान्तरविहितं संबध्यते । तत्रान्यस्मिन्विधीयतेऽन्यस्मिन्वाक्येऽनूद्यत इत्युपपन्नं भवति । तस्मात्, संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वस्मिन्प्रकरणे द्रव्येषु निवेश इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति । यत्रार्थैकत्वं श्रूयते द्रव्यगुणयोस्तत्र द्रव्यगुणावेकस्मिन्पदार्थे नियम्येयाताम् । कुतः । ऐककर्म्यादेककार्यत्वात् । एकं हि कार्यं द्रव्यगुणयोः श्रूयते क्रयसंबन्धः । कथमेतदवगम्यते । एकवाक्यत्वात् । कथमेकवाक्यत्वम् । अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या इत्यपर्यवसितोऽर्थः साकाङ्क्षत्वादभिधातृप्रतिपत्त्रोः । सोमं क्रीणाति इति तु पर्यवस्यति । तयो-

---

तदिदानीं तत्रैव परस्य दुष्टाशा मा भूदिति निराक्रियते । तेनायमेव परमार्थः । कारकं विभक्त्याऽनूद्य प्रातिपदिकार्थो विधीयत इति । परे त्वविवक्षितकारकं गुणमात्रं प्रकरणयुक्तं प्रयोगवचनेनागृहीतम् ' आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ' इत्येवं द्रव्येष्ववतीर्णं सर्वार्थं मन्यन्ते । तत्तु प्रकरणेनानितिकर्तव्यतात्मकगुणग्रहणाभावादानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य च क्रयाङ्गैकहायन्यामुपपन्नतरत्वेन पूर्वपक्षमूलाभावप्रसङ्गादुपेक्षणीयम् । तस्मात्पूर्वेणैव न्यायेन कृत्स्ने प्रकरणे निवेश इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

यत्र द्रव्यगुणैकार्थ्यं श्रवणादेव गम्यते ।
अन्योन्यानियमस्तत्र तयोः स्थाल्यादिवद्भवेत् ॥

अर्थैकत्वेति—वाक्यविशेषोपलक्षणम् । ऐककर्म्यादिति—पुनस्तदेव हेतुत्वेनोपदिष्टम् । अथवा वाक्यार्थैकत्वे यत्रैकवाक्यता संभवतीत्यर्थः । तत्र सर्वविशेषणविशिष्टैकभावनाविधिः । तादृशीं कृत्वा कृतार्थो भवतीति परिग्रहात्सर्वानियमो भवति । यथा देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्युक्ते सर्वेषामेकपाकविषयत्वम् । एवमिहापि केवलयोस्तावद्द्रव्यगुणयोरनुष्ठानमेव नास्तीति न विधीयते । क्रियान्तरसंबन्धमपि क्रीणातेः परः प्रत्ययो न शक्नोति कर्तुम् । द्रव्यसंबन्धे तु सर्वत्र विधीनामेव शक्त्यभावः । सर्वत्र हि भावनातद्विशेषणार्थातिरिक्तेऽर्थे विधिव्यापारो नास्तीत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यामः । तृतीयानिर्देशाच्च द्वयोरप्यरुणैकहायन्योः परस्परमनपेक्ष्य स्वसाध्यक्रियामात्रापेक्षिणोर्वाक्येन तद्विशेषक्रयसंबन्धो विज्ञायते । कुतः ।

---

१ (१ अ० ३ पा १ अ० ९ सू १८) २ प्रकरणेन—इतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकेनेत्यर्थः ।

कारकं ह्युच्यते कुर्वन्नाक्रियां तत्करोति च ।
तस्मान्न द्रव्यसंबन्धः कारकस्यास्ति कस्यचित् ॥
निष्पन्नत्वाविशेषाच्च नापेक्षैषां परस्परम् ।
गुणा[1]नां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वतः ॥
न चाप्यन्योन्यसंबन्धे विधिरेषां प्रवर्तते ।
तदधीना वयं चेति क्रियासंबन्धकल्पना ॥
क्रियाऽपि न विना कैश्चित्साध्यते कारकैः क्वचित् ।
भूतभव्यवशत्वेन क्रियाकारकसंगतिः ॥
यथा च द्रव्यमिच्छन्ति साधकत्वेन कर्मणाम् ।
तथा गुणमपीत्येवं नाऽऽरुण्यस्यान्यसंगतिः ॥

यथैव द्रव्येण विना क्रियानुपपत्तेरेकहायनीं क्रयो गृह्णाति—

तथा गुणविशेषेण द्रव्यं यावदलक्षितम् ।
तावत्तेन क्रियासिद्धिर्नास्त्यतोऽपेक्ष्यते गुणः ॥

तस्मात्सोऽपि क्रियाङ्गमिति । तथा च '[2] द्रव्यगुणसंस्कारेषु ' इति गुणग्रहणं कृतम् । ननु नान्त[3]रीयकत्वाद्द्रव्यग्रहणे गुणानुष्ठानात्पृथक्प्रयत्नाभावान्न द्रव्यवद्गुणापेक्षा युक्ता । तथा हि ।

न द्रव्यमनुपादाय प्रवृत्तिः कर्मणीष्यते ।
पूर्वं द्रव्ये गृहीते तु तद्गुणोऽप्यनुवर्तते ॥

उच्यते ।

कर्मण्यपि कृते पूर्वं न द्रव्येण प्रयोजनम् ।
द्रव्याकाङ्क्षाऽथ पूर्वं स्यात्सा गुणेऽपि प्रतीयताम् ॥

यथैव हि त्वयोक्तं द्रव्यग्रहणेनैव गुणोऽपि कश्चिद्गृहीत एवेति न पृथगुपादानं प्रयोजयति तथा क्रियोपादानेऽपि यत्किंचिद्द्रव्यमुपात्तमिति नापेक्षितव्यम् । अथ तु प्रागुपादानाद्द्रव्यविशेषापेक्षा भवति तदितरत्रापि प्राग्द्रव्योपादानाद्भवत्येवापेक्षा किंगुणकं द्रव्यं गृह्णामीति । सर्वथा त्वेतावानत्र विशेषः । प्रज्ञानोत्तरकालमपि क्रियायां द्रव्यं व्यापार्यते । गुणस्तु प्रज्ञानान्न पृथग् द्रव्यव्यतिरेकेण व्याप्रियते । तावतैव चरितार्थत्वात् । न च तथा व्यापृतस्याव्यापृतत्वम् । अनेकप्रकारत्वाद्व्यापाराणाम् । परिच्छेदकाले त्वस्याधिकव्यापारत्वं विविच्यते । तथा हि ।

---

१ गुणानां—कारकाणामित्यर्थः । २ (अ० ३ पा० १ अ० ३ सू० ३) । ३ यद्विना यन्नोपपद्यते तत्तस्य नान्तरीयकमित्युच्यते ।

द्रव्येण साधनीयेयमिति ज्ञाता यदा क्रिया।
कीदृशेनेत्यपेक्षाऽस्या गुणेऽप्युत्पद्यते तदा॥

तेनात्र यदि तावद्वेद एव कंचिद्विशेषं दास्यति ततस्तेनेत्यवधारयिष्यते। यदि तु न दास्यति ततोऽर्थाक्षिप्त एव यः कश्चित्प्रमाणवान्भविष्यतीत्यवगमे सति विधीयमानस्यारुणादेरङ्गत्वं भवति। सर्वत्र च शब्दादचोदितेऽर्थे'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्' इत्येवमज्ञानसंशयव्युदास इष्टः। तदिहारुणत्वेन क्रियां साधयेदिति विस्पष्टे चोदिते शब्दान्तराणामध्याहारादीनामभावाद्यथा शक्नुयादित्युपबन्धे सति तत्साधनभूतं द्रव्यं परिच्छिन्दतेत्येतावदवधार्यते। कुतः।

गुणानामेवमात्मत्वं सर्वत्र ह्यवधारितम्।
नान्यथा निष्क्रियत्वाच्च विधेश्चैवमनुग्रहात्॥

क्रयगतस्तावद्विधिस्तृतीयोपनीतं कथंचिदरुणिमानं न मुञ्चति। स च नान्येन प्रकारेण तदङ्गतां भजते। न चैकस्वरूपैव सर्वेषां साधनता। न च स्वसमवायिन्येव केवला चलनात्मिका वा क्रिया सर्वत्रेष्यते। न च प्रधानक्रियायाः सर्वाण्येव साक्षात्साधनानि भवन्ति। अवान्तरव्यापाराधीनत्वात्संबन्धस्य। अरुणादीनां च योग्यत्वाद्द्रव्यपरिच्छेद एव स्वव्यापारो विज्ञायते। तत्रैषां कर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भविष्यति। तेनारुणपदादेतावदवगतं किंचिद्द्रव्यं परिच्छिन्दताऽरुणगुणेन क्रयः साधयितव्य इति। तथैकहायन्याऽप्यन्यथा साधनत्वासंभवात्केनचिद्गुणेन मे परिच्छेदः कर्तव्य इत्येतावदपेक्ष्यते। तत्र गुणो यत्किंचिद्द्रव्यपरिच्छेद्यमाश्रयत्वेनापेक्षितुमारभते। द्रव्यमपि यं कंचिद्गुणम्। उभयापेक्षालक्षणश्च संबन्धः शीघ्रं निर्वर्त्यते। न च द्रव्यान्तरगुणान्तराणामत्र वाक्ये सापेक्षत्वं प्रतीयते। तेन नष्टाश्वदग्धरथवद्विनाऽपि षष्ठ्याऽनयोरेव संबन्धः। संनिहितातिक्रमकारणाभावादप्येवमेव विज्ञायते। किं च।

क्रयश्चावगतद्रव्यगुणः[2] प्राधान्यसंमतः।
अनिच्छन्नश्रुतं कंचिद् गुणं द्रव्ये नियच्छति॥

यन्नाम गुणोऽन्यथानुपपत्तेरश्रुतं द्रव्यमानयति तत्क्रयः श्रुतैकहायनीद्रव्यकत्वान्न प्रतीच्छति। तथैकहायनी यं गुणमश्रुतमानयति तमपि क्रय एव श्रुतारुणिमगुणत्वान्नेच्छति। यदि ह्यसावनियतद्रव्यगुणः स्यात्ततो यत्किंचिदप्यानीयमानं सहेत। निरपेक्षद्रव्यगुणविशेषसंबन्धे नैव यथाचोदितः क्रय उभयाविशिष्टः क्रियते।

१ (अ० १ पा० ४ अ० १४ सू० २५)। २ अवगतद्रव्यगुण—इति। अवगतौ द्रव्यगुणौ यस्येति विग्रहः।

रेवं नैरुत्सुक्यात् । यद्येककार्यता किमिति विकल्पो न भवति (यदं· भिधीयते नियम्येयातामिति) । नैतदेवम् । एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति विकल्पधर्माणौ प्राप्नुत इत्ययुक्तोऽयं पर्यनुयोगः । कथम् । पर्यनुयोगो नाम स भवति, यः स्वपक्षं साधयति विपक्षस्य च प्रतीपमाचरति । न च विकल्पोऽस्मत्पक्षस्य प्रतीपमाचरति । क्रयेणारुणिमासंबन्ध इत्येष

अश्रुता च प्रधानस्य सत आवृत्तिरापद्येत । विकल्पे वा पुनर्विशिष्टविधिर्बा- ध्येत । प्रधानत्वादेव च गुणद्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरगुणान्तराक्षेपं क्रयणं निरुणद्धि । कांस्यभोजिन्यायेन वाऽमुख्योऽप्यनियमं वारयेत् । किमुत मुख्य एव सन् । न वाऽश्रुत- कल्पनया विनाऽनुपपत्तिः । श्रुतयोरेव परस्परसंबन्धेन परिपूर्णत्वात् । एवं च स्ववाक्यग- तमपि सामानाधिकरण्यं समर्थितं भविष्यति । न चात्र श्रुतिविरोधः । यथा वक्ष्यति । ' न श्रुतिर्ब्रूते वाक्यार्थो न ' इति । तथा हि ।

क्रयापेक्षित एवायं संबन्धः क्रियते पुनः ।
न चात्रानुगुणा वृत्तिर्दुर्बलाऽपि विरुध्यते ॥

क्रय एव हि द्रव्यं गृह्णन्नेवमपेक्षते को गुण एतत्परिच्छेत्स्यतीति । गुणमपि गृह्णन्न- पेक्षते किं द्रव्यमेतस्याऽऽश्रयो भविष्यतीति । तेनैव तयोः क्रयवशेनान्योन्यानुगुण्यं प्रतिपद्यमानयोरपि न परस्पराङ्गाङ्गित्वं भवति । यस्तु मन्यते परिच्छेदकत्वाद्गुणस्य द्रव्याङ्गत्वं प्रतीयत इति । स वक्तव्यो गुणस्यापि क्रयमन्यथा साधयितुमशक्नुवतो द्रव्यमाश्रयत्वं प्रतिपद्यमानमङ्गमिति । तस्मात्क्रयाङ्गभूतयोरेव नान्तरीयकः परस्परोप- कारो भवन्नङ्गत्वमापादयतीति द्रष्टव्यम् । यस्तु प्रकरणे निवेशं मन्यते तस्य केन गुणो विधीयत इति वक्तव्यम् । क्रयविधिना तावत्सह नैव संबन्ध इष्टः । प्रयोगवचनस्त्व- क्रियात्मकं दूरादुपेक्षते । न चारुणपदस्यैवं विधिशक्तिरस्ति । यद्यपि कारकत्वेन द्रव्याणि प्रतीयन्ते तथाऽपि तत्पदान्यविधायकान्येव । येऽपि तत्संबन्धिक्रियाविषया विधयस्तेऽपि पर्यवसिताः संप्रति प्रतीयमाना अपि न विधातुं समर्थाः । न चैषां द्रव्यवि- शेषणेषु व्यापारः । तस्मान्न कथंचित्प्रकरणे निविशते । एकार्थास्तु विकल्पेरन्नित्यवि- शेषप्रतीतेः । अवान्तरव्यापारानेकार्थत्वमगृहीत्वा वदति—**यद्येककार्यता किमिति विकल्पो न भवतीति** । सिद्धान्तवादी त्वाह—नैतेनास्मत्प्रतिपक्षः कृत्स्नप्रकरण- निवेशः सिध्यति । क्रयसंबन्धो वा बाध्यते । तस्मात्सिद्धान्तान्तरदूषणत्वान्निग्रहस्था-

---

१ कंसमध्यस्थः पाठः क्वचिन्नास्ति । २ (अ० १२ पा० ३ अ० ४ सू० ९) ।

नः पक्षः । न च विकल्पः । नानाकार्यत्वात् । नन्विदानीमेवोक्तमेकं कार्यमिति । तच्चापि विरुद्धम् । एवं हि पूर्वमभिहितम् । अमूर्तत्वाद्गुणो न क्रियया संबध्यत इति । इदानीं विपरीतमभिधीयते । उभावपि द्रव्यगुणावेकार्थौ क्रयमभिनिर्वर्तयत इति । उच्यते । नैतद्विरुद्धम् । न च विकल्पः । एकं कार्यम् । सामर्थ्यभेदस्तु । साक्षाद्धि द्रव्यं क्रियां प्रत्युपकरोति । गुणस्तु विशिनष्टि साधनम् । यद्येवं न तर्हि गुणः क्रियामभिनिर्वर्तयति साधनस्यासौ विशेषक इति । नैतदेवम् । गुणस्य क्रियामभिनिर्वर्तयत एतदेव सामर्थ्यं यत्साधनं विशिंष्यात् । आकाङ्क्षति च क्रिया साधनविशेषणम् । चिह्नभूतो हि गुणः साधनं लक्षयति । असति चिह्ने न लक्ष्येत कतमत्साधनं क्रियाया इति । ततः क्रियां नाध्यवस्येम कर्तुमिति भवति क्रियासा-

---

नमिति । न च विकल्पः, नानाकार्यत्वादिति—अवान्तरव्यापाराभिप्रायेण । परस्तु प्रधानकार्यनानात्वमेवोक्तमिति मत्वाऽऽह—नन्विदानीमेवोक्तमिति । तच्चापि विरुद्धं यत्पूर्वमुक्तममूर्तत्वान्निष्क्रियो गुण इति । ननु पूर्वपक्षवादिना तदुक्तमिदानींसिद्धान्तवादी न सक्रियत्वं ब्रवीतीति युक्तो विरोधोपन्यासः । उच्यते ।

संदेहः क्रियते सर्वः साधारणपदे स्थितः ।
तत्र चामूर्ततोक्तेति सिद्धान्तेऽपि विरुध्यते ॥

अथवा पूर्वपक्षवादिना तद्धेतुत्वेनोक्तम् । हेतुश्चोभयसिद्धो भवति । यदि चायमसिद्धो भवेत्ततस्तदानीमेवोद्भाव्येत, यतस्तु नोद्भावितस्ततोऽभ्युपगतः । तथा सति चेदानीं सिद्धवदर्थैकत्वाभिधानात्सक्रियत्वमभिदधतो विप्रतिषिद्धमापद्यते । नैतद्विरुद्धम् । न च विकल्प इति । शक्तिभेदनिमित्तावान्तरव्यापारान्यत्वात् । तद्दर्शयति—द्रव्यं साक्षात्साधनं, गुणस्तत्परिच्छेदार्थ इति । परस्त्वेतावतैव तदेतरत्तदर्थमितिवद्गुणस्य द्रव्यार्थत्वं मन्यमान आह—यद्येवं न तर्हि गुणः क्रियामभिनिर्वर्तयतीति । नैतदेवमिति—द्वारमात्रत्वं तावद्द्रव्यस्य दर्शयति । परिहृते दोषद्वये वस्तुकृतमेकहा-

---

१ एकं कार्यमिति—यद्यपि द्रव्यगुणयोः क्रयनिर्वृत्तिरूपं मुख्यं कार्यमेकं तथाऽपि सामर्थ्यभेदनिमित्तावान्तरव्यापारभेदान्न विकल्प इति समुदितार्थः । २ तच्चापीति—विरुद्धोक्तिप्रसङ्गादन्यदपि विरुद्धमिति प्रदर्शयति । ३ तदुक्तं–निष्क्रियत्वं गुणस्योक्तमित्यर्थः । ४ स्थितैरिति पा० । ५ तद्धेतुत्वेनोक्तमिति–गुणस्य निष्क्रियत्वेऽमूर्तत्वं हेतुत्वेनोक्तमित्यर्थः । ६ तत्परिच्छेदार्थ इति—क्रियासाधनद्रव्यपरिच्छेदार्थ इत्यर्थः ।

धनं गुणः। न चैवं सति विकल्पो भवति। यथाऽधिकरणस्य कर्त्रादीनां च। अधिकरणं हि कर्त्रादीनि धारयति। तान्यधार्यमाणानि न शक्नुवन्ति क्रियामभिनिर्वर्तयितुम्। तथा कर्ता करणादीनि समाधत्ते। तान्यसमाहितानि न शक्नुवन्ति स्वं स्वमर्थमभिनिर्वर्तयितुम्। यस्मिंस्तु साधनोपकारे कार्ये तस्मिन्नेवोपकारेऽन्यत्साधनं विधीयते, तत्र विकल्पः। यथा व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत इति। उभयेऽपि तण्डुलनिर्वृत्त्यर्थाः। एवं तर्हि तदेवेदं संजातम्। भवत्येकहायनीविधानं, तद्विशेषणं चारुणो गुणः। तत्र स एव दोषो वाक्यभेदः प्रसज्ज्येतेति। न ब्रूमोऽरुणाशब्द एकहायनीशब्देन संबध्यत इति। किं तर्हि, क्रीणातिनैव संबध्यते। एवं हि श्रूयतेऽरुणगुणेन क्रयमभिनिर्वर्तयेदिति। यथा च तेन निर्वर्त्यते तथा यतितव्यं भवति। न चाविशिंषन्साधनं गुणः क्रियामभिनिवर्तयतीत्यर्थात्साधनविशेषणतां प्रतिपद्यते। यथा स्थाल्यां पचेदिति क्रियासाधनत्वे निर्दिष्टेऽर्थात्संभवने धारणे च स्थालीं व्यापारयति तद्वदिहापि द्रष्टव्यम्। तस्मान्नास्ति वाक्यभेदप्रसङ्ग इति।

नन्वेवमपि वाक्यं भिद्येत। कथम्। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति प्रत्येकं भुजिः समाप्यते। यथा च यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदिति। एवमिहाप्यरुणया क्रीणाति, एकहायन्या क्रीणातीति। नैतदस्मत्पक्षस्य बाधकम्। एवमपि क्रय एवारुणिमा निवेक्ष्यति। न सर्वस्मिन्प्रकरण इति। सत्यमेष दोषो न भवति। किं त्वनरुणयाऽप्येकहायन्या क्रयः प्राप्नोति, अरुणया

यनीद्वारत्वमपश्यन्वाक्येनैव द्वारद्वारिसंबन्धकरणाद्वैरूप्यापत्तिं चोदयति—एवं तर्हीति। न ब्रूमोऽरुणाशब्द इति—सामर्थ्यकारितमेकहायनीसंबन्धं दर्शयति। नन्वेवमपि वाक्यं भिद्येतेति—नियमनिराकरणार्थमाह। सत्यपि क्रयसंबन्धे प्रतिकारकं क्रियान्यत्वादर्थभेदनिमित्तो वाक्यभेदोऽस्त्येवेति। तथा च लोकवेदयोर्दृष्टमित्युदाहरणद्वयम्। प्रत्येकं देवदत्तादिषु भोजनं, पितुः पितामहस्य वाऽसोमपत्वं व्रात्यपशोर्निमित्तत्वेनोच्यमानं साहित्याविवक्षया सिद्धम्। तत्र न पिबेदिति संबन्धः पशुयागसबन्धश्चोभयमप्युदाहरणम्। नैतदस्मत्पक्षस्य बाधकमिति—विकल्पपक्षवदेवासंबन्धोपन्यासः। परः पुनराह—सत्यमेष न दोष इति। क्रियाप्राधान्ये तु तद्वशीकृतविशेषणसमु-

चानेकहायन्या । तत्र यदुक्तं द्रव्यगुणयोर्नियम इति, सा प्रतिज्ञा हीयते । न तर्हि ब्रूमो वाक्यभेद इति । कथम् । क्रयस्य हि द्रव्यारुणिमानावुपदिश्येते, न क्रयस्तयोः । न च प्रधानं प्रतिगुणं भिद्यते, प्रतिप्रधानं हि गुणो भिद्यत इति । अस्ति चायं दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । तथा, अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति । तस्मादुभयविशेषणविशिष्टः क्रयो विधीयते । कथं पुनस्तस्मिंश्चेतरस्मिंश्च दृष्टान्ते सति एकान्तेनावधार्यते समुदाय एव वाक्यपरिसमाप्तिर्न प्रत्यवयवमिति । अत्र ब्रूमः । इह द्रव्यारुणिमानावुभावपि क्रियासंबद्धावुपलभ्येते परस्परेणासंबद्धौ । क्रयोऽपि द्रव्यारुणिमभ्यां विशिष्ट उपलभ्यते नान्यतरेण । तत्र यदि द्रव्यपरमरुणिमपरं च भवति वचनमिदं ततः प्रत्यवयवमसंशयं क्रयसंबन्धः । अथ क्रयविधित्सयाऽभिधीयते, ततो यथैवायमेकहायनीविशिष्ट एवमरुणिमविशिष्ट इति नियमत उभयसंबन्धोऽभ्युपगमनीयः । न चात्र द्रव्यारुणिमानावीप्सितौ । ईप्सितस्तु क्रयः । तेन हि ज्योतिष्टोमद्रव्यं सोमः परिप्राप्यते । द्रव्यारुणिमानौ

दाये वाक्यपरिसमाप्तिः । गर्गशतदण्डनहोमाभिषवभक्षवदिति परिहारः । ननु दण्डस्य दण्ड्यसंस्कारत्वाद्भोजनादिवत्प्रतिगर्गमावृत्तिः प्राप्नोति । नैष दोषः ।

शारीरो निग्रहो यत्र तत्र प्रत्येकभिन्नता ।
हिरण्यादानदण्डस्तु समुदाये समाप्यते ॥
अपराधे निमित्ते हि शतसंख्याविशेषिता ।
तदनुष्ठात्रपादाना राज्ञां वृत्तिर्विधीयते ॥

यथैवाध्वर्य्वादीनां दक्षिणा परिक्रयार्था कर्मसंयोगात् । एवं राज्ञामप्यर्थदण्डो नैमित्तिकी परिपालनवृत्तिः । तां तां च प्रति तत्र तत्रापराधे निमित्ते शतादीन्युपादीयमानत्वाद्विवक्षितैकसंख्यानि भवन्ति । यश्चासावपराधो गर्गकृतः स एककर्तृकोऽनेककर्तृको वा राज्ञः शतादाननिमित्तं भवति । तत्काले चापराधिनामपादानत्वेनावस्थानात्समस्तगर्गापादानकं राज्ञा शतं ग्रहीतव्यमित्यगवते सति प्रत्येकं ग्रहणे सत्येकेन शतेनापराधनिष्क्रिये कृते शेषमश्रुतं ब्रह्मस्वहरणं स्यात्संख्यान्तरं च वृद्धावापद्येत ।

---

१ वृद्धाविति—अनेकशतग्रहणे शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रैकवचनार्थाननुष्ठानाच्छ्रुतिविरोधापत्तेरिति यावत् ।

क्रयार्थौ सन्तावीप्सितौ स्यातां नान्यथा । तस्मात्क्रयो विधीयते । स च नान्यतरविशिष्टः प्रतीयत इति समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिह निश्चीयते। यदा चैवं तदा नैकहायनीं मुक्त्वाऽन्यद्द्रव्यं क्रयसाधनमस्ति । न चारुणादन्यः साधनस्य विशेषको गुण इति नियमः सिद्धो भवति । अत्र वदामः । यदि क्रयस्य साधने गुणोऽभिसंबन्धमुपैति, तदा वाक्ये भिन्नेऽपि क्रयसाधनत्वादरुणिमाऽन्यस्मिन् द्रव्ये न निवेक्ष्यते, किमर्थमेकवाक्यता प्रयत्नेन साध्यत इति । तदेतदभिधीयते । भिन्ने हि वाक्य एकहायनीसाधनकः क्रयोऽवबुद्धो भवति । अरुणासाधनमपि क्रयान्तरम् । न तस्मिन्नेवैकहायनीसाधने क्रयेऽरुणिमा विहितो भवति । तत्र यत्क्रयान्तरमरुणगुणविशिष्टं तत्रार्थात्प्राप्तमन्यदपि साधनं भवति । तदपि विशिंषन्नरुणो गुणस्तेन संबध्येत । एकवाक्यत्वे तु तत्परिहृतं भवति । तस्मात्साध्वभिधीयते, अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति ॥ १२ ॥

तस्मात्समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । परः पुनरभिहितेऽपि हेतुविशेषे दृष्टान्तद्वयात्संदेहमुपन्यस्यति । क्रयस्य यागसाधनसोमप्राप्त्यर्थत्वेन भूतभव्यसमुच्चारणन्यायेन विधायकलाघवेन च प्राधान्याद् द्रव्यगुणयोश्च पूर्वहेतुविपर्ययेण विपरीतत्वादितर एकवाक्यत्वप्रतिपादनफलं प्राप्नोति । तत्रापर आह—सर्वथा तावदश्रुतकल्पनाभयाद्भिन्नवाक्यचोदितयोरपि नियमः सिध्यतीति नार्थ एकवाक्यत्वेनेति । सिद्धान्तवादी वदति । वाक्यभेदे सति उभयविशेषणविशिष्टक्रयप्रतीत्यभावाद्यथाश्रुतप्रत्येकसंबद्धक्रयानुष्ठाने सति गुणेनापि यत्किंचिद्द्रव्यं गृह्येत द्रव्येणापि यः कश्चिद्गुणः । न हि तदा[1]नीमन्योन्यासंनिधेरर्थाक्षेपप्रतिबन्धशक्तिरस्ति । न चैका क्रिया गुणद्रव्यवशीकारसमर्था स्यात् । अरुणगुणक्रयो ह्यनियतद्रव्यकत्वात्किमिति गुणोपस्थापितं यत्किंचिद्द्रव्यं न गृह्णीयात् । एकहायनीक्रयो वा यं कंचिद्गुणम् । अथापि वाक्यान्तरशिष्टानि क्रयद्रव्याण्येव गुण आस्कन्दति तथाऽपि तेषु वासःप्रभृतिषु दशस्वपि प्राप्नोति । तस्माद्विशिष्टैकक्रयासिद्ध्यर्थं वक्तव्यमेकवाक्यत्वम् । अतश्च नियम इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

(इति—अरुणाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

---

१ तदानीं—वाक्यभेदपक्षे ।

[७] एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । य एवं विद्वान्सोमेन यजत इति । तत्र श्रूयते दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि इति । तथा, अग्निहोत्रे श्रूयते, अग्नेस्तृणान्यपचिनोति इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, पुरोडाशं पर्यग्निकरोति इति । तत्र संदेहः । किमेकस्य ग्रहस्य, एकस्याग्नेः, एकस्य पुरोडाशस्य च संमार्जनादि कर्तव्यमुत सर्वेषां ग्रहाणां, सर्वेषामग्नीनां, सर्वेषां पुरोडाशानामिति ।

एवं यथासंयोगं शेषविनियोगः स्थितः । इदानीं तद्विशेषचिन्ता । किमेकस्य ग्रहस्य संमार्ग उत प्राकरणिकग्रहमात्रस्येति । यथा चैकत्वयुक्तं तथा द्वित्वबहुत्वयुक्तमप्युदाहर्तव्यम् । 'यस्य पुरोडाशौ क्षायतः' 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुः' 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' इत्यादि । सर्वत्र च किंचिदुद्दिश्य क्रिया विधीयते । तत्रोद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यत उत नेति संशयः । ननु च वेदवाक्येष्वयुक्तोऽयं विचारः । कुतः ।

प्रतीतिव्यतिरेकेण विवक्षाऽन्या न विद्यते ।
नित्यत्वाद्वेदवाक्यानां श्रुतोऽतो नाविवक्षितः ॥

यानि पुरुषप्रणीतानि तानि पुरुषविवक्षाधीनवचनत्वात्संभवत्प्रमादाभिप्रायान्तरप्रमाणान्तरगम्यार्थानि[1] भवन्ति । तत्र प्रतीतोऽप्यर्थो वक्तुरनभिप्रेतत्वादविवक्षां लभेत । सा च द्वेधा विज्ञायते । यद्वा वक्तैव कथयत्यन्यपरं ममेदमभिप्रेतं प्रमादेन वा । तस्मादेतावन्मात्रमिह न ग्रहीतव्यमिति । यद्वा प्रमाणान्तरवशेनान्यथार्थेऽवधारिते वक्त्रनपेक्षाः श्रोतार एवाभिप्रायान्तरं प्रमादं वाऽध्यवस्यन्ति । न तु वेदवाक्येष्वभिप्रायान्तरं प्रमादो वा कस्यचिदस्ति । न च वक्ता, योऽन्यथात्वं कथयेत्सर्वपुरुषाणाम् । 'उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्' इति[2] केवलश्रोतृत्वाश्रयणात् । न च प्रमाणान्तरगम्योऽर्थः । यतस्तद्वशेन स्वयमेव श्रोतारोऽन्यथात्वं प्रतिपद्येरन् । विवक्षाविवक्षे च वक्तॄणां प्रत्ययाविशेषाविच्छानिच्छाविशेषौ वा । तेन विवक्षितमविवक्षितमिति द्वयमप्येतद्वक्त्रभावादनुपपन्नम् । अतः श्रुताश्रुतयोरेव केवलयोरत्र ग्रहणाग्रहणे । नातः परं किंचित्कारणमस्ति ।

पुंवाक्येऽप्यन्यथोक्तत्वं यावन्नान्येन गम्यते ।
तावद्यथाश्रुतं मुक्त्वा नान्यथात्वपरिग्रहः ॥

---

१ संभवति प्रमादोऽभिप्रायान्तरं च येषु तानि । प्रमाणान्तरगम्योऽर्थो येषां तानि । संभवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च तानि प्रमाणान्तरगम्यार्थानि च संभवत्प्रमादाभिप्रायान्तरप्रमाणान्तरगम्यार्थानीति विग्रहः । २ (अ० १ पा० १ अ० ८ सू० २९) ।

उच्यते ।

प्रतीतिं प्रति नैवात्र विसंवादोऽस्ति कस्यचित् ।
प्रतीतेऽपि तु सत्येषा विध्यविध्योर्विचारणा ॥

एकत्वं तावदत्रासंशयमुक्तम् । तच्च ग्रहसंबन्धीत्येतदप्यसंदिग्धम् । इह तु सर्वार्थानाम्—

अभिधात्री श्रुतिः काचिद्विनियोक्त्र्यपरा तथा ।
विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यन्निबन्धनः ॥

प्रकृतिप्रत्ययश्रुत्योः स्वस्वार्थाभिधातृत्वम् । पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्वम् । लिङ्लोट्तव्यपञ्चमलकाराणां तु विधिसामर्थ्यम् । तत्रानुष्ठानकाले विधिश्रुत्यधीनः पुरुषः । स हि यत्र तया प्रवर्त्यते तत्राभिहितेऽनभिहिते वा विनियुक्तेऽविनियुक्ते वा तुल्यवत्प्रवर्तते । यत्र तु विधिना न नियुज्यते तत्राभिहिते विनियुक्तेऽपि न प्रवर्तते । न ह्यसावनुष्ठानं प्रति तयोरेकयाऽपि प्रेर्यते । इदमिहास्ति, अस्येदमिति चैतन्मात्रपरिच्छेदाद्विषयकर्तव्यताबुद्ध्यनुत्पत्तेः । तेनाभिहितविनियुक्तस्यापि विधिमनुष्ठानं च प्रतीत्य विवक्षाविवक्षे विधित्सिताविधित्सितचिकीर्षिताचिकीर्षितात्मिके भवतः ।

नन्विदमपीच्छया विना नैवोपपद्यते । उच्यते । नैवात्र पारमार्थिकीमिच्छां वदामः । किं तर्हि ।

परिग्रहपरित्यागाविच्छानिच्छाफले स्थिते ।
तल्लक्षणार्थता त्वत्र स्याद्विवक्षाविवक्षयोः ॥

यथैव कूलं पिपतिषतीत्येवमादौ पातकालप्रत्यासत्तेरिच्छामुपचर्यैवं व्यपदेशो भवति तथा पौरुषेयेषु वाक्येषु परिग्रहापरिग्रहौ विवक्षाविवक्षयोः फलत्वेन प्रज्ञाताविति ताविभिप्रेत्यायं विवक्षाविवक्षोपन्यासः । कथं श्रुतस्यापरिग्रहः स्यादिति चेत् । नैष दोषः । विध्यधीनः परिग्रह इति प्रागेवोक्तत्वात् ।

यथैव पौरुषेयेषु पुरुषो हि प्रवर्तकः ।
उक्तेऽप्यर्थे तथैवेह लिङादिर्विधिशक्तितः ॥

पुरुषस्थानीयो हि वेदे विधायकः । पुरुषेच्छास्थानीयं विधित्वम् । अतो यद्विधि-

---

१ तयोः—अभिधातृविनियोक्तृश्रुत्योर्मध्य इत्यर्थः । २ परिच्छेदात्—निर्णयात् । ३ प्रतीत्य—लक्षणीकृत्येत्यर्थः । विधिज्ञापनप्रयोजनकं, अनुष्ठानज्ञापनप्रयोजनकं च वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे भवत इति तात्पर्यार्थः । ४ विधित्वं—अयमत्र प्रवर्ततामित्याकारकः प्रेरणाख्यो लिङ्निष्ठो व्यापारविशेषः ।

त्वेन संस्पृष्टं तत्कर्तव्यं नेतरदित्यवधारणाद्विधिव्यापारसंस्पर्शपरिमाणमन्वेष्टव्यम् । कथं पुनस्तुल्यायां समानवाक्यगतोक्तिप्रतीतौ किंचिद्विधिः संस्पृशति किंचिन्नेति । तदुच्यते ।

विधानाय प्रवर्तन्ते स्वशक्त्यैव विधायकाः ।
योग्यशब्दोपनीतेऽर्थे सर्वस्मिन्नास्मदिच्छया ॥

यद्यस्मदभिप्रायानुरोधेनाभिधानविनियोगश्रुतिवशेन वा लिङादयो विदध्युस्ततः सर्वं विधीयेत । ते तु स्वशक्तिमनुरुध्यमानाः किंचिदेव विदधति न सर्वम् । तथा हि ।

विधित्वं श्रौतमार्थं च भावनाकारकाश्रयम् ।
ताभ्यां तु व्यतिरिक्तेऽर्थे नैकमप्येतदिष्यते ॥

श्रुत्या तावत्प्रयोजनभावना विधीयते । तदन्यथानुपपत्तेस्त्वर्थात्कारकान्तराणि । यस्तु श्रुतोऽप्यर्थो भावनाकारकतदाश्रयत्वेन नावधार्यते तत्रैकमपि विधित्वं नास्तीत्यनुष्ठानं प्रत्यनङ्गत्वम् । तेन संमार्गाद्यनुष्ठाने किं ग्रहैकत्वाद्यपि कर्तव्यमुत नेति जायते संदेहः । तत्र यद्येकत्वादि कारकत्वेन भावनाविशेषणं ततो विधिसंस्पर्शाद्विवक्षितं भविष्यति । अथ द्रव्यविशेषणं ततो न विवक्षितमिति । तदेतदप्रसिद्धालौकिकवेदवाक्यार्थव्याख्यानप्रकारकरणाशक्तेः पौरुषेयवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनार्थमन्तर्णीतोपमानगौणवृत्त्याश्रयणेन फलसामान्यदर्शनाद्विधिशक्त्यशक्त्यधीनपरिग्रहापरिग्रहयोरेव विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारणं मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपादनार्थं ग्रन्थकाराणां व्याख्यातॄणां चान्यत्रापि वेदविषयमेवमेव गमयितव्यम् । अथवा ।

न्यायेन संप्रदायाद्वा ये मीमांसकयाज्ञिकाः ।
वेदं व्याचक्षते तेषामभिप्रायोऽयमुच्यते ॥
शब्दशक्त्यनुसारेण वाक्यार्थं गमयन्ति ते ।
तत्र यः शक्त्युपारूढः स तैर्व्याख्यातुमिष्यते ॥
यस्तु शक्त्या परित्यक्तो न व्याचिख्यास्यते स तैः ।
तेन व्याख्यातुमिष्टोऽर्थो यस्तेषां स विवक्षितः ॥
अनिष्टो यस्त्वशक्तित्वादविवक्षित एव सः ।

१ अनुवर्तमाना इति पा० । २ ताभ्यां—भावनाकारकाभ्यामित्यर्थः । ३ श्रुत्या—समानाभिधानश्रुत्येत्यर्थः । ४ अर्थात्—विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिरूपादर्थापत्तिप्रमाणादित्यर्थः । ५ कारकान्तराणीति—धात्वर्थरूपकारकं तु पदश्रुत्यैव विधीयते न त्वर्थादित्येवं तात्पर्येण कारकान्तरेत्युक्तम् ।

अतः पूर्वसमावृत्तव्याख्यातृनिष्टं विवक्षितम् ॥
तेनोच्येत तथा तेषां त्वनिष्टं त्वविवक्षितम् ।

तस्माद्व्याख्यातृगतमेव विवक्षिताविवक्षितत्वमुपन्यस्य विचारकरणाद्वेदेऽप्यविरोधः ।

ऋग्वेदादिसमूहेषु क्षेत्रज्ञा ये प्रतिष्ठिताः ।
तेषां वाऽयमभिप्रायः स्याद्विवक्षाविवक्षयोः ॥
महाभौतिकदेहस्था यथाऽऽत्मानः सचेतनाः ।
कंचिदर्थं विवक्षन्ति न विवक्षन्ति चापरम् ॥
तेषामन्तर्गताऽपीच्छा तद्वाक्यार्थविचारिभिः ।
ज्ञायते शब्दशक्त्यैव स्फुरन्तीव बहिः स्थिता ॥
देहभेदप्रकाराश्च कर्मशक्तिवशानुगाः ।
प्रकृत्यारम्भवैचित्र्याद्दृश्यन्ते परमात्मनाम् ॥
पार्थिवावयवप्रायाः शेषतोयाद्यनुग्रहात् ।
जरायुजादयो देहा दृष्टा भुवि चतुर्विधाः ॥
भूतान्तरानुबद्धेन तोयेनैव विनिर्मिताः ।
श्रूयन्ते वारुणे लोके देहाः स्वच्छाङ्गलक्षणाः ॥
अन्तरिक्षे च बहवः प्राणिनो वातनिर्मितैः ।
भ्रमन्ति लघुभिः सूक्ष्मैर्देहैर्भूम्याद्यनुग्रहात् ॥
स्वर्लोके तैजसप्राया देहाः शुद्धप्रभान्विताः ।
आप्यायन्ते विकीर्णेन मानवीयेन तेजसा ॥

तथा च नक्षत्रेष्टिवाक्यशेषेऽभिहितं 'ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि'। तथा च मनुनाऽपि स्वर्गं लोकं गच्छन्नभिहितः, तेजोमूर्तिः पथर्जुनेति ।

तथा व्योमशरीरोऽपि परमात्मा श्रुतौ श्रुतः ।
इज्यते वारिणा नित्यं यः खं ब्रह्मेति चोदितः ॥
रूपस्पर्शादयो येऽपि महाभूतगुणाः स्थिताः ।

---

१ पूर्वसमावृत्तेति—संवत्सरर्वाचिसमाशब्देन काललक्षणात्पूर्वकाले वृत्ताः—संजाता ये व्याख्यातारस्तेषां यदिष्टं तदर्वाचीनेन व्याख्यात्रा विवक्षितमित्युच्यत इति कारिकार्थः । २ एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति । स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना । इति पूरणम् । ३ पथर्जुनेति—ऋजुमार्गेणेत्यर्थः ।

किं प्राप्तम् । एको ग्रहः, एकोऽग्निः, एकः पुरोडाश इह ग्रहीतव्यः । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । एकत्वश्रुतिसंयुक्ता एते पदार्थाः । एकं हि द्रव्यमेषु श्रूयते । शब्दलक्षणे च हि कर्मणि यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् ।

प्रत्येकमात्मनां तेऽपि देहाः संभोगहेतवः ॥
शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते ।
तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ॥
तथर्ग्वेदादयो देहाः प्रोक्ता येऽपि पृथक् पृथक् ।
भोग्यत्वेनाऽऽत्मनां तेऽपि चैतन्यानुगताः सदा ॥
तेषां चान्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने ।
विवक्षा वाऽविवक्षा वा ज्ञायते शब्दशक्तितः ॥
विधिशक्त्या गृहीतं यत्तत्सर्वं हि विवक्षितम् ।
तयैव तु परित्यक्तं व्याख्येयमविवक्षितम् ॥
शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः ।
विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः ॥
अनादिनिधनेऽप्येवं वेदे वेदार्थगोचरे ।
व्याख्यानं मुख्यवृत्त्याऽपि स्याद्विवक्षाविवक्षयोः ॥
ततश्चैतद्ग्रहैकत्वं किं वेदेन विवक्षितम् ।
किं नेति न्यायमार्गेण विचार्य स्थापयिष्यति ॥

किं तावत्प्राप्तम्—

स्यात्कर्मैकत्वयुक्तं यद्विधानं वाऽपि वैदिकम् ।
द्रव्यस्यैकस्य तज्ज्ञेयमनुष्ठेयं च कर्तृभिः ॥

सर्वत्र विधिप्रतिषेधात्मकत्वाद्वेदस्य यावत्किंचिच्छ्रूयते तत्सर्वं तत्संबन्धित्वेन गम्यते । तत्र येन प्रकारेण विधिप्रतिषेधविषयं भवति तथा सर्वात्मना योजनीयम् । तत्रैकस्तावत्पक्षः । सत्यपि द्रव्यविशेषणत्वे यथैव द्रव्यादिविशिष्टभावनाविधावर्थाद्विशेषणेषु विधिर्भवति । न त्वन्यथा विशिष्टा विहिता स्यादित्येवमेकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टसंमार्गविध्यन्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्यन्तरेणैकत्वविधानम् । एवं विशेषणमालायामपि सत्यां संयुक्तसंयोगपारम्पर्येण सर्वविधिप्रत्ययः । परस्परसंबन्धिषु गुणेष्वेकस्मिन्विहितेऽन्यो विधीयत इत्युक्तम् । अथवा यदि नाम द्रव्यविशेषणं यावद्विधिप्रत्ययो न गच्छेत्तत एकयैवार्थापत्त्या सर्वं विधातुमिष्यते । ततो यथा दशापवित्रतदेकत्वग्रहसं-

मार्गाणां भावनाविशेषणत्वम्, एवं ग्रहैकत्वस्यापि प्रतिपादनीयम् । ननु चैकपदलक्षणया श्रुत्यैकत्वं ग्रहविशेषणं गम्यमानं न युक्तं वाक्येन भावनाविशेषणमापादयितुम् । नैष दोषः । विरोधाभावात् । ग्रहसंबन्धाविच्छेदेनैव हि भावनासंबन्धोऽवकल्पिष्यते । भिन्नविषयत्वाद्वा विरोधाभावः । यदि ह्युभयत्रापि तादर्थ्यलक्षण एवाऽऽश्रयाश्रयिविशेषणविशेष्यरूपो वा संबन्धः स्यात्ततः समानविषयत्वं प्रतीयेत । न त्वेवमप्यस्ति । ग्रहैकत्वयोराश्रयाश्रयिरूपेण विशेषणविशेष्यभावाद्भावनया च सह शेषशेषित्वाभ्युपगमात् । तेन ग्रहाश्रितेनैकत्वेन संमार्गभावनां कुर्यादित्येवमवगमयिष्यामः । तादर्थ्यसंबन्धे च भावनां प्रति निर्वृत्तेऽरुणैकहायनीन्यायेन पश्चात्तनो विशेषणविशेष्यभावः । सोऽयं पदेन प्रत्याय्यते । अथवा यदैकत्वं स्वार्थत्वेन ग्रहो नोपजीवितुं समर्थ इत्यवधारितं भवति तदाऽसौ तद्भावनां वाक्येनापि गच्छन्न निवारयति । यद्वा सुतरां प्रेरयति । भावनार्थं हि सदेतद्विधिना गृह्यमाणं पश्चादपि तावन्नियम्यमानं मां परिच्छेत्स्यति । अन्यथा तु मयाऽगृहीतं विधिनोपेक्षितं तावद्भावनाया न मम स्यात् । अथवा ग्रहार्थमेवैतदस्तु । तच्च ग्रहार्थत्वं येन प्रकारेणोपपद्यते स दर्शयितव्यः । तत्र यदि ग्रहः स्वरूपमात्रेण भावनायामनुप्रविशेत्तत एकत्वं पश्चाद्भविष्यदगृहीतं भावनया भावनागतं न स्यात् । ग्रहस्वरूपस्यैव स्यात् । अतोऽसावेकत्वपुरःसरमेव तत्समानदेशं वा पृथक्पदोपात्तारुणादिवदेवाऽऽत्मानं प्रतिपद्यते । कुतः ।

विशिष्टो हि विधिः कृत्स्नो नाप्रक्लृप्तविशेषणः ।
विशिष्टो विशिनष्टीति तत्पूर्वं प्रविशत्यसौ ॥
गृह्णती भावनाऽप्येवमेकसंख्यं ग्रहं श्रुतम् ।
न गृह्णाति विशिष्टं तमगृहीतविशेषणम् ॥

एवं च सति भावनाप्रविष्टं तद्विधिनाऽपि संस्पृश्यमानं द्रव्यगुणयोर्नियमे सति ग्रहस्य जातं भवति । अथ श्रुतिबलीयस्त्वादस्य द्रव्यसंबन्ध उच्यते । तदेवात्यन्तविपरीतम् । प्रातिपदिकोपात्तं हि द्रव्यं समानपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नं स्यात् । इह तु समानविभक्त्युपादानादेकत्वं कारकविशेषणं शीघ्रतरं गम्यते । कारकं च विभक्तिप्रतिपादितमाविर्भूतपूर्वापरीभूतभावनैकदेश इत्युक्तम् । प्रत्ययार्थत्वादेतदेव प्रधानम् । सर्वं च संभवत्प्रधानगामि भवति । तेन ग्रहश्चैकत्वं चोभयमपि कारकीभूतं विभक्तिश्रुत्यैव भावनायां प्रक्षिप्यत इति विधीयते । तत्तु विशिष्टविधानात् । वक्ष्यति हि 'शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम्'[1] इति । यथैव दशापवि-

1 (अ० ४ पा० १ अ० ५ सू० १५)।

यथा पशुमालभेत इत्युक्त एक एव पशुः पुमांश्चाऽऽलभ्यते। एवमत्राप्येको ग्रहः संमार्जनीयः, एकस्याग्नेस्तृणानि अपचेयानि, एकः पुरोडाशः पर्यग्निकर्तव्य इति ॥ १३ ॥

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥ सि०

नैतदस्ति, यदुक्तं ग्रहादिष्वेकत्वयुक्तेष्वमी पदार्थाः कर्तव्या इति। सर्वे ग्रहाः संमार्ष्टव्याः, सर्वेभ्योऽग्निभ्यस्तृणान्यपचेयानि, पुरोडाशमात्रं च पर्यग्निकर्तव्यमिति। कुतः। ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वा संमार्गादि विधीयते। अविशिष्टं च लक्षणं सर्वद्रव्येषु। तत्र न गम्यते

त्रेण श्रुतो नान्येन क्रियते, संमार्गश्च श्रुतो नावघातः क्रियते, ग्रहस्य श्रुतो नाग्रहस्य क्रियते, तथैकस्य श्रुतो नानेकस्य कर्तव्यः। सर्वेषां चैतेषां पूर्वाधिकरणन्यायेन परस्परनियमः। तस्मादुपादीयमानपश्वादिवदेवोद्दिश्यमानस्यापि संख्या विवक्षिता। पुंपशुश्चेति प्रसङ्गादुदाहृतम्। न त्वत्र लिङ्गमपि तुल्यन्यायत्वात्संख्याविचारेण विचारितप्रायमेवेत्युदाह्रियते, मा भूत् 'लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः' इत्यस्य पुनरुक्तता ॥ १३ ॥

व्यक्तीरुद्दिश्य यत्कर्म स्वजात्याद्युपलक्षिताः।
विहितं गुणभावेन तत्सर्वार्थं प्रतीयते ॥

इह तावत् 'तुल्यश्रुतित्वाद्वेतरैः स धर्मः स्यात्' इत्येवं द्वितीयानिर्देशात्प्रयोजनवत्त्वाच्च ग्रहप्राधान्यं संमार्गस्य च गुणभावो विज्ञायते। तत्रापि ग्रहत्वस्य संमार्गानर्हत्वाद्व्यक्तयः संस्कार्यत्वेनावतिष्ठन्ते। तासां साक्षात्प्रत्यायनाभावाद्ग्रहत्वं लक्षणत्वेनाऽऽश्रितम्। एष चोदनार्थोऽवगम्यते। यद्ग्रहकार्यं तत्संमार्गेण सगुणं भवति। तत्र य एव न संमृज्येत तस्यैव कार्यं विगुणं भवेत्। अतः सर्वे संमार्जनीयाः। यदि तु संमार्गगुणत्वेन यागाङ्गपशुवद् ग्रहश्चोद्येत तत एकेनैव सिद्धे कार्ये नापरो गृह्येत। न हि तदानीं ग्रहान्तरेष्वगृह्यमाणेषु कस्यचिद्वैगुण्यं दृश्यते। शास्त्रार्थस्य निर्वृत्तत्वात्। प्राधान्यपक्षे तु प्रतिप्रधानं शास्त्रभेदादेकस्मिन्नप्यसंस्क्रियमाणे तद्गतशास्त्रबाधप्रसङ्गः।

अथापि शास्त्रतन्त्रत्वात्संमार्गः स्यात्प्रतिग्रहम्।
तथाऽप्यकरणे तस्य ज्ञानं बाध्येत तद्गतम् ॥

---

१ (अ० ६ पा० १ अ० ३ सू० ६)। २ (अ० २ पा० १ अ० ४ सू० १०)। ३ साक्षात्—ग्रहपदशक्त्येत्यर्थः।

विशेषः को ग्रहः संमार्ष्टव्यः को नेति । सामान्यावगमाद्विशेषानवगमाच्च सर्वप्रत्ययः । तथाऽग्निपुरोडाशानामपि । नन्वेकवचनं श्रूयते, तद्विशेक्ष्यति । नैतदस्ति । एकत्वं हि श्रूयमाणं ग्रहादिष्वेकत्वं ब्रूयान्न द्वितीयादीन्प्रतिषेधेत् । एकत्वस्यासौ वाचको न द्वितीयादेः प्रतिषेधकः ।

अबाधिते तु विज्ञाने योऽन्यो न क्रियते तथा ।
विहिताकरणात्तत्र प्रत्यवायः प्रसज्ज्यते ॥

तस्माद्ग्रहत्वापूर्वसंयोगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वप्रत्ययः । **ननु चैकवचनं श्रूयत इति**—अविवक्षाकारणमपश्यन्नाह । तत्रोत्तरम् ।

श्रुतमात्रस्य सर्वस्य नानुष्ठेयत्वमिष्यते ।
विधानविनियोगौ हि तत्रापेक्ष्यौ श्रुताश्रुतौ ॥
विहितो विनियुक्तश्च गृह्यते ह्यश्रुतोऽपि सन् ।
श्रुतोऽपि तु न गृह्येत योऽर्थस्ताभ्यामुपेक्षितः ॥

तदेकस्मिन्वाक्ये प्रकृतिप्रत्ययपदश्रुतिप्रतिपादितानां बहूनामर्थानां को विधिविनियोगाभ्यां परिगृहीतः को वा त्यक्त इति चिन्तायाम् ।

वचनव्यक्तिभेदेन सर्वेषामेव दर्शनात् ।
विहितो विनियुक्तश्च कः को नेति विचार्यते ॥
मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति ।
लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः ॥
वर्तमानसरूपेण लिङर्थस्मृतिसाधुना ।
पञ्चमेन लकारेण किं नामात्र विधीयते ॥
केवला भावना तावन्न कदाचिद्विधीयते ।
अननुष्ठेयरूपत्वाद्विशिष्टा सा विधीयते ॥
सा किं धात्वर्थमात्रेण संमार्गेण विशेष्यते ।
लोकप्रसिद्धरूपेण शक्याऽनुष्ठेयतात्मना ॥
ग्रहद्रव्येण किं किंवा तदीयैकत्वसंख्यया ।
दशापवित्रशब्दस्तु सर्वार्थेषु विवक्षितः ॥
तुल्यार्थत्वात्स भेदेन नान्यैः सह विचार्यते ।

---

१ इतः प्राक् 'अगम्यमाने हि विशेषे' इत्यधिकः पाठः क्वचित् । २ तदिति—तस्मादित्यर्थः ।

ग्रहादीनां च किं चेह नियोगेन निरूपणा ॥
संमार्गग्रहयोः किंवा विकल्पोऽथ समुच्चयः ।
संबन्धः समुदायो वा विशिनष्टीह भावनाम् ॥
अथवाऽन्यतरेणैको विशिष्टोऽन्यतरस्तयोः ।
विशिंषन्भावनामेव तद्द्वारेण विधीयते ॥
संमार्गैकत्वयोरेवमष्टपक्षी विचारणा ।
विचार्यैवं पुनः सैव ग्रहत्वैकत्वयोरपि ॥
तथा कृत्वा द्वयोः पूर्वं विशेषणविशेष्यताम् ।
तृतीयेन सहैकेन तादृश्येव विचारणा ॥

तथा ।

किमुपादेयता तेषां स्यादथोद्दिश्यमानता ।
संमार्गं प्रति संहृत्य प्रत्येकं वा समागमे ॥
तत्र क्रियाप्रधानत्वे साहित्यं द्रव्यसंख्ययोः ।
सकृच्च तादृशीं कृत्वा कृत्स्नां कर्ता कृती भवेत् ॥
ग्रहैकत्वे यदोद्दिश्य संमार्ग उपदिश्यते ।
एकैकस्मिन्समाप्येते क्रियावाक्ये तदा तयोः ॥
तत्रापि तु ग्रहस्यैव संमार्गः किं विधीयते ।
एकत्वस्यैव किं किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ॥
किं समुच्चितयोः किंवा संबन्धसमुदाययोः ।
किं वैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ॥
ग्रहेण वा विशिष्टां किं संख्यां प्रति विधीयते ।
क्रियां वा प्रत्युपादानं किं ग्रहस्यैव गम्यते ॥
एकत्वस्यैव किं किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ।
किं समुच्चितयोः किं वा संबन्धसमुदाययोः ॥
किमेकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ।

---

१ ग्रहादीनामिति—ग्रहतदेकत्वसंमार्गाणां मध्ये ग्रहसंमार्गयोस्तावत्, एवमष्टपक्षी विचारणा कार्या । किं ग्रह एव भावनां विशिनष्टि किं वा संमार्ग एव उत ग्रहो वा संमार्गो वा । अथवा ग्रहश्च संमार्गश्च । आहोस्विदुभयोः संबन्धः । अथ समुदायो वा । अथवा ग्रहविशिष्टः संमार्गः, संमार्गविशिष्टो वा ग्रह इति ।

किं वा ग्रहविशिष्टैकसंख्या संमार्गगामिनी ॥
एवं संदेह एताभिर्वचनव्यक्तिभिः कृते ।
उपादेयतया संख्यां विधेयां मन्यते परः ॥
येन येन प्रकारेण संख्योपादीयते ग्रहे ।
संमार्गे वा विधीयेत स तमापादयिष्यति ॥
यथा वोद्दिश्यमानत्वे विधानं देशकालयोः ।
क्रियाद्वारं तथैव स्याद्ग्रहत्वैकत्वयोरपि ॥
यां यां स वचनव्यक्तिं विधेये रचयिष्यति ।
वाक्यभेदेन तां तां तु सिद्धान्ती दूषयिष्यति ॥
प्राधान्यान्न ग्रहस्तावदुपादेयो भविष्यति ।
तद्वशत्वात्तथैकत्वमुपादातुं न शक्यते ॥
ग्रहं चोद्दिश्य संमार्गविधानाश्रयणे सति ।
तन्मात्रक्षीणशक्तित्वादेकत्वं न विधास्यते ॥
न तावत्तद्ग्रहे शक्यं विधातुमपुनःश्रुतेः ।
द्वौ तत्राऽऽवर्तनीयौ हि स्यातां ग्रहविधायकौ ॥
ध्रुवं विधीयमाने हि संबन्धे ग्रहसंख्ययोः ।
ग्रहसंमार्गसंबन्धादधिकेऽर्थे विधित्सिते ॥
ग्रहोऽप्यावर्तनीयः स्यात्संबन्धद्वयसिद्धये ।
विधायकश्च नैकेन विधिना तौ हि सिध्यतः ॥
विदधद्द्वौ हि संबन्धौ युगपद्वा क्रमेण वा ।
द्विरनुच्चार्यमाणस्तौ विदध्यात्प्रत्ययः कथम् ॥
संख्यासंमार्गसंबन्धौ ग्रहोऽपि प्राप्नुवन्नुभौ ।
द्विरनुच्चार्यमाणस्तौ प्राप्नुयान्न सकृच्छ्रुतः ॥
ग्रहे विधाय संमार्गं क्षीणमुच्चारणं यदा ।
तदैकत्वविधानाय कार्यमुच्चारणान्तरम् ॥
पुनरुच्चार्यमाणश्च समाम्नायाद्बहिः स्थितः ।
प्रत्ययः पौरुषेयत्वादप्रमाणं प्रसज्यते ॥
सर्वप्रकारमन्विष्टं वचनव्यक्तिभिः पृथक् ।
न शक्यते विधातुं चेदेकत्वं न ग्रहीष्यते ॥

तेनाप्रतिषिद्धे द्वितीयादौ सामान्यवचनेन प्राप्तं संमार्जनादि किमिति न क्रियेत । तत्रैतत्स्यात् । एकवचनमिह श्रूयमाणं प्राप्त एवैकस्मिन्द्रव्ये द्वितीयादिषु च किमन्यत्कुर्यादन्यतः परिसंख्यायाः । न चेदेकवचनं परिसंचक्षीत द्वितीयादीन्, अनर्थकमेव स्यात् । शक्नोति च द्वितीयादीन्निवर्तयितुम् । यथा, अश्वाभिधानीमादत्त इति गर्दभाभिधानीं परिसंचष्टे । एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति । नैतदेवम् । तत्र मन्त्रस्याभिधान्याश्च

केनचित्तु प्रकारेण विधिरस्य भवेद्यदि ।
ग्रहादिवदनुष्ठाने क एकत्वं परित्यजेत् ॥
तत्र क्रियाप्रधानत्वे तद्विशिष्टविधेर्बलात् ।
विशेषणविधानं स्यादार्थविध्यन्तरोद्भवम् ॥
यदि क्रियाप्रधानत्वं लप्स्यते पूर्वपक्षिणा ।
ततः सर्वविवक्षाऽपि तद्द्वारेणास्य सेत्स्यति ॥
तस्मान्न श्रुतमात्रत्वं विधिग्रहणकारणम् ।
अतः शुक्लादिभिस्तुल्यं नैतदन्यैर्विशेषणैः[1] ॥
द्रव्यस्य क्रिययोर्वैतदेकत्वं स्याद्विशेषणम् ।
येनेदमात्मसात्कुर्युर्ग्रहसंमार्गभावनाः ॥

तत्र द्रव्यविशेषणं तावन्निराक्रियते । तद्धि स्वरूपप्रक्षेपेण वा भवेदनेकत्वनिराकरणेन वा । तत्र स्वरूपप्रक्षेपविशेषणफलं तावत्सर्वेष्वपि संमृज्यमानेषु संभवत्येव । कथम् । यो हि बहून् ग्रहान्संमार्ष्टि संमाष्टर्चसावेकम् । अतश्च ग्रहत्वसंबन्धेन प्राप्त एकवचनेन चाप्रतिषिद्धः किमिव द्वितीयादेः संमार्गो न क्रियेत । तत्रैतत्स्यात् । प्रातिपदिकादेवैकस्मिन्ननेकस्मिंश्च ग्रहे संमार्जनीये प्राप्ते पुनरेकवचनश्रुतिर्गुणार्थवादत्वेनासंभवन्ती परिसंख्यार्था भविष्यतीति । नैतदेवम् । कुतः ।

यत्र सामान्यतः प्राप्स्यन्विशेषे श्रूयते पुनः ।
परिसंख्येष्यते तत्र न त्विहैवं पुनः श्रुतिः ॥

तच्च नानावाक्यत्वे सत्येव भवति । इह त्वेकेनैव वाक्येन प्राप्तिः परिसंख्या च क्रियत इत्युक्तम् । तच्चात्यन्तमेवानुपपन्नम् ।

न चैकवाक्यमात्रेण द्वयमेतच्चिकीर्षितम् ।
किं त्वेकेन पदेनापि तच्चाऽऽश्चर्यमतीन्द्रियम् ॥

---

१ 'सोमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणाम्' इत्यत्रोपादीयमानविशेषणैः शुक्लादिभिरित्यर्थः ।

यः संबन्धस्तदभिधानपरं वचनम् , इमामगृभ्णन्नित्यश्वाभिधानीम्, इति। नानेन मन्त्रेणाऽऽदत्त इति । लिङ्गेनैवाऽऽदाने प्राप्तत्वान्मन्त्रस्य परि·

प्रातिपदिकेन हि सर्वग्रहसंबन्धः प्राप्यते । प्रत्ययैकवचनेन तत्रैव पदे निवर्त्यते । न चैतदुत्प्रेक्षितुमपि शक्यते ।

अन्या हि वचनव्यक्तिर्वाक्ये प्रापकहायके ।
यथा तथा पदव्यक्तिभेदोऽप्यत्र प्रसज्यते ॥
तत्रैव च क्षणे प्राप्तिस्तत्रैव च निवर्तनम् ।
कथमेकपदेनैतद्विरुद्धमभिधीयते ॥

किं च ।

सामान्यप्रापणाशङ्का वाक्याद्यत्राऽऽनुमानिकात् ।
श्रुतात्प्राप्तिर्विशेषे च परिसंख्या तदाश्रया ॥
निर्दोषत्वं हि तत्रास्या विधाने सति लभ्यते ।
कल्प्यत्वेन हि तस्यैषा क्लृप्तादाश्रीयते फलात् ॥

समानवाक्यपदपूर्वभागावस्थितप्रातिपदिकप्रापितसर्वग्रहसंमार्गज्ञानप्रत्याख्यानेन तदधीनात्मलाभप्रत्ययप्रतिपाद्यायाः परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वमपरिहार्यम् । यत्तु भाष्यकारेण निर्दोषपरिसंख्याविषयं प्रदर्शयतेष्टानिष्टवचनव्यक्तिद्वयं प्रदर्शितम्— **इत्यश्वाभिधानीमिति । नेत्यादत्त इति। मन्त्रस्य रूपादेवाऽऽदाने प्राप्तत्वादिति च कारणमुक्तम् ।** तदयुक्तम् । कुतः ।

इत्यादत्त इति ह्यस्मादाख्याताद्विधिसंभवः ।
संबन्धेऽश्वाभिधान्यां तु नास्ति कश्चिद्विधायकः ॥
आदाने च यथा प्राप्तिरगृभ्णन्निति रूपतः ।
तथैवाश्वाभिधान्यां सा तुल्या स्याद्रशनापदात् ।
न वाऽर्थविप्रकर्षोऽस्य रशनां प्रति कश्चन ।
संयोगतो विशेषेण युगपत्प्रत्ययाद्द्वयोः ॥
सुतरां विधिवाक्ये तु विशेषः श्रुतिवाक्ययोः ।
धात्वर्थनामसंबन्धविवेकेनोपलभ्यते ॥
पदत्रयाद्विना नामसंबन्धो नावकल्पते ।
इत्यादत्त इति त्वेष द्वाभ्यामेव समाप्यते ॥
प्रत्ययश्च यथा मन्त्रं विधत्ते धातुगोचरे ।
स्वपदार्थे श्रुते शीघ्रं न नामार्थे तथा श्रुते ॥

मन्त्रोऽपि रशनां शीघ्रं यथा याति स्फुटश्रुताम् ।
न तथा ग्रहणं कष्टं छान्दसत्यिपदोदितम् ॥
न चाश्वरशनायां स प्राप्त्यन्तरमपेक्षते ।
विशेषशब्दतुल्यं हि प्रापणं रशनापदात् ॥
अपूर्वसाधनत्वांशलक्षणाऽवश्यमेव हि ।
सर्वत्रैवाऽऽश्रिता श्रुत्या विधिः स्यान्निष्प्रयोजनः ॥
तत्राश्वरशनाशब्दो लक्षणां याति यावता ।
तावता रशनाशब्द इति तुल्यार्थता तयोः ॥
तस्मान्नाऽऽदत्त इत्येतद्रूपात्प्राप्तमनूद्यते ।
न वेत्यश्वाभिधानीमित्येतदत्र विधीयते ॥
किं त्वश्वरशनामन्त्रधात्वर्थैर्युगपत्त्रिभिः ।
विशिष्टा भावनैवैका प्रत्ययेन विधीयते ॥
न चाऽऽदानेऽस्ति मन्त्रस्य रूपात्प्राप्तिः कथंचन ।
न हि श्रुत्यनुमानात्प्राक्स्वयं मन्त्रो विधीयते ॥
रूपप्रकरणद्वारा श्रुतिर्यावत्तु कल्प्यते ।
तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विधिः शीघ्रं समाप्यते ॥
अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः ।
परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषपुनःश्रुतेः ॥
प्रयोजनं विधेः किं स्यादस्येति तु निरूपणे ।
न गर्दभाभिधानीतः फलमन्यान्निवर्तनात् ॥
न तु वाक्यार्थ एवान्यनिवृत्तिर्भेदपक्षवत् ।
अप्रवृत्त्यैव तत्सिद्धेः प्रवृत्तो हि निवर्त्यते ॥
न च गर्दभबन्धन्यां प्राप्तोऽननुमितश्रुतिः ।
मन्त्रो येन निवर्त्येत वाजिरज्जुपुनःश्रुतेः ॥
शीघ्रश्रुत्या पुरा प्राप्ते पश्चिमा स्यात्पुनःश्रुतिः ।
न गर्दभश्रुतिप्राप्त्या युक्ता त्वश्वपुनःश्रुतिः ॥
अश्वश्रुत्यैव शीघ्रत्वान्मन्त्रे प्राग्विहिते सति ।
निराकाङ्क्षीकृताऽऽम्नाये तथा प्रकरणिन्यपि ॥
लिङ्गप्रकरणद्वारा श्रुतिर्नैवानुमीयते ।
तस्यामप्रापितायां च मन्त्रप्राप्तिर्न गर्दभे ॥

१ रूपात्—सामर्थ्यादित्यर्थः ।

सोऽयंमामाणको लोके यदश्वेन हृतं पुरा ।
तत्पश्चाद्गर्दभः प्राप्तुं केनोपायेन शक्नुयात् ॥
प्रयोजनं तु प्रत्यक्षश्रुतेरालोच्यते यदा ।
भवत्या किं प्रभुत्वेन निरुद्धा लैङ्गिकी श्रुतिः ॥
यदाऽनुमितयाऽप्येष श्रुत्याऽश्वरशनां प्रति ।
प्राप्नुयादेव मन्त्रः किं त्वरया विहितस्त्वया ॥
सत्यं त्वद्विहितस्यास्य श्रुतिर्नास्त्यानुमानिकी ।
तथाऽपि तन्निरोधस्य फलं किमधिकं तव ॥
यद्यश्वरशनाप्राप्तिं केवलामानुमानिकी ।
प्रत्यक्षश्रुतिवत्कुर्यात्ततः सा स्यादनर्थिका ॥
लिङ्गानुमितया श्रुत्या प्राप्नुयाद्रशनाद्वये ।
स मा प्रापत्तयेत्येवं प्रत्यक्षा त्वरिता श्रुतिः ॥
केवलाश्वाभिधान्यां हि विधिः प्रत्यक्षया यथा ।
न स्यात्तथाऽऽनुमानिकया श्रुत्येत्याम्नायते ह्यसौ ॥
अतश्चापुनरुक्तत्वात्प्रत्यक्षाऽर्थवती श्रुतिः ।
तस्यां सत्यां निराकाङ्क्षान्मन्त्रान्नान्याऽनुमीयते ॥
यद्यस्य विनियुक्तस्य प्रत्यक्षा स्यात्पुनःश्रुतिः ।
ततश्च परिसंख्यानात्प्रसज्ज्येत त्रिदोषता ॥
यदा तु प्रतिबद्धत्वात्सामान्यविनियोगकृत् ।
नैव चेच्छ्रुतिरस्तीह न प्राप्नोति त्रिदोषता ॥
तदिदं परिसंख्येति सूत्रेऽस्मिन्नुपवर्णितम् ।
निर्दोषत्वं तथैवेह वाच्यं न पुनरन्यथा ॥
ततश्च भाष्यकारेण यदिहोक्तमचिन्तितम् ।

---

१ शीघ्रापहृतेऽर्थे मन्थरानर्थक्यमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—सोऽयमित्यादिना । २ (अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३४)। ३ यद्भाष्यकारेण 'इत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इत्यस्मिन्वाक्य इत्यश्वाभिधानीमिति वचनव्यक्त्यन्तरमाश्रितं तत्र यथाश्रुतत्वादरो न कार्यः । किंतु विशिष्टादानभावनाविध्युत्तरकालीनो योऽरुणैकहायन्योरिव मन्त्राश्वाभिधान्योः परस्परनियमस्तत्परा वचनव्यक्त्यन्तरोक्तिः । एवं 'नाऽऽदत्ते' इत्यनेन आददातिसंबन्धबोधकवचनव्यक्तिनिरासश्चाऽऽदानसामान्यान्वयनिरासार्थः । तथा लिङ्गेनैवाऽऽदाने मन्त्रप्राप्त्युक्तिश्च संभवमात्राभिप्रायेत्येवं भाष्यतात्पर्यमाह—ततश्च भाष्य इत्यादिना ।

संख्या युक्ता । इह पुनर्यदेकवचनं द्रव्ये श्रूयते, तच्छ्रूयमाणमप्यविधीयमानत्वेन न निवर्तकं भवितुमर्हति । यथा कश्चिदोदनं निर्दिश्य ब्रूयात्, य एनं भक्षयेत्कश्चिच्छ्वा मार्जारो वा, स निवारयितव्य इति । तत्र यदि भक्षणं निमित्तत्वेन विधीयते, न श्वमार्जारसंबन्धस्ततः काकोऽप्यागच्छन्निवार्यते । श्रूयमाणेऽपि शुनि मार्जारे वा श्वमार्जारसंबन्धस्य निमित्तत्वेनाविधीयमानत्वात् । एवमिहाप्येकत्वसंबन्धस्याविधीयमानत्वाच्छ्रूयमाणेऽप्येकत्वे ग्रहमात्रं संमृज्येतेति । न चात्र

वाक्यभङ्गच्यन्तरं तत्र कर्तव्योऽतीव नाऽऽदरः ॥

न चैकत्वसंबन्धमात्रविधिः शक्यः । संमार्गग्रहसंबन्धमात्रविधानोपक्षीणशक्तित्वाद्विधायकस्य । यथौदनोपघातनिवारणविधिपरे वाक्ये श्रुतानामपि श्वमार्जारादीनामविधीयमानत्वादविशेषणत्वम् । कुतः ।

न ह्यन्नभक्षणाद्रक्ष्याः श्वमार्जारादयोऽत्र नः ।
तुल्यान्नाद्योपघातात्तु काकादेरपि वारणा ॥

तथा नाऽऽह ।

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि चोदितः ।
उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥

न त्विदमत्रोदाहरणं घटते । कुतः ।

पदार्थ एव काकादिः सर्वो ह्यत्राविवक्षितः ।
संख्यामात्राविवक्षा तु ग्रहस्येति विलक्षणम् ॥
चमसेष्वपि संमार्गप्रसङ्गो यत्र वक्ष्यते ।
तत्रैवैतदुदाहार्यं स्थालसंमार्जनादिवत् ॥

स्थितसिद्धान्तोदाहरणमपि पशुप्रकरणे श्रूयते ' यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या ' इति । यदवत्तं तत्पञ्चसंख्यं कार्यमित्येतद्विधिपरे वाक्ये वपाग्रहणमविवक्षितं वाक्यभेदप्रसङ्गादिति दशमे वक्ष्यति ।

तत्र श्वमार्जारादिसंबन्धाविवक्षोदाहरणं घटते । इह तु ।

संख्यामात्रविवक्षायां लोके यच्छ्रूयते वचः ।
तदुदाहरणं देयं वृषलस्थबहुत्ववत् ॥

१ ग्रहैकत्वेति पा० । २ (अ०१० पा० ७ सू० ७१) इत्यत्रेति शेषः ।

द्रव्यैकत्वसंबन्धविधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । ननु संमार्ष्टीति। न ह्येतद्द्रव्यैकत्वसंबन्धस्य विधायकम् । कस्य तर्हि । द्रव्यसंमार्गसंबन्धस्य विधायकम्। एवं श्रुत्या स्वपदार्थो विहितो भवति । इतरथा वाक्येन परपदार्थो विधीयेत । श्रुत्यसंभवे च वाक्यं क्रमते न संभवन्त्यां श्रुतौ । अतोऽविधीयमानं विशेषणत्वेनैकत्वं, न द्वितीयादीन्प्रतिषेद्धुमर्हति । एवं सति न द्वितीयादौ संमार्गादि क्रियमाणमचोदितं भवति, प्रति-

---

वृषलैर्न प्रवेष्टव्यं गृहेऽस्मिन्निति चोदिते ।
प्रत्येकं संहतानां च प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥

बहुत्वस्याविवक्षितत्वात् । ननु संमार्ष्टीति—अयमेव ग्रहैकत्वसंबन्धमपि विधास्यति । न । श्रुतिविप्रतिषेधात् । न ह्येको विधायकः शक्नोति संमार्गभावनां च विधातुं ग्रहैकत्वसंबन्धं च । तत्र विरोधे सति संनिकर्षबलीयस्त्वात्संमार्गभावनाविधान आश्रीयमाणे विध्यन्तरानुपपत्तेरग्रहणमेकत्वस्य । यत्तूक्तं विशेषणविशेषणमपि विधीयत इति । तदनुपपन्नम् ।

यदि तावद्ग्रहः संख्यां क्रियायै न प्रयच्छति ।
शुद्धेनैव विशिष्टत्वान्न विशिष्टविशिष्टता ॥

यदा ह्येकत्वविशिष्टमात्मानं ग्रहो भावनायां प्रक्षिपति तदाऽवश्यं विशेषणं पूर्वतरं प्रक्षेप्तव्यम् । न ह्यन्यथा विशिष्टेन विशेषिता स्यादित्येवं भावनाऽप्येकत्वविशिष्टं ग्रहं गृह्णती नैकत्वमगृहीत्वा तद्विशिष्टं ग्रहं शक्नोति ग्रहीतुम् । तद्यथा शब्दो जात्यादिविशिष्टं द्रव्यमभिदधन्न विशेषणमनभिधाय विशिष्टे वर्तते । तेनावश्यं भावनाविशेषणं तावदेकत्वमित्याश्रयणीयम् । तच्चोपरिष्टान्निराकरिष्यामः । शुद्धद्रव्यविशेषणत्वे तु भावनाऽपि ग्रहमात्रेण संबद्धा न संख्यया । संख्याऽपि ग्रहमात्रेण संबद्धा न भावनया। तत्र विशिष्टविधिना भावनाविशेषणमात्राक्षेपपर्यवसायिना नार्थान्तराक्षेपः शक्यः कर्तुम्। न हि भावनां विशिंषतस्तस्य तदेकत्वं विशेषणम् ।

न चैकत्वविशिष्टं तं ग्रहं गृह्णाति भावना ।
स्वरूपे[1]न्तरितत्वाद्धि सा संख्यां नैव पश्यति ॥

नापि भावनाविशिष्टस्य[2] मा भूत्पुनरपि भावनाविशेषणत्वमेव । न हि भावनाऽवि-

---

१ स्वरूपेति—ग्रहविशेषणीभूतायाः संख्यायाः ग्रहस्वरूपेण—भावनाविशेषणेन, व्यवहितत्वादित्यर्थः । २ भावनाविशिष्टस्य—भावनां प्रति विशेष्यभूतस्यापि ग्रहस्य, नाप्येकत्वं विशेषणमित्यध्याहारेण पूरणम् ।

षिद्धं वा । यथैव हि तदेकस्य श्रुतमवगम्यते तथा द्वितीयादेरपि । अयं चापरो दोषः । न तदेकत्वं द्रव्यस्य संमार्गादौ विषये नियम्येत । न हि संमार्गादिर्यस्मिन्द्रव्य एकत्वं नियम्येत तस्य विशेषणत्वेन भवति । विधीयते ह्यत्र संमार्गादिः । न प्राप्तो लक्षणत्वेन द्रव्यस्याऽऽम्नायते । न हि यौगपद्येन विधातुं शक्यते, लक्षणत्वेन चोच्चारयितुम् । प्रसिद्ध-संबन्धो हि शक्नोति लक्षयितुम् । न चाविहित एवंजातीयकः शब्दा-वगम्यः प्रसिद्धसंबन्धो भवति । विधीयते च संमार्गादिः । तस्मान्न विशेषकः । न चेद्विशेषकः, न द्रव्य एकत्वं नियम्यत इति शक्यमा-श्रयितुम् । अथैकत्वं संमार्ग उच्यते । तत्रापि द्वयी गतिः स्यात् । एकत्वं प्रधानं, संमार्गो वा । तच्चोभयमप्यनुपपन्नम् । न तावदेकत्वस्य सं-मार्गः शक्यते कर्तुम् । न च द्रव्ये क्रियमाण एकत्वस्योपकरोति केन-चित्प्रकारेण । न चैकत्वस्योपकृतेन किंचित्प्रयोजनमस्ति । न हि तद्गु-णभूतं श्रुतम् । अथैकत्वं संमार्गं प्रति गुणभूतमिति । तदपि न । क-थम् । अमूर्तत्वात् । न हि तत्संमार्गं निष्पादयति । यद्यप्यन्यदमूर्तं क्रियां निष्पादयति साधनं विंशिषत् । तथाऽप्येतन्न भवितुमर्हति । न ह्यत्र ग्रहः संमार्गार्थः । संमार्गोऽत्र ग्रहाय चोद्यते । स हि प्रयोजनवान् । कल्प्यप्रयोजनः संमार्गः । यदि ग्रहः संमार्गस्योपकुर्यात्तदुपकारिण उप-करोतीति संमार्गस्योपकारकमेकत्वं भवेत् । न त्वेतदेवम् । तस्मादेकत्व-

---

शिष्टं ग्रहं विशेष्टुं शक्नोति । तस्मान्मौलिकेन विधिनाऽनाकाङ्क्षितत्वान्न द्रव्यविशेषणा-क्षेपः संभवति । तथा सत्यपि चेद्विधिरभ्युपगम्येत तत्प्रत्ययावृत्तिमन्तरेण तदनुपपत्ते-र्वाक्यभेदः स्यात् । अभ्युपेत्यापि तु, संमार्गवेलायां नैकत्वमादर्तव्यम् । स्वतन्त्रस्य ग्रहस्यैवैकत्वसंबन्धविधानात् । न हि विधीयमानावस्थः क्रयो गुणेन संबध्यमानं द्रव्यं विशिनष्टीत्युक्तमरुणाधिकरणे[3] । तस्मात्तावन्न द्रव्यविशेषणभूतस्य ग्रहणम् । अथैतदे-कत्वं संमार्गभावनायाश्चोद्यते तथाऽपि न गुणत्वेन नापि प्रधानत्वेन संभवति । तत्र प्राधान्यं तावदनुपपन्नम् । अमूर्तस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात् । न च द्रव्यसंस्कारेण तत्सं-स्कारः । अन्यत्वात्[4] । ग्रहस्य वाऽयमेकत्वद्वारेण विधीयते । तस्य च स्वयमेव विहि-तत्वात्पुनर्विधानानर्थक्यम् । अनुष्ठानकालेऽपि च ग्रहस्याऽऽत्मीय एव संमार्गः प्रत्यभि-ज्ञायत इति नैकत्वनिमित्तबुद्धिः स्यात् । एवं गुणभावोऽपि निराकर्तव्यः । कथमरुण-त्वस्य गुणत्वमिति चेदत आह ।

---

१ अविशिष्टमिति–एकत्वेनेति शेषः । २ अयं चापर इत्यादि–शक्यमाश्रयितुमित्यन्तं भाष्यं व्याख्यास्यति–तथा सतीत्यादि–ग्रहणमन्तेन । ३ (अ० ३पा० १ अ०६) । ४ द्रव्यादिति शेषः ।

संमार्गयोरसंबन्धः। ननु प्रधानभूतमपि ग्रहादि संमार्गं निष्पादयत्येव। अतस्तत्साधनं तच्च विशिंषत् तदुपकरिष्यति। यथा, इज्यार्थे दधनि पयसि च प्रणीताधर्माः पाक उपकुर्वन्ति। परिधानार्थे च परिधौ यूपधर्मा बन्धने। तस्मादयमसमाधिरिति। अत्रोच्यते। न ब्रूमोऽतदर्थे साधके न शक्नुवन्त्युपकर्तुमिति। किं तर्हि। यदा प्रधानभूतं ग्रहादि लक्षणत्वेनोच्यते, न तदैकत्वस्य ग्रहादिना संबन्धो न संमार्गादिनेति। कथम्। यावदिह लक्षणत्वेन किंचिदुच्यते, संवादस्तत्र भवति। न तु तद्विधीयते विज्ञानाय किमर्थं तर्ह्युच्चार्यते। अन्यत्तस्य किंचिद्विधायिष्यत इति। तदेतद्ग्रहादि लक्षयित्वा तस्य संमार्गादि विधीयते। तद्यद्येकत्वसंबन्धोऽपरो द्रव्ये संमार्गादौ वा विधीयेत, द्वयोः संबन्धयोर्विधानाद्भिद्येत वाक्यम्। अथोच्यते। ग्रहादि लक्षयित्वा तस्यैकत्वसंबन्धो विधीयते, न संमार्गादिसंबन्ध इति। तथा च संमार्गादीनामध्ययनं प्रमाद इत्यभ्युपगतं स्यात्। न चैतदेवम्। तस्मादुभाभ्यामेकवचनस्यासंबन्ध इति। एवमेतदेकत्वं ग्रहस्य न किंचिदुपकारं करोति, न संमार्गस्यैवमेव सदनूद्यते। तस्मान्नैतत् किंचिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इति सर्वेषां ग्रहादीनां संमार्गादि कर्तव्यमिति। कुतः। संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च।

क्रयद्रव्यपरिच्छेदाद्गुणोऽपि गुण इष्यते।
न तु निष्फलसंमार्गगुणो ग्रह इहेष्यते॥

अनङ्गमाश्रितो हि गुणोऽप्यनङ्गमेव स्यात्। ननु प्रधानभूतमपीति। यद्द्रव्यस्याऽऽदौ निर्वर्तकत्वं प्रासङ्गिकं तद्द्वारेणैकत्वं संमार्गस्योपकरिष्यति। प्रधानभूतोऽपि च ग्रहो गुणभूतद्रव्यधर्मं क्रियाङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वं प्रतिपत्स्यते। न हि शेषमाश्रितः शेषः। किं तर्हि। उपकारिणमाश्रित उपकरोतीति सर्वत्र स्थापयिष्यामः। शेषत्वं तु श्रुत्यादिप्रमाणकमेव भविष्यतीति। सिद्धान्तवादी तु वस्तुन्युपपद्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे विधिशब्दस्यासामर्थ्याद्व्यवहितो वा गुणो वा हातव्यो भवतीत्यवमेकत्वपरित्यागं

---

१ क्रयद्रव्येति—सोमक्रयाङ्गभूतैकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वाराऽऽरुण्यं गुणोऽपि क्रयाङ्गमिष्यते। ग्रहस्य तु निष्फलसंमार्गाङ्गत्वासंभवान्न तत्परिच्छेदद्वारैकत्वस्य ग्रहाङ्गत्वं संभवतीति कारिकार्थः।

वदति । नै त्वेतदेवमविवक्षितं भवितुमर्हति । कथम् ।

अविवक्षोपपन्ना स्यात्सत्यं द्रव्यविशेषणे ।
संमार्गेण तु संबन्धो न द्वेधाऽपि निराकृतः ॥

यत्तावदुक्तममूर्तत्वात्संस्कर्तुं न शक्यत इति । तत्प्रातिपदिकार्थेऽपि ग्रहत्वे तुल्यम् । जातेरमूर्तत्वात् । अथापि व्यक्तिद्वारेणास्याः संस्कारः स संख्यायामपि तुल्यः । अथ व्यक्तौ कृतो जातेः कृतो भवतीति तथैकत्वस्यापि । तथा यदि जातिर्द्रव्यलक्षणार्था तथैकत्वमपि । अथ जातेर्मूर्तत्वं द्रव्याव्यतिरेकं चाऽऽश्रित्य साक्षादेव संस्कार इत्युच्यते । तदप्येकत्वस्याविशिष्टम् । यदप्युक्तं न च द्रव्ये क्रियमाणः संख्यायाः कृतो भवतीति । तदपि त्वत्पक्षे जातेरविशिष्टम् । अथ ग्रहशब्दस्य व्यक्तिवाचित्वात्परिहार उच्यते । तत आकृत्यधिकरणन्यायो बाध्येत । न ह्यनेकदेशकालवर्तिज्योतिष्टोमप्रयोगस्थग्रहव्यक्तिसंबन्धानुभवोऽस्ति । अद्य दृष्टेषु ग्रहेषु प्रथमः शब्दप्रयोगो न स्यात् । अतोऽवश्यं सामान्यं किंचिदुपलक्षणमाश्रयितव्यम् । न च तद्ग्रहत्वादन्यत्संभवतीति तदेव विशेषणत्वात्पूर्वमभिधेयमापद्यते । न चाऽऽकारवचनत्वं ग्रहशब्दस्य । प्रतिग्रहमवयवसंनिवेशस्य किंचिन्न्यूनातिरिक्तावयवत्वेन भिन्नत्वात् । न च तत्सामान्यं द्रव्यान्तरेभ्यो निवृत्तं तेषु तेषु चानुवृत्तं ग्रहत्वादन्यदस्ति । तस्मात्तदेव वाच्यम् । यत्तु ग्रहस्य क्रियमाणः संमार्गस्तदीयत्वावधारणेनैकत्वविषयो विज्ञायत इति मन्दफला च पुनः श्रुतिरिति । तत्राभिधीयते ।

एकत्वेनापि संबध्य तावत्येव क्रिया यदि ।
ततो निष्फलतोच्येत भेदस्त्वस्त्येकसंस्कृतेः ॥

अयमेवैकत्वसंबन्धाद्विशेषो यदेकस्मिन्क्रियते । अन्यथा हि ग्रहमात्रसंस्कारः स्यात् । तस्माद्द्रव्यगुणयोर्नियमसिद्धेरस्त्यरुणाशब्दस्येवैकत्वसंबन्धस्य पृथक्प्रयोजनमिति संस्कार्यत्वोपपत्तिः । गुणत्वप्रतिज्ञानं तु प्रणीताधर्मवद्भाष्यकारेणैव प्रतिपादितम् । मन्दयुक्तिक एवायमभ्युपगमो यद्गुणमेवाऽऽश्रितेन गुणेनोपकर्तव्यमिति । कुतः ।

साक्षादयोग्यसंबन्धाः क्रियासंबन्धिनि स्थिताः ।
असंबद्धैरसंबद्धाः साधयन्ति गुणाः क्रियाम् ॥

असंबद्धेषु क्रियमाणा गुणाः क्रियां न परिच्छिन्द्युरिति क्रियासंबन्धिनमाश्रयन्ति ।

---

१ अत्रोच्यते । न भ्रम इत्यादि तस्मान्नैतत्किंचिदपि कर्तुमित्यन्तं भाष्यं सिद्धान्तवादीत्वित्यारभ्य—परित्यागं वदतीत्येवमन्तेन संक्षेपतो व्याख्याय क्रियाविशेषणत्वपक्ष एकत्वस्य विवक्षानिरासभाष्यमाक्षिपति—नन्वित्यादिना ।

न तु तद्गतगुणप्रधानत्वयोः कश्चिद्विशेष इति तयोरुपेक्षा । यथा च क्रियासाधनं किंसंख्यमेतद्भविष्यतीत्येवमपेक्ष्यते । तथैव प्रधानमपि किंसंख्यं यस्य मयोपकर्तव्यमिति । एतावच्च संबन्धे कारणम् । अपि च ।

या गुणस्योपकुर्वाणमात्मसात्कुरुते गुणम् ।
ग्रहीष्यतितरामेषा तं तु संस्कार्यवर्तिनम् ॥

क्रियया हि प्रधानस्योपकर्तव्यं गुणेनापि । न च साधनगतोऽसौ तथागतां याति । यथा प्रधानगतः को नु खलु मम प्रधानस्योपकुर्वन्त्याः किंचिदनुग्रहं कुर्यादिति । महांश्चायमनुग्रहो यत्प्रधानेयत्तावधारणं नाम । यजमानसंस्काराणां च यागगुणभूतकर्त्रंशातिरेकेण फलप्रतिग्रहणयोग्यपुरुषकरणाद्भोक्तृत्वांशपातिनामपि यागाङ्गत्वं वक्ष्यते । स एवात्र न्याय इत्यविरुद्धं प्रधानाश्रयिणां गुणत्वम् । एवं स्थितेषु तु यद्विधेरसामर्थ्यमित्युक्तं तदुपादीयमानेष्वपि पश्चादिष्वविशिष्टम् । तत्रापि हि द्रव्यदेवतायागविशिष्टभावनाविधिपरे वाक्ये यदि लिङ्गसंख्यासंबन्धोऽपरः क्रियायां द्रव्ये वा विधीयते ततो वाक्यं भिद्येतेति शक्यं वदितुम् । अथ तु विशिष्टविधानादवाक्यभेदः । स संमार्गेऽप्यप्राप्तत्वादविशिष्टः । तदिहैतावानेव विशेषोऽवशिष्यते यद्ग्रह उद्दिश्यमानः पशुरुपादीयमानः । न चैतावता किंचित्सिध्यति । अन्यथा पशुग्रहसंबन्धमात्रभेदेनापि विवक्षिताविवक्षितत्वासिद्धिः स्यात् । अपि चास्मिन्नेव वाक्ये ग्रहमुद्दिश्य संमार्गे विधीयमानेऽपि दशापवित्रतदेकत्वादीनां विवक्षाऽभ्युपगम्यते । न च वाक्यभेदः । तथा ग्रहैकत्वेऽपि भविष्यति । यस्तु पदान्तरोपादानाद्विशेषं ब्रूयात्तस्य सर्वत्र यः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति न क्वचिद्दृष्टान्तो नोपमा । तुल्यन्यायानां विषयाभावात् । किं च ।

पदान्तरगतो यस्य गुणोऽभीष्टो विवक्षितः ।
तस्य तुल्यपदोपात्तः कथं स्यादविवक्षितः ॥

तस्माद्ग्रहैकत्वमपि विवक्षितम् । अस्ति ह्युद्दिश्यमानस्यापि ग्रहस्य विधिसंस्पर्शः । अन्यथा हि विनाऽपि ग्रहेण संमार्गे कृते तत्कृतः शास्त्रार्थो भवेत् । अथ प्राप्तत्वाद्ग्रहस्याविधानमुच्येत । तदयुक्तम् । संमार्गं प्रत्यप्राप्तत्वात् । अथ ज्योतिष्टोमे प्राप्तेरविधिरुच्यते । स पश्वादेरपि लोके प्राप्तत्वात्प्राप्नोति । अथासौ यागेऽप्राप्तो विधीयते । तद्ग्रहस्याप्यविशिष्टम् । अथ संमार्गस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणाबहिर्भावाद्ग्रहाविधानमुच्येत । तत्पशुयागस्यापि

१ (अ० ३ पा० ७ अ० २) इत्यत्रेति शेषः । २ तस्य सर्वत्रेति—यदि कश्चिद्यत्किंचिद्वैलक्षण्यमात्रेणातुल्यन्यायत्वं ब्रूयात्तदा तस्य तुल्यन्यायविषयाभावान्न क्वचिदप्यनुमानाङ्गं दृष्टान्तो नाप्युपमानव्यवहाराङ्गमुपमा सिध्येदित्याशयः ।

लोकान्तर्गतत्वादविशिष्टम्। शक्यं हि यो ग्रह इतिवद्यः पशुरित्यपि वक्तुम्। उद्दिश्यमानत्वात्तु याऽत्र ग्रहस्याविधानाशङ्का सा विध्यनुवादयोरुद्दिश्यमानोपादीयमानयोश्चात्यन्तभेदादयुक्ता। तथा हि।

उद्देश्यस्यापि देशादेरेकान्तेन विधिः स्थितः।
उपादेयोऽपि चाऽऽलम्भः प्राप्तत्वान्न विधीयते॥

तस्माद्विशिष्टसंमार्गविध्याक्षेपाद्ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि विधिसंस्पर्शे सत्यर्थाद्गुणप्रधानभाव इत्येकत्वं निष्प्रयोजनत्वाद्गुणभूतं ग्रहश्च प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानभूतः। किं च।

सह विध्यविधी युक्तौ न चैकपदगोचरौ।
पदभेदो न च न्याय्यः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रति॥

एकस्मिन्नेव च पदे युगपदुच्चरिते ग्रहानुष्ठानं प्रति विधिराश्रीयते नैकत्वमिति विप्रतिषिद्धम्। न च विभक्तिः पदान्तरम्। स्वातन्त्र्येणानियतपूर्वापरत्वेन चाप्रयुज्यमानत्वात्। गमकत्वात्पदमिति चेन्न। धूमादिष्वतिप्रसङ्गात्। एकस्मिन्नपि चाऽऽख्यातादिप्रत्ययेनैकोऽर्थः प्रतीयत इति प्रत्यर्थं पदत्वप्रसङ्गः। पदमिति च लौकिकः शब्दः स यत्र लोकेन प्रयुज्यते यत्र च स्मर्तृभिः स्मर्यते न ततोऽपनेतुं शक्यते। 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति च स्मृतिः। तत्रैव च पदशब्दः प्रयुज्यते। तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पदं नावयवः। अभ्युपेत्यापि तु।

विभक्त्युपात्तकर्मत्वविवक्षा चेदिहेष्यते।
संख्याऽपि तदुपात्तत्वान्न शक्या न विवक्षितुम्॥

अविवक्षायां शब्दस्याश्रुतसमत्वमाश्रीयते।

यावच्छ्रुतोऽपि शब्दः सन्नाश्रुतः परिकल्प्यते।
तावत्तदुक्तमर्थं को वाक्यार्थादपनेष्यति॥

तदिह यदि तावत्संख्यापरित्यागाद्विभक्तिः परित्यक्ता ततः कर्मत्वपरित्यागोऽपि प्राप्नोति। ततश्च ग्रहस्य संस्कार्यत्वं हीयेत। प्रयोजनवत्त्वात्संस्कार्यत्वमिति चेन्न। कारकविभक्तिमन्तरेण क्रियासंबन्धाभावात्। न ह्यविभक्तिकस्य ग्रह इत्येतावतः संमार्ष्ट्यनेन संबन्धोऽवकल्पते। ततोऽवश्यं कर्मत्वं विवक्षितव्यम्। अतश्चाऽऽहतायां

१ पा० सू० (१-४-१४)। २ यथा 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति' इत्यत्र प्रयाजनिर्वृत्तिरूपकृतप्रयोजनत्वात्प्रयाजशेषस्य संस्कार्यत्वमिष्यते। तद्वदत्रापि भविष्यतीत्याशयः।

विभक्तावेकदेशपरित्यागाभावात्संख्याविवक्षा दुर्निवारेत्यशक्यः सर्वेषां संमार्गः । तथा हि ।

संमार्गो यदि सर्वेषामेकत्वस्याविवक्षया ।
न कस्यचिद्भवेदेष ग्रहकर्माविवक्षया ॥
न ह्येकस्मिन्पदे युक्तः प्रकृतौ प्रत्ययेऽपि वा ।
श्रुताश्रुतत्वसंकल्पो विरोधात्सदसत्त्ववत् ॥
श्रुतशब्दाभिधेयानां नार्थानां युगपत्तथा ।
ग्रहणाग्रहणं युक्तमर्द्धकुक्कुटिपाकवत् ॥

अत्र प्रतिविधीयते ।

प्राप्नोति हि प्रधानस्य विस्पष्टा सर्वसंस्क्रिया ।
गुणभूताविवक्षा तु न द्वितीयाविरोधतः ॥

यदा हि ग्रहैकत्वोद्देशेन संमार्गो विधीयते तदोद्दिश्यमानयोः परस्परसंबन्धाभावात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षणस्तावदेको वाक्यभेदः । उपादेयनानात्वे पुनः सर्वविशिष्टभावनाप्रयोजनत्वादेककार्यत्वे सत्याङ्गस्येनैवैकवाक्यत्वं स्यात् । अस्मिन्नेव च पक्षे प्रधानभूताक्रियावशीकाराद्विशेषणानामन्योन्यनियमसिद्धिः । उद्दिश्यमानानां पुनरवशीकृतत्वात्प्रत्येकं क्रियाग्रहणसामर्थ्यात्क्रियैव वशीकृता तैराकृष्यत इत्येकैकस्यान्योन्यनिरपेक्षस्य कर्तव्यताऽवगम्यते । तदिह ग्रह एकत्वनिरपेक्षः संस्कर्तव्यः, एकत्वमपि ग्रहनिरपेक्षं संस्कर्तव्यम् । तत्र यदि तावद्ग्रहगतमेवैकत्वं संस्क्रियते ततः सापेक्षकरणादुभयोर्निरपेक्षसंबन्धावधृतं प्राधान्यं विहन्येत । अथ द्रव्यान्तरगतम् । तन्न ज्ञायेत किमिति । न हि ग्रहवत्किंचिदेकं नाम प्रकरणे पश्यामः । यदेव ह्येकं तदेवान्यापेक्षयाऽनेकम् । न चावच्छेदे कारणं किंचिदस्ति । येनान्यनिरपेक्षत्वेनैकमवधार्येत । ननूत्पत्तौ यदेकवचनान्तशब्दचोदितं तदेकं भविष्यति । न, तेषामपि बहुत्वात्किमिति निरूपणाशक्तेः । अथ सर्वेषां कस्मान्न भवति । न । तत्रापि चोदितहान्यचोदितकरणापत्तेः । तथा हि ।

यदि तावद्विकल्पेन किंचित्संस्कृत्य तिष्ठति ।
अन्येषां चोदितं सन्तं विना हेतोस्ततस्त्यजेत् ॥

---

१ अर्धकुक्कुटिपाकवदिति—कुक्कुट्या अर्धं पच्यतामर्धं प्रसवाय धार्यतामिति केनचिदुक्ते कथं ह्येकस्य वस्तुनोऽर्धस्य पाको धारणं वा प्रसवायार्धस्य शक्यते कर्तुमित्येवंरूपमर्धजरतीयं लोकप्रवादायातमत्र दृष्टान्तार्थः । २ एवमाक्षिप्तं सिद्धान्तभाष्यं समाधातुमारभते—अत्रेत्यादिना ।

गुणभूतेन ह्येकैनैकत्वयुक्तेन क्रिया साध्यमाना नान्यमपेक्षत इति यत्किंचिदभ्युपादाय शास्त्रार्थः कृतः स्यात् । प्राधान्ये पुनर्यदेवैकत्वयुक्तं न गृह्येत तस्यैव वैगुण्यं प्रसज्येत । यदि त्वन्यदपि संस्क्रियेत ततोऽनेकैकत्वसंनिपातात्संख्यान्तरोपजने सति श्रुतैकत्वपरित्यागेनानेकसंस्काराच्छ्रुतं हीयेताश्रुतं च परिगृह्येत । वीप्सार्थश्च कल्प्येतैकैकं संमार्ष्टीति । जात्युद्देशेन शुक्लादिगुणान्तरोद्देशेन वा संस्कारे विहितेन संस्कृतावपि न जातिगुणान्तरापत्तिर्भवति । तथा हि ।

न ग्रहान्तरसंमार्गे तस्माज्जात्यन्तरोद्भवः ।
संख्यान्तरवदित्येवं नैवाऽऽवृत्तिर्विरुध्यते ॥

तत्रैतत्स्यात् । सर्वेष्वपि संस्क्रियमाणेष्वनुष्ठानवेलायामेकैक एव दृश्यते । तस्मादविरोध इत्युच्यते ।

तथा सति ग्रहैकत्वमस्तु नाम विवक्षितम् ।
सर्वः संमार्गवेलायां ग्रह एको भविष्यति ॥

न हि कश्चिदपि युगपदनेकं ग्रहं संमार्ष्टि । ततश्च विवक्षितेऽपि तादृशमेवेति मन्दं विवक्षाफलम् । [१]ननु युगपत्संमार्गविरोध एव फलं भवति । नैतदस्ति । प्रत्येकं गृह्यमाणानां तद्वदेव संस्कारे सति यौगपद्यप्रसङ्गाभावात् । अभ्युपेत्यवादमात्रं चैतत्स्वतन्त्रैकत्वाप्रतीतेः । अतश्चैकत्वांशसंबन्धस्यानवधारणेनाशास्त्रविषयत्वात्केवलग्रहपरमेव शास्त्रं विज्ञायते । यद्यपि च द्रव्यान्तरगतत्वेन तद्विवक्षितमेव तथाऽपि ग्रहस्य तावदविवक्षितमिति सिद्धः सर्वेषां संमार्गः ।

तस्माल्लक्षणमेवैतद्द्रष्टव्यं हि स्वगोचरे ।
संख्योद्देशेन संस्कारो नैव कश्चिद्विधीयते ॥

अथ तु गुणभूतमेकत्वं विधीयेत तत्र द्वितीया तावद्गुणभावं नैव ब्रवीतीति व्याख्यातं [२]संक्त्वधिकरणे । सा यद्यविवक्षितेप्सितार्था कारकमात्रलक्षणार्थेति विवक्ष्यते ततः स एव तावदेको दोष इत्येकत्ववच्च ग्रहस्यापि गुणत्वप्रसङ्गः । अथ ग्रहस्य प्राधान्यमेकत्वस्य च गुणत्वं परिगृह्येयातां तथाऽपि सकृदुच्चारणे गुणप्रधानत्वश्रुतिलक्षणाश्रयणाद्विभक्तिवैरूप्यादिनिमित्तो वाक्यभेदः । तत्रैतत्स्यात् । ऐकरूप्यार्थमेकत्ववद्ग्रहस्यापि तावद्गुणत्वमेवावगमयेत् । ततः प्रयोजनवत्तावशेन ग्रहस्य प्राधान्यम् । न चार्थाद्भवच्छब्दस्य वैरूप्यमापादयतीति । तत्र ब्रूमः ।

---

१ नन्विति—सर्वग्रहसंमार्गेऽपि प्रत्येकमनुष्ठानसिद्धिरेकत्वाविवक्षाफलं भविष्यतीत्येकदेश्याशयः ।
२ (अ० २ पा० १ अ० ४ सू० १२) ।

कथमादावसन्नेव गुणभावो विवक्ष्यते ।
कथं च संभवच्छब्दादर्थात्प्राधान्यमिष्यते ॥

सर्वैव शब्दप्रवृत्तिरसंभवाद्विप्रकर्षं प्रतिपद्यते । नास्मदिच्छामात्रेण । तदिह यदि तावच्छ्रुतिवशात्प्राधान्यं परिगृह्यते ततस्तदेवैकम् । अथास्य कथंचिदसंभवं कल्पयित्वा लक्षणाऽऽश्रीयते । ततः पुनः संभवकल्पनाविरोधात्सत्यपि प्रयोजनवत्त्वे शास्त्रवशेन गुणत्वप्रसङ्गः । युगपत्संभवासंभवपरिग्रहात्प्राधान्यगुणत्वयोः प्राधान्यालोचनेन विक्षेपाच्च शब्दक्लेशः । प्रथमं हि श्रुतिवशात्प्राधान्यं प्रतीयते ततस्तदुज्झित्वा मध्ये गुणत्वं ततस्तस्याप्यसंभवादन्ते पुनः प्राधान्यमिति विक्षेपः । पश्चात्तनमपि च प्राधान्यमवश्यं शब्द एवाऽऽरोपयितव्यम् । न ह्यर्थो नाम किंचित्प्रमाणम् । किं तर्हि । शब्दशक्तिकल्पनाहेतुः । अतश्चानेककल्पनानिमित्तो ह्यस्त्येव वाक्यभेदः । किं च ।

विधीयमानमप्यर्थमन्यतो वाऽवधारितम् ।
अवश्यं भाविनं प्राप्य न शब्दोऽन्यत्र वर्तते ॥

यद्यपि च ग्रहस्य प्राधान्यं प्रयोजनवत्तयैव सिद्धं तथाऽपि द्वितीया तदापादयन्ती सती नानुवादमात्रमपि लभमानाऽर्थान्तरे वर्तेत । तद्यथा 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यत्र प्रकरणप्राप्तमपि सन्तं होममेव धातुरनुवदति न विधानार्थमप्यन्यदेव गमनादि धात्वर्थान्तरं ब्रवीतीति । ततश्च ग्रहस्य प्राधान्यानुवादादेकत्वस्य च गुणभावविधानादपरो वाक्यभेदः । श्रुत्या चावश्यंभाविनि ग्रहप्राधान्यविधाने लभ्यमाने को जातुचिदर्थात्क्लेशेन कल्पयिष्यति ।

क्वचिद्द्रव्यपरिच्छेदादेकत्वमपि चार्थवत् ।
अतो न तद्वशेनापि द्वितीया स्वार्थमुज्झति ॥

तस्माच्छब्दसामर्थ्यादुभयत्र प्राधान्यं ग्रहीतव्यम् । तत्र चानिरूपणादविवक्षेत्युक्तम् । भाष्यमप्येतेष्वेव वाक्यभेदेषु योजयितव्यम् । ननु च 'अग्नेस्तृणानि' इत्यत्र द्वितीयासंयोगाभावाद्यथोक्तवाक्यभेदाभावादेकत्वविवक्षा स्यात् । नैष दोषः । यद्यप्येषा षष्ठी विशेषणत्वाद्गुणभूतमिवाग्निं प्रतिपादयति तथाऽपि संबन्धान्तराभावादङ्गाङ्गिसंबन्ध एव ज्ञायते । तत्राप्यग्नेः प्रयोजनवत्त्वात्तृणापचयस्य तदभावाद्राज्ञः पुरुष इत्यत्र यथा राजा पुरुषस्य स्वाम्येवमग्निस्तृणापचयस्य स्वामीत्येतदेव गम्यते । यद्यपि चैषा पञ्चमी स्यात् । तथाऽप्यग्न्यपादानकस्य तृणापचयस्य फलाभावादवश्यं 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति' इतिवदविवक्षितगुणार्था कार्यवशेनाग्निप्राधान्यं लक्षयन्ती प्रवर्तते । ततश्चाग्नेः

यद्यविवक्षितमेकत्वं कथं तर्ह्येकवचनमुच्चार्यते । ननु बहुषु विवक्षितेषु बहुवचनेन भवितव्यम् । उच्यते । न वयमेतद्विचारयाम एकवचनमुच्चारयितव्यं नोच्चारयितव्यमिति । उच्चार्यमाणे सति किं प्रतिपत्तव्यम् । एकस्मिन्नेव संमार्गादि, उत सर्वेष्विति । तच्च सर्वेष्विति स्थापितम् । अपि च न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनम् । किं तर्हि । कारकसंबन्धोऽपि । अविवक्षित एकत्वे कारकसंबन्धार्थमस्योच्चारणं भविष्यति । तस्मान्नानर्थकम् ।

अपि च । ग्रहः प्रातिपदिकार्थं एकत्वं विभक्त्यर्थः । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति । प्रातिपदिकार्थगतं हि विभक्तिः स्वमर्थं श्रुत्यैव वदति । अथैवं सति किम् । न संमार्गेण संभन्त्स्यत इति । तेन हि

प्राधान्यमेकत्वस्य च गुणभाव इत्यादि पूर्ववदेव योजनीयम् । तृणानीत्येतदपि बहुवचनमविवक्षितमिति व्याख्येयम् । तथा 'भिन्ने जुहोति' इत्यादिषु । यदि तावद्भिन्नैकत्वयोर्नियोगविकल्पसमुच्चयादिभिर्निमित्तत्वं सप्तम्योच्येत ततः प्रत्येकं वाक्यभेदः परस्परसंबन्धाभावः । अथैकत्वमुपादेयत्वेन प्रतिपाद्येत भिन्नमनुपादेयत्वेन ततो यद्यपि गुणत्वप्रधानत्वविरोधो नास्ति तथाऽपि पूर्ववदेव विरोधः । एकवाक्यत्वे नानारूपत्वं नामेत्यविवक्षा । सत्यां चाऽऽकाङ्क्षायां विवक्ष्येत । सा चोपादीयमानेष्वाकाङ्क्षोपजायते नोद्दिश्यमानेषु । उद्दिश्यमाने हि प्रातिपादिकार्थसंबन्धिमात्रापेक्षित्वान्न संख्याकाङ्क्षा । प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्यत्वात् । अतो यादृशं ग्रहादि प्रमाणान्तरेऽवधृतं तादृशस्य संमार्गोदय इति निश्चीयते । सर्वलक्षणेषु प्रतीतिमात्रौपयिकत्वादनुष्ठानानङ्गत्वम् । यथा योऽयं शुक्लवासा दृश्यते तमानयेत्यादिषु वासःप्रभृतीनाम् । तत्र यावता विनाऽनुष्ठानं न सिध्यति तावदुपादातव्यमिति ग्रहादिमात्रं परिगृह्यते । ननु बहुषु विवक्षितेषु बहुवचनमिति—अविवक्षितोऽप्यविद्यमानोऽर्थो न शक्यो वक्तुमिति मन्यते । तत्र वेदस्य नित्यत्वाद्यथोच्चरितार्थान्वेषणमात्रे पुरुषाणां व्यापार इति न कर्तैव पर्यनुयुज्यते । तेन प्रातिपदिकार्थानुग्रहार्था विभक्तिरिति द्रष्टव्यम् । कारकप्रतीतिपरा वा सती नान्तरीयकत्वात्संख्यां प्रतिपादयति । यथा प्रकाशनार्थं प्रज्वालितोऽग्निरिन्धनं भस्मी करोति, एवमत्रापि 'प्रथमं वा नियम्येत' इत्येवं कर्मत्वप्रतिपादकमेकवचनम् । 'यस्य पुरोडाशौ' इत्यादिषु चाऽऽधिकारिकं हविरुभयत्ववद्द्विवचनम् । अन्यथा हि 'मुख्यं वा' इति कदाचिदाग्नेयग्रहणभ्रान्तिः स्यात् । अपि च ग्रहः प्रातिपदिकार्थ इति-यदाऽन्विष्यमाणमपि क्रियासं-

---

१ (अ० ११ पा० १ सू० ४२) । २ (अ० १२ पा० २ सू० २५) ।

संबध्यमानं वाक्येन संबध्येत । न च श्रुत्याऽन्येन संबध्यमानं वाक्येनाऽऽच्छिद्यान्येन संबन्धमर्हति । असंबध्यमानस्त्वेकत्वेन संमार्गो यदि नैकत्वविशिष्टः क्रियते, न किंचिद्विपन्नं भवति । न चैकत्वविशिष्टः संमार्गादिः । ग्रहादिमात्रस्य च विधीयत इति किमिति द्वितीयस्य तृतीयस्य च न क्रियेतेति ॥ १४ ॥

चोदितं तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं यथा, पशुमालभेत इत्येक एव पशुः पुंपशुश्चाऽऽलभ्यते, एवमिदमपीति । अस्त्यत्र वैपरीत्यम् । इह ग्रहार्थः संमार्गः । तत्र पुनर्यागार्थः पशुः । किमेवं सति भवति । यो यागार्थं परिच्छिनत्ति स यागस्योपकरोति । अपरिच्छिन्नेन न शक्यो यागः कर्तुमिति । न तु ग्रहेण केनचिद्विशिष्टेन संमार्गः कर्तव्यो यद्ग्रहं विशिंषत्संमार्गस्योपकुर्यात् । पशोश्चैतदेकत्वं यागं प्रत्युपदिश्यते । ननूक्तं प्रातिपदिकार्थगतं स्वमर्थं विभक्तिः श्रुत्यैवाभिवदतीति । याग एतद्वाक्येन विधास्यति । तत्र वाक्याच्छ्रुतिर्बलीयसीत्युक्तम् । सत्यं, यत्र श्रौतोऽभिसंबन्धो विवक्ष्यते । अविवक्ष्यमाणे च वाक्यावगतः सन्नपर्युदसितव्यो भवति । तस्मादेकः पुंपशुश्चाऽऽलभ्यत इति । ग्रहैकत्वं न संमार्गस्योपकरोतीति न ग्रहं शक्नोति विशेष्टुम् । तस्मादविवक्षितमिति ॥ १५ ॥

[८] संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥ पू०

बन्धित्वं न घटते तदा तुल्यायामविवक्षायां वरं द्रव्यविशेषणमेवेदमित्यभिप्रायः । ततश्च संमार्गस्तेन विनाऽप्यविगुणः । जातिसंख्या चैषा प्रत्येकं संमृज्यमानव्यक्तिगता वा समर्थनीया ॥ १४ ॥

पशौ पुनर्द्रव्यस्य निष्प्रयोजनत्वात्सक्तुवदविवक्षितेप्सितार्थया द्वितीयया कारकसामान्यं लक्षयित्वा तद्विशेषाकाङ्क्षायां सत्यां भूतभव्यसमुच्चारणद्रव्यकर्मसंयोगन्यायेन[1] करणत्वेन गुणभावेऽवगमिते सर्वेषामेव जातिद्रव्यसंख्यालिङ्गानां भावनां यागं च प्रत्युपादीयमानत्वादवैरूप्येण विशिष्टैकभावनाविधानादर्थापत्तिलभ्यविशेषणाविध्यन्तराविर्भावाच्चैकवाक्यत्वसिद्धिः ॥ १५ ॥

(इति—ग्रहैकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

---

१ षष्ठाध्यायाद्याधिकरणन्यायेनेत्यर्थः ।

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि इति । तत्रैषोऽर्थोऽधिगतः सर्वे ग्रहाः संमार्जितव्या इति । इदमिदानीं संदिह्यते । किं चमसा अपि संमार्ष्टव्या उत नेति । किं तावत्प्राप्तम् । चमसाद्यपि सर्वं संमार्ज्यमिति । कुतः । संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति । यथैव हि ग्रहाणामपूर्वसंबन्ध एवं चमसानामपि । यथैव च ग्रहा अस्मिन्प्रकरणे, एवं चमसा अपि । तस्मात्सर्वत्र संमार्गः । ननु ग्रहाः श्रूयन्ते ते चमसानां निवर्तका भविष्यन्ति । उच्यते । प्रदर्शनार्थं ग्रहग्रहणं भविष्यति । ग्रहादि सोमपात्रम् । यस्मिन् गृह्यमाणः सोमो व्यवसिच्येतेत्येवमाशङ्क्यते तत्सर्वं संमार्जितव्यम् । यथा भोजनकालो वर्तते, स्थालानि संमृज्यन्तामित्युक्ते यानि यानि भोजन उपयोगमर्हन्ति, तानि तानि सर्वाणि संमृज्यन्ते । स्थालग्रहणं लक्षणार्थमिति गम्यते । एवमिहापि द्रष्टव्यमिति । उच्यते । लोकेऽर्थलक्षणः संव्यवहारः । येन येनार्थः संमृष्टेन, उक्तोऽनुक्तो वा, स संमृज्येतैव । इह तु वेदे शब्दलक्षणः । शब्दश्च ग्रहस्य संमार्गमाह । तत्र किमर्थं श्रुतौ संभवन्त्यां ग्रहशब्दो लक्षणया कल्प्यते । उच्यते । संमार्ष्टीति संमार्गे पुरुषप्रयत्नं विधातुमेष शब्दः शक्नोति श्रवणेनैव, । ग्रहसंबन्धे तु वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । तस्माल्लक्षणया ग्रहशब्दो वर्ण्यते न यथाश्रुत इति । तेन यो यः संमार्जनसंस्कारार्हः स स संमार्जितव्यः । न ग्रहेष्वेव व्यवतिष्ठेत, एवंजातीयको गुण इति ॥ १६ ॥

एकत्ववदेव ग्रहत्वस्यापि प्रदर्शनार्थत्वाच्चमसेष्वपि संमार्ग इत्युपन्यस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावाद्वाक्येन च संबन्धोपादानाद्ग्रहादवच्छिद्य श्रुत्या केवलसंमार्गविधानात्पूर्वपक्षः परिगृहीतः । इह त्ववघातादिवदेव भङ्गोद्धारौ[1] कर्तव्यौ[2] । नन्वेवं सति तेनैव गतत्वादधिकरणमेव नाऽऽरब्धव्यम् । सत्यं नाऽऽरभ्येत यदि ग्रहाधिकरणेनाविवक्षाकालुष्यबुद्धिर्न स्यात् । एवं त्वेकत्वाविवक्षासंत्रासितः सर्वमेवाविवक्षितं मन्यते । अथवाऽऽग्नेयाद्यपूर्वाणां कर्मभेदाद्भेदे सति युक्ताऽवघातादीनां व्यवस्था । ज्योतिष्टोमकर्मणस्त्वेकत्वादेकापूर्वसाधनयोर्ग्रहचमसयोर्धर्मसंकर इत्यभिप्रायः । संस्काराद्वेति चापूर्वसाधनप्रयुक्तत्वेन प्रतिप्रधानावृत्तिक्रियोपपादनार्थम् ॥ १६ ॥

---

१ भङ्गोद्धारौ—आक्षेपपरिहाराविल्यर्थः । २ कर्तव्याविति—'विधीयतेऽवघातादिः श्रुत्या व्रीह्यादिसंगतः' । इत्यादि तेषामर्थाधिकरणस्थवार्त्तिकोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्द-
प्रमाणत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

व्यवतिष्ठेत वा ग्रहेष्वेव संमार्गो न चमसेष्वपि प्रसज्येतेति । कुतः । अर्थस्य श्रुतिसंयोगात् । श्रूयमाणो हि ग्रहो नोत्स्रष्टव्यः । उत्सृज्यमाने श्रुतिरेव बाध्यते ग्रहमिति । प्रमत्तगीतं तत्रभवतामित्यवगम्यते । न चैतन्न्याय्यम् । तस्माद्ग्रहशब्देन ग्रहं लक्षयित्वा तस्य संमार्गसंबन्धो विधीयते । न चाविदधत्संमार्गं शक्नोति तत्संबन्धं विधातुम् । अतो विदधात्येवैष शब्दः संमार्गम् । न च श्रुतिर्बाधिष्यते । कुतः । संमार्ष्टीति संमृजिगतं पुरुषप्रयत्नं श्रुत्या शक्नोति विधातुम् । न तत्र कश्चिद्विशेषः । उत्पाद्यमाने वा संमृजौ, परेण वा संबध्यमान इति । तेन न ग्रहसंबन्धेऽपि श्रुतिर्बाधिता भवति । अतो ग्रहेष्वेव संमार्गो व्यवस्थातुमर्हतीति ।

नन्वपूर्वसंयोगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च चमसेष्वपि प्रसज्यते, न ग्रहेष्वेवास्य विधानमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । प्रकरणवद्भिरेकवाक्यतां कृत्वा शक्नोति तत्र विधातुम् । नाकृत्वैकवाक्यताम् । सा च प्रकरणादनुमीयते । इयं पुनर्ग्रहशब्देन सह प्रत्यक्षा । तस्मान्न प्रकरणे विधानम् । ग्रहैकत्वसंबन्धे पुनरुत्सृज्य स्वार्थं न शक्नोति विधातुम्[1] । तस्माद्वैषम्यं ग्रहैकत्वविधानेन । यदुक्तं, यथा स्थालानि संमृज्यन्तामिति लक्षणा, तद्वदिहापीति । परिहृतमेतत्[2] । लोके कर्मार्थ-

---

यथास्थूलं तावदुत्तरम् । ग्रहासंबन्धे सति संमार्गविधानाभावादवश्यंभावित्वाच्च संबन्ध्यन्तरस्य न केवलसंमार्गविधानम् । अथवा ग्रहशब्देन यदपूर्वं लक्षितं तत्प्रयुक्तत्वाद्व्यवस्था । नन्वपूर्वसंयोगाविशेषादित्येकापूर्वाभिप्रायम् । सत्यपि तु कर्मैकत्वे तदपूर्वभेदे च ग्रहचमसाभ्यासानामयुगपत्कालत्वात्स्वरूपसाहित्यमेकस्मिन्कर्मण्यपूर्वे वा न संभवतीत्यवश्यं प्रत्यभ्यासमवान्तरापूर्वभेदेन भवितव्यम् । विनाऽपि चाभ्यासेन यागस्वरूपसिद्धेरदृष्टार्थ एवाभ्यासः । ततश्च ग्रहशब्दोपस्थापितप्रत्यासन्नावान्तरापूर्वातिक्रमकारणाभावाद्व्यवस्थासिद्धिः । अवघातादिवदेव 'फलं तु सह चेष्टया'[3] इत्येषोऽर्थो

---

१ ग्रहैकत्वसंबन्धं पुनरनुत्सृज्येति पा० । २ (अ० ११ पा० १ अ० ३ सू० २६) । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ४ सू० १०) ।

लक्षणं, शब्दलक्षणं पुनर्वेद इति ॥ १७ ॥

[९] आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥ सि०

वाजपेये श्रूयते, सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति इति । तत्र संदेहः । किं सप्तदशारत्निता वाजपेयस्योर्ध्वपात्रे निविशत उत पशोर्यूपे निविशत इति । किं तावत्प्राप्तम् । ऊर्ध्वपात्र इति । कुतः । वाजपेयस्य यूपाभावात् । यद्वाजपेयस्यास्ति पात्रं यूपसदृशं तत्र भवितुमर्हति । अस्ति च षोडशिपात्रम् । तच्च खादिरत्वादूर्ध्वत्वाच्च यूपसदृशम् । तत्र निवेशे सति वाजपेयशब्द आञ्जस्येन भवति । इतरथा वाजपेयाङ्गपशुयागे लक्षणया वाजपेयशब्दो वृत्त इति गम्यते । ननु त्वत्पक्षेऽपि यूपशब्दो लक्षणयोर्ध्वपात्रे । उच्यते । सर्वथा वयं लक्षणाशब्दान्न मुच्यामहे । मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यते । तस्मादूर्ध्वपात्रे निवेश इति ।

योजयितव्यः । न चैकत्वविवक्षावद्ग्रहत्वविवक्षायां वाक्यभेदो भविष्यतीति पूर्वाधिकरणेन भ्रमितव्यम् ॥ १७ ॥

(इति—चमसाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

यदि सप्तदशारत्निः, वाजपेयस्येति विधीयते, यूपशब्दो यथाकथंचित्तदनुवादः। ततः षोडशिपात्रे निवेशः । अथापि यो वाजपेयस्य संबन्धी स सप्तदशारत्निरिति विधीयते तथाऽप्येवम् । अथ यो यूपः स सप्तदशारत्निरिति वचनव्यक्तिः, वाजपेयशब्दो यथाकथंचिद्विशेषणं प्रकरणप्राप्तानुवादो वा । ततस्तदङ्गपशुयूपस्येदं परिमाणमिति । किं प्राप्तम् ।

आनन्तर्यात्प्रधानत्वात्तथा प्रकरणाच्छ्रुतेः ।
वाजपेयेन संबन्धः साक्षान्न पशुना सह॥

साक्षात्कर्मणः सप्तदशारत्नित्वं न संभवतीति तदङ्गद्रव्यं गृह्यते । यत्र यदेव साक्षात्संबन्धि तदेव ग्रहीतव्यम् । यद्यपि पशुरपि वाजपेयप्रकरणान्तर्गत इति तत्संबन्धेऽपि प्रकरणादनतिरेको भवत्येव, वाजपेयस्य तद्धि भवति । तथाऽप्यङ्गप्रधानानां भिन्नकथंभावयोगित्वाद्वाजपेयकथंभावेनाग्रहणात्प्रकरणबाधोऽभिधीयते । वाजपेयस्येति च षष्ठीश्रुत्या संबन्धो भवति । भवतस्तु यूपसामानाधिकरण्याद्वाक्येन स्यात् । न च वाजपेयशब्दवेलायां कश्चिद्विरोधो येन लक्षणाऽऽश्रीयते 'गुणे त्वन्यायकल्पना' इति तद्दूरं

---

१ (अ० १ पा० ३ अ० ५ सू० १५)।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । आनर्थक्यात्तदङ्गेषु । वाजपेयशब्दस्तावत्सोमयागविशेषवचनः । तस्य साक्षाद्यूपेन न प्रयोजनम् । अस्ति तु तस्याङ्गं पशुयागः । तस्य तु पशुं बन्धुं यूपेन कार्यम् । साक्षाद्वाजपेययूपस्य यदि सप्तदशारत्निता विधीयते, तस्याभावादनर्थकमेव वचनं प्राप्नोति। तदनर्थकं मा भूदिति योऽस्य पशुयागे यूपस्तत्र निवेशमर्हति । ऊर्ध्वपात्रे च यूपशब्दो लक्षणया स्यात् । नन्वितरस्मिन्नपि पक्षे वाजपेयशब्दो लक्षणयेति । नेति ब्रूमः । वाजपेय एव वाजपेयशब्दो भविष्यति । शक्ष्यति च स पशुयूपं विशेष्टुम् । सोऽस्याङ्गस्योपकारकः । यश्च यस्योपकारिण उपकरोति, भवति स तस्य संबद्धो मुख्येनैव संब-

---

यूपशब्द एव लक्षणा । तस्मादूर्ध्वपात्र एव निवेश इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

अगत्या लक्षणावृत्तिः समभिव्याहृतैर्भवेत् ।
न चोर्ध्वपात्रसंबन्धी यूपशब्दः प्रतीयते ॥

यो हि प्रकरणमव्यवहितसंबन्धं चानुजिघृक्षति तस्य यूपशब्दोऽनर्थकः स्यात् । ऊर्ध्वपात्रं लक्षयिष्यतीति चेन्न । असति सामानाधिकरण्येऽन्यथा संभवे वा लक्षणाभावात् । अस्मत्पक्षे पुनर्न किंचिल्लक्षणावृत्तम् । षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेनानङ्गेऽप्युपकारकमात्रापेक्षयोपपन्नत्वात् । न ह्यसावङ्गाङ्गिसंबन्धमेवैकं ब्रवीति । अनङ्गमपि स यूपस्तदङ्गपश्वर्थत्वादुपकारको वाजपेयस्य । यस्त्वानन्तर्येण षष्ठीश्रुतिर्विनियोजिकेति, तद्यूपशब्देनापि सहाविशिष्टम् । अतश्च सप्तदशारत्निविधिपरेऽनूद्यमानत्वाद्यादृशं वयं वाजपेयस्य यूपं पश्यामस्तादृशस्य ग्रहणमिति पशुयूपाश्रयणम् । अस्ति त्वेषाऽपि जिज्ञासा यदि वाजपेयस्य साक्षाद्यूपः स्यादिति । यदा तु स नोपलब्धस्तदा पक्षान्तरमवलम्बितम् । किं च ।

वाजपेयेन संबन्धस्त्रेधाऽपि न निरूप्यते ।
साक्षात्संबन्धिमात्रेण तद्यूपेनाथवा स्फुटः ॥

साक्षात्तावन्न सप्तदशारत्नित्वं युज्यत इत्युक्तम् । संबन्धिमात्रमप्यनिर्दिष्टं, वाजपेयस्येत्येतावन्मात्रेण न ज्ञायेत । यूपशब्दार्थस्त्वतत्संबन्धित्वाद्दूरभ्रष्टः । तस्माद्यथोक्तमेवास्य विशेषणत्वम् । अधिकारप्रकरणप्राप्तमनुवदिष्यति । वक्ष्यति ह्येतत् ' आरा-

---

१ सोऽस्याङ्गस्येति—सः—यूपः, अस्याङ्गस्य—वाजपेयाङ्गस्य, पशुयागस्येत्यर्थः । २ यस्योपकारिण इति—वाजपेयस्योपकारिणः पशुयागस्येत्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० ३) ।

न्धेन । न चैकान्तरितमिति कृत्वाऽसंबद्धो भवति । यथा देवदत्तस्य नप्तेति पुत्रेण चासावन्तरितः । अथ च देवदत्तेन मुख्येनैव संबन्धेन संबद्धः । तस्मादेष एव पक्ष आश्रयणीयः । न ह्येतस्मिन्पक्षे कश्चिदपि लक्षणाशब्दो भवतीति ॥ १८ ॥

[१०] कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः [1]प्रयाजवाक्ये श्रूयते, अभिक्रामं जुहोत्यभिजित्या इति । तत्र संदेहः । किमभिक्रमणं प्रयाजेष्वेव निविशत उत कृत्स्ने प्रकरण इति । किं तावत्प्राप्तम् । कर्तृगुणेऽभिक्रमणे ब्रूमो वाक्यभेदः स्यादिति । कर्मणा कर्मणोऽसमवायात् । अभिक्रमणं कर्मामूर्तम् । न तत्कर्म हवनं साधयितुं शक्नोति । तस्मान्न तेनैकवाक्यतां याति । अतः सर्वस्मिन्प्रकरणे निविशते । संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति ।

दपीति चेन्न । तद्वाक्ये हि तदर्थत्वात्, इत्यत्र यथा प्रकरणवशेन तदुपकारिमात्रे धर्मा विधीयन्ते न साक्षादङ्गेष्वेव केवलेष्विति । तस्मान्न केनचित्प्रमाणेन विरोध इति ॥ १८ ॥

(इति—आनर्थक्यतदङ्गाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

एवं संस्कारद्रव्यगुणा विचारिताः । इदानीं यत्कर्मैव कर्मसंबन्धित्वेन श्रूयमाणमर्थात्संस्कारत्वं प्रतिपत्स्यते तद्विचार्यते । तत्राभिक्राममिति णमुला वीप्सार्थोपादानादभिक्रम्याभिक्रम्य किमपि करोतीत्यपेक्षिते परश्च जुहोतिः प्रकृतप्रयाजग्राही दृश्यते । तत्किमभिक्रमणं तेनैव संबध्यत उत प्रकृतमात्रेणेति । संबन्धश्रवणे च सति संशयाक्षेपपरिहारावरुणाधिकरणवद्द्रष्टव्यौ । कर्मणोऽमूर्तत्वाद्वाक्येन च स्वसंबन्धोपादानात् । अनेनैव विशेषेण पुनरारम्भः । यत्तत्र समानाधिकरणं द्रव्यमुपात्तं तद्विषयनियमे च तत्साध्यक्रियासंबन्धस्योपपत्तित्वम् । इह तु तस्यैव साध्यत्वम् । अपेक्षितश्च गुणः परिच्छेदकत्वेन विज्ञातक्रियासंबन्धप्रकारः । न त्वत्राभिक्रिया । नानाभूतानि च तत्र क्रियान्तरद्रव्याणि । अत्र पुनः सर्वकर्मसु स एवाध्वर्युः कर्तेत्यपुनरुक्तता । किं तावत्प्राप्तं सर्वार्थमिति । कुतः ।

---

१ प्रयाजवाक्य इति-प्रयाजावान्तराधिकार इत्यर्थः । अतश्च प्रयाजविधायकसमिदादिवाक्यापेक्षयाऽभिक्रामवाक्यस्य भिन्नत्वात्कथं प्रयाजवाक्ये श्रूयत इति भाष्योक्तिरिति शङ्काया नावकाशः ।

नन्वनेनैव हेतुनाऽन्यस्मिन्नपि न निवेक्ष्यते। उच्यते। अन्यत्र पुरुषैः संभन्त्स्यते। ननु प्रयाजेष्वपि पुरुषैः संवध्येत। नैतदेवम्। जुहोतीति हवन एष शब्दः पुरुषप्रयत्नं विदधातुं शक्नोति, न पुरुषाभिक्रमणसंबन्धम्। नन्वन्यत्रापि पुरुषाभिक्रमणसंबन्धस्याविधानम्। नैष दोषः। अन्यत्र प्रकरणाम्नानादङ्गभावे निर्ज्ञाते प्रयोगवचनोऽस्य कर्तव्यतां वक्ष्यति। तस्मात्सर्वस्मिन्प्रकरणेऽभिक्रमणस्य निवेश इति ॥ १९ ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ २० ॥ सि०

नैतदस्ति, यदुक्तमभिक्रमणं प्रकरणे निविशत इति। प्रयाजेष्वेव भवितुमर्हति। कुतः। तैः सहास्यैकवाक्यता। यतः साकाङ्क्षमेतत्पूर्वेण पदेनासमाप्तं वाक्यम्। अभिक्रामं जुहोति इत्यत्र पर्यवस्यति। प्रकरणाच्च वाक्यं बलवदिति प्रयाजेष्वेवाभिक्रमणं निविशते। नन्वाभिक्रमणममूर्तत्वाद्धोमनिर्वृत्तावसमर्थमित्युक्तम्। उच्यते। साक्षादसमर्थं कर्त्रा संबध्यमानं शक्ष्यति निर्वर्तयितुम्। कथम्। अभिक्रमणेन समासीदत्याहवनीयं कर्ता। द्वयमभ्युपायभूतं होमस्य। दूराद्वाऽभिप्रसार्य हस्तं जुहुयात्, समासी-

---

कर्मणः कर्मसाध्यत्वं नामूर्तत्वात्प्रतीयते।
तस्माज्जुहोतिसंबन्धं परित्यज्य विधीयते॥

न तावदभिक्रमणेन होमं करोतीति वक्तुं शक्यम्। अतो न प्रयाजैः संबध्यते। ततश्चारुणाधिकरणपूर्वपक्षवद्वाक्यभेदः स्यात्। नन्वनेनैव हेतुनाऽन्यत्राप्यनभिनिवेश इत्यरुणाचोद्यमेव। परिहारश्चाऽऽख्यातं कर्तुर्गुणभूतत्वाद्बलाद्धोमसंबन्धोपपत्तेर्न जुहोतिना गृहीतेन प्रयाजादीनां कर्त्रा संबन्धः। अन्यत्र तु प्रकरणगृहीतस्य प्रधानभूतस्य कर्तुः संबन्धो न विरोत्स्यते॥ १९ ॥

सर्वथा तावदभिक्रामामित्येतत्पदं न क्रियान्तरमन्तरेण निराकाङ्क्षी भवति। न ह्येतद्द्रव्यसंबन्धं कथंचिदपि ब्रवीति। तस्मात्प्रकृतप्रयाजग्राहिणा जुहोतिनैकवाक्यत्वात्तादर्थ्यं विज्ञायते। शक्नोति च कर्तृप्रत्यासत्तिकरणेन तदुपकर्तुम्। अपेक्षिता चाऽऽहवनीयप्रत्यासत्तिरध्वर्योः प्रयाजैः अरुणत्ववदेव वाऽर्थाद्द्रव्यसंबन्ध इति कर्तुरुपसर्जनत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः। एवं चोपकाररूपेण कर्मापि कर्मसाध्यं भवतीत्येतदपि

---

१ अभिक्रमणस्येति शेषः। २ क्रियान्तरमन्तरेणेति—अभिक्रामामिति णमुलो धातुसंबन्धाधिकारविहितत्वादिति शेषः।

देदन्वाभिक्रमणेन। तस्मादभिक्रमणमुपकरोति होमस्येत्यवगम्यते। अतः प्रयाजेष्वेव निवेश इति ॥ २० ॥

सिद्धम्। यदा त्वतिस्थूलत्वान्नैवाभिक्रामामित्येतत्पदमात्रविच्छेदेन पूर्वपक्षः क्रियते। कथं तर्हि। यज्जुहोतीति समस्तप्रकरणजुहोत्यनुवादेनाभिक्रमणविधानादवान्तरप्रकरणस्य चाभावान्महाप्रकरणविनियोगाश्रयेण पूर्वपक्षाश्रयणम्। तदा 'कर्तृगुणे तु' अभिक्रमणेऽवान्तरप्रकरणापर्युपस्थापितप्रयाजकर्मासमवायात्तत्प्रकरणैकवाक्यत्वाभावमात्रमेव वाक्यभेदः स्यादित्युक्त्वा 'साकाङ्क्षं त्विति' अवान्तरप्रकरणमेव प्रयाजचोदनाप्रसूतकथंभावाकाङ्क्षासंबन्धद्वारा तदेकवाक्यत्वेन सिद्धान्तोऽभिधीयते। यदपि 'असमाप्तं हि पूर्वेणेति' तन्न वाक्यासमाप्त्यभिप्रायेण। किं तर्हि। असमाप्तं ह्यवान्तरप्रकरणं पूर्वेण प्रयाजस्वरूपगुणविधिनेत्यर्थः।

येनाभिक्रमणादूर्ध्वं प्रयाजानां गुणोऽपरः।
विधास्यते प्रयाजानां तस्मात्प्रकरणास्तिता ॥ २० ॥

(इति–अभिक्रमणाधिकरणम् ॥ १० ॥)

---

१ एवं तावद्भाष्यमनुसृत्याधिकरणमारचय्य तत्र च पूर्वपक्षस्यातिफल्गुतया, अरुणाधिकरणेन गतप्रायत्वाच्चान्यथाऽधिकरणमारचयति—यदा त्वित्यादिना। इदमाकूतम्—अभिक्रमणस्य स्ववाक्योपात्तक्रियान्वयेऽप्यङ्गभावनाया अफलत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणाभावाज्जुहोतिना प्रयाजहोममात्रग्रहणे प्रमाणाभावान्महाप्रकरणोपस्थितसर्वहोमानुवादेनाभिक्रमणविधानात्प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वमभिक्रमणस्य तत्कर्तृसंस्कारद्वारा युक्तम्। सूत्रार्थस्तु कर्तृगुणे—अभिक्रमणे, कर्मासमवायात्—प्रयाजकर्मण्यसमवायात्, तद्वाक्यैकवाक्यता न स्यादिति। एवं प्राप्ते सिद्धान्तस्तु नाभिक्रमणं प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गम्। किं तु प्रयाजहोमाङ्गमेव। कुतः। प्रयाजावान्तराधिकारोपस्थितस्यैव जुहोतिनाऽनुवादात्। न चाङ्गाधिकारोऽप्रामाणिक इति वाच्यम्। भावनास्वाभाव्येन सर्वत्रेतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणस्यापह्नोतुमशक्यत्वात्। परं तु साऽङ्गभावनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रधानाधिकारेण प्रतिबद्धेत्यङ्गग्रहणासामर्थ्यान्न परस्पराङ्गत्वप्रसक्तिः। यत्र त्वन्यानिवेश्यङ्गसंबन्धानुपपत्तिरूपोत्तेजकं तस्याः संभाव्यते, यथाऽत्रैव, प्रथमतः 'अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयते जुह्वामौपभृतम्' इत्यनेन प्रयाजोद्देशेन समानयनं विधाय मध्येऽभिक्रमणमाम्नाय पुनः श्रूयते 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' इति। तत्र तु प्रथमाङ्गेनोत्तेजिताया यावदुत्तराङ्गसंबन्धमनुस्यूतायाः प्रयाजभावनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाः प्रधानाधिकारापेक्षया बलीयस्याः सत्त्वात्तयैव मध्यपात्यभिक्रमणस्यापि ग्रहणात्सिद्धं तस्य प्रयाजहोममात्राङ्गत्वमिति। सूत्रार्थस्तु—साकाङ्क्षं–संदंशेनाभिव्यक्ताकाङ्क्षाभिक्रमणवाक्यं प्रयाजैकवाक्यं स्यात्। न ह्याद्योत्तेजनमात्रेणाभिव्यक्ते समाप्तिरस्ति। लाघवादन्तिमनाश्यत्वाभ्युपगमादिति।

[११] संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः सप्तमाष्टमयोर्ब्राह्मणानुवाकयोः सामिधेन्य उक्ताः। नवमे निविदः । दशमे काम्याः सामिधेनीकल्पा इदंकामस्यैतावतीरनुब्रूयादिदंकामस्यैतावतीरिति । एकादशे च यज्ञोपवीतमाम्नातम्। उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति। तत्र संदेहः। किं सामिधेनीरेवानुब्रुवाण उपव्ययेत उत प्रकरणे सर्वानेव पदार्थाननुतिष्ठता उपव्यातव्यमिति। कुतः संशयः। उपवीतं सामिधेनीनां प्रकरणे समाम्नातम्। अथ निवृत्ते वा तासां प्रकरण इति न ज्ञायते। ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रकरणमिदम्। परप्रकरणे सामिधेन्यः श्रूयन्ते। सत्यं परप्रकरणे श्रूयन्ते। तथाऽपि तासामवान्तरप्रकरणमपरम्। भवति हि सामिधेनीरनुब्रूयादिति विशेषाकाङ्क्षं वचनम्। येन तत्संनिधावभिधीयमानं तस्येति ज्ञायते।

कथं पुनर्निवृत्तं तासां प्रकरणमित्याशङ्क्यते। निवित्पदानि तासां प्रकरणं व्यवदधतीति । यद्येवं, कथमनुवर्तते प्रकरणमित्याशङ्का।

सिद्धे कर्मणां कर्मसमवायेऽधुनाऽवान्तरप्रकरणमहाप्रकरणयोः कतरद्विनियोजकमित्युपवीतमुदाहृतम्। तत्र सामिधेन्यनुवाकविभागप्रदर्शनं सामिधेनीप्रकरणसदसद्भावविवेकार्थम्। ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रकरणमिति—महाप्रकरणग्रस्तत्वान्नैवावान्तरप्रकरणान्याविर्भवन्ति। अथवाऽग्निसमिन्धनप्रकाशनद्वारेण दृष्टसंस्कारार्थत्वान्न तासां प्रकरणमिति मन्यते। नैतदेवम्।

कथंभावो हि भावानां यावदाख्यातमिष्यते।
न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति महाप्रकरणादिभिः॥
नान्यप्रकरणापत्तिः संस्कारो वा विहन्ति तम्।

यथैवाङ्गवाक्यानि परिपूर्णस्वार्थानि सन्ति दर्शपूर्णमासवाक्यैनैकवाक्यतां यान्ति न चाऽऽत्मरूपं जहति, एवमङ्गभावनाः स्वाङ्गपरिपूर्णाः परमभावनायां संबध्यन्ते। न तदधीनत्वेन तासां स्वधर्मनिवृत्तिः। संस्कारोऽपि चापूर्वार्थत्वात्तत्सिद्ध्युपायमपेक्षमाणः प्रकरणी भवति। दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं कथंभावापेक्षोत्पत्तेः प्रकरणसद्भावः।

दृष्टेऽपि च फले नैव साऽपेक्षा न प्रवर्तते।
दृष्टेनैव तु केनापि सोपायेन निवर्त्यते॥

परस्तान्निविदां सामिधेनीगुणा एव काम्या विधीयमानाः श्रूयन्ते, यदनन्तरं यज्ञोपवीतमाम्नातं, तेनानिवृत्तं सामिधेनीनां प्रकरणमिति भवति मतिः । अतः परप्रकरणे निविदः समुपनिपतिता न व्यवदधाति यथा द्वादशोपसत्ताऽहीनधर्मो ज्योतिष्टोमप्रकरण इति । तेन भवति संदेहः । अस्मिन्संदेहे किं तावत्प्राप्तम् । सामिधेनीप्रकरणमनिवृत्तम् । तत्रोपवीतं समाम्नातमिति । कुतः । काम्यानां सामिधेनीकल्पानामानन्तर्यवचनात् । हृदयमनुविपरिवर्तमानासु सामिधेनीषु उपवीतमामनन्ति । कर्तुश्च वासोविन्यासमात्रं गुणो भवत्युपवीतं नाम । किं कुर्वता तत्कर्तव्यमिति भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा ; तत्र बुद्धौ संनिहितेनाविप्रकृष्टेन सामिधेनीवाक्येनैकवाक्यतामुपगम्य सामिधेनीषूपवीतं, उपव्ययत इत्येष शब्दो विदधातीति गम्यते । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नास्मिन्संदेहे यस्त्व-

---

तस्मादेवंविधानामप्यङ्गानामवान्तरप्रकरणेन भवितव्यम् । अतश्च यद्यपि दृष्टार्थाकाङ्क्षा दृष्टेनैव पूर्यते । अग्निसमिन्धनप्रकाशनं भावयेत्केन—सामिधेन्यनुवचनेन, कथं, विवक्षाप्रयत्नाभिघातादिक्रमोपजनितवर्णग्रहणसामर्थ्यकरणश्रोत्रसंस्कारानुगृहीतेनेति, तथाऽपि नियमादृष्टं कथं सेत्स्यतीत्यनुवर्तत एवाऽऽकाङ्क्षा । सा च शास्त्रचोदितेनादृष्टार्थेनैवोपायेन पूर्यते । तस्मादस्ति सामिधेन्यनुवचनस्योपवीतादिग्रहणसमर्थमवान्तरप्रकरणम् । एवं तर्हि तस्य संनिकर्षेण बलीयस्त्वात्तदङ्गत्वेनैव भवितव्यमिति कुतो महाप्रकरणविनियोगाशङ्का । उच्यते । सत्यमेतदेवं स्यात् । यदि तस्य निवित्पदव्यवधानेन प्रकरणविच्छेदाशङ्का न स्यात् । एवं तर्हि विच्छिन्ने तस्मिञ्जितं महाप्रकरणेनेति । नैतदेवम् । कुतः । काम्यसामिधेनीकल्पसंकीर्तनेनाविच्छेदसंदेहादविस्पष्टं महाप्रकरणम् । किं तावत्प्राप्तम् ।

अभितः सामिधेनीनां कीर्तनात्प्रक्रिया स्थिता ।
परप्रकरणे पाठो निविदामथवाऽङ्गता ॥

यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे पूषाद्यनुमन्त्रणान्यसंबद्धान्यपि न पुरस्तात्प्रकरणं विच्छिन्दन्ति तथा निवित्पदान्यपि न विच्छिन्द्युः प्रकरणम् । अथवाऽवान्तरप्रकरणेन निविदामपि सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वान्नैवासंबद्धपदव्यवाय इत्युपपन्नमुपवीतमपि तदङ्गमेवेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

---

१ विवक्षाप्रयत्नेति—विवक्षाप्रयत्नादिक्रमेणोपजनितो यो वर्णग्रहणसामर्थ्यकरणरूपः श्रोत्रसंस्कारस्तदनुगृहीतेनेत्यर्थः ।

योक्तः स निर्णयः। अस्मिन्संदेहे वाक्यभेद इति निर्णय इति। कुतः। व्यवायात्। इह समाम्नस्य सानुबन्धस्य सामिधेनीवाक्यस्य, अस्य चोपव्ययत इति वचनस्य निविदां विधायकेन सामिधेनीभिरसंबद्धेन ग्रन्थेन व्यवधानं भवति। यस्य च पर्यवसितेऽपि वचने तत्संबद्धमेवार्थान्तरं प्रक्रमन्ते। न तत्राननुवृत्तं प्रकरणम्। आगच्छति हि तत्संबद्धाभिधाने हृदयम्। यत्र तु पर्यवसिते वचने तदसंबद्धमेवार्थान्तरं प्रक्रमन्ते न तत्र बुद्धौ पूर्वः पदार्थः संनिधीयते। न च बुद्धावसंनिहितेनैकवाक्यता भवति। द्वाभ्यां पदार्थाभ्यां वाक्यार्थः संजन्यते नान्यतरेण। संनिधौ समाम्नानस्यैतदेव प्रयोजनम्। कथमुभाभ्यां पदार्थाभ्यां विशिष्टां बुद्धिमुत्पादयेयुरिति। अनन्तरावबुद्धेन सह वाक्यार्थः शक्यते कर्तुम्। असंबद्धपदोच्चारणे च नानन्तरावबुद्धो भवति। तस्माद्व्यवहितेन सह नैकवाक्यता भवतीति। अथान्येन प्रकारेण ध्यानादिना पूर्वपदार्थमवगम्य वाक्यार्थं संजनयेद्वैदिकः स

विच्छिन्ना सामिधेनीनां निविद्भिः प्रक्रिया यतः।
न हि काम्यैः पुनः कल्पैः संधातुं सा हि शक्यते॥

तावद्धि प्रकरणमनुवर्तते यावद्विनियोगार्हं पश्यति। असंयुक्तं च प्रकरणेन विनियुज्यते। तदिह निवित्पदानि तावल्लिङ्गेन सामिधेनीभिस्तुल्यान्यग्निसमिन्धने विनियुज्यन्ते 'देवेद्धो मन्विद्ध' इति। तत्र यद्यग्निः सामिधेन्यङ्गं भवेत्ततस्तद्द्वारेण तान्यप्यङ्गं भवेयुः। अथानङ्गे सत्यप्यङ्गता कल्प्यते ततः सामिधेनीनामपि निवित्पदाङ्गत्वं कश्चित्कल्पयेत्। तेन निवित्सु तावत्प्रकरणं नानुवृत्तम्। काम्यास्तु कल्पाः श्रुत्यैव पुरुषार्थत्वेनावगता इति नैव सामिधेन्यनुवचनेन गृह्यन्ते। यदि पुनर्निविदोऽङ्गं भवेयुस्ततो गोदोहनन्यायेनाऽऽश्रयग्रहणादपि तावत्काम्येषु प्रकरणानुवृत्तिः स्यात्। अथापि काम्यानामङ्गत्वं भवेत्तथाऽपि पूषाद्यनुमन्त्रणवत्प्रकरणाबाधं निविदां कथंचिदनुसंधानेनाध्यवस्येम। न त्वन्यतरदस्तीत्यसत्यवान्तरप्रकरणे महाप्रकरणेन सर्वार्थता। ननु च यदि विच्छिन्ने प्रकरणे काम्याः कल्पाः श्रूयन्ते तत एकविंशत्या प्रतिष्ठां भावयेत्किमाश्रितयेति प्रकरणेनाऽऽश्रयेऽनुपनीयमाने साकाङ्क्षत्वादपरिपूर्णता प्राप्नोति। अथ वाक्येनाऽऽश्रय उपनीयेत ततः प्राप्ते कर्मणि संबन्धद्वयकरणाद्वाक्यं भिद्येत। तत्र यदि

---

१ अग्निरिति—अग्निसामिन्धनमित्यर्थः। २ तद्द्वारेण–सामिधेनीफलप्रकाशनद्वारेणेत्यर्थः। ३ (अ० ४ पा० १ अ० २)।

पुरुषबुद्धिपूर्वको वाक्यार्थो भवेत् । यथाऽन्यस्मादनुवाकादाख्यातपदं गृहीत्वाऽन्यस्माच्च नामपदं यो वाक्यार्थः संजन्यते तादृशं तद्भवेद्यत्रान्येन ध्यानादिना पूर्वपदार्थमवगम्य वाक्यार्थं संजनयेत् । तस्मान्नासंबद्धार्थ-व्यवधानैकवाक्यता भवतीति निश्चीयते । तस्मान्न सामिधेनीभिरेक-

---

वाक्यभेदोऽभ्युपगम्येत कथंचिद्वा परिह्रियेत ततो रेवतीवारवन्तीयसौभरादिष्वप्येवमेव वाक्येन प्रकृताश्रयदानात्सिद्धान्तहानिः । अथाऽऽश्रयलाभार्थं कथंचिदनुवर्तेत प्रकरणं तत उपवीतमपि तथैव प्राप्नोतीति सर्वथा संकटमेतत् । उच्यते ।

गुणात्कामो न युक्तोऽत्र विच्छिन्नप्रक्रियाश्रयात् ।
अनेकार्थविधिः शक्यो नापूर्वात्कर्मणो विना ॥

नैवात्रैकविंशत्यादेर्गुणात्फलम् । किं तर्हि । रेवतीवारवन्तीयादिवाक्यवदेवानेनापि विशिष्टं कर्म विधीयते । ततश्च भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थात्फलम् । अत एकविंशत्यादिविशिष्टेनानुवचनेन प्रतिष्ठादि साधयेत् । कथमिति—अनुब्रूयादिति शब्दसामान्यात्संख्याप्रत्यासत्तेश्च सामिधेन्यनुवचनवदिति गम्यते । ततश्च संख्येयानामृचामन्येषां च धर्माणां प्राप्तिः । यद्यपि चात्र कर्मान्तरत्वाकर्मान्तरत्वयोः फलं नास्ति तथाऽपि वाक्यमेवमवकल्पत इतीत्थं वर्णितम् । न त्वेवं सत्येतान्यनुवचनान्तराणि दर्शपूर्णमासाभ्यामगृहीतत्वात्पृथगेव प्रयोक्तव्यानि । न तावदेतेनास्मत्पक्षो निवर्त्यते । सर्वथोपवीतस्य सर्वार्थत्वसिद्धेः । न च स्वतन्त्रः प्रयोगः स्यात् । कुतः ।

पश्चाद्यस्योच्यमानोऽयमनुशब्दः प्रयुज्यते ।
न तस्यान्यप्रयुक्तत्वात्स्वातन्त्र्ये सति लभ्यते ॥

यो हि निगदः प्राक् सामिधेनीभ्यः प्रयुज्यते स निवित्पदवदेव न सामिधेन्यङ्गम् । तदनन्तरत्वेन चोच्यमानास्वनुब्रूयादिति विधिर्न स्वतन्त्राणाम् । तद्यदि पृथक् प्रयोगः स्यात्ततः सामिधेन्यङ्गमात्रग्रहणादितरेण निगदेन विनाऽनुवचनत्वं विहन्येत । किं च ।

सामिधेनीत्वमप्यासां न स्यादग्निसमिन्धनात् ।
न चाप्रयोगमध्यस्थः शक्यो वह्निः समिन्धितुम् ॥

एकविंशत्यादिभिस्तावदवश्यं सामिधेन्यः संख्यातव्याः । ताश्चाग्निसमिन्धनं प्रकाशयन्त्यः सामिधेन्य इत्युच्यन्ते । स चाग्निः परप्रयुक्तस्ताभिः प्रकाशयितव्यः । तेन

---

१ (अ० २ पा० १ अ० १)। २ क्रतुप्रयुक्तेति पा० ।

वाक्यतोपवीतस्येति । ननु सामिधेनीकल्पनामनन्तरबुद्धानां संनिधावुपवीतमाम्नायते । तेन सामिधेनीभिः संभन्त्स्यत इति । नेति ब्रूमः । अतिवृत्तमेव हि सामिधेनीनां प्रकरणम् । निवित्पदैर्व्यवधानात् । वाक्येन हि सामिधेनीकल्पाः काम्याः संबन्धमुपगच्छन्ति न प्रकरणमनुवर्तते । न च पुनः कल्पवचनेन सामिधेन्यः प्रकृता भवन्ति । न हि तत्र तासां वचनं कर्तव्या इति । किं तर्हि । संख्याभिः संबन्धयितव्या इति । तदपि वाक्येन न प्रकरणेन । तत्राप्रकृतासु सामिधेनीषु यस्यैकवाक्यता गुणस्य सामिधेनीभिर्नास्ति, न तस्य ताभिः संबन्धः । तस्मात्कृत्स्ने प्रकरणे यदनुष्ठेयं तद्यज्ञोपवीतिनेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

[१२] गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात् ॥ २२ ॥ सि०

अग्न्याधेये वारणवैकङ्कतपात्राण्यहोमार्थानि होमार्थानि च श्रूयन्ते। तस्माद्वारणो वै यज्ञावचरः स्यान्न त्वेतेन जुहुयात् । वैकङ्कतो यज्ञावचरः स्यात्, जुहुयादेतेन इति । न च वारणवैकङ्कतानां पात्राणामग्न्याधेयेन संबन्धः । कुतः । यज्ञावचरवचनात् । यज्ञस्यैतानि पात्राणि

' अर्थाभिधानकर्म च ' इत्यस्य प्रकृतिवदनुप्रवेशात्प्राकृतस्य सामिधेनीकार्यस्याग्निसमिन्धनप्रकाशनस्यैतेनैव प्रसङ्गतः प्राप्तेरर्थात्प्रयोगमध्यपातिसमिन्धनाधीनत्वम् । नन्वेवमप्येषामेव काम्यानां कल्पानां सर्वेषामन्त्यस्य वोपवीतमङ्गं स्यात् । नैतदेवम् । कुतः ।

प्राकृतेन कथंभावे तदीये पूरिते सति ।
पश्चात्संनिधिनाऽङ्गं स्यात्स च प्रकरणावरः ।

सर्वास्वेव विकृतिषु यत्प्राकृताङ्गमध्ये न पठितं तदक्लृप्तोपकारत्वात्प्राकृतैर्निराकाङ्क्षीकृते प्रकरणे पश्चादागच्छत्संनिधिविषयो भवति । स चाविरोधे विनियुङ्क्ते, विरोधे तु विदेवनादिवत्प्रकरणेन बाध्यते । तस्मात्कृत्स्नदर्शपूर्णमासार्थमुपवीतमिति सिद्धम् ॥२१॥

(इति—उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥)

' आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ' इत्यस्यापवाद आरभ्यते । वारणवैकङ्कतानि होमार्थान्यहो

---

१ सामिधेनीभिः—काम्यसामिधेनीभिरित्यर्थः । २ (अ० ४ पा० १ अ० ११ सू०२६), ३ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८)

वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा भवन्ति । तत्रैष संदेहः । किं पवमानेष्टिषु[1] निविशन्त उत दर्शपूर्णमासादिषु सर्वयागेष्विति । किं तावत्प्राप्तम् । पवमानहविःष्विति । कुतः । उक्तमेतत्, प्रधानेऽसंभवन्पदार्थस्तद्गुणे कल्प्यत इति । अग्न्याधेयप्रकरणे च समाम्नानात्पवमानहविषां तद्गुणता । तस्मात्पवमानहविःष्वित्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणानां समत्वात् । पवमानहविषामग्न्याधेयस्य च न परस्परेण संबन्धः । यथाऽऽधानमग्नेर्गुणः संस्कारार्थ एवं पवमानहवींष्यप्यग्नेरेव गुणभूतानि । कस्तत्र परस्परेण संबन्ध इति । यदुक्तमाधानस्य प्रकरणे समाम्नायन्त इति । यद्यपि समाम्नायन्ते तथाऽपि प्रकरणं बाधित्वा वाक्येनाग्नेर्भवन्ति । किमिह वाक्यम् । यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति इति । नन्वाहवनीयोऽत्र यागस्याधिकरणत्वेन गुणभूतः श्रूयते । सत्यम् । अधिकरणमाहवनीयः । तथाऽपि त्वाहवनीयार्थ एव यागः । प्रयोजनवत्त्वादाहवनीयस्य निष्प्रयोजनत्वात्पवमानहविषाम् । कथमेषां निष्प्रयोजनता । फलाश्रवणात् । कल्प्यं फलमिति चेत् । सत्यं कल्प्यम् । अग्निसंस्कारस्तु तत्फलं, न स्वर्गः । स्वर्गे कल्प्यमाने द्विरदृष्टं कल्प्येत । होमाच्च स्वर्गो भवति । तस्य चाऽऽहवनीयेनापरोऽदृष्टः संस्कार इति ।

मार्थानि च पात्राणि यज्ञाङ्गत्वेन विहितान्याधानप्रकरणं बाधित्वा कतमस्य यज्ञस्य भवन्त्विति 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति पवमानहविःषु विज्ञायन्ते । तथा प्राप्तेऽभिधीयते ।

वाक्येनाऽऽधानतुल्यानि पवमानहवींष्यपि ।
तेनासति तदङ्गत्वे सर्वयज्ञार्थतेष्यते ॥

प्रकरणगम्या पवमानहविषामाधानार्थता बाधित्वा वाक्येनाऽन्यर्थता विज्ञायते 'यदाहवनीये जुहुति' इति । तत्र[4] चोद्यते । यस्माद्वाक्यादाहवनीयः पवमानहविषां संस्कार्यो भवति ततः समानवाक्यनिर्देशादग्निहोत्रादीनामपि प्राप्नोति । अथ तेषां फलवत्त्वादाहवनीयोऽङ्गं ततः पवमानहविषामप्यङ्गमेव स्यात् । न ह्येकं वाक्यं फलवतां गुणभूतमफलानां च प्रधानभूतमाहवनीयं वक्तुं समर्थम् । विध्यनुवादोद्देश्योपादेयगुणप्रधानानां युगपद्विरोधात् । सप्तमी चैकत्र द्वितीयार्थं लक्षयति । अन्यत्र स्वार्थमेव वदतीति विरोधः । तथा च विश्वजिदादीनामश्रुतफलानामङ्गत्वप्रसङ्गः । सर्वं चायुक्तमेतत् । निष्पन्नश्चाऽऽहवनीय उपदिश्यते[5] । फलवत्कर्मानुरोधेन च भाव्याहवनीयसंज्ञा

---

१ 'अग्नये पवमानाय' 'अग्नये पावकाय' 'अग्नये शुचये'—इत्येतैर्वाक्यैर्विहितेष्वित्यर्थः । २ (अ० ३ पा० १ अ० ९) इत्यत्रेति शेषः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) । ४ एवमुपपादितं सिद्धान्तभाष्यमाक्षिपति—तत्र चोद्यत इत्यादिना । ५ उपदिश्यत इति—फलवदग्निहोत्रादिकर्मणामिति शेषः ।

तस्मादग्न्यर्थता पवमानहविषाम् । नैषामाधानेन संबन्धः । तस्मा-
दाऽऽधाने श्रूयमाणं, पवमानहविषां भवितुमर्हति । किं तर्हि । सर्वया-
गेषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिष्वाधानस्य प्रधानभूतेषु निवेश इति ॥ २२ ॥

[१३] मिथश्चानर्थसंबन्धात् ॥ २३ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । वार्त्रघ्नी[1] पौर्णमास्याममनूच्येते, वृधन्वती अमा-
वस्यायाम्, इति । तत्र संदेहः । किमनुवाक्याद्वित्वस्य प्रधाने निवेश

विज्ञायेत । तस्मात्किलैवं वर्णनीयम् । द्वे ह्येते वाक्ये तुल्यरूपे । पवमानहविष्प्रकरण
एकमपरमनारभ्यवादे । तत्र प्राकरणिकेन निष्पाद्यमानत्वात्संस्कारापेक्षिण आहवनीय-
स्याफलानां पवमानहविष्प्रभृतीनां संस्कारत्वेन विधानम् । अनारभ्यवादेन तु निष्पन्नस्य
सतः सर्वकर्माण्युद्दिश्याधिकरणत्वेन विधानम् । तस्मादविरोध इति । वयं तु ब्रूमः ।
किमनेनाश्रुतवाक्यकल्पनाक्लेशेन । अन्यथाऽप्येतदुपपद्यत एव । भवन्तु नाम पवमानहवीं-
ष्याधानाङ्गम् । तथाऽपि न तत्र पात्राणि भवन्ति । वाजपेयस्य यूप इति हि यूपग्रहणा-
द्व्यवहितसंबन्धेऽपि षष्ठ्युपपत्तेस्तथा कल्पितम् । न त्विहैवं किंचिदस्ति । यत्तु
यज्ञावचरग्रहणं तत्प्रकृतयज्ञाभावादनारभ्यवादरूपेण सर्वत्र विदधाति । तच्चैतत्पूषाद्यनु-
मन्त्रणन्यायेनैव सेत्स्यतीति नार्थोऽधिकरणेन । सूत्रं तु पूर्वस्यैव[3] पदोत्तरत्वेन[4] नेयम् ।
ननु निविदां सामिधेन्यङ्गत्वान्न व्यवधायकत्वं स्यात् । अत आह—गुणानां च परार्थ-
त्वादिति । तद्व्याख्यातम् । तथा हि ।

वदन्ति सामिधेनीवन्निविदोऽग्निसमिन्धनम् ।
संयुक्तत्वादतस्तासां नाङ्गं प्रकरणेन ताः ॥ २२ ॥

(इति—वारणादीनां सर्वयज्ञाङ्गताधिकरणम् ॥ १२ ॥)

यथासंयोगं[5] निवेशार्थमारम्भः । कुतः संदेह इति । संयोगस्यैव द्वेधा प्रतिभानात् ।

साधारण्येन संयोगः संदिग्धः कालकर्मभिः ।
विरुद्धः कर्मसंबन्धे न क्रमः कालसंगतौ ॥
तुल्यकक्षौ हि संबन्धौ विरुद्धौ न विलक्षणौ ।

---

१ 'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् । द्रविणस्युर्विपन्यया, इत्यादि । एवं 'त्वं सोमासि सत्पतिः । त्वंरा-
जोत वृत्रहा' इत्यादि च वार्त्रघ्नी युगलम् । 'अग्निः प्रत्नेन जन्मना । शुंभानस्तनुवं स्वाम् । कविर्वि-
प्रेण वावधे' इत्यादि । एवं 'सोमगीर्भिष्ट्वावयम् । वर्धयामो वाचचो विदः' इत्यादि च वृधन्वतीयुगलम् ।
तै० ब्रा० (३–५–६ ।) । २ एवमाक्षिप्तं भाष्यं परमतेन समाधातुमारभते—तस्मादित्यादिना ।
३ पूर्वस्यैव—संदिग्धे तु व्यवायात्' इति सूत्रस्यैव शेषतयेत्यर्थः । ४ पदोत्तरत्वेन—शङ्कापदो-
त्तरत्वेनेत्यर्थः । ५ यथासंयोगमिति—आज्यभागक्रमाम्नातस्य वार्त्रघ्नीवृधन्वतीमन्त्रचतुष्टयस्य क्रमा-
वगताज्यभागसंबन्धाबाधेन निवेशार्थमित्यर्थः ।

उताऽऽज्यभागयोरिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रधान इति । कुतः । पौर्णमासीसमभिव्याहारादमावास्यासमभिव्याहाराच्च । प्रधानं पौर्णमासी चामावस्या च, नाऽऽज्यभागौ । तस्मात्साक्षाद्वाक्यात्प्रधानस्येति प्राप्तम् । तत्र ब्रूमः । मिथः सह द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां न प्रधानस्य कार्यमस्ति । यत्र तु द्वे अनुवाक्ये तत्र तयोर्वार्त्रघ्नता वृधन्वत्ता च विधीयते । प्रधाने चैकाऽनुवाक्या। तत्र द्वित्वं वार्त्रघ्नतां वृधन्वत्तां च विदधद्वाक्यं भिद्येत । आज्यभागयोस्तु द्वे प्राप्ते आग्नेयी सौमी च । तत्र वार्त्रघ्नतां वृधन्वत्तां केवलां शक्ष्यति विधातुम् । ननु प्रधानगामित्वेऽपि द्वयोः प्रधानयोर्द्वे अनुवाक्ये आग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य चेति । उच्यते । एका वार्त्रघ्न्याग्नेयी, एका सौमी । तथा वृधन्वत्यौ । तत्र याऽऽग्नेयी सा विधीयमाना संबध्येत न सौमी । अमावास्यायां तावन्नास्त्येव सोमः । पौर्णमास्यामप्यग्नीषोमीय एव क्रियमाणे क्रियेत । तत्राप्येकदेवत्या न शक्नुयाद्देवताद्वित्वे कार्यं कर्तुम् । अथोभे अग्नीषोमीये प्राप्ते इति ।

तुल्यत्वं कर्मसंबन्धे वैषम्यं कालसंगतौ ॥
नित्यं तत्रानुवाक्याभियोगानामेव संगतिः ।
न कालयोः क्रमस्तस्मात्प्रधानाङ्गतया हतः ॥
गुणानां च परार्थत्वादित्यनेनापि हेतुना ।
संबद्धं नाऽऽज्यभागाभ्यामनुवाक्याचतुष्टयम् ॥

तस्मादाज्यभागक्रमं बाधित्वा वाक्येन प्रधानार्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ।

मिथश्चानर्थसंबन्धादिष्टो नाङ्गाङ्गिसंगमः ।
न चेहास्त्यनुवाक्यानां प्रधानैरर्थसंगतिः ॥
द्वे तावन्नानुवाक्ये स्तः कर्मैकत्वे कथंचन ।
द्वयोरपि च नैवैते देवते कर्मणोरिह ॥

अमावास्यायां तावत्सौमी नैव विद्यमानार्था । न ह्यमावास्यायां सोमः प्रधानदेवता । पौर्णमास्यामप्यग्निसहितस्य चोदितत्वात्केवलस्य प्रकाशनं महेन्द्राधिकरणे निराकृतम् । न चाग्नीषोमयोर्द्वयोरपि प्रयोगः 'पुरोनुवाक्यामन्वाह' इत्येककर्मणि विवक्षितैकसंख्यत्वात् । अथाप्राप्तमपि द्वित्वं विधीयते ततो मन्त्रविशेषस्य द्वित्वस्य च विधानाद्वाक्यं भिद्यते । आज्यभागयोस्तु कालकृतं व्यवस्थामात्रं सुकरमित्युक्तम् ।

---

१ (अ० ३ पा० १ अ० १२ सू० २२)। २ पौर्णमास्यधिकरण इति शेषः ।

नैकस्य यागस्य द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां प्रयोजनम्। उपादेयत्वेन ह्यनुवाक्या चोद्यते। तत्रैकत्वं विवक्षितम्। तेन तत्रापि न द्वे। तस्मादाज्यभागयोर्निवेश इति ॥ २३ ॥

[१४] आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—मुष्टी करोति वाचं यच्छति दीक्षितमावेदयति इति। तथा हस्ताववनेनिक्ते, उलपराजिं स्तृणाति, इति। तत्र संदेहः। किं मुष्टीकरणं वाग्यमश्चाऽऽवेदनार्थमुत कृत्स्नप्रकरणे निवेश इति। तथा हस्तावनेजनं किमुलपराजिं स्तरितुमुत प्रकरणे सर्वपदार्थान्कर्तुमिति। किं तावत्प्राप्तम्। हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारार्थं, वाग्यमः पुरुषसंस्कारार्थः। आमन्त्रयमाण एकाग्रो भवति, पदार्थाननुतिष्ठति। तेन केषां केषां पदार्थानामिमौ संस्काराविल्याकाङ्क्षाऽस्ति। सत्यामाकाङ्क्षायामानन्त-

तस्मात्कालार्थ एवायं संयोगोऽङ्गाङ्गिकल्पनात्।
न्याय्यः पूर्वप्रतीतत्वात्कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २३ ॥

(इति—वार्त्रघ्न्यादीनामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥)

क्रमविनियोगोऽनन्तरमवस्थितः। इदानीं तदपवादः क्रियते। मुष्ट्योः करणं वाग्यमश्च याजमानम्। आवेदनमाध्वर्यवम्। तत्र कथमङ्गाङ्गिभाव आशङ्क्यते। नैष दोषः। आध्वर्यवेष्वपि प्रयोक्तृत्वेन यजमानस्य कर्तृत्वात्। अथवा यत्तत्र दीक्षितस्याऽऽवेद्यमानं तस्याङ्गत्वेनेतरौ संदिह्येते। कस्मात्पुनस्तुल्य आनन्तर्ये पूर्वस्यैवाङ्गत्वमुच्यते न परस्य। केचिदाहुः। अनियमप्रदर्शनार्थमेव प्राथम्यात्पूर्वोपादनम्। अथवा सर्वभावनासु किमित्युपकार्यापेक्षणं प्रथममुत्पद्यते। सर्वापेक्षणेषु च पुरस्तादुच्चरितस्य ग्रन्थानुगुण्यात्पूर्वमालोचनं भवति। तेन मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किं कर्तव्यमित्यपेक्षिते 'दीक्षितमावेदयति' इत्युपतिष्ठते। न च तदतिक्रमे हेतुरस्ति। शक्यते च तस्यापि परतः प्रयोजनवत्त्वं कल्पयितुम्। अतस्तदर्थत्वमेव युक्तम्। एवं हस्तावनेजनस्योलपराजिस्तरणार्थत्वम्। ऊर्ध्वैस्तृणैर्दीर्घं वेदिमध्ये स्तरणमुलपराजिस्तरणं प्रत्येतव्यम्। सर्वत्र च योग्यत्वमवान्तरप्रकरणमेकवाक्यत्वं च महाप्रकरणाद्बलीयांसि विनियोजकानि। तस्मा-

---

१ 'उलपराजिं स्तृणाति' इत्यत्रोलपराजिशब्दार्थमाह—ऊर्ध्वैरित्यादिना। उत्पूर्वस्य लुनातेः कपन्प्रत्ययान्त उलपशब्दः। उलपैः—ऊर्ध्वलवनयोग्यसुगन्ध्यादिकठिनतृणैः कृता राजिः—रेखापरपर्यायराज्याकारत्वमित्यर्थः।

र्येण निराकाङ्क्षीकरणम् । तस्मादानन्तर्यादावेदनार्थो वाग्यमो मुष्टीकरणं च । हस्तावनेजनं चोलपराजि स्तरितुम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सर्वैः प्रकरणाधीतैः संबन्ध इति । कुतः । वाक्यभेदात् । कथं वाक्यभेदः । अर्थद्वयस्याभिधानात् । न हि दीक्षितमावेदयितुमित्यस्मिन्नर्थे आवेदयतीति । न च स्तरितुमित्यस्मिन्नर्थे स्तृणातीति । स्तरणमपि विधीयतेऽवनेजनं च । मुष्टीकरणं वाग्यमश्च विधीयत आवेदनं च । न चैषां परस्परेण

त्सर्वं पूर्वसमाम्नातमुत्तरसमाम्नातस्याङ्गम् । योग्यत्वाभावात्तु मुष्टिकरणवाग्यमयोः परस्पराङ्गत्वं नोपन्यस्तम् । न ह्युभयोः प्रधानार्थयोरन्योन्यापेक्षा । तेनायोग्यमात्रमतिक्रम्य न दूरं गन्तव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावदेकवाक्यत्वं दृश्यते योग्यता समा ।
अवान्तरकथंभावस्तदानीं नावगम्यते ॥

न हि द्वयोराख्यातयोः केनचिदुपबन्धेन विनैकवाक्यत्वं संभवति । यत्प्रकरणं बाधेत । योग्यता पुनरनन्तरार्थत्वे च समा । यद्वा सर्वार्थत्वे युक्ततरा । बहुषु हि पदार्थेष्वव्यवधानमुपयुज्यतेतराम् । एकस्तु यथाकथंचिदपि क्रियते । न चावान्तरप्रकरणमिह विद्यते । यदि तावत्पूर्वस्य कथंभावस्तत उत्तरमेवाङ्गं प्राप्नोति । न चैवं भवितुमर्हति । साध्यांशस्यापरिपूर्णत्वात् । न चोत्तरेणासौ[१]वक्लृप्तप्रयोजनावस्थेन शक्यः पूरयितुम् । एवं तस्याप्युत्तरेणेति यावत्प्रधानं प्राप्तम् । यद्येवं ततो योऽन्तराले गुणकामस्[२]तेन सह सर्वमाधस्त्यमङ्गं संबध्येत, नैव प्रधानं यावत्प्राप्नुयात् , अवान्तरकथंभावस्य निष्पन्नत्वादिति । उच्यते ।

यदि नामास्य विज्ञातौ स्यातां वाक्यगतौ गुणौ ।
अवान्तरकथंभावस्ततस्तावन्तरा भवेत् ॥

प्रधानकथंभावस्त्वभितोऽन्यसंबन्धमात्रमुक्त्वा यावदन्तं गच्छतीत्यनुषङ्गाधिकरणे व्याख्यातम् । नन्वेवं सति सर्वावान्तरप्रकरणोच्छेद एव प्राप्नोति । उच्यते ।

पर[३]प्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः ।
ज्ञाते पुनश्च तैरेव संदंशेन तदिष्यते ॥

१ असौ—कथंभाव इत्यर्थः । २ गुणकाम इति—' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इत्यादिवाक्यविहितो गोदोहनादिरित्यर्थः । ३ परप्रकरणस्थानां—दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्थानां प्रयाजादीनां, श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः कस्मिंश्चिदङ्गे ज्ञाते, पुनश्च तैरेव प्रमाणैरपरस्मिन्नङ्गे ज्ञाते, संदंशेन–संदंशसंभवेन तदिष्यते—अवान्तरप्रकरणमिष्यते । न सर्वत्रेति कारिकार्थः ।

कश्चित्संबन्धोऽस्ति । न च पदार्थाकाङ्क्षायां सत्यामानन्तर्यमेकवाक्यत्वे कारणं भवति । तस्मात्प्रकरणधर्मा एवंजातीयकाः ॥ २४ ॥

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

स्वेन स्वेन पदसमूहेन परिपूर्णमेकं वाक्यम् । तथाऽपरं, तथा सर्वाणि यान्युदाहृतानि । तस्माद्विस्पष्टमर्थद्वयं, विभागे च निराकाङ्क्षता । तेन वाक्यभेदः । अतः संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च कृत्स्ने प्रकरणे निवेश इति ॥ २५ ॥

[१५] शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसंबन्धात् ॥ २६ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः समाम्नायते—आग्नेयं चतुर्धा करोति इति । तत्र संदेहः । किमाग्नेयेऽग्नीषोमीये चैन्द्राग्ने च सर्वत्र चतुर्धाकरणं किं वाऽऽग्नेय एवेति । किं प्राप्तम् । शेषः—चतुर्धाकरणम्, आग्नेय-

---

सर्वेषां हि प्रयाजादीनामङ्गं किंचिदुक्त्वा पुनः परामर्शोऽस्तीति तत्पर्यन्तावान्तरप्रकरणकल्पना भवति । अन्यथा ह्यव्यवस्थैव स्यात्सर्वशेषाणां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात् । यत्र पुनः संकीर्तनं नास्ति तत्र सर्वं प्रधानार्थमेवाध्यवसातव्यम् । तस्य तु किं केवलस्याथ साङ्गस्येत्यत्र विवेकं ‘ प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ’ इत्यारभ्य वक्ष्यति । तदिह योग्यतया मुष्टिकरणादीनां साङ्गप्रधानार्थत्वं निश्चितम् । यदि त्वावेदयितुं स्तरितुमिति च श्रूयेत ततः ‘तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इत्येकवाक्यतया विनियोगो भवेत् । न त्वेवमस्ति । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति ॥ २४ ॥

इतश्चाऽऽनन्तर्यमप्रमाणम् । यत एकवाक्यतालक्षणमेषु प्रत्येकं दृश्यते न सर्वेषु । तस्मादपि नान्योन्यार्थता ॥ २५ ॥

(इति—आनन्तर्यानियामकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

यथासंयोगं धर्मव्यवस्थोक्ता । स तु संयोगः किमेकदेशेनापि भवत्युत समस्तेनैवेति विचारः । किं चतुर्धाकरणविधावाग्नेयशब्देन द्विदेवत्यो गृह्यते न वेति । गृह्यत इति ब्रूमः । कुतः ।

शक्यते हि द्विदेवत्यः संलक्षयितुमेकया ।
अग्नीषोमहविर्योगो मनोतायामिवाग्निना ॥

---

१ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० १) ।

मिति देवतागुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयते। अग्नीषोमीयेऽपि स्यादैन्द्राग्नेऽपि। कुतः। तावप्याग्नेयौ। यस्याग्निर्देवताऽन्या च भवत्यसावाग्नेयः। तद्यथा, या डित्थस्य डवित्थस्य च माता, सा डवित्थस्य भवत्येवमिहापि। यद्याग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य च पुरोडाशस्य मिथः संबन्धो न भवेत्तत आग्नेय एव चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठेत। भवति तु संबन्धः। तस्मादव्यवस्था। यथा, आग्नेयस्य मस्तकं विभज्य प्राशित्रमवद्यति इति सर्वेभ्यः प्राशित्रावदानमेवं चतुर्धाकरणमपि॥ २६॥

व्यवस्था वाऽर्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन संबन्धाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिः॥ २७॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। व्यवतिष्ठेत वा चतुर्धाकरणमाग्नेय एव न साधारणं भवितुमर्हति। कुतः। अर्थसंयोगात्। अग्निना देवतयाऽर्थेनैकदेवत्यस्य संयोगो न द्विदेवत्यस्याग्नीषोमीयस्यैन्द्राग्नस्य चेति। कुतः। यस्य ह्यग्नीषोमौ देवता, उभयविशेषणविशिष्टः संकल्पः

यद्यप्यग्निरदेवता न त्वसमवेतः। समवेतत्वं चोपलक्षणकारणं न देवतात्वम्। न चात्राग्निः कार्ययोगी। येनात्यन्तमाद्रियेत। किं तर्हि। उपलक्षणार्थः। न चोपलक्षणानि यथाश्रुतान्येवोपांशुयाजान्तरालकाललक्षणार्थपुरोडाशद्वयवत्कार्येष्वाश्रीयन्ते।

तथा पात्नीवतेऽप्युक्ता तेन त्वष्टुरतन्त्रता।
तथा डित्थस्य मातेति माता डित्थडवित्थयोः॥

उपलक्षणकार्ययोर्मिथः संबन्धाभावात्साधारणत्वम्। भाष्यकारेण त्वेतदेवानुषज्योक्तं मिथस्तेषामसंबन्धादचोदना स्यादिति। भवति चैवंविधानां साधारणत्वं तथा च प्राशित्रे दृश्यत इति॥ २६॥

यथैव हि ग्रहत्वेन चमसा नोपलक्षिताः।
आग्नेयत्वं तथा न स्याद्द्विदेवत्योपलक्षणम्॥

उद्दिश्यमानं तावद्विवक्षितमित्युक्तम्। न चाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोराग्नेयत्वमस्ति। न ह्यत्राग्निसत्तामात्रमुपलक्षणम्। किं तर्हि। तद्धितोपात्तं देवतात्वम्। अग्निः पुनस्तद्विशेषणम्। यां चोद्दिश्य द्रव्यं त्यज्यते सा देवता। न च द्विदेवत्योऽग्निमुद्दिश्य त्यज्यते।

न हि व्यासक्तिविज्ञानमेकेन व्यपदिश्यते।
नाग्नीषोमीय आग्नेय ऐन्द्राग्नो वा तदुच्यते॥

क्रियते। तस्याग्निः सोममपेक्षमाणो देवता न निरपेक्षः। यस्य चाग्निः सोममपेक्षमाणो देवता, न तस्मात्तद्धित उत्पद्यते। समर्थानां हि स उच्यते। सापेक्षं चासमर्थम्। तस्मान्न तद्धितान्तेन निरपेक्षाग्निदेवत्येन द्विदेवत्यस्याभिधानम्। अतो यत्र निरपेक्षोऽग्निर्देवता, तत्रैव चतुर्धाकरणमिति। देवतालिङ्गस्य हि सामर्थ्येन संयोगो भवति तद्धितार्थस्य, नासति सामर्थ्ये।

अथ यदुक्तं यथा प्राशित्रावदानं सर्वेभ्यः क्रियत एवं चतुर्धाकरणमपीति। युक्तं प्राशित्रावदाने। न तत्रैवं संबन्धः क्रियते, आग्नेयस्य प्राशित्रमवद्यतीति। कथं तर्हि। आग्नेयस्य मस्तकं विभज्येति। एकं ह्येतद्वाक्यं प्राशित्रमवद्यतीति। द्वितीयमाग्नेयस्य मस्तकं विभ-

---

तद्धितार्थोऽत्र लिङ्गं हि समर्थानां च तद्धितः।
असमर्थात्समासस्थान्न चाग्नेरस्ति तद्धितः॥

आग्नेय इति यो निरपेक्षाग्निदेवत्यः सोऽभिधीयते। न च द्विदेवत्ये निरपेक्षोऽग्निर्देवता। तेनायं तद्धितो नाग्नीषोमादिगताग्निशब्दादुत्पद्यत इति न तदर्थस्य देवतत्वमाह। यत्र त्वसौ निरपेक्षो देवता स शक्य आग्नेय इति वक्तुम्। यत्तु प्राशित्रवदिति। तत्रोच्यते। देशविशेषलक्षणार्थोऽस्मिन्नाग्नेयगुणश्रुतिः। सामान्यवाक्येन सर्वत्र प्राशित्रावदाने प्राप्ते मस्तकविरोगविशेषविधानार्थमेतद्वचनमिति वैषम्यम्।

स्थितेऽधिकरणे त्वेवं प्रत्यवस्थीयते पुनः।
अविशेषादुभौ वेति कातीयवचनश्रुतेः॥
उक्तं कात्यायनेनेह दृष्ट्वा शातपथीं श्रुतिम्॥

तं चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोति इति।

अत्रोच्यते।

सत्यमस्ति श्रुतिर्येयमविशेषेण दृश्यते।
विशेषे स्थाप्यते सा तु नित्यं शाखान्तरीयया॥

प्राशित्रेऽपि तथेति चेत्। न। गुणार्थत्वात्। मस्तकं विरुज्येति गुणपरत्वादशक्यः सामान्यविधिरुपसंहर्तुम्। इदं तु निर्गुणं पुनर्वचनं शक्नोति सामान्यं स्वविषये स्थापयितुम्। दूरस्थत्वादशक्योऽस्योपसंहार इति चेत्। न। यस्य[1] येनार्थसंबन्ध इति न्यायात्। तेन—

---

१ यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्। इति श्लोकपूरणम्।

ज्येति। तत्राऽऽग्नेयस्य मस्तकादवद्यतीति गम्यते। अन्यस्य मस्तकाद्न्यस्माद्वेत्यनियमः। यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो नाभविष्यत्, तदाऽऽनर्थक्यपरिहाराय द्विदेवत्योऽप्यग्रहीष्यत। यत्तु डित्थस्य मातेति। युक्तं तत्र। अव्यासङ्गि मातृत्वम्। ततो जातो डित्थः। एतावता संबन्धेन, मातेत्युच्यते। नात्र किंचिदपेक्ष्यते। स च तावांस्तत्र संबन्धोऽस्तीति डित्थस्य मातेति युक्तं वचनम् ॥ २७ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः ॥

[१] अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥ सि०

इह मन्त्रा उदाहरणं बर्हिर्देवसदनं दामि, इत्येवमादयः। किं मुख्य

अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति।
गतमात्रं च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम् ॥

अथवा विशेषेण प्राप्तत्वात्सामान्यमनूद्यते बर्हिषस्त्वकरणविधानार्थम्। अथ तदपि प्राप्तं ततः क्रमार्थं श्रवणमिति वक्तव्यम्। अतश्चाऽऽग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणमिति सिद्धम्। यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो नाभविष्यदिति— लक्षणार्था गुणश्रुतिरित्येतस्यैव व्याख्या। केवलदेवत्याभावे हि मनोतायामिवाग्निशब्द उभौ लक्षयेत्। तदर्था वा गुणश्रुतिर्भवेत्। अस्ति त्वेकदेवत्यस्तस्मात्तस्यैव चतुर्धाकरणम्। यद्यपि चोपलक्षणं कार्ययोगि न भवति तथाऽपि तेनानुपलक्षितं न शक्यं ग्रहीतुमित्येकदेवत्यस्यैव ग्रहणमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

(इति—चतुर्धाकरणाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

इदानीं लिङ्गविनियोगः स्तूयते। लिङ्गं नाम मन्त्राणामर्थप्रत्यायनसामर्थ्यम्। तच्च

एवाभिधेये मन्त्राणां विनियोग उत गौणेऽपीति । कः पुनर्मुख्यः को वा गौण इति । उच्यते । यः शब्दादेवावगम्यते, स प्रथमोऽर्थो मुख्यः । मुखमिव भवतीति मुख्य इत्युच्यते । यस्तु खलु प्रतीतादर्थात्केनचित्संबंधेन गम्यते, स पश्चाद्भावाज्जघनमिव भवतीति जघन्यः । गुणसंबन्धाच्च गौण इति । यद्येवं सर्व एव मुख्यः । सर्वो हि शब्दाद्गम्यते । यथैव ह्यग्निर्ज्वलतीत्युक्ते ज्वलनसंप्रत्ययः । एवमेवाग्निर्माणवक इति शब्द एवोच्चारिते माणवके संप्रत्ययः । अथोच्येत । यस्मिन्निरुपपदाच्छब्दात्संप्रत्ययः स मुख्यः, यस्मिन्सोपपदात्स गौण इति । नैतद्युक्तम् । यस्य हि शब्दस्य रूपं कस्यचिदर्थस्य निमित्तं, सोपपदस्यापि तदेव रूपं, निरुपपदस्यापि । न च शक्यं निमित्ते सति

मुख्ये गौणे च केनचित्प्रकारेण विद्यते । तत्र विनियोगः किं मुख्य एवार्थे भवत्युत गौणेऽपीति संदेहे नैव गौणो नाम कश्चिदस्तीति मन्वान आह—**कः पुनर्मुख्यः को वा गौण** इति । तत्सिद्धिसूत्रे[1] तु सिद्धे गौणे तन्निमित्तभेदः स्वार्थापरित्यागवृत्तित्वं च व्याख्यातमित्ययमर्थाद्विचारः पूर्वं प्रत्येतव्यः । तत्र च ।

> शब्दार्थस्यैव मुख्यत्वं मुखवत्प्रथमोद्गतेः ।
> अर्थगम्यस्य गौणत्वं गुणागमनहेतुकम् ॥
> शाखादिभ्यो य इत्येवमिवार्थे मुख्य इत्ययम् ।
> शब्दः शब्दाभिधेयत्वात्सर्वेष्वेव प्रसज्यते ॥

परगुणानां परत्राभावादवश्यं गुणेभ्य आयात इत्येवंलक्षणं गौणत्वमित्यतः सर्व एव शब्द उच्चरितेऽभिधीयमानत्वादनन्यगतिः शब्दशक्तिकल्पनां कुर्वन्नर्थान्तरेणाव्यवहितत्वात्प्रथममेव मुखमिव भवतीति मुख्यः । तत्र परपरिकल्पितानि तावद्गौणत्वकारणान्युपन्यस्यन्नाह—अथोच्येत । यस्मिन्निरुपपदादित्यादि ।

> सर्वथा लक्षणं नाम यद्व्यवच्छेदकारणम् ।
> पराधीनप्रवृत्तिश्च[2] गौणो नित्यं प्रतीयते ॥

न हि यथा केवलादग्निशब्दाज्ज्वलनप्रत्ययो भवत्येवं माणवकप्रत्ययः । पदान्तराधीनत्वात् । यत्रापि पदान्तरं न श्रूयते तत्राप्यर्थप्रकरणादिलभ्यं तदेव व्याप्रियत इत्यव्यभिचारः । तदेव च सामान्यं नाम प्रवृत्तिहेतुर्गुण इति । नैतदेवम् । कुतः ।

---

१ पा० सू० (५-३-१०३)। २ पराधीना शब्दप्रवृत्तिर्यस्मिन्नर्थे स गौण इत्यर्थः ।

नैमित्तिकेन न भवितुम् । किमतः । यद्येवम्, इदं न शक्यते वदितुमु-पपदादृते न सोऽर्थो भवति, उपपदे तु संजाते सोऽर्थः संजनिष्यत इति । न चासौ समुदायार्थः शक्यते विज्ञातुम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि विभागोऽवगम्यते । अथ वाक्यार्थोऽयमित्युच्यते । नैवं शक्यम् । न ह्यन-न्वितः पदार्थो भवति वाक्यार्थः । तदेवं दृश्यताम् । अग्निशब्द एवायं ज्व-लनवचनः । अग्निशब्द एव माणवकस्याभिधातेति । तस्मान्न गौणो मुख्य इति कश्चिद्विशेषः ।

शब्दार्थस्यैव साहित्यादभिव्यक्तिरियं कृता ।
अन्यस्य द्योतकत्वात्तु नापेतं मुख्यलक्षणम् ॥

यथैव चक्षुषः प्रकाशानुग्रहापेक्षित्वेऽपि रूपमर्थो, यथा वा मुक्तसंशयस्य मुख्यस्य वर्णक्रममात्राग्रहणसंस्कारस्मृतिसंबन्धानुभवाद्यपेक्षित्वं तथाऽत्रोपपदमपि नैव विना सा-मर्थ्यं नामापेक्षितुं शक्यते । अपेक्ष्यमाणमपि च द्योतकत्वेनेतिकर्तव्यतास्थानीयत्वान्न मुख्यतां विहन्ति । तेन विनाऽप्युपपदेन स तस्यार्थो भवत्येव । कथंचित्तु नाभिव्य-ज्यते । तद्यथा गवादिशब्दानां पृथिव्यादिः । अथोपपदस्यं द्योतकत्वं परित्यज्य तुल्य-कल्पतोच्यते । यस्मान्नित्यं माणवकाग्निशब्दसमुदायादस्यार्थस्य प्रतीतिरतोऽश्वकर्णादि-वत्समुदायवाच्यत्वे सत्यवयवस्य गौणत्वमिति । तदुच्यते ।

न चासौ समुदायार्थः शक्यो वक्तुमिह त्वया ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थभेदो हि दृश्यते ॥

तत्र समुदायप्रसिद्धिर्भवति यत्रावयवार्थौ तिरोधाय त्यक्तभेदः समुदाय एव प्रतीयते । गम्यते त्वत्राग्निशब्दस्य पैङ्गल्यं माणवकशब्दस्य च पिण्डस्वरूपं विविक्तं वाच्यम् । अत उभावपि प्रात्यात्मिकयोरपि वाचकत्वान्मुख्याविति । इदानीमवयवानुसारेणैव समु-दायार्थत्वं समर्थयमान आह— अनुगतस्वार्थपदद्वयगम्यत्वान्नीलोत्पलवद्वाक्यार्थः । अतश्च तस्य पदार्थप्रत्याय्यत्वाच्छब्दं प्रति पूर्ववदेव गौणत्वमिति । तन्निराकरोति ।

अग्निमाणवकत्वाभ्यां यद्येकोऽर्थो विशेषितः ।
नीलोत्पलवदिष्येत ततो वाक्यार्थता भवेत् ॥

न त्वत्र तदीयो मुख्यार्थोऽग्नित्वमस्ति । न च भवतः पैङ्गल्यं वाच्यम् । अस्मत्पक्षाभेदप्र-सङ्गात् । तस्मान्न वाक्यार्थः । तेन ज्वलने माणवकस्य च पैङ्गल्ये तुल्यवच्छब्दप्रवृत्तिरिति मुख्यत्वम् । माणवकस्येति भाष्ये पैङ्गल्यव्यतिरेकजनिता षष्ठी । नाभिधातृव्यतिरेक-

---

१ प्रकाशापेक्षितत्वेऽपीति पा० ।

अथोच्यते, यः सुष्ठु प्रसिद्धः स मुख्यः, यो मनागिव स गौण इति। इदमपि नोपपद्यते। प्रसिद्धिर्नाम प्रज्ञानम्। न च प्रज्ञाने कश्चिद्विशेषोऽस्ति। अथोच्येत। यस्य बहुशः प्रयोगोऽस्ति स मुख्यः। अल्पशः प्रयुज्यमानो गौण इति। नैतदेवम्। अल्पशोऽपि प्रयुज्यमानो नासति सामर्थ्ये प्रत्याययेत्। अतः सोऽपि शब्दात्प्रतीयत इति मुख्य एव। अत्रोच्यते। अस्त्यत्र विशेषः। माणवको नाग्निशब्दात्प्रतीयते। कथमवगम्यते। उक्तम्, अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति। कथं न विपर्ययः। उच्यते। अनादृत्यैव माणवकप्रत्ययं ज्वलनमग्निशब्दात्प्रतियन्तो दृश्यन्ते। न त्वनादृत्य ज्वलनप्रत्ययं माणवकमग्निशब्दात्प्रतियन्ति। कुत एतत्। यो योऽग्निसदृशो विवक्ष्यते, तत्र तत्राग्निशब्दो नियत इति। अत एव विगतसादृश्यादृ[1]यं तु दृश्यते। अतोऽग्निसादृश्यमस्य प्रवृत्तौ निमित्तम्। न च ज्वलनेऽप्रतीते तत्सादृश्यं प्रतीयते। तस्माज्ज्वलनस्याग्निशब्दो निमित्तं, न माणवकस्य। तस्माज्ज्वलने मुख्यो न माणवके।

जानिता। न हि माणवकस्वरूपमग्निशब्दाद्गम्यते। न हि पर्यायत्वे माणवकशब्दः प्रयुज्येत। अथोच्येत यः सुष्ठु प्रसिद्ध इति मुक्त्वोपपदव्यापारं यत्क्तं तस्याऽऽश्रयणमनाश्रयणं च ते एव मन्दसुष्ठुप्रसिद्धी गौणमुख्यविभागाय दर्शयति। तत्रोत्तरम्।

प्रसिद्धिरिति विज्ञानं न चास्योनातिरिक्तते।
तस्मान्न तत्कृतः शक्यो विशेषो वक्तुमञ्जसा॥

इदानीं श्रोतृगतप्रसिद्धिभेदमूलं वक्तृगतं बह्वल्पप्रयोगित्वं विभागार्थं दर्शयति। **यस्य च बहुशः प्रयोग** इत्यादि। तन्निराक्रियते।

अल्पशोऽपि प्रयुक्तस्य सकृच्छक्तिर्निरूपिता।
न निवर्तेत इत्येवमुभयोस्तुल्यता पुनः॥

इहापि च गोशब्दस्य पृथिव्यादौ मन्दसुष्ठुप्रसिद्धिप्रयोगौ दर्शयितव्यौ। तथा चाऽऽहुः।

मण्डकैर्बहुशस्तृप्तिः कदाचित्खण्डमोदकैः।
न चात्र मण्डका मुख्या गौणा वा खण्डमोदकाः॥

इदानीं विशेषं कथयति। सत्यपि तावन्माणवकसामानाधिकरण्येऽरुणाशब्दन्यायेन, सति सादृश्येऽभिधानादसति चानभिधानादन्यत्रासादृश्यवति वृत्तिदर्शनादसति चादर्शनाद्विशेषणत्वादवश्यंभाविप्रथमप्रत्यायने सादृश्यमेव प्रथमं प्रत्याययितव्यम्। न चानवग-

---

१ विगतसादृश्यवति तु—इत्ययं पाठो भवितुमुचित इति भाति।

एवमेव तृणप्रत्ययस्य बर्हिःशब्दो निमित्तं, न तृणसदृशप्रत्ययस्य । तदेवं द्वैते सति मुख्यपरता शब्दस्य, उत गौणपरताऽपीति युक्तो विचारः । किं तावत्प्राप्तम् । मुख्ये गौणे च विनियोगः । कुतः । उभयस्य शक्यत्वादुभयमपि बर्हिःशब्देन शक्यते प्रत्याययितुं तृणं च तृणसदृशं च । तृणं साक्षात्, तृणसदृशं तृणप्रत्ययेन । यच्च नाम दर्शपूर्णमासयोः साधनभूतेन बर्हिःशब्देन शक्यते प्रत्याययितुं तत्सर्वं प्रत्याययितव्यम् । विनिगमनायां हेत्वभावात् । अपि चैवमाश्रीयमाणे पूषाद्यनुमन्त्रणादीनि दर्शपूर्णमासाभ्यां नोत्कृष्यन्ते । तत्रैव गौणेनाभिधानेन प्रकृतां देवतामभिवदिष्यन्ति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । मुख्य एव विनियोक्तव्यो मन्त्रो न गौण इति । कुतः । उभयाशक्यत्वात् । प्रकरणे हि समाम्नानात्प्रधानेनैकवाक्यतामुपैति । तत्रैतदापतति, यच्छक्नुयादनेन मन्त्रेण साधयितुं तथा साधयेदिति । स चासावर्थाभिधानसंयोगाच्छक्नोत्युपकर्तुं न गौण-

---

तेऽग्नौ तत्प्रतीयत इति प्रथमतरमग्नेरभिधानम् । ततश्च तत्संबन्धादेव शेषप्रतीतेर्व्यक्तिवदनभिधेयत्वम् । सन्ति चैवमादिषु कानिचिद्रूपादिसामान्यानीत्युक्तम् । तस्मादस्ति गौणमुख्यविभाग इत्यारम्यमधिकरणम् । एते च तत्सिद्धिसूत्रोक्तैः सह नव गौणपक्षा द्रष्टव्याः ।

> जहत्स्वार्थाभिधायित्वं संघातः परिकल्पना ।
> तथा सोपपदा वृत्तिः समुदायप्रसिद्धिता ॥
> वाक्यार्थोऽल्पप्रसिद्धित्वमेवमल्पप्रयोगिता ।
> अष्टावेतान्निराकृत्य साधिता गुणलक्षणा ॥
> तत्र नित्यं परार्थत्वादुभयत्र प्रयोगिता ।
> साक्षान्न ह्यभिधानस्य किंचिदभ्यधिकं फलम् ॥

एवं च सति गौण्या वृत्त्या पूषादिशब्दैरग्न्याद्यभिधानादनुत्कर्षो भविष्यति । अन्यथा यत्र पूषादयस्तत्र नीयेरन् । तथाऽग्न्यादिशब्दैः सूर्याद्यभिधानादविकारे सत्यार्षचोदकोऽनुग्रहीष्यते । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

> अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्राणां क्रतुशेषता ।
> मुख्येन च कृतार्थानां न गौणे श्रुतिकल्पना ॥

---

१ शेषप्रतीतेः—अवशिष्टार्थप्रतीतेरित्यर्थः । २ व्यक्तिवदिति—आकृत्यधिकरणन्यायेनेत्यर्थः ।

मर्थं शक्नोत्यभिधातुम् । तस्मान्न गौणे विनियोगः ।

ननु मुख्यप्रत्ययाच्छक्यते गौणः प्रत्याययितुम् । सत्यमेतत् । मुख्यप्रत्यायनेनैवास्य प्रयोजनवत्ता निर्वृत्तेति न गौणं प्रति विनियोगे किंचित्प्रमाणमस्ति । मुख्ये विनियोगेन त्वानर्थक्यं परिह्रियते । परिहृत आनर्थक्ये न गौणाभिधानमापतति । न ह्यनभिधाय मुख्यं, गौणमभिवदति शब्दः । अतः प्रमाणाभावान्न गौणे विनियुज्येत । अपि च । गौणस्य प्रत्यायने सामर्थ्याद्बहवोऽभ्युपायाः प्राप्नुवन्ति । सामर्थ्यं च शब्दैकदेश इत्युक्तम्, अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति । तत्र मन्त्रे नियोगतो गौणं प्रति विनियुज्यमान उपायान्तरं, विना प्रमाणेन बाध्येत । मन्त्राम्नानं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्योपायान्तरानिवृत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ननु मुख्येऽपि विनियुज्यमानस्यैष एव दोषः । नेत्युच्यते । यदि मुख्येऽपि न विनियुज्येत नैव प्रधानस्योपकुर्यात् । तत्र चास्योत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात् । तस्मादस्ति गौणे मुख्ये च विशेषः । अपि च । यो गौणे मन्त्रं विनियुङ्क्ते स वक्तव्यः—किमर्थं मुख्यं प्रत्याययसीति । स चेद्ब्रूयाद्, नान्यथा गौणप्रत्ययोऽस्तीति । प्रतिब्रूयादेनमन्येऽपि गौणप्रत्ययस्याभ्युपायाः सन्तीति । अथ स एवमभियुक्तः प्रतिब्रूयात्— मुख्यप्रत्ययोऽपि

'अपि वा प्रयोगसामर्थ्यात्'[1] इत्यनेन हि न्यायेनाभिधेये तावद्विनियोगाय मन्त्राः श्रुतिं परिकल्पयन्ति । तत्र यदि जहत्स्वार्था गौणी वृत्तिर्भवेत्ततस्तुल्यवदुभयत्रापि श्रुतिः कल्प्येत । यदि तु गौणमपि वदता पूर्वतरं स्वार्थोऽभिधेयस्तदा तदतिक्रमकारणाभावात्तद्विनियोगश्रुतौ कल्पितायां निराकाङ्क्षेषु मन्त्रप्रकरणस्वाध्यायाध्ययनविधिषु न पुनः श्रुतिकल्पनहेतुरस्तीति न विनियोगः । किं च[3] ।

कृतार्थे मन्त्रपाठे च गौणानां स्मारकान्तरम् ।
अनिवारितसामर्थ्यप्राप्तं किमिति बाध्यते ॥

अपि च ।

मुख्यः प्रत्याय्यते कस्माद्गौणेऽप्यर्थे विवक्षिते ।
अन्यथानुपपत्त्या चेन्न ध्यानाद्युपपत्तितः ॥

---

१ (अ० १ पा० ४ अ० १४ सू० २५) । २ (अ० २ पा० १ अ० ६ सू० ३१) । ३ 'अपि च गौणस्येत्यादि–मुख्ये च विशेषः' इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे–किं चेत्यादिना बाध्यतेन्तेन ।

पाक्षिकोऽभ्युपाय इति । ब्रूयादेनं—न तर्हि नियोगतो गौणे विनियोजनीयः । यदा गौणप्रत्ययाय मुख्यमुपादत्ते, तदैतदापतितं भवति मुख्य एव विनियोग इति । अर्थेन च प्रतीतेन प्रयोजनं, न प्रत्यायकेन मन्त्रेण । अतोऽन्येनाप्युपायेन गौणः प्रत्याययितव्यः । न स एव मन्त्र आदर्तव्यः । अथापि मन्त्रेण प्रत्यायकेन प्रयोजनं स्यात्तथाऽपि मुख्यप्रत्ययनेनैव निर्वृत्तं प्रयोजनमिति नतरां गौणे विनियुज्येत । तस्मान्मुख्यगौणयोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति सिद्धम् ॥ १ ॥

संस्कारकत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

अथ यदुक्तं—पूषाद्यनुमन्त्रणादीनामुत्कर्षो न भविष्यतीति । युक्तस्तेषामुत्कर्षः । संस्कारको हि मन्त्रः । सोऽसति संस्कार्येऽनर्थक इति यत्रार्थवांस्तत्र नायिष्यते । न च कश्चिद्दोषो भविष्यति ॥ २ ॥

पाक्षिकत्वेऽप्यनित्यत्वात्पक्षेऽनर्थकता भवेत् ।
नित्यं मुख्यापरित्यागान्मतपक्षश्चाऽऽश्रितो भवेत् ॥
न चार्थप्रत्यये सिद्धे मन्त्रः कार्योऽभिधायकः ।
मन्त्राम्नानार्थवत्त्वं च मुख्येनार्थेन सेत्स्यति ॥

तेनैष सूत्रार्थः । यस्मादर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावस्तस्मादौत्पत्तिकेनैवार्थेनैषां संयोगः स्यात् । कुतः । तेनैवाव्यभिचारितया नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

अचोदिते—पूषादौ, दर्शपूर्णमासयोर्यन्मन्त्रा न विनियुज्यन्ते युक्तमेव तत् । संस्कारस्य संस्कार्यपरत्वाल्लिङ्गेन च प्रकरणबाधात् । कथं पुनरेषामुत्कृष्टानां वैदिकैः कर्मभिर्योगः । कथं वा क्रत्वङ्गसामान्यविनियोगमन्तरेण लिङ्गं देवतायामेव केवलायां विनियोजकमिति । तदुच्यते ।

यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोजिनी ।
तस्माच्छक्त्यनुरोधेन प्राप्तिस्तद्दैवते क्रतौ ॥

यागानुमन्त्रणसमाख्या ह्येषां यागसंबन्धादृतेऽनुपपद्यमाना यागसामान्याङ्गत्वं गमयति ।

अतो विशेषाचिन्तायामशक्येष्वनियोजनात् ।
शक्यार्थविनियोगाय लिङ्गव्यापारसंभवः ॥ २ ॥

(इति—मन्त्राणां मुख्यार्थविनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥)

---

[२] वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥ सि०

अग्नौ श्रूयते—निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । तत्र संदेहः । किमिन्द्रस्योपस्थानं कर्तव्यमुत गार्हपत्यस्येति । कुतः पुनर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्येवं विस्पष्टे वचने संशय इति । उच्यते । यद्धि वाक्येनोपस्थानं तत्स्तुतिवचनेन संस्करणं न समीपस्थानमात्रम् । न चैन्द्रेण मन्त्रेणाग्नेरभिधानं शक्यते कर्तुम् । अतो गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति न गार्हपत्यार्थमुपस्थानमेतदिति जायेत शङ्का । गार्हपत्य उपस्थानार्थो भवेदिति । तादृशश्च शब्दो नास्ति तृतीयान्तः सप्तम्यन्तो वा । तस्माद्विचारः कथमुपपन्नं भवतीति । किं तावत्प्राप्तम् । सामर्थ्यादिन्द्रोपस्थानम् । अशक्यत्वाच्च गार्हपत्योपस्थानस्य । कथं द्वितीयाविभक्तिरिति चेत् । अविवक्षितेप्सितार्था वा संबन्धमात्रप्रधाना[१] ।

अपवाद आरभ्यते । निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । यद्यपि मन्त्रार्थोऽग्नावप्युपपद्यते तथाऽपि तद्धितश्रुत्यैवेन्द्राभिधानसामर्थ्यमत्र मुख्यमिति विज्ञायते[२] । केषांचित्तु ' कदाचन स्तरीरसि ' इत्येषा ऋक् पठ्यते । तत्र पूर्ववदेव संदेहः, किं मुख्यत्वादिन्द्रोऽभिधातव्य उत वचनसामर्थ्याद्गौणो गार्हपत्य इति । सत्यपि च संयुक्तश्रवणेऽरुणावदशक्तेः संदेहो योजनीयः । तत्र द्रव्यपरिच्छेदद्वारेणाऽपि क्रयसंबन्धो लब्धः । इह तु शब्दार्थसंबन्धस्यौत्पत्तिकत्वेनाशास्त्रहेतुत्वादत्यन्ताशक्तत्वम् । न हि कथंचिदिन्द्रशब्दो गार्हपत्यं ब्रवीति । अभिधानं चेदं चोदितम् । उपतिष्ठत इत्यात्मनेपदनिर्देशात् । मन्त्रकरणव्यापाराभिधाने ह्येतत् । न चाभिधानं मुक्त्वाऽन्यत्र मन्त्रः करणं भवति । तेन 'ऐन्द्योपतिष्ठते' इत्येतावता तावदिन्द्रोपस्थानं विज्ञायते । गार्हपत्यमिति च द्वितीययाऽग्नेः प्रकाश्यत्वम् । तत्र किं समञ्जसं किमसमञ्जसमिति जायते संशयः । न हीन्द्रोपस्थान एव साधनान्तरं गार्हपत्यो ज्ञायते । किं प्राप्तम् । पूर्वाधिकरणेनेन्द्रोपस्थानमिति । कथं द्वितीयेति चेत् । सक्तुवत्साधनान्तरमधिकरणापादानादि लक्षयिष्यति । शक्नोति विरोधादीप्सिततमत्वमविवक्ष्यमाणं कारकमात्रं लक्षयितुम् । तत्र च ' द्रव्याणां कर्मसंयोगे '[३] इत्यनेन गार्हपत्यस्याङ्गत्वं

---

१ संबन्धमात्रप्रधाना—कारकमात्रप्रधानेत्यर्थः । वाशब्दस्तु यद्वेति पक्षान्तरविकल्पार्थः ।
२ विज्ञायत इति—इति कृत्वा भाष्यकृदुदाहरणं युक्तमित्यध्याहारः । ३ (अ० ६ पा० १ अ० १ सू० १) ।

यद्वोपस्थानविशेषणं संबन्धाद्गार्हपत्यशब्दः । तस्माद्गार्हपत्यावि-शिष्टमुपस्थानमिन्द्रार्थं कर्तव्यमिति । गार्हपत्यश्च देशेन विशिंष्यान्मु-ख्यमेव कार्यं मन्त्राणाम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः। वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्। नैतदस्तीन्द्रार्थमुपस्थानमिति । अयथार्थमैन्द्री स्यात् । कुतः । वचनसा-मर्थ्यात् । वचनमिदं भवति, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । गार्ह-पत्ये द्वितीया विभक्तिः प्राधान्यमाह । किमिव वचनं न कुर्यात् ।

भविष्यति । यद्वोपस्थानविशेषणं संबन्धाद्गार्हपत्यशब्द इन्द्रलक्षणार्थ इति केचित्। एतदुक्तं भवति । विभक्तिर्वा लक्षणावृत्ता प्रातिपदिकं श्रुतिवृत्तम् । प्रातिपदिकं वा यज्ञसाधनसाधर्म्याल्लक्षणार्थं द्वितीया मुख्येति । अथवोपस्थानविशेषणमित्यत्र धात्व-र्थमात्रमुक्तम् । एककर्मविषयत्वं हि गार्हपत्यमन्त्रयोर्विप्रतिषिद्धम् । यस्य मन्त्रः करणं न तस्य गार्हपत्यः कर्म । यस्यासौ कर्म न तस्य मन्त्रः करणम् । द्वौ चेह प्रकृतिप्रत्ययसमूहेन व्यापारावुपात्तौ । प्रकृत्या समीपस्थानं प्रत्ययेन प्रकाशनम् । तत्र प्रकाशने यादृशं गार्हपत्यस्य कारकत्वं तादृशं व्याख्यातम् । इदानीं मुख्यमेव कर्मत्वं प्रकृत्यर्थं प्रत्युच्यते । तेनैतदुक्तं भवति । गार्हपत्यं समासीदन्निन्द्रं प्रकाशयेदिति । यद्यपि च प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्कर्मत्वं युक्तं तथाऽप्ययोग्यत्वात्ततो निवृत्तं संबन्धा-त्प्रकृत्यर्थमुपसंक्रामति । तस्मान्मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । वचनाद-यथार्थत्वं मन्त्राणामिति । कुतः ।

गौणत्वं यत्र नाम स्यात्क्वचिद्ब्राह्मणमन्त्रयोः ।
तत्रानुवादरूपत्वान्मन्त्राणां गौणतेष्यते ॥

गार्हपत्यस्तावद्द्वितीयया प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्य कर्मेति श्रुत्या गम्यते । तेनैन्द्र्या स प्रकाशयितव्यः । तत्र यद्ययथार्थत्वं वचनानुरोधेन संजातं तथा नामेत्यध्यवसात-व्यम् । अवश्यं भावि ह्यत्र ब्राह्मणस्य मन्त्रस्य वा गौणत्वं । तत्र ब्राह्मणस्यात्यन्ता-प्राप्तविधित्वात्प्रथमप्रवृत्तेश्चानन्यप्रमाणकेऽर्थे गौणत्वमयुक्तम् ।

मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थप्रकाशनात्तत्परतन्त्रवृत्तेः ।
विरोधिनं स्वार्थमतीत्य मुख्यं युक्तो हि गौणार्थनिमित्तभावः ॥

---

१ संबन्धादिति--स्वशक्यवृत्तियज्ञसाधनत्वाख्यात् , गृहपतेः---यजमानस्यायमित्यवयवयो-गाख्याद्वा गार्हपत्यप्रातिपदिकमिन्द्रपरं सदुपस्थानविशेषणमित्यर्थः । २ यस्य---प्रकाशनस्येत्यर्थः । ३ यस्यासौ--समीपस्थितेर्गार्हपत्य इत्यर्थः । ४ प्रकाशने--समीपस्थितिविशिष्टप्रकाशन इत्यर्थः।

नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्माद्गार्हपत्यार्थमुपस्थानम् ॥ ३ ॥

गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

अत्राऽऽह । नन्वेतदुक्तं—नैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्योपस्थानं भविष्यतीति । उच्यते । वचनाद्भविष्यति । आह । न वचनशतेनापि शक्यमेतत् । इन्द्रशब्देनाग्निं प्रत्याययेदिति ब्रुवन्विहन्येत । यथाऽग्निना सिञ्चेदुदकेन दीपयेदिति । न हि शास्त्रहेतुकः शब्दार्थयोः संबन्धो भवति । नित्योऽसौ लोकतोऽवगम्यत इत्युक्तम् । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति । ननु शब्दलक्षणोऽपि भवति शब्दार्थयोः संबन्धः कृत्रिमः । यथा देवदत्तो यज्ञदत्त इति । भवति कश्चिदत्र संबन्धस्य विधायकं वाक्यं भवति, न त्वेतद्वाक्यं शब्दार्थयोः संबन्धस्य विधायकं, गार्हपत्यस्येन्द्रशब्दो नामेति । कथं तर्हि । सिद्धसंबन्धेनेन्द्रशब्देन गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । न च शक्यते परशब्देन परो वदितुम् । किमत्र वचनं करिष्यति । अत्रोच्यते । गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्संबन्धस्या-

---

तेन कारकसामान्यं लक्ष्यते न द्वितीयया ।
येनात्र गार्हपत्योऽपि संबन्धात्स्याद्विशेषणम् ॥
न चावयवसंबन्धादिन्द्रो गृहपतेर्यतः ।
तेनात्र गार्हपत्यः स्याद्रूढ्याऽग्निप्रत्ययाद्दृढात् ॥ ३ ॥

ननु च मन्त्रोऽप्यशक्य एव गार्हपत्ये विनियोक्तुम् । तथा हि ।

गौणेऽपि तावदेतस्य वृत्तिः क्लेशेन जायते ।
अत्यन्तासदृशत्वात्तु न गौणोऽप्यत्र दृश्यते ॥

न हि वचनशतेनेन्द्रशब्दः शक्यो गार्हपत्याभिधानसमर्थः कर्तुम् ।

न चाऽदेङ्गुणवच्छास्त्रादिन्द्रोऽग्निः पारिभाषिकः ।
न हि शब्दार्थसंबन्धः प्रसिद्धः शास्त्रहेतुकः ॥

अत्रोच्यते ।

---

१ (अ० १ पा० १ सू० ५)। २ यद्यप्यत्र ब्राह्मणवाक्ये गार्हपत्यशब्दवाच्योऽवयवयोगादिन्द्रः स्यादित्युक्तं तदपि रूढ्या योगबाधात्र युक्तमिति कारिकार्थः। ३ पा० सू० (१-१-२)। अद-एङ् च यथा परिभाषया गुणोः नैवमग्निः परिभाषयेन्द्र इत्यर्थः।

शास्त्रहेतुत्वादिति । यद्यपि नेदं वाक्यं शब्दार्थसंबन्धस्य विधाने हेतु-भूतं, तथाऽप्यनेनेन्द्रशब्देन शक्यं कर्तुं गार्हपत्याभिधानम् । कुतः । गुणसंयोगाद्गौणमभिदभिधानं भविष्यति। भवति हि गुणादप्यभिधानम् । यथा सिंहो देवदत्तः, अग्निर्माणवक इति । एवमिहाप्यनिन्द्रे गार्हपत्य इन्द्रशब्दो भविष्यति। अस्ति तु चास्येन्द्रसादृश्यम् । यथैवेन्द्रो यज्ञ-साधनमेवं गार्हपत्योऽपीति । अथवा, इन्दतेरैश्वर्यकर्मण इन्द्रो भवति। भवति च गार्हपत्यस्यापि स्वस्मिन्कार्ये ईश्वरत्वम् । तस्मादिन्द्रशब्देन यः प्रत्याय्यतेऽर्थः स प्रतीतः सादृश्याद्गार्हपत्यं प्रत्याययिष्यति । ऐश्वर्याद्वा प्रत्याययिष्यतीति न दोषः ॥ ४ ॥

[३] तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्रेदं समाम्नायते । हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्न-न्नाह्वयति इति । तत्र संदेहः । किमेष मन्त्रोऽवहन्तिं प्रत्युपदिश्यत उत हन्तिरस्य कालं लक्षयतीति । कथं हन्तिं प्रत्युपदिश्यते कथं वा कालं लक्षयेत् । यद्येवं संबन्धः क्रियेत—हविष्कृदेहीत्यवघ्नन्निति ततो हन्तिं प्रत्युपदिश्यते । अथावघ्नन्नाह्वयतीति ततोऽस्य कालं लक्षयतीति । किं तावत्प्राप्तम् । तथाऽऽह्वानमपि । यथैन्द्री गार्हपत्यं प्रत्युपदिश्यते, एवमेष मन्त्रो हन्तिं प्रत्युपदिश्यते । एवं श्रुतिरनुगृहीता भवति । इत-

---

स्यादग्नेर्गौणमिन्द्रत्वं यज्ञसंबन्धकारितम् ।
इन्दत्यर्थानुसाराद्वा स्वकार्ये सोऽपि हीश्वरः ॥
तस्मादन्यथानुपपत्तेर्गौणमभिधानमिति सिद्धम् ॥ ४ ॥

(इति—ऐन्द्र्यधिकरणम् ॥ २ ॥)

एवं तावन्मुख्यं कार्यं मन्त्राणामिति सापवादमवस्थितम् । अतः परमेतद्विचार्यते क उत्सर्गस्य विषयः कोऽपवादस्येति । तत्र ' हविष्कृदेहि ' इति या हविः करोति यजमानस्य पत्नी तदाह्वानप्रकाशनसमर्थो मन्त्रः, स किं तत्रैव विनियुज्येत, अवहन्तिसं-योगस्य कालार्थत्वेनाविरोधात् । अथवा वचनादयथार्थं पूर्वतरप्रतीतावघाताङ्गमेवेति ; यदि हविष्कृदेहीत्यनेनावघ्नन्नाह्वयतीति विधीयते ततोऽवघाताङ्गत्वम् । अथावघ्नन्ने-नाऽऽह्वयतीत्येवं संबन्ध्य रूपादेव प्राप्तमाह्वानकाले मन्त्रमनूद्य त्रिरिति विधीयते, ततोऽवघ्नन्नित्यस्य स्वकाललक्षणार्थत्वान्नायथार्थं वचनमिति यथार्थ एव मन्त्रः । किं

रथा लक्षणा स्यात् । हन्तिकालस्य मन्त्रस्य च संबन्धो भवेत् । न हन्तेर्मन्त्रस्य । एवं च सत्याह्वयतीत्ययमनुवादः । आह्वानं करोति । यो ह्येहीति ब्रूते स आह्वयति । तत्र केनचिद्गुणेन मन्त्रो हन्तिं प्रत्याययिष्यति । तस्मान्नाऽऽह्वाने विनियोक्तव्यः ॥ ५ ॥

न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥ सि०

नैतदस्ति हन्तिं प्रत्युपादिश्यत इति । किं तर्हि । काललक्षणा स्यात् । कुतः । त्रिराह्वयतीति त्रित्वमत्र विधीयते । यद्यस्मिन्नेव वाक्ये मन्त्रो विधीयेत, अनेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत । तस्मान्नैवमभिसंबन्ध एवमवघ्नन्निति । कथं तर्हि । अवघ्नन्नाह्वयतीति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे मन्त्रो विधीयते कालश्च । तत्र स एव दोषो भवेत् । नेति ब्रूमः । अवहननकाल एवार्थेन हविष्कृदाह्वातव्या । तत्रायमेव संबन्धोऽनूद्यते । केवला तु त्रिरावृत्तिर्विधीयते । यत्तु काललक्षणार्थः शब्द इति । नैष दोषः । लौकिकी हि लक्षणा । मन्त्रोऽपि च रूपादेवाऽऽह्वाने प्राप्तः । सोऽप्यनूद्यत एव । चोदितश्च वाक्यान्तरेणावघातः शक्नोति कालं लक्षयितुम् ।

प्राप्तम् । अवहन्तिश्रुत्यनुग्रहादाह्वयतेश्च मन्त्ररूपादेव प्राप्तत्वादवहन्तेरेव हविष्करणे कर्तृत्वं कथंचिदस्तीत्ययथार्थत्वम् । गुणयोगात्प्रत्यायनं च ॥ ५ ॥

त्रिरभ्यासपरत्वात्तु न मन्त्रोऽत्र विधीयते ।
लक्षणे च शतुर्वृत्तिः प्राप्तं चान्यदनूद्यते ॥

अवघ्नन्नित्यत्र हि धात्वर्थोपसर्जनः कर्ता लक्षणार्थयुक्तः प्रतीयते । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः'[1] इति शतृप्रत्ययात् । तेन न काचिच्छ्रुतिपीढा । तस्मात्सर्वमेतदनूद्य त्रिरिति विधीयते नान्यत् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

योग्यत्वेन च सिद्धत्वात्कालोऽपि न विधीयते ।
अभिधामात्रमेवास्य विधिरित्यभिधीयते ॥
सकृदुच्चारणाद्यो[2] वा त्रिरभ्यासेन जायते ।
अभ्यासे विहितेऽर्थेन स कालोऽस्मिन्विधीयते ॥

---

१ पा० सू० (३-२-१२६)। २ सकृदुच्चारणादिति कारिकाया अयमर्थः—त्रिरभ्यासे विहिते यः सकृदुच्चारणकालादधिकः कालस्त्रिरभ्यासेन जायते सोऽस्मिन्वाक्येऽर्थापत्तिप्रमाणेन विधीयते । अन्यथा तत्रापि श्रौतव्यापारत्वे वाक्यभेदापत्तेरिति ।

तस्मादाह्वाने विनियोक्तव्य इति ॥ ६ ॥

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न गुणादवहन्तिं ब्रूते । हविष्क-रोति ह्यवहन्तिः । तस्माद्धविष्कृत् । किमेवं भविष्यति । रूपादेवाव-हन्तौ मन्त्रे प्राप्ते केवलं त्रिरावृत्तिमेव वक्ष्यति । न भविष्यति वाक्यभेद इति । अत्रोच्यते । गुणाभावाद्गौणमभिधानमवहन्तौ न संभवतीति । न ह्यसावाहूतोऽस्मीत्यवगच्छति । तत्राऽदृष्टार्थमाह्वानं स्यात् । यजमा-नस्य पत्न्यां हविष्कृति दृष्टार्थमाह्वानम् । तस्मान्न हन्तिमन्त्र इति ॥ ७ ॥

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥

लिङ्गं च भवति । वाग्वै हविष्कृद्वाचमेवैतदाह्वयति इति । न च वाचोऽवहन्तिना सादृश्यमस्ति । अस्ति तु यजमानस्य पत्न्या । सा

तथा च 'यावज्जीविकोऽभ्यासः' इत्यत्र कालाभ्यासयोरन्योन्यविधिहेतुत्वं व्याख्या-तम् ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तं हन्तिरेव हविष्कृद्भविष्यतीति । तत्रोच्यते ।

गुणाभावाद्धविष्कृत्त्वमन्त्राभावो यदोच्यते ।
आमन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमाश्रीयते तदा ॥

अथवा पदोत्तरमेतत्सूत्रम् ।

त्रिरभ्यासपरत्वात्तु न मन्त्रोऽत्र विधीयते ।
रूपादेवावघाताङ्गं भवत्विति तदुच्यते ॥
यद्यप्यस्य हविष्कृत्त्वं कथंचित्कल्प्यते त्वया ।
तथाऽप्याह्वयतीत्येतद्व्यर्थं तस्मिन्नचेतने ॥
आमन्त्रणविभक्तिश्च प्रैषश्चैहीति मध्यमः ।
व्यर्थं मन्त्रे भवेत्सर्वमवघातपरे सति ॥

चेतनवत्यां तु पत्न्यामर्थवत् । तस्मान्न रूपादेवावघाताङ्गत्वमिति ॥ ७ ॥

एवं च वागित्यर्थरूपेणैकान्तिकेनैव स्त्रीत्वेन संस्तवो भविष्यति । अन्यथाऽनुपात्त-

१ (अ० २ पा० ४ अ० १ सू० १) । २ गुणाभावादिति—अचेतनेऽवघाते आह्वानादिवि-षयत्वलक्षणगुणाभावाद्धविष्कृत्प्रकाशकस्य मन्त्रस्य तत्र विनियोगाभावो यदोच्यते तदा 'लिङ्गाच्च' इति सूत्रे लिङ्गपदेनाऽऽमन्त्रणादियोग्यत्वरूपं पत्न्याः सामर्थ्यं मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वेनाऽऽ-श्रीयते न तु स्त्रीलिङ्गत्वेन स्तुतिरित्यर्थः ।

हि स्त्री । वागिति च स्त्रीलिङ्गः । अवहन्तिस्तु न स्त्री न पुमान् न नपुंसकमिति । नन्ववहन्तेरपि स्त्रीलिङ्गः शब्दोऽस्ति क्रियेति । अत्र ब्रूमः । न नियोगतोऽवहन्तेः स्त्रीलिङ्गः शब्दः । पुंलिङ्गोऽपि तस्यास्ति, अवघात इति । नपुंसकलिङ्गोऽपि कर्मेति । अपि च । पत्न्याः स्वरूपेण सादृश्यमवहन्तेः पररूपेण शब्देन । तस्मात्पत्न्यां हविष्कृति लिङ्गमनुरूपतरं भवति ॥ ८ ॥

विधिकोपश्चोपदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवहन्तिमन्त्रे सत्यस्मिन्मन्त्रे विध्यन्तरकोपः स्यात् । अपहतं रक्ष इत्यवहन्ति, अपहता यातुधाना इत्यवहन्ति इति । तत्र पक्षेऽभावान्नित्यवच्छ्रुतिरुपरुध्येत । तस्मादवघ्नन्निति काललक्षणार्थं इति ॥ ९ ॥

[४] तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—उत्तिष्ठन्नन्वाह, अग्नीदग्नीन्विहर इति । तथा, व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति इति । तत्र संदेहः । किमुत्थानं वाग्विसर्जनं च प्रति मन्त्रयोरुपदेश उत कालार्थः संयोग इति । अत्र पूर्वाधिकरणन्यायोऽतिदिश्यते । यस्तत्र पूर्वः पक्षः स इह पूर्वः पक्षः । यस्तत्र सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । अग्नीदग्नीनित्येवमुत्तिष्ठन्नन्वाहेति । व्रतं कृणुतेत्येवं वाचं विसृजतीति पूर्वः पक्षः । लक्षणाभावादुत्तिष्ठन्नन्वाहेति सिद्धान्ते संबन्धः । व्रतं कृणुतेत्युच्यमाने वाचं विसृजतीति वाक्येन पूर्वः पक्षः । लिङ्गेन सिद्धान्तः । यद्यपि च शक्यत उत्थानक्रियाऽग्नीदग्नीन्विहरेति वक्तुम् । उत्थानेनाग्निरिध्यते, वह्निश्च विह्रियत इति । व्रतं कृणुतेति च वागभिधानम् । त-

---

स्त्रीलिङ्गक्रियादिपदेनानेकान्ताव्यक्तलिङ्गेन शब्दधर्मतया कथंचित्कल्प्यः स्यात् । तस्मादाह्वनाङ्गत्वमिति ॥ ८ ॥

अवघातमन्त्रान्तरविरोधश्चान्याय्यः स्यात् । आह्वाने त्वयमेवेत्यविरोधः ॥ ९ ॥

(इति—हविष्कृन्मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

अतिदेशसूत्रत्वात्सर्वे पूर्वसूत्रार्था योजयितव्याः । पूर्वत्रानुवादे कालार्थत्वमुक्तम् । इदानीं विधानार्थेऽपीति विशेषः । त्रिरभ्यासपरत्वाच्च तत्र मन्त्रोपदेशो न जातो न त्विह तथेति पूर्वपक्षे बीजम् । उत्थानेनाग्निरिध्यत इति—अनेनोत्थानं प्रकाश्यत

थाऽप्यदृष्टार्थं वचनं भवतीति न मन्त्रयोरुत्थानविसर्जनार्थता कल्प्येत । कल्प्यमानायां च मन्त्रान्तरं विहितं बाध्येत । याः पशूनामृषभो वाच इति । अपि चोत्थानवाग्विसर्गौ प्रति मन्त्रौ विधीयमानावदृष्टार्थौ स्याताम् । प्रेषणे तु दृष्टार्थौ । तस्माल्लक्षणैवात्र न्याय्या ॥ १० ॥

[५] सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति । तत्र संदेहः । किं सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणं प्रत्युपदिश्यत उतेयं काललक्षणेति । तदुच्यते । काललक्षणेति । कुतः । सूक्तवाकस्य देवतासंकीर्त-

---

इति प्रतिपाद्यते । यदाऽयमुत्थानाङ्गं भवति तदा प्रैषाभावात्पराधिकारो नास्तीति प्राप्तकालतायां लोटं कल्पयित्वाऽध्वर्युकर्तृकाण्येवाग्निविहरणादीनि भवेयुः । अतश्च तदीयमुत्थानं तेषां कर्तृत्वेन विवक्ष्यमाणमग्नीदित्यादिभिः शक्यं प्रकाशयितुम् । एवं ' व्रतं कृणुत ' इति वागभिधानं वाक्कृप्यत्वितिवदास्याधारत्वाद्वाचो यदास्यस्य व्रतकरणे कर्तृत्वं तच्छक्यं वाच्येवोपचरितुं तत्र व्रतं कर्तुं प्राप्तः काल इति । ताल्वाद्यधिष्ठानभेदाच्च बहुवचनम् । गुणाभावात्—मन्त्रगुणाभावादित्येतदेवादृष्टार्थत्वप्रसङ्गमुखेनोत्तरम् । न हि मध्यमपुरुषः परप्रेषणमन्तरेणोपपद्यत इति वक्ष्यामः । लिङ्गमपि किंचिदन्वेष्टव्यम् । विधिकोपश्च वाग्विसर्जने 'याः पशूनामृषभो वाच' इति मन्त्रान्तराम्नानात् ॥ १० ॥

(इति—अग्निविहरणादिमन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

देवताप्रकाशस्तुत्युच्चारणाभ्यां कृतार्थत्वादङ्गाङ्गिभावापेक्षा[१] नास्तीति कालार्थता । सर्वत्र[३] च कृतार्थयोः[२] संबन्धे कालार्थत्वं स्थास्यति[४] । तृतीयां चेत्थंभूतलक्षणार्थां मन्यते । प्रस्त[५]रकृतार्थत्वाभिधानं च प्रतिपाद्यमानप्रधानत्वादस्य सूक्तवाकाङ्गत्वं तद्वाच्यदेवताङ्गत्वं

---

१ नास्तीति—(अ० ३ पा० ८ अ० ११ सू० २२) इत्यनेन न्यायेनेत्यर्थः । २ कृतार्थत्वादिति—सूक्तवाकप्रस्तरयोरिति शेषः । ३ सर्वत्र च—दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादावित्यर्थः । ४ (अ० ४ पा० २) अत्रेति शेषः । ५ प्रस्तरस्य चेति भाष्यतात्पर्यमाह—प्रस्तरेत्यादिना । यद्यपि प्रस्तरे कृतार्थत्वाभिधानं नाङ्गत्वनिराकरणार्थम् । सिद्धान्तिनोऽप्यनभिप्रेतत्वात् । तथाऽपि यदि कश्चित्प्रहरणस्य सूक्तवाकाङ्गत्वं तत्प्रकाश्यदेवताङ्गत्वं वा ब्रूयात्तदा कालार्थपूर्वपक्षासिद्धेः प्रहरणस्य च प्रस्तरकृतार्थत्वमन्तरा तदर्थत्वायोगादित्येवं प्रहरणस्य प्रस्तरार्थत्वप्रतिपादनद्वारा सूक्तवाकाङ्गत्वनिराकरणार्थमेव तदिति वेदितव्यम् ।

नार्थत्वात् । प्रस्तरप्रहरणं च प्रत्यशक्तेः । प्रस्तरस्य च स्रुग्धारणार्थ-त्वात् ॥ ११ ॥

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥ सि०

उपदेशो वा प्रस्तरप्रहरणं प्रति मन्त्रस्य स्यात् । एवं श्रुतिविहितोऽर्थो भवति । सूक्तवाकेनेति करणविभक्तिसंयोगात् । इतरथा लक्षणा स्यात् । सूक्तवाकेन लक्षणेन प्रस्तरं प्रहरेदिति । एवं च कृत्वा याज्या-

---

वा न घटत इत्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तथा[1] सदेवतस्य सूक्तवाकस्यापि तदङ्गत्व-मिति ॥ ११ ॥

'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति प्रत्यक्षात्क्रियासंबन्धात्करणत्वं गम्यमानं न शक्य-मुत्स्रष्टुम्, कारकविभक्तिबलीयस्त्वात् । एवं च श्रुतिवृत्तः सूक्तवाक एव कार्येण संभन्त्स्यते । अन्यथा तल्लक्षितः कालः संबध्येत । तथा चाङ्गत्वे सति साधर्म्याद्याज्याशब्द उपपत्स्यते 'सूक्तवाक एव याज्या' इति । किं पुनरस्य पारमार्थिकमेव याज्यात्वमुतोपचार-मात्रम् । कश्चात्र विशेषः । सति याज्यात्वे तद्धर्मैर्भवितव्यम् 'आसीनो यजति' 'अनवानं यजति' 'याज्याया अधि वषट्करोति' 'पुरोनुवाक्यां च प्रथमं प्रयुङ्क्ते' इत्यादिभिः । अथ स्तुतिमात्रं ततो नैषां कश्चिदादर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । भवितव्यं धर्मैः । ययेज्यते सा याज्या । सूक्तवाकेन चेज्यते । तस्मादस्ति याज्यात्वम् । तत्रै-तत्स्यात् । अस्त्रीलिङ्गत्वादनृचि स्त्रीप्रत्ययो न प्राप्नोति । नैष दोषः । समिदादियाज्या-स्वनृक्ष्वपि याज्यात्वप्रसिद्धेः । अथोच्येत, आध्वर्यवेषु दर्विहोमसाधनेषु सत्यपि याग-करणत्वे याज्यात्वं न दृष्टमतो नैतदैकान्तिकं कारणमिति । यत्रैव याज्याशब्दः प्रयुक्तः सैव केवला याज्या । तेन तर्हि 'सूक्तवाक एव याज्या' इत्यत्रापि प्रयोगाद्भवितव्यं धर्मैः । न चास्यौपचारिकत्वम् । मुख्यकारणसंनिधेः प्रत्यक्षत्वात् । अपि च सामान्य-शब्दोऽयं याज्येति । स न शक्यो लक्षणमन्तरेण प्रयोगतो विविक्तविषयोऽवधारयितुम् । तत्रैतल्लक्षणं स्यात् । हौत्रेण येनेज्यते तद्वस्तु याज्येति । तथा सति सूक्तवाकेऽपि प्रसङ्गः । तस्मान्मुख्यमेवास्य याज्यात्वमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

येन मन्त्रेण यागाङ्गं होता यजति देवताम् ।
प्रसिद्धेस्तस्य याज्यात्वं सूक्तवाको हि नेदृशः ॥

---

१ एवं प्रस्तरप्राधान्यप्रतिपादनेन प्रहरणस्य प्रतिपत्तित्वावगतेः प्रतिपत्तेश्च देवतया कार्या-भावाद्देवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वं न घटत इत्येवमर्थं च प्रस्तरस्योपयुक्तत्वाभिधा-नमिति प्रयोजनान्तरमाह—तथेत्यादिना ।

प्रकृतौ हि सर्वमेव तादर्थ्योत्पत्त्या वस्तु निरूप्यते । याज्यात्वं च त्यज्यमानहविर्द्रव्य-देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वेनावधारितम् । न च सूक्तवाकस्त्यज्यमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थ-मुत्पन्नः । इष्टदेवताभिधानस्वरूपत्वात् । लिङ्गं श्रुत्या बाध्यत इति चेत् । न । श्रुतेर्लिङ्गविनि-योगाभ्यनुज्ञामन्तरेणाग्निसेकादिवदसामर्थ्यात् । तथा चोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । तेन स्वतस्ता-वन्न याज्यात्वम् । न चान्या काचिदेवंविषया याज्याऽस्ति । यस्याः कार्ये वर्तमानो याज्या-धर्माँल्लँभेत । प्राक्च यस्य यागत्वमवधारितं तस्य साधनं पश्चाच्चोद्यमानं याज्येत्यवगम्यते । न त्वत्र प्राक्सूक्तवाकसंबन्धात्केनचिद्यागत्वमवधारितम् । तदितरेतराश्रयं प्राप्नोति । याज्यायोगाद्यागो यागसंबन्धाद्याज्येति । अथैवं परिह्रियेत । विनैव तावद्याज्याव्यपदेशेन सूक्तवाकमात्रतया गृह्यमाणो यागे विनियुज्येत ततो याज्यातस्तदभिधेयदेवतासंबन्धल-भ्ययागत्वप्रधानप्रहरणसंबन्धाद्याज्यात्वं लभ्यत इति । तदुच्यते ।

येनोत्पत्तौ न याज्यात्वं विनियोगे च लभ्यते ।
तस्य पश्चात्कथं नाम तल्लाभोऽध्यवसीयते ॥

यो हि यूपादिशब्दो न क्वचित्प्रसिद्धः स एवं प्रसिद्धिं लभते । अयं पुनर्याज्या-शब्द उत्पत्तिवेलायामेव विनियोगवेलायां वाऽर्थं लभमानो नोत्तरकालभावमपेक्षते । येऽपि च याज्याधर्मास्तेऽपि प्रथमसिद्धेषु यागेषु लब्धात्मानो नेदं क्लेशेन लभ्यमानं याज्यात्वं प्रतीक्षन्ते । यदि तु विकृतिर्भवेत्ततः परिधिखलेवाल्योरिव यूपत्वं, कार्येण याज्यात्वमध्यवसीयेत । प्रकृतिस्त्वियं नात्र कार्यपूर्वकं धर्मनिरूपणमतोऽपि न याज्या-धर्माः । तथा च 'सूक्तवाक एव याज्या' इत्येवकार उपचारं द्योतयति । अया-ज्यायां हि याज्योपचारे सत्येवमुपपद्यते न मुख्य एव याज्यात्वे । मुख्यायां तदाहुतौ नैवकारः प्रयुक्तः । तदाहुतिः पारमार्थिकी ।

न च प्रहरणं यागमात्ररूपेऽवतिष्ठते ।
होम एव त्वयं स्पष्टः प्रक्षेपाधिक्यचोदनात् ॥
आघारादि यथा द्रव्यक्षारणाद्धोमतां गतम् ।
तथा प्रक्षेपरूपत्वाद्धरणस्यापि होमता ॥
होमाङ्गस्य च याज्यात्वं न कस्यचिदपीष्यते ।
निगदत्वाद्विशेषेण सूक्तवाके निषिध्यते ॥

१ 'किं पुनरस्य पारमार्थिकमेव याज्यात्वम्' इत्यादिना प्रसङ्गाच्चिन्तान्तरं प्रस्तुत्य पराभिमतं च याज्यात्वं प्रदूष्य निर्दुष्टं स्वाभिप्रेतं याज्यात्वं निर्वक्ति—याज्यात्वं चेत्यादिना । तत्त्वं तु होतृप्रवचन-विहितेज्यमानद्रव्यसंबन्ध्युद्देशाङ्गभूतदेवताप्रकाशकमन्त्रत्वं याज्यात्वं याज्ञिकप्रसिद्धयवगतं विज्ञेयम् ।

शब्द उपपन्नो भवति । सूक्तवाक एव याज्या प्रस्तर आहुतिः इति ॥ १२ ॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

यदुक्तं—देवतासंकीर्तने सूक्तवाकः समर्थो न प्रस्तरप्रहरण इति । उच्यते । स देवतावचनः प्रहरणेन संबध्यते । प्रहरणं हि यजिः । मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । एवमभिसंबन्धः । अग्निरिदं हविरजुषताविवृधत इत्येवं देवतामनुक्रम्य, आशास्तेऽयं यजमान इत्युक्त्वा, इदमिदमाशास्त इति च । यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदस्य स्यादिति प्रस्तरं हविर्निर्दिशति ।

नितरां गद्यमानत्वान्निगदो ह्येष गद्यते ।
निगदानां च याज्यात्वमाहत्य प्रतिषिध्यते ॥
अयाज्या एव निगदा ऋचैव यजतीति हि ।
निषिद्धमपि याज्यात्वं प्रशंसार्थमिहोदितम् ॥

तत्संबन्धात्तु सूक्तवाको याज्यात्वेन स्तूयते । न चोभयोः स्तुतिः । अत्यन्तं निरालम्बनत्वप्रसङ्गात् ॥ १२ ॥

यत्त्विष्टदेवतासंकीर्तनेन सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वान्न भूयो विनियोगः संभवतीति । तत्राभिधीयते ।

भेदेन श्रुतिलिङ्गाभ्यां सूक्तवाकाङ्गता यदि ।
स्याद्विरोधस्ततः किं तु तुल्यार्थत्वेन नास्त्यसौ ॥

यत्त्वस्य स्वसामर्थ्येन देवताप्रकाशनसाधनत्वं, प्रस्तरप्रहरणेऽपि विनियुज्यमानस्य तन्नैवापगच्छति । तत्रापि प्रकारान्तरेणानुपयुज्यमानत्वात् । इह हि यदिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यं तत्सूक्तवाकेनेत्यनया श्रुत्या सहाविरोधं प्रार्थयते । श्रुतिरपि च प्रस्तरप्रहरणानभिधायिनं सन्तमसति सामर्थ्ये विनियोक्तुमशक्नुवन्ती सामर्थ्यान्तरं चानुत्पादयन्ती यदयमभिधातुं समर्थः कथं नाम तदेवाभिदधन्मदर्थं कुर्यादित्येवमपेक्षते । सर्वत्र क्रियां तत्साधनं वाऽभिदधन्मन्त्रोऽङ्गभावं गच्छति । तत्रापि प्रथमं तावदियं गतिः, यत्प्रसिद्धं शेषिणि रूपं तन्मन्त्रेणाभिधातव्यमिति । यदा त्वसामर्थ्यात्तादर्थ्यं न प्रतिपद्यते तदाऽर्थाद्विपर्ययो भवति यदयमभिधत्ते तन्नूनमस्यां क्रियायामस्तीति । न ह्यन्यथा तस्य श्रुतमङ्गत्वमुपपद्यते । तस्मात्सूक्तवाकेनेत्यनया श्रुत्यैतत्प्रतिपाद्यते । यत्त्वमभिधत्से तदेवाभिदधानः प्रस्तर-

---

१ न देवतावचनं प्रहरणेन न संबध्यत इति पा० ।

अग्न्यादींश्च देवताविशेषान् । तेन प्रहरतिर्यजतिः । एवं सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहर्तुं शक्यते यदि प्रहरतिर्यजतिरग्न्यादिदेवताकश्च । तस्मात्सूक्तवाकस्य हरतिसंयोगेऽपि देवतार्थता घटत एव । यदि, अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत इत्येवमाद्येव श्रूयेत । न, आशास्तेऽयं यजमान इत्येवमादीन्यपराणि ततोऽग्न्यादय एवेष्टा नान्तरिता इत्येव पर्यवसितं वाक्यं भवेत् । यतस्तु खल्वाशास्तेऽयं यजमान इत्येवमादीन्यपराणि श्रूयन्ते तेनेह पर्यवसानम् । अग्न्यादयः पुरोडाशादिभिरिष्टाः । अपरं तु यजमान आशास्ते । तदनेन प्रस्तरेण प्राप्नुयादिति । ननु सत्स्वप्येतेषु देवतासंकीर्तन एव पर्यवस्येत्, पुरोडाशादिभिरिष्टा अग्न्यादयः । तत एव यजमान आयुरादीन्यप्याशासानः प्राप्नुयादिति । उच्यते । उभयथा संबन्धे सति प्रहरणे विनियोक्तव्यः । लिङ्गं च न बाधितं भविष्यति । वाक्यं चानुग्रहीष्यत इति । अथवाऽग्निरिदं हविरजुषतेति प्रस्तर एव हविर्निर्दिश्यत एवमिदमिति । संनिहितवचनमुपपन्नं भविष्यतीति ॥ १३ ॥

प्रहरणं साधयेति । मन्त्रोऽपि चेत्थमेव ब्रवीति । इष्टदेवताभिधानं कुर्वन्नहं यत्करोमि तत्सर्वं करोमीति । तत्र यदीष्टा देवताः पूर्वयागसंबन्धिन्य एव केवला भवन्ति ततो न किंचित्प्रहरणस्य कृतं स्यात् । अथ तु ता एवास्याप्यङ्गभूतास्ततस्तत्प्रकाशनद्वारेण सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । न च तासां देवतात्वादन्येन प्रकारेणोपयोगो विज्ञायत इत्यत्रापि देवतात्वम् । अतश्च प्रस्तरद्रव्यस्य हविष्ट्वसंकीर्तनादग्न्यादीनां च देवतात्वाद्यागोऽयं विज्ञायमानो 'हरणे तु जुहोतिः' इति प्रक्षेपाधिकत्वाद्धोम इत्यवधार्यते । तस्मादविरोधः श्रुतिलिङ्गयोः । एवं च सूत्रमिहापि स देवतार्थ एव । कुतः । ताभिरस्यापि हरतेः संयोगात्कालार्थताऽपि च प्रसङ्गाद्भविष्यत्येव । मन्त्रपाठक्रमेण सूक्तवाकस्य ज्ञातकालत्वात् । यद्यग्निरिदं हविरजुषतेत्येवमाद्येव श्रूयेतेति । प्रागपि सूक्तवाकेनेति श्रुतेरस्त्येवैकदेशस्य प्रहरणं प्रति सामर्थ्यमिति दर्शयति । यद्यपि च साधारणं मन्त्रस्य सामर्थ्यं तथाऽपि श्रुत्यनुग्रहार्थं प्रस्तर एव 'यदनेन हविषा' इति निर्देष्टव्यः । अथवाऽऽदित एवाऽऽरभ्येदंशब्देन प्रस्तरनिर्देशः । पुरोडाशादीनामप्रत्यक्षत्वात् । अजुषतेत्यनर्थकमिति चेत् । न । पूर्वसेवितप्रसिद्धिद्वारेण स्तुत्यर्थत्वात् । अत उपपन्नमङ्गत्वम् ॥ १३ ॥

---

१ (अ० ४ पा० २ अ० ४ सू० १०)

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

अथ स्रुग्धारणे विनियुक्तस्य प्रस्तरस्य प्रहरणं प्रतिपत्तिरित्युच्यते ॥ १४ ॥

स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यात् ॥ १५ ॥

तत्र प्रतिवचनं स्विष्टकृद्वदेतत्स्यादिति । यथेज्यार्थात्पुरोडाशाद्वचनप्रामाण्यात्स्विष्टकृदिज्यते यागश्च स भवति । प्रतिपाद्यते च पुरोडाशः । एवं प्रतिपाद्यतैव हि प्रस्तरो यागश्च निर्वर्त्यत इति न दोषः । प्रतिपाद्यमानोऽपि हि त्यज्यते । प्रत्यक्षतः प्रतिपाद्यते । वचनादिज्यां साधयतीत्येवं गम्यते । तस्मात्सूक्तवाकः प्रहरतिमन्त्र इति ॥ १५ ॥

[६] कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥ पू०

अनुभाषणं परिचोदना वा ॥ १४ ॥

कथमप्रधानकर्मणः सूक्तवाकोऽग्न्यादयो वाऽङ्गमित्यत उत्तरसूत्रं पठति—स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यात् । आचार्यशैल्या द्वे सूत्रे मन्यामहे । यथैव स्विष्टकृत्प्रतिपत्तिर्यागश्च तथाऽयमपि भविष्यति । यथा च तत्र मन्त्राणामङ्गत्वं तथेह । न हि प्रतिपत्तित्वेन यागत्वं विरुध्यते । द्रव्यदेवतासंबन्धेन हि यागो भवति । तस्य च स्वरूपावधारणोत्तरकालं प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वादिविचारे सति 'उत्पत्तौ येन संयुक्तम्' इत्यनेन लक्षणेन प्रतिपत्तित्वम् । न च तावता कश्चिद्दोषः । तेन यागप्रतिपत्त्यात्मकत्वमुभयसंस्कारशब्देनोच्यते । अथवा यथा स्विष्टकृद्द्रव्यसंस्कारार्थः, स्विष्टकृतोऽग्नेः कृतार्थत्वेन शेषत्वात् । अथ च यागत्वं न जहाति । एवमुभयोः कृतार्थयोः संस्कारः । परस्परनियमाच्चादृष्टं साधयन्यागो भविष्यति । अथवा स्विष्टकृत्यपि 'अयाडग्निरग्नेः प्रिया धामानि' इत्येवमादिभिरिष्टदेवताप्रकाशनमस्तीत्युभयसंस्कारत्वेनैव दृष्टान्तः । न च प्रतिपत्तेर्मन्त्रोऽङ्गं न भवति । निष्प्रयोजनस्य त्वङ्गं नेष्यते । प्रतिप्रत्तिस्तु दृष्टार्थत्वेन सुतरां प्रयोजनवती । नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं चापेक्षते वैदिकानि साधनानीत्यविरुद्धं सूक्तवाकग्रहणम् ॥ १५ ॥

(इति—सूक्तवाकाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

---

१ (अ० ४ पा० २ अ० ७ सू० १९)।

दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति श्रूयते । तत्र संदेहः । किं पौर्णमास्यां कृत्स्नः सूक्तवाकः प्रयोक्तव्यः कृत्स्नोऽमावास्यायामुत यथासामर्थ्यं निष्कृष्य यथायथं प्रयोग इति । तदुच्यते । उभयत्र सर्ववचनमिति । कुतः । कृत्स्नो हि मन्त्रः सूक्तवाक इत्युच्यते । स पदेनापि विना सूक्तवाको न स्यात् । तत्र सूक्तवाकेन न प्रहृतं भवेत् । तस्मादुभयत्र कृत्स्नः सूक्तवाको वदितव्यः ॥ १६ ॥

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥ सि०

ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या नामावास्यायाम् । येऽमावास्यादेवतावाचिनस्तेऽमावास्यायां न पौर्णमास्याम् । शेषभूतमर्थं संस्कुर्वन्तो मन्त्रा उपकुर्वन्ति नान्यथेत्युक्तम् । तस्माद्ये यत्रोपकुर्वन्ति ते तत्र प्रयोक्तव्या इति न कृत्स्नः पौर्णमास्यां न कृत्स्नश्चामावास्यायामिति ॥ १७ ॥

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तं वचनमिदं भविष्यति, सूक्तवाकेन प्रहरति इति । तत्र

अधिकारमुपजीवयन्विचारयति[1] । किमुभयोर्दर्शपूर्णमासयोः सकलः सूक्तवाकः प्रयोक्तव्य उतेष्टदेवतानुरोधेन निष्कर्ष इति । किं प्राप्तम् । एकैकत्र सकल इति । कुतः ।

मन्त्रो यथा समाम्नातः सूक्तवाकोऽभिधीयते ।
तस्य निष्कृष्यमाणस्य नैव स्यात्सूक्तवाकता ॥

ततश्चासूक्तवाकेनैव प्रहृतः स्यात् ॥ १६ ॥

एवमादीनामपकर्ष इत्युक्तं स्तुतशस्त्राधिकरणे पूषाद्यनुमन्त्रणेषु चोक्तम्[2,3] । यद्येतानि केवलप्रहरणाङ्गभूतानि देवतान्तराणि भवेयुस्तत उभयत्र सकलः प्रयुज्येत । त एव त्विहाप्यग्न्यादयः प्रत्यभिज्ञायन्त इति न भेदहेतुरस्ति । अतश्चेष्टदेवताप्रकाशनोपजीवित्वादप्रयोजकं प्रहरणं सूक्तवाकस्य प्रधानप्रयुक्तदेवताश्रयत्वात्तु तदधीनं विज्ञायते । तानि च प्रधानानि यथादेवतं प्रयुज्ञते नाविशेषेण । तस्मादपकर्ष इति ॥ १७ ॥

---

१ अधिकारमुपजीवयन्निति—अनेन च ऐन्द्र्यधिकरणापवादतया श्रुतिविनियुक्तस्यापि सूक्तवाकस्य मुख्यार्थविनियोगस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्याऽऽक्षेपसमाधानार्थतया संगतिः सूचिता भवति २ (अ० २ पा० १ अ० ५) । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १ सू० २) इत्यत्रेति शेषः ।

पदेनाप्यूनेन न सूक्तवाकेन प्रहृतं भवेत्। कृत्स्नस्य हि सूक्तवाकस्योपदेश इति ॥ १८ ॥

तदुच्यते—

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति एष कृत्स्नशब्दः। उभयोः प्रकरणात्। उभयोरसौ कृत्स्न उच्यते, अवयवेऽवयव इति। नैतदेवम्। न हि सापेक्षाणामितिकर्तव्यतया संबन्धः। न हीतिकर्तव्यतैतद्विशिष्टा श्रूयते। इतिकर्तव्यताविशिष्टास्त्वेते गम्यन्ते। कुतः। न हीतिकर्तव्यतां प्रति कर्माणि विधीयन्ते। फलं प्रति तेषां विधिः।

सूक्तवाकशब्दः कथमिति चेदत आह ॥ १८ ॥

द्वौ हि प्रस्तरप्रहरणप्रयोगौ। भिन्नकालपौर्णमास्यमावस्याधीनत्वात्। अतश्चोभे प्रति कृत्स्नः सूक्तवाकशब्दः—तयोरुभयोरपि सकलसूक्तवाकः साधनम्। प्रकरणस्याविभक्तत्वाद्विज्ञायते। यदा तु भेदेन प्रहरणमात्रमालोच्यते तदा प्रायणीयोदयनीयैकादशिनीवच्चातुर्विद्यधनवच्चावयवशः संबन्धो भवति। तस्माच्छ्रुतिलिङ्गप्रकरणानामविरोध इति सूत्रम्। तदिदानीं भाष्यकारो दूषयति—नैतदेवम्। न हि सापेक्षाणामितिकर्तव्यतया संबन्ध इति। कुतः।

विधिर्यदि प्रधानानामितिकर्तव्यतां प्रति।
उभे प्रति ततः कृत्स्नः सूक्तवाको भवेदयम् ॥

प्रधानानि हि फलं प्रति विधीयन्ते नेतिकर्तव्यतायाम्। अतस्तेषां फले विवक्षितं साहित्यं नेतिकर्तव्यतायाम्। इतिकर्तव्यतां हि प्रति ता उद्दिश्यमानानि भवन्ति। अविधीयमानायास्तस्या गुणत्वाभावप्रसङ्गात्। सा चेद्विधीयते द्वयोरन्योन्यं प्रति विधानासंभवादसंबन्धादवश्यं प्रधानोद्देशेन भवितव्यम्। ततश्चोद्दिश्यमानानां द्वन्द्वावगमितमितरेतरसाहित्यं न विवक्ष्यते। तेन प्रत्येकमितिकर्तव्यतावाक्यसमाप्तेरेकैकं प्रधानं समस्तेतिकर्तव्यतायुक्तम्-

---

१ प्रायणीयोदयनीयैकादशिनीवच्चेति—द्वादशाहे श्रुतेन 'ऐकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन्' इति वचनेन द्वंद्वोपात्तेतरेतरयुक्तप्रायणीयोदयनीयोपलक्षितकाले कर्तव्यतया विहितानामेकादशपशुयागानां यथा प्रायणीये पञ्चोदयनीये पञ्चावशिष्टस्यापि संनिधानादुदनीय एवेत्येवं विभज्य विनियोगः (अ० १० पा० ६ अ० ४) इत्यत्र वक्ष्यते। यथा वा लोकेऽपि चातुर्विद्येभ्यः शतं देयमित्यादौ चतुर्वेदविद्यत्वेनोक्तस्य शतस्यैकैकवेदविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इत्यवयवशो विनियोगः प्रसिद्धस्तद्वत्सूक्तवाकस्यापि दर्शपूर्णमासकालिकप्रहरणद्वयान्वयोऽवयवशः संभवतीत्यर्थः।
२ 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्वंद्वावगमितमित्यर्थः।

वगतम् । तथैवानुष्ठानेऽपि प्राप्ते सकृत्कृतानामेवैककालवर्तिनां प्रत्येकं कात्स्न्यमस्तीति तन्त्रेणानुष्ठानं भविष्यति । तदिहापि प्रत्याग्नेयादि प्रधानं मा नाम सूक्तवाक आवर्तिष्ट । प्रयाजादिवत्तु पौर्णमास्याममावास्यायां च सकलेन भवितव्यम् । इतरथा वा प्रयाजादयोऽपि विभज्यैव प्रयुज्येरन् । न चेदं प्रमाणवत् । अतः श्रुतिबलीयस्त्वाल्लिङ्गं बाधित्वा गौणत्वमदृष्टार्थत्वं तद्विषयं वा प्रहरणस्य देवतान्तरमध्यवस्यामः । कथं पुनः समुदाये फलसाधनत्वेन चोद्यमाने साधनत्वरहितानामवयवानामितिकर्तव्यतासंबन्ध इति । उच्यते ।

याागस्य फलसंबन्धात्प्रत्येकसमवायिनः ।
समुदायः फलार्थः स्यादिति केनावगम्यते ।

यागत्वं हि प्रत्येकं समवेतं, तद्वाचिना च धातुनैकैकस्येतरानपेक्षस्य साधनशक्तिरवधार्यते । ननु समुदायवाचिनामविशेषितत्वाद्धातुरपि समुदायलक्षणार्थ एव भवेत् । न । नाम्न एव च धात्वधीनत्वेन प्रत्येकवृत्तित्वात् । तदुक्तं पौर्णमास्यधिकरणे[1] । तेन सहापि नाम्नेतरेतरयुक्तत्वमात्रमेव धर्मोऽभ्यधिको न समुदायः फलवान् । नन्वेवमपि यथैव साधनत्वमितरेतरयुक्तानामेवं तदनुग्रहार्थत्वादितिकर्तव्यताऽपि तथैव स्यात् । न । तस्यैव साहित्यस्योद्दिश्यमानत्वेनेतिकर्तव्यतां प्रत्यविवक्षितत्वात् । एकमपि हि वस्तु लक्षणतः[2] क्वचिदेव विवक्ष्यते न सर्वत्र । कथमेकस्य युगपदुद्दिश्यमानोपादीयमानत्वमिति चेत् । अपेक्षाहेतुभेदादीदृशान्यपि भवन्तीत्युक्तम्[3] । ननु वैरूप्याद्वाक्यभेदः स्यात् । को वा प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यतां विदधतः प्रकरणाम्नानानुमितस्य[4] श्रुताद्वा[5]क्यान्तरत्वं नेच्छति । ननु चायमितरेतरयोगः फलार्थमपि विवक्ष्यमाण इतिकर्तव्यतासंबन्धवेलायामपि बलात्प्रसज्यमानो न शक्यते वारयितुम् । सत्यं प्रतीतितो न शक्यते । विधितस्तु शक्यते । कथम् । इह हि विशिष्टभावनाविध्युत्तरकालमवान्तरविधिषु कल्प्यमानेषु कर्मणः फलसाधनांशे पुरुषः प्रवर्त्यमानः कर्मसाहित्येऽपि पश्वेकत्ववत्प्रवर्तितः प्रधानेतिकर्तव्यतासंबन्धांशे प्रधानानि प्रत्यप्रवर्त्यमानत्वात्तदीयसाहित्येऽपि प्रवर्तितोऽङ्गानि तु सहितानि प्रति नियुक्तः । तस्मादितिकर्तव्यतां प्रति प्रहै-

१ (अ० २ पा० २ अ० ३) । २ लक्षणतः—उपादेयोद्देश्यगतस्वरूपलक्षणभेदादित्यर्थः । ३ आचार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वेऽपि सिध्यति । अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया ॥ इत्यादिना स्तुतशस्त्राधिकरण उक्तमित्यर्थः । ४ अनुमितस्य—प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्णमासावुपकुर्यादित्येवं रूपस्येत्यर्थः । ५ श्रुतात्— ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इत्यस्मादित्यर्थः ।

इतिकर्तव्यता तु कर्मणां विधीयते । तत्र संनिधानाविशेषात्कस्य किं विधीयते कस्य नेति न गम्यते विशेषः । साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशादितिकर्तव्यतायाः संनिधानादवचनाच्च, अस्य प्रकरणलिङ्गस्याविशेषादेकैकस्य कृत्स्नं प्रकरणं निराकाङ्क्षस्य न सहायमपेक्षमाणस्य । तस्मादेकैकं प्रति कृत्स्नः सूक्तवाक उपदिश्यते । संविभागेऽपि प्रधानानां कृत्स्न एव प्रयोक्तव्य इति यानि यत्रानर्थकानि पदानि तान्यपि तत्र प्रयोक्तव्यानि । अदृष्टाय भविष्यन्ति । सूक्तवाकेन प्रहरति इति वचनात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । गुणेन वा केनचिदभिधानं तासां देवतानां निर्वर्तयिष्यन्तीति । अत्रोच्यते । नैतदेवम् । उक्तं मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणां न गौणमिति । संस्कारा-

---

कत्ववत्प्रधानसाहित्यमविवक्षितम् । न ह्येकेनैव प्रधानशब्देन प्रधानान्यङ्गार्थमुद्दिशता तत्साहित्यमुपादातुं शक्यम्, वचनव्यक्तिभेदात् । तस्मात्प्रत्येकमितिकर्तव्यता । तद्दर्शयति—संनिधानाविशेषात् । साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशादेकस्यापि चेतिकर्तव्यतान्तरानुपदेशात् । अस्य च कथंभावरूपस्य प्रकरणसामर्थ्यस्याविशेषादेकैकस्य कृत्स्नमन्योन्यनिरपेक्षस्य प्रकरणमिति । ततश्च 'वचनादिति चेत्' इत्ययमेव पक्षोऽवशिष्यते । एवं च भङ्क्त्वा सूत्रमत्रोच्यते । नैतदेवमिति—स्वयमुत्तरपक्षमभिधत्ते । न तावद्गौणत्वमदृष्टार्थत्वं देवतान्तरं वा युक्तम् । पुरस्तान्निराकरणात् । अतो यथार्थनिष्कर्षे सति सूक्तवाकशब्द उपपद्यते । सूक्तवाकबहुत्वात् । न हि भिन्नकर्मगतभिन्नदेवताप्रकाशनसमर्थानामन्योन्यनिरपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तानाम् 'अग्निरिदं हविरजुषत' इत्येवमादीनामेकवाक्यतालक्षणमस्ति । तस्मात्पुरस्तात्परस्ताच्चानुषङ्गयुक्ता बहव एते सूक्तवाका ईदृशा द्रष्टव्याः । 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यारभ्य 'अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत—अस्यामृधेद्धोत्रायां देवंगमायाम्' इति यावत्समाप्तिः । ततः पुनः 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यारभ्य 'सोम इदम्' इत्युक्त्वा 'अस्यामृधेद्धोत्रायाम्' इति समाप्यते । तेन प्रतिदेवतं भिन्नानां सूक्तवाकानां समानप्रयोगभाजामाम्नानवत्तन्त्रेण कतिपयानां पाठः । येन केनचित्तु प्रहृते सूक्तवाकेन प्रहृतं

---

१ यदि कस्यचित्प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षाद्वचनोपदिष्टं भवेत्तदा तद्व्यतिरिक्तानामेव प्रधानानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकं प्रकरणं भवेत् । न त्वेतदस्तीत्येवमभिधानार्थं यदवचनाच्चेति भाष्यं तदध्याहृत्य व्याचष्टे—एकस्यापीत्यादिना । २ 'अस्य प्रकरणलिङ्गस्य' इति भाष्यं व्याकरोति—अस्य च कथंभावेत्यादिना ।

र्थत्वादेवोत्कर्षो न्याय्यः । न गौणमभिधानमिति । कस्तर्हि कृत्स्न-संयोगस्य समाधिरुच्यत इति । एष समाधिः । न ह्येतदेकं वाक्यं यः कृत्स्नः सूक्तवाकः । बहून्येतानि वाक्यानि । येषां प्रधान-देवताभिधायीनि पदानि मध्ये, साधारणानि तन्त्रपदानि पुरस्तादुच्चा-र्यन्ते तथा परस्तात् । यथा, अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायो-ऽक्रताग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतामित्येवमादीनि । तेषां पुरस्ता-त्तन्त्रम् । यथा, इदं द्यावापृथिवी इति । परस्तादपि, यथा, अस्यामृधे-दिति । तान्येतानि सर्वाणि सूक्तवचनेन सूक्तवाकशब्दं लभन्ते । न च तेषां समुदायः कंचिदर्थं वदति । तस्मान्न समुदायः सूक्तवाकः । न च साक्षात्साधनम् । सूक्तवाकसामान्यस्यैकत्वात् । सूक्तवाको वर्तेत इत्येकवचनं भवति । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति तु येन केनचित्सू-क्तवाकेन प्रह्रियमाणे यथाश्रुतं कृतं भवति । तस्मान्न समुदायः सूक्त-वाकः । यत्त्वमावास्यादेवतावाचीनि पदानि न पौर्णमास्यां प्रयुज्यन्ते न तत्र सूक्तवाकशब्दो बाध्यते । प्रकरणं तत्र लिङ्गेन बाधितम् । तच्च

भवति । जातिवत्प्रत्येकं सूक्तवाकत्वस्य सुभाषितयोगात्मकस्य समाप्तत्वात् । तत्रोपपन्ने सूक्तवाकशब्दे यदन्यदेवतावाचीन्यन्यत्र न प्रयुज्यन्ते न तत्र श्रुतिः पीड्यते । किं तर्हि । लिङ्गवाक्याभ्यां प्रकरणम् । तच्च न्याय्यमेवेति निष्कृष्य प्रयोगः । इदमपि तु न [1]युक्तमभिहितम् । तन्त्रपदैर्वैश्वानरवाक्यवदेकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वात् । न हि प्रति-पदं परस्पराकाङ्क्षा संबन्धो वा भवति । किं तर्हि । केनचिदेकेन संबध्यमानानि सर्वा-ण्येकवाक्यतां गच्छन्ति । तद्यथा 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या' इति परस्परेणासं-बद्धानामपि क्रीणातिनाऽभिसंबन्धादेकवाक्यत्वम् । एवमिहापि 'यदनेन हविषाऽऽ-शास्ते' इत्यादिभिः संबन्धादेकवाक्यत्वं भविष्यति । अस्ति चेष्टदेवताप्रकाशनं नामैकं प्रयोजनं तन्त्रपदवशेन साकाङ्क्षावयवत्वम् । तस्माद्यद्यपि तावदर्थतः प्रत्येकं वाक्यपरि-समाप्तिस्तथाऽपि शब्दतः सिद्धमेवैकवाक्यत्वम् । किमुत इति प्रत्युपादीयमानत्वेन समुदाये वाक्यपरिसमाप्त्यङ्गीकरणात् । यदि च भिन्नानि वाक्यानि भवेयुस्तत उपसंहृ-

---

१ सूक्तवाकनानात्वमभ्युपगम्य भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं यथाश्रुतं दूषयितुमुपक्रमते-इदमपि तु न युक्तमित्यादिना । अयमाशयः । यथैव 'वैश्वानरं द्वादश कपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते' इति जातेष्टिमुपक्रम्य 'यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति' इत्यादिना जातेष्टयैवोपसंहारादेकवाक्यत्वं प्रत्य-क्षमवगम्यते तथैवात्रापि, उपक्रमोपसंहारयोस्तन्त्रपदयोर्नैकवाक्यत्वस्यावगमाद्वाक्यनानात्वमयुक्त-मिति ।

न्याय्यमेव । तस्मात्पौर्णमास्याममावास्यायां च विभज्य सूक्तवाकः प्रयोक्तव्य इति ॥ १९ ॥

क्षिणादिमन्त्रवत्प्रयोगकाले देवतापदप्राधान्याद्भेदेनैव प्रयोगः प्राप्नोति । प्रस्तरप्रहरणे च विवक्षितैकत्वरूपत्वात्तावता कृतार्थत्वादेकदेवत्यस्यायं कस्यचित्प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मात्समस्तमेकं वाक्यम् । अतश्च वक्तव्यः कृत्स्नवचनस्य परिहारः । स उच्यते ।

> बिन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथेष्यते ।
> संसर्गिद्रव्यरूपत्वात्सूक्तवाकपदं तथा ॥

सूक्तवाको हि सामर्थ्यतः प्रयोजनतश्चेदृगवधार्यते । प्रयोगमध्यवर्तिदेवतापदसहितमनितः श्रूयमाणतन्त्रपदोपेतमिष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वद्वाक्यं सूक्तवाकः । ततश्चैकस्मिन्देवतापदे सति अनेकस्मिंश्च प्राकृते वैकृते च तन्त्रपदमध्यस्थे सकलः सूक्तवाकः । प्रयोगासंबद्धदेवतापदसहिते तु दुरुक्तवाको भवति । तेन पौर्णमास्यमावास्ययोः स्वदेवतापदोपेतः सूक्तवाको युक्तिसहितेन पाठेनानुषङ्गादिपूरितमन्त्रवदवधारित इत्यसमवेतार्थपदप्रयोगेऽसत्यसूक्तवाकत्वात्सुतरां श्रुतिपीडा स्यात् । अतश्च हरतिरपि यथा विद्यमानसूक्तवाकसाध्यत्वात्कृत्स्नेनैव साधितो भवतीत्यदोषः ।

> तेन त्रिधैव मन्तव्यः सूक्तवाकः प्रतिष्ठितः ।
> स्वाध्याये कर्मकाले च प्रकृतौ विकृतावपि ॥
> सर्वप्राकृतदेवत्यः स्वाध्याये तावदिष्यते ।
> पठन्नन्यादृशं तत्र तं विनाशयति ध्रुवम् ॥
> निष्कृष्टदेवतामध्यः प्रकृतौ समुदाययोः ।
> सूर्यादिपदमध्यश्च विकृतावववधार्यते ॥
> सूक्तवाकः स तत्रैव यत्र यादृङ्निरूपितः ।
> जहाति सूक्तवाकत्वमसंगतनिरूपणात् ॥

भाष्येऽपि च यावद्देवतं सूक्तवाकसंभवादेकस्यापि बहुत्वमभिहितमिति द्रष्टव्यम् । तथा सूत्रमप्युभे प्रति स्वदेवतापदसाहित्यमात्रेण कृत्स्नसूक्तवाकशब्दः प्रकरणाविभागात्कल्पित इत्येवमेव गमयितव्यमिति सर्वेषामविरोधः ॥ १९ ॥

(इति—सूक्तवाकस्य विभज्य विनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

---

१ अयं चात्र सूत्रार्थः । प्रकरणस्य—प्रकृष्टकरणस्यावयवशक्तिरूपस्य, अविभागात्—प्रत्यभिज्ञानाद्रूढिकल्पनानुपपत्तेः, उभे प्रति, अवयवप्रयोगेऽपि कृत्स्नसूक्तवाकशब्दार्थो नानुपपन्न इति ।

[७] लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ २० ॥ भि०

इह काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमुदाहरणम् । इन्द्राग्नी रोचना दिवः, प्रचर्षणिभ्यः, इन्द्राग्नी नवतिं पुरः, श्नथद्वृत्रमित्येवमाद्या ऋचः । अपरा अपि काम्या इष्टयः । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वीयायुः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रातृव्यवान् । अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेद्रुक्कामः । अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत्सपत्नमभिद्रोष्यन्नित्येवमाद्याः । तदेता याज्यानुवाक्याः प्रति संदेहः । किं यावत्किंचिदैन्द्राग्नं कर्म तत्र सर्वत्रानेनैन्द्राग्नेन याज्यानुवाक्यायुगलेन भवितव्यमुतैतस्यामेवैन्द्राग्न्यामिष्टौ काम्यायामिति । एवं वैश्वानरीययोर्याज्यानुवाक्ययोः । एवं सर्वत्र । किं तावत्प्राप्तम् । यावत्किंचिदैन्द्राग्नं वैश्वानरीयमग्नीषोमीयं जातवेदसं च सर्वत्रैता याज्यानुवाक्या भवेयुः । कुतः । लिङ्गात् । ननु क्रमसमाख्याने विशेषके भविष्यतः । सत्यम् । तथाऽपि क्रमं समाख्यां च शक्नोति लिङ्गं बाधितुमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्गक्रमसमाख्यानात्ताःवेव काम्या स्वेता याज्यानुवाक्या इति गम्यते । य एव हि लिङ्गक्रम एषां कर्मणां, स एवाऽऽसां याज्यानुवाक्यानाम् । तेन तासामेव ताः शेषभूता इति ।

ननु लिङ्गं बलवत्तरमित्युक्तम् । सत्यमेतत् । इह तु समाख्या बलीयसी । न ह्येताः समाख्यानादृत एषां काम्यानां कर्मणां प्राप्नु-

---

येन क्रमेणैन्द्राग्नादीनि काम्यानि कर्माण्याम्नातानि तेनैव क्रमेण तद्दैवत्यानि काम्यसमाख्यायुक्तानि याज्यापुरोनुवाक्यायुगलानि । तानि किं क्रममुल्लङ्घ्य तद्दैवत्यकर्ममात्रार्थानि लिङ्गाद्भवन्त्युत केनाचित्प्रकारेण तास्वेव काम्यास्विष्टिषु यथाक्रमं विनियुज्यन्त इति । उदाहरणबहुत्वं हि सूत्रोपात्तविशेषणविषयप्रकल्पनार्थम् । तत्र लिङ्गात्सर्वार्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ।

नासति क्रतुसंबन्धे सामर्थ्यं विनियोजकम् ।
येन च क्रतुसंबन्धस्तेन काम्यार्थता स्फुटा ॥

लिङ्गं हि देवतासंबन्धं कुर्यात् । न च तत्स्वरूपप्रयुक्तत्वे फलमस्ति । यज्ञसंबन्धिता तदनुरक्तदेवतासंबन्धिता वा नैतावता वाक्यप्रकरणादिरहितेन शक्योपादातुम् ।

---

१ वीयुरिति क्वचित्पाठः ।

वन्ति । न भिन्नदेशानां कर्मणाम् । कुतः । समाख्यामन्तरेणाऽऽसामृचां याज्यानुवाक्यात्वमेव न विज्ञायते, कुतो भिन्नदेशानां कर्मणां याज्यानुवाक्या भविष्यन्तीति । या चैषां समाख्या सा काम्यानामेव याज्यानुवाक्यात्वमाचष्ट न सर्वेषाम् । यदि समाख्या नाऽऽद्रियते याज्यानुवाक्यात्वमेवैषां न भवति । यद्याद्रियते तदा काम्यानामेव । एवं हि तत्समाख्यायते काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति ।

अथ किमर्थमुभयमुपदिश्यते लिङ्गक्रमादिति समाख्यानादिति च । अस्ति तत्र पाथिकृतीयं व्रातपतीयं च कर्म । सामिधेनीकार्यमप्यस्ति । याज्यानुवाक्याकार्यमपि । यदि लिङ्गक्रमादित्येतावदेवोच्येत, सामिधेनीकार्येऽपि लिङ्गेन तासां विनियोगः स्यात् । अथ किमर्थं लिङ्गक्रमौ व्यपदिश्येते । सर्वा याज्यानुवाक्याकार्य एव विनियुज्येरन् ।

न च ज्ञायते कांश विनियोग इति । तेनावश्यं समाख्या तावदाश्रयणीया । तया हि यज्ञसंबन्धः कार्यविशेषश्च सिध्यति । इज्यतेऽनयेति यागसंबन्धः । तस्याश्च हविःप्रदानार्थत्वात्कार्यविशेषोऽप्यवधृतः । ततश्च केन यज्ञेन संबन्ध इति लिङ्गात्तद्देवत्येनेति विज्ञायते । नन्वेवमपीष्टं न सिध्यत्येव । कथं न सिध्यति । यदा काम्यं याज्याकाण्डमित्येतावत्या समाख्यया काम्येष्टिविषयत्वं नियतम् । अपि च । यद्यपि समाख्या यज्ञमात्रसंबन्धं कुर्यात्तथाऽपि बलीयसा क्रमेण बाध्येतैव । तस्मात्काम्येष्टियुक्तमेवैतत्समाम्नानमिति । किमर्थमुभयं सूत्रितमिति । क्रमानुगृहीतेन लिङ्गेनैव काम्येष्टिविषयत्वसिद्धेरथवा काम्यं याज्याकाण्डमित्येतावतैव सर्वं सिद्धमिति मन्यते । तत्राभिधीयते । सत्यम् । ऐन्द्राग्नादिषु लिङ्गक्रममात्रेणापि सिध्येदृचां याज्यानुवाक्यात्वादन्यत्राविनियोगात् । यानि त्वाग्नेयादीनि कर्माणि 'अग्नये व्रतपतये' इत्येवमादिचोदितानि तत्र स्थानद्वयमृचामाग्निप्रकाशने सामिधेनीत्वं याज्यानुवाक्यात्वं च । साप्तदश्याम्नानाच्चास्ति सामिधेनीनां द्वे ऋचौ प्रत्यपेक्षा । तत्र यदि याज्यासमाख्या विनियोजिका नाऽऽश्रीयेत ततः सामिधेनीष्वपि लिङ्गक्रमावुपपद्येते इति । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तत्रैव विनियोगः प्राप्नोति । समाख्यया तु तन्निवर्तितं भवति । तेन तर्हि तन्मात्रमेवास्तु नार्थो लिङ्गक्रमाभ्यामिति । तदुच्यते । यद्यत्रेष्टिपरिमिता एवात्यन्तं तद्देवत्याश्चाम्नायेरंस्तत एतदेवं स्यात् । इह त्वन्यदेवत्यस्य स्वानुरूपयाज्यानुवाक्या-

---

१ 'सामिधेनीकार्येऽपि' इति भाष्यस्थापिशब्दमेवकारार्थपरतया व्याचष्टे—प्रथमातिक्रम इत्यादिना ।

सामिधेनीषु विनियोगो न स्यात् । अथ पुनः समाख्यानाल्लिङ्गक्र-माच्च निर्वृत्ते याज्यानुवाक्याकार्ये, सामिधेनीषु विनियोगः सिद्धो भवति । यथा, आग्निवारुण्या इष्टेः क्रमेऽतीते सौमारौद्रीणामनागते मनोर्ऋचस्ताः सामिधेनीषु धाय्या इत्युच्यन्ते । तथा, पृथुपाजास्त्वं सबाधो इति द्वे धाय्ये कल्प्येते । तस्मादुभयं व्यपदेष्टव्यमिति ॥ २० ॥

[८] अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥ २१ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्र्या सदः, वैष्णव्या हविर्धानम्, इति । तत्र संदेहः । किं प्रकृताभिरेवंलिङ्गवतीभि-रुपस्थातव्यमुत दाशतयीभ्य एवंलिङ्गा आगमयितव्या इति । किं

पूरितस्य कर्मणः क्रमे या आग्नेय्य ऋचः पठ्यन्ते ताः समाख्यया केवलया विनि-युज्यमाना याज्याकार्ये विनियुज्येरन् । न चास्ति संभवः । विलिङ्गत्वादन्याभ्यां तल्लिङ्गाभ्यां बाधितत्वात् । तेनाविनियोग एव स्यात् । लिङ्गक्रमाश्रयणे पुनः समाख्यायां निवृत्तव्यापारायां ताभ्यां विनियोगे सति सामिधेनीषु प्रयोगः सिद्धो भवति । तं विषयं दर्शयति—आग्निवारुण्या इष्टेर्याज्यापुरोनुवाक्ये पठित्वा सौमारौद्रीणामिष्टीनां याज्या-पुरोनुवाक्यास्वनागतासु मनोर्ऋचः पठ्यन्ते । ताः सामिधेनीषु धाय्या भवन्तीति । तथा पृथुपाजवत्यावपि द्रष्टव्ये । तत्रापि पूर्वस्याः सामिधेनीक्रममतिक्रम्य याज्यापुरो-नुवाक्योत्तरकालपाठादुत्तरेष्टिविषयत्वं विज्ञायते । यदि च क्रमो नाऽऽश्रीयेत ततो लिङ्ग-समाख्यामात्रेण प्रथममैन्द्राग्नयुगलं द्वितीयस्यामैन्द्राग्न्यां विनियुज्येत द्वितीयं च प्रथ-मायाम् । क्रमे तु सति समाख्यातः पूर्वतरं तेन क्रतुसंबन्धकरणात्संनिरुद्धमेव लिङ्गं श्रुतिं कल्पयतीत्यक्रमविनियोगः परिहृतो भवति । तस्मात्सम्यक् सूत्रितमिति ॥ २० ॥

(इति—लिङ्गस्य दुर्बलप्रमाणोपजीवित्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

ज्योतिष्टोमे प्रथममाग्नेय्यैन्द्र्यादयः स्तोत्रशस्त्रादिसाधनत्वेन 'अग्न आयाहि वीतये' इत्येवमादयो विशेषरूपेणाऽऽम्नाता विहिताश्च । पुनश्च सामान्येन 'आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुप-तिष्ठते' इत्यादिषूपदिश्यन्ते । तत्र संदेहः । किं तद्व्यतिरिक्ता ग्रहीतव्या उत ता वा, अन्या वाऽथवा ता एवेति । ग्रन्थात्रयः पक्षाः प्रतिभान्ति । न त्विहाप्रकृता एवेत्यस्य पक्षस्य प्रमाणमस्ति । महता हि प्रबन्धेनाविशेषग्रहणं प्रतिपाद्यते न केवलाप्रकृतनिश्चयः । येन हि प्रमाणेनाऽऽग्नेयीशब्दाविशेषणाप्रकृता गृह्येरंस्तेनैव प्रकृता अपि । न च किं-

---

१ भाष्यग्रन्थात्पराभिमतं संदेहमुपन्यस्य दूषयितुमारभते—न त्विहेत्यादिना ।

तावत्प्राप्तम् । प्रकरणे च मन्त्रो लिङ्गेन विधीयमानो दाशतयीभ्य एवाऽऽगमयितव्यः । आग्नेयीत्येवमादिभिर्हि शक्या दाशतय्योऽभिवदितुम् । यश्चायं प्रकृतः, स कार्यान्तरे विनियुक्तो नेहाप्युपदेशमर्हति । उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्य एवंजातीयकस्य । कथंजातीयकस्य । यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणोपदिष्टः । नासौ सामान्येन लिङ्गेनान्यत्रोपदेशमर्हति । कथम् । यदि तल्लिङ्गं तस्य लक्षणत्वेन, ततः स विशिष्टो

चित्कारणमस्ति येन प्रकृताः परित्यज्येरन् । न च भाष्यकारेण त्रयः पक्षाः प्रदर्शिताः । किं तर्हि । अविशेषपक्ष एवाऽऽद्यावपिशब्दरहितेनाप्रकृतशब्देन परिगृहीतः । येनाप्रकृता एवेति भ्रान्तिर्भवति । यत्तु तत्र प्रमाणं तदविशेषपक्षमेव साधयति । तथा च परस्ताद्विवृतमप्रकृतेऽपि प्रत्ययो भवति प्रकृतमप्युपाददीरन्निति च । यदि त्ववश्यं तृतीयोऽपि पक्षः समर्थनीयस्तत एतावती श्रोत्रियोपपत्तिः । प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेन यातयामत्वादग्रहणम् । अथवा सामान्यविधानमिदम् । तानि त्वाग्नेयीविशेषविधानानि परिहृत्य च विशेषविधि विषयं सामान्यशास्त्राणि प्रवर्तन्ते । यदि तु तत्रापि विशेषग्रहणं न तुल्यमित्युदाहरणत्वेन गृह्येत । तस्मादप्रकृता एव ग्रहीतव्याः । अथवाऽऽग्नेयादिशब्दैरविशेषप्रत्ययो जातः । न चान्यत्प्रकृतग्रहणक्षमं विशेषणं पश्यामः । प्रकरणस्य ग्राहकत्वेनाविशेषकत्वात् । संनिधिलक्षणलौकिकप्रकरणस्य च यौगिकश्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययेन बाध्यमानत्वात् । तस्मात्सर्वप्रत्ययः । उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्य इति । इह उपदिष्टस्यैवेत्यर्थः । एवंजातीयकस्येति—विशेषणरहितस्येत्यर्थः । कथंजातीयकस्येति—अस्ति विनाऽपि विशेषणेन विशेषग्रहणप्रमाणं प्रकरणमिति सिद्धान्तवादी मन्यते । परः पुनः स्वाभिप्रायेणैव सिद्धान्तवाद्यभिमतां विशेषग्रहणोपपत्तिमनभिमतामेव परिकल्प्य कथम् । यदि तल्लिङ्गं तस्योपलक्षणत्वेनेत्याह । न चात्रोपरि वक्ष्यमाणदेवतालिङ्गाभिप्रायेण लिङ्गपदं युक्तम् । किं तर्हि । आख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तद्विहितत्वं वा । तदुपक्षीणशक्तौ तस्मिन्विध्यभावप्रसङ्गोपन्यासात् । नासौ सामान्येन लिङ्गेनेति—अग्निना चिह्नेन, सर्वासु प्रतीयमानासु स्फुटेन विशे-

---

१ यातयामत्वादिति—यथा पक्वस्यौदनादेः प्रहरे गते सति गतरसत्वाद्यातयामत्वमुच्यते तद्वदन्यदपि गतवीर्यं यातयाममित्युच्यते । २ एतावता प्रौढ्या भाष्यमप्रकृतपरत्वेनापि संयोज्याधुना स्वमतेनाविशेषपक्षविषयतया संयोजयितुमुपक्रमते—अथवेत्यादिना । ३ विशेषग्रहणोपपत्तिमनभिमतामिति—ययाऽऽग्नेय्या स्तोत्रादि करोति, इत्येवमाख्यातप्रत्ययविहितत्वरूपोपदिष्टत्वोपलक्षणरूपां प्रकृतग्रहणोपपत्तिं परमार्थतः सिद्धान्त्यनभिप्रेतां तदभिमतां परिकल्प्येति समुदितार्थः ।

लक्ष्येत येनानेनैवंलिङ्गेनैतत्करोतीति ततो नोपदिष्टो भवति । अथोपदिश्यते, एवंलिङ्गेन करोतीति । ततो न लक्ष्यते । तेनोपदिष्टस्यैवंजातीयकस्यैवंजातीयकः पुनरुपदेशो न न्याय्यः । तस्माद्दाशतया लिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्याः । ननु प्रकरणसामर्थ्यतः प्रकृता ग्रहीतुं न्याय्याः । नेत्युच्यते । लिङ्गं हि प्रकरणाद्बलीयः । आह । विरोधे सति लिङ्गेन प्रकरणं बाध्येत । न चैतयोर्विरोधः । न वयं प्रकरणमनुजिघृक्षन्तः प्रकृतं लिङ्गवन्तमुपाददाना लिङ्गमपबाधेमहि । यदि तु प्रकृतं विलिङ्गमुपाददेमहि ततो बाधेमहि लिङ्गम् । उभयं संपादयिष्यामः प्रकरणं लिङ्गं च । नैतदेवम् । लिङ्गेन प्रत्ययो भवति

षणेन विना न शक्यो मन्त्रविशेषः प्रतिपत्तुमित्यभिप्रायः । तदिह यदि विशेषणमिष्यते ततो दार्शपौर्णमासिकनिर्वापालम्भन्यायेन कर्तव्यतावचनेन लिङ्गेन विशेष्टव्यम् । तद्धचकर्माङ्गभूतेभ्यो दाशतयेभ्यो निवृत्तमत एव विशेषणम् । तथा च दर्शयति—येनानेनैवंलिङ्गेनैतत्करोतीति (कर्तव्यम्) । येनानेनैवंलिङ्गेन—अग्निलिङ्गेनेन्द्रलिङ्गेन वा, किंचित्करोतीति—आख्यातप्रत्ययविहितत्वेनोपलक्षितेनाऽऽग्नीध्रोपस्थानमिति, ततो विधायकस्योपलक्षणत्वेनोपक्षीणत्वान्नोपदिष्टो भवति । अथोपदिश्येताऽऽग्नेय्यादिना करोतीति ततो न विशेषितो भवति । ततश्चाविशेषिताग्नेयीमात्रग्रहणप्रसङ्गः । तेनोपदिष्टस्यैव तदुपलक्षितस्य पुनरुपदेश इत्यप्रमाणकम् । तस्मात्कर्तव्यतावचनवर्जितकेवलाग्न्यादिदेवतोपलक्षणसामर्थ्यात्पुनर्दाशतया अपि ग्रहीतव्या इति । ननु प्रकरणसामर्थ्यादिति— सिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम् । लिङ्गं प्रकरणाद्बलीय इति—लिङ्गशब्देनात्र देवतासंबन्धाद्यौगिकी श्रुतिरभिधीयते न सामर्थ्यमात्रम् । उपरिष्टाद्बहुप्रयोगगतोऽपि लिङ्गशब्द एवमेव यौगिकश्रुतिवचनो व्याख्येयः । आह । विरोधे सतीति—यदि प्रकृतमनाग्नेयं गृह्णीमस्ततो विरोधो भवेत्[1] । प्रकृताग्नेयग्रहणे तु द्वयमप्यनुगृह्यते । तथा तद्भूताधिकरणे श्रुतिवाक्ययोरविरुद्धत्वमुक्तम् । नैतदेवमिति ।

---

१ (अ० २ पा० ३ अ० ५) अत्रत्यभाष्योक्तन्यायेनेत्यर्थः । २ गौरश्च इति वा श्रुत्या यद्गोत्वाद्यवबोधितम् । विशेषे यदि तन्न स्यात्तत्र स्याच्छ्रुतिबाधनम् ॥ जातिव्यक्ती गृहीत्वैव वयं तु श्रुतिलक्षिते । कृष्णादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र बाध्यते ॥ इत्यादिना तद्भूताधिकरणस्थश्लोकवार्तिके (अ० १ पा० १ अ० ७ श्लो० ३४७—३४८) श्रुतिवाक्ययोरविरोध उक्तः । तन्न्यायेन प्रकृतेऽपि श्रुतिप्रकरणयोरविरोध इत्याशयः । ३ आग्नेय्यादिशब्दानां व्यक्तिवाचित्वेन जातिवाचिगवादिशब्दवैषम्याद्विरोधपरिहारासंभवोपपादनार्थं नैतदेवमिति भाष्यमित्याह—नैतदेवमिति ।

दाशतयेनापि कर्तव्यमिति । दाशतय्योऽपि ह्याग्नेयीशब्देन शक्यन्ते वदितुम् । स प्रत्ययो लिङ्गजनितो यन्मिथ्येति कल्प्यते तत्प्रकरणानुरोधात् । स चेत्प्रकरणमनुरुध्यते, मिथ्येति कल्प्यते । अथ नानुरुद्ध्यते, सम्यगिति । तस्माद्विरोधः । विरोधे च प्रकरणदौर्बल्यम् ।

उच्यते । तल्लिङ्गवत्ताऽनेनोपस्थानेनानुग्रहीतव्या न दाशतयीमन्त्रव्यक्तिः । सा च प्रकृते मन्त्र उपादीयमाने निरवशेषा उपात्ता भवति । दाशतय्यां पुनर्मन्त्रव्यक्तावुपादीयमानायां प्रकरणाद्या मन्त्रव्यक्तिः प्राप्नोति, सा बाधिता भवत्यसति विरोधे । न चेह लिङ्गप्रकरणयोर्विरोधः । प्रकरणाद्व्यक्तिः प्रतीयते लिङ्गात्सामान्यम् । अन्या च व्यक्तिरन्यत्सामान्यम् । तस्मात्प्रकृतो लिङ्गवानुपादेय इति । उच्यते । सत्यमेवमेतत् । प्रकृत उपादीयमाने प्रकरणं न बाधितं भवति लिङ्गमप्यनुगृहीतम् । लिङ्गजनितस्तु प्रत्ययः कश्चिन्मिथ्येति कल्पितो भवति । ननु व्यक्तिरपदार्थः । कथं व्यक्तावनुपादीयमानायां प्रत्ययो बाध्येत । उच्यते । एतदेव न विजानीमो, लिङ्गवत्ताऽत्राङ्गं न वेति । किंतु तद्धितनिर्देशोऽयम् । तत्र देवतया मन्त्रो लक्ष्यते । मन्त्रव्यक्तिर्हि साधनं न सामान्यं नाम किंचिदपरम् । देवतैवात्र सामान्यं यथा साधनं लक्ष-

---

दाशतयानामपि विकल्पेन प्राप्तानां न युक्तः प्रकरणानुरोधेन बाधः । तस्मान्नोभयमनुग्रहीतव्यमिति । सामान्यस्य प्रतिव्यक्ति समाप्तेः प्रकृतायामपि व्यक्तौ समस्तपदार्थसंभवान्न कश्चिद्विरोध इति मत्वाऽऽह—तल्लिङ्गवत्ताऽनेनानुग्रहीतव्येति । तस्माल्लिङ्गयुक्तस्य वाक्यस्य सामान्यविषयत्वात्प्रकरणेन तदाकाङ्क्षितविशेषसमर्पणादसति समवायविरोधे न युक्तो बाधः । इतरस्तु व्यक्त्यभिधानाभिप्रायेण दाशतयप्राप्तिनिवर्तनाद्विरोधं समर्थयते । ननु व्यक्तिरपदार्थ इत्यभिप्रायप्रत्यादेशः । परस्त्वाह । एतदेव न विजानीमस्तल्लिङ्गवत्ता सामान्यभूताऽत्राङ्गं नवेति । यदि हि गवादिशब्दवद्व्यक्त्यभिधानासंभवस्ततः सामान्यचोदनायां सत्यामश्रुतव्यक्तिग्रहणानुषङ्गिणी प्रकृतव्यक्तिग्रहणेऽप्यदोषोऽथ तु देवतोपलक्षिता व्यक्तिरेव शब्दार्थस्ततः प्रकृतग्रहणे सति श्रुतिजनितप्रत्ययैकदेशबाधः स्यात् । सा चेह व्यक्तिरेव साधनं न सामान्यं नाम किंचित् । किं पुनरिदानीमाकृत्यधिकरणोक्तसामान्यापह्नवं भाष्यकारः करोति । नेति

---

1 उच्यत इति भाष्याभिप्रायमाह—सामान्यस्येत्यादिना । आग्नेय्यादिशब्दस्य जातिवाचित्वाभावेऽपि वैयाकरणवत्संबन्धवाचित्वाभ्युपगमान्मन्त्रदेवतासंबन्धरूपस्य सामान्यस्य च प्रतिमन्त्रव्यक्ति विश्रान्तेर्जातिवाचित्वपक्ष इव विरोधपरिहारः सुलभ इत्याशयः ।

यितव्यम् । न च गम्यते विशेषः—अयमसौ मन्त्रो नायमसाविति । अनवगम्यमाने विशेषे सर्वे तल्लिङ्गा ग्रहीतव्या इति । दाशतय्यामपि मन्त्रव्यक्तौ भवति प्रत्ययः स प्रकरणानुरोधेन बाध्येतेत्यन्याय्यम् । एवं सति न दाशतय्य एवोपादातव्या भवन्ति । प्रकृतमप्युपाददीरन् । नन्वेतदुक्तं—कार्यान्तरे प्रकृतस्योपदेशो नासावर्थान्तर उपदेक्ष्यत इति । उच्यते । न नियोगतः स एवार्थान्तरे वर्तते । स चान्यश्च सामान्येन लिङ्गेन । नैवं सति किंचिद्दुष्यति । नन्वेतद्दुष्यति । नोभयमनुप्र-

---

ब्रूमः । तस्याङ्गत्वासंभवमात्रमाहेति केचित् । तदयुक्तम् । तथा सति व्यक्तीनामश्रुतत्वादपरिग्रहेऽपि दोषाभावात् । अतः प्रकृतापेक्षया सामान्यमपह्नूयत इति वक्तव्यम् । व्यक्तिशब्दो ह्ययं यौगिकत्वान्न जातिशब्दत्वं प्रतिपद्यते । न चात्र जातिः काचित्प्रतीयते । नानारूपासु नानाच्छन्दस्कास्वपि च देवतैकत्वमात्रेणाऽऽग्नेय्यादिशब्दप्रयोगात् । न हि 'अग्न आयाहि वीतये' 'अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तम्' इत्येतयोर्देवताव्यतिरिक्तं किंचित्सामान्यं दृश्यते । देवतासंबन्धमेवैष न व्यभिचरति । व्यभिचरति तु ऋग्जातिं, द्रव्य[1]कर्मादिष्वपि प्रयोगात् । अतो देवतैवात्र समानेत्याह । संबन्धस्तु समानः सन्नपि नाभिधेयत्वेनार्थसिद्धत्वाद्बाध्यकारेणोपन्यस्तः । तस्या एव च देवतायाः समानत्वाद्व्यक्त्यानन्त्यादिदोषनिवृत्तिः । पूर्वाभिहितेऽपि च विशेषणे प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिभेदात्प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमविरुद्धम् । यत्र तु तावानेव शब्द उभयत्र व्यापारयितव्यस्तत्र विशेष्यानभिधानं, यथा गवादौ । न चात्र विशेषणाभिधानमात्रस्याग्निशब्दस्य कदाचिदपि विशेष्येषु प्रयोगो नाप्याग्नेयीशब्दस्याग्नौ यतो विशेष्यं यावन्नीयेत, यदि चेह विशेषणमात्रमभिधीयेत ततस्तस्यैव कार्यक्षमत्वान्नैव विशेष्यं परिगृह्येत । तस्माद्व्यक्तय एवात्राभिधेयाः । तदुक्तं पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोः । ततश्च पक्षे प्रकृतमप्युपाददीरन् । नन्वेतदुक्तमिति—आद्यपक्षाभिप्रायेण । ननु त्वयैव यातयामत्वादिदोषात्तस्यानुपादानमुक्तम् । परस्तु मध्यमपक्षं परिगृह्याऽऽह । केवलप्रकृतग्रहणे हि प्रत्ययस्य युगपद्विविलक्षणव्यापाराद्विरोधोऽभिहितः, मत्पक्षे तु न नियोगतः स एवात्राऽऽग्नीध्राद्युपस्थाने । किं तर्हि । अविशेषवचनेन स चान्यश्चेत्यविरोधः । नन्वे-

---

[1] द्रव्यकर्मादिष्वपि प्रयोगादिति—'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः' 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इत्यादाविति शेषः । १ (अ० ३ पा० १ अ० ६) इत्यत्रेति शेषः ।

हीतं भवति लिङ्गं प्रकरणं च । सत्यम् । नानुगृहीतं भवति । किन्त्वनुग्राह्यमेव प्रकरणं, लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वात् । अपि च । न लिङ्गं प्रकरणं वाऽनुग्रहीतव्यमिति तत्परिच्छिन्ने प्रवृत्तिर्भवति । यदवगम्यते, एतत्फलवदिति । तत्र प्रवर्तते । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति । न लिङ्गमनुगृहीतं क्वचिदित्यपरास्मिंस्तत्परिच्छिन्ने न प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति । तस्मादाशतय्यो ग्रहीतव्या इति गम्यते ॥ २१ ॥

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २२ ॥ सि०

तदाख्यो ज्योतिष्टोमसमाख्यात एव ग्रहीतव्यः । कुतः । प्रकरणोपपत्ति-

---

तद्दुष्यतीति—विना कारणेन प्रकरणपीडामसहमानो वदति । परस्तु देवतालिङ्गयुक्तश्रुतिबलीयस्त्वमेवोत्तरं ददाति । अपि च । न लिङ्गं—यौगिकश्रुत्यात्मकं, **प्रकरणं चानुग्रहीतव्यमिति**—लोकस्यातिसंमुग्धां वाचोयुक्तिं निराकर्तुमुपन्यस्यति । सर्वप्रमाणव्यवहारेष्वेव न प्रमाणमनुग्रहीतुं पुरुषाः प्रमेयेषु प्रवर्तन्ते । किं तर्हि । आत्मानम् । ततः किमिति चेदत आह—**एतदतो भवति** । बहुष्वप्येकरूपं प्रमाणं क्वचिदनुगृहीतमिति कृतार्थत्वान्न पुरुषार्थौपयिकान्यपि सन्त्यर्थान्तराणि न गृह्यन्ते । सकृत्प्रयुक्ते वा काम्ये फलभूमार्थिनामपि न भूयः प्रयोगो भवेत् । तस्मात्प्रमाणानुग्रहमनादृत्याऽऽत्मानुग्रहार्थं तत्र तत्र प्रवर्तितव्यामित्यविशेषग्रहणसामर्थ्यम् । **लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादिति**—अत्रापि लिङ्गशब्दस्तास्मिन्नेव प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । सूत्रमप्यतदाख्यप्रापणं करोतीति नातदाख्यमात्रनियमार्थमिति व्याख्येयम् । तदाख्येषु त्वसंवाद एवेति न परामृश्यन्ते ॥ २१ ॥

अधिकाराख्योऽधिकृतसंज्ञक इति । अथवा तत्राऽऽख्यायत इत्येवं तदाख्यः । तदीयत्वेन वा य आख्यातः स ग्रहीतव्य इति । कुतः ।

क्रतुकार्यविशेषोऽयं मन्त्रस्यास्योपदिश्यते ।
सामान्यप्राप्त्यपेक्षश्च विशेषो नित्यमिष्यते ॥

'आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम्' इति हि नाऽऽग्नीध्रस्वरूपप्रयुक्तमुपस्थानम् । नापि स्वतन्त्रं पुरुषार्थम् । फलाश्रवणात् । अतोऽवश्यमेवमाश्रयितव्यं ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमाग्नीध्रोपस्थानं करोतीति । ततश्च ज्योतिष्टोमकार्यविशेषविधानमेतदिति निश्चीयते । स च

---

१ सूत्रमिति—'आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम्' इत्ययं मन्त्रविधिः, अधिकारे—अधिकृतमन्त्रविषये, अतदाख्येषु—तद्भिन्नेषु चावगन्तव्यः । यदि परं प्रकृतानां शिष्टत्वान्निराकाङ्क्षत्वमालोच्यते ततोऽस्तु भिन्नेष्वेवेत्येवं व्याख्येयमित्यर्थः ।

ध्याम्। प्रकृतो ह्यसौ। प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय्यः। कथम्। न ज्योति-
ष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यते। प्राप्तत्वादेव। व्यापार-
विशेषविधानं तूपपद्यते। अप्राप्तत्वाद्व्यापारविशेषस्य। अनपेक्ष्य च

विशेषः सामान्यप्राप्तौ सत्यां शक्यो विधातुं नान्यथा। तत्र यदि द्वावपि सामान्य-विशेषसंबन्धाविदमेव वाक्यं कुर्यात्ततो वाक्यं भिद्येत। ननु चानेन विशेषमात्रमाग्नीध्र-संबन्धः क्रियते। प्रकरणात्सामान्यसंबन्धः सेत्स्यतीति। सत्यं प्रकरणात्सिध्यति न तु श्रुतिमकल्पयित्वा। सा च श्रुतिः क्लृप्तायां सत्यां कल्पयितुं न शक्यते। ननु विशेषे विधीयमानेऽर्थादेव सामान्यमन्तर्भविष्यति। न। अर्थस्यापि[1] प्रकरणतुल्यत्वात्। यदि स्वाग्नीध्रसंबन्धे कृते भोजनादिवत्तृप्तिर्ज्योतिष्टोमसंबन्धो नान्तरीयकत्वेनानुनिष्पादी स्या-त्ततः शास्त्रं नाऽऽयस्येत्। अयं तु द्रव्यस्वरूपेण संबन्धस्य निष्फलत्वात्प्रथमतरमाश्रीयते। न च शास्त्रादृते तदुपपद्यत इत्यस्त्येवाश्रुतकल्पनाक्लेशः। किं च।

> लौकिकेऽप्युपपन्नत्वात्संबन्धोऽयं यथाश्रुतः।
> नैकान्तात्कर्मसंबन्धमुपपादयितुं क्षमः॥

तेनावश्यं प्रकरणानुमितैव श्रुतिः कल्पयितव्या। सर्वत्र चैवमादावर्थापत्तेः प्रामा-ण्यम्। सा चान्यथानुपपत्त्या भवति। तद्यदीदं विशेषसंबन्धवाक्यं सामान्यसंबन्ध-श्रुतिमकल्पयन्नोपपद्येत ततः कल्पयेत्। उपपद्यते त्वस्य क्लृप्तसामान्यसंबन्धास्वृक्षु स्वार्थमात्रविधानम्। तावता च सिद्धार्थत्वान्न गुर्वीं कल्पनामवलम्बते। तद्दर्शयति—**न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यते**। अन्यत **एव प्राप्तत्वात्**। यथा वसन्तादिश्रुतिभिः प्राप्तैर्न कामश्रुतय आधानाक्षेपसमर्था इत्याहिताग्नीनेवाधिकुर्वन्ति। तथैताः प्राप्तज्योतिष्टोमसंबन्धाधिकारिण्य इत्यभिप्रायः। इतरथा यदि तावदप्रकृता एव गृह्यन्ते ततो गत्यन्तरसंभवे सति वेदेनानभ्युपगतः सत्रतिभारो निष्प्रमाणक आपद्येत। अथाविशेषग्रहणं तथाऽप्येकत्र प्राप्तसामान्यसंबन्धानुवादेन विशेषमात्रकरणादपरत्र च सामान्यविशेषप्रापणाद्वैरूप्यनिमित्तोऽपि वाक्यभेदः स्यात्। प्रकृतग्रहणे न कश्चि-द्दोषः। एवं च प्रत्यासत्तेः प्रत्ययविप्रकर्षो न भविष्यति। ननु च प्रकर-णेऽपि यथाभिलषितः सामान्यसंबन्धो नैव कस्यचिदस्ति। यद्यपि स्यात्तथाऽपि कार्यान्तरे विनियुक्त इत्यादि विरुध्येत। उच्यते। नैष दोषः। कार्या-न्तरविनियुक्तानामेव ग्रहणात्। नन्वेवं सति सामान्यसंबन्धप्राप्तिवाचोयुक्तिर्न घटते। कथं न घटते, यदा सर्वविशेषेषु सामान्यमन्तर्गतम्। तेन यत्तत्र विशेषरूपं तद्वि-

---

१ अर्थस्यापीति—श्रुतार्थापत्त्याख्यस्य प्रमाणस्यापि श्रुतिकल्पकत्वेन प्रकरणतुल्यत्वमित्यर्थः।

प्रकरणं दाशतये विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । उपस्थानं च कुर्यात् । तच्चैवं लिङ्गेनेति ॥ २२ ॥

अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवत् ॥ २३ ॥

ननु च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्योपकारकं स्यात् । यद्युपस्थानज्योतिष्टोमसंबन्धो विवक्ष्येत तदोपस्थानं ज्योतिष्टोमे उपदिश्येत । प्रकरणात्तेनैकवाक्यतामियात् । यदा तु खलूपस्थानस्य मन्त्रसंबन्धो विवक्ष्यते, सर्वोपस्थानेषु तदा मन्त्रः प्राप्नोति प्रकरणं बाधित्वा । न प्रकरणं विशेषकं भवितुमर्हति । उभयसंबन्धे वाक्यभेदः । अस्मत्पक्षे न पुनरयं दोषः । येनाऽऽग्नेयेनैन्द्रेण वा ज्योतिष्टोमे व्यापारः क्रियते, तेनोपस्थानव्यापारविशेषः । तदा ज्यौतिष्टोमिको विधीयते । अन्यत्सर्व-

शेषान्तरेऽनुपयुज्यमानत्वादविवक्षितं कृत्वा तद्द्वारसिद्धसामान्याश्रयणमविरुद्धम् । यस्तु भाष्यकारेण वाक्यभेदो दर्शितः स सर्वविशिष्टविधानेषु तुल्यः । यागं कुर्यात्तं च सोमेनेत्यपि शक्यं दर्शयितुम् । अपूर्वकर्मविधानाच्च नायमन्येभ्यो विशिष्टविधानेभ्यो न्यूनतरो विज्ञायते । सिद्धान्तेऽपि चान्यलिङ्गानाश्रयणात्, तच्चैवं लिङ्गेनेत्येतद्वस्त्येव । न ह्यविधीयमानः प्रकृतोऽप्येवंलिङ्गमुपस्थानाङ्गम् । तस्माद्यथाकथंचित्पूर्वोक्त एवात्र वाक्यभेदो योजयितव्यः । तत्र, उपस्थानं च कुर्यादिति—एतज्ज्योतिष्टोमकार्यविशेषप्रदर्शनं, तच्चैवंलिङ्गेनेति—प्रकरणनिरपेक्षाप्राप्तज्योतिष्टोमसंबन्धदेवताऌिङ्गोपलक्षितमन्त्रमात्रप्रदर्शनार्थम् ॥ २२ ॥

अथ वाक्यभेदं परिहर्तुं यथाश्रुताग्नीध्राद्युपस्थानसंबन्धमात्रमित्युच्यते । तत्राऽऽह— अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फलवतेति ।

ननु प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्योपकारकः स्यादिति—अन्यतः सामान्यसंबन्धसिद्धिं मन्यते । न त्वसावप्यविधीयमानः संभवतीति दर्शयति—यद्युपस्थानज्योतिष्टोमसंबन्धो विवक्ष्येत ततस्तेनैकवाक्यतामियात् । यदा तु खलु तमविधायोपस्थानमनूद्य विशिष्टविधानेन वा मन्त्रसंबन्धो विधीयेत तदा लौकिके निष्फले शुद्ध एवोपस्थाने मन्त्रः प्राप्नोत्यननुमितश्रुतिप्रकरणं बाधित्वा । न हि तदा प्रकरणाद्विशेषप्रत्ययः । अस्मत्पक्षे तु प्रथममेव ज्योतिष्टोमेन स्वीकृतत्वान्नान्यत्र प्राप्तिरित्यर्थवत्ता

१ विधिगौरवमेव भाष्ये वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्याशयः । २ प्रकरणनिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिष्टोमसंबन्धस्य देवताख्यचिह्नोपलक्षितमन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।

मनूद्यत इति न दोषो भवति । अथवा, आग्नीध्रहविर्धानसदःसं-
बन्धमात्रं विधीयते । उपतिष्ठत इत्ययमनुवादः । अनेन मन्त्रेणाऽऽ-
ग्नीध्रमुपतिष्ठत इति समासीदति, इत्यर्थः । तस्मात्प्रकृता मन्त्रा एवं-
जातीयका उपादातव्या इति ॥ २३ ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २४ ॥

यदप्युक्तमुपदिष्टा हि ते प्रकृताः कार्यन्तर इति । तदुच्यते ।
उक्तोत्तरमेतत्[1] । अपि च न केवलमेत एवोपदिष्टाः[2] । सर्वे वाचस्तोम
आश्विने शस्यमाने सूर्येऽनुद्यति । तेन न प्रकृते कश्चिद्विशेषः । तस्मा-
त्प्रकृतस्यैव ग्रहणम् ॥ २४ ॥

लाघवं च । अथवाऽऽग्नीध्रादीनां कर्माङ्गभूतानां मन्त्राणां च करणानां संबन्धे विधी-
यमान उपस्थानमप्यनूद्यत इति लघुतरम् ॥ २३ ॥

यत्तु यातयामत्वात्सामान्यविशेषबाधाद्वा न प्रकृतग्रहणमिति । तन्न । वचनाद्या-[3]
तयामविधानाद्गुणभूतमन्त्रावृत्त्या च समुच्चये सति विरोधाभावादुभयमप्यदोषम् । तथा,
येनैवंलिङ्गेनैवं कुर्यादित्येषाऽपि वचनव्यक्तिर्नाऽऽश्रीयते । सर्वेषां क्वचिदुपदिष्टत्वेना-
विशेषणत्वात् । यत्तु प्रत्ययेन विशेष्टव्यमिति । तदन्यथैव विशेषसिद्धेरसंबद्धाध्यारोपण-
मात्रमेव शोभते । तथा हि ।

> यद्यप्यहमृचां कुर्यां प्रत्ययेन विशेषणम् ।
> तथाऽपि नैव मुच्येय सर्वासां ग्रहणादिह ॥
> सर्वा ह्यध्ययनस्थेन ब्रह्मयज्ञाश्रितेन च ।
> वाचस्तोमाश्विनावस्थागतेन विहिता हि ताः ॥
> अतो नैवेदमाशङ्क्यमाख्यातेन विशेषणम् ।
> सर्वप्रत्यय एव स्यात्कृतेऽपि हि विशेषणे ॥

तस्मादर्थापत्तिप्रतिबन्धमात्रेणैव प्रकृतप्रत्ययसिद्धिः ॥ २४ ॥

(इति-आग्नेय्यधिकरणम् ॥ ८ ॥)

---

१ उक्तोत्तरमिति—तदाख्यो वेति सिद्धान्तसूत्रव्याख्यानावसरे 'न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यते' इति भाष्येण, उपदिष्टत्वेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इत्युत्तरमर्था-दुक्तमित्यर्थः । २ न केचिन्नोपदिष्टा इति पा० । ३ वचनादिति—कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः । न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥ इत्यस्माद्वचनादित्यर्थः ।

[९] लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥ २५ ॥ पू०

भक्षमन्त्रः श्रूयते—भक्षे हि मा विश दीर्घायुत्वाय शंतनुत्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वाय । एहि वसो पुरोवसो प्रियो मे हृदोऽस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासम् । नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा अवख्येषम् । हिन्व मे गात्रा हरिवो गणान्मे मा वितीतृषः । शिवो मे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्व मा मेऽवाङ्नाभिमतिगाः । मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वागृजुषाणा सोमस्य तृप्यतु । वसुमद्गणस्य रुद्रवद्गणस्य आदित्यवद्गणस्य सोमदेव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य तृतीयसवनस्य गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्दसोऽग्निष्टुत इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि इत्येवमादिः ।

तत्र संदेहः । किं कृत्स्न एषोऽनुवाको भक्षणे विनियोजनीय उत कश्चिदस्यावयवोऽन्यत्रापीति । किं प्राप्तम् । लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य । सर्वोऽनुवाको भक्षणे विनियोजनीयः । कुतः । भक्षयामीत्येष शब्दो व्यक्तं भक्षणे विनियोजनीयः, भक्षणमेष शक्नोति वदितुं नान्यत्किंचित् । अन्यानि चास्य पदानि भक्षणविशेषणवचनान्येव । यत्र यत्र भक्षयामीति तत्र तत्र प्रयुज्यन्ते । ननु, एहि वसो इत्येवमादि, सध्यासमित्येवमन्तं ग्रहणार्थं स्वेन पदसमूहेन पर-

---

समस्तानुवाकोदाहरणं कानि पदानि क्व समर्थानीति वक्ष्यमाणविषयविवेकार्थम् । अत्र सूक्तवाकवदेव प्रातःसवनादिशब्दास्तत्सामानाधिकरण्यसंस्तुताश्च वसुमद्गणादयो गायत्रच्छन्दःप्रभृतय इन्द्रपीतादयश्च क्रमेण यथासवनं निष्कृष्य प्रयोक्तव्याः । इदं तु विचार्यते । किं समस्तोऽनुवाको भक्षण एव विनियोक्तव्यः, उत ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणेष्वपि यथालिङ्गमिति । तत्र भक्षस्य चोदितत्वाद्भक्षयामिपदस्य च तत्प्रकाशनसामर्थ्यादाद्यन्तपदसंदंशगृहीतेतरपदानामनन्यगामित्वात् 'ततश्चोवचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते' इतिवद् ग्रहणादीनामपि चोदितभक्षविशेषणत्वेनैकप्रधानार्थानामेकवाक्यत्वात्तत्रैव विनियोग इत्युक्ते, परिचोदना । 'भक्षे हि मा विश' इत्यस्य भक्षणेऽप्युपपत्तिः । 'एहि वसो' इत्यादेस्तु सध्यासमित्येवमन्तस्य ग्रहणार्थत्वम् । यद्यपि 'षघि हिंसायाम्' इति पाठात्स-

---

१ (अ० ३ पा० १ अ० ११ सू० ३७)।

स्पराकाङ्क्षिणैकार्थं विभिन्नं भक्षणवाक्यात् । नृचक्षसमित्येवमादि, अवख्येषमित्येवमन्तमवेक्षणवचनम्। हिन्व मे गात्रा हरिव इत्येवमादि च मा मे वाङ्नाभिमतिगा इत्येवमन्तं सम्यग्जरणार्थम् । तद्बहुत्वादर्थानां बहूनि वाक्यानि । कथमेतच्छक्यं वदितुं सर्वमिदमेकं वाक्यं भक्षणे विनियुज्यत इति । उच्यते । सर्वाण्येतानि भक्षणविशेषणानीत्युक्तम् । आह । एवमपि भिद्येत वाक्यम् । विशेषणविशेष्याणां युगपद्वचनासंभवात् । उच्यते । न विशेषणानि विवक्षिष्यामः । विशेषणैर्ग्रहणावेक्षणादिभिर्विशिष्ट एकोऽर्थो विवक्ष्यते । नैवं सम्यग्भवति । विशेषणवचनानामविवक्षितस्वार्थवचनता, भक्षणविशेषणपरता चेति लक्षणया तु गम्यते । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्मान्नैकं वाक्यमिति । अत्रोच्यते । यद्यप्यमी ग्रहणादयो बहवोऽर्था गम्यन्ते न तु सर्व ईप्सिता इति । भक्षणमेवैकं प्रत्याययितव्यम् । तद्धि श्रुतम् । विशेषणान्यश्रुतानि । न तैः प्रतीतैः प्रयोजनम् । प्रयोजनं च यावतः पदसमूहस्यैकं तावदेकं वाक्यम् । तस्माद्विशिष्टभक्षणार्थमेतदेकं वाक्यमिति भक्षणे विनियोक्तव्यम् । समाख्यानं च भवति भक्षानुवाक इति । कृत्स्नश्चानुवाको नावयवः । ननु च समाख्या लौकिकः शब्दः कथं वैदिकमङ्गं नियंस्यतीति ।

ध्यासमित्यस्य ग्रहणार्थता न विस्पष्टा । तथाऽपि बाहुकरणकत्वान्निर्वपतिवद्ग्रहणप्रतीतिः । अस्ति चानेकार्थत्वं धातूनाम् । ग्रहणकृतैव वा हिंसा विवक्ष्येतेत्यदोषः । तथा 'नृचक्षसम्' इत्यादेरवेक्षणार्थत्वं यद्यपि 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' इति स्मर्यते तथाऽपि प्रयोगेषु प्रकाशनमात्रार्थता गम्यते । तेन नृषु यः ख्यातः स नृचक्षास्तमवख्येषमिति 'चक्षिङः ख्याञ्' इत्यत्र ख्येञ् इत्युपसंख्यायते । तेनावेक्षणार्थत्वम् । 'हिन्व मे गात्राणि' इति सम्यक्परिणतः शक्नोति गात्राणि प्रीणयितुं नामेश्चाधस्तादगन्तुमिति सम्यग्जरणार्थता । तस्माल्लिङ्गविरोधादयुक्तमेकवाक्यत्वमिति । तदुच्यते । सर्वाण्येतानि भक्षणस्य प्रागूर्ध्वं च वर्तमानानि विशेषणं भवन्ति । तेन विशिष्टभक्षप्रकाशनेऽर्थाद्विशेषणाक्षेपादेकार्थत्वाविरोधः । यद्यपि च ग्रहणादीनां स्वप्राधान्यापरित्यागाच्छ्रौतत्वाच्च भेदेन प्रकाशनं युक्तं, तथाऽप्यचोदितप्रकाशने न किंचित्फलमस्तीति चोदितशेषत्वमेव युक्ततरम् । तदुक्तं निर्वापमन्त्रे । तस्माल्लिङ्गमविरुद्धम् । तथा च समाख्याऽनुग्रहीष्यते । तत्र चोदयन्ति । सा नाम समाख्या विनियोक्त्री युक्ता या वेद एव पठ्यते । भक्षानुवाकसमाख्या त्वस-

१ क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थो निदर्शितः। प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः । इत्यादिस्मृत्येति शेषः ।

यद्यपि लौकिकस्तथाऽप्यनादिस्तस्यानुवाकेन संबन्धः। किमतो यद्येवम्। एतदतो भवति। भक्षणसमभिव्याहृतमनुवाकं ब्रूते। समभिव्याहारश्च सति संबन्धे भवति। यथा पाचको लावक इति। समभिव्याहारात्संबन्धमनुमास्यामहे। आह। नानुमानगम्य एवंजातीयकेष्वङ्गभावः। विधानादेवावगम्यते नान्यथा। न च समाख्या विधात्री। अत्रोच्यते। समाख्यां संबन्धिनौ बुद्धौ संनिधिमुपनेष्यति, प्रयोगवचनो विधास्यतीति। तस्मात्कृत्स्नोऽनुवाको भक्षणे विनियोक्तव्य इति॥ २५॥

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात्॥ २६॥ सि०

नैतदेवं कृत्स्नोऽनुवाको भक्षणे विनियुज्यत इति। रूपाद्ग्रहणवाक्यं ग्रहणे विनियुज्येत, एहीत्येवमादि सध्यासमित्येवमन्तम्। नृचक्षसमित्येवमादि च, अवख्येषमित्येवमन्तं दर्शने। कुतः। मुख्यार्थमेवं तद्वाक्यं भवति। इतरथा लक्षणार्थता स्यात्। मुख्यार्थता च न्याय्या, न लक्ष्यार्थता।

माम्नानात्कथं विनियोक्ष्यत इति। तदुच्यते।

लौकिकं वैदिकं वाऽपि प्रमाणं दोषवर्जितम्।
सर्वमाश्रीयते स्वार्थे न चास्मिन्दोषसंभवः॥

यथैव वेदस्य वक्तृदोषरहितत्वात्प्रामाण्यम्, एवं लौकिकस्यापि पदस्यानादित्वाविशेषात्। न चात्रान्धपरम्परान्यायः। अभिधानाभिधेययोः सर्वप्रत्यक्षत्वात्। न ह्यग्निहोत्रस्वर्गादिसाध्यसाधनभाववदनुवाकस्याप्रत्यक्षत्वम्। अतो भक्षानुवाकशब्दवाच्योऽयमित्येतत्तावत्प्रमाणम्। अतश्च प्रकरणे पठ्यमानमनुवाकमालोच्य समाख्या हृदयमागच्छति। सा च भक्षस्यानुवाक इत्येवं विगृह्यमाणा भक्षसंबन्ध इत्येवं मनसि निधापयति। ततश्चोभयोर्बुद्धावुपप्लवमानयोरपेक्षावशेन तदेव संबन्धसामान्यं विशेषसंबन्धो भवति। भक्षोऽपि हि स्मारकमपेक्षते। अनुवाकोऽपि प्रकाश्यम्। अस्ति चोभयोरपि योग्यत्वमिति। तथावस्थितयोः प्रकाश्यप्रकाशकयोः प्रयोगवचनेन विधानम्। तेनापि भक्षार्थत्वमिति॥ २५॥

परिचोदनोक्तेनैव मार्गेणापकर्षः कर्तव्यः। श्रुतिप्राधान्यानुग्रहात्। ग्रहणादिवच[1] रूपेण[2] सामर्थ्या(त्प्रकरणेन)त्मकेन लिङ्गेन वाक्यस्य बाधितत्वात्। ननु भक्षणैकवाक्यत्वमपि लिङ्गकृतमेव। सत्यम्। तथाऽपि श्रुतिविप्रकर्षाद्दौर्बल्यम्। ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्येन हि श्रुतिमनुमाय शीघ्रं विनियोगः क्रियते। इतरेण पुनरेकवाक्यता। ततो लक्षणाद्वारेण भक्षं प्रति सामर्थ्यं ततः श्रुत्यनुमानमिति विप्रकर्षः। तेन भक्षस्य प्रत्या-

---

१ ग्रहणादिवच—ग्रहणादिप्रकाशनार्हेण। २ रूपेण—सौत्ररूपशब्दोक्तेन।

उच्यते । विशेषणानामभिधाने न किंचिदस्ति प्रयोजनमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नैवैतानि विशेषणानि । पृथगेवैतानि ग्रहणादीनि स्वैः स्वैर्वाक्यैरुच्यन्त इति । कुतः । अस्ति हि तैः प्रयोजनम् । चोदितानि हि तानि । कानिचित्तु पृथग्वाक्यैः कानिचिदर्थप्राप्तानि । तान्यवश्यं प्रकाशयितव्यानि । तानि प्रकाशयिष्यन्त्येतानि वाक्यानि । रूपं चैषां तत्प्रकाशनसामर्थ्यम् । अतो नानार्थत्वान्नैकं वाक्यमुच्यते । ननु भक्षणवाक्यशेषीभवितुमप्येषां रूपमिति । उच्यते । बाढमस्ति रूपम् । न तु तद्विशेषणान्येतानि कल्प्यन्ते । कस्य हेतोः । अदृष्टार्थानि तथा भवन्ति । उक्तैरनुक्तैर्वा विशेषणैस्तावानेव सोऽर्थः । इतरथा ग्रहणादीनि प्रकाशयिष्यन्ति । तथा दृष्टार्थानि भविष्यन्ति । तस्माद्रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो भवेत्केषांचिदत्रेति ॥ २६ ॥

[१०] गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ २७ ॥ सि०

भक्षानुवाके श्रूयते । मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । वसुमद्गणस्य सोमदेव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसोऽग्निष्टुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति । तत्र

सन्नतरेण मन्त्रादिनाऽवरुद्धात्वादेतेषामपि च स्वयमन्यत्राप्रवृत्तेरपकर्षः । नन्वर्थप्राप्तान प्रकाशनं निष्प्रयोजनम् । कथं निष्प्रयोजनम् । यदा तान्यप्रकाशितानि नैव शक्यन्तेऽनुष्ठातुम् । तन्नामार्थप्राप्तं न प्रकाश्यते यदेवमेव विना प्रयत्नेन निष्पद्यते । ग्रहणादीनि तु सर्वाणि पृथक्प्रयत्नसाध्यानि तान्यस्मृतानि न शक्यन्ते कर्तुमित्यवश्यं स्मर्तव्यानि । भक्षविधिरपि तान्यचोदयित्वा न शक्नोति स्वार्थमनुष्ठापयितुमिति तान्यपि चोदयति । अतो मन्त्रस्वरूपात्तेषां चोपदेशात्सम्यग्जरणतन्मन्त्रयोश्चोपदेशादेवापकर्षोऽर्थस्यैव चोदितत्वात् । तेन यद्यप्यनुदाहृतत्वात्प्रत्यक्षोपदेशोऽत्र न शक्यो वक्तुं तथाऽप्यदोषः । सम्यग्जरणं तु वमनविरेचनयोः प्रायश्चित्ताम्नानात्प्रत्यक्षोपदिष्टमेव द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

(इति—भक्षानुवाकस्य यथालिङ्गं विनियोगाधिकरणम् ॥९॥)

---

१ प्रायश्चित्ताम्नानादिति—'वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यः सोमं वमिति । तस्मात्सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेत्सोमवामिनः' इत्यादिनेति शेषः ।

संदेहः किं मन्द्रादिः, तृप्यत्वित्येवमन्त एको मन्त्रः, वसुमद्गणादिरपरः। उत मन्द्रादिर्भक्षयाम्यन्त एक एव मन्त्र इति। किं तावत्प्राप्तम्। द्वौ मन्त्रौ, द्वौ ह्येतावर्थौ। अन्या तृप्तिरन्यद्भक्षणम्। ततोऽर्थभेदाद्वाक्यभेदः। तदुक्तम्। तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यादिति। तृप्तिर्भक्षणविशेषणत्वेनाभिधीयते। भक्षयामि वाक्तप्स्यतीति। ननु तृप्यत्वित्येषोऽन्यः शब्दोऽन्यश्च तप्स्यतीति। एषा भविष्यन्ती क्रियायामुपपद्भूतायां भवतीति। तत्र द्वयोः क्रिययोरस्ति संबन्धो भक्षयामि वाक् तप्स्यतीति। इह पुनर्भक्षयामि तृप्यत्विति नास्ति कश्चित्संबन्धः। उच्यते। न ह्ययं विधौ तृप्यत्विति विज्ञायते। क तर्हि। प्रार्थनायां वा प्राप्तकाले वा। यदि भक्षयामि वाक्तप्स्यतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते। यदि वा भक्षयामि वाचस्तप्तुं प्राप्तः काल इति। तेन विशेषणविशेष्यभावादेकार्थतायामेकवाक्यत्वे मन्त्रैक्यमुपपद्यते। ननु निराकाङ्क्षे एते वाक्ये, भङ्क्त्वा रूपं साकाङ्क्षे क्रियेते। अत्रोच्यते। यद्यप्येते वाक्ये भिन्नार्थे निराकाङ्क्षे द्वावर्थावभिवदेयातां, तथाऽपि भक्षणस्य प्रकाशनं दृष्टं प्रयोजनं, न तर्पणस्येति कृत्वैकार्थ्यमेव भवेत्। किमङ्ग पुनर्गुणभावे गम्यमान एवात्र। तस्माद्गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यादिति ॥ २७ ॥

[११] लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २८ ॥ पू०

ग्रहणादिवदेकार्थाक्षिप्ततृप्तिप्रकाशनात्।
तृप्यत्वन्तःपृथङ्मन्त्र इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥
येषां पृथगनुष्ठानमर्थाक्षिप्तं प्रतीयते।
तेषां मन्त्रप्रकाश्यत्वं नानुनिष्पादिनां भवेत् ॥

ग्रहणादीन्यकृत्वा भक्षानुष्ठानाशक्तेस्तेषु पृथक्पुरुषस्य शास्त्रस्य च व्यापारो युज्यते। न त्वेवं भक्षणादन्यस्तृप्तौ व्यापार इति नार्थस्तत्प्रकाशनेन। तस्मात्प्रार्थनायां प्राप्तकालतायां वा लोटमन्वाख्यायैकवाक्यतामापाद्य तृप्तिविशिष्टभक्षप्रकाशनार्थः सकल इत्यभ्युपगम्यते ॥ २७ ॥

एष एव मन्त्र उदाहरणम् । इह च प्रदानान्यैन्द्राण्यनैन्द्राणि च विद्यन्ते । तेषां भक्षणान्यपि सन्ति । तत्र संदेहः । किमैन्द्रेष्वनैन्द्रेषु च मन्त्र उतैन्द्रेष्वेव मन्त्रः । अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति । किं ताव-त्प्राप्तम् । अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति । कुतः । समानविधानान्ये-तानि प्रदानानि । तेष्विन्द्रपीतस्येति मन्त्रोऽनिन्द्रपीतं न शक्नोति वदि-तुम् । न च समानप्रकरण ऊहः संभवति । असति वचनेऽन्यार्थान-भिधानात् । तस्मादमन्त्रकं भक्षणमेवंजातीयकेष्विति ॥ २८ ॥

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ २९ ॥ द्वि० पू०

अथवा यथादेवतमूहेन लक्षयितव्यम् । कस्मात् । ध्रुवचमसा हि प्रकृतिभूताः । के पुनर्ध्रुवचमसाः । ये शुक्रामन्थिप्रचारे सवनमुखीयाः । ऐन्द्रास्ते भवन्ति । तेषां प्रकृतिभूतं प्रदानं, विकृतिभूतान्यन्यानि । कथमवगम्यते । तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति । कथम् । अनुष्टुप्छन्दस इति षोडशिन्यतिरात्रे भक्षमन्त्रं नमति इति । किमत्र दर्शनम् । नमतीति विपरिणामं दर्शयति । ननु वचनमेतत्स्यात् । नेत्युच्यते । नैतन्नमतीति श्रूयते । कथं तर्हि । एवं नमतीति, अनुष्टुप्छन्दस इति भक्षमन्त्रं नम-तीति । स एष ऊहो विकारेषूपपद्यते । तस्मादेते विकाराः । अतोऽ-नैन्द्रेष्वपि चोदकप्राप्तो मन्त्र ऊहितव्यो भवति । उच्यते । विकारा एत इति लिङ्गमपादिष्टम् । न्यायोऽभिधीयतामिति । उच्यते । ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च । तेनैन्द्रेषु सोमोऽनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अधर्मका इतरे साकाङ्क्षाः । कथं पुनर्ज्ञायते, ऐन्द्रः

इन्द्रपीतस्येति सोमसामानाधिकरण्यादनैन्द्राणां विलिङ्गत्वात्प्रकृतौ चोहाभावादम-न्त्रकं भक्षणमिति ॥ २८ ॥

अनैन्द्रेष्वप्यूहेन प्रयोगो विकृतित्वात् । समानेऽपि कर्मणि प्रदानभेदात्प्रकृतिविकार-भावो भविष्यति । ध्रुवचमसाश्चैन्द्राः प्रकृतिभूताः । कथमवगम्यते । ग्रहणमन्त्रेण सोमस्यै-न्द्रप्रदानविषयत्वात् । भवति हि साधनवशेन साध्यस्य नियमः । तद्यथाऽऽहवनीयादि-वशेनाग्निहोत्रादेः । यत्र च सोमस्तत्र सर्वे तद्धर्माः । तेनैन्द्राणि प्रदानानि धर्मवन्ति । इतराणि त्वधर्मकत्वादतिदेशेन ग्रहीष्यन्ति । ततश्च सिद्ध ऊहः । तथा च सिद्धवत् 'नमति' इत्यनूद्य 'अनुष्टुप्छन्दसः' इति विशेषविधानमुपपत्स्यते । संस्थानां च विकारत्वमप्राप्य सिद्धमिति दर्शनं मन्यते । विकारत्वे त्वन्यथाऽस्त्येवोह इत्यदर्शनमेव स्यात् । ननु

सोमो गृह्यते पीयते चेति। मन्त्रवर्णात्। इन्द्राय त्वा वसुमत इत्येवमादिर्मन्त्र ऐन्द्रं सोमं वदितुं शक्नोति, नान्यम्। तस्मादैन्द्रः सोमः। तेनैन्द्रेषु सोमधर्माः। अन्यानि तु प्रदानानि साकाङ्क्षाणि। अतो धर्मान्ग्रहीष्यन्तीति न्यायः। तस्माद्यथादेवतमूहितव्यो मन्त्र इति॥ २९॥

एवं स्थितं तावदपर्यवसितम्। तत एवं सति चिन्तान्तरं वर्तिष्यते।

[१२]पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात्॥ ३०॥ सि०

सन्ति पुनरभ्युन्नीताः सोमाः, शुक्रामन्थिप्रचार एव सवनमुखीयाः। तेषां होतुर्वषट्कारेऽनुवषट्कारे च चतुर्भिर्मध्यतःकारिणां चमसैर्हुत्वा होत्रकाणां चमसैः सकृत्सकृद्वषट्कार एव हुत्वा पुनः सशेषेष्वेव पात्रेषु सोमोऽभ्युन्नीतः। एवं हि तत्राध्वर्युः संप्रेष्यति। मध्यतः-कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतेऽनुवषट्कृते जुहुत। होत्रकाणां

संस्था विकारभूतैवेत्यलिङ्गं विपरिणामदर्शनम्। नेति ब्रूमः। अग्निष्टोमान्तानां हि प्रदानानां समानविधानत्वे संस्थानां विकारत्वेऽपि प्रकृतिवद्विकृतावप्यविकृतस्यैवोपकारकत्वसंभवात्कुतो विपरिणामदर्शनम्। ऐन्द्राणां तु प्रकृतित्वे तार्तीयसवनिकेष्वप्यग्निष्टोमादिषु विपरिणत एवेत्युपपन्नं विपरिणामदर्शनम्। (विशिष्टपदाक्षेपश्चैष विपरिणामव्यपदेशः। न विधिनाऽनुष्टुप्छन्दः शब्दाक्षेप इति।) तस्माद्यथादेवतमूह इति॥ २९॥

एवं पूर्वपक्षस्थ एवाधिकरणे कृत्वाचिन्तयोहविषयत्वं चिन्तयति। हुतेषु चमसेषु सशेषेष्वेवाभ्युन्नीताः सोमाः पुनरभ्युन्नीता इत्युच्यन्ते। तेषां तु यथा पुनरभ्युन्नीतत्वं यथा चोहचिन्ताविषयता तथा विभज्य दर्शयति। सन्ति दश चमसास्तेषां ये मध्यतःकारिणां ब्रह्मादीनां चत्वारस्तैर्होतुर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्द्विर्द्विर्हुतं

---

१ केसचिन्हितपाठस्थानेऽयं पाठो व्याख्यानानुसारी भवितुमुचित इति भाति। शिष्टपदमपेक्ष्य चैष विपरिणामव्यपदेशो न तु विधित्सितानुष्टुप्छन्दःपदमपेक्ष्येति। शिष्टपदेत्यादिग्रन्थस्यायमाशयः। षोडशिन्यतिरात्रे च पितृदेवत्यप्रदाने श्रूयमाणे 'अनुष्टुप्छन्द इति भक्षमन्त्रं नमति' इति वाक्ये यद्यपि जगतीछन्दःपदे, ऊहस्याप्रसक्तत्वान्न तदनुवादेनानुष्टुप्छन्दःपदमात्रविधिः पूर्वपक्षिणाऽपि वक्तुं शक्यते। तथाऽप्यस्मिन्मन्त्रे पदान्तरेऽपि तावदूहस्य तन्मते प्राप्तत्वाद्युक्तस्तात्रानुष्टुप्पदविशिष्टोहविधिः। छन्दःपदवत्त्वसाधर्म्याच्च जगतीपदस्थानत्वलाभः। २ होतृब्रह्मोद्गातृयजमानाश्चत्वारो मध्यतःकारिणः। ३ मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकाग्नीध्राः षड्ढोत्रकाः।

चमसाध्वर्यव: सकृद्धुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति । तत्र होत्रका नानादेवता यजन्ति । मैत्रावरुणो मित्रावरुणौ, मित्रं वयं हवामहे इति ब्राह्मणाच्छंसी इन्द्रम्, इन्द्रं त्वा वृषभं वयमिति । पोता मरुतः, मरुतो यस्य हि क्षये इति । नेष्टा त्वष्टारं पत्नीश्च, अग्ने पत्नीरिहाऽऽवह इति । आग्नीध्रोऽग्निम्, उक्षां नाय वशां नाय इति तत्र तैश्चमसैः पूर्वस्मिन्वषट्कार इन्द्र इष्टः । पुनरभ्युन्नीय मित्रावरुणाद्या देवता इष्टाः । शेषास्तत्रेन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च । तत्र संदेहः । किं प्रस्थितदेवतायाश्चेन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां चोपलक्षणमुतेन्द्रो नोपलक्षयितव्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणम् । कस्मात् । द्विशेषत्वात् । चमसे चमसे तत्र द्वयोः शेषः । प्रकृतौ यस्यै हुतं तच्छेषस्तत्पीत इत्युक्तम् । इहापि तद्वदेव वादितव्यम् । तस्माच्चमसे चमसे द्वयोरुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३१ ॥ पू०

अपनीतं प्रस्थितदेवतायाः शेषं मन्यामहे । कुतः । मित्रावरुणादिभ्यस्तत्पात्रस्थमभ्याश्राव्यते । कथमेतत् । उच्यते । मित्रावरुणादयो हीज्यन्ते । तद्यथा, आचार्यशेषं देवदत्तो भुञ्जानो यदि शेषं

होत्रकचमसैस्तु सकृद्वषट्कार एव हुतं, सर्वेषु चेन्द्रो देवता । ततश्चमसेषु सशेषेष्वेव सोमोऽभ्युन्नीय हूयते। कथमवगम्यते तत्सर्वं प्रैषेण दर्शयति। तत्र द्वितीये होमे होत्रका नानादेवता यजन्ति । मैत्रावरुणो मित्रावरुणौ 'मित्रं वयं हवामह' इत्यादियाज्याभिरेव दर्शयति । तत्र यदैते चमसा हुत्वा भक्षणार्थमानीयन्ते तदा द्वौ द्वौ शेषौ दृश्येते । पूर्वहोमशेषश्चैन्द्र उत्तरश्च मित्रावरुणादिदेवत्यः । तस्योपलक्षणे क्रियमाणे संदेहः, किं प्रस्थितदेवता—अतिक्रान्तोऽपीन्द्र उपलक्षयितव्य उत्तराश्च मित्रावरुणाद्या इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येत्येवमुतेन्द्रमित्रावरुणादाय एव केवला इति । कुतः संशयः। किं देवतान्तरसंचारेण पूर्वदेवतासंबन्धोऽपनीत उत नेति । यद्यपनीतस्ततः केवलमित्रावरुणाद्युपलक्षणम् । अथानपनीतस्तत इन्द्रोऽप्युपलक्षणीय इति । किं प्राप्तम् । सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमः 'सर्वेषामुपलक्षणम् द्विशेषत्वात्' इति ॥ ३० ॥

आश्रावणप्रत्याश्रावणादिभिः प्रदानकाले देवतान्तरसंवादादस्य द्रव्यस्यापनीता पूर्व-

---

१ अतिक्रान्तः— अतिक्रान्तयागान्वयः । अनेन च भाष्यस्थं प्रस्थितपदं व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

पूर्णकाय प्रयच्छति । पूर्णको देवदत्तमुपलक्षयति । देवदत्तशेषं भुङ्क्ष्व इति, नाऽऽचार्यशेषम् । तस्मान्न प्रस्थितदेवता इन्द्र उपलक्षयितव्य इति ॥ ३१ ॥

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३२ ॥ सि०

न चैतदस्ति, इन्द्रो नोपलक्षणीय इति । तस्यापि ह्यसौ शेषः प्रत्यक्षमवगम्यते । नन्वपनीत इति । उच्यते । नासावपनीयते । सकृद्धुतांश्चमसानभिद्रोणकलशाद्गृह्णाति । सशेषश्चमसो लक्षणमन्यस्योन्नीयमानस्य । न च चमसस्थो होतुमुन्नेतव्यः प्रेषितो वा । यत्तु यक्ष्यमाणा देवताः प्रति, आश्रावित इति । उच्यते । आश्राव्यते तत्र देवताभ्यो न त्विदं वा तद्वेति । तेन यद्धोतुं गृहीतं तदाश्रावितमिति गम्यते । न चाऽऽश्रावणवेलायां देवताभिसंबन्धः । यद्धदेवताभिसंबद्धं, तदाश्राव्यते । तस्मादस्तीन्द्रशेषो भक्ष्यते च । अतः सर्वेषामुपलक्षणमिति । कृत्वा-

---

देवता । न च प्रकृतावपनीतदेवतासंबन्धोपलक्षणं कृतम् । तस्मादिहापि न कर्तव्यमिति ॥ ३१ ॥

अथवा नापनीतमिन्द्रस्य देवतात्वम् । कुतः ।

देवतां यां यदुद्दिश्य द्रव्यं स्वत्वेन गृह्यते ।
तस्यास्तदेव संबन्धि नान्यत्तन्मध्यपात्यपि ॥

शास्त्रलक्षणो हि देवतासंबन्धः शास्त्रेणैव ग्रहणवेलायां देवतार्थत्वं प्रक्रम्यते । यच्च प्रक्रम्यते तदेव समाप्यते नान्यत् । इह च वचनात्सशेषेषु चमसेष्वन्यदुत्तरदेवतार्थं द्रव्यं ग्रहीतव्यमिति गम्यते । तत्र चमसोपलक्षणत्वेनोपपन्नः शेषः । यदा च ग्रहणवेलायामस्य देवतार्थत्वं नावधृतं तदा प्रदानवेलायां यथागृहीतहोमात्संनिहितोऽप्यसावसंकल्पितत्वान्न देवतार्थो भवति । न वाऽस्य तदानीं संकल्पान्तरमस्ति । वचनाभावात् । न चेतरसंकल्पेन प्रसङ्गात्संस्पृश्यते । विभक्तवेलायां संकल्पितत्वात् । न च प्रदानकाले पुनः संकल्पान्तरमस्ति । सकृत्संकल्पितस्य पुनः संकल्पयितुमशक्यत्वात् । न ह्येकमेव द्रव्यमसकृत्त्यज्यते । तस्मान्न प्रदानकाले संकल्पोऽस्तीति । यद्यपि तावद्देवता प्रत्यक्षं भुञ्जीत तथाऽपि हंस इवोदकात्क्षीरं पश्चात्तनमेव सा सोमं विविच्य भुञ्जीत, किमुत यदोद्देशमात्रोपकारिणी देवता पुनरभ्युन्नीतस्यैवोद्दिश्यते न पूर्वशेषस्य । तेन पुनरभ्युन्नीते दीयमाने पूर्वशेषः केवलमुत्सृज्यते न तु दीयते । यस्तु भक्षणवेलायां

चिन्तैषा । नात्र प्रयोजनं वक्तव्यम् । पूर्वाधिकरणस्यैवैतत्प्रयोजनमवधार्यते ॥ ३२ ॥

[१३] पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३३ ॥ पू०

अस्ति पात्नीवतो ग्रहः, यदुपांशुपात्रेणाऽऽग्रयणात्पात्नीवतं गृह्णाति इति । द्विदेवत्यानां शेषा आग्रयणस्थाल्यामुपनीताः । ततः पात्नीवतो गृह्यते । अथ हुते पात्नीवते तच्छेषे भक्ष्यमाणे भवति संदेहः । किमिन्द्रवाय्वादय उपलक्षयितव्या न वेति । किं तावत्प्राप्तम् । उपलक्षयितव्याः । तेषामपि ह्यसौ शेषो यथा प्रस्थितदेवताया इति ॥३३॥

ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात् ॥ ३४ ॥ सि०

अपनीयते हि स शेष इह, न यथापूर्ववत् । तत्र हि पात्रलक्षणत्वेन संकीर्त्यते न सोमो ग्राह्यत्वेन । इह तु आग्रयणाद्गृह्णाति, इति स्थालीस्थः सोमो निर्दिश्यते होतुं यक्ष्यमाणदेवतां प्रति । ननु स्थाल्यामाग्रयणोऽनाग्रयणश्च । तत्र यस्तस्मादाग्रयणाद्गृह्यते, स पात्नीवतः । यस्तु संपातान्नासौ पात्नीवत इति । उच्यते । आग्रयणोऽपादानम् ।

तदेकदेशः कश्चित्सोऽनपनीतेन्द्रसंबन्धित्वात्तथैवोपलक्षयितव्य इति ॥ ३२ ॥

(इति—पुनरभ्युन्नीतभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम्॥ १२ ॥)

पूर्वापवादार्थमारम्भः । द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवादीनां शेषा आदित्यस्थाल्यां निक्षिप्यन्ते । ततोऽपि पुनराग्रयणस्थाल्यामागच्छन्ति । ततश्च पात्नीवतग्रहणं श्रूयते 'उपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणात्गृह्णाति ' इति । तस्य हुतशेषे भक्ष्यमाणे पूर्ववदैन्द्रवायुपत्नीवत्पीतस्यैवमा[1]द्युपलक्षणं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः ॥ ३३ ॥

नैतत्पूर्वेण सदृशम् । कुतः ।

यस्य ग्रहणवेलायां संनिधिः सोऽपनीयते ।
संहतेन हि संकल्पः कर्तव्यस्तत्र चोद्यते ॥

आग्रयणप्राप्तेषु हि द्विदेवत्येषु पत्नीवत्संकल्पश्चोद्यते । तत्र यद्यपि तावत्परकीय एव संकल्पस्तथाऽपि प्रसङ्गसिद्धिरनिवार्या किमुत यदा सोऽपि संकल्पनीयः श्रुत एव । तथा हि ।

योऽपैत्याग्रयणात्सोमः स पात्नीवत इष्यते ।
शेषश्चैव ततोऽपैति तेन संकल्प्यते तदा ॥

---

१ वाश्विन्द्रवायुमित्रावरुणाश्विपत्नीवत्पीतस्येत्येवमूहप्रकार आदिशब्देन सूचितः ।

तस्माद्योऽपैति, आग्रयणोऽनाग्रयणो वा स सर्वः पात्नीवतः । आग्रयणाच्चैष सर्वोऽपेतः ।

नन्वनाग्रयणादप्यपेतः । नैष दोषः । आग्रयणात्तावदपेतः । तेनाऽसौ पूर्वदेवताभिः पीत इति न शक्यते वक्तुम् । यो हीन्द्रार्थस्य सोमस्यावयवः शेषः स इन्द्रपीत इति प्रकृतावुच्यते । इहापि तद्वदेव पूर्वदेवतार्थस्यावयवो वदितव्यः । ननु योऽसौ पूर्वदेवतार्थस्तस्यैवायमवयवः । नेति ब्रूमः । न हि हुतस्यावयवो दृश्यते । ननु प्रकृतावपि हुतस्यावयवो न दृश्यते । उच्यते । हुताहुतस्य समुदायस्य तत्रावयव उपलक्ष्यते तद्देवतस्य । नन्विहापि समुदाय एवाऽऽसीत्तद्देवत्यः । तस्यैवायमवयवः । नेत्युच्यते । आसीदयं समुदायस्तद्देवत्यः । इदानीं तस्यावयवोऽन्यदेवत्यो जातः । तेन समुदायस्तद्देवत्यत्वादपेतः । आह । पूर्वदेवतापीतस्यासाववयव आसीत्तेन भूतपूर्वगत्या भविष्यति । उच्यते । प्रकृतौ न भूतपूर्वगत्याऽभिधानं कृतम् । इहापि तद्वदेव न

यदा ह्याग्रयणं पात्नीवतं करोतीति श्रूयेत ततः संनिहितोऽप्यनाग्रयणत्वाच्छास्त्रबलेन शेषः कथंचित्संकल्पादपनीयेत । अत्र पुनः ' आग्रयणाद्गृह्णाति ' इति श्रूयते । नाऽऽग्रयणस्याऽऽग्रयणमिति वा । तद्यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्युक्ते कङ्कुररादिपत्रमपि प्रतीयते । वृक्षस्यापादानमात्रोपलक्षणित्वात् । एवमिहाप्याग्रयणादपेतत्वं पत्नीवत्संबन्धकारणं नाऽऽग्रयणत्वम् । समानदेशयोश्च संपाताग्रयणयोर्य एवापैति स एवाऽऽग्रयणादपेत इति शक्यते वक्तुम् । तावच्चेह निमित्तम् । यत्तु तन्मिश्रादनाग्रयणादप्यपैति न तत्प्रतिषेधे विधौ वोपयुज्यते । न ह्यनाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति वचनमस्ति । यदि वाऽयमर्थः स्यात्ततो योऽप्याग्रयणस्ततोऽपैति सोऽप्याग्रयणानाग्रयणापेतत्वादपात्नीवतः प्राप्नोति । तस्मादाग्रयणादेवेत्यस्याशक्यत्वादप्रमाणकत्वाच्चावश्यमेवमाश्रयितव्यम् । आग्रयणात्तावदपेत इति । तच्च संपातस्याप्यविशिष्टमित्युपपन्नं देवतासंबन्धित्वम् । न च पूर्वदेवतार्थत्वमनपनीयोत्तरसंबन्धोऽवकल्पत इत्युपपन्नं पूर्णकभोजनवदनुपलक्षणम् । **ननु योऽसौ पूर्वदेवतार्थस्तस्यैवायमवयव** इति—भूतपूर्वगत्यभिप्रायम् । आचार्यस्तु स्वयमेवैनमभ्युपगमयामीति मन्वानः परिहसति तावत् । **न हि हुतस्यावयवो दृश्यत** इति । न हि हुतादन्यत्तस्या देवताया विद्यते तस्यापनीतत्वादित्यभिप्रायः । परस्त्वव्युत्पन्नाभिप्राय आह—**ननु प्रकृतावपी**ति । संकल्पवेलायां तत्र देवताव्यपदेश इत्युत्तरम् । इतर आह—अत्राप्येवमेवाऽऽसीदिति । सिद्धान्तवादी वदति । एतदेव प्रकृतिविलक्षणमिति । न चापनीतस्य तत्रोपलक्षणं कृतम् । **इह तु**

---

१ संपातः—द्विदेवत्यशेषः ।

कर्तव्यमिति । अपि चेन्द्रदेवत्यस्तत्रेन्द्रपीत इत्युक्तम् । अनपनीता च तस्येन्द्रदेवत्यता। अस्य पुनः पूर्वदेवतासंबन्धोऽपगतः। तस्मान्नात्र पूर्वदेवतोपलक्षणीयेति ॥ ३४ ॥

[१४] त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३५ ॥ पू०

अस्ति पात्नीवतः सोमः । तत्र मन्त्रः, अग्ना इ पत्नीवन्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब, इति । तत्र संदेहः । किं त्वष्टोपलक्षयितव्यो न वेति। किं प्राप्तम् । उपलक्षयितव्यः । कुतः । पानात् । पानं श्रूयते। सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब, इति । तेनायमग्नये पत्नीवते सह त्वष्ट्रा दीयत इति गम्यते । यस्मै च येन सह दीयते, उभाभ्यां तद्दीयते । एवं तत्सहदानं भवति। यथा देवदत्ताय यज्ञदत्तेन सह शतं दीयतामित्युक्ते तत्रोभाभ्यामपि दीयते । तस्मात्त्वाष्ट्रोऽप्यसौ सोम इति त्वष्टोपलक्षयितव्यः । असावपीन्द्र इव पिबतीति ॥ ३५ ॥

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३६ ॥ सि०

नैतदेवम् । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चाग्नेः पत्नीवतः पानमाह त्वष्टुः सहभावमात्रम् । न ह्यननुष्ठीयमाने सहभावः सिध्यतीति त्वष्टरि पानमनुमीयते । ननु त्वष्ट्रे पानं चोदितम् । सत्यं चोदितं मन्त्रवर्णेन न चोदनया । चोदना हि पात्नी-

---

स्फुटमपनीतत्वमुक्तम् । तस्मात्पत्नीवानेवोपलक्षणीय इति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

(इति—पात्नीवतभक्षणे पूर्वदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

तस्मिन्नेव पात्नीवते पत्नीवता सह पातृत्वनिर्देशान्मान्त्रवर्णिके त्वष्टुर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षः ॥ ३५ ॥

नैवोपलक्षयितव्यस्त्वष्टा । कुतः ।

मन्त्रचोदकयोस्तावदतुल्यत्वं बलाबले ।
पातृत्वेनाप्यतुल्यत्वं सह मात्राऽभिधानतः ॥

विधौ हि केवलः पत्नीवान्देवता नान्यसहितः । तद्धितेनासौ चोद्यते । न च तद्धितोऽन्यसापेक्षादुत्पद्यते । तेनापि मान्त्रवर्णिकी दुर्बला । न च मन्त्रवर्णस्य तद्देवतात्वकल्पनया विना कर्मानङ्गत्वम् । पत्नीवदभिधानेन तत्सिद्धेः । न च त्वष्टुरभिधानमन्यथा नोपपद्यते । स्तुत्यर्थमात्रत्वेनोपपद्यमानत्वात् । अत एव च मन्त्रार्थो भवति

वतं गृह्णातीति । लोके तु कार्यं दृष्ट्वा चोदितमचोदितमप्यनुष्ठीयत एव । लोकतश्चैतत्परिच्छिन्नं, नैवंजातीयकेन वाक्येन त्वष्टुः सोमः कृतो भवतीति ॥ ३६ ॥

[१५] त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ ३७॥ सि०

तस्मिन्नेव पात्नीवते मन्त्रः, ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः । पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व, इति । तत्र संदेहः । किं त्रयस्त्रिंशतो देवानामुपलक्षणं कर्तव्यमुत नेति । किं प्राप्तम् । त्रयस्त्रिंशतं देवानुपलक्षयेत् । कथम् । दीयते हि सोमस्त्रयस्त्रिंशते देवेभ्यः । एवं ह्यग्निमग्नीदधीच्छति, आयाहि अग्नेऽर्वाचीनं, त्रयस्त्रिंशता देवैः सह समानं रथमधिष्ठाय नानारथैर्वा, विभवन्ति हि तेऽश्वाः । तदिदमनुष्वधमावह त्रयस्त्रिंशतं पत्नीवतो देवानागमय तर्पय चेति । अत्र हि, अग्निमग्नीदधीच्छति त्रयस्त्रिंशतो देवानां तृप्तय इति गम्यते । यत्प्रधानश्चात्र मन्त्रस्तत्परः सोमः । तस्मादुच्यते त्रयस्त्रिंशद्देवा उपलक्षयितव्या इति । ननु चोदनायां

यस्त्वं त्वष्ट्रा सहितः स सोमं पिबेति । इतरथा पातृत्वेनैव तावत्कीदृशं देवताभिधानं, देवताया उद्देशमात्रोपकारित्वात् । किं पुनर्यदा तत्रापि साहित्यमात्रश्रवणात्केवलमुत्प्रेक्षा । न चासावैकान्तिकी । विनाऽपि कार्ययोगित्वेन सहशब्दप्रयोगात् । तद्यथा । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । तत्र ह्येतावानेवार्थो विज्ञायते सत्स्वपि दशसु पुत्रेषु सैव वहतीति । तस्मान्न त्वष्टुर्देवतात्वमवगम्यते । अतो नोपलक्षयितव्यः ॥३६॥

(इति—पात्नीवतभक्षणे त्वष्टुरनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

अधिकरणातिदेशोऽयम् । एतावता तु विशेषेणातुल्यत्वाशङ्का । येन य एवासावग्निर्देवताभूतः स एवात्र त्रयस्त्रिंशद्देवेषु भोक्तृषु परिवेष्टृत्वेन विनियुज्यते । तेन मन्त्रवर्णात्तेषामेव प्राधान्येन देवतात्वं विज्ञायते । गुणभूतोऽग्निः । पूर्वत्र च सहत्वमात्राभिधानादतुल्यत्वेन त्वष्टा निराकृतः । तदिह विपरीतमतुल्यत्वम् । पत्नीवत्त्वगुणमात्रदेवतात्वप्रतिपादनमात्रार्था च तद्धितचोदना । सा यथा 'अग्ना इ पत्नीवाः' इति मन्त्रवर्णात्प्राप्नुवताऽग्निना गुणिना न विरुध्यते । एवं त्रयस्त्रिंशताऽपि देवैः । अविशिष्टो

१ पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया देवतात्वप्रतिपादनमात्रार्था तद्धितयुक्ता चोदना 'पात्नीवतं गृह्णाति' इत्यर्थः ।

पत्नीवान्केवलोऽग्निर्देवतात्वेन श्रूयते । सत्यम् । चोदनायां पत्नीवान्देवतात्वेन श्रूयते न तु देवतान्तरं निषिध्यते । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति । मान्त्रवर्णिकास्त्रयस्त्रिंशद्देवा अविरुद्धाश्चोदनायां प्रतीयन्त इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । न त्रयस्त्रिंशद्देवा उपलक्षयितव्या इति । नात्र मन्त्रेऽग्निराह्वाता परिवेष्टा वा तर्पयिता वाऽध्येष्यते । नात्र त्रयस्त्रिंशद्देवेष्विष्टेषु प्रयोजनं निर्वर्त्यते । कस्तर्हि यष्टव्यः । पत्नीवान् । कुत एतत् । स हि चोद्यते, पात्नीवतं गृह्णाति, इति । ननु मान्त्रवर्णिकानां त्रयस्त्रिंशतो देवानामत्र संकीर्तनम् । उच्यते । परार्थत्वेन ताः संकीर्त्यन्ते। कथम् । न ह्यप्रसम-

---

हि तेषामपि मन्त्रवर्णः 'पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवान्' इति । न च चोदनया देवतान्तरं प्रतिषिद्धम् । येन मन्त्रवर्णगम्यं नेष्यते । न च मान्त्रवर्णिक्यां चोदितापरित्यागेन गृह्यमाणायां कश्चिद्विरोधः । न च प्रमाणान्तरगम्यायां तद्धितस्य सापेक्षत्वम् । यदि स एव त्रिंशदपेक्षं पत्नीवन्तं विदध्यात्ततः सापेक्षदोषं प्रतिपद्येत । मन्त्रस्य तु सापेक्षमपि वदतो नैव कश्चिद्विरोधः । समुच्चयाश्रयणाच्चाविरोधित्वम् । कथं तुल्यार्थयोः समुच्चय इति चेत् । न स्यात्समुच्चयः । यदि मन्त्रेणोभयपरामर्शो न क्रियते । स तु चोदनावगतमग्निमपरित्यजन्नेव परिवेष्टृत्वेन च सिद्धं देवतात्वमभिदधत्त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमाह । तस्मात्समुच्चये सति सर्वेषामुपलक्षणम् । तन्मन्त्रव्याख्यानेन दर्शयति—याज्यामभिदधदेवं ह्यग्नेरग्नीदध्येषणं करोति । सन्मानपूर्वको नियोगोऽध्येषणम् । तदेवं क्रियते आयाहीति। छन्दसि 'व्यवहिताश्च' इति व्यवहितस्याऽऽटः प्रयोग एभिरिति । उपरि वक्ष्यमाणत्रयस्त्रिंशता देवैः सहैकरथारूढोऽश्वविभवाद्वा नानारथारूढः । ततश्चार्वागागत्य तांश्च पत्नीवतस्त्रिंशतं देवान् , अनुष्वधं—स्वधां—अन्नं सोमाख्यमनु, आवह । ततश्च मादय—संतर्पयेत्यर्थः । तेन स्फुटमेषां भोक्तृत्वमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । त्रयस्त्रिंशतो नोपलक्षणीया इति । कुतः ।

चोदितार्थानुरोधेन मन्त्रः सर्वः प्रवर्तते ।
तेन त्वष्टृवदेवात्र त्रिंशताऽग्नेरभिष्टुतिः ॥

पात्नीवतचोदनार्थस्मरणहेतुना मन्त्रेण न शक्यमचोदितमग्नेः परिवेष्टृत्वमितरेषां च भोक्तृत्वं प्रकाशयितुम् । अतो मन्त्रस्य परार्थत्वान्न चोदनामतिक्रम्य स्वातन्त्र्येण त्रयस्त्रिंशत्प्रकाशनसामर्थ्यमवकल्पते । विधानसामर्थ्यं तु दूरभ्रष्टमेव । न च त्रिंशतो देवता-

---

१ (पा० सू० १-४-८२)। २ अनु—उपलक्षणीकृत्य ।

ग्नेस्तद्भवति । न च परकीयस्य दानमवकल्पते । तस्मात्, त्वममूभ्यस्त्र-यस्त्रिंशद्देवताभ्यो देहीत्यसमञ्जसं वचनम् । अग्नये त्वनेन दानमुक्तं भवति । कथम् । ईशानो हि विलम्भयाति द्रव्यम् । तादिह विलम्भनं संकीर्तयन् त्वमस्य ईशान इति प्रत्याययति ।

ननु मादयस्वेत्युच्यते न विलम्भयेति । उच्यते । न हि माद्यन्ति देवताः । तस्मान्मदकरणसंकीर्तनमदृष्टाय स्यात् । दृष्टाय तु त्यागसंकीर्तनं लक्षणया । लक्षणा ह्यदृष्टकल्पनाया ज्यायसी । प्रमाणाद्धि सा भवति । ननु त्यागेऽपि लक्ष्यमाणेऽग्निः कर्ताऽधीष्यते । तदुच्यते । अग्नेरप्यध्येषणाऽदृष्टायैव । तस्मादग्नेरैश्वर्यकरणमेतद्वाक्यं लक्षयतीति न्याय्यम् । अपि च पात्नीवते सोमश्चोद्यते, पात्नीवतं गृह्णाति, इति ।

ननूक्तं मान्त्रवर्णिकं न प्रतिषेधति चोदनेति । उच्यते । तदपि मान्त्रवर्णिकं नास्तीत्युक्तम् । अपि च । सामर्थ्यात्प्रतिषेधतीति गम्यते । न हि सापेक्षः पत्नीवच्छब्दस्तद्धितार्थेन संलक्ष्यते । तस्मात्केवलः पत्नीवान्देवतेति । एतच्चोदनावशेन मन्त्रो वर्णनीयः । तस्माद्यथैवास्माभिर्वर्णितो मन्त्रस्तथैव भवितुमर्हतीति । पत्नीवांश्चाग्निः । अग्ने पत्नीवन्निति

त्वमेव स्मारयति चोदिताग्न्यैश्वर्यप्रकाशनपरत्वेन त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तनात् । कथम् ।

[1]अप्रसिद्धेश्वरत्वस्य दातृत्वं यस्य कीर्त्यते ।
तदसंभाव्य मुख्यार्थं ऐश्वर्यार्थं प्रतीयते ॥

यदि ह्यप्रस्तावस्थमेव द्रव्यं त्वं देहीति मुख्यमेवोच्यते, ततः प्रतारणमेव स्यात् । अथ तु त्वमेवात्र दाता स्वामी न वयं स्वामिन इत्येतत्परं भवति । यथा लोके कश्चिदुच्यते किं त्वयि भवति निमन्त्रिते त्वयैवान्ये निमन्त्रणीया इति । ततो वाक्यं संबद्धं भवति । चोदितकरणाच्च दृष्टार्थं भवति । मादयस्वेत्यापि मुख्यस्य [2]मदस्यासंभवादेतेभ्य इत्येतल्लक्षयति । दातृत्वमप्येग्नेर्दृष्टार्थमेवाति संप्रदानलक्षणार्थं विज्ञायते । विस्पष्टं च तद्धितेन यदन्यनिरपेक्षमवगतं तन्मन्त्रानुरोधेन बाधितं न स्यात् । कथं पुनः पात्नीवतमिति चोदितेऽग्निर्देवताऽवगम्यते न पुनस्त्रयस्त्रिंशद्देवता स्यात् । अत आह—पत्नीवांश्चा-

---

१ अप्रसिद्धेतिकारिकाया अयमर्थः— यस्यान्यतोऽप्रसिद्धेश्वरत्वस्याग्नेर्दातृत्वं कीर्त्यते तस्यैश्वर्यार्थं तद्दातृत्वं कीर्तितं प्रतीयते । न हि तस्य दातृत्वकीर्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपोऽर्थः संभावनार्हं इति नवर्णमध्याहृत्य ज्ञेयः । २ मदस्यासंभवादिति—शब्दरूपत्वाद्देवताया विग्रहादिपञ्चकाभावादिति शेषः ।

सामानाधिकरण्येन निर्दिश्यते। तस्मादग्निरुपलक्षयितव्यो न त्रयस्त्रिंशद्देवता इति ॥ ३७ ॥

[१६] वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३८ ॥ सि०

अस्त्यनुवषट्कारदेवता। सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति, इति। तत्र संदेहः। किमनुवषट्कारदेवतोपलक्षयितव्या न वेति। किं प्राप्तम्। उपलक्षयितव्येति। न तत्र पारार्थ्यं किंचित्पूर्ववदुपलक्ष्यते। तस्मादुपलक्षयितव्येति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अनुवषट्कारदेवता नोपलक्षयितव्या। कर्तृवत्। यथा कर्ता नोपलक्ष्यते होतृपीतस्याध्वर्युपीतस्येति। एवमेवानुवषट्कारदेवताऽपि। न हि सा प्रकृतावुपलक्षिता। यच्च नाम प्रकृतौ कृतं तदिह करणीयम्। तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ॥ ३८ ॥

ग्निरिह गृह्यते, न त्रयस्त्रिंशत्, अग्ने पत्नीवन्निति सामानाधिकरण्यदर्शनात्। ननु त्रिंशताऽपि सह सामानाधिकरण्यमस्ति 'पत्नीवतस्त्रिंशतम्', इति। सत्यमस्ति। तथाऽप्यत्राग्निः पत्नीवानूगृह्यते। तद्धितनिर्देशेन हि प्रातिपदिकार्थस्य संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति। तत्र प्रातिपदिकार्थानन्यथासंभवादेकवचनान्तेन विग्रहो भवति। पत्नीवान्देवताऽस्येति। त्रिंशच्च नित्यं बहुवचनान्तः। तस्माच्च तेभ्यस्तद्धित इति देवतात्वाभाव इति ॥ ३७ ॥

(इति–पात्नीवतभक्षणे त्रयस्त्रिंशतोऽनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

अनुवषट्कारदेवतायाश्चोदनया मन्त्रवर्णेन च देवतात्वमैकान्तिकम्। तस्मादुपलक्षणीया इति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते।

यथा पश्चात्तनः पाता पूर्वपानुपलक्षणम्।
अप्राकृतं न कुर्वीत तथैनामपि देवताम् ॥

न ह्येषा प्रकृतावुपलक्षिता। न चेह प्राकृतकार्यापत्ता। तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ॥ ३८ ॥

(इति–अनुवषट्कारदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

---

१ प्रातिपदिकार्थानन्यथेति। अयमाशयः– निःसंख्यप्रतिपदिकार्थायोगात्संख्यायां कल्प्यमानायां नियतक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ परिहृतायां द्वित्वादिकल्पने प्रमाणाभाव इति।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३९ ॥

स्थिताद्धुत्तरमुच्यते । नैतदस्ति । यदुक्तमूहेन मन्त्रवद्भक्षणं कर्तव्यमिति । अमन्त्रकं भक्षणं कर्तव्यम् । कस्मात् । उच्यते । समानविधानत्वात् । नास्त्यत्र प्रकृतिविकृतिभावः । कथम् । प्रकरणस्य तुल्यत्वात् । यल्लिङ्गमुक्तं, छन्दःप्रतिषेधः स इत्युच्यते । तृतीयसवनत्वाज्जगतीछन्दस इति प्राप्ते, अनुष्टुप्छन्दस इति षोडशिनि भक्षमन्त्रं नमतीति समानविधानेऽप्यवकल्पते । यत्तूक्तम् । ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते चेति । नैत ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च भिन्ना यागाः । एकस्यैवैतेऽभ्यासविशेषाः । न चाभ्यासविशेषाणां धर्माः । गुणत्वात् । सर्वे एते यागधर्माः । तेन कृत्स्ना यागस्य चोद्यन्ते सोमधर्माः सोम-

---

स्थिताद्धुत्तरम् । न यथादेवतमूहः । किं तर्हि । अनैन्द्राणाममन्त्रकमेवेति । कुतः ।

तुल्यप्रकरणा ह्येषा ज्योतिष्टोमक्रियेष्यते ।
प्रकृतिर्विकृतिश्चेष्टा न चाऽऽत्मैवाऽऽत्मनः क्वचित् ॥

यदि ह्यभ्यासाः पृथक्कर्माणि भवेयुस्ततः प्रकृतिविकारभावः स्यात् । न त्वेवमस्ति । न चैषां सोमो धर्मा वा केनचिद्विहिताः । येन तु प्रकारेणैको गृह्णाति तेन सर्वे । यथा वक्ष्यति 'तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम्' इति । न च मन्त्रवशेनैन्द्रविषयता सोमस्य । प्रत्यक्षया श्रुत्या सर्वविषयत्वबोधात् । न च यथाऽनारभ्यवादेनाऽऽहवनीयः सर्वहोमार्थ इति तद्रहितकर्मान्तराभावादाहिताग्नेराधिकारः, एवमिह मन्त्रः सर्वसोमार्थः । प्रकरणपठितः सामर्थ्यादिन्द्रार्थं प्रकाशयिष्यति । अन्यस्तु तेनाप्रकाशित एव ग्रहीष्यते मास्यते वा । अथवा विवेकाभावात्सर्वस्मिन्नेव गृह्यमाणे संकल्पमात्रेण व्यवस्थास्यते । अथवा सुब्रह्मण्यावन्मुख्यतयेन्द्रप्रकाशनार्थो भवति । तत्प्रभृतये देवतासमुदायायेत्यर्थः । अथवा विधिशब्दे वसुमत्त्वस्याभावात्तद्गुणप्रकाशनं न्यर्थमिति वसुमत्त्वेनेतरदेवतासहितायेत्येतदभिधीयते । तस्मात्सर्वत्र समानविधानः सोमः । ततश्च विकारत्वाभावः । यत्त्वनुष्टुप्छन्दसो विनाम–विधानाद्विकृतित्वमिति

---

१ इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणानाममन्त्रकत्वस्य 'यथादेवतं च' इति सूत्रेण कृतमाक्षेपमपेक्ष्येत्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ६ अ० ९ सू० ३०) । ३ 'यल्लिङ्गमुक्तम्, इति भाष्यमसंबन्धिपदव्यवायात्तत उत्कृष्याधुना व्याकरोति–यत्त्वित्यादिना । जगतीछन्दस इति पदस्थानेऽनुष्टुप्छन्दस इति पदप्रक्षेपः कार्य इत्यर्थः ।

श्चेति । यश्चेन्द्रो गृह्यते पीयते चेति । इन्द्रस्य मन्त्राम्नानान्मन्त्रेण ग्रहणं प्रकाशयितव्यम् । इतरासां देवतानां ध्यानादिनेति । तस्मादनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति ॥ ३९ ॥

[१७] ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ ४० ॥ पू०

एवं स्थिते चिन्त्यते । अस्ति तत्रैन्द्राग्नः सोमः । ऐन्द्राग्नं गृह्णाति, इति । तत्र संदेहः । किं मन्त्रवद्भक्षणममन्त्रकं वेति । किं प्राप्तम् । ऐन्द्राग्ने तु मन्त्रः स्यात् । यस्य हीन्द्राग्नी देवता तस्य नेन्द्रः । शक्यते हि स इन्द्रपीत इति व्यपदेष्टुम् । यस्य ह्यवयवान्तरमिन्द्रेण पीतं, स इन्द्रपीतः । तस्येद्राग्निभ्यां पिबद्भ्यां पीतमवयवान्तरमिन्द्रेण । तस्मान्मन्त्रवद्भक्षणमिति ॥ ४० ॥

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४१ ॥ सि०

तत्समानविधानत्वेऽपि तृतीयसवनत्वाज्जगच्छन्दस्त्वे प्राप्ते विशिष्टविधानत्वेनोपपत्स्यते । अथवा संस्थानां विकारत्वादुपपन्न एवात्रोह इत्यदर्शनमेव । तस्मादैन्द्रेष्वेव भक्षणमन्त्रो मानग्रहणवच्च न तद्वशेन भक्षनियम इत्यन्येषाममन्त्रकं भक्षणम् ॥ ३९ ॥

(इति–इन्द्रपीताधिकरणोक्तद्वितीयोहपूर्वपक्षनिराकरणम् ॥)

अथ यत्रान्यसहित इन्द्रो देवता तत्र किमिन्द्रपीतव्यपदेशोऽस्ति नेति संदेहेऽस्तीति ब्रूमः । कुतः ।

न देवतात्वमिन्द्रस्य तत्पीतत्वेन कथ्यते ।
तेन नाऽऽग्नेयतुल्यत्वमसामर्थ्यादिहेष्यते ॥

आग्नेये हि यजमानसंकल्पो विशेषणत्वेन संकीर्त्यते । स च तद्धितेनान्यनिरपेक्षाग्निविषय उपात्त इति सापेक्षं न प्रतिपादयति । अत्र पुनरिन्द्रपीत इति संप्रदानव्यापारो विशेषणम् । स चोभयोरपि संकल्प्यमानयोः प्रत्येकं केनचिदंशेन विद्यते । यस्य च यावान्व्यापारः स तेन पातेत्युपलक्ष्यते । तेनैन्द्राग्नस्येन्द्राग्निभ्यां पिबद्भ्यामर्धमिन्द्रपीतमर्द्धमग्निपीतमिति शक्यं वदितुम् । न च[2] वर्तमानस्य साक्षादिन्द्रपीतत्वमिति हुतावयवद्वारेण व्यपदेशः । न च तस्येयत्तानियमोऽस्ति, एतावता पीतेन व्यपदेष्टव्य इति । तस्माद्विशेषणोपपत्तेर्मन्त्रवद्भक्षणमिति ॥ ४० ॥

---

१ 'यस्य ह्यवयवान्तरम्' इति भाष्यं पूर्वभाष्येणासंबद्धत्वादुत्कृष्य व्याख्येयतां मत्वा कथमुभाभ्यां पेये, एकस्य पातृतेतिशङ्कानिरासार्थतया 'तस्येन्द्राग्निभ्याम्' इति भाष्यं तावदादौ व्याचष्टे—तेनैद्राग्नस्येत्यादिना । २ हुतविषयत्वात्पीतत्वव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवत्येऽपि हुतशेषस्य नेन्द्रपीतत्वमिति शङ्कानिरासार्थं 'यस्य हीति' पूर्वमुपेक्षितं भाष्यमधुना व्याचष्टे—न च वर्तमानस्येत्यादिना ।

नास्यावयवान्तरमिन्द्रेण पीयते । न चावयवान्तरेणेन्द्रपीतेन तत्पीतं भवति । तेन पीत इति लक्षणाशब्दोऽयम् । इन्द्रमुद्दिश्य यः संकल्पितः, इन्द्रो यस्य देवतेति । यथैव च साकाङ्क्षस्य तद्धितार्थेनासंबन्ध एवं समासोऽपीन्द्रपीतस्येति साकाङ्क्षस्य नावकल्पते । तदुक्तं, व्यवस्था वाऽर्थसंयोगादिति । आह । ननु तेनैवाधिकरणेनैतदुक्तं किमर्थं पुनश्चिन्त्यत इति । उच्यते । यत्तत्र विचारितं सिद्धमेव तत्कथं पुनर्विचार्यते । नैव साकाङ्क्षस्य देवतासंबन्ध इति । नैवेह देवतासंबन्ध इति पूर्वः पक्षः । पानमात्रसंबन्धोऽत्रेति । पानमात्रसंबन्धेन यत्र द्वाभ्यां पीयते तत्रैकेन । देवतासंबन्ध इत्युत्तरः पक्षः । तस्मान्न पुनरुक्तमिति ॥ ४१ ॥

सत्यं यदि देवताव्यापारः पातृत्वमिह विशेषणं स्यात्तत ऐन्द्राग्नोऽपि गृह्येत । न त्वस्माकं देवता पिबति । किं तर्हि । संकल्पविषयत्वेनैवोपयुज्यते । न च मिश्रसंकल्पेऽन्यतरव्यपदेशः संभवति । तद्धितवत्समासस्य सापेक्षेष्वप्रवृत्तेः । तस्मादाग्नेयचतुर्धाकरणवदेव केवलेन्द्रदेवत्यविषयत्वान्नैव व्यपदेश उभयदेवत्यः संभवतीति मन्त्रनिवृत्तिः । अनेनैव च विशेषेणास्यापुनरुक्तत्वम् । यत्पूर्वपक्षवादी न देवतात्वमिह विशेषणं, किं तर्हि, संप्रदानगतं पातृत्वं, तच्च प्रत्येकमप्यस्तीति मन्यते । सिद्धान्तवादी तु मुख्यपातृत्वासंभवाद्देवतात्वमेवानेन लक्ष्यत इत्यापादयति । यद्यपि च मुख्यं पातृत्वं देवतायां भवेत्तथाऽपि द्रव्यस्य तत्पीतत्वमशक्यं वक्तुम् । कथम् ।

यो हि तावद्धुतः सोमः स नैवमभिधीयते ।
न च तस्यैन्द्रपीतत्वादहुतस्यैन्द्रपीतता ॥

चमसस्थो हीन्द्रपीतत्वेन व्यपदिश्यते । न चासाविन्द्रपीतः, हुतविषयत्वादिन्द्रपीतव्यपदेशस्य । तस्मादवश्याविद्यमानधर्माभिधानादिन्द्राय संकल्पित इन्द्रपीतः प्रत्येतव्यः । ततश्चाऽऽपन्नं देवतात्वमेवोपलक्षणमिति । न च हुतसोमगतं पीतत्वं तत्रोपचरितुं शक्यम् । आत्मधर्मेणैव संकल्पेनाभिधानोपपत्तेः । एकदेशेऽपि हि हूयमाने सर्वमिदं द्रव्यं देवतोद्देशेन त्यज्यमानं यागं साधयति । अतोऽसौ निर्वपतेरिव यजेरेवात्र पिबतेरर्थः । तेनैन्द्रयागसाधनादिन्द्रपीतप्रत्ययसामर्थ्यान्मन्त्रनिवृत्तिः ॥ ४१ ॥

(इति–ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

---

१ अस्यावयवान्तरम्—सोमस्याहुतमवयवान्तरम् । २ अवयवान्तरेणेन्द्रपीतेन तत्पीतमिति—हुतेनावयवान्तरेण देवतया पीतेनाहुतमवयवान्तरं देवतापीतं भवतीति पदशोऽर्थः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १५ सू० २५) ।

[१८] छन्दश्च देवतावत् ॥ ४२ ॥ पू०

अस्मिन्मन्त्रे गायत्रच्छन्दस इत्युच्यते । तत्र संदेहः । किमेकच्छन्दसि सोमे मन्त्र उत नानाछन्दस्यपीति । उच्यते । छन्दश्च देवतावत् । यथाऽन्यसहितेन्द्रे न मन्त्र एवमनेकच्छन्दस्के सोमे न स्यान्मन्त्र इति । अत्रापि हि गायत्रच्छन्दस इति सविशेषणस्य समासो नावकल्पते ॥ ४२ ॥

सर्वेषु वाऽभावादेकच्छन्दसः ॥ ४३ ॥ सि०

सर्वेषु वा मन्त्रः स्यात् । कुतः । अभावादेकच्छन्दसः । नैव कश्चिदेकच्छन्दाः सोमोऽस्ति । तेन यथाभूतोऽयं तथाभूतस्य च्छन्दो विशेषणम् । तस्मादनेकच्छन्दस्के सोमे मन्त्रः स्यादिति ॥ ४३ ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात् सवनाधिकारो हि ॥ ४४ ॥ अ० ११–सि०

यदुक्तमनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति । तन्न । सर्वेषां समन्त्रकं भक्ष-

---

इदमपवादाधिकरणम् । तत्र पूर्ववदेव तावत्सापेक्षगायत्रच्छन्दःसाधनके समासाभावाद्गायत्रच्छन्दस्त्वानुपपत्तेर्यत्र केवला गायत्र्युपयुक्ता स एव मन्त्रेणाभिधातव्यो नान्य इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ४३ ॥

यत्र नामोपपद्येत निरपेक्षं विशेषणम् ।
सापेक्षस्याग्रहस्तत्र न तु यत्रापि नास्ति तत् ॥

उक्तं ह्येतच्चतुर्धाकरणेऽपि । यदि केवलाग्निदेवत्यः प्रकरणे न स्यात्ततः सापेक्षदेवत्योऽपि गृह्येतेति । तदिह केवलेन्द्रदेवत्यसद्भावादिन्द्रपीतत्वं सापेक्षेन्द्रदेवत्याद्व्यावृत्तं न तु केवलगायत्रच्छन्दस्त्वं कस्यचिदस्ति । त्रयाणामपि वेदानां क्वचित्साधनांशे छन्दोन्तराणामवश्यंभावित्वात् । अतो रथंतरसामत्वमिव नानाछन्दस्कास्वेव गायत्रच्छन्दस्त्वम् । अत एव नित्यसापेक्षेषु नैतद्भविष्यति सापेक्षमसमर्थमिति । तस्मान्नानाछन्दस्केऽपि मन्त्र इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

(इति–गायत्रच्छन्दस इत्यादेर्नानाछन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

स्थितादुत्तरम् । अमिन्द्रपीतेष्वप्यविकृत एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यो नामन्त्रकं भक्षणम् । कुतः ।

---

१ (अ० ३ पा० १ अ० १५) इत्येतदिति शेषः ।

णामिति। यथासमाम्नातश्च मन्त्रः स्यात्। न, इन्द्रपीत इति सोम उच्यते। किं तर्हि। सवनम्। प्रातःसवनशब्देन सामानाधिकरण्यात्। ननु सोमेऽपि षष्ठी। सत्यमस्ति षष्ठी, न तु तेन सामानाधिकरण्यम्। नासाविन्द्रेण सोमः पीतः, नापीन्द्राय दत्तः। अन्य एव पीतो दत्तो वा स गत एव। न चातीतः समुदायो व्यपदिश्यते। प्रत्यक्षवचनो ह्ययं शब्दः। सवने तु न दोषः। इन्द्रपीतं भवति सवनम्। यत्रेन्द्रेण पीतम्। तस्मादनैन्द्रोऽपीन्द्रपीतसवनेऽन्तर्भवतीति शक्यते मन्त्रेण वदितुम्। शक्यते चेत्समानविधाने कथमिव मन्त्रो न भविष्यति। भक्त्या ह्यपीतः पीत इत्युच्यते। एवमेव ऐतिशायन आचार्यो मन्यते स्म। अस्माकमप्येतदेव मतम्। आचार्यग्रहणं तस्मादागतमिति तस्य संकीर्त्यर्थम्॥ ४४॥

इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

इन्द्रेण यस्मिन्सवने पीतः सोमो निरूप्यते।
तस्य योऽन्योऽपि संबन्धी स एवं व्यपदिश्यते॥

नैवमभिसंबन्धः, इन्द्रपीतस्य सोमस्येति। किं तर्हि। इन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य यः संबन्धीति। न च प्रातःसवनशब्दः सोमसमानाधिकरणः, क्रतुभागवचनत्वात्। तद्गतसोमवाचित्वे च प्रातःसवनीयस्येति प्रसङ्गात्। अतः सवनस्येन्द्रपीतस्येति च समानाधिकरणे सोमसंबन्धव्यतिरेकजनिते षष्ठ्यौ। सोमस्येति तु व्यधिकरणा सोमविषयाऽवयवव्यतिरेकनिमित्ता षष्ठी। तेन पदान्तरसामर्थ्यात्संयोगप्रकरणाविशेषाच्च प्रयोक्तव्य एव एष मन्त्रः। कस्मादेवं गृह्यत इति चेत्। सोमे भाक्तत्वप्रसङ्गात्। पूर्वसंकल्पितो हि समुदाय इन्द्रपीतो मुख्यस्तस्य चायमवयव उपचारादेवमभिधीयते। न चैतद्युक्तम्। तस्मात्सर्वसोमानामिन्द्रपीतसवनसंबन्धित्वान्मन्त्रवल्लक्षणमिति सिद्धमिति॥ ४४॥

(इति—इन्द्रपीताधिकरणम्॥ ११॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

---

१ गृह्यत इति—इन्द्रपीतशब्दः सवनपरतयेति शेषः। २ सोम इति—इन्द्रपीतशब्देनाभिधीयमान इत्यर्थः। अनेन च 'भक्त्या ह्यपीतः' इति भाष्यं व्याख्यातं वेदितव्यम्।

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

[१] श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उच्चैर्ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा, इति । तत्र संदेहः । किमृगादिजातिमधिकृत्यैते शब्दाः प्रवृत्ता उत वेदमधिकृत्येति । किं तावत्प्राप्तम् । जाताधिकारः स्यात् । कुतः । श्रुतेः । एषां शब्दानां श्रवणादेव जातिं प्रतिपद्यामहे । तेनोपांशुत्वं जात्याऽधिकृतया संबध्यते । वेदानामधिकारकः शब्दो नास्तीति ।

एवं लिङ्गविनियोगमुपवर्ण्य संप्रति वाक्यविनियोगः प्रस्तूयते । तत्रोदाहरणम् । 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादि वाक्यम् । 'यद्यदि ऋक्त उरबणं क्रियते गार्हपत्यं परेत्य भूः स्वाहेति जुहुयात्' 'यदि यजुष्टो यदि सामतः' इत्यादि च । तत्र किमृग्यजुःसामशब्दैरुच्चैस्त्वोपांशुत्वधर्मविधौ महाव्याहृत्यग्नित्रयसंबद्धहोमविधौ च पूर्वोत्तरपदसंबन्धानिरपेक्षाभिधानश्रुतिवशेन 'तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' इत्येवंलक्षणानामृगादिजातानां ग्रहणमुत समस्तमन्त्रब्राह्मणात्मकानां वेदानामिति । कुतः संशयः । एकवाक्योपक्रमोपसंहारश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेः । उपक्रमे हि वेदाः श्रूयन्ते । उपसंहारे तु ऋगादिजातानि । तत्र यदि वोपक्रमस्थवेदपदमवयवभूतजातलक्षणार्थम् । अथवोपसंहारस्थमृगादिजातं सब्राह्मणकसमुदायलक्षणार्थमिति समञ्जसासमञ्जसयोः संदेहः । स च 'अक्ताः शर्कराः' इतिवदाक्षेपपरिहाराभ्यां समर्थनीयः । एवं तर्हि तेनैव[२] गतत्वान्नैतदारब्धव्यम् । नायमुपालम्भः । संदिग्धेषु हि वाक्यशेषस्य तत्र प्रामाण्यमुक्तम् । इह पुनर्विध्युद्देशवर्तिनामृगादिशब्दानां निःसंदिग्धमन्त्रभेदजातवचनत्वादसंदिग्ध एव विध्युद्देशः । तेन व्यवधारणकल्पनयाऽन्यतरपक्षावधारणं कार्यमित्यारभ्यते । किं प्राप्तम् । तदीयपूर्वपक्षन्यायेनैव विध्युद्देशश्रुतिबलीयस्त्वाज्जाताधिकार इति । किं च ।

> यथा च द्रव्यसामान्यं क्रिया वा न विरुध्यते ।
> विशेषैर्वाक्यशेषस्थैर्नैवं वेदैर्ऋगादयः ॥

न कथंचिदृगादिशब्देन ब्राह्मणं वक्तुं शक्यम् । शक्नोति तु वेदशब्द एकदेशेऽपि वर्तितुं, समुदायशब्दानामेकदेशेष्वप्युपलब्धेः, यथा ग्राम आयात इति । तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जते वेदमधीमहे वेदो वर्तत इति । न च ब्राह्मणमधीयानास्तथा

---

१ पूर्वोत्तरपदेति—उपक्रमोपसंहारस्थपदेत्यर्थः । २ (अ० २ पा० १ अ १० सू० ३५) ।
३ तेनैवेति—अक्ताधिकरणेनैवेत्यर्थः ।

अपि च, ऋग्वेदव्यतिक्रान्तानामृचां यजुर्वेद उच्चैः प्रयोगो भविष्यति। इतरथा तस्या एव ऋच उभौ धर्मौ वैकल्पिकौ स्यातास्। तत्र पक्षे बाधः स्यात्। प्रकरणं चैवमनुगृहीतं भवति। इतरथा वेदसं-

---

वदन्ति। किं च।

जातस्य हि व्यवस्थानाच्छक्यं धर्मावधारणम्।
संकीर्णत्वात्तु वेदानां भवेत्तद्धर्मसंकरः॥

ऋचो हि ता एव काश्चित्त्रिष्वपि वेदेषु पठ्यन्ते। तथा यजूंषि। तत्र यदि वेदत्वं धर्मसंबन्धहेतुस्ततस्तादृशेषु न ज्ञायते को धर्मः क्रियतामित्यन्याय्यो वा विकल्प आश्रीयते। वेदान्तरव्यपदेशस्य तुल्यबलत्वात्। जातिपक्षे तु नैष दोषः। न ह्येकस्मिन्वर्णसमूहे जातिद्वयं समवेतम्। ज्योतिष्टोमप्रकरणं चैवमनुग्रहीष्यते। अन्यथा वेदस्य समस्तेष्टिपश्वेकाहाहीनसत्रविषयत्वाद्यावद्वेदानुसारी धर्मः प्रकरणमुल्लङ्घ्य सार्वत्रिकः स्यात्। ननु जाताविकारेऽपि वेदवज्जातस्य प्रकरणान्तरेष्वपि भावात्तुल्यमेतत्। अथ प्रकृतजात्यतिक्रमकारणाभावादिह व्यवस्था, सा वेदपक्षेऽप्यविशिष्टा। यावान्प्रकरणे वेद इत्यवधारणात्। नैतत्तुल्यम्। कुतः।

प्रतिसंघातवर्तित्वाज्जातं प्रकरणेऽस्ति नः।
वेदो महासमूहत्वात्प्रकृतौ न समाप्यते॥
सर्वर्गादिसमूहेषु जातं व्यासङ्गि चेद्भवेत्।
प्रकृतौ न समाप्येत ततस्तदपि वेदवत्॥
मन्त्रब्राह्मणतर्काणां समूहे काठकादिके।
वेदत्वं वर्तते नित्यमनेकक्रतुगामिति॥
समूहास्त्वेकवाक्यानां ये पादपदपर्वणाम्।
ऋग्यजुःसामजातानि प्रत्येकं तेषु सन्ति नः।
यथा वनादिसंघाताः प्राक्सामान्यसमन्विताः।

---

१ अपि चेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे–किं चेत्यादिना। २ मन्त्रब्राह्मणेत्यादिश्लोकद्वयस्यायमर्थः—'विधिर्विधेयं तर्कश्च वेदः' इति कातीयानां विधिशब्दोक्तस्य ब्राह्मणस्य विधेयशब्दोक्तानां मन्त्राणां तर्कपदोक्तस्य 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे काठकाद्याख्ये क्रतुविषये वेदत्वं व्यासज्य वर्तते। पादसमूहे एकवाक्यभूतमृग्जातं, पदसमूहे यजुर्जातमवच्छेदरूपभक्त्यवयवात्मकपर्वसमूहे सामजातं च पर्यप्य वर्तत इति।

योगे सर्वस्मिन्नपि क्रतावुपांशुत्वं स्यात् । तस्माज्जाताधिकारा एते शब्दा इति ॥ १ ॥

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥ सि०

वेदं वाऽधिकृत्येदमुच्यते । कुतः । प्रायदर्शनात् । किमिदं प्रायदर्शनादिति । वेदप्राये वाक्ये वेदोपक्रमे निगद्यमाना इमे शब्दाः

तथर्गादिसमूहानां सामान्यं जातमुच्यते ॥
जातिरेव तु यज्जातं भाष्यकारेण वर्णितम् ।
व्याख्यातृभिश्च तन्नैवमृगादौ जात्यसंभवात् ॥
द्विवर्णे[1] च पदे जातिर्गोशब्दत्वं न कल्पितम् ।
वाक्यत्ववत्कथं नु स्युर्ऋग्यजुःसामजातयः ॥

यथैव हि वाक्यत्वं नाम जातिर्भिन्नस्थानकरणप्रपन्नाभिव्यञ्जकक्रमवद्वर्णात्मकपदसमूहेऽन्त्यवर्णे वा विलक्षणावयवपदार्थसंबन्धप्रत्ययाकाङ्क्षाव्यवधानाद्भ्रमणत्वादिन्यायेन कल्पयितुं तद्भूताधिकरणे नाध्यवसितम् । तथैवर्क्त्वयजुष्ट्वसामत्वानि क्रमवद्वर्णस्वराश्रयाणि न शक्यानि कल्पयितुम् ।

किं त्वेकार्थसमूहस्थमृग्यजुःसामसंज्ञितम् ।
जातं समूहसामान्यं न जातिर्नाम काचन ॥
यौगिकानां यथा जातेरन्यत्सामान्यमिष्यते ।
तथा समूहसामान्यं जातं जातिविलक्षणम् ॥

लोकेऽपि चैषैव जातिजातशब्दार्थप्रसिद्धिरित्येवमेव व्याख्येयम् ॥ १ ॥

किमिदं प्रायदर्शनादिति—नेदमन्यैः प्रायदर्शनैस्तुल्यमिति पश्यन्पृच्छति । 'प्रायवचनाच्च[2]' इत्यत्र हि प्रधानप्राये यत्रान्यानि प्रधानानि तत्र वचनादित्युक्तम् । तथा 'विशये[3] प्रायदर्शनात्' इति संस्कारप्राये यत्रान्ये संस्कारा गोदोहनादयस्तत्रास्य दर्शनमिति । न त्विह यत्रान्ये वेदास्तत्रैषामृगादीनां दर्शनमित्यपि शक्यं वक्तुम् । न ह्येतद्व्यतिरिक्ता वेदाः सन्ति, येषां मध्यपाते संकीर्त्येरन् । अतो नेह प्रायदर्शनमस्तीति । तत्रोत्तरमाह—**वेदप्राये वेदोपक्रमे**—वेदबुद्धिजनितसंस्कारव्याप्ते

---

१ विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥ अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् । इत्यादिना श्लोकवार्तिकोक्तगोशब्दत्वन्यायं प्रकृतेऽतिदिशति–द्विवर्णे चेत्यादिना । २ (अ०१ पा०१ अ० ७) इत्यत्रेति शेषः । ३ (अ० २पा० २ अ० ४ सू० १२) । ४ (अ० २ पा० ३ अ० ६ सू० १६) ।

श्रूयन्ते । प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । स तपोऽतप्यत । तस्मात्तप-स्तेपानात्त्रयो देवा असृज्यन्त । अग्निर्वायुरादित्यः । ते तपोऽत-प्यन्त । तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्य-जुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्येवमुपक्रम्य निगमन इदं श्रूयते—उच्चै-र्ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा, इति । एतस्मात्कारणा-देभिः प्रकृतैरुपांश्वादि कर्तव्यं, न जात्या ऋगादिभिरित्युच्यते । कुत एतदवगम्यते । वाक्योपसंहारे श्रुतत्वात् । यस्मादित एते वेदा जाता-

---

मनसि, इमे शब्दाः श्रूयन्ते । तद्दर्शयति—प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । यत्तु[1] विध्युद्देशबलीयस्त्वादर्थवादपदस्थो वेदशब्दोऽवयवविषयो भविष्यतीति । तत्र ब्रूमः ।

विध्यर्थवादसंबद्धमन्यदेव बलाबलम् ।
मुख्यपश्चात्तनत्वेन ज्ञानानामन्यदेव तत् ॥

ये हि विध्युद्देशात्परस्तादर्थवादाः श्रूयन्ते तेषामस्ति दौर्बल्यम् । ये पुरस्ताच्छ्रूयन्ते ते मुख्यत्वाद्बलीयांसो भवन्ति। सर्वस्यैव हि शब्दस्य स्वार्थातिलङ्घने विरोधः कारणम्। स च प्रतियोगिनि दृष्टे विरोधो विज्ञायते । तदिह यदा 'त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः' इत्यादि श्रूयते न तदा जातवचनानामृगादीनामुच्चारणमस्ति । यद्दर्शनेन वेदशब्दोऽवयवलक्षणार्थो भवेत् । अतस्तेन तावच्छ्रुतिवृत्तैव व्याप्ता बुद्धिः । अथेदानी-मृगादिशब्दाः[2] स्वार्थपराः सन्तो न संबध्यन्त इति बलाल्लक्षणां प्रतिपद्यन्त इति । तेन सत्यपि विध्युद्देशगतत्वे दौर्बल्यं 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्'[3] इत्येवमितरबलीय-स्त्वात् । ननु 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्'[4] इत्यनेनोत्पन्नमप्यर्थवादान्मुख्यवेद-ज्ञानं बाधित्वा विध्युद्देशज्ञानमेव गृह्येत । नैतदेवम् ।

पौर्वापर्यबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयते ।
अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥

ये हि भिन्नवाक्यगताः परस्परनिरपेक्षा विरोधिनोऽर्थाः श्रूयन्ते तेषां पूर्वस्योत्तरानु-पमर्देनैव लब्धात्मकत्वादुत्तरस्य पूर्वोपमर्देन विनाऽऽत्मलाभानुपपत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्व-न्यायो भवति । यत्र त्वेकवाक्यतया परस्परापेक्षाणां श्रवणं न तत्रैतद्भवति । तत्र ह्याकाङ्क्षावशेनैकवाक्यता भवति । पूर्वप्रतीते चोत्तरमात्मानुगुणमाधिकं वाऽऽकाङ्क्षति । अतश्च यदनाधिकमननुगुणं वा तदनपेक्षितत्वान्नैव तस्मिन्वाक्येऽस्ति । न चाविद्यमानेन

---

१ 'कुत एतादिति' भाष्यमवतारयति—यत्त्वित्यादिना । २ ऋगादिशब्दानामिति शेषः । ३ (अ० १२ पा० २ अ० ८ सू० २५)। ४ (अ० ६ पा० ५ अ० १९ सू० ५४)।

स्तस्माद्देतैरुपांश्वादि कर्तव्यमिति । ऋगादिभिरपि वेदवचनैरेवोपसंहारेण भवितव्यम् । इतरथा वाक्यमेव नावकल्पेत । तत्रानर्थका एव भवेयुः । तस्माद्वेदाधिकारा इति ॥ २ ॥

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति। यथा ऋगादयः शब्दाः शक्नुवन्ति वेदमभिवदितुमिति । ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये अह्नः, सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति द्वौ वेदौ संकीर्त्य ऋक्शब्दं च, त्रिषु पादेषु, चतुर्थे पाद उपसंहरति बहुवचनेन, वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति ऋक्शब्दं वेदवचनं दर्शयति । तस्मादपि पश्यामो वेदाधिकारा एते शब्दा इति ॥ ३ ॥

पूर्वबाधः शक्यत इति पूर्वबलीयस्त्वं भवति । तदिह विध्यर्थवादयोः समानविषयत्वाद्यावद्देवार्थवादे वेदाः संकीर्तितास्तावदेव किमप्येषां विधास्यत इत्येतदवधृतम् । ततश्च किमेषां विधेयमित्येतावन्मात्रमपेक्षते । न तु कस्य किं विधास्यत इति । तेनोत्तरस्मादवयवादपेक्षितमात्रं गृह्यते । विधेयं चापेक्षितं न विधिविषय इत्युच्चैस्त्वादिमात्रं संबध्यते न त्वृगादयः । ततश्चाविवक्षितत्वान्नैवैषां विध्युद्देशेऽस्तित्वमिति नार्थवादं बाधन्ते । अर्थवादस्थ एव तु विध्युद्देशविषयत्वेनापि वेदोऽवधार्यते । तस्माद्वेदलक्षणार्थत्वमृगादीनाम् । वेदश्च व्यापकत्वादहेतुलक्षणयुक्तः[1] सन्न शक्नोत्येवावयवं लक्षयितुम् । ऋगादयस्तु नियम्यत्वात्समुदायं लक्षयन्ति । यथा चान्यत्रार्थवादानामनुवादत्वाल्लक्षणावृत्तिरदोषस्तथाऽत्रार्थवादावगतविषये विधावृगादिशब्दानामनुवादकत्वाल्लक्षणायामप्यदोषः । तेनैषा वचनव्यक्तिः, यस्मादेवमेते वेदा जातास्तस्मादेषामुच्चैस्त्वादि कर्तव्यमिति वक्तव्ये तमेवार्थसिद्धमङ्गीकृत्य ऋगादय उच्चार्यन्ते । अन्यथा ह्यसंबद्धमेव स्यात् । विध्यर्थवादयोर्नानाविषयत्वात् । तस्माद्वेदाधिकार इति ॥ २ ॥

लक्षणाऽपि च या दृष्टपूर्वा तस्यामेव शीघ्रतरबुद्धिर्भवति । ऋगादयश्च वेदे दृष्टपूर्वाः । तद्दर्शयति—ऋग्भिः प्रातरिति । त्रिष्वेव तावत्पादेषु वेदशब्दसाहचर्यादृक्शब्दस्य वेदविषयत्वं ज्ञातम् । चतुर्थे तु वेदैरशून्य इत्यवश्यमृक्शब्दः सब्राह्मणके वेदे प्रयुक्त इति गृह्यते । यस्त्वध्येतॄणां वेदशब्दप्रयोगो मन्त्रेषु दृष्ट इति । सत्यमस्ति । अत्रापि लक्षणा तथाऽपि तु 'शाब्दस्था वा तन्निमित्तत्वात्[2]' इतीतरैव ज्यायसी ॥३॥

---

[1] अहेतुलक्षणयुक्तः—व्याप्यस्वरूपहेतुलक्षणशून्य इत्यर्थः । [2] (अ० १ पा० ३ अ० ४ सू० ९) ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण संबन्धः ॥ ४ ॥

धर्मोपदेशश्च भवति साम्नः, उच्चैः साम्ना, इति। स वेदाधिकारपक्षे युज्यते। जाताधिकारे तु ऋच उच्चैस्त्वेन साम्न उच्चैस्त्वं सिद्धम्। नास्य सामद्रव्येण सह संबन्धो वेदितव्यः । तस्मादपि वेदाधिकारा इति ॥ ४ ॥

त्रयीविद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

त्रयी यस्य विद्या स त्रयीविद्यः। यस्त्रीन् वेदानधीते स एवं प्रख्यायते। त्रयीति चैष शब्द ऋक्सामयजुःषु प्रसिद्धः। यदि ऋक्सामयजूंषीति त्रयो वेदा उच्यन्ते, एवं तद्विदि त्रयीविद्याख्या युज्यते, भवति च। तस्माद्वेदाधिकारा एते ॥ ५ ॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तम्, ऋग्वेदमतिक्रान्तानामृचां यजुर्वेदेऽप्युच्चैस्त्वं भविष्यतीति। तत्र मत्पक्षे यथाश्रुतः प्रयोगो भविष्यतीति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यमिति। आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ६ ॥

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

नैष दोषः। सर्वस्मिन्नृग्वेद उच्चैस्त्वं, सर्वस्मिंश्च यजुर्वेद उपांशुत्वम्। तत्र यदि ऋग्वेदव्यतिक्रान्ताया ऋचो यजुर्वेद उपांशुत्वं

यदि[१] च लौकिकेनापि प्रयोगेण कार्यं सोऽप्यस्ति वेद ऋगादीनाम् । कथम् । ऋग्यजुःसामानि तावत्त्रयीत्येव प्रसिद्धानि। ततश्च त्रयी विद्याऽस्येत्येवं त्रयीविद्यशब्दव्युत्पत्तिः। स च वेदत्रयाध्यायिनि प्रयुज्यते न जातत्रयविदि । छन्दोगेषु जातत्रयज्ञेष्वप्यप्रयोगात्। अतस्त्रयीविद्यशब्दे त्रयीशब्दो वेदेषु प्रयुक्त इति तत्समानाधिकरणानामृगादिशब्दानामपि तद्विषयत्वं विज्ञायते। तस्मादपि वेदेषु ऋगादिप्रसिद्धिः ॥५॥

अनुभाषणमेतत् ॥ ६ ॥

न पाठमात्रेण वेदान्तरव्यपदेशो भवति । यद्येन वेदेन विधीयते तत्तेनैव प्रमाणेन क्रियत इत्युच्यते। ततश्च यस्यैव मन्त्रस्य यत्र विधानं स एव तेन व्यपदेश्यते। यदि

---

१ 'धर्मोपदेशाच्च' इति सूत्रमसंबद्धपदव्यवायापत्त्या स्वस्थानादुत्क्रम्य 'त्रयीविद्याख्या च तद्विदि' इति सूत्रं तावदादौ व्याचष्टे—यदि चेत्यादिना।

भवतीति । नैतद्दूष्यति । वेदधर्मः स न ऋग्धर्म इति । वेदस्य च न धर्मद्वयेन संबन्धः ॥ ७ ॥

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

यदुक्तं प्रकरणमेवमनुगृहीतं भवतीति । वेदसंयोगाद्बलवता प्रकरणे बाध्यमाने न दोषो भविष्यति ॥ ८ ॥

[२] गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥९॥ सि०

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तद्याजुर्वैदिकम् । तत्र सामगानमामनन्ति । य एवं विद्वान्वारवन्तीयं गायति, य एवं विद्वान्यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायति, इति । तत्र संदेहः । किमाधाने सामगानमुच्चैरुतोपांशु, इति । उच्चैरिति प्राप्तम् । कुतः । सामवेदेनैतत्क्रियते यद्वारवन्तीयादिभिः । तस्मादुच्चैस्त्वानि

तूभयत्र विधास्यते तत्रोभयत्र 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति' इत्यादि नास्ति तत्रागत्या वि॰कल्पो ग्रहीष्यते ॥ ७ ॥

बाधेतेति वा पाठः ॥ ८ ॥

जातधर्मपक्षे 'ऋच्यध्यूढं साम गायति' इत्यृक्सामयोरवियोगादृग्धर्मेणैव सामधर्मसिद्धेर्वृथा पुनरुपदेशः। न हि कश्चित्सामाधारभूतामृचमुच्चैरुच्चारयन्सामान्यन्यथोच्चारयितुं समर्थः । वेदाधिकारे त्वन्यद्वारेण विधीयते । अन्यच्च सामवेदेनेत्यर्थवदुपदेशद्वयम् । अनूक्प्रजापतिहृदयाद्यर्थमितरत्रापि भविष्यतीति चेत् । न । तस्य ज्योतिष्टोमानङ्गत्वात् । प्रकरणे ह्ययं स्तोत्रसाम्नामुपदेशः । न च तेषामनूकानां प्रयोगः । अल्पविषयत्वाच्च मन्दपरिहृतमेवाऽऽनर्थक्यम् । तस्मादपि वेदाधिकार इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

(इति–वेदोपक्रमाधिकरणम् ॥ १ ॥)

इदानीं यत्र वेदान्तरीयस्य प्रधानस्य वेदान्तरीयमङ्गं भवति तत्राङ्गस्य वेदधर्मः कतमः कर्तव्य इति संदेहे प्राप्त्यात्मकत्वाद्व्यपदेश[3]धर्माणां यस्य यत्र समाम्नानं तदीयो

---

१ सामवेदेनेत्यादिभाष्यस्यायमर्थः—यत्तावद्वेदैर्वारवन्तीयादिवाक्यैर्विधीयते, तत्सामवेदेन साक्षात्क्रियते । यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्येवं तदीयस्वरस्य विलम्बितत्वमिति । २ 'लिङ्गाच्च' इति सूत्रानन्तरं पठितमपि 'धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण संबन्धः' इति सूत्रं पूर्वपक्षोपपादनार्थतया व्याख्यास्यति–जातधर्मपक्ष इत्यादिना । ३ व्यपदेशधर्माणामिति– वेदव्यपदेशनिमित्तकोच्चैस्त्वादिधर्माणां प्रत्यात्मनियतोत्पत्तिविधिविषयत्वादित्यर्थः ।

सामानि गेयानीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। गुणानुरोधेन वा मुख्यं व्यतिक्रमेन्मुख्यानुरोधेन वा गुणमिति, गुणो व्यतिक्रमितव्यो न्याय्यः, मुख्यश्चानुग्रहीतव्य इति। कुतः। मुख्यार्थत्वाद्गुणस्य। गुणस्यानुष्ठानेन मुख्यः स गुणः कथं स्यादिति गुणे प्रवर्तते। गुणप्रवृत्त्या चेन्मुख्यस्य गुणहानिर्भवति, गुणप्रवृत्तौ फलमेव नावाप्तं भवति। अथ प्रधानं सगुणं करिष्यामीति गुणे प्रवर्तमानो गुणस्य गुणं विनिपातयति, नास्य स्वार्थो हीयते। नासौ गुणं सगुणं कर्तुं प्रवर्तते। गुणश्च सामगानं प्रधानमाधानम्।

धर्मः स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते।

गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः।
यत्र स्यात्तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य बाधनम्॥

अवश्यं कर्तव्येऽन्यतरधर्मातिक्रमे गुणधर्मोऽतिक्रमितव्यः। तथा हि—प्रधानमविगुणं कृतं भवति। तच्च गुणस्यापि कार्यम्। सोऽपि हि तदर्थमेव प्रवर्तते। यदि त्वात्मीयधर्मानुरोधेन प्रधानं विगुणं कुर्यात्ततोऽस्य यदर्थैव प्रवृत्तिस्तदेव हीयेत। तत्स्वरूपे सगुणे जाते यद्यप्यङ्गं विगुणमेव तथाऽपि तत्र गुणत्वस्याचिकीर्षितत्वान्न कश्चिद्विरोधः। तस्मादाधानस्य याजुर्वेदिकत्वात्तदङ्गभूतानां साम्नामुपांशुत्वं कर्तव्यमिति। ननु यावन्मात्रमाधानस्य यजुर्वेदविहितं तन्मात्रस्यैवोपांशुत्वमित्यवगमान्नैव सामगानस्य प्राप्नोति। प्रधानमात्रं चाङ्गान्तराणि च याजुर्वेदिकानि। तेन तेषां केवलमुपांशुत्वमिति। नैतदेवम्। वक्ष्यति हि—'अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन्' इति। तथा 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात्' इति। तस्मात्प्रधानप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिः। अतश्च साङ्गस्यैव प्रधानस्य याजुर्वेदिकत्वादुपांशुत्वेनैव भवितव्यमिति। एवं तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वेदिकत्वादुपांशुत्वं न गुणप्रधानधर्मविरोधद्वारम्। यच्च सामगतमुपांशुत्वं तदङ्गवर्तित्वादुच्चैस्त्वेन तुल्यम्। नैतत्तत्र वर्तमानं प्रधानस्येति शक्यं वदितुम्। नापि तद्गते बाधिते प्रधानधर्मबाधः। न हि तदा प्रधानमुपांशु न कृतं स्यात्। अथ केनचित्प्रकारेणाङ्गधर्मोऽपि प्रधानस्याभिधीयते तत उच्चैस्त्वमपि प्रधानधर्म एव स्यादिति पुनस्तुल्यबलत्वम्। उच्यते।

उत्पत्तिविधिमालोच्य साम्नां वेदान्तरीयता।
साङ्गप्रधानसंबन्धादुपांशुत्वं तु गम्यते॥

यदि हि यजुर्वेद एवैषामुत्पत्तिः स्यात्तत्स्वरूपनिमित्तमेवोपांशुत्वं स्यात्। एतेषां

---

१ (अ० ११ पा० २ अ० १ सू० ८)। २ (अ० ११ पा० १ अ० ३ सू० १६)

तु सामवेदोत्पन्नानां स्वरूपत उच्चैस्त्वप्रसङ्गे प्रधानसंस्पर्शनिमित्तमुपांशुत्वमिति प्रधानधर्मता । ननु यजुर्वेदेन साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धात्साङ्गस्यैवोपांशुत्वमित्यवधारणादस्येवाङ्गस्वरूपसंस्पर्श इति । न । साङ्गकथनेनैवाप्राधान्यनिर्देशात् । उपसर्जनभूताङ्गं हि प्रधानमेवं निर्दिश्यते । तेन प्रधानमेव याजुर्वेदिकमुपांशुत्वं तु तद्धर्म एव सन्नङ्गान्युपसर्पन्नेवं कथ्यते । न त्वेवमेव चोदनाऽप्यस्ति । ततः प्रधानधर्मोऽयमङ्गं प्राप्तोऽतिक्रम्येत । प्रधानेन हि स्वधर्मोऽङ्गेषु विक्षिप्तः । स यत्रैव बाधितस्तत्रैव प्रधानं विगुणं न त्वेवमुच्चैस्त्वं प्रधानधर्म इत्यवधार्यते । न ह्यङ्गधर्माः प्रधानानि संक्रामन्ति । नन्वेवमप्यङ्गधर्मः साक्षात्प्राप्नोति । प्रधानधर्मः पुनः परद्वारेण परोक्ष इति विपरीतं बलाबलं प्राप्नोति । सत्यं, साक्षात्प्राप्ताङ्गधर्मः शीघ्रतरमवगम्यते । प्रयोगवचनग्रहणोत्तरकालं तु पश्चात्तन एव प्रधानधर्मः 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्' इत्येवं बाधते । ननु याजुर्वेदिकज्योतिष्टोमाद्यङ्गानां स्तोत्रशस्त्रादीनामप्यनेनैव न्यायेनोपांशुत्वं प्राप्नोति । सत्यं प्राप्नोति । वचनात्तु सर्वत्र स्वरान्तरलाभः । कथम् । दर्शपूर्णमासयोस्तावद्वेदद्वयविहितष्वङ्गेषु नानावेदस्वरे प्राप्ते गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन याजुर्वेदिकप्रधानधर्म उपांशुत्वं प्राप्नोति । ततो वाचनिकः स्वरो भवति 'मन्द्रयाऽऽज्यभागान्तं' 'परं मध्यमया' 'उत्तमयाऽनुयाजादि' इति । तथा विकृतीनामिष्टिपशुबन्धादीनामेतस्मिन्नेव प्राकृते स्वरत्रये प्राप्नुवति प्रत्यक्षोपदेशवशेन प्रधानवेदस्वरप्रसक्तौ 'तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यात्' इत्यनेन न्यायेन प्रयोगवचनस्य चोदकापेक्षित्वेन दुर्बलत्वाच्चोदकप्रापितस्वरग्रहणमेवेष्टम् । एवं ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि दीक्षणीयादीनां प्राकृते स्वरे प्राप्ते प्रत्यक्षोपदेशवशेन बाध्यमाने चोदकबलीयस्त्वेन पुनरुपस्थिते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात्क्लृप्तोपकारप्राकृतधर्माग्रहणाच्च[3] गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेनैव तद्गतोपांशुत्वधर्मप्रसङ्गे सति 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्' इत्येते स्वरा गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायबाधेनैव साङ्गानां प्राप्ताः । तथा[4] ज्योतिष्टोमस्य वाचनिकसवनविभागविहितमन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणावधारणात्तदङ्गानामपि सर्वेषां प्राकृततुल्यमन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणान्येव प्रधानद्वारेण प्राप्तानि । ततो 'यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ति' इत्युपांशुत्वे साङ्गानां दीक्षणीयादीनां प्राप्ते प्रधानमात्रवाचिदीक्षणीयादिशब्दोद्देशेन विहिताः

१ (अ० ६ पा० ५ अ० १४ सू० ५४)। २ (अ० ३ पा० ७ अ० २४ सू० ५१)।
३ अपेक्षियावदङ्गाम्नानेन कृत्स्नविधानत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य धर्माकाङ्क्षाविरहादिनाऽष्टमे दर्शपूर्णमासविकारत्वस्य निराकरणादित्यभिप्रेत्याऽऽह—प्राकृतधर्माग्रहणाच्चेति । ४ तथेति—प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम् । तत इति वा पाठान्तरं स्वीकार्यम् ।

प्रधानमात्रेऽप्येते स्वरविशेषा भवन्ति ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् ' ' मन्द्रं प्रायणीयायाम् ' 'मन्द्रतरमातिथ्यायाम्' 'उपांशूपसत्सु' इति । तत्रोपांशुत्वस्य पूर्वेणैव सर्वव्यापिनोपांशुत्वविधिना प्राप्तत्वाद्दीक्षणीयादिस्वरप्रशंसार्थो नित्यानुवाद एव । अग्निषोमीये तु सवनविभागस्वरेणैव ' मन्द्रयाऽऽज्यभागान्तम् ' इत्यादिप्राकृतस्वरप्रतिप्रसवः । सवनविभागतुल्यं वा साङ्गं प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्रमध्योत्तमोच्चारणसंपादनं कार्यम् । एतेनानूबन्ध्यावभृथोदयनीयोदवसानीयास्वप्युच्चारणविशेषा व्याख्याताः । सुत्याकालसवनीयादीनामप्येवं स्वरे प्राप्ते प्रातःसवनाद्यन्तर्गतत्वाद्यथासवनमेव स्वरा भवन्ति । ननु सवनशब्दानां सोमयागावयववचनत्वाद्दीक्षणीयाद्यङ्गवत्तदीयस्वराभावप्रसङ्ग इति चेत् । न । सप्तमीनिर्देशेन तत्कालप्रयुज्यमानत्वमात्राश्रयणात् ।

यदि षष्ठी भवेदत्र सवनेभ्यः परा ततः ।
तदङ्गमन्त्रमात्रेषु मन्द्रत्वादिविधिर्भवेत् ॥
सप्तम्यां तु तदाधारो यावान्मन्त्रः प्रयुज्यते ।
तस्य सर्वस्य मन्द्रादिस्वरयोगोऽङ्गमाश्रितः ॥
केचिदाहुर्यदाऽऽधारमात्रत्वं सवनेष्विह ।
तदा तेषां न मन्द्रादिः स्यादनाधेयताश्रुतेः ॥
आधारे सवने भिन्नं यदाधेयतया श्रुतम् ।
सवनीयादि तस्यैव मन्द्राद्युच्चारणं भवेत् ॥
स्तोत्रशस्त्रानुवाक्यादिशेषस्तु सवनस्य यः ।
षष्ठ्यभावान्न तस्यैते युक्ता मन्द्रादयः स्वराः ॥
इत्युक्ते नैष दोषोऽस्ति यतः षष्ठ्या विनाऽप्ययम् ।
षष्ठ्यर्थः संभवत्येव तदाधारत्वकल्पितः ॥
यथा हि शकुनिर्वृक्षे पुष्पाद्यपि तथेष्यते ।
ततश्चाऽऽधेयधर्मोऽर्थः स द्वयेऽपि विधीयते ॥
यदि वा स्तोत्रशस्त्रादि कृत्स्नं सुत्याङ्गमेव नः ।
आधार एव तस्यापि सवनीतराङ्गवत् ॥
नानावेदस्वरस्तस्मात्स्तोत्रादेः प्राप्त आदितः ।
प्रधानाङ्गतया पश्चादुपांशुत्वेन बाधितः ॥

ततो वाचनिकेनैव यथासवनभाविना ।

मन्द्रादिना समस्तानि सुत्याङ्गानि प्रयुञ्ज्महे ॥

एतेन सर्वे ज्योतिष्टोमविकारा व्याख्याताः । क्व पुनरिदानीं नानावेदस्वरस्यावकाशो भविष्यति । उच्यते । ‘ तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यादव्यक्तः शेषे ’ इतिवत्कल्पनीयः । यत्प्राकृतस्वराङ्गयुक्तायां विकृतौ वेदान्तरीयमपूर्वमङ्गं चोद्यत इति । ननु तत्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रधानधर्मभाव एव । एवं तर्हि या विकृतिर्यस्मिन्वेदे भवति तस्याः शेषेष्वङ्गेषु यथाप्रकृति प्राप्तेषु यत्तस्मिन्नेव वेदेऽङ्गान्तरमपूर्वं चोद्यते स विषय इति । सोऽपि प्रधानद्वारेणैव लब्धत्वात् । तदेव तर्हि प्रधानं विषय इति । न । तस्यापि प्राकृतावरुद्धत्वात् । न, तर्हि प्रधानद्वारेणापूर्वस्याङ्गस्य प्राप्तिरिति तदेव विषय इति । नैवमपि यः प्रधानस्य धर्मस्तस्यैव तत्रापि भावात् । अपि च त्रेधा विभक्तेषु यज्ञभागधर्मे च स्वरे स्थिते यदपूर्वमपि तद्भागपाति भवति । तस्य न यूपावटस्तरणबर्हिस्तुल्यत्वमिति भवितव्यमेव प्राकृतेन धर्मेण । तस्मादपि नास्ति विषयः । प्रकरणाम्नानं चात्यन्तमेवानर्थकं स्यात् । अत्र समाधिः । ‘ उपांशु यजुषा ’ इति तावत्सर्वदर्विहोमेष्वर्थवत् । ऋक्सामवेदयोरपि काम्यनैमित्तिकेष्वङ्गेष्वर्थवत्ता । ‘ मन्द्रं प्रातःसवने ’ इत्यादि हि नित्यत्वादनित्यैः काम्यनैमित्तिकैरसंबध्यमानं नित्याङ्गविषयमेव भवति । तेन यदृग्वेदसामवेदाभ्यां किंचित्काम्यं नैमित्तिकं वा चोद्यते तत्सर्वमुच्चैः कर्तव्यम् । तथा ‘ तं भिन्नमभिमृशेद्दहते चिदभिश्रिष ’ इत्यादि । एवं याजुर्वेदिकमप्युपांशुत्वमुदाहर्तव्यम् । तथा यानि सुत्योत्तरकालान्यङ्गानि तेषु सवनग्रहणाभावाद्यथावेदमेव स्वर इत्यवभृथसामादीनामप्युच्चैस्त्वसिद्धिः । अन्यथा हि यथेष्टं प्रयोगः स्यात् । दीक्षणीयादिपरिसामसु तु ‘ प्राचीनमग्नीषोमीयात् ’ इत्यनेनोपांशुत्वम् । प्रवर्ग्यसाम्नां पुनः ‘ उच्चैः प्रवर्ग्येण ’ इत्येवमुच्चैस्त्वम् । आधानसाम्नां तु याजुर्वेदिकप्रधानविधिविहितत्वादेवोपांशुत्वम् । ‘ य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायति ’ इत्यादीनि यजुर्वेदवाक्यान्येव । तस्मादिहानुदाहरणम् । तत्र

---

१ (अ० ३ पा० ७ अ० २४ सू ५१) । २ इतिवत्कल्पनीय इति—यथैव श्येनादावौद्गात्रादिसमाख्याप्राप्तस्य कर्तुः प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्वं कल्प्यते तद्वदिहापि नानावेदस्वरस्यापूर्वाङ्गविषयत्वं कल्प्यत इत्याशयः । ३ ऋक्सामवेदयोरपीति— ऋक्सामवेदनिमित्तकयोः स्वरयोरित्यर्थः । ४ एवं सामवेदविहित प्रवर्ग्याङ्गमहावीरभेदननिमित्तकमङ्गमुदाहरति–तथेत्यादिना ।

आधानस्य याजुर्वेदिकत्वादुपांशुता गुणः । स गुणधर्मसुचैस्त्वं सामवेदिकं बाधते । तस्मादुपांशु सामानि गेयानीति ॥ ९ ॥

केचिदाहुः—स्वरूपोत्पत्तिमात्रापेक्षया तेन क्रियत इति न कारकहेतुत्वमभिप्रायेणोपन्यास इति । तत्तु न युक्तम् । एवं सति ह्युत्पत्तिविनियोगबलाबलचिन्तैव क्रियते न गुणमुख्यविरोधचिन्ता । तत्र च विनियोगाधीनत्वादनुष्ठानस्य तद्बलीयस्त्वमित्येष निर्णयः स्यात् । तस्मात्सामवेदशाखायामपि कस्यांचिदस्त्येषां विधिरत उदाहरणमित्यपरे । तदा तु यजुर्वेदपुनःश्रुतेर्मन्दं फलं स्यात् । अथापि शाखान्तरविधिवदाश्रीयेत स्वरविकल्पश्च पूर्वपक्षे क्रियेत यद्युदाह्रियेत। अनुदाहरणात्तु नैतदुपपद्यते । तस्मादुत्पत्तिविनियोगयोरेव गुणमुख्यत्वमित्येवमधिकरणमारभ्यते । यत्र वेदान्तरोत्पन्नं वस्तु वेदान्तरेण विनियुज्यते तत्र किमुत्पत्तिवेदधर्मः कर्तव्य उत विनियोगवेदधर्म इति । उत्पत्तिपूर्वकत्वाद्विनियोगस्योत्पत्तिवेदधर्म इति प्राप्ते । विनियोगवेदधर्म इति गृह्यते । कुतः । उत्पत्तेस्तदर्थत्वाद्विनियुज्यमानस्य च स्वरापेक्षित्वात्तदानीमेव यः स्वरोऽवगम्यते स एव चोदितो नोत्पत्तिस्थः । तत्काले विधानाभावात् । अथवा नैवात्र व्यतिक्रमशब्देन बाधो विरोधो वाऽभिधीयते । किं तर्हि । व्यभिचारोऽन्यत्रान्यत्र च वृत्तिः । तेनैवं चिन्त्यते । यत्रोत्पत्तिविनियोगौ व्यतिक्रान्तौ, अन्यत्रोत्पत्तिरन्यत्र विनियोगस्तत्र कतरवेदसंयोगो भवत्विति । तथैवोत्पत्तिसंयोगे विकल्पे वा प्राप्ते विनियोगवेदसंयोगः प्राधान्यादित्युत्तरम् । अथवैवं चिन्ता । यत्रान्यत्र च प्रधानमन्यत्र चाङ्गं तत्राङ्गस्य केन वेदेन व्यपदेशोऽस्त्विति । ततश्च तथैव प्रधानवेदेन व्यपदेश इति निर्णयः । अस्मिंस्तु पक्षे ‘ तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मा स्यात् ’ इत्येतद्बाधित्वा प्रधानसमाख्यात एक एव प्रकृतौ विकृतौ च कर्ता प्राप्नोति । अथ तु चोदकबलीयस्त्वादङ्गवेदसमाख्यातकर्तृग्रहणं, ततः स्वरोऽपि तथैवेत्ययुक्तं प्रधानस्वरग्रहणम् । अत उत्पत्तिविनियोगापेक्षयैवैष विचार इत्येषैव व्याख्या शोभना । तथैवाऽऽधानोदाहरणं समर्थितं भवति । यदि तु गुणमुख्यव्यतिक्रमोऽङ्गप्रधानधर्मविरोधो व्याख्यायते ततः ‘ अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ’ इत्यनेन सहापौनरुक्त्यं संप्रधारणीयम् ॥ ९ ॥

(इति—गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥)

---

१ उत्पत्तेः—पाठाख्याया उत्पत्तेः । तदर्थत्वात्—विधानार्थत्वात् । २ (अ० ३ पा० ७ अ० २४ सू० ५१) । ३ (अ० १२ पा० २ अ० ९ सू० २७) ।

[३] भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ १० ॥ सि०

यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमं समामनन्ति, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति । तथा सामवेदेऽप्यस्यैवमेव समाम्नानम् । सकृच्च कृतायां बुद्धौ द्वितीयं गुणार्थं श्रवणं भवति । तत्र संदेहः । किं याजुर्वेदिकमाम्नानं क्रियार्थं सामवेदिकं गुणार्थमुत विपरीतमिति । यतरच्चाऽऽम्नानं क्रियार्थं तद्धर्मा भविष्यन्ति । किं तावत्प्राप्तम् । सामवेदिकं क्रियार्थं याजुर्वेदिकं वेत्यनिश्चयो विशेषानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । भूयस्त्वेन गुणानां परिच्छिद्येत । यत्र भूयांसो गुणाः समाम्नातास्तत्र क्रियार्था चोदनेति गम्यते । यत्र हि कर्तव्यतया चोदना, तत्रेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष्यते । यत्राऽऽकाङ्क्षितेतिकर्तव्यता तत्रेतिकर्तव्यतावचनं न्याय्यम् । ये च भूयांसो गुणाः सेतिकर्तव्यता । तदितिकर्तव्यतालिङ्गेन कर्तव्यताचोदनामनुमिमीमहे यथा बहुषु राजमतिमेषूपविष्टेषु यस्य श्वेतं छत्रं बालव्यजनं च स राजेत्यवगम्यतेऽनाख्यातोऽपि राजलिङ्गेन । एवं कर्तव्यतालिङ्गेन गुणानां भूयस्त्वेन ज्योति-

---

इदानीं यानि वेदान्तरेषु श्रूयन्ते प्रधानानि तानि केन व्यपदेष्टव्यानीति विचार्यते । तत्रैष निर्णयो यत्रोत्पद्यन्ते न यत्र गुणार्थं श्रूयन्ते । किं प्राप्तम् । शाखान्तरवत्सर्वत्रोत्पद्यन्ते । ततश्च धर्मविकल्पः । अथवोभयत्र स्वरूपस्य गुणानां च श्रवणात्कदाचित्किंचिदुत्पत्त्यर्थम् । एवं विकल्पप्राप्तावुच्यते ।

> न शाखान्तरवद्युक्तो विकल्पो वेदगोचरः ।
> तस्मादेको गुणार्थोऽत्र कश्चिदेको विधायकः ॥

स तु ज्योतिष्टोमादेः कतम इति ।

> गुणानां यत्र भूयस्त्वमितिकर्तव्यतात्मकम् ।
> तत्र तेनैव लिङ्गेन तस्य कर्तव्यतेष्यते ॥

यजुर्वेदज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादिकेतिकर्तव्यता बह्वी । तस्मात्तत्रैवास्योत्पत्तिः । अतश्चासौ यजुर्वेदेन क्रियत इत्युच्यते । तेन प्रमीयमाणत्वात्तेन प्रमाणेन क्रियत इत्यर्थः । अथवा तेनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि तेनैव क्रियत इति व्यपदिश्यते । न त्वेतद्भूयस्त्वव्याख्यानं युक्तम् । कुतः ।

---

१ वेदभेदे शाखान्तरवदध्येतृभेदाभावान्नित्यं सर्वेषु वेदेषूत्पत्त्यानर्थक्यापत्तेर्नियामकाभावेन चान्यतरत्रोत्पत्त्यनिर्णयादित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमनुधावति—अथवेत्यादिना ।

ष्टोमस्य याजुर्वेदिकस्य चोदनाऽनुमीयते । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्योपांशु प्रयोगः । यजुर्वेदेन हि ज्योतिष्टोमः क्रियते यत्तेन चोद्यते । अचोदितं न शक्यते कर्तुमिति ॥ १० ॥

[४] असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ सि०

उक्तानि विनियोगकारणानि श्रुतिर्लिङ्गं वाक्यमिति । श्रुतिः, ऐन्द्र्या गार्हपत्यम्, इति द्वितीया विभक्तिः । लिङ्गं मन्त्रेषु वचनसामर्थ्यं

यद्यस्य गमकत्वेन स्वशक्तेरवधारितम् ।
तदल्पं बहु वा तस्य प्रतीतौ न विशिष्यते ॥
यादृशस्य हि धूमस्य गमकत्वावधारणा ।
स तादृग् बहुरल्पो वा वह्निं गमयति ध्रुवम् ॥

तथेहेतिकर्तव्यता लिङ्गत्वेनोपपन्नता । सा यत्राप्यल्पा तत्रापि कर्तव्यतया विनाऽनुपपद्यमाना शक्नोत्येव गमयितुम् ।

नैव हीहाङ्गभूयस्त्वमितिकर्तव्यता मता ।
किं तर्ह्यङ्गं यदेवाऽऽहुरितिकर्तव्यताऽपि सा ॥

तत्र यदि वेदान्तरस्थप्रधानानुवादेनाल्पा विधीयत इति । उच्यते । शक्यं वक्तुं बह्व्यपि तथैव विधास्यत इति । तत्रैतत्स्यात् । अल्पा सुखं वेदान्तरस्थस्य विधीयते । बह्वी तु दुःखमिति । नैतदेवम् । बह्वीनामपि वाक्यबहुत्वस्य क्षमत्वात् । तस्मादकारणमित्येवं वर्णनीयम् । इह द्रव्यदेवताक्रियं कर्मस्वरूपत्वेनावधार्य तच्च यजुर्वेदे सकलमाम्नायते । वेदान्तरे तु क्रियामात्रं संकीर्त्य स्तोत्रशस्त्रादीनि पठ्यन्ते । ततश्च द्रव्यदेवताकाङ्क्षित्वमपनीतमित्ययुक्तं स्वतन्त्रक्रियाविधानम् । तथा च शाखान्तराधिकरणे व्याख्यातम् । यजुर्वेदे तु समस्तस्वरूपाम्नानाद्विनाऽपि स्तोत्रादिभिः शक्यते यागो निर्वर्तयितुम् । वचनसामर्थ्याददृष्टार्थानां स्तोत्रादीनां ग्रहणम् । अतोऽयं सूत्रार्थो यदुभयवेदश्रुति कर्म तद्रूपभूयस्त्वेन सामस्त्येन निराकाङ्क्षीकरणसमर्थेन निर्णेतव्यमिति । ऋक्सामवेदयोश्च[1] तुल्यधर्मत्वात्तद्गतभेदोपादानं निष्फलमिति मत्वोभयश्रुतीत्युक्तम् ॥ १० ॥

(इति—वेदभेदेन श्रूयमाणेषु कर्मोत्पत्तिनिर्णयाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

एवं तावच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रधानाङ्गेयसंकीर्णविविक्तविषयाणि प्रत्युदाहरणं व्या-

---

१ त्रिष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमाम्नानात्सूत्र उभयग्रहणमप्ययुक्तमित्याशङ्क्य तदभिप्रायमाह—ऋक्सामवेदयोश्चेति ।

बर्हिर्देवसदनं दामि इति । वाक्यम्, अरुणया क्रीणाति इति । अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि । नेत्युच्यते । किमपरं कारणमिति प्रश्नेनैवोपक्रमः । भवति च प्रश्नेनैवोपक्रमः । यथा का नामेयं नदी । को नामायं पर्वतः । किमिदं फलमिति । तदुच्यते । असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् । यदसंयुक्तं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा, तत्प्रकरणात्, इतिकर्तव्यतार्थित्वात् । यदितिकर्तव्यताकाङ्क्षिणः संनिधौ पूरणसमर्थमुपनिपतति यद्वचनं तत्तेन प्रकृतेन सहैकवाक्यतां याति । तस्मात्प्रकृते विनियुज्यते । किमिहोदाहरणं किंच प्रयोजनमिति । दर्श-

ख्यातानि । तत्र विधिविनियोगाभिधानात्मिकायाः श्रुतेर्विनियोगसामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्य केवलपदप्रयोगाभावात्पदान्तरसंनिधेरवश्यंभावित्वाद्वाक्यमन्तर्गतप्रायमेवेति न साक्षाद्ग्रहणेन सूत्रितम् । अथवा 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' इत्युपक्रमोपसंहारवशेनैव वेदधर्मत्वावधारणादिदमेव वाक्यविनियोगसूत्रमिति न पूर्वान्तर्गतिमात्रेण वाक्यस्य विनियोजकत्वं व्याख्येयम् । यत्तु भाष्यकारेण 'अरुणया' इत्युदाहृतं, शक्यं तत्राप्यैन्द्रीवत्तृतीयाश्रुतिरेव विनियोजिकेति वक्तुम् । अथ क्रियामात्रसंबन्धे श्रुत्या कृते विशेषसंबन्धो वाक्येनेत्यभिप्रायः । स ऐन्द्र्यामपि तुल्यः । तत्रापि [1]ह्यैन्द्येत्युपस्थातव्यमात्रापेक्षणाद्गार्हपत्यमिति च साधनमात्रापेक्षित्वाद्विशेषसंबन्धो वाक्येनैव । तस्मादुभयत्रापि तदन्तर्गतिः शक्या दर्शयितुमित्युभयोः श्रुतिवाक्ययोरुभयमुदाहरणम् । इदानीं बलाबलचिन्ता प्रत्यासन्नेत्युत्तराण्यपि त्रीणि प्रमाणानि स्वरूपेण विनियोगसामर्थ्येन च दर्शयति । तत्र प्रकरणं विनियोगाज्ञानसंशयविपर्ययाणामन्यतमेनोपन्यस्यति स्म । [2]यावच्चान्यन्न कथ्यते तावदज्ञानं भवति । अथवा सदपि प्रसङ्गाभावान्नाऽऽख्यातं स्यादिति संदेहोऽथवा नैवाक्षरश्रवणतत्सामर्थ्यानुसरणकाङ्क्षितयोग्यार्थपदान्तरसंनिधानेभ्योऽन्यः शब्दप्रकारोऽस्ति । तस्मान्न प्रकरणादीनि प्रमाणान्तराणीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

अविच्छिन्ने कथंभावे यत्प्रधानस्य पठ्यते ।
अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता ॥

१ ऐन्द्र्यामपीति— 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्रापीत्यर्थः । २ सूत्राधीनज्ञानस्य पुंसः सूत्रकारैः कथनात्प्राक्संशयाज्ञानविपर्ययाः स्वाभाविका इत्युपपादयति—यावच्चेत्यादिना ।

पूर्णमासौ प्रकृत्य श्रूयते। समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति। तानि तत्रैव प्रकरणसामर्थ्याद्विनियुज्यन्ते, नाग्निहोत्रे ज्योतिष्टोमे वा ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं साधयेत्कथमित्येतस्यामाकाङ्क्षायामविच्छिन्नायामश्रुतप्रयोजनानि कर्माणि पठ्यन्ते 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्येवमादीनि। ततश्च दर्शपूर्णमासयोः कुतश्चिदनुग्रहसिद्धया भवितव्यम्। प्रयाजादीनां च केनचित्साध्येन। न च दर्शपूर्णमासयोः सिद्धमुपकारं स्वपदस्ववाक्यस्वप्रकरणप्रकरणान्तरेषु प्रत्यक्षादिपञ्चकेन प्रत्यक्षादिपञ्चकावगतेन वा शब्देनोपलभामहे। तथा प्रयाजादीनामवश्यं चोभयेनापि कुतश्चिद्भवितव्यम्। यदि तु केनचित्प्रकारेण नावगमिष्यामस्ततो नास्तीत्यवगमिष्यामः। अस्ति च प्रमाणं प्रकरणम्। न ह्यत्यन्तसंनिकर्ष एवैकं संबन्धकारणम्। यथा यथा हि संनिकृष्टं न लभ्यते तथा तथा विप्रकृष्टे वेदशक्तिः संचरति। तदिहोपकारककल्पनाप्रमाणम्। संनिकृष्टमलब्ध्वा विप्रकृष्टमप्यनुज्ञातमित्युभयाकाङ्क्षावशेनैवं विज्ञायते यं दर्शपूर्णमासावुपकारमाकाङ्क्षतः स नूनमेभिः प्रयाजादिभिः क्रियते। यच्च प्रयाजादयः प्रयोजनमपेक्षन्ते तद्दर्शपूर्णमासोपकार इति। न ह्युभयोरप्यन्यत्संनिकृष्टतरमस्ति। यच्चान्यत्कल्प्यते। तस्यान्येन सह संबध्य निराकाङ्क्षीभूतस्य नेह संबन्धाकाङ्क्षा विद्यते। तेन न प्रयाजादीनां विश्वजिदादिवत्फलकल्पनम्। नापि दर्शपूर्णमासफलानुषङ्गः। उभयाकाङ्क्षालक्षणसंबन्धाभावे ह्यन्यतराकाङ्क्षालक्षणः संबन्धो गृह्यते न संभवे। तस्मान्नष्टाश्वदग्धरथवदेव परस्परानियमः सिद्धः। असंयुक्तग्रहणं किमर्थम्। श्रुतिलिङ्गवाक्यैः संयुक्तानां द्वित्वबहुत्वयुक्तप्रतिपद्विधान—पूषादिशब्द—तच्छेषाणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थम्। प्रकरणविरोधिना वाऽसंयुक्तमिति द्रष्टव्यम्। अविरोधिसंयुक्तानां 'व्रीहीन्प्रोक्षति' 'बर्हिर्देवसदनं दामि' 'अरुणया क्रीणाति' इत्येवमादीनां प्रकरणस्थव्रीहिबर्हिःक्रयैः संबध्यमानानां प्रकरणसमावेशोपपत्तेः। तत्तु सामर्थ्यसिद्धत्वात्सूत्रकारेण नोक्तम् ॥ ११ ॥

(इति—प्रकरणविनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

---

१ यद्यपि भावगोचराणां प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तिरूपाणामुपकारप्रापकत्वानिरासेनैव शब्दस्यापि तन्निरासः संपद्यते। तथाऽपि पुनर्निषेधो लौकिकशब्दाभिप्रायेणेति ज्ञेयम्।

[५] क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥ सि०

अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि । नेत्युच्यते । किंच क्रमश्च देशसामान्यात् । क्रमवतामानुपूर्व्येणोपदिश्यमानानां यस्य पर्याये यं धर्ममामनन्ति, तस्य तं प्रत्याकाङ्क्षाऽनुमीयते । सत्यामा-काङ्क्षायामेकवाक्यभावः । तस्मात्ततो विनियोग इति । किमिहोदाह-रणं, किं च प्रयोजनम् । आनुपूर्व्यवतां यागानामनुमन्त्रणेष्वाम्नाते-पूपांशुयाजस्य क्रमे दब्धिर्नामासि, इति समाम्नातः । तस्याऽऽकाङ्-क्षामुत्पाद्य तेनैकवाक्यतां यात्वा तत्रैव विनियोगमर्हतीति । तथा चै-न्द्राग्नं कर्म वियातसजातस्यास्ति भ्रातृव्यवतः । तस्य याज्यानुवाक्या-युगलमप्याम्नायत ऐन्द्राग्नम्, इन्द्राग्नी रोचना दिवः प्रचर्षणिभ्य इत्ये-

---

पूर्ववदेव क्रमसमाख्ययोरप्यज्ञानादिभिरुपन्यासः कर्तव्यः ।

तत्र क्रमो द्विधैवेष्टो देशसामान्यलक्षणः ।
पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणम् ॥

विनाऽप्यनुष्ठानदेशसाम्येन यावति प्रदेशे ब्राह्मणे प्रधानं पठ्यते तावत्येव मन्त्रेषु मन्त्रः। तयोश्चाङ्गाङ्ग्यपेक्षावेलायां यथासंख्यन्यायेन समानदेशत्वाद्बुद्धौ संनिधानं भवति । प्रथमस्य हि प्रधानस्य मन्त्रमन्विच्छन्नवश्यं मन्त्रसमाम्नायमादित आरभ्याऽऽलोचयति। ततश्च प्रथम एव मन्त्रः प्रथमं हृदयमागच्छति । न चास्यातिक्रमे हेतुरस्तीति स एव गृह्यते । तथा मन्त्रस्य शेषिणमपेक्षमाणस्यानयैव प्रक्रिययाऽऽद्येन शेषिणा सह संबन्धो भवति । ततश्च तन्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनामप्येवमेव द्वितीयादिभिरेव योगेन भवितव्यम् । तत्राऽऽग्नेयाद्यनुमन्त्रणानामाग्नेयादिलिङ्गत्वात्तेनापि व्यवस्था सिध्य-तीत्यव्यक्तलिङ्गमुपांशुयाजक्रमावीतं 'दब्धिर्नामासि' इत्युदाहरति । ननु चास्य प्रकरणा-त्सर्वार्थत्वं विज्ञायते तच्च बलीय इत्यन्यत्रापि विनियोगः प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः । उपांशुयाजग्रहणाद्द्वयमप्यनुगृह्यते तस्मात्तद्ग्रहणमिति । शक्यं तु वक्तुमननुग्राह्य एव क्रमः प्रकरणप्रत्ययविरुद्धत्वादिति । शेषस्य हि सर्वार्थत्वं प्रतिप्रधाना-नावृत्तेः[१] प्रकरणावगतं न शक्यं बाधितुम् । तत्रैतावदुत्तरं भवति । येऽन्ये शेषिण आग्नेया-दयस्ते विस्पष्टलिङ्गैः क्रमप्रकरणवद्भिर्मन्त्रान्तरैरवरुद्धत्वान्नैनमपेक्षन्ते । न च विकल्पः। अस्पष्टलिङ्गत्वेन वैषम्यात् । अदृष्टार्थानां समुच्चय इति चेन्न । प्रकृतयागप्रत्यवेक्षणेन

---

१ प्रतिप्रधानावृत्तेरिति— प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्न्यायलभ्यत्वात्प्रकरणात्सर्वार्थत्वे नाश्रु-ताभ्यासकल्पना मन्त्राणामापद्यत इत्याशयः ।

कम् । अपरम्, इन्द्राग्नी नवतिं पुरःश्लथद्वृत्रम्, इति । तत्र लिङ्गाद्विनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति । पूर्वं युगलं पूर्वस्यैन्द्राग्नस्य उत्तरमुत्तरस्येति । एतदुदाहरणं प्रयोजनं चेति ॥ १२ ॥

[६] आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानीति । नेत्युच्यते । किंच, समाख्या चैवं स्यात् । कथं विनियोगकारणमिति । समाख्या सति संबन्धे भवति, यथा पाचको लावक इति । तत्र पाचकशब्दमुपलभ्य पचतिनाऽस्य संबन्ध इति गम्यते । एवं वेदेऽपीति । अकृतकार्थसंबन्धं समाचक्षाणं शब्दमुपलभ्य भवति संबन्धे तस्मिन्संप्रत्ययः । किमिहोदाहरणं प्रयोजनं च । आध्वर्यवमिति समाख्यातानि कर्माण्यध्वर्युणा कर्तव्यानि । हौत्रमिति च होत्रा । एतदुदाहरणं प्रयोजनं चेति ॥ १३ ॥

दृष्टार्थत्वात् । सत्यपि चादृष्टार्थत्वे निरपेक्षाणां गत्यन्तरे सति समुच्चयानाश्रयणात् । आग्नेयादिभिः कृतार्थैरुपेक्षितः सन्नगत्या पुनस्तेष्वेव भवेत् । अस्ति चास्य गतिरुपांशुयाज इति । किं च ।

न वा विज्ञातलिङ्गानां प्रक्रिया विनियोजिका ।
असीत्यस्य च सामर्थ्यं संनिधावुपसंहृम् ॥

'दब्धिर्नामासि' इत्यस्पष्टलिङ्गोऽयम् । न चेदृशं सन्तं प्रकरणं विनियोक्तुं क्षमम् । अयं त्वसिशब्दो युष्मदर्थविषयत्वात्संनिहितमभिमुखं वाऽभिधत्ते नान्यम् । उपांशुयाजश्च संनिहितोऽभिमुखश्चेत्याभिधानसामर्थ्यं क्रमादुपांशुयाजविषयं विज्ञायते । ततश्च लिङ्गेन प्रकरणं बाध्यत एवेत्यदोषः । काम्ययाज्याकाण्डक्रमस्तु व्याख्यात एव । अनुष्ठानदेशक्रमोऽपि पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वेन भविष्यति ॥ १२ ॥

इति—क्रमविनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

यौगिकी या समाख्या सा संबन्धप्रतिपादिनी ।
सोऽपि बुद्धावुपस्थाप्य शेषसंबन्धबोधकः ॥

आध्वर्यवादिसमाख्यानां वेद एव प्रयोग इति न लौकिकत्वचोद्यं क्रियते । तत्राध्व-

---

१ मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् । इत्यभियुक्तप्रसिद्धिसिद्धं लक्षणमभिप्रेत्याऽऽह—दृष्टार्थत्वादिति । यन्मन्त्रोच्चारणेन शेषिमना भूत्वा शेषिणं मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन्स्यात्तदेतदनुमन्त्रणमिति च कारिकार्थः । २ प्रक्रियेति—प्रकरणमित्यर्थः ।

[७] श्रुति–लिङ्ग–वाक्य–प्रकरण–स्थान–समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥ सि०

र्युर्वृत्तमात्रमेवापेक्षते । किं मया कर्तव्यमिति । तदपेक्षमाणस्य च यदि न कुतश्चिद्विशेषोऽवगम्यते ततो यत्किंचिदिति भविष्यति । तथाऽऽध्वर्यवसंज्ञितं कर्म, को मे कर्ता भविष्यतीत्येवमेव शेषमपेक्षते । तत्र शब्दज्ञस्याऽऽदित एवैषोत्प्रेक्षा प्रत्येकं भवति यदस्याध्वर्योः कर्म तदाध्वर्यवशब्दवाच्यं भविष्यति । तथाऽप्यस्याऽऽध्वर्यवस्य यः कर्ता तस्याध्वर्युर्नामेति प्रकृतेर्वा विकारस्तदनुरूपोऽनुमीयते विकाराद्वा प्रकृतिः । यद्यपि शब्दान्तरं विकार इत्युभावप्येतौ परस्परानिरपेक्षौ नित्यसंबन्धौ च तथाऽपि नित्याया एव शब्दप्रवृत्तेर्नित्यः संबन्धो निमित्तमिति सर्वयौगिकानामेवमन्वाख्यानम् । न हि राज्यशब्दस्याप्यादिमती प्रवृत्तिरित्युक्तम् । निमित्तनैमित्तिकभावस्त्वनादित्वेऽपि शब्दार्थयोरिवेहाविरुद्धः । तत्र केचिद्वदन्ति । प्रागेतस्मात्समाख्याविनियोगादध्वर्य्वाध्वर्यवयोरसंबन्धादशक्यं यौगिकत्वं समाख्याया विज्ञातुम् । अथ तु प्रथमं सिद्धे संबन्धे पश्चात्समाख्यायाः प्रवृत्तिः । ततो न समाख्या विनियोजिका स्यात् । अतः परस्परानिरपेक्षयोरेव रूढयोः सारूप्यादुपतिष्ठमानयोरेष विनियोग इति । न त्वेतद्युक्तम् । न हि रूढानां सारूप्यादुपस्थापनसामर्थ्यं धर्मसंबन्धेऽप्यस्ति । यथा कण्वरथंतरे रथंतरधर्मान्निराकरिष्यति किमुतात्र क्रियाकर्तृसंबन्धे । पाचकाद्युदाहरणं वा युक्तं स्यात् । तस्माद्यौगिकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । यत्तु प्राक्प्रयोगात्प्रमाणं नास्तीति । सत्यं प्रत्यक्षं नास्तीति । समाख्ययैवानुमीयमानं भविष्यति । वेदे हि प्रथममेव क्रियाकर्तृसंबन्धो निष्पन्नः । तस्मिन्सति समाख्या प्रवृत्ता । वयं तु तं संबन्धं प्रमाणान्तरेणाप्रतिपद्यमानाः समाख्यादर्शनेन प्रतिपद्यामहे । तेन ज्ञायते पूर्वं समाख्या पश्चात्संबन्ध इति । वस्तुतस्तु प्रथममेव संबन्धः । स चाप्रतीतोऽपि सत्तामात्रेणैव समाख्यां प्रवर्तितवान् । यदि ह्येषाऽऽदिमती स्यात्ततः प्रयोक्तुः प्रथमं संबन्धावगत्या भवितव्यम् । न च सा तथा भवतीति न पर्यनुयुज्येमहि । नित्यसंबन्धाश्रयणे तत्र नित्यप्रयुक्तया समाख्यया नूनं कश्चिदस्ति संबन्ध इति प्रतिपादितेऽन्यथानुपपत्त्या शेषशेषिभावः पश्चाद्विज्ञायते । तस्माद्यौगिक्यैव समाख्यया विनियोग इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

(इति—समाख्याविनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

---

१ (अ० २ पा० ३ अ० २) इत्यत्रेति शेषः । २ (अ० १० पा० ४ अ० २३) इत्यत्रेति शेषः ।

उक्तानि विनियोगकारणानि श्रुतिर्लिङ्गं वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्यानमिति । तेषां समवाये किं बलीय इति चिन्त्यते । एकार्थवृत्ति-

इदानीं षण्णामपि श्रुत्यादीनां बलाबलं विचार्यते । तच्च भिन्नविषयाणां न संभवतीति समवाय एकार्थोपनिपातो विषयत्वेनोदाहृतः । तत्र केचिदाहुर्विरोधग्रहणं कर्तव्यमिति । कुतः ।

क्रीणात्यरुणयेत्यत्र समवाये हि सत्यपि ।
विरोधाभावतो नैव चिन्तयन्ति बलाबलम् ॥

एक एव ह्यरुणादिः शेषः श्रुत्या सामान्यक्रियासंबन्धी, वाक्येन तद्विशेषस्य क्रयस्य, प्रकरणेन ज्यौतिष्टोमिकस्य । सत्यपि वाचनिकप्रकरणसमवाये परस्परानुग्रहनिमित्तत्वादविरोध इति बलाबलविचारो न भवति । निर्विशेषसामान्यानुपपत्तेः । क्रयस्वरूपमात्रप्रयुक्तत्वे चानर्थकत्वादपेक्षिते हि श्रुतिवाक्याभ्यां वाक्यप्रकरणे । तस्मात्कर्तव्यं विरोधग्रहणमिति । न वा कर्तव्यम् । कुतः ।

समानविषयत्वं हि समवायोऽभिधीयते ।
न चैकार्थ्ये प्रमाणानां शेषाणामवगम्यते ॥

अरुणादौ तावन्नैव प्रमाणसमवायोऽस्ति । न ह्येकत्र संभवमात्रं समवायः । किं तर्हि विषयैकत्वम् । इह चारुणस्य क्रियासंबन्धः श्रुत्या । तस्य तु श्रुतिकल्पितक्रियाकारकसंबन्धस्य भूयोऽप्यपेक्षावशेन क्रयविषयत्वम् । तावता च प्रयोजनानवाप्तेरपेक्षान्तरे सत्यपूर्वसंबन्धवतः क्रयस्य ज्योतिष्टोमार्थत्वमिति विषयनानात्वम् । अतश्च सर्वेषां विनियोजकत्वमविरुद्धम् । न चात्र विप्रकृष्टग्रहणे संनिकृष्टस्य बाधो दृश्यते । न हि क्रयं गृह्णन्नरुणायाः क्रियासंबन्धं बाधते । नापि ज्योतिष्टोमे कुर्वन् क्रयसंबन्धम् । यत्र त्वेकः शेषस्तावानेव च संबन्धान्तरविरोधिनैकेन प्रमाणेनान्यशेष्यर्थो विज्ञायते । परेण तदबाधानुपपत्तिना शेष्यन्तरार्थः । एकसंबन्धे च कृतार्थस्याऽऽकाङ्क्षाभावात्पुनर्विनियोगान्तरानुपपत्तिः । तत्र प्रमाणयोः परस्परापहार्यसमानविषयत्वलक्षणः समवायः । तथा यत्र शेषभेदेऽप्येकस्मिन्नेव शेषिणि तुल्योपकारनिबन्धन एकेन प्रमाणेनान्यः शेषः साधनत्वेन प्रतीयते । अन्येनापरः । न चैकसाधितोपकारः शेषी शेषान्तरमपेक्षते । तत्राप्येकविषयापहारित्वात्समवायः । स च विरोध एव सति भवतीति समवायग्रहणेनैव सिद्धो विरोधः । यत्र पुनः स्पष्ट एव शेषभेदो यथा 'समिधो यजति' इत्यादिषु । यत्र वा तस्यैव किंचिदाधिक्यं भवति यथाऽरुणायां व्याख्यातम् । तथा यत्र शेषिभेदो यथाऽऽग्नेयादिष्वष्टाकपालादीनाम् । यत्र वा तद्गतमाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासाङ्गानामेवोपकारभेदस्तत्रापि विषयान्यत्वादसम-

१ एकार्थवृत्तित्वादिति-अयमर्थः । एकैकस्मिञ्श्रुत्यादिरूपेऽर्थे वृत्तित्वाद्बलाबलवाचः षण्णां युगपदभिधानाशक्तेरेकैकस्य द्वितीयेन बलाबलावधारणेति ।

त्वाद्वाचो युगपदसंबन्धाद्द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणा । तत्र श्रुतिलिङ्गयोः किं श्रुतिर्बलीयसी, आहोस्विल्लिङ्गमिति । किं पुनरत्रोदाहरणम् । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते, इति । अत्र चिन्त्यते । किमिन्द्रस्य गार्हपत्यस्य

वाय इति । यच्च श्रुत्या विनियुज्यते, यच्च समाख्यया, तत्सर्वं तुल्यम् । यस्तु सर्वाङ्गजन्य एकः प्रधानोपकारः, तत्रैषामपर्यायविधानादेकमेव प्रमाणं शेषत्वं चेति व्यापारभेदाद॰ समवायः । तथा यत्र स एव शेषस्तस्मिन्नेव शेषिणि संनिकृष्टेन विप्रकृष्टेन च प्रमाणेन विनियुज्यते तत्राप्येकस्यैव प्रमाणत्वेनेतरस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वादसमवाय इति । तस्मा॰ द्विरोधविषयमेव समवायग्रहणम् । तत्र षण्णामप्येकत्रैव बलाबले कथयितव्ये क्रमव॰ र्तित्वाद्वाचो युगपदशक्तेरेकैकस्य संप्रधारणा । यत्तु द्वितीयोपादानं तत्प्रतियोगिना विना बलाबलकथनाशक्तेस्तेनोच्यते–द्वयोर्द्वयोरिति । **एकार्थवर्तित्वाद्वाच** इत्यस्यापरा व्याख्या येयं बलाबलवागेषा प्रत्येकं श्रुत्यादिषु समवैति न समुदाये। तानि[1] हि शेष॰ विनियोगेनार्थवन्ति न बलाबलम् । अतस्तस्याः प्रतिप्रधानवृत्तित्वादयौगपद्येनैकैकस्य संप्रधारणायां कर्तव्यायां द्वितीयोपादानं विरोधबलाबलबाधानां प्रतियोगिन्यनुपपत्तिं दर्श॰ यितुमसंभवात्—**द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणे**त्युक्तम् । तत्रैकैकस्य पञ्चभिः पञ्चभिः सह विचारे कर्तव्ये यदेकैकेन सह क्रियते तद्बाधितबाध्यस्य बाधकबाधकेन बाधस्य सुज्ञानत्वात् । यानि हि श्रुतिबाध्यैर्लिङ्गादिभिर्बाध्यन्ते तानि श्रुत्या बाध्यन्तेतरामिति न तया सह संप्रधारयिष्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्क्रमप्राप्तं श्रुतिलिङ्गयोः संप्रधारणमिति । **किमि॰ होदाहरणमिति**—केवलपदप्रयोगाभावात्सर्वत्र वाक्यत्वे सति न श्रुतिलिङ्गयोः स्वसामर्थ्यातिरेको लक्ष्यत इति मन्यमानस्य प्रश्नः । वक्ष्यमाणविवेकाभि॰ प्रायेणाऽऽह—**ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत** इति । किमिन्द्रस्यैवो[2]पस्थानं कर्तव्यमुतेन्द्रस्य

---

१ तानि हि—इत्यस्य ग्रन्थस्यायमाशयः । बलाबलं प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन बलाबलोक्तिरावर्तनीयेति । २ ‘अत्र चिन्त्यते’ इतिभाष्ये न्यूनतां परिहरिष्यन्व॰ क्ष्यमाणभाष्यालोचनया च द्विकोटिकसंशयपरतया भासमानमपि चातुष्कोटिकसंशयोपलक्षणतया व्या॰ करोति—किमिन्द्रस्यैवेत्यादिना।

वोपस्थानं कर्तव्यमित्यनियम उत गार्हपत्यस्यैवेति । यदि तुल्यबले एते कारणे ततो विकल्पः । अथ श्रुतिर्बलीयसी, गार्हपत्य एवोपस्थेयः ।

का पुनरत्र श्रुतिः । किं लिङ्गम् । श्रुतिर्गार्हपत्यशब्दश्रवणम् । लिङ्गं पुनः, कदाचन स्तरीरसि नेन्द्रसश्चसि दाशुषे, इतीन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यम् । अथ किं वाक्यं नाम । संहत्य अर्थमभिदधति पदानि वाक्यम् । यद्येवमिदमपि वाक्यम्—ऐन्द्रचा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति, इदमपि-कदाचन स्तरीरसि, इति । उभयत्रापि संहत्य अर्थमभिदधति पदानि । तेन वाक्यस्य वाक्यस्य चैषा संप्रधारणा, न श्रुतिलिङ्गयोः । यदि वा, श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानि, इदं श्रुतिवाक्ययोरन्तरमिदं लिङ्गवाक्ययोरिति । तदभिधीयते ।

गार्हपत्यस्य वाऽथवा समुच्चितयोरथवा गार्हपत्यस्यैवेति । यदि लिङ्गं बलीयस्तत इन्द्रोपस्थानम् । अथ तुल्यबलत्वं विरोधश्च ततो विकल्पः । अथ तुल्यबलत्वेऽप्यविरोधस्ततः समुच्चयः । अथ विरोधः श्रुतिबलीयस्त्वं च ततो गार्हपत्यस्यैवोपस्थानमिति । यत्तु सिद्धवद्गार्हपत्यार्थत्वाङ्गीकरणेन 'वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्' इत्युक्तं तदिह स्थापयिष्यमाणश्रुतिबलीयस्त्वाभिप्रायेण । तेनैव सर्ववाक्यत्वाभिप्रायेण श्रुतिलिङ्गेऽर्थे वाक्यत्वभ्रान्त्या पुनः पृच्छति—**का पुनरत्र श्रुतिः किं लिङ्गमिति** । तत्रोत्तरं **गार्हपत्यशब्दश्रवणं** मन्त्रसामर्थ्यं चेति । परः पुनराह—यद्येवंविधपदसमूहात्मके श्रुतिलिङ्गे हन्त तर्हि वाक्यं नाम न किंचिदप्यस्ति । तदुच्यताम्, **अथ वाक्यं नाम किमिति** । सिद्धान्तवादी तु तथैव शक्यविवेकज्ञानत्वं मन्यमान आह—**संहत्यार्थमभिदधाति पदानि वाक्यमिति** । यद्यपि च न संहतानां कश्चिदेकोऽभिधेयस्तथाऽपि गम्यमानाभिप्रायेणोक्तम् । अथवैकलक्ष्यमाणार्थप्रयुक्ततया संघातत्वमापादितानि यदा स्वार्थमभिदधति तदा तद्भूतान्येव सन्ति वाक्यत्वं प्रतिपद्यन्त इति । **यद्येवं** तत उभयोरप्युदाहृतयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्वाक्यलक्षणयोगाद्वाक्ययोरियं संप्रधारणा **न श्रुतिलिङ्गयोरिति** । **यदि वा**ऽवश्यं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः समर्थनीयस्ततः श्रुतिलिङ्गवाक्यानि लक्षणतो **विवेक्तव्यानी**दं नाम तेषां परस्परमन्तरमिति । **तदभिधीयते** ।

यच्छब्दस्योक्तिसामर्थ्यं तल्लिङ्गं त्रिविधा श्रुतिः ।
विध्युक्तिविनियोगाख्या वाक्यं तु प्राङ्निदर्शितम् ॥

यत्तावच्छब्दस्यार्थमभिधातुं सामर्थ्यं, तल्लिङ्गम् । यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य श्रवणमात्रादेवावगम्यते, स श्रुत्याऽवगम्यते । श्रवणं श्रुतिः ।

ननु सामर्थ्यपूर्वकत्वादुक्तिविधिविनियोगानाम् । 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यम्' इत्यत्रापि शब्दसामर्थ्यमस्ति । 'कदाचन स्तरीरसि' इत्यत्रापि चेन्द्राभिधानमित्यविशेष एव श्रुतिलिङ्गयोः प्राप्नोति । तथा हि ।

> विध्युक्तिविनियोगा हि न विना शब्दशक्तिभिः ।
> न चेन्द्रशब्दसामर्थ्यमभिधाश्रुतिवर्जितम् ॥

सत्यमुभयत्रोभयमप्यस्ति ।

> किं त्वैन्द्र्यां गार्हपत्यस्य नोक्तिः शक्त्याऽवगम्यते ।
> इन्द्राङ्गत्वमतिश्चास्या नाक्षरश्रुतिकारिता ।

या हि 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यम्' इत्येषा शक्तिस्तयैतान्येव पदानि प्रत्यर्थं लोके विनियुक्तानि न मन्त्र ऐन्द्रो गार्हपत्याङ्गम् । अन्यत्र गतया शक्त्याऽन्यस्याविनियोगात् । स्वसामर्थ्यप्रवृत्तैस्तु ब्राह्मणपदैः शक्त्या शक्त्यनपेक्षमङ्गत्वमभिधीयते । न चात्र सामर्थ्यं प्रथमं गृह्यते । निवृत्ताभिधानान्यथानुपपत्त्यैव तस्य गम्यमानत्वात् । तेन ज्ञाते विनियोगे शक्तिः कल्प्यत इति नासौ विनियोगकारणम् । यद्यपि वस्तुतः प्रथमं विद्यते तथाऽपि प्रमाणतः पश्चादूह्यत इति कारकहेतुत्वे सत्यपि ज्ञापकत्वेनाकारणमित्युच्यते । यदि तु पौरुषेयमिदं भवेत्तथा सति वक्तुरभिधानशक्तिज्ञानं विनियोगाभिधानात्प्रथमतरं भवेत् । न त्वेवमस्ति । वेदस्यापौरुषेयत्वात् । तस्मात्सर्वपुरुषाणां प्रतिपत्तृत्वात्पश्चात्तनं शक्तिज्ञानमित्यक्षरश्रवणकृत एवायं गार्हपत्याङ्गत्वप्रत्ययः । 'कदाचन स्तरीरसि' इत्यत्र पुनर्यद्यपीन्द्रशब्देनेन्द्रोऽभिधीयते तथाऽपि विनियोगो नाभिधीयत इति श्रुतेरव्यापारः । न ह्यत्र कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादिन्द्रस्य शेषित्वं मन्त्रस्य शेषत्वं प्रतीयते । यथेतरत्र द्वितीयाश्रवणाद्गार्हपत्यस्येप्सिततमत्वमैन्द्र्याश्च तृतीयाश्रुत्या करणत्वम् । केवलं तु मन्त्रस्याभिधानसामर्थ्याद्विनियोगयोग्यता दृश्यते । न च तावता विनियोगोऽभिहितो भवति । न च विहितः । मन्त्रस्याविधायकत्वात् । ब्राह्मणवाक्ये त्वविधानं विधानं चोभयमपि निष्पन्नम् । ननु मन्त्रस्याप्यभिधानपूर्वकमेव सामर्थ्यकल्पनम् । सत्यमेवम् । न तु तद्विनियोगस्याभिधानम् । किं तर्हि । अर्थस्वरूपमात्रस्य । अन्यैव च तेन प्रथमं तदभिधानशक्तिः कल्प्यते । अन्या च तद्बलेन विनियोगशक्तिः । कथम् ।

एकार्थमनेकं पदं वाक्यमित्युक्तमेव । तदेतत्सर्वेष्वेव वाक्येषु समवेतं विविक्तं च दृश्यते । इह तावत्, कदाचन स्तरीरसि इत्यनेन मन्त्रेण इन्द्र उपस्थातव्य इति नैतत्कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादेवावगम्यते । नापि शब्दान्तरस्य समीप उच्चारितस्य सामर्थ्यमस्ति, येनैतदवगम्येत । एतस्यां खलु ऋचि इन्द्रशब्दो विद्यते, यो विशिष्टां देवतामवगमयितुं शक्नोति । तया चावगमितया प्रयोजनमस्तीति । तेनेन्द्रोपस्थान इन्द्रशब्दः प्रयुज्यते । तदेकवाक्यत्वाच्चावशिष्टानि पदानि । न त्वेवमस्यामृचि कस्यचिच्छब्दस्य सामर्थ्याद्गार्हपत्यस्योपस्थानं भवति । श्रवणादेव तु गार्हपत्यशब्दस्य वयमग्निं प्रतीमो, न लिङ्गात् । यदि तु लिङ्गं

यो हि यस्याभिधानाय शक्त इत्यवगम्यते ।
विनियोगेऽप्यसौ शक्तो[1] न ह्यशक्तो नियुज्यते ॥

ततश्च द्वितीयसामर्थ्याद्विनियोगः कल्पयिष्यते । न प्रथमात् । प्रथमेन हि विनियोगनिरपेक्षमिन्द्राभिधानमात्रं कृतम् । अत इहेदृशो विवेकः प्रतिपत्तव्यः ।

एकत्रासति सामर्थ्ये मन्त्रः शेषोऽभिधीयते ।
अन्यत्रानुक्तशेषत्वं सामर्थ्यं संप्रतीयते ॥

अविद्यमानमेवैन्द्र्या गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यमभिहितविनियोगविधानात्कल्पनीयम् । विनियोगस्तु प्रथममेव क्लृप्तः । इन्द्रं प्रति तु सामर्थ्यं क्लृप्तमालोच्य विनियोगोऽभिहितो विहितो वेत्येतत्कल्पनीयम् । वाक्ये पुनः—

अर्थं प्रति न सामर्थ्यं न च शेषत्वमुच्यते ।
केवलः पदसंघातः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥

कथंभावदेशसामान्ययौगिकरूपाणां तु प्रकरणक्रमसमाख्यानविवेकः सुज्ञान एवेति न पृष्टो न निरूपितः । **तदेतत्सर्वेष्वेव वाक्येषु समवेतं विविक्तं च दृश्यत इति ।** न हि किंचिदपि वाक्यं शब्दसामर्थ्येनार्थाभिधानेन पदान्तरसंनिधानेन वा विना विद्यते । विवेकश्च पुरोदितः । कश्चित्कस्यचित्पूर्वतरप्रतीतेः । तद्दर्शयति—**इह तावत्कदाचन स्तरीरसीति** । न विनियोगोऽभिधीयते न पदान्तरसंनिधेर्वा गम्यते । किं तर्हि । एतस्यामृचीन्द्रशब्द इन्द्राभिधानसमर्थो विद्यते, शेषाणि च पदानि तेनैकवाक्यतां गतानीति समस्तो मन्त्र इन्द्राभिधानसमर्थो गम्यते । सोऽपि चेन्द्रः कर्माङ्गत्वादभिधानार्ह इत्यसत्यपि वचने भवत्यभिधीयतामित्युत्प्रेक्षा[2] । गार्हपत्ये पुनर्विनैव मन्त्र-

---

१ असौ शक्तो न ह्यशक्त इतिपदाभ्यां कर्मोत्पन्ननिष्ठान्ताभ्यां शक्याशक्यावभिधीयेते ।
२ भवत्यभिधीयतामितिस्थाने भजत्यभिधीयतामिति पाठो युक्तः ।

बलीयः, इन्द्र उपस्थातव्यः। यदि गार्हपत्यश्रवणं, ततो गार्हपत्यः। एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये विरुध्यमान इह संप्रधार्ये, न श्रुतिलिङ्गे। इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यादिन्द्रोपस्थानं, यदि लिङ्गं बलीयः। अथ नु वाक्यं, गार्हपत्य उपस्थेयः। वाक्यं ह्येतत्, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। नैतदेवम्। यद्यप्येतद्वाक्यम्। श्रुतिरप्यत्रास्ति,

---

सामर्थ्येन विनियोगं ब्राह्मणमभिधत्त इति बलाबलं चिन्तयितव्यम्। अत्र केचिदाहुः। एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये इत्येतस्मात्प्रागयं ग्रन्थो योजयितव्यः। 'अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यम्' इत्यादिः। कुतः।

> लिङ्गत्वमभ्युपेतं चेदिन्द्रोपस्थानकल्पने।
> उभयत्रापि वाक्यत्वं कथं भूयोऽवकल्पते॥

यत्र वाक्यद्वयमेतदित्युपन्यस्तं[1] तत्रैवैतद्युज्यते वक्तुम् 'अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं गार्हपत्यप्राधान्यं वोपस्थानस्य' इति तथा ह्युभयत्राप्येकवाक्यत्वव्यापारनिराकरणमवकल्पते। अन्यथा तु मन्त्रस्य लिङ्गविनियोज्यत्वे पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगते[2] पुनस्तदनपेक्षमिन्द्रोपस्थानमप्येकवाक्यत्वकथनमेवेत्याशङ्क्य[3] निराकरणमसंबद्धमेव स्यात्। तस्मात्प्रमादादुत्कृष्टस्य ग्रन्थस्यापकृष्य व्याख्यानं कर्तव्यम्। न त्ववश्यमेतदादर्तव्यम्। भवत्येव हि बह्वीनां परिचोदनानां मध्ये परिचोदनापरिहारकालेऽपि पूर्वपरिचोदनापरिहारः। अपि च। यदा 'अथवा नात्रैकवाक्यत्वात्' इत्येतत्प्रथममुक्तं तदाऽपि पुनः। 'एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये' इत्यत्र वाक्यग्रहणमसंबद्धमेव स्यात्। ततो यथान्यासमवस्थितेऽभ्युपेत्यवादमात्रेण पूर्वपक्षवादिनैकत्र लिङ्गत्वमुक्तमतोऽस्य वाक्यत्वानुशयशेषमपनयामीत्येवमाह—'अथ वा नात्रैकवाक्यत्वात्' इति। यद्वा ब्राह्मणगतमेवैकवाक्यत्वमकारणं विवक्षन्प्रसङ्गान्मन्त्रेऽप्युक्तवानिति व्याख्येयम्। तत्र **वाक्यं ह्येतदैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत** इत्यस्याभिप्रायः—यदैन्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्या शेषत्वमात्रमनवगतशेषिविशेषं प्रतीयते। यत्तु गार्हपत्यमिति द्वितीयया किमपि प्रति शेषित्वमात्रं न तस्य लिङ्गेन सह कश्चिद्विरोधः। पदान्तरसंबन्धे ह्यसति यथार्थमेवैन्द्र्याः करणत्वं स्यात्। गार्हपत्यस्य वा यां कांचिदाग्नेयीं प्रति शेषित्वं भवेत्। परस्परसंनिधानं तूभयोरिन्द्रोपस्थानं बाधते तच्च वाक्यमिति। **नैतदेवमिति**–गार्हपत्याभिधानश्रुतिं तावदुपन्यस्यति। परस्परसंनिधानमपि

---

१ उपन्यस्तमिति—'यद्येवमिदमपि वाक्यम्' इत्यादिना भाष्येणेत्यर्थः। २ अभ्युपगत इति—'एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये विरुध्यमाने' इतिपूर्वग्रन्थेनेत्यर्थः। ३ आशङ्क्य निराकरणमिति—'अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यम्' इत्याद्युपरितनग्रन्थेनेत्यर्थः।

या त्वत्र श्रुतिः सा लिङ्गेन विरुध्यते, न यद्वाक्यम् । कथम् । बलीयस्यपि हि लिङ्गे, ऐन्द्र्योपातिष्ठत इत्येतद्गार्हपत्यशब्देन सहैकवाक्यतामुपैत्येव । यदि हि नोपेयात्ततो लिङ्गेन विरुध्येत । यस्तु गार्हपत्यश्रवणादेवार्थः प्रतीयते, स लिङ्गे बलीयसि परित्यक्तो भवति । नासावुपस्थानेन संबध्यते । तदा हीन्द्रं गार्हपत्यशब्दोऽभिवदेदग्निसमीपं वा । अथ नु श्रुतिः प्रमाणं भवति, ततो लिङ्गेनावगतमिन्द्रोपस्थानं बाध्येत । तस्माच्छ्रुतिलिङ्गयोरेवैष विरोधो, न लिङ्गवाक्य-

---

हि श्रुतिं पीडयित्वा शक्यमविरोधेन नेतुम् । यदि तु गार्हपत्यशब्दो गृहपतेरयमित्येव मिन्द्रमभिवदेत्, यज्ञसाधनत्वेन वा लक्षयेदग्निसमीपं वा ततो लिङ्गाविरोधेनैव तत्सं निधिरुपपद्यते । यतस्त्वयं समुदायप्रसिद्ध्यभिधेयापरित्यागेन वर्तते ततो विरुध्यत इति श्रुतिविरोधः । अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिति— विभक्तिश्रुतिविरोधोपन्यासः । यदि हि सप्तम्यर्थं वा तृतीयार्थं वा द्वितीया वदेत्ततोऽपि नैव विरोधः स्यात् । यतस्त्वीप्सिततमत्वमाह तेन विरुध्यते । लिङ्गविरोधस्तु प्रागुक्त एवैकवाक्यत्वव्यापारनिराकरणमात्रार्थमुपन्यस्यते । कथं पुनर्यथोक्तेन न्यायेनोभयथा विरोधसंभवे श्रुतिलिङ्गविरोध एव परिगृह्यते न वाक्यविरोधः । उच्यते ।

यथा शीघ्रप्रवृत्तित्वाल्लिङ्गादेर्बाधिका श्रुतिः ।
तथैव विनियोगेऽपि सैव पूर्वं प्रवर्तते ॥

यच्च शीघ्रतरं विनियुङ्क्ते तस्यैव प्रतियोगिना सह विरोधो लक्ष्यते । ननु च श्रुतिमात्रं न विरुध्यत इत्युक्तम् । कथं न विरुध्यते, यदा प्रतिनियतावेतौ श्रुतिवाक्यसंबन्धावेकः शेषशेषिरूपोऽन्यो विशेषणविशेष्यात्मकः । तत्र च श्रुतिरेवं वदति वाक्यलभ्यस्य विशेषस्यैवंविधं शेषशेषित्वमिति । लिङ्गं तु शेषशेषिसंबन्धेनैव सह विरुध्यते न वाक्यगम्येन विशेषणविशेष्यभावेन । अतश्च निष्प्रतिद्वंद्विना वाक्येन यदा विशेषणविशेष्यभावः कृतः, तदा श्रुत्या सह लिङ्गविरोध उपलभ्यमानो विचारयितव्यः । अथवा यदैवैन्द्र्येत्युक्तं तदैव तदर्थशास्त्रन्यायेनेन्द्रव्यतिरिक्तः कोऽप्युपस्थातव्यः स च लिङ्गगम्येन्द्रविरोधीत्येतत्प्रतीयते । **तस्माच्छ्रुतिलिङ्गयोरेवैष विरोध** इत्युपपन्नो विचारः । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वप्रमाणानि तुल्यबलानीत्यवगन्तव्यम् । कुतः ।

कश्चिद्यस्य प्रमाणत्वं स्वशक्तेरवधारितम् ।
न ह्यन्यापेक्षया तस्य सा शक्तिरपगच्छति ॥

---

१ (अ० १ पा० २ अ० ४ स० ३१) इत्यत्रोक्तेन न्यायेनेत्यर्थः ।

योरिति। अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं गार्हपत्यप्राधान्यं वोपस्थानस्य। कुतस्तर्हीन्द्रशब्दवत्त्वान्मन्त्रस्येन्द्रप्राधान्यं, द्वितीयाविभक्तिश्रवणाद्गार्हपत्यप्राधान्यम्। तस्माच्छ्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः। किं

सर्वत्र प्रत्यक्षादावपि द्वय्येव गतिः प्रमाणस्वरूपं प्रमाणाभासं च। न तत्र यत्प्रमाणं तत्कदाचिदपि प्रमाणाभासो भवति। योऽपि तदाभासः सोऽपि नैव प्रमाणं भवति। नित्यं च प्रमाणाभासबाधो न प्रमाणस्यैव। न च तत्र बाध्यस्य प्रामाण्यमभ्युपगतम्। बाधनाक्षमत्वात्प्रमाणस्य। श्रुत्यादिषट्कस्य च समस्तस्य स्वविषये प्रामाण्यं स्थापितम्। न चैषां विषयान्तरसंचारोऽस्ति यत्र दौर्बल्यमाशङ्क्यते न चैतदुपस्थापितं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं च वेदितुम्। न चोत्पन्नस्य स्वरसभङ्गुरत्वादुत्तरेण विनाशः। न च संस्कारापनयनम्। स्मृतिहेतोः संस्कारस्य सर्वत्रानुच्छेदात्। नाप्यनुष्ठानाख्यात्फलाद्विनियोगः शक्यते कर्तुम्। अनुष्ठानप्रत्ययस्य दृढत्वात्। तस्मात्सर्वत्र तुल्यबलत्वाद्विकल्पः।

बाधस्तु यदि कल्प्येत विपरीतः प्रसज्यते।
न हि पूर्वमबाधित्वा परेषां जन्म लभ्यते॥

श्रुत्यादीनां हि पूर्वं पूर्वं शीघ्रतरं प्रवर्तते। तेन पश्चात्तनस्य तदुपमर्देनैवाऽऽत्मलाभेन भवितव्यम्। अतश्च विपरीतबाधप्रसङ्गः। किं च।

श्रुत्यादिना समर्थस्य विनियोगोऽवकल्पते[1]।
न सामर्थ्यादिरूपं स्यादेकवाक्यादिभिर्विना॥

उत्पत्तिकाले यस्यान्यविषयसामर्थ्यमवधृतं न तस्य तद्विनियोगकाले परावर्तयितुं शक्यते। विनियोगस्तु सामर्थ्यानुसारीति युक्तमध्यवसातुम्। एवं यस्य येन सह संबन्ध एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्तिः कल्प्यते। संबन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव शक्तिसिद्धिरिति वाक्यस्य बलीयस्त्वम्। तथा सर्वत्रैकवाक्यत्वमाकाङ्क्षामूलम्। अतस्तस्यामुपलभ्यमानायां तदेकान्तेन प्रतीयते। तदभावे तु नैतदस्तीति पूर्वतरभावित्वादाकाङ्क्षात्मकं प्रकरणमेव ज्यायः। तद्विरोधिनी तु याऽन्येन सहैकवाक्यतावगतिः सा भ्रान्तिः। तथा सर्वाकाङ्क्षाः संनिहितावलम्बिन्यो भवन्ति। न ह्यसंनिहितमपेक्षितुं संबन्धुं वा शक्यमतो यत्र संनिधिस्तत्र सर्वमिति बलीयस्त्वम्। समाख्या

---

१ विनियोगोऽपि कल्पते इति व्याख्यानानुसारी पाठः। अस्मिंस्तु पाठे यद्यपि श्रुत्या विनियोगः प्रतीयते, तथाऽप्यशक्तस्य विनियोगो नावकल्प्यत इति, अपिशब्दस्वारस्यं ज्ञेयम्।

पुनः प्रत्यक्षमेव संबन्धं वदति । तस्माद्विपरीतं बलाबलम् । अथवा विरोधे सत्येत- च्चिन्त्यते । न चेह विरोधः । उभयत्रापि विनियोगोपपत्तेः । अतः समवायेऽपि सर्वेषां प्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । श्रुत्यर्थविप्रकर्षात्परं परमेषां बाध्यत इति । कुतः ।

विनियोक्त्री श्रुतिस्तावत्सर्वेष्वेतेषु संमता ।
धीस्तस्याः संनिकर्षेण विप्रकर्षेण च स्थिता ॥

यदि श्रुतिवल्लिङ्गादीनामपि स्वतन्त्राणां प्रामाण्यमभविष्यत्तत एतदुपापत्स्यत तेषां तु स्मृतिवच्छ्रुत्यनुमानद्वारं प्रामाण्यम् । श्रुतिरेव ह्यत्रैकं प्रमाणम् । सा तु ग्रहणो- पायषट्कानुरोधेन षोढाऽवतिष्ठते । कथं पुनरेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं न भवति । उच्यते । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति स्थापितम्[1] । तथा चोक्तम्[2] ' अशब्दमनपेक्षं स्यात् ' इति । तत्र प्रत्यक्षगृहीतानि यान्यक्षराणि विनियुञ्जते सा श्रोत्रवृत्तित्वात् श्रुतिरित्युच्यते । यत्र त्वनियोजकान्यक्षराणि प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विनियोजकान्यर्था- पत्त्या कल्प्यन्ते तत्र लिङ्गादीनि भवन्ति । ततश्चैवमर्थविप्रकर्षो भवति । ऐन्द्रीविनियोगं हि प्रति श्रुतिलिङ्गयोः सह प्रस्थितयोर्[3]यदा श्रुतेर्विनियोजकान्यक्षराणि दृश्यन्ते तदा लिङ्गे स्मरणसमर्थानि ततो, यावत्तेषां प्रकरणाम्नानान्यथानुपपत्त्या विनियोजकानि कल्पयितुमारभ्यन्ते तावदितरैः प्रत्यक्षैर्विनियोगः प्रत्यायितः । तस्मिंश्च प्रतीते मन्त्रोऽपि प्रकरणिनं प्रति निराकाङ्क्षीभूतः । प्रकरणमपि मन्त्रं प्रति । तथा सति प्रकरणा- म्नानस्यान्यथाऽप्युपपद्यमानत्वान्नेन्द्राभिधानश्रुतिकल्पनायामर्थापत्तिः प्रभवति । न च श्रुतिमन्तरेण विनियोगः सिध्यति । बहुधा वर्णितं चैतत्पुरस्तात्[4], यथा साकाङ्क्षे वेदार्थे यत्कल्प्यते तद्वैदिकं नेतरदिति । तस्माच्छ्रुतिर्बलीयसी । न हि तस्याः किंचिदन्यदपेक्षणीयमस्ति यथा लिङ्गस्य श्रुतिरेवम् । आह च ।

नापेक्षा यस्य यत्रास्ति स तस्माद्बलवान्भवेत् ।
यः पराधीनवृत्तिः स तद्बाधं कथमाचरेत् ॥ १

श्रुत्यादीनां हि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरनिरपेक्षं प्रवर्तमानं बलवद्भवति परं परं तु पूर्वाधी- नप्रामाण्यं न शक्नोति तस्यैव बाधं कर्तुम् । न हि श्रुतिमननुमाय लिङ्गादेः प्रामाण्य- मध्यवसीयत इत्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं नासमर्थं विनियुज्यत इति । सत्यमुक्तम् । अयुक्तं तूक्तम् । कुतः ।

न श्रुतेर्विनियोक्तृत्वं लिङ्गाधीनं प्रतीयते ।
विज्ञाते विनियोगे तु तद्वशाच्छक्तिनिर्णयः ॥

१ (अ० १ पा० १ सू० २) २ (अ० १ पा० २ अ० १ सू० १) इत्यत्रेति शेषः । ३ प्रस्थितयोः—प्रवृत्तयोर्मध्य इत्यर्थः । ४ पुरस्तादिति—अनुषङ्गाधिकरणवार्तिक इत्यर्थः ।

विनियोगोत्तरकालं हि कथमेतत्साधयिष्यतीत्यपेक्षिते यथा शक्नोतीत्यवधारणा भवति । तत्र यद्यपि स्वरूपेण तद्विषया शक्तिर्न दृश्यते तथाऽपि विनियोगदर्शनादेवानुमीयते । तदुक्तम् '[१]वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्' इत्यत्र । ननु च प्रागविद्यमानसामर्थ्यस्य विनियोगो न संभवतीति पूर्वतरं सामर्थ्यमनुमातव्यम् । ततश्च प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद्दुर्बलत्वापत्तिः । सत्यम् । पूर्वभावित्वेन तत्कल्प्यते न तु पूर्वमेव गम्यते । न ह्यविनियुक्ताया ऐन्द्र्या गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यप्रतिपत्तिकारणमस्ति । निर्वृत्तविनियोगान्यथानुपपत्त्या पूर्वमपि विद्यमानं पश्चादेवानुमीयते । नन्वेवमपि तुल्योऽर्थविप्रकर्षः । तथा हि ।

विक्षेपो यावता लिङ्गे स्याच्छ्रुतेरनुमापके ।

लिङ्गानुमानभूतायां तावतैव श्रुतावपि ॥

सर्वथा ह्यदृश्यमानानुमानेन प्रत्ययविप्रकर्षो भवति । तच्चोभयत्रापि समानम् । सत्यमेतावत्समानं न तु तद्बलाबलं प्रत्युपयुज्यते । कुतः ।

विनियोगाभिधानस्य दूरत्वाद्दुर्बलत्वधीः ।

तच्च पूर्वानुमायां स्यान्नोत्तरत्र कथंचन ॥

लिङ्गे हि प्रागभाविना श्रुत्यनुमानेन विना विनियोगाभिधानाभावाद्दूरत्वं भवति । श्रुतौ पुनरवगते विनियोगाभिधाने यस्मादेतदेवं तस्मान्नूनं किमपि सामर्थ्यमस्तीति पश्चात्प्रवर्तमानमनुमानं न विनियोगप्रत्ययविक्षेपं करोति । सहप्रस्थितयोर्हि प्रमाणयोर्येन विनियोगदेशं चिरेण प्राप्तिर्भवति स विक्षेपो दौर्बल्यकरो भवति । अवधारिते तु विनियोगे यद्यपि पश्चादनुमानसहस्रं भवति न तथाऽपि कश्चिद्विप्रकर्षः । एतेन लिङ्गवाक्यादियुगलानि व्याख्येयानि । सर्वत्र हि परस्य पूर्वमननुमाय विनियोगानुपपत्तिः । पूर्वेण तु कृते विनियोगे परस्य नान्तरीयकं सद्भावमात्रकल्पनमिति प्रतिपत्तिः । आह । श्रुतेस्तावत्प्रत्यक्षत्वेन लिङ्गाद्बलीयस्त्वं युक्तम् । अथ लिङ्गवाक्यादीनामनुमीयमानश्रुतित्वादविशेषे सति किंकृतं बलाबलमिति । तदुच्यते ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चवस्त्वन्तरणकारितम् ।

श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनामपीष्यते ॥

श्रुतिमात्रानुमानान्तरितो हि लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः । वाक्यस्य पुनर्लिङ्गश्रुत्यनुमानव्यवहितः । कथम् ।

[२]वाचकेनैकवाक्यत्वादिहातद्वाचिनां सताम् ।

१ (अ० ३ पा० २ अ० २ सू० ३)। २ वाचकेनेति श्लोकस्यायमर्थः। प्रयोगासमवेतार्थवाचिनां तत्समवेतार्थवाचकेनैकवाक्यत्वात्तेषां समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा पश्चाद्विनियोगाभिधायिनी श्रुतिः कल्प्यत इति ।

कल्पयित्वाऽभिधाशक्तिं श्रुतिः पश्चात्प्रकल्प्यते ॥

सर्वत्र हि मन्त्रे किंचिदेव पदं कर्मसमवेतमर्थं वदति । यथा 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यग्निनिर्वपामिपदे । शिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादप्रयोगार्हाणि सन्ति दृश्यमानैकवाक्यतान्यथानुपपत्त्याऽनुमितसामर्थ्याभिधानानि सन्ति स्वार्थमुपसर्जनीकृत्य तद्विशिष्टसमवेतार्थप्रकाशनेन प्रयोगार्थत्वं प्रतिपद्यन्ते । ततश्च श्रुतिमनुमाय विनियुज्यन्ते । तच्चाविरोधे सति सर्वमभ्यनुज्ञायते । यदा दृश्यमानैकवाक्यत्वयोर्मन्त्रयोः पृथक् पृथक् प्रकाशयितव्यावर्थौ कर्मसमवेतौ दृश्येते तदोभयोरपि भेदेन प्रकाशकापेक्षणात्प्रकाशकयोश्च प्रकाश्यापेक्षणाद्विनियोगाय प्रस्थिते[1] सति यस्य यत्र क्लृप्तं सामर्थ्यं स तत्र शीघ्रतरं प्राप्नुवन्नान्यत्रैकवाक्यतया नेतुं शक्यते । नाप्यन्येभ्यस्तत्राऽऽगच्छद्भ्यः सोऽवकाशं ददाति । कथम् ।

एकवाक्यतया यावत्सामर्थ्यमनुमीयते ।
सामर्थ्येन श्रुतिस्तावत्कल्प्यते विनियोजिका ॥

समुदायो हि विनियुज्यमानो नावयवानविनियुज्य विनियोक्तुं शक्यते । तत्र पूर्वोत्तरयोर्भागयोरेकवाक्यत्वं प्रत्यक्षम् । नैकार्थाभिधानसामर्थ्यम् । भिन्नार्थाभिधानसामर्थ्यं त्वार्थं प्रत्ययदर्शनात्सिद्धम् । तत्र समुदायावयवविनियोगाय वाक्यसामर्थ्ययोः सहप्रस्थितयोरसमर्थविनियोगासंभवाद्यावद्वाक्येन पूर्वो भाग उत्तरार्थाभिधानसमर्थ उत्तरो वा पूर्वसमर्थ इत्यनुमीयते तावत्प्रत्येकभागवर्तिना सामर्थ्येन पूर्वस्यापि स्वार्थे परस्यापि स्वार्थे श्रुतिरनुमिता । ततश्च यावदितरत्र विनियोजकंश्रुत्यनुमानाय प्रयत्यते तावदिह विनियोगे सिद्धे निराकाङ्क्षत्वात्प्रकरणाम्नानस्य न कश्चिदपि हेतुः श्रुत्यनुमान इत्यनुपजातमूलो विनियोगो बाध्यते । मन्त्रस्यापि हि पूर्वस्य पूर्वत्रार्थे शीघ्रं विनियोग उत्तरस्य चिरेण । तथोत्तरोत्तरस्य शीघ्रं पूर्वस्य तत्र चिरेण । शीघ्रविनियुक्तश्च मन्त्रश्चिरविनियोगं नाऽऽद्रियते । तथाऽर्थोऽपि प्रथमागतमन्त्रावरुद्धो नेतरं गृह्णाति । स्वप्राधान्ये च संभवति न परोपसर्जनत्वं प्रतिपद्यते । तस्माल्लिङ्गं बलीय इति भित्त्वा वाक्यं विनियोग इति । नन्वेवं सति 'निर्वपामि' इत्यादिना क्लृप्तसामर्थ्येन शीघ्रतरप्राप्तेनावरुद्धेऽर्थे विप्रकृष्टप्राप्तानां 'देवस्य त्वा' इत्यादीनां बाधादविनियोगः प्राप्नोति । न चैषां भिन्नप्रयोजनत्वात्समुच्चयः । तथा सत्येकवाक्यत्वाभावात् । अवश्यं चैतैर्यथाकथंचिन्निर्वाप एव प्रकाशयितव्यो नान्यप्रकाशनं, कर्मानङ्गत्वप्रसङ्गात् । अतः समानविषयत्वात्समवाये सति वाक्यप्राप्यपदान्तरबाधेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते ।

---

१ प्रस्थिते सति—प्रस्थाने सतीत्यर्थः ।

पदान्तराणि यत्रार्थं वदेयुः कर्मवर्तिनम् ।
तत्रैवमितरेषां तु वाक्यमप्यगतेर्वरम् ॥

यानि ह्यसमवेतार्थवचनानि तानि यदि स्वतन्त्री क्रियन्ते ततोऽनर्थकानि भवन्ति । तेन वलसंबन्धैर्निराकाङ्क्षीकृतोऽप्यर्थ इतरेषां साकाङ्क्षत्वात्पुनस्तत्प्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यते । यथा प्रकरणपूरितानामपि क्रमेण पुनस्तद्धर्मप्राप्तिर्भवति । यथा प्रकृतौ निराकाङ्क्षीभूता धर्मा विकृतीर्गमिष्यन्ति । तथा च वलसौ व्याख्यातम् । तस्मादेवमादीन्यपि संबध्यन्ते । येषां तु प्रकाश्योऽर्थः समवेतो दृश्यते, तेषामनभिधेयेनासंबध्यमानानामप्यर्थवत्ताऽस्तीति नाऽऽनर्थक्यनिमित्तमवकाशं लभन्ते । सर्वेषामेव च श्रुत्यादीनामानर्थक्यप्रतिहतानां दुर्बलैरपि बाध्यत्वमिष्यते । तद्यथा:—व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादीन्प्रति श्रुत्या शेषित्वं प्राप्नुवदप्यतिलङ्घ्य प्रकरणलभ्यापूर्वसाधनत्वकृतः संबन्धो भविष्यति । तेनाऽवस्थितं वाक्याल्लिङ्गस्य बलीयस्त्वम् । तथा च भक्षानुवाके दर्शितम् । वाक्यप्रकरणयोः प्रकरणमर्थविप्रकर्षाद्दुर्बलम् । तथा हि ।

प्रत्यक्षा संगतिर्वाक्ये न च प्रकरणेऽस्त्यसौ ।
आकाङ्क्षातोऽनुमातव्या तावता विप्रकृष्टता ॥

प्रकरणे हि स्वार्थपरिपूर्णानामङ्गाङ्गिवाक्यानामुपकार्योपकारकत्वाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु प्रत्यक्षः संबन्धः । ततश्च सहप्रस्थितयोर्यावत्प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदिह सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदितरत्र श्रुत्या विनियोगोऽभिहित इति विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमाने मूलाभावाद्विहते कल्पितमपि शेषत्वानिष्पत्तिमगत्वाऽन्तरैव विलीयते । तस्माद्वाक्यं बलीयः । तथा क्रमप्रकरणयोः क्रमस्यार्धविप्रकर्षः । कथम् ।

आकाङ्क्षातः प्रभृत्येकं श्रुत्यर्थं प्रति गच्छति ।
तामपि त्वन्यतो लब्ध्वा श्रुतिरेकस्य कल्प्यते ॥

क्रमो नाम निरपेक्षाणां सतां पाठानुष्ठानदेशसाम्यमात्रम् । यदि त्वाकाङ्क्षावतः संनिधावाम्नायेत ततः प्रकरणमेव स्यात् । अत्र च प्रायेण महाप्रकरणोपनिपातिन्यो विकृतय उदाहरणम् । तासु हि यत्प्राकृताङ्गमध्यपातित्वेन नोत्पन्नं तत्पुरस्तात्परस्ताद्वाऽवस्थितक्रमभाग्भवति । प्रकरणस्य वलसोपकारैः प्राकृतैर्व्यावर्तितत्वात् । तत्र यन्निवृत्ताकाङ्क्षस्य कस्यचित्समीपे पठ्यतेऽन्यस्य चाऽऽकाङ्क्षा ततस्तदुभाभ्यां गृह्यमाणं यावत्क्रमवतो निवृत्तमसतीमाकाङ्क्षामुपजनयति तावत्प्रकरणवता सहैकवाक्यतां

१ अनुषङ्गाधिकरण इति शेषः । २ ततोऽवस्थितमिति पा० । ३ (अ० ३ पा० ३ अ० ६) इत्यत्रेति शेषः । ४ अकल्पितमपि शेषत्वामिति पा० ।

गच्छति, यावच्चेतरत्रैकवाक्यता भवति तावत्प्रकरणिनं प्रत्युपकारसामर्थ्यकल्पना। यावदितरत्रासौ तावदिह श्रुत्यनुमानं यावदितरत्र श्रुतिरनुमास्यते तावदिह सिद्धे वि-नियोगेऽनुमानबीजहीनेनाक्लृप्तश्रुति सर्वमप्रमाणी भवति। तथा क्रमसमाख्ययोः क्रमे वेदकल्पितमेवाङ्गाङ्गिनोर्देशसामान्यनिमित्तं परस्परपर्युपस्थापनम्। सर्वत्र हि केनचिद-भिन्नदेशेन संबन्धोऽवकल्पते। न च समाख्यानवतः किंचिद्देशसामान्यं वेदक्लृप्तमुपल-भामहे। येन संबन्धाभिमुख्यसंभवः। ननु च समाख्या संबन्धमेवाभिदधाना प्रवर्तत इति श्रुतितुल्या प्राप्नोति। नैतदेवम्।

अन्य एव हि संबन्धः कल्प्यते यः समाख्यया।
अन्यच्च शेषशेषित्वं यच्छ्रुत्या प्रतिपाद्यते॥

अर्थानां प्रथमं केनचित्प्रकारेणानवगतसंबन्धानां समाख्या प्रवर्तते। सा च शेष-शेषित्वं तावन्नैव प्रतिपादयति। केनचित्संबन्धेनोपपद्यमानत्वात्संबन्धमात्रमपि नैवाभि-धत्ते। न हि यौगिकैः संबन्धोऽभिधीयत इत्युक्तम्। समाख्यान्यथानुपपत्त्याऽनुमीयते। संबन्धमात्रस्य चैतद्रूपं किंचिदभिन्नमेषामस्तीत्यवगमः। ततश्चाऽऽपन्नं क्रमाज्जघन्यत्वम्। न हि किंचित्तत्र सामान्यमनुमातव्यं देशसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वात्। इह तु तत्पदस्या-प्रत्यक्षत्वादानुमानिकत्वमिति विप्रकर्षः। समाख्या हि यावत्किंचित्सामान्य-मस्तीति कल्पयति तावत्क्रमेण नूनमनयोः काचिदपेक्षाऽस्ति येनेत्थं समानदेशौ पठिताविति प्रकरणं कल्प्यते। यावच्च किंचित्सामान्यमपेक्षां कल्पयति तावदि-तरत्रैकवाक्यता क्लृप्ता। तथा यावदिहैकवाक्यता भवति तावदितरत्रोपकार-सामर्थ्यसिद्धिः। यावच्चेहोपकारसामर्थ्यकल्पना तावदितरेण श्रुतिरुत्पादिता। [illegible]श्च यावदिह श्रुतिमनुमातुमुपक्रमते तावदितरत्र विनियोगे सिद्धे निराकाङ्क्ष प्रकरणपाठे सर्वमेतत्प्रचितमप्यपरिपक्वविच्छेदादामसस्यमिव लूनं निर्बीजं भवति। [illegible] र्थविप्रकर्षात्तु परं परं बाध्यत इति सिद्धम्। आह च।

निःश्रेण्यारोहणप्राप्यं प्राप्तिमात्रोपपादि च।
एकमेव फलं प्राप्तुमुभावारोहतो यदा॥
एकसोपानवर्त्येको भूमिष्ठश्चापरस्तयोः।
उभयोश्च जवस्तुल्यः प्रतिबन्धश्च नान्तरा॥
विरोधिनोस्तदैको हि तत्फलं प्राप्नुयात्तयोः।
प्रथमेन गृहीतेऽस्मिन्पाश्चिमोऽवतरेन्मुधा॥
तेन यद्यपि सामर्थ्यं प्रत्येकं सिद्धमन्यदा।
तथाऽपि युगपद्भावे जघन्यस्य निराक्रिया॥

अन्यथैव हि शून्येषु दुर्बलैरपि चर्यते ।
अन्यथा बलवद्भर्तैः सर्वशक्तिक्षये सति ॥

तस्मान्नैतदालम्बनं युक्तं यत् क्वचिदुत्तरेषां प्रामाण्यमिष्टम् । तस्माद्बलवद्विरोधेऽपि तेन भवितव्यमिति । यत्तु प्रमाणाभासो बाध्यते न प्रमाणमिति । तत्र ब्रूमोऽयमपि प्रमाणाभास एव । कथम् ।

नैवैतेषां प्रमाणत्वमासीदत्र कदाचन ।
अन्यत्र दृष्टमेतत्तु समारोपेण कल्पितम् ॥

नहि यत्र विषये बाधस्तत्रैषां प्रमाणत्वम् । किं तर्हि । प्रदेशान्तरे केवलानामुपलक्षितं सामान्यतो दृष्टरूपेणात्रापि प्रतिभाति । तत्तु बलीयसाऽपहृतविषयत्वात्सीदतीति पश्चाद्भ्रान्तित्वेनाध्यवसीयते । अथवा यस्तत्रास्य व्यापार आसीत्तमिहापि प्रक्रमत एव । स तु जववताऽन्येन विषयेऽपहृते मूलच्छेदाद्यदा तं न गच्छति तत्किं क्रियताम्[1] । तेन मृगतृष्णादिवदेवाप्राप्य प्रमाणमेव बाध्यते । अनुत्पन्नमेव चेह श्रुत्यभावाच्छेषज्ञानं बाध्यते । आन्तरालिकज्ञानमिथ्यात्वकल्पनयेति नोत्पत्तिसामान्येन तुल्यबलत्वम् । अतश्च ज्ञान संकरोच्छेदनादिरूपो बाधो नैवाऽऽशङ्कितव्यः । योऽपि चोत्पन्नबाधस्तमपि फलवियोगात्मनोदपादयिष्यामः । एवं तावद्द्वयोर्द्वयोर्विरोधे वर्णितम् । अर्थसिद्धत्वात्तु भाष्यकारेणेतरैः सह न प्रदर्शितं व्याख्यातृभिस्त्वेवं प्रपञ्चयितव्यम् । यथा श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे, अरुणादिवाक्यसामर्थ्यादानन्तर्यसामानाधिकरण्याभ्यामेकहायन्यादिशेषत्वं प्राप्नुवत्तृतीयाश्रुत्या क्रयसंबन्धित्वेन विज्ञायते[2] । द्वितीयसोपानभूगतारोहकयोरिव[3] ह्यत्र यावद्वाक्यं सामर्थ्यं कल्पयति तावच्छ्रुत्या विनियोगः कल्पित इति महदन्तरम् । श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणादेकविंशत्याद्यनुवचनानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते श्रुत्यैव प्रतिष्ठाकामादिषु पुरुषार्थावधारणात्प्रकरणबाधः । अनुवचनानां च क्रियात्मकत्वादितिकर्तव्यतारूपत्वात्प्रकरणग्राह्यत्वेन तद्विरोधोदाहरणत्वम् । 'तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य' इति तु द्वादशत्वस्याक्रियात्वादनितिकर्तव्यतात्मकत्वे सति कथंभावरूपप्रकरणग्राह्यत्वानुपपत्तेः संनिधिमात्रेण प्रकरणकल्पनापूर्वकसंबन्धाध्यवसानाच्छ्रुतिस्थानविरोधोदाहणत्वं युक्तमित्येके । तत्तु नैवमाश्रितम् । कुतः ।

१ तत्किं क्रियतामिति । तत्तदा, बलवता विषयापहारेण दुर्बलं प्रमाणाभासतां यातीत्याशयः । २ आनन्तर्यसामानाधिकरण्याभ्यामिति—ताभ्यामवगताद्वाक्यसामर्थ्यादित्यन्वयतोऽर्थः । ३ निःश्रेण्यारोहणप्राप्तं प्राप्तिमात्रोपपादि च । एकमेवफलं प्राप्तुमुभावारोहतो यदा ॥ एकसोपानवर्त्येको भूमिष्ठश्चापरस्तयोः । इत्यादिना वृद्धश्लोकोपपादितं दृष्टान्तं विषयानुसारेण प्रकृते योजयति—द्वितीयसोपानेत्यादिना ।

यदि द्रव्यगता संख्या स्वतन्त्रा वा भवेदियम् ।
नेत्थंभावेन गृह्येत क्रियारूपेण वर्जनात् ॥
इतिकर्तव्यतांशस्थां येनोद्दिश्योपसत्क्रियाम् ।
द्वादशत्वाविधिस्तेन कथंभावेन गृह्यते ॥
इहापि च कथंभावविनियुक्तोपसद्गता ।
यावत्संख्यैकवाक्यत्वसामर्थ्ये कल्पयिष्यति ॥
तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या षष्ठ्याऽहीनाङ्गतां गता ।
नैव ह्यहर्गणादन्यदहान्यहीनमुच्यते ॥

श्रुतिक्रमविरोधे किमुदाहरणमिति ।

उच्यते रशनाधर्मा दर्भमय्यादयः क्रमात् ।
अग्नीषोमीयशेषाः स्युः श्रुत्या यूपाङ्गतां गताः ॥
एतद्यूपपरिव्याणशेषो हि रशना श्रुता ।
सह धर्मैर्न सा याति क्रमेण पशुशेषताम् ॥
यावत्प्रकरणादीनि तस्याः कल्पयति क्रमः ।
चतुर्भिस्तैर्व्यपेतत्वाच्छ्रुत्या तावत्स जीयते ॥
आकाङ्क्षामात्रमेवैकं यावत्कल्पयति क्रमः ।
दूरेण तावदप्राप्तां रशनां हरति श्रुतिः ॥

श्रुतिसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् । पौरोडाशिकमिति समाख्याते दर्शपूर्णमासकाण्डे पठितो मन्त्रः साधारणे प्रकरणे वर्तमानः क्रमेण चानुन्मीलितलिङ्गेनाविनियुज्यमानः पुरोडाशस्यैव वा प्राथम्यात्प्राप्नुवन्, श्रुत्या सांनाय्यार्थशाखाङ्गत्वेन विधीयते ' इषे त्वेति शाखां छिनत्ति ' इति । तत्रापि यावत्समाख्यया किंचित्सामान्यं कल्प्यते तावच्छ्रुत्या विनियुक्तत्वात्प्रकरणवाक्यसामर्थ्यश्रुतिष्वकल्पितास्वेव बाधः । एवं लिङ्गस्य प्रकरणादिविरोध उदाहर्तव्यः । तत्र प्रकरणविरोधे तावत्पूषानुमन्त्रणान्युदाहर्तव्यानि । यावच्च प्रकरणेनैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावल्लिङ्गेन श्रुतिः । तथा यावदितरत्र प्रकृताग्न्यादिप्रकाशनसामर्थ्यं तावदिह विनियोग इति बाधः । लिङ्गक्रमयोर्विरोधः स्तुतशस्त्राधिकरणे[1] दर्शितः ' अर्थेन त्वपकृष्येत ' इति । स्थितोदाहरणमपि यथाऽभ्यनुज्ञापनाभ्यनुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोः ' उपहूत उपह्वयस्व ' इत्येवं मन्त्रावाम्नातौ । तौ देशसामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्नुतः ' उपहूत ' इत्यनुज्ञापने

1 (अ० २ पा० १ अ० ५ सू० १४) ।

' उपह्वयस्व ' इत्यनुज्ञायाम् । न तु तथा सामर्थ्यमस्तीति विपरीतं शेषत्वम् । यावाद्धि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावल्लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा साधितो विनियोग इत्यकल्पितलिङ्गश्रुतिपदस्यैव क्रमस्य बाधः । तथा परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिनोः ' परिवीरसि ' ' युवा सुवासाः ' इति वाऽग्नीषोमीयपरिव्याणाङ्गत्वे प्राप्ते लिङ्गात्सवनीयार्थद्वितीयपरिव्याणाङ्गत्वमपि । कथं न मनोताग्नीषोमीयक्रमबाधनसमर्थेन लिङ्गेनाऽऽग्नेयसवनीयपशुयागाङ्गमेति चेत् । न । ' वचना[1]न्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ' इतिवद् बलवत्तरश्रुतिकृतविनियोगकल्पितलक्षणाद्वारेणाग्नीषोमीयाङ्गत्वात् । एवं ह्याह ' यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्या ' इति । अनया हि श्रुत्या लिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता वारिता । द्विदेवत्येऽप्येकदेवत्यैव न केवलाग्निदेवत्यत्वेनाग्नीषोमीयादुत्तारणीयेत्यर्थः । यद्वैवकारं स्वस्थानादपनीय यथाक्रमं कार्यैवेत्यत्र संयोजना कार्येत्यवधार्यते । लिङ्गसमाख्याविरोधे तु भक्षानुवाके ग्रहणादिवाक्यानि समाख्यानाद्भक्षाङ्गत्वेन संबन्धसामान्यादिकल्पनया भक्षाङ्गत्वविनियोगाय प्रस्थितानि लिङ्गेन ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणेषु विनियुज्यन्त इति स्थि[2]तम् । याज्यासमाख्याबाधेन च मनोर्ऋचां पृथुपाजवत्योश्च लिङ्गेन सामिधेनीत्वेन विनियोग इ[3]त्युक्तम् । वाक्यक्रमयोर्विरोधे परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिपरिवीरसिपरिवीतपदव्यतिरिक्तपदानां ' युवा सुवासा आगात्, स उ श्रेयान् ' इत्येवमादीनां लिङ्गविनियुक्तपरिवीतपदैकवाक्यत्वात्सवनीयपरिव्याणे विनियोगः । वाक्यसमा[4]ख्ययोर्विरोधे भक्षानुवाक एव सध्यासमित्येवमादिषु ग्रहणादौ विनियुज्यमानेषु तदेकवाक्यगतशेषपदा[5]वृत्तिरुदाहर्तव्या । तथाऽऽध्वर्यवादिसमाख्यानाज्ज्योतिष्टोमादिप्रधानेषु तदर्थेष्वेव प्राप्नुवत्सु स्वर्गकामाद्येकवाक्यत्वादर्थिमात्रविषयत्वं विज्ञायते । न[6]नु च श्रुतिरेवैषा भवेत् । नात्र कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादेतद्विज्ञायते । लिङा कर्तुरनभिधानात् । किं तर्हि । पदद्वयसंनिकर्षादेवैतल्लक्षणया सामानाधिकरण्यावदगम्यते । तस्माद्वाक्येनैव समाख्या बाध्यत इति । प्रकरणसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकसमाख्यातब्राह्मणाम्नातानां प्रयाजादीनां

---

१ (अ० ३ पा २ अ० २ सू० ३)। २ (अ० ३ पा २ अ० ९) इत्यत्रेति शेषः । ३ (अ० ३ पा० २ अ० ७) इत्यत्रेति शेषपूरणम् । ४ वाक्यसमाख्ययोर्विरोध इति—भक्षानुवाकगतसध्यासमित्यादेर्लिङ्गाद्ग्रहणादौ विनियोगेऽवगततदेकवाक्यतापन्नशेषपदानां समाख्यया भक्षाङ्गत्वप्रसक्तौ वाक्याद्ग्रहणाद्यङ्गत्वमित्याशयः । ५ शेषपदावृत्तिरिति—आङोऽर्वागर्थकत्वाच्छेषपदानां भक्षणादर्वागनुष्ठीयमानेषु ग्रहणादिषु वृत्तिः—विनियोग इत्यर्थः । ६ कर्त्रधिकरणे निषेत्स्यमानमाख्यातस्य कर्तुरनभिधानमपर्यालोच्यास्य श्रुतिसमाख्योदाहरणत्वं शङ्कते—नन्वित्यादिना ।

प्रकरणात्सांनाय्योपांशुयाजार्थत्वमित्युदाहरणम् । एवं तावदेकस्य शेषस्यानेकं शेषिणं प्रति नीयमानस्य विरोध उदाहृतः । एतयैव तु दिशाऽनेकस्य शेषस्यैकं शेषिणं प्रति नीयमानस्य विरोध इदानीमुदाहर्तव्यः । तद्यथा **श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे** 'ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति मन्त्रकरणकव्यापारविधाने कृते लिङ्गात्कस्मिंश्चिदाग्नेये मन्त्रे शेषत्वेन प्राप्नुवति श्रुत्यैन्द्री विनियुज्यते । तदवरुद्धे चोपस्थाने नेतरस्यावकाशो विद्यते । **श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे** यज्ञायज्ञीयप्रगाथैकवाक्यभूतगिरापदप्राप्तागिरापदविधानमुदाहरणम् । तथा विश्वेषां देवानां श्रुत्याऽऽमिक्षैव, शेषो हि तेषां वाक्येन वाजिनं तद्दुर्बलप्रमाणत्वात्तया श्रुत्या निराकृतम् । **श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे** प्रतिष्ठाकामदर्शपूर्णमासप्रयोगे प्रकरणात्पञ्चदशसंख्यसामिधेन्यनुवचनेऽङ्गत्वेन प्राप्ते श्रुत्यैकविंशतिसंख्यानुवचनान्तराङ्गत्वावगमात्प्राकरणिकनित्यानुवचनबाधः । **श्रुतिक्रमविरोधे—**

पशुकामप्रयोगे च क्रमेण चमसाङ्गता ।
श्रौताद्गोदोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रिया ॥

श्रुतिसमाख्याविरोधे—

वाजपेयः समाख्यानात्प्राप्नोत्यध्वर्युकर्तृकः ।
श्रुत्या स्वाराज्यकामस्य[1] तथाऽध्वर्योर्निराक्रिया ॥

तथा 'यजमानस्य याज्या' इत्युदाहरणम् । ऋतुयाजेषु हि हौत्रसमाख्यया होतुः प्राप्ता याज्या यजमानकर्तृकत्वेन कर्तृसंबन्धवाचिन्या षष्ठीश्रुत्या प्रतिपाद्यते । **लिङ्गवाक्यविरोधे—**

स्योनादेरपि शेषत्वं वाक्येन सदनं प्रति ।
सीदेत्यस्यैव लिङ्गेन तेनायं पूर्वबाधनः ॥
तथाऽभिघारणे तस्मिन्सीदेत्यस्यापि शेषता ।
स्योनादेरेव लिङ्गेन तस्मात्स परबाधनः ॥
अनेकशेषिशेषत्वात्पूर्वमेतावुदाहृतौ ।
अनेकशेषसंबन्धात्संप्रत्येकस्य शेषिणः ॥
पूर्वं स्योनं त इत्यादि सदने साभिघारणे ।
वाक्येनाङ्गतया प्राप्तं लिङ्गाच्छुद्धेऽभिघारणे ॥
तस्मिन्सीदेत्ययं वाक्यात्प्राप्तः शेषोऽभिघारणे ।
लिङ्गात्तु सदनस्यैव तत्रैवातः प्रयुज्यते ॥
एकैकस्मिंस्तु शेषत्वं वाक्यात्प्राप्तं द्वयोर्द्वयोः ।
एकैकस्य तु लिङ्गेन तच्च संप्रति गृह्यते ॥

---

१ स्वाराज्यकामस्येति—कर्तेत्यध्याहारः ।

एकस्मिन्नेव मार्गे तु यत्संकीर्णचतुष्टयम् ।
अभाणि भाष्यकारेण विवेक्तव्यं तदात्मना ॥

लिङ्गस्य प्रकरणक्रमसमाख्याविरोधे निर्वापादिषु लिङ्गेन देवस्य त्वेत्यादिना प्रकरणप्राप्तमन्त्रान्तरबाधः । प्रथमस्य काम्यस्यैन्द्राग्नस्य क्रमात्सामिधेनीकार्यप्राप्तस्य याज्यानुवाक्यायुगलस्य लिङ्गेन बाधः । समाख्यया मनोर्ऋचां सोमारौद्रियेषु याज्यानुवाक्यात्वेन प्राप्तानां सोमरुद्रलिङ्गाभिर्याज्यानुवाक्याभिर्बाध इत्युदाहरणानि । **वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे** 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इत्युदाहरणम् । प्रकरणेन हि हविरभिवासनोत्तरकालं यद्विधानं तस्य ग्रहणं प्राप्नोति । अमावास्यासमभिव्याहारेण तु पूर्वेद्युः । न चात्र श्रुतित्वम् । न हि सप्तमी शेषशेषिसंबन्धं वदति । यत्त्वधिकरणत्वमभिधत्ते तत्तत्कर्मणोऽनुपपन्नमेव । तस्मात्पदसंनिधानेनैष संबन्धः । स च शीघ्रतरं भवतीत्युक्तम् । **वाक्यक्रमयोर्विरोधे** किमुदाहरणम् । ज्योतिष्टोमे काम्यनैमित्तिकेषु प्रतिपत्कल्पेषु प्रतीकग्रहणात्पादमात्रं श्रुत्या विनियुज्यते । तत्र द्वितीयपादात्प्रभृति यथासंख्यक्रमेण नित्यानामेवर्चां प्रसङ्गः । तद्यथा 'वृषा पवस्व धारय' इति राजन्याय प्रतिपदं कुर्यादित्यत्र 'पवमानायेन्दवे । अभि देवां इयक्षते' इत्येतावेव द्वितीयतृतीयपादौ प्राप्नुतः । वाक्याच्च 'मरुत्वते च मत्सरः । विश्वा दधान ओजसा' इति । ननु विभक्तिभेदादत्र लिङ्गविरोधः स्यात् । नैष दोषः । सर्वेषां सोमलिङ्गत्वाद्विभक्तिभेदेन त्वेकवाक्यत्वमेव नोपपद्यते । तद्यावदाकाङ्क्षापूर्वकमेकवाक्यत्वादि कल्प्यते तावदितरेणाऽऽनन्तर्यात्समानविषयत्वाच्च सामर्थ्यादि कल्पयित्वा विनियोगः कृत इति बलीयस्त्वम् । **वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे** 'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह' इति हौत्रसमाख्याते प्रवचने प्रैषानुवचनमाम्नातम् । तस्य कर्तृविशेषाकाङ्क्षिणः समाख्यया होता प्राप्नोति । वाक्येन मैत्रावरुणः । एकेन च कृतार्थस्य न कर्त्रन्तरापेक्षा भवति । तत्र शीघ्रतरप्राप्ते मैत्रावरुणे प्रकरणकल्पनां यावत्प्राप्ता समाख्या बाध्यते । न चायं श्रुतिविरोधः । आख्यातपदेन कर्तुरनभिधानान्मैत्रावरुणपदे च कारकविभक्तिप्रयोगाभावात् । **प्रकरणक्रमयोर्विरोधे** गिरापदेरापदे एव स्तोत्रापेक्षयोदाहरणम् । अग्निष्टोमसाम्नः क्रमेण गिरापदं प्राप्नोति प्रकरणादिरापदम् । तच्च बलीयः । पूर्वं तु सामापेक्षयोदाहृतमासीदित्यसंकीर्णविषयत्वम् । **[3]प्रक्रियासमाख्ययोर्विरोधे** 'तस्मान्मै-

---

१ लिङ्गेनेति—लिङ्गप्रमाणप्रापितेनेत्यर्थः । २ अग्निष्टोमसाम्न इति—अग्निष्टोमस्तोत्रस्येत्यर्थः । ३ प्रक्रियेति— प्रकरणमित्यर्थः ।

त्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह' इत्येतदेव ज्योतिष्टोमं प्रत्युदाहरणम् । तस्य हि समाख्यया होतृकर्तृकं प्रैषानुवचनं प्राप्नोति । प्रकरणात्तु मैत्रावरुणकर्तृकं निर्णीयते । प्रैषानुवचनस्वरूपापेक्षं च पूर्वत्रोदाहरणमिति भेदः । **क्रमसमाख्ययोर्विरोधे** किमुदाहरणम् । काम्ययाज्याकाण्डाधीतयोरैन्द्राग्नयुगलयोरुभयोरपि विकल्पेन कर्मद्वयेऽपि प्रयोगः समाख्यानुरोधेन प्राप्नोति । क्रमबलीयस्त्वात्तु प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमेवेति व्यवस्था । लिङ्गं तु पक्षद्वयेऽपि तुल्यार्थमिति क्रमसमाख्ययोरेव विरोधः। एवं शेषैकत्वे शेष्येकत्वे च श्रुत्यादिसमयश्चिन्तितः । यथा चैषामर्थविप्रकर्षाद्विजातीयैः सह बलाबलमेवं सजातीयैरपि यत्र हेतुसामान्यं तत्र दर्शयितव्यम् । तद्यथा श्रुतेरेव तावत्सामान्यविशेषादिभावेन शेषविषयः समवायः । 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यविशेषश्रवणादग्नीषोमीयादावपि प्राप्नुवत् 'आग्नेयं चतुर्धा' इति तु विशेषश्रवणेन विशेषे चतुर्धाकरणमुपसंह्रियते । तथा शेषिसमवाये 'यदाहवनीये जुहोति' इति सप्तमीश्रुत्या जुहोतिसामानाधिकरण्येनावभृथेऽप्याहवनीयः प्राप्यमाणो विशेषसंयुक्तया 'अप्स्ववभृथेन' इत्यनया बाध्यते । संदिग्धासंदिग्धत्वेन च बलाबलविशेषो भविष्यति । एवं पौर्वापर्यविरोधाङ्गगुणविरोधादिष्वपि श्रुतिद्वयमुदाहर्तव्यम् ।

तथा पश्वङ्गमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते ।
समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियाङ्गता ॥
तथा धात्वर्थकर्मत्वे पदश्रुत्योपपादिते ।
भावनाया विधिश्रुत्या पुरुषार्थस्य साध्यता ॥

तथा **लिङ्गद्वयविरोधे** 'स्योनं ते सदनं कृणोमि' इत्येतदोदाहरणम् । द्वे हि तत्र लिङ्गे । परस्परैकवाक्यतागमनसामर्थ्यमेकमेकमर्थाभिधानशक्तिरूपमपरम् । एतच्च श्रुत्यनुमानस्य प्रत्यासन्नम् । विप्रकृष्टमितरद्वाक्यादपि जघन्यत्वादित्युक्तं भाष्ये । **वाक्ययोर्विरोधे** 'पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' 'सप्तदश वैश्यस्य' इत्येतदुदाहरणम् । उभयत्रापि हि सामानाधिकरण्यादेकवाक्यत्वे कृते विनियोगे सति निमित्तविशेषसंयोगात्साप्तदश्यं बलीयो भवति । **प्रकरणयोर्विरोधे** 'अभिक्रामं जुहोति' इत्युदाहरणम् । महाप्रकरणेन ह्यस्य दर्शपूर्णमासार्थता । अवान्तरप्रकरणेन तु प्रयाजार्थता । तच्च बलीयः। तत्र हि प्रत्यासत्तेरननुभूते महाप्रकरणसंस्पर्शे पूर्वतरं वाक्यस्थानीयः संबन्धोऽवकल्पते । **क्रमयोर्विरोधे** काम्य एव याज्याकाण्डे पौर्वापर्यप्रत्यासत्तिक्रमेण तयोरेवैन्द्राग्नीययो-

१ इत्युक्तमिति—लिङ्गवाक्ययोर्विरोधोदाहरणप्रदर्शनावसरे भाष्ये 'तदेषोऽर्थविप्रकर्षः, यद् 'स्योनं ते' इत्यस्य प्रत्यक्षं सदनकर्मणोऽभिधानसामर्थ्यं तन्मुख्यम्' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कथम् । इदमपि कारणमि-

युगलयोरनियमेनोष्टिद्वयेऽप्यनियमेन प्राप्नुवतोर्यथासंख्यक्रमेणात्यन्तदेशसाम्येन प्रत्यासन्न-त्वाद्विनियोगो भवति । समाख्ययोस्तु विरोधे सामान्यविशेषसमाख्ययोः सूत्रबद्ध एव बाधो भविष्यति ‘ तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ’ इति । शेषशेषिसमवायश्च प्रत्येकं विविच्योदाहर्तव्यः । एवं तावत्प्रत्यक्षेषु श्रुत्यादिषु विचारितम् । एतयैव दिशाऽनुमाना-दिगम्येष्वपि सजातीयविजातीयसमवाये विचारयितव्यम् । तत्र च प्रत्यक्षगम्यानामानु-मानिकैरानुमानिकानां चाऽऽनुमानिकैः सह पूर्वोक्तेनैव मार्गेण सजातीयविजातीयबला-बलं व्याख्येयम् । तद्यथाऽतिदेशप्राप्ताः श्रुत्यादयः प्रत्यक्षैर्विकृतिषु बाधिष्यन्ते । विप-रीतोऽपि चेह बाधो भवति । पूर्वं पूर्वमपि ह्यानुमानिकं परेण परेणापि प्रत्यक्षेण बाध्यते । यथा कृष्णलेषु सामर्थ्येनावघातः । सर्ववस्तुविषयं च सामर्थ्यं, लिङ्गं केवलं मन्त्रगतमे-वावगन्तव्यम् । तथा च यान्यप्यन्यार्थदर्शनान्यनन्यगतीनि तेषामपि लिङ्गत्वमभिधा-स्यते । का पुनरस्य लिङ्गस्य प्राप्तिरनन्यथासंभव इत्यादि । यत्र पुनः श्रुतिरानुमानिकी लिङ्गं च प्रत्यक्षं तत्र कथम् । यथा स्मृतिवैदिकलिङ्गविरोधे । तत्र स्मृतेर्मूलान्तरमपि संभा-व्यते न तु लिङ्गस्येति तदेव बलवदित्यनुसर्तव्यम् । सर्वत्र दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य बाधे यदि किंचिदनर्थकी भवति ततो विपरीतो बाधो योजयितव्यः । तदुक्तं ‘व्रीहीन्प्रोक्षति’ इत्यत्र श्रुतिमुत्सृज्यापूर्वसाधनत्वग्रहणमिति । तथा—

दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवानाश्रयो यदा ।
तदाऽपि विपरीतत्वं शिष्टाकोपे यथोदितम् ॥

सर्वप्रमाणानामेवार्थद्वारः परस्परविरोधो न स्वरूपनिमित्तः । तत्र यदा पदार्थतद्ध-र्मविषये प्रमाणे विरुध्येते तत्र यद्यपि प्रमाणतोऽन्यादृशं बलाबलं तथाऽपि प्रमेयानुरो-धेन तदाश्रयणात्स्वरूपदुर्बलेनापि बलवद्बाध्यमानं तदानुगुण्यं प्रतिपद्यते । तदुक्तमाच-मनादयः पदार्थास्तेषां क्रम इति । तथा च लोके—

अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः ।
दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः ॥

एवं सूत्रं श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनान्तं च भाष्यं व्याख्यातम् । इदानीं साध्यशेषम-नुक्रमिष्यामः ।

तत्र तुल्यबलत्वोक्तिः स्वतः प्रामाण्यविभ्रमात् ।
प्रदेशान्तरदृष्टं च रूपं तुल्यं द्वयोरपि ॥

---

१ (अ० ३ पा० ७ अ० २१ सू० ४१) । २ विजातीयसमवायो विचारयितव्य इति पा० । ३ (अ० १ पा० ३ अ० ३) ।

दमपि, श्रुतिरपि लिङ्गमपि । नहि विज्ञानस्य विज्ञानस्य च कश्चिद्विशेष उपलभ्यते रूपं प्रति, अस्य भङ्गुरस्येव रूपमस्य दृढस्येवेति । ननु लिङ्गस्य भङ्गुरस्येव रूपम् । सविचिकित्सो हि भवति लिङ्गात्प्रत्ययः । निर्विचिकित्सः श्रुतेः । नैतद्युक्तम् । यतो लिङ्गात्सविचिकित्सः प्रत्ययः । तस्य च श्रुतेश्च नैव संप्रधारणाऽस्ति । यतस्तु खलु लिङ्गान्निर्विचिकित्सः प्रत्ययः स श्रुत्या विकल्पितुमर्हति । ननु नैव कदाचिल्लिङ्गान्निर्विचिकित्सः प्रत्ययोऽस्ति । नैतदेवम् । एवं हि सति नैव लिङ्गं नाम किंचित्प्रमाणमभविष्यत् । कामं मा भूत्प्रमाणम् ।

स्वत एव मन्त्ररूपं दृष्ट्वा श्रुत्यनुमानमन्तरेणैव विनियोगबुद्धिर्भवतीति श्रुतितुल्यत्वम्। **नहि विज्ञानस्य विज्ञानस्य च विशेष उपलभ्यत इति**—मन्त्राम्नानवेलायामिन्द्रार्थत्वं ज्ञातं श्रुत्युच्चारणकालेऽपि गार्हपत्यार्थत्वमित्युभयोर्लक्षणात्मनोरविशिष्टत्वम् । न ह्यविज्ञातरूपो मन्त्रः श्रुत्या शक्यो विनियोक्तुमिति श्रुत्या प्रथमं रूपनिरूपणं कर्तव्यम् । अतश्च तदवधारणवेलायामिन्द्रोपस्थानप्रत्ययो जातो न शक्यो निवर्तयितुमिति मन्यते । **ननु लिङ्गस्य भङ्गुरस्येव रूपं सविचिकित्सो हीति**—श्रुतौ दृश्यमानायामनुमानासंभवाद्भङ्गुरत्वम् । सविचिकित्सो हि स्वयं विक्षेपजन्मत्वात् । न ह्यस्य स्वतः प्रामाण्यमित्यभिप्रायः । परः पुनः प्रत्ययोत्पादनमैकान्तिकं गृहीत्वा सविचिकित्सत्वं संदेहविपर्ययानध्यवसायानामन्यतमं मन्यमान आह—**नैतद्युक्तं यतो लिङ्गात्सविचिकित्सः प्रत्ययः । तस्य श्रुतेश्च नैव संप्रधारणाऽस्तीति ।** किमियमैन्द्री भवति न भवतीत्यनिश्चितः । तस्य श्रुत्यविरोधेऽप्रमाणत्वान्नैव तया सह बलाबलचिन्ता । यतस्तु निर्विचिकित्स एकान्तेनैतद्देवत्योऽयं मन्त्र इति प्रत्ययः स श्रुत्या सह तुल्यबलत्वाद्विकल्पितुमर्हति । **ननु नैव कदाचिदिति**—पूर्ववदेव कदाचिन्निर्विक्षेप इति मन्यते । इतरस्तु स्वाभिप्रेतमेव सविचिकित्सत्वं गृहीत्वाऽऽह—**एवं हि सति नैव लिङ्गं नाम किंचित्प्रमाणमभविष्यादिति ।** सिद्धान्तवादी तु वदति—यदि सविक्षेपप्रत्ययोत्पादनमात्रेण कुपितं लिङ्गं प्रामाण्यमेव मुञ्चति **कामं मा भूत्प्रमाणं भवति तु संशयो लिङ्गपरिज्ञातेष्वर्थेष्विति ।** कथं पुनः सविक्षेपत्वं परित्यज्य संशय एव सविचिकित्सत्वमुदाह्रियते । कथं वा लिङ्गपरिज्ञातत्वं सिद्धवदभिधीयते । नैष दोषः । लिङ्गपरिज्ञातत्वं तावदविरोधवेलाभिप्रायम् । संदिग्धत्वं विरोधवेलायाम् । एतदुक्तं भवति । यदविरोधकाले लिङ्गस्यावगतं विनियोजकत्वं तत्र

भवति तु संशयो लिङ्गपरिज्ञातेष्वर्थेषु । यदि वा विस्पष्टमेवाप्रामाण्यं न संशयः । कथम् । समर्थमेतदिममर्थमभिनिर्वर्तयितुमिति लिङ्गादेतावदवगम्यते । न च यद्यस्य निर्वर्तनायालं तदसत्येव वचने तन्निर्वर्तयितुमर्हति । तस्मान्न लिङ्गं विनियोजकमिति ।

अत्राभिधीयते । प्रकरणवतोऽर्थस्य संनिधाने यमर्थमामनन्ति स तस्य साधनभूत इत्येव गम्यते । कथं खलूपकरिष्यतीति संदिह्यमाने भवति सामर्थ्यात्परिनिश्चयः । यत्रायं समर्थस्तत्र शक्यो विनियोक्तुमिति । तस्माद्भवति लिङ्गं प्रमाणमिति । न च लिङ्गप्रामाण्ये विनिगमनायां हेतुरस्ति । तस्मात्तुल्यबले एते कारणे । कदाचन स्तरीरसि, इति लिङ्गादिन्द्र उपस्थातव्यः श्रुतेर्गार्हपत्य इति । अविरोधात्खल्वपीममेवार्थं प्रतिपद्यामहे । बलीया-

तथैव सर्वत्रैवावतिष्ठते । किं तर्हि । संदिह्यते । अन्यत्राविरोधाद्विनियोगोऽङ्गीकृतः स इह किं तथैव भवत्यथ केनचिद्व्यावर्त्यत इति । [1]**यदि वा विस्पष्टमेवाप्रामाण्यमिति**—तावदेव संदेहो भवति यावत्प्रत्यक्षा श्रुतिर्नोपलभ्यते । तस्यां तु सत्यामितरकल्पनानुपपत्तेरप्रामाण्यम् । लिङ्गे हि सामर्थ्यमात्रं प्रत्यक्षम् । न च तावता विनियोग उक्तो भवति । न चानुक्तस्य क्रियायां प्रामाण्यमस्ति । यथा—सत्यपि सामर्थ्ये विप्रराजन्यौ न वैश्यस्तोमं कुरुतः । तस्मान्न लिङ्गं विनियोजकमिति । परस्तु विरोधविषयमप्रामाण्याभिधानमज्ञात्वा सार्वत्रिकमेवेदमुक्तमिति भीतः प्रामाण्यमार्गं दर्शयति—**प्रकरणवतोऽर्थस्य संनिधाने यमर्थमामनन्तीति ।** तदेतत् '[2]अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात्' इत्यत्र '[3]अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इत्यत्र च वर्णितम् । अथवा सिद्धान्तवादिनाऽपि विरोधे सुखतरमप्रामाणत्वं वक्ष्यामीति मन्यमानेन प्रथमं स्वतन्त्रमेव तावदप्रामाण्यं दर्शितम् । तथा च कृते स्वरमेवैतस्य श्रुत्यनुमानद्वारप्रामाण्यकल्पनमापत्स्यते । ततश्च मम सुजयो भविष्यति । तत्रेतरेण विरोधविषयमनादृत्य प्रामाण्यं तावदस्तीति निरूप्य तुल्यबलत्वमभिहितम् । [4]**अभ्युपगम्यापि बलाबलमविरोधादबाधः** । तद्यथोपदेशातिदेशाभ्यां प्रयाजाद्युपकारस्य प्रकृतिविकृत्यर्थत्वादविरोधः । सकृच्चोदितस्यासकृत्करणेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानुवृत्तेः

१ वस्तुतस्तु श्रुतिविरोधे लिङ्गस्याप्रामाण्यमेव न तु प्रामाण्यसंशय इत्येवमभिधानार्थं 'यदि वेति भाष्यं व्याचष्टे—यदि वा विस्पष्टमित्यादिना । २ (अ० २ पा० १ अ० ६ सू० ३१) । ३ (अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३२) । ४ 'अविरोधात्खल्वपि' इतीदं भाष्यं व्याचष्टे—अभ्युपगम्यापीत्यादिना ।

नापि हेतुर्विरुध्यमानमबलीयांसं बाधितुमर्हति नाविरुद्धम् । न च कश्चन विरोधो यदिन्द्रमुपतिष्ठतानेन मन्त्रेण गार्हपत्यमपि । नन्वयमेव विरोधः सकृदुपस्थानं चोदितमसकृदभिनिर्वर्त्यत इति । उपस्थेयभेदात्प्रतिप्रधानमावर्तन्ते गुणा इति न्याय एवैष न विरोधः । अयं तर्हि विरोधः । गार्हपत्य उपस्थीयमानेऽग्निवचन इन्द्रशब्दो गुणक्रियायोगं वाऽपेक्षमाणो भवितुमर्हति । इन्द्रे तूपस्थातव्ये निरपेक्ष इन्द्रवचन एव । गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्यय इति । नेति ब्रूमः । विरोधे मुख्येन गौणो बाध्येत । न च कश्चिद्विरोधः । युगपदभिधाने हि विरुध्येयाताम् । इह चान्यस्मिन्प्रयोगेऽग्निवचनोऽन्यस्मिन्निन्द्रवचनः । अतस्तुल्यबले एते कारणे इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसी । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । किमिदमर्थविप्रकर्षादिति । अर्थस्य विप्रकर्षोऽर्थविप्रकर्षः । कः पुनरर्थः । श्रुत्यर्थः । गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति संनिकृष्टः श्रुत्यर्थः । इन्द्र उपस्थेय इति विप्रकृष्टः । कथम् । 'कदाचन स्तरीरसि' इत्यनेन मन्त्रेणेन्द्र उपस्थातव्य इति न श्रूयते । सत्यपीन्द्राभिधानसामर्थ्ये वचनाभावादनुपस्थानीय इन्द्र इत्येव गम्यते। नन्विदमुक्तं प्रकरणाम्नानादङ्गमित्यवगम्यते । सामर्थ्याद्विनियोग इति । नैतदस्ति । उक्तमेवैतद्धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति । यदेतत्प्रकरणं लिङ्गं चोभयमप्येतदशब्दम् । न चातिक्रान्तप्रत्यक्षविषय

सर्वत्रेष्टत्वात् । इन्द्रशब्दस्य गार्हपत्ये गौणत्वादवयवप्रसिद्धेर्वेन्द्रे मुख्यत्वात्समुदायप्रसिद्धेर्विरोध इति चेत् । न । प्रयोगभेदेन परिहारात् । युगपदुपादिश्यमानं ह्येतत्संभवासंभवाश्रयणाद्विरुध्यते । प्रयोगभेदे तु सति गार्हपत्याभिधानवेलायां यज्ञसाधनत्वं वा गुणमभिवदति क्रियाख्यैश्वर्ययोगं वाऽङ्गीकृत्य प्रवर्त्स्यति । इन्द्राभिधानकाले तु मुख्य इत्यविरोधः । तस्मान्नास्ति बाध इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । श्रुतिर्लिङ्गाद्बलीयसी । कुतः ।

मन्त्रोऽयं गार्हपत्याङ्गं शब्देनैवाभिधीयते ।
इन्द्राङ्गत्वं तु सामर्थ्यादशब्दमनुमीयते ॥

यत्तु प्रकरणात्सामार्थ्याच्चाङ्गत्वानुमानमुक्तं तच्छब्देनासंस्पृष्टमीदृशेष्वर्थेष्वप्रमाणमित्युक्तम् । परस्तु सार्वत्रिकमेव लिङ्गस्याशाब्दत्वमुक्तमिति मन्यमानो न तर्हि विरो-

---

१ (अ० १ पा० ३ अ० १ सू० १)।

एवंलक्षणकेऽर्थे शब्दमन्तरेण परिच्छेदोऽवकल्पते । अतो मन्यामहे विप्रकृष्टं श्रुत्यर्थाल्लिङ्गमिति । यद्येवं, श्रुतिर्यत्र विरोधिनी न विद्यते तत्रापि न लिङ्गादर्थपरिच्छेदः । तत्रैतदेव नास्ति लिङ्गं प्रमाणमिति । कुत एवैतेन श्रुतिर्विरोत्स्यत इति । तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वं प्रति संप्रधारणैव नोपपद्यत इति ब्रूमः । अत्रोच्यते । इतिकर्तव्यतार्थिनः प्रकरणवतोऽर्थस्य संनिधावुपनिपतितो मन्त्र आम्नानसामर्थ्यादितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वाक्यशेषतामभ्युपेत्यैतेन मन्त्रेण यजेतेति । किमुक्तं भवति । यागेनाभीप्सिते साध्यमानेऽनेन मन्त्रेणोपकुर्यादिति । न चान्तरेणेन्द्राभिधानमयं मन्त्र उपकर्तुं शक्नोति । तेनैतदुक्तं भवति । अनेनेन्द्रोऽभिधातव्य इति । अतः श्रुतिमूल एवायमर्थः । यदि श्रुतिमूलो न श्रुत्यन्तरेण बाधितुं शक्यः । तदेतल्लिङ्गं यदि वा नैव प्रमाणम् । यदि वा श्रुत्या विकल्पितुमर्हतीति । नाप्यप्रमाणं भविष्यति, नापि विकल्पिष्यत इति ब्रूमः । कथम् । श्रुतिलक्षणोऽयमर्थ इत्युपपादितम् । तस्मान्नाप्रमाणम् । यतस्तु खल्वानुमानिकीमेकवाक्यतां लिङ्गसामर्थ्यं चापेक्ष्य श्रौतोऽयमर्थो यदिन्द्रस्योपस्थानमनेन मन्त्रेणेत्यवगम्यते । प्रत्यक्षा तु श्रुतिर्गार्हपत्यमुपातिष्ठत इति । स एषोऽर्थविप्रकर्षः । प्रथमं तावल्लिङ्गज्ञानम् । ततः साम-

---

धाद्बाधः । किं तर्हि । अप्रमाणत्वादेवेति विवक्षन्यद्येवमित्याह । सिद्धान्तवादी तु यथा प्रथमं पूर्वपक्षवादिना लिङ्गस्य प्रामाण्यमुक्तमासीत्तथेदानीं स्वयं प्रतिपादयति । भवति हि प्रकरणादेषोऽर्थो यथा शक्नुयात्तथा यागस्यानेनोपकुर्यादिति । न च स्वार्थाभिधानादन्यथा शक्नोत्यसावुपकर्तुमिति तत्र विनियोगश्चोदितो भवति । परस्तु मदीयमेवायं पूर्वोक्तं मार्गमायातः क्वेदानीं गमिष्यतीत्युत्साहेनाऽऽह—यदि श्रुतिमूलो न श्रुत्यन्तरेण बाधितुं शक्यः । तेन यदि तावदशाब्दोऽयमर्थस्ततो नैव प्रमाणम् । अथ शाब्दस्ततस्तुल्यबल इति । सिद्धान्तवादी तु द्वयमपि परिहरति—नापीति । आनुमानिक्याः श्रुतेरविरोधे सत्यात्मलाभो विरोधे चानुत्पादात् । यत्र हि प्रत्यक्षया श्रुत्या मन्त्रो न विनियोगं प्रति निराकाङ्क्षीकृतस्तत्रास्य विनियोगसिद्ध्यर्थं यावत्कल्प्यते तत्सर्वमाम्नानान्यथानुपपत्तिमुद्रामुद्रितत्वाद्वैदिकं भवति । यत्र विस्पष्टमेवावगतमनेन गार्हपत्य उपस्थेय इति तत्राऽऽम्नानप्रयोजनेन साध्ये प्रयोगोपकारे विज्ञाते नैतावत्कल्प्यमानं वेदः सहतेऽनेनेन्द्रोपस्थानं कर्तव्यमिति ; तस्माद्दुर्बलं लिङ्गम् । किंच

र्थाच्छब्देनायमर्थोऽभिहितो भवति। तदेतच्छ्रुतिविरोधे नावकल्पते। विस्पष्टं ह्यवगतमेतदनेन मन्त्रेण गार्हपत्य उपस्थेय इति। तत्र विज्ञातमेतदेवमयमुपकरोति मन्त्र इति। एतस्मिंश्च निर्ज्ञाते [1]कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतदेवं कल्पयितुं शक्यमिन्द्रोपस्थानं शब्देनाभिहितमिति। तस्मादर्थविप्रकर्षाच्छ्रुत्या लिङ्गं बाध्यत इति। विकल्पस्य चान्याय्यत्वात्। अन्याय्यश्च विकल्पः। तत्र ह्यभावः पक्षे। नित्यवच्च 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयमाणे यदभावः पक्षे परिकल्प्यते, [2]तदश्रुतं भवति। श्रुतं च हीयते। यावांश्च श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषस्तावानश्रुतपरिकल्पनायाम्। उभयत्र हि प्रसिद्धिर्बाध्यते। तस्मादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसीत्यवगच्छामः।

अथ यदुक्तं सति विरोधे न्याय्यो बाधः। न चात्रास्ति विरोध इति। अयमस्ति विरोधः। यदकृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोरिन्द्रोप-

सर्वत्रैव विकल्पानामन्याय्यत्वमवस्थितम्।
पक्षे हि सदसद्भावावेकत्रार्थे दुराश्रयौ॥

स्वतन्त्रया श्रुत्या नित्यमेव गार्हपत्योपस्थानं चोदितं, लिङ्गेन स्वतन्त्रेणेन्द्रोपस्थानम्। तत्रान्यतराश्रयणे सतीतरच्चोदितं सन्न क्रियते तदपेक्षया चेतरदचोदितं सत्कृतम्। तदकरणमप्यचोदितम्। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनयोश्च तुल्यो दोषः। [3]प्रसिद्धिबाधात्। चोदितस्य कर्तव्यताप्रसिद्धिरितरस्याकर्तव्यत्वं तदुभयमतिक्रम्येत। तस्मात्तावन्न विकल्पः। यस्तु विरोधपरिहारार्थं समुच्चयोऽभिहितस्तत्र ब्रूमोऽस्त्येव विरोधः। कथम्।

श्रुत्या ह्यत्र निराकाङ्क्षे मन्त्रप्रकरणे कृते।
लिङ्गं [4]साकाङ्क्षसाध्यार्थं तथैकान्ताद्विरुध्यते॥

एकोऽयं मन्त्र एकं च प्रकरणम्। सकृच्चाऽऽम्नातस्यैकरूप्येण भवितव्यम्। तत्र श्रुतिविनियोगवेलायां मन्त्रप्रकरणिनोर्निराकाङ्क्षत्वं भवेद्वा न वा। तद्यदि तावन्नास्ति ततो विनियोग एवासिद्धः। न हि विनियुक्तस्याऽऽकाङ्क्षा युज्यते। अथ त्वस्ति ततश्चाऽऽकाङ्क्षाधीनसिद्धित्वा[5]ल्लैङ्गिकाविनियोगानुपपत्तिः। युगपद्भावाश्रयणे ह्यस्त्याकाङ्क्षा नास्ति वेति विप्रतिषिद्धं स्यात्। एवं सत्यपि तु यदि प्रमाणयोस्तुल्यप्रवृत्तित्वं

१ कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोरिति—मन्त्रवाक्यस्य कृतयागोपकाराख्यप्रयोजनत्वं प्रकरणस्य च कृतयागाङ्गत्वबोधाख्यप्रयोजनत्वमित्यर्थः। २ तदश्रुतं भवतीति—अश्रुतं कृतं भवतीत्यर्थः। ३ श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनयोस्तुल्यदोषत्वोपपादनार्थं 'उभयत्र हि' इति भाष्यं व्याचष्टे–प्रसिद्धिबाधादिति। तदेवोपपादयति—चोदितस्येति। श्रुतहाने चोदितस्य कर्तव्यताप्रसिद्धिरतिक्रमणीया। अश्रुतपरिकल्पनायामचोदितस्याकर्तव्यताप्रसिद्धिरतिक्रमणीयेत्याशयः। ४ साकाङ्क्षसाध्यार्थमिति—साकाङ्क्षाभ्यां मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्यो विनियोगरूपोऽर्थो यस्येति विग्रहः। ५ लौकिकेति पा०।

स्थानवाचिनी श्रुतिर्भवति । कृतसामर्थ्ययोस्तु नावकल्पते । न च वाक्यप्रकरणाभ्यां युगपत्कृतसामर्थ्याभ्यामकृतसामर्थ्याभ्यां च शक्यं भवितुम् । तस्माद्विरोधः । विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गाद्बलीयसीति ।

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् । 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः ' इति । अत्र संदेहः । किं कृत्स्नो मन्त्र उपस्तरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे, तस्मिन् सीदेत्येवमादिः पुरोडाशासादन इति । यदि वाक्यं बलीयस्ततः कृत्स्न उभयत्र । कथम् । सुशेवं कल्पयामीत्येतदपेक्ष्य तस्मिन् सीद इत्येवमादिः पूर्वेणैकवाक्यतामुपैति । यत्कल्पयामि तस्मिन् सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे । कथम् । 'स्योनं ते

भवेत्ततो विशेषाग्रहणान्न ज्ञायेत केन प्रथमतरं निराकाङ्क्ष इति । युगपदेवोभाभ्यां निराकाङ्क्षीक्रियमाण उभयार्थो भवेत् । अस्ति तु प्रमाणयोर्विशेषः । श्रुतेः शीघ्रतरप्रवृत्तित्वात् । अतस्तया विनियुक्ते मन्त्रे न लिङ्गस्यावकाशोऽस्तीति श्रुतिबलीयस्त्वसिद्धिः ।

सूत्रेण परदौर्बल्ये सूत्रिते सति भाष्यकृत् ।
आर्थं पूर्वबलीयस्त्वं व्याचष्टे तदनादरात् ॥

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे एकं तावदिदमुदाहरणम् । ज्योतिष्टोमे हौत्रप्रवचनाधीताः प्रैषा वाक्येन मैत्रावरुणस्य विधीयन्ते 'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह ' इति । तेषां मध्ये कश्चित्प्रैष एवं पठ्यते ' प्रशास्तर्यज ' इति । सोऽयं स्वसामर्थ्येन मैत्रारुवणं नियुङ्क्ते । तत्र यदि वाक्यं बलीयस्ततो मैत्रावरुणः प्रेष्येत् । आत्मनि च प्रैषासंभवाद्धोता यजेत् । अथ तु लिङ्गं बलीयस्ततो मन्त्रेण मैत्रावरुणो नियोक्तव्यः । न चाऽऽत्मनैवाऽऽत्मानं नियोक्तुमर्हतीति परेण विनियोक्तव्यः । स च 'तेषां यतो विशेषःस्यात्' इत्येवं विज्ञायते । सामान्यसमाख्यया पूर्वमयं होतुरेव प्रापितः सन्वाक्येन बाधित आसीत् । तद्यदा वाक्यं लिङ्गेन बाध्यते तदा समाख्ययैव प्रतिप्रसूतया होतृकर्तृकत्वं विज्ञायते । प्रैषार्थकारी तु मैत्रावरुणो विज्ञायत एव । यद्यपि 'तस्मान्मैत्रावरुणः' इत्येतद्ब्राह्मणं तथाऽपि पदसंनिधिमात्रात्मकत्वेनाश्रुतित्वात्मत्यासन्नतर

---

१ निराकाङ्क्षीकृत इति पा० । २ (अ० ३ पा० ८ अ० १० सू० २१)।

सदनं कृणोमि इति सदनकरणमभिवदितुमयमलमिति । 'तस्मिन् सीद' इत्ययमपि पुरोडाशं सादयितुमिति सादने विनियुज्यते । किं ताव-

---

श्रुतिकल्पनेन लिङ्गेन बाध्यते । यदि हि मैत्रावरुणः प्रेष्येत्ततः प्रशास्तृशब्दो होतर्यनर्थकः स्यात् । ननु च मैत्रावरुणोऽपि प्रेष्यमाणो 'होता यक्षत्' इत्यादिरेवार्थशून्यः स्यात । गौण इति चेन्न । प्रशास्तृशब्देऽप्येवं प्रसङ्गात् । अपि च पश्चात्तनत्वादुपजातविरोधः प्रशास्तृशब्द एव वरं गौणो न प्रथमोच्चारितो विनैव विरोधेन होतृशब्दः । तस्माल्लिङ्गयोरेवैष विरोधो न लिङ्गवाक्ययोरिति । अत्र ब्रूमः । सर्वथा तावदनयोरन्यतरस्य विरोधे गौणत्वं कल्पनीयम् । तत्र प्रशास्तृशब्दस्य होतर्यत्यन्तमनिमित्तः प्रयोगः । होतृशब्दस्य तु होतृकार्यापन्नमैत्रावरुणेऽस्ति निमित्तम् । सर्व एव प्रधानार्त्विग्वचनास्तत्पुरुषेषु प्रयुज्यमाना दृष्टा न तु विपर्ययः । तस्मात्प्रशास्तृलिङ्गत्वान्मन्त्रस्तमेव विनियुञ्जीत । न चैतद्वाक्यमत्यन्तमनर्थकमेव भवति । प्रैषान्तरेषु चरितार्थत्वात् । अतोऽस्मिन्विषये बाध्येतेति । '[1]स्योनं ते सदनं कृणोमि' इत्यत्रोदाहरणे चोद्यते ।

मिन्ने एते यतो वाक्ये पुरस्तात्प्रतिपादिते ।
तस्मान्न समुदायोऽयं वाक्येन विनियुज्यते ॥

सत्यपि विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वेऽर्थभेदाद्भिन्नवाक्यत्वेनैते पुरस्तात्प्रति[2]पादिते । तस्मान्न समुदायस्यैव सदनाभिधारणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च समुच्चयेन विकल्पेन वा विनियोग आशङ्कितव्यः । तत्र केचिदाहुः । नैवात्र सकलेन वाक्येन सह विचारः किं तर्हि अंशेनैव सह । अथवा ।

साकाङ्क्षावयवत्वेन प्रायेणैष्टैकवाक्यता ।
सिद्धा लिङ्गबलीयस्त्वात्प्रत्युक्ता भिन्नवाक्यता ॥

' तस्मिन्सीद ' इत्येतत्कृतं साकाङ्क्षत्वमाश्रित्यैकवाक्यत्वेनोदाहृतमिदमेव प्रधानकारणम् । शक्यते हि तद्वशेन यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावं कल्पयित्वैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वम् । यद्यथा—पूर्वस्य तावदुत्तरेण सह यदहं घृतस्य धारया सुमुखं तव सदनं कल्पयामि तस्मिन्नेवमितिकर्तव्यताके प्रतितिष्ठ त्वमितीतिकर्तव्यताविशिष्टपुरोडाशप्रतिष्ठापनमेकं प्रयोजनम् । अथवा पुरोडाशप्रतिष्ठापनफलं सदनाभिधारणं करोमीत्येवं विशिष्टफलसदनकरणं प्रकाशनं प्रयोजनमिति शक्यमेकवाक्यत्वम् । यत्तु पुरस्तादर्थनानात्वान्नानावाक्यत्वमुक्तं तदिह स्थितं लिङ्गबलीयस्त्वेन । यदि हि लिङ्गं बलीयस्ततः संभवदन्यतरविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वं परित्यज्योभयोः प्रत्येकं स्वप्राधान्यं लिङ्गावगतमाश्रित्य

---

१ एवंतावल्लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे स्वाभिमतमुदाहरणं प्रदर्श्य, अधुना भाष्योक्तमुदाहरणं दूषयितुमुपक्रमते—स्योनं त इत्यादिना । २ (अ० २ पा० १ अ० १४) इत्यत्रेति शेषः । ३ प्रत्युदाहृत इति पा० ।

त्प्राप्तम्। तुल्यबले एते कारणे इति। यथा लिङ्गं प्रति श्रुतेर्बलीयस्त्व-मुक्तं, न तथा वाक्यं प्रति लिङ्गस्योच्यते। अथवा वाक्यमेव लिङ्गा-द्बलीयः। कुतः। तद्धि श्रुत्याऽपि बाध्यते। न च बलीयः कारणं शक्यते बाधितुम्। तेनास्य भङ्गुरतामध्यवस्यामः। यस्त्वेकेन बाध्यते, शक्योऽ-सावन्येनापि बाधितुमिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं बलीय इति। कुतः। अर्थविप्रकर्षात्। कोऽत्रार्थविप्रकर्षः। प्रकरणवतः

विशेषणबुद्धितिरस्कारेण प्रयोजनभेदाद्वाक्यभेदो भवति। तेनायं विनियोगद्वारेण वाक्या-त्मलाभस्य लिङ्गप्राधान्यस्यात्र बलाबलविचारः। तत्रापि [2]प्रतीतेर्लिङ्गात्मके वाक्ये सति बाधकप्रत्ययसदसद्भावविचार इति द्रष्टव्यम्। किं प्राप्तम्। तुल्यबले इति। तदा [3]चेदृशं कर्म, कदाचिद्विभज्य मन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ,। कदाचित्समुदायोऽन्यतरत्र, कदाचित्स एवोभयत्रेति। कथं पुनरयमित्थमनवस्थितः शास्त्रार्थो भवति। सर्वथा यदि प्रमाणत एवमवगम्यते किं नो बाध्यते। लिङ्गवाक्यतुल्यबलत्वालोचने सर्वमेतत्प्रतिभाति। यदा तु श्रुतिवल्लिङ्गात्प्रमाणान्तरत्वाद्वाक्यमेव बाधकमित्यवधार्यते। तदा नियत एव समु-दायप्रयोग इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः।

स्योनादिः कल्पयाम्यन्तः स्वसामर्थ्येन शक्यते।
निराकाङ्क्षः स्वकार्याय साकाङ्क्षत्वं पराश्रयम्॥

सर्वस्तावदादित आरभ्य विनियोगं निरीक्षते। तदिह कल्पयाम्यन्तोऽस्य न कदा-चित्परत्रापेक्षा दृश्यत इति तावति पर्यवसानं निश्चित्य प्रयोजनाकाङ्क्षानिवृत्तेरविधार-णाङ्गत्वेनाऽऽश्रीयते। तेनैष तावत्प्रतिष्ठापनं यावन्न कदाचिन्नीयते। न च परस्यैतेन विनाऽनर्थकतापत्तिः। यतस्तद्वयेन नीयते। सोऽपि हि प्रतिष्ठापनाङ्गत्वेनार्थवान् भविष्यति। यद्यपि च तच्छब्दः पूर्वापेक्षस्तथाऽपि प्रकाशितं निर्वृत्तं च पूर्ववाक्या-र्थमालोच्य भिन्नस्यापि प्रवर्तमानस्य न कश्चिद्विरोधः। तद्यथा 'तप्ते पयसि दध्यानयति' इति संस्कारविधाने पर्यवसिते 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति वाक्यान्तरे-णैव द्रव्यदेवतासंबन्धः क्रियते। तस्माद्भेदेन विनियोगस्य प्रत्यासन्नतरश्रुतित्वान्नेतरे-तरविषयसंक्रान्तिर्विद्यते। एवमुपस्तरणे 'तस्मिन्सीद' इत्यस्य नास्ति सामर्थ्यमिति पूर्वेणैव गतार्थप्रायं सन्निरूपणदार्ढ्यार्थं पुनः परामृश्यते। यच्चैकत्रोक्तं तस्येतरत्राभाव

---

१ तावदेवमिति पा०। २ प्रतीतेरिति—साकाङ्क्षावयवत्वेनाऽऽपततो वाक्यात्मलाभप्रतीतेरि-त्यर्थः। ३ तुल्यबलत्वपूर्वपक्षेऽनुष्ठाने विशेषं दर्शयति—तदा चेत्यादिना। लैङ्गिकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगः। वाक्यीयविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्येऽन्यतरत्र समुच्चयेन वोभयत्र समु-दायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः।

संनिधावाम्नानादर्शपूर्णमासाङ्गमयं मन्त्र इत्यवगम्यते । तस्मिन् सीद इति पुरोडाशासादनाभिधानसामर्थ्यात्सादने विनियुज्यमाने कृतसामर्थ्यं मन्त्राम्नानमिति, नास्ति प्रमाणं येनोपस्तरणेऽपि विनियुज्येत । तथा, स्योनं ते सदनं कृणोमि इत्येषोऽपि प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादेव दर्शपूर्णमासाङ्गतामापन्नः सामर्थ्यादेवोपस्तरणे विनियोगात्कृतप्रयोजनो न पुरोडाशासादने विनियोगमर्हति । न ह्यस्मिन्विनियुज्यमानस्य किंचिदपि प्रयोजनमस्ति । एवमुपस्तरणे तस्मिन् सीद इत्यस्य नास्ति सामर्थ्यम् । पुरोडाशासादनेऽपि, स्योनं ते इत्यस्य । पूर्वेणैकवाक्यतामुपेत्योपस्तरणे सामर्थ्यम् । पूर्वस्य परेणैकवाक्यत्वात्सादने, न तु स्वरूपेणोभयोः । तदेषोऽर्थविप्रकर्षः । यत्स्योनं त इत्यस्य प्रत्यक्षं सदनकर्मणोऽभिधानसामर्थ्यं तन्मुख्यम् । तस्मिन् सीद इत्यस्य पुनः पूर्वेण सहैकवाक्यतामुपगतस्य भवति जघन्यम् । तदत्र पूर्वस्य मन्त्रस्याभिधानसामर्थ्यादुपस्तरणे विनियोग उक्तो भवतीति संनिकृष्टो लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः । उत्तरस्य तूपजनितेऽभिधानसामर्थ्ये ततः श्रुत्यर्थ इति लिङ्गान्तरितो विप्रकृष्टो भवति । एवमुत्तरस्य सादने संनिकृष्टः पूर्वस्य च लिङ्गान्तरितः । तस्मादर्थविप्रकर्षाल्लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं बलवत्तरम् । ततः स्योनमित्येष शब्दो यद्यप्युत्तरेणाऽऽकाङ्क्षित इति सादनेऽपि प्रयोगमर्हति, तथाऽपि भित्त्वा वाक्यमुपस्तरण एव विनियोक्तव्यः । तस्मिन् सीद इत्येष च सादने । ननु स्योनं ते इत्यस्य शब्दस्य यथैवोपस्तरणाभिधानसामर्थ्यमेवमुत्तरेणैकवाक्यतामुपगन्तुं सामर्थ्यम् । सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । तस्माद्भिद्यमाने वाक्ये लिङ्गमेव बाधितं भवतीति । सत्यमेवम् । एतदपि लिङ्गम् । लिङ्गमपि खल्वेतदेवंलक्षणकं विप्रकृष्टार्थमेव भवति । लिङ्गादेकवाक्यता । तस्मादभिधानसामर्थ्यम् । ततः श्रुत्यर्थ इति विप्रकृष्टार्थता । विप्रकृष्टार्थता च बाधने हेतुभूता । तस्मान्नोत्तरेणैकवाक्यतां यास्यतीति । एवं

दर्शयित्वा पुनरात्मधर्ममुपनीयेतरधर्मनिराकरणामिति ग्रन्थो निराकुलीकर्तव्यः । पूर्वः प्रस्तावः प्रमाणसदसद्भावाभ्यां, मध्यमः शक्त्यशक्तिभ्यामन्त्यश्च दृष्टार्थत्वाददृष्टार्थत्वा-

तस्मिन् सीद इत्युत्तरं न पूर्वेणापि। अपि चोत्तरेणैकवाक्यतामुपगतस्य न किंचिदपि दृष्टमस्ति कार्यम् । उपस्तरणप्रत्यायनं तु दृष्टम् । कुतः। श्रुतत्वादुपस्तरणस्य सादनस्य च। एवमुत्तरस्य सादनप्रत्यायनं, न तु पूर्वेणैकवाक्यतायाम् । न चैतौ पूर्वोत्तराभ्यामेकवाक्यतामन्तरेण पृथग् यथायथं कार्ये न कुरुतः । तस्मात्पूर्वः पूर्वत्र विनियोजनीय उत्तर उत्तरत्रेति।

अथ यदुक्तं श्रुत्याऽपि तद्बाधितमिति वाक्येनापि तद्बाधितव्यमिति। नैतदेवम् । न हि बाधितस्यान्येनापि बाधनमेव न्याय्यम्। बाधितं ह्यनुग्रहीतव्यमर्थवत्त्वाय । श्रुतिं प्रति विप्रकृष्टार्थं, वाक्यं प्रति संनिकृष्टार्थम्। तस्माल्लिङ्गं बलीय इति।

अथ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधो कथमिति । किं पुनः प्रकरणं नाम। कर्तव्यस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् । प्रारम्भो हि स

भ्यामिति विवेकः। तस्माद्वाक्याल्लिङ्गं बलीय इति सिद्धम्। किं पुनः प्रकरणं नामेति। सर्वत्र सिद्धवत्प्रकरणेन व्यवहारो न चैतत्क्वचिन्निरूपितपूर्वं तदिहापि तावदस्य स्वरूपं निरूप्यताम्। निर्ज्ञातस्वरूपस्य हि बलाबलं सुज्ञायत इति। अथ वा नैवास्य वाक्यक्रमाभ्यां भेदः। साकाङ्क्षपदसंनिधिमात्रं हि वाक्यमित्युच्यते। तच्च प्रकरणेऽप्यविशिष्टम्। न च वाक्यस्य पदेयत्तायां प्रमाणमस्ति। विभज्यमानसाकाङ्क्षसंहन्यमानैकप्रयोजनमात्रोपलक्षणत्वात्। तेन वाक्यमेवैकमल्पपदमपरं बहुपदम्। अवान्तरार्थवशीकृतानां महाप्रयोजनवशेन महासंघातापत्तेः। वक्ष्यति हि वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सहधर्माणामिति । अथवा संनिध्यात्मकः क्रम इत्युच्यते। स च प्रकरणेऽप्यवश्यंभावी संनिधिः। अतः क्रमादप्यभिन्नं प्रकरणमिति मन्यते। तदिदानीं तत्त्व[1]मेदपर्यायैर्निरूपयति। तत्र तत्त्वं तावदुच्यते—कर्तव्यस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमिति। कर्तव्यमिति साध्यभूतमपूर्वमथवा विधेयत्वानुष्ठेयत्वाभ्यां भाव एव प्रत्ययवाच्योऽभिधीयते। साध्यांशोपनिपातात्स्वर्गादिफलं कर्तव्यमिति चेन्न। तस्य कालान्तरभावित्वेन प्रयोगासमवायित्वे सति तत्सिद्ध्यर्थापूर्वस्यैव कर्तव्यत्वावधारणात्। तेना[2]पूर्वं कृत्वा नान्यथेति । तथा '[3]यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतम्' इति तस्यैव प्रयोजकत्वं वक्ष्यते। '[4]फलदेवतयोश्च' इत्युपन्यस्य निराकरिष्यते। तत्र

१ तत्त्वेति—यथासंख्यं कर्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रयेणेति शेषः। तत्र चाऽऽद्यं भाष्यं लक्षणोक्त्यर्थम्। द्वितीयं च लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थम्। तृतीयं रूढित्वशङ्कानिरासाय यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायोक्त्यर्थं च वेदितव्यमित्याशयः। २ अपूर्वस्य कर्तव्यत्वं भावार्थाधिकरणभाष्यसंमत्या द्रढयति—तेनापूर्वमित्यादिना। ३ (अ० ९ पा० १ अ० १ सू० १)। ४ (अ० ९ पा० १ अ० ३ सू० ४)।

तस्या वचनक्रियायाः । स एष विध्यादिर्विध्यन्तापेक्षः । वाक्यं तूक्त-मेव । तयोर्विरोधे किमुदाहरणम् । सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि पौर्ण-

---

कथमित्यनुग्रहोपायाकाङ्क्षणमाकाङ्क्षेति घञन्तं व्याख्यायते । यद्वेतिकर्तव्यतामाकाङ्क्षतीति-कर्तव्यताकाङ्क्षं भावापूर्वयोरेकैकं, तस्य यद्वचनमिति समानाधिकरणे षष्ठ्यन्ते । **वचन-**मिति—शब्देन प्रत्यायनम् । एतदुक्तं भवति वस्तुरूपेण विद्यमानाऽप्याकाङ्क्षा न प्रकरणमित्यभिधीयते । किं तर्हि । प्रतीयमाना । साऽपि च कर्तव्यतार्थोपसर्जन-त्वेन गृह्यमाणा, न स्वातन्त्र्येण । तेनाऽऽकाङ्क्षाऽभिधीयमाना प्रकरणमाकाङ्क्षावती वा भावनेति द्रष्टव्यम् । इदानीमवयवव्युत्पत्त्यात्मकेन भेदेन कथयति । तत्र प्रशब्दस्ताव-त्प्रारम्भमाह । करणशब्दः क्रियां प्रकरणं प्रक्रियेत्यर्थः । का पुनरिह क्रिया गृह्यते तामाह— **वचनक्रियाया** अर्थाभिधानक्रियाया इति यावत् । भावनाभिधानक्रियाया हि प्रयोगवाक्यप्रवृत्तिरारम्भः । फलकरणांशपूरणं पदद्वयमात्रसाध्यमितिकर्तव्यतालाभ-स्त्वनेकवाक्यान्तरायत्तसिद्धिः । अतस्तत्समस्तालोचनापेक्षया कथंभावः प्रकरणमभिधा-नविधानक्रिययोरारम्भ इत्युच्यते । करणशब्दश्च क्रियामात्रवाच्यपि सन्नागमविषयः प्रयुज्यमानोऽभिधानक्रियायां वर्तते । **स एष विध्यादिरिति** पर्यायकथनम् । आद्य-न्तयोः[1] संबन्धिशब्दत्वात्किमपेक्ष्याऽऽदित्वमित्यत आह—**विध्यन्तापेक्ष** इति । विध्यन्तो नामेत्थंभावरूपमितिकर्तव्यतावधारणम् । तस्य चानेकाङ्गवाक्यतदर्थतत्प्रयोजनालो-चनमध्यस्य कथंभाव आदिरित्याचार्याणां विध्यादित्वेन प्रसिद्धिः । तत्र च स्वपदगणेन कियत्यपि प्रयोजनेऽवसितानामेव वाक्यानां पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन संबन्ध इति वाक्याद्विशेषः । तत्राऽऽदितः क्वचिदपि प्रयोजनलेशे विभज्यमानानां वृत्तिर्नास्ति संबन्धेनैवार्थलाभः । क्रमेण तु सह वैलक्षण्यमनन्तरमेव वक्ष्यामः । तस्मात्प्रमाणान्तरं प्रकरणम् । **किमिहोदाहरणमिति** । तेनैकवाक्यतानयना-भिप्रायेण पृच्छति । सिद्धान्तवादी तु विधायकस्मारकत्वेन भिन्नवृत्तित्वान्मन्त्रब्राह्मण-योर्न कथंचिदेकवाक्यता घटत इति सूक्तवाकमुदाहरति । लिङ्गाद्देवतापदेषु निष्कृष्टेषु तच्छेषाः किमुत्कृष्यन्तामथ तद्रहिता अपि प्रयुज्यन्तामिति । प्रकरणेन तावत्सर्वशेषा उभयत्र प्राप्नुवन्ति । लिङ्गमपि साधारणम् । द्विवचनैकवचनयोरुभयत्र विद्यमानार्थ-त्वात् । ननु चाऽऽत्मीयेनैव शेषेणावरुद्धेषु देवतापदेषु शेषान्तरमनवकाश-मेव स्यात् । सत्यम् । एवमपि तु वाक्यप्रकरणयोर्विरोधो नैवापैति । प्रकरणेन ह्युप-नीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोज्यः प्राप्नोति वाक्येनेतर इति वाक्यबलीयस्त्वादेव तदाश्र-

---

१ दृष्टान्ततयाऽन्तशब्दोपादानम् ।

मासीदेवता अमावास्यादेवताश्चाऽऽम्नाताः । ताः परस्परेणैकवाक्यतां नाभ्युपयन्ति । तत्र लिङ्गसामर्थ्यात्पौर्णमासीप्रयोगादिन्द्राग्निशब्द उत्कृष्टव्योऽमावास्यायां प्रयोक्तव्यः । अथेदानीं संदिह्यते । योऽस्य शेषः, अवीवृधेतां महोज्यायोऽक्रातास् इति, स किं यावत्कृत्वः सूक्तवाके समाम्नातस्तावत्कृत्व उभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः प्रयोक्तव्यः प्रकरणं बलवत्तरमिति, उत यत्रेन्द्राग्निशब्द उत्कृष्य नीतस्तत्रैव प्रयोक्तव्यो वाक्यं बलवत्तरमिति । एवं सर्वेषु संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कुतः । इतरत्राप्याकाङ्क्षेतरत्रापि । तुल्यायामाकाङ्क्षायां नास्ति विनिगमनायां हेतुः । तस्मात्तुल्यबले इति । अथवा वाक्यं दुर्बलम् । बाधितं हि तल्लिङ्गेनेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः । कथम् । अर्थविप्रकर्षात् । कोऽत्रार्थविप्रकर्षः । वाक्य एकैकं पदं विभज्यमानं साकाङ्क्षं भवति, कृत्स्नं परिपूर्णं भवति । तत्र प्रत्यक्ष एकवाक्यभावः । प्रकरणे त्वप्रत्यक्षः । कथम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य समीप उपानिपतितं पूर्णमिति तस्य प्रकृतस्य साकाङ्क्षत्वमवगम्यते । नैकवाक्यभूतमित्यनुमीयते । एकवाक्यतया चाभिधानसामर्थ्यमवकल्प्याभिहितोऽयमेवं भवतीति परिकल्पना । एषोऽत्रार्थविप्रकर्षो यद्वाक्यस्य समासन्ना श्रुतिः । प्रकरणस्य विप्रकृष्टा । तस्मात्सूक्तवाकेन प्रहरति इति पौर्णमासीदेवतावाचिनाममावास्यादेवतावाचिनां च निष्कृष्य प्रयोगे तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोगः । तेन यद्यपि प्रकरणसामर्थ्यात्पौर्णमासीदेवतापदशेषाणाममावास्यादेवतावाचिभिः सहैकवाक्यताऽनुमीयते, प्रत्यक्षा त्वमावास्यादेवतापदैः सह । न च प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानं संभवति । अर्थवति च प्रकरणे संजाते न निराकाङ्क्षाणामाकाङ्क्षा शक्योपपादयितुम् ।

अथ यदुक्तं, लिङ्गेनापि हि तद्बाध्यते । अतः प्रकरणेनापि बाधितव्यमिति । न यदन्येनापि बाध्यते, तद् भङ्गुरमन्यत्रापीत्यवगन्तव्यम् । अथ भङ्गुरं प्रमाणमेव नाभविष्यत् । किंचित्तु प्रति कस्यचित्प्रभावः । वाक्यस्य प्रकरणं प्रति बाधकशक्तिर्न तु लिङ्गं प्रति । लिङ्गं प्रति विप्रकृष्टार्थमेतत्, प्रकरणं प्रति संनिकृष्टार्थम् । तेन वाक्येन प्रकरणं बाध्यत इति ।

अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम् । राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौनःशेपाख्यानाद्याम्नातम् । यदि प्रकरणं बलवत्, सर्वेषां तदङ्गम् । यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव । किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कुतः । न तावद्विशेषमुपलभामहे, येनावगच्छाम इदं बलीय इति । तस्मात्तुल्यबले एते कारणे इति । अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितम् । तस्माद्बाध्येत क्रमेणापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणं क्रमाद्बलीयः । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । कोऽ-

यणम् । असकृद्वा प्रकरणेन तावत्प्रयोगः प्राप्नोति । वाक्येन तु यथादेवतापदानुसारात्सकृदिति विरोधः । क्लृप्तसंबन्धत्वाच्च वाक्यं बलीयः । कथंभावेन हि, इत्थं यजेतेति प्रकरणिना सह संबन्धमनुमाय यावदाम्नानं शेषप्रयोगः । तथा क्लृप्तप्रयोगशेषैरात्मीयैर्देवतापदैः सह पुनः संबन्धकल्पनामिति विप्रकर्षः । तस्माद्बाधः । ततश्च देवताशेषाणां नित्यमेवापकर्षो न पाक्षिकः । सर्वदा वा विनियोग इति सिद्धम् । **अथ क्रमप्रकरणयोर्विरोधे किमुदाहरणमिति** । यथासंख्यलक्षणक्रमविरोधोदाहरणासंभवात्पुरस्तात्परस्ताद्वाऽऽम्नातस्य संनिधिलक्षणेनावान्तरप्रकरणेन प्राप्तेनैव किंचिदुदाहरणमिति विपर्ययदृढत्वेनाज्ञानसंशयावतिक्रम्यापि प्रश्नः । शक्यं त्विहावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गनिराकरणमित्यभिप्रेत्योदाहरणोपन्यासः । राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयस्योपरि 'शौनःशेपमाख्यापयति' 'राजन्यं जिनाति' 'पष्ठौहीं दीव्यति' 'अभिषिच्यत' इत्येवमादीन्याम्नायन्ते । तेषां चाङ्गत्वे नैव[1] कस्यचित्संदेहो विप्रतिपत्तिर्वेति[2] शेषिशेषसंबन्धनिश्चयार्थमिदं विचार्यते, किं समस्तराजसूयस्यैतान्यङ्गानि, उताभिषेचनीयस्यैव अथ विकल्पः समुच्चयपक्षासंभवादिति । प्रकरणस्य क्रमस्य च बलाबलादेतद्विज्ञातव्यम् । ननु चाभिषेचनीयस्यावान्तरप्रकरणात्प्राप्तिरिति महाप्रकरणं बाध्येत । नैष दोषः । यद्यनिराकाङ्क्षीकृतेऽभिषेचनीये तेषां पाठः स्यात्ततोऽवान्तरप्रकरणमवगम्येत । स तु प्रागेव विदेवनादिभ्यः प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतः । सत्यामपि प्रत्यासत्तावक्लृप्तोपकारानेतानुपकारापेक्षः क्रतुरुद्धञ्च प्रकृतिमपेक्षते । तया च योग्योपकारप्रदानेन पूरिते कथंभावे निवृत्तं प्रकरणम् । समीपाम्नातधर्मानर्थक्यापत्तिभयादेव पुनरुत्पाद्येत ततश्च क्रमत्वं भवति । निराकाङ्क्षस्य हि सत आकाङ्क्षा यावदभिषेचनीयस्योत्पाद्यते

१ नैव कस्यचिदिति—चतुर्थाध्यायचतुर्थपादाद्याधिकरणन्यायेनैवाङ्गत्वस्य निर्णीतत्वादिति शेषः । २ विप्रतिपत्तिः—विपर्ययः ।

त्रार्थविप्रकर्षः । प्रकरणवतः साकाङ्क्षत्वात् । तत्संनिधावाम्नातेन परिपूर्णेनाप्यत्रकल्पेतैकवाक्यत्वं, न तु क्रमवतः क्रम आम्नातेन । अनेकस्याऽऽम्नायमानस्य संनिधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रमः । तत्र संनिधिविशेषाम्नानसामर्थ्यात्क्रमवतः संनिधावाम्नातस्यानुपलभ्यमानेमेवाऽऽकाङ्क्षावत्त्वमस्तीत्यवगन्तव्यम् । प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम् । न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येनैकवाक्यता संभवत्याम्नातस्येति विरोधः । तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साकाङ्क्षत्वं क्रम आनुमानिकं बाधितुमर्हति । साकाङ्क्षत्वादेकवाक्यत्वम् । एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यम् । सामर्थ्याच्छ्रुत्यर्थ इति संनिकृष्टः प्रकरणस्य श्रुत्यर्थो विप्रकृष्टः क्रमस्य । तस्मात्क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरमिति । अथ यदुक्तं वाक्येनापि हि तद्बाधितमतोऽन्येनापि तद्बाधितव्यमिति । नैतत् । बाधितस्यानुग्रहो न्याय्यो न बाधितव्यमिति ।

अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् । किं बलवत्तरमिति । पौरोडाशिकमितिसमाख्याते काण्डे सांनाय्यक्रमे शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः । तत्र संदिह्यते । किं समा-

---

तावद्राजसूयकथंभावेन प्रत्यक्षेण सिद्धो विनियोगः । तदीयो हि कथंभावः पवित्रादारभ्य[1] क्षत्रस्य धृतिं यावदनुसृतः शक्नोति विदेवनादीनि संस्प्रष्टुम् । अतो नास्त्यत्रावान्तरप्रकरणमभिषेचनीयस्य । यस्यां तु विकृतौ प्राकृतं किंचिदङ्गं संकीर्त्य तस्य पुरस्तात्परस्ताद्वा वैकृतमङ्गमाम्नायते तत्र कथंभावगृहीताङ्गमध्यवर्तित्वात्प्रकरणपाठो विज्ञायते । न चेह तदस्तीति क्रमस्यैव व्यापारः । संनिधावाम्नातेन परिपूर्णेनापीति—वाक्यार्थपूर्णत्वाभिप्रायम् । अनेकस्याऽऽम्नायमानस्य संनिधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रम इति— केनचित्संनिधानस्य नान्तरीयकत्वं दर्शयति । यो हि बहूनामर्थेनाऽऽम्नायते तस्य सर्वप्रधानप्रत्यासन्नप्रदेशासंभवादवश्यंभाविनी केनचित्सह प्रत्यासत्तिः । न तु प्रकरणपाठस्यैवं नान्तरीयकत्वम् । अतः सह प्रवृत्तयोः क्रमप्रकरणयोः प्रकरणस्य शीघ्रतरं श्रुत्यर्थप्राप्तिरिति बलीयस्त्वम् । क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणमिति । अत्राप्यज्ञानसंशयकृतप्रश्नानन्तरं यौगिकत्वात्समाख्यायाः श्रुतिवच्छाब्दं संबन्धहेतुत्वमिति बलीयस्त्वं मन्यमानस्य विपर्यस्तमतेः प्रश्नः । पौरोडाशिकमिति समस्तमेव दर्शपूर्णमासकाण्डमभिधीयते । तत्र सांनाय्यपात्रशुन्धनक्रमे शुन्धध्वमिति मन्त्रः पठितः । स च प्रकरणाल्लिङ्गाच्च दार्शपौर्णमासिकपात्रशुन्धनार्थ इति सामान्येनावधारिते तद्वि-

---

१ पवित्रादिति—राजसूये पवित्राख्य आदिमः सोमयागः । अन्तिमस्तु क्षत्रस्य धृतिरिति ।

ख्यानस्य बलीयस्त्वात्पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य उत क्रमस्य बलीयस्त्वात्सांनाय्यपात्राणामिति । किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे स्याताम् । कुतः । अविशेषात् । यदि वा समाख्यैव बलीयसी । बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । क्रमो बलीयान् । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । कः पुनरत्रार्थविप्रकर्षः । निर्ज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे यत्संनिधावाम्नायते, तत्राऽऽकाङ्क्षां परिकल्प्य तेनैकवाक्यतेत्यवगम्यते । लौकिकश्च शब्दः समाख्या । न

शेषे जिज्ञासायां संदिह्यते । किं समाख्यया पुरोडाशपात्रार्थो भवत्यथ क्रमेण सांनाय्यपात्रार्थ इति । यतरद्बलीयस्तेन विनियोक्ष्यते । तुल्यबलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्वा समुच्चयः । क्रमस्य च दृष्टबाधस्य[1] संबन्धानभिधायिनश्चादृष्टबाधया[2] संबन्धाभिधायिन्या च समाख्यया बाध इति प्राप्ते । अर्थविप्रकर्षात्समाख्या बाध्यत इति ब्रूमः । तथा हि ।

> वैदिकं देशसामान्यं प्रत्यक्षं दृश्यते क्रमे ।
> समाख्यायां तु सामान्यं कल्प्यत्वाद्विप्रकृष्यते ॥

कः पुनरत्रार्थविप्रकर्ष इति—समाख्यायामन्तर्गतसंबन्धसंबन्ध्यभिधायित्वान्न संभवतीति मन्यते । **निर्ज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे** इति—प्रकरणाविरोधिनं क्रमविनियोगं केवलसमाख्याप्रतियोगित्वेन च दर्शयति । कथं पुनः प्रकरणं न विरुध्यते । यदा तेन सर्वार्थत्वं ज्ञायमानमुत्सृज्य क्रमवशेन केवलसांनाय्यार्थत्वं विज्ञायते । नैष दोषः । यदि ह्यप्रकृतं वयं क्रमविनियोगमभ्युपगच्छेम तत एवं स्यात् । इह तु प्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्यतरार्थत्वेऽवधारिते तद्विशेषाकाङ्क्षायां केवल एव क्रमो व्याप्रियत इत्यविरोधः । ननु सर्वार्थत्वेनावधारणाद्यतः कुतश्चिदपि निवृत्तौ प्रकरणं बाध्यते । न त्वावश्यं सर्वार्थत्वं प्रकरणेनावधार्यते । मन्त्रस्यैकेनापि संबध्य कृतार्थत्वात् । प्रकरणिनां च मन्त्रान्तरैरप्यर्थसिद्धेः । सामान्यविनियोगश्रुतिमात्रमेव चेह क्रमात्पूर्वतरं निष्पद्यते । तत्र यावद्विशेषश्रुतिमेकैकं प्रति कल्पयति तावत्क्रमेणापि कल्पितैवेति प्राकरणिकी विशेषश्रुतिरसंह्रियते । समाख्या पुनः क्रमविपरीतार्थत्वाद्विरुध्यते । विप्रकर्षाच्च दुर्बला । सर्वो हि संबन्धः केनचिद्वान्तरसामान्येन भवति । न च मन्त्रपुरोडाशयोस्तद्वद्दृक्लृप्तं किंचिदस्ति । यथा सांनाय्येन सह देशसामान्यम् । **लौकिकस्तु शब्दः समाख्येति**—भक्षानुवाके परिहृतमपि सद्वैदिकसंबन्धविप्रकर्षार्थं

---

१ दृष्टबाधस्येति— श्रुत्यर्थं प्रति विप्रकृष्टस्येत्यर्थः । २ अदृष्टबाधयेतिश्रुत्यर्थं प्रति संनिकृष्टयेत्यर्थः ।

न च लोक एवंविधेष्वर्थेषु प्रमाणम् । तस्मात्क्रमो बलीयानिति । यद्येवं[1] भवत्येवंलक्षणकेषु क्रमेण विनियोगो, न त्वर्थविप्रकर्षात्क्रमो बलीयान् । कथम् । द्वयोर्हि प्रमाणयोर्बलीयस्त्वं प्रति संप्रधारणम् । न चैवं सति समाख्या प्रमाणम् । लौकिकत्वाच्छब्दस्य पुरुषस्य[2] प्रमाणता भवतीति । नैष दोषः । नात्राङ्गभावः पुरुषप्रामाण्याद्गम्यते । पौरोडाशिकशब्द एतस्य काण्डस्येत्येतदत्र पुरुषप्रमाणकम् । भवति चास्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणम् । यथा[3] सांनाय्यक्रम आम्नातं पुरुषप्रमाणकम् । यथा प्रकरणमेकवाक्यत्वं वेदशब्दश्चायमिति । न ह्येतेऽनिन्द्रियविषया अर्थाः । उपपद्यत[4] एष्वभियुक्तानां प्रामाण्यम् । ये त्वनिन्द्रियविषयास्तेष्वभियुक्ता न प्रमाणम् । तस्मात्समाख्या कारणम् । कारणत्वे च सति बलीयस्त्वं परीक्ष्यमिति ।

मुपन्यस्यते[5] । परस्तु लिङ्गनिराकरणोक्तेनैव मार्गेण मूलोत्कर्तनेनैव समाख्यां निराकृतां मन्यमान आह यद्येवमित्यादि । सिद्धान्तवादी तु भक्षानुवाकोक्तमेवोत्तरं दर्शयति ।

> यदि ह्यङ्गाङ्गिभावोऽत्र पुरुषप्रत्ययाद्भवेत् ।
> ततः स्यादप्रमाणत्वं स तु वैदिक एव नः ॥

पौरोडाशिकशब्दो मन्त्रब्राह्मणयोरपठितत्वादवैदिको नाङ्गाङ्गिभावः । स च शब्दस्यावैदिकत्वेऽप्यनादिसंबन्धत्वाद्विद्यमानस्मृतिमूलत्वाच्च प्रमाणम् । पौरोडाशिकशब्दोऽस्य वाचक इति नैतदतीन्द्रियम् । शब्दार्थव्यवहारिणां वृक्षादिष्विव प्रत्यक्षत्वात् । संभवति हि सर्वेषामन्यत उपलब्धस्य प्रयोगः । त दर्शयति—**भवति चास्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणम् । यथा सांनाय्यक्रम आम्नातं प्रकरणमेकवाक्यत्वं वेदशब्दश्चायमिति ।** सर्वत्र हि पुरुषान्तरस्थदर्शनपूर्विका पुरु

---

१ यद्येवं, भवत्वेवं लक्षणेति पा० । २ न पुरुषस्येति पाठो युक्तः । पूर्वापरग्रन्थसंदर्भसंगत्यै । ३ यथा सांनाय्यक्रम इत्यादिदृष्टान्तभाष्यस्यायमर्थः । नासांय्यपात्रशुन्धनक्रमे 'शुन्धध्वम' इति मन्त्राम्नानं, दर्शपूर्णमासयोरिदं प्रकरणम्, 'शुन्धध्वं दैव्याय' इत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं, काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूहरूपः शब्दो वेदः, इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुषः प्रमाणं तथा पौरोडाशिकशब्दोऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणं भवितुमर्हतीति । ४ उपपद्यत इति भाष्यम्, अतः शब्दाध्याहारेण पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थं विज्ञेयम् । ५ उपन्यस्यते इति—न त्वस्याः समाख्याया अवैदिकत्वेन वैदिकेऽर्थे प्रामाण्यायोगोक्त्यर्थमित्याशयः ।

उच्यते । अर्थविप्रकर्षस्तर्हि वक्तव्यः समाख्यायाः । अयमर्थविप्रकर्षः । उपदिश्यते हि क्रमे समाम्नानात्सांनाय्यसंबन्धो, नोपदिश्यते समाख्यायाम् । शब्दमुच्चार्यमाणमुपलभ्यार्थापत्त्या नूनमस्तीति कल्प्यते । तस्मात्पूर्ववदेवार्थविप्रकर्षात्क्रमेण समाख्या बाध्यत इति । अथ यत्तत्र तत्रोच्यते । इदमनेन बाध्यते, इदमनेनेति । तत्र यद्बाध्यते तत्किं बाधकविषयं प्राप्तमुताप्राप्तमिति । किं चातः । यद्यप्राप्तम्, किं बाध्यते । अथ प्राप्तम्, कथं शक्येत बाधितुम् । प्राप्तं

षान्तराणां प्रवृत्तिः । समानदेशाम्नानं प्रकरणपाठं पदानां परस्परसांनिधिं संबन्धं वा न वेदो वदति । किं तर्हि । पुरुषेष्वामनत्सु तथा दृश्यते । तैरप्येवमन्येभ्यो दृष्टमित्यनादित्वेऽपि सर्वेषां दर्शनसंभवात् । अन्धपरम्परान्याये निवृत्ते भवति प्रामाण्यम् । अन्यथा[1] हि वेदावेदप्रकरणाप्रकरणादीन्यप्रमाणकान्येव भवेयुः । अनेकपुरुषस्थत्वाच्च नात्र कस्यचित्स्वातन्त्र्यं यद्दोषेण दोषाशङ्का स्यात् । तस्माद्भवत्येवान्यत्र प्रामाण्येऽर्थविप्रकर्षादत्र बाधः । स चोक्तः सूत्रव्याख्यायाम् । एवमेतेषां[2] यथाभाष्यमवस्थितानां श्रुत्यादीनाम् ।

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।
मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥

इदानीं[3] बाधस्य स्वरूपमाक्षेपद्वारेण कथयति— **अथ यत्तत्र तत्रोच्यते** द्वयोर्द्वयोर्विरोध **इदमनेन बाध्यत इदमनेनेति** । श्रुत्या लिङ्गं लिङ्गेन वाक्यमित्यादि । तद्बाधकविषयं प्राप्तं बाध्येताप्राप्तं वा । तद्यदि तावदप्राप्तं ततः समवाय एव नास्तीति किं बाध्येत । समवायसिद्ध्यर्थं त्वथ प्राप्तं बाध्यते तत उभयोरपि प्राप्तप्रमेयत्वात्तुल्यबलत्वमिति न बाधस्य प्रामाण्यम् । तत्रोत्तरम् ।

सामान्यकारणात्प्राप्तं पूर्वं बाधकगोचरम् ।
बाधकेन बलीयस्त्वान्मृषैतदिति कल्प्यते ॥

यथैव मृगतृष्णादिज्ञानान्युत्पन्नानि मिथ्यात्वकल्पनया बाध्यन्ते हानोपादानादिफ-

---

१ अन्यथा हीति—अतीन्द्रियत्व इत्यर्थः । अनेन च ये त्वनिन्द्रियविषया इत्येतद्भाष्यं विपरीतापादकैन्द्रियकत्वदृढीकरणार्थतया व्याख्यातं विज्ञेयम् । २ तदेतेषामित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं प्रत्यक्षानुमानादिबाधप्रकारान्तरप्रतिपादनपरात, अथ यत्तत्रेत्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्य व्याख्यास्यति—एवमेतेषामित्यादिना । ३ 'अथ यत्तत्र' इत्यारभ्य 'न तन्मिथ्या' इत्यन्तस्य भाष्यस्याऽऽक्षेपपूर्वमेतदधिकरणोक्तश्रुतिलिङ्गादिबाधप्रकारोक्त्यर्थतया पराभिमतां व्याख्यां दूषयितुमारभते—इदानीमित्यादिना ।

बाधकाविषयं पूर्वविज्ञानमिति भ्रमः । कथम् । सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात् ।

लवियोगाच्च बाध्यव्यपदेशं लभन्ते तथा लिङ्गादिना ज्ञानमप्युत्पन्नं सच्छ्रुत्यादिज्ञानेनानुष्ठानरूपात्फलाद्वियुज्यमानं बाधिष्यते । न त्वेतदप्युपपद्यते । कुतः—

बाधस्योक्तप्रकारत्वात्प्रश्नस्तावन्न युज्यते ।
स्थिते चाप्राप्तबाधत्वे प्राप्तबाधोऽपि नोत्तरम् ॥

तत्र नाम प्रश्नो भवति यत्प्रथमं नोक्तम् । एतानि तु लिङ्गादीन्यर्थविप्रकर्षादननुमितश्रुतीनि बाध्यन्त इति ज्ञातत्वान्नैव प्रश्नमर्हन्ति । यद्यपि च पृच्छ्यते तथाऽप्यपसिद्धान्तेनोत्तरं न दातव्यम् । अननुमितश्रुतिबाधेन ह्यप्राप्तबाधः स्थितः । स इदानीं प्राप्तबाधोपवर्णनेन प्रत्युद्ध्रियेत विनोपपत्त्या । यदुच्यते सामान्यस्य **कारणस्य विद्यमानत्वादिति** । तल्लिङ्गादीनां साक्षादप्रमाणत्वात्प्रमाणभूतायाश्च श्रुतेरविद्यमानत्वादनुपपन्नम् । अथ तु तामनुमाय प्राप्तिरिष्यते ततो लब्धात्मकत्वादानुमानिक्याः श्रुतेः प्रत्यक्षायाश्च न कश्चिद्विशेष इति तुल्यबलत्वमेव प्राप्नोति । यदि वा मिथ्यात्वकल्पनरूपबाधाभ्युपगमाद्विरोधे सति तत्कल्पनाद्विपरीतबाधप्रसङ्गः । कथम्—

पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते ।
परस्यानन्यथोत्पादान्न त्वबाधेन संभवः ॥

श्रुत्यादौ शीघ्रतरत्वात्प्रथमं प्रवृत्ते लिङ्गादीनि प्रवर्तन्ते । तत्र यदि प्राप्तबाधसिद्ध्यर्थं पश्चात्प्रवर्तमानमपि लिङ्गं श्रुतिमनुमापयाति ततः सा तुल्यविषयसंनिविष्टां पूर्वामबाधित्वा नाऽऽत्मानं लभत इति मृगतृष्णादिष्विव मिथ्यात्वं कल्पयन्त्येव जायमाना बाधिका स्यात् । तस्मान्नैष श्रुत्यादिषु ग्रन्थो घटत इति । यद्यप्यधिकरणान्तोपसंहारात्तद्विषयः प्रतिभाति तथाऽपि सामर्थ्यात्पूषाद्यनुमन्त्रणवदुत्कृष्यते । विज्ञातप्रकारत्वान्नैवायमथ यत्तत्र तत्रेति श्रुत्यादिषु बाधः संबध्यते । किं तर्हि । बाधाधिकारादिहाऽऽचार्यस्य यावन्तः शास्त्रोपनिबद्धा बाधभेदास्ते सर्वे हृदयमनुप्राप्ताः । तेषां च न श्रुत्यादिसदृशो बाध उपपद्यते । सर्वत्र चैकरूपेण बाधमार्गेण भवितव्यम् । अतो यदि वा तदीयः प्रकारः श्रुत्यादिष्वस्तु श्रुत्यादिप्रकारो वा तेषु । तत्र श्रुत्यादिगतस्तावत्संप्रत्येव कथित इति किं तेन पृष्टेन । ये त्वेतद्व्यतिरिक्तास्तेषु कथमिति मन्यमानो वदति । **अथ यत्तत्र तत्रोच्यत इदमनेन बाध्यते**—प्रत्यक्षेणानुमानं, मृगतृष्णादि

---

१ अधिकरणान्तोपसंहारादिति—बलाबलाधिकरणस्य बाधग्रन्थान्त उपसंहारादित्यर्थः ।

प्रत्ययाश्च, यथास्वं षड्भिरपि प्रमाणैः प्रमाणाभासः, श्रुत्या स्मृतिः, आप्ताविगीतस्मृत्याऽनाप्तविगीतस्मृतिः, अदृष्टार्थया दृष्टार्था, श्रुतिप्रभवया लिङ्गादिप्रभवाऽर्थवादप्रभवा च, स्मृत्याऽप्याचारः, सोऽप्यभियुक्ततराचारेण, संदिग्धमसंदिग्धेन, दुर्बलाश्रयं बलवदाश्रयेण, उपसंहारस्थमुपक्रमस्थेन, अत्यन्तादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन, आरादुपकारकत्वं सामवायिकत्वेन, अनेकार्थविधानमेकार्थविधानेन, अनेकशब्दार्थत्वमेकशब्दार्थत्वेन, बहुबाधोऽल्पबाधेन, वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तराविहितत्वेन, परशाखाविहितं स्वशाखाविहितेन, नित्यं नैमित्तिकेन, द्विप्रकारमप्येतत्क्रत्वर्थं पुरुषार्थेन, अनारभ्याधीतं प्रकरणाधीतेन, पौर्वापर्येण विरोधे पूर्वं परेण प्राकृतं वैकृतेन, प्रयोगवचनाश्रितं चोदकाश्रयेण निष्प्रयोजनं सप्रयोजनेन, ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण, देवताश्रयं द्रव्याश्रयेण, पश्चादाम्नातं पूर्वाम्नातेन, अल्पं भूयसा, गौणं मुख्येन, सामान्यविहितं विशेषविहितेन, सावकाशं निरवकाशेन, अङ्गं प्रधानेन, अङ्गधर्मः प्रधानधर्मेण, तत्सर्वमेव किं प्राप्तं बाध्यते, अथ श्रुत्यादिवद्वेवाप्राप्तमिति । तद्यदि तावच्छ्रुत्यादिवत्सामान्यविशेषातिदेशौपदेशिकादिष्वप्यप्राप्तबाधस्ततोऽवश्यं लिङ्गादाविव श्रुतेर्विनियोजकस्य शास्त्रस्याभावोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा सति तस्यैकत्वाद्विरोधविषयवदितरत्राप्यभाव इति सार्वत्रिकबाधप्रसङ्गः । अथाविरोधापेक्षया सद्भावोऽभ्युपगम्येत तत इतरत्रापि सद्भाव एवेति तुल्यबलत्वापत्तिः । विशेषशास्त्राद्यनुपमर्देन चाऽऽत्मलाभाभावात्तदभ्युपगमे विपरीतबाधप्रसङ्गः । न ह्येकस्यैव शास्त्रस्य किंचित्प्रति सद्भावः किंचित्प्रत्यसत्त्वमिति युज्यते । तेन दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय, प्रकृतिवत्कुर्याच्छरमयं बर्हिरित्यादौ प्रतिब्राह्मणं प्रत्यङ्गं च शास्त्राभावादेकं शास्त्रम् । तद्यदि शरतक्रालोचनेन कुशकौण्डिन्ययोर्नास्तीत्यवधार्यते ततः प्रयाजादिमाठरादिष्वप्यप्रवृत्तिः । अथ तेष्वस्ति ततः कुशकौण्डिन्ययोरपि भवितव्यम् । अथ तौ प्रति नास्तीतरान्प्रत्यस्तीत्येतदप्येकवस्तुनि विप्रतिषेधान्निष्प्रमाणकम् । न चात्र प्रतिपत्तृभेदो विद्यते । येन संबन्धग्रहणाग्रहणवदविरोधः स्यात् । न च सकृद्गृह्यमाणत्वाच्छास्त्रभेदोऽवगम्यते । येनान्यस्यैव सत्त्वमन्यस्य चासत्त्वमित्याभिधीयेत । व्यक्तिपक्षे च कदाचिदेतद्भवेत् । आकृतिपक्षे तु यागगतव्यापारातिदेशपक्षे च विषयैकत्वाद्युगपदेकमेव शास्त्रं प्रवर्तते । एतेनैवोत्कालनबाधनं प्रत्युक्तम् । ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्दयोस्तुल्यहेतुत्वेन किंचिद्वर्जनासंभवात् । तथा च 'तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते' इत्युक्त्वा 'न चोदनार्थकात्स्न्यात् ।'

---

१ संबन्धग्रहणादविरोध इति पा० २ संबन्धग्रहणाग्रहणवदविरोध इति—ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदान्न विरोत्स्यते । पुरुषान्तरसंस्थं च नाज्ञानं तेन बाध्यते ॥ इत्यादिसंबन्धाक्षेपपरिहारस्थश्लोकवार्तिकोक्तन्यायेनेत्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० ६ अ० १ सू० ३) ।४(अ० ३ पा० ६अ० १सू० ८)।

अथ कथं निवर्तते । नैव हि तन्निवर्तते । कथं तर्हि । मिथ्याज्ञानमिति प्रत्ययान्तरं भवति ।

इत्युत्तरं दास्यति । पौरुषेयेऽपि तावद्वाक्ये हृदयार्थतया[1], विना शब्दव्यापारेणैव तद्वर्जं मया प्रयुक्तमित्येवमीश्वराज्ञानुरूपेण भवेन्न त्वेतद्वेदेऽवकल्पते । न चेह सामान्यशास्त्रात्परतो विशेषशास्त्राणि कल्प्यन्ते । येन सामान्यशास्त्रस्य तत्प्रकृतित्वमात्रमाश्रित्य विशेषशास्त्रापेक्षया सदसद्भावविरोधः परिह्रियेत । तस्मादवश्यंभाविन्यैकरूप्ये नाभिप्रेतबाधोऽवकल्पते[2] । अथ कथंचित्प्राप्तबाधमेव मिथ्यात्वकल्पनयाऽऽश्रित्यैवमादिष्वविरोध इत्युच्यते तत एवं श्रुत्यादीनामपि प्राप्तबाधोऽङ्गीकर्तव्यः । तत्र चोक्तम् । अतो न बाधमार्गैकरूप्यं[3] घटत इति । तदुच्यते ।

न बाधस्यैकरूपत्वमेषितव्यं नियोगतः ।
न किंचिद्विरुणद्धीह नानारूप्यं प्रमाणवत् ।

यथैवैते पुरस्ताद्बाधगोचरा भेदा वर्णिता नैतेष्वैकरूप्यमङ्गीकृतं तथाऽत्र न बाधप्रकारनानात्वेऽपि गम्यमाने कश्चिद्विरोधः । तत्र श्रुत्यादिषु तावद्यथोक्त एवाप्राप्तबाधः । न च तत्र किंचिद्विरुध्यते । तद्विषयप्राप्त्यन्तरानभ्युपगमात् । येऽप्येतच्छायानुपातिनोऽर्थविप्रकर्षादेव स्मृत्यादिबाधा भवन्ति तेऽपि हेतुसामर्थ्यकथनाच्छ्रुत्यादिबाधेनैव व्याख्याताः । ये तु प्रमाणतदाभासनित्यनैमित्तिकक्रत्वर्थपुरुषार्थपौर्वापर्यप्राकृतवैकृतसामान्यविशेषनिष्प्रयोजनसप्रयोजनाल्पभूयस्त्वसावकाशानवकाशाङ्गप्रधानतद्धर्मबाधास्तेष्विदमुक्तं प्राप्तं बाध्यत इति । कथमिति । श्रुत्यादिवैलक्षण्यविस्मितस्य प्रश्नः । उत्तरमाह—**सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वादिति** । दार्शितमेतद्ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्दयोः । यत्तु प्राप्तस्य ज्ञानस्यानुत्पादोच्छेदसंस्काराविच्छेदानामशक्यत्वान्नास्ति बाधनमिति । तत्राऽऽह—**नैव निवर्तते । किं तर्हि । मिथ्याज्ञानमेतदिति प्रत्ययान्तरं भवतीति** । शास्त्रान्तरं ह्यनन्यगति दृष्ट्वा मृगतृष्णादिवदेव सामान्यापहृतबुद्धेर्ममेयं भ्रान्तिः पूर्वमेतद्विषयपरिकल्पनया जातेत्यध्यवस्यति । तस्मात्प्रयाजादिमाठरादिप्राप्तिवेलायामुपजाताऽपि कुशकौण्डिन्यबुद्धिर्भ्रान्तिरिति निश्चित्य फलविमुक्तत्वानुबद्धमर्थं शास्त्रं वा बाधितुं मन्यते । **किं नु खल्वमिथ्याज्ञानस्य रूप-**

---

१ हृदयार्थतयेति—वक्तृहृदये विद्यमानतया वर्जनरूपोऽर्थो भवेदित्यर्थः । २ यद्यप्राप्तमिति भाष्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । ३ न बाधमार्गैकरूप्यमिति—अनेन च यद्यपि सर्वत्र बाधैकरूप्यमुचितं तस्य चासंभवान्न कचिद्वेदे बाधो घटत इत्येवं प्रश्नभाष्याशयो दर्शितः ।

किं नु खल्वमिथ्याज्ञानस्य स्वरूपम् । यस्य बाधकः प्रत्ययो विमृश्यमाणस्यापि नोपपद्यते न तन्मिथ्या । तदेतेषां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वं पूर्वं यत्कारणं तत्परं परं प्रति बलीयो भवति। नैतस्योत्पन्नस्य विमृश्यमाणस्य बाधकं विज्ञानान्तरमस्ति । तस्मात्तेषां समवाये विरोधे परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ॥ १४ ॥

[८] अहीनो वा प्रकरणाद् गौणः ॥ १५ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य समामनन्ति, तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य, इति । तत्र संदेहः । किं द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोम उताहीन इति । किं तावत्प्राप्तम् । ज्योतिष्टोम इति । कुतः । प्रकरणात् । एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति । ननु वाक्येन बाध्यते । न बाध्यते । अही-

---

मिति—व्युत्पन्ना अपि प्रत्ययाः प्रत्ययान्तरैरित्थं निराक्रियन्ते ततोऽन्यत्रापि क आश्वास इति मन्यते । तत्कथयति । यस्यान्वेषणेऽपि कृते बाधकप्रत्ययान्तरं नोत्पद्यत इति । यत्तु कारणदोषज्ञानं द्वितीयमुपलक्षणं तल्लोकविषयत्वान्न वेदे संभवतीति नोपन्यस्तम् । प्रासङ्गिकमुक्त्वेदानीमधिकरणमुपसंहृत्याधिकरणान्तरमारभ्यते ॥ १४ ॥

(इति—बलाबलाधिकरणम् ॥ ७ ॥) ।

नन्वध्यायादौ यावानर्थः प्रतिज्ञातः स सर्वः पर्यवसितः । किमिदानीमवशिष्यते, येन चतुर्थलक्षणं नाऽऽरभ्यते । तदुच्यते ।

बलाबलविविक्तानां श्रुत्यादीनामतः परम् ।
विरोधः क्वास्ति नास्तीति विषयः परिशोध्यते ॥

तत्र प्रकरणस्य तावच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यैः सह विरोधाविरोधौ संप्रधार्येते । ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'तिस्र एव साह्नस्योपसदः कार्या द्वादशाहीनस्य' इति । तत्र साह्नशब्देन तावदह्ना समाप्यमानत्वात् 'सहैवाह्ना संस्थापयन्ति' इत्येवं ज्योतिष्टोमो गृह्यत इति त्र्युपसत्त्वं तस्य । द्वादशाहीनस्येति तु द्वादशोपसत्त्वं किं ज्योतिष्टोमस्याथाहीनस्य द्वादशाहादेरिति संदिह्यते । यद्यहीनशब्दः कथंचिज्ज्योतिष्टोमेऽप्युपपद्यते ततः प्रकरणस्याविरोधात्तस्मिन्नेव निवेशः । अथाहीन इत्यहर्गणनामधेयं ततः श्रुत्या संयुक्तत्वादसंयुक्तग्रहणस्वभावेन

---

१ अधिकरणमुपसंहृत्येति—अनेन 'तदेतेषामिति' भाष्यस्याध्यायार्थोपसंहारपरताभ्रान्तिनिरस्ता वेदितव्या । २ (अ० ३ पा० ३ अ० ७) इत्यतः प्राचीनेष्वधिकरणेष्विति शेषः ।

नशब्देन ज्योतिष्टोमं वक्ष्यामः । कुतः । न हीयत इत्यहीनः । दक्षिणया क्रतुकरणैर्वा फलेन वा न हीयते । तेन ज्योतिष्टोमोऽहीनः । वाशब्देन संशयो निवर्त्यते ॥ १५ ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्यते ॥ १६ ॥ सि०

अपकृष्येत द्वादशोपसत्ता । कुतः । असंयोगाज्ज्योतिष्टोमेन । कथमसंयोगः । अहीनेनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । ननु ज्योतिष्टोम एव गौणोऽहीनः । नेत्युच्यते । न हि मुख्यसंभवे गौणग्रहण-

---

प्रकरणेनाग्रहणम् । अस्ति हि तदानीं श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधः । किं प्राप्तम् । सिद्धान्तेनोपक्रमं वाशब्देन व्यावर्त्य प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमार्थत्वमिति प्रतिजानीमहे । न च श्रुतिविरोधः । प्रकरणादेवाहीनशब्दस्यापि ज्योतिष्टोमगामित्वात् । अस्ति च नञ्समासान्वाख्यानेन तदभिधानसामर्थ्यम् । अतो यद्यपि 'अह्नः खः क्रतुसमूहे' इत्येवं व्युत्पाद्यमानोऽहर्गणवाच्यहीनशब्दो भवति तथाऽपि विरोधपरिहारार्थमहीनगुणयोगादेव ज्योतिष्टोमार्थः समर्थनीयः । स हि कृत्स्नविधानात्सर्वप्रकृतित्वाच्च न कुतश्चिद्धीयते । न चैनं केचिदपि क्रतवः प्रकृतित्वेन जहति । यत्तु भाष्यकारेणोक्तं दक्षिणया क्रतुकरणैर्वा न हीयत इति । तदसंबद्धम् । दक्षिणाक्रतुकरणप्रतिपत्तिनिमित्तानुपादानाद्यथारुचि विकल्पनायां वाऽनवस्थितसमासार्थप्रसङ्गात् । सहस्रदक्षिणादिक्रतुभ्यश्च दक्षिणाभिर्हीनत्वात्क्रतुकरणैरपि[1] विकारभूतोक्थ्यासंस्थाभ्योऽग्निष्टोमसंस्थस्य न्यूनत्वात् । तस्माद्धिष्ण्यन्तदानेनायं न कंचिज्जहाति, केनचिद्वा न हीयत इत्यहीनः । प्रकरणसामर्थ्यादनेन गुणयोगेनोच्यत इति गौणो न गौणवृत्त्याश्रयणात् ॥ १६ ॥

मुख्यः प्रथमकार्यत्वाज्ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते ।
अहीनशब्दसंयोगो न तु तस्य कथंचन ॥
असंयोगाच्च तेनास्य या संख्या तेन संगता ।
न सा प्रकरणात्तस्य तेनास्मादपकृष्यते ॥
द्वादशत्वमहीनेन षष्ठीश्रुत्यैव संगतम् ।
अहीनोऽहःसमूहश्च ज्योतिष्टोमे हि साह्नता ॥

यत्तु गुणात्त्र प्रवर्त्स्यतीति तद्विकल्प्य निराकरोति । यदि तावद्गौण इत्युपचारात्प्रवृत्तोऽभिधीयते ततो न प्रकरणानुरोधेन श्रुत्यर्थपरित्यागो युक्तः । न चेदमर्थवादार्थं

---

1 क्रतुकरणैरिति—आग्नेयादिक्रतुपशुभिरित्यर्थः ।

महति । ननु नञ्समासो भविष्यति । नेति ब्रूमः । तथा सत्याद्युदात्तोऽहीनशब्दोऽभविष्यत् । मध्योदात्तस्त्वयम् । तस्मात्प्रकरणं बाधित्वाऽहीनस्य धर्मः । अपि च व्यपदेशो भवति । तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य इति । यद्यन्यः साह्नोऽन्यश्चाहीनस्तत

येनैकाहोऽपि प्रशंसितुमहर्गणवदुपचर्यते । न चास्य शब्दान्तरं नास्ति येन सिंहगुणसमूह इवेत्थं क्लेशेन प्रतिपाद्यते । तस्मादौपचारिकत्वं तावदयुक्तम् । न च नञ्समासेनावयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्ध्या तन्निराकरणात् । न च नञ्समासस्य लक्षणमस्ति । नञ्समासे हि सत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वादाद्युदात्तत्वं स्यात् । मध्योदात्तस्त्वयं पठ्यते । तेन खप्रत्ययान्ततावध्यवसानम् । तथा हि सति ' आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम् ' इत्येवमीनादेश आश्रीयमाणे प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेकारे स्वरः सिध्यति । तस्मादहर्गणनामधेयमेतत् । अपि च—

साह्नशब्देनैव द्वादशत्वसंबन्धेऽप्यवकल्प्यमानेऽहीनपदोपादानादस्य शास्त्रस्यार्थान्तरवाचित्वं विज्ञायते । प्रकरणाद्वा त्रित्वद्वादशत्वयोः संबन्धे लब्धे द्वावपि साह्नाहीनशब्दावनर्थकौ स्याताम् । अर्थान्तरत्वे त्वहीनस्य स तावदवश्योपादातव्यः । ततश्चाऽऽनन्तर्यात्त्रित्वस्यापि तत्संबन्ध प्रसज्यत एव इति व्यवस्थार्थं साह्नग्रहणमप्यर्थवत् । तस्मादपकर्ष इति । न तु किंचैतद्युक्तम् । परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वात्तेन वाऽसंबन्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसंधानक्लेशाद् 'द्वादशोपसदः' इति च द्वादशाहप्रकरणे विहितत्वात्तत्प्रकृतित्वेन सर्वाहीनेषु तत्प्राप्तेः । अतस्त्रित्वमेवास्मिन्वाक्ये सर्वदोषराहित्याद्विधीयते द्वादशत्वं त्वहीनसंबन्धिवाक्यान्तरादेव प्राप्तमौचित्यरूपेणास्य स्तुत्यर्थं निवीतादिवदनूद्यत इति । कथं तर्ह्यधिकरणं नेतव्यम् । तदुच्यते ।

ज्योतिषो यद्यहीनत्वं ततो विधिरयं भवेत् ।
अहर्गणे तु तस्येदं प्राप्तं स्तुत्यर्थमुच्यते ॥

एतदुक्तं भवति । किं ज्योतिष्टोमोऽहीनस्तस्य चेदं प्रकरणादङ्गं विधीयते । अथाहर्गणस्तस्य च प्राप्तमेवान्यार्थमनूद्यत इति । नन्वेवं सत्यहर्गणसंबद्धमप्येतज्ज्योतिष्टोमस्यैव स्तुत्यर्थमुपयुक्तमिति प्रकरणविरोधविचाराभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । पूर्वपक्षे हि द्वादशत्वस्य विधीयमानस्य प्रकरणं ग्राहकं भवतीत्यनुगृह्यते । सिद्धान्ते त्वहर्गण-

---

१ एवं यथाभाष्यं तावदधिकरणं व्याख्याय तत्र स्वाभिप्रायं वक्तुमारभते—न त्वित्यादिना ।

एवं व्यपदेशोऽवकल्पते । विद्यते च व्यपदेशवचनम् । तस्मादहीनस्येति ॥ १६ ॥

[९] द्वित्वबहुत्वयुक्तं चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति । तत्र संदेहः । ज्योतिष्टोम एव निविशेते प्रतिपदावुत द्वियज्ञं कंचित्कुलायादि बहुयज्ञं च द्विरात्रादिमुत्कक्ष्येते इति । किं प्राप्तम् । द्वित्वबहुत्वयुक्ते ज्योतिष्टोमेनासंयोगादुत्कृष्येयातां प्रतिपदौ । न हि ज्योतिष्टोमस्य द्वौ यजमानौ श्रूयेते, यथा कुलायस्य, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्, इति ॥ १७ ॥

संयुक्तस्य प्रकरणं नेष्टमिति बाध्येत । अन्यत्तु तत्, यत्तथा सत्यपि प्रकारान्तरेण प्रकरण एवोपयुक्तमिति । यदा तु द्वित्वबहुत्वन्यायेनोत्कर्षोऽपि कथंचिदाश्रीयते, शाखान्तरविधौ च सत्यपि शाखान्तरीयस्य प्रयोजनान्तररहितस्य विधित्वमुपपद्यते तदा यथाभाष्यमेव शक्यं समर्थयितुम् । सर्वथा ' द्वादशाहीनस्य ' इत्येतत्तावदहर्गणविषयत्वात्प्रकरणादुत्कृष्यत इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

(इति—अहीनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

पूर्ववदेव विचारः । एतावत्तु भिद्यते । पूर्वत्र प्रधानान्तरेण प्रकृतासमर्थशब्दाभिधेयेन सह संबन्ध आसीदिह तु गुणेन यजमानद्वित्वादिना कथंचिदाशङ्कितप्रकृतसंबन्धेन । तत्र पूर्वन्यायेनैव सिद्धान्तोपक्रमं सूत्रम् । न तावदिह यजमानद्वित्वबहुत्वे विधीयेते । सिद्धानुवादेन निमित्तीकृत्य प्रवृत्तेः प्रतिपद्विधिपरत्वात् । अनेकविधौ च वाक्यभेदात् । अविहितत्वाच्च न ज्योतिष्टोमे यजमानद्वित्वबहुत्वे विद्येते । कुलायादिषु त्वेकाहेष्वहीनेषु च प्रत्यक्षविहिते विद्येते । ' राजपुरोहितौ यजेयाताम् ' ' एतेनैव द्वौ याजयेत् ' ' एतेनैव त्रीन्याजयेत् ' ' एको द्वौ बहवो वाऽहीनैर्यजेरन् ' इति । तस्मादुत्कर्षः ॥ १७ ॥

१युक्तं वा चोदनात्तस्येति पा०। २ प्रकारान्तरेणेति—प्रकरणस्याविनियोजकत्वेऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसंबन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वेनेत्यर्थः। अयमाशयः । उक्तरूपेण 'द्वादशाहीनस्य' इत्यस्य व क्यान्तरप्राप्ताहीनसंबन्धिद्वादशत्वानुवादकस्य प्रकरणपाठार्थवत्त्वेऽपि प्रकरणस्य विनियोग एव प्रामाण्याद्विनियोगाभावे प्रकरणबाधो भवत्येवेति । ३ द्वित्वबहुत्वन्यायेनेति—अनन्तराधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः ।

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

इति चेत् पश्यासि प्रातिपदावुत्कृष्टव्ये इति । नैतदेवम् । प्रकरणं हि बाध्येत । बाध्यताम् । असंयोगाद्द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहुभिश्च यजमानैर्ज्योतिष्टोमस्येति चेत् । असत्यपि वचनेऽर्थाद्द्वौ यजमानौ भविष्यतः । य एको न शक्ष्यति ससहायः स उपक्रंस्यते । अवश्ययष्टव्ये सति यथा शक्यते तथा यष्टव्यमिति बाधित्वाऽपि कांचित्प्राप्तिं यजमानः सहायमुपादास्यते । एवं प्रकरणे प्रतिपदौ भविष्यतः । तस्मान्नोत्कृष्टव्ये इति ॥ १८ ॥

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिर्हि ज्योतिष्टोमः । प्रत्यक्षास्तत्र धर्मा आम्नाता न कुतश्चिच्चोदकेन प्राप्यन्ते । किमतो यद्येवम् । प्रत्यक्षश्रुता न शक्या बाधितुम् । विकृतौ तु चोदकप्राप्ताः सन्त आनुमानिका बाध्येरन्निति । विवक्षितं हि ज्योतिष्टोमे कर्तुरेकत्वं प्रत्यक्षश्रुतं न सामर्थ्येन बाध्येत । यत्रापि

प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमे निवेशः । न चाहीनवदप्रकृतयज्ञसंबन्धोऽस्ति । यजमानाद्वित्वादिसंबन्धस्तु निमित्तमात्रौपयिकत्वान्नाङ्गाङ्गिभावाय प्रभवति । न च तद्द्वारेण क्रतुसंबन्धो घटते । लक्षणाप्रसङ्गात् । न हि श्रुत्योपयुक्तानां लक्षणयोपयोगान्तरं युज्यते । द्वित्वादिस्वरूपसंबन्धे तु विधिरेवानर्थको भवेत् । फलकल्पनायाश्च प्रकरणसंबन्धकल्पना ज्यायसी । यत्तु निमित्तं प्रकरणे नास्तीति । तदुच्यतेऽर्थाद्भविष्यति । न हि विहितमेवैकं निमित्तं भवति । अर्थप्राप्तस्याप्युपपद्यमानत्वात् । अस्ति चैकाशक्तिपक्षे द्वित्रादियजमानप्राप्तिः । न चाद्यापि यजमानैकत्वविवक्षामवधारयामः । सत्यामपि च विवक्षायाम् ' अपि[1] वाऽप्येकदेशे स्यात् ' इत्यनेन यथैवाशक्तेरन्यत्किंचिदङ्गं हाप्यते तथैव यजमानैकत्वमपि कदाचित्परिहाप्य द्वौ बहवो वा यजेरंस्ततश्चास्ति निमित्तम् । अथवैतदेव प्रतिपद्विधानं दृष्ट्वाऽर्थाद् द्विबहुयजमानकर्तृश्रुतिं कल्पयिष्यामः । सा चैतस्मिन्नेव पक्षे भवति न प्रतिपदन्तरपक्षेष्विति नैकत्वचोदना विरोत्स्यते ॥ १८ ॥

प्रकृतिग्रहणं प्रकृतप्रतिपत्त्यर्थम् । औपदेशिकत्वाद्वाऽत्यन्तानतिक्रमार्थम् । आतिदेशिकं ह्यर्थवशेन बाध्येतापि । प्रत्यक्षविहितं त्वेतत्काम्ये नित्ये च । यजेतेत्येकवचनश्रवणात् । न चास्याविवक्षायां कारणमस्ति । यथा च विवक्षा तथा षष्ठे प्रतिपादयि-

---

1 (अ० ६ पा० ३ अ० १ सू० २) । २ (अ० ६ पा० २ अ० २) इत्यत्रेति शेषः ।

ह्यवश्यकर्तव्यता श्रूयते, तत्राप्येक एव यजमानः श्रूयते। वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत इति। तस्माज्ज्योतिष्टोमादुत्कृष्टव्ये एते प्रतिपदाविति। अथ कस्मात्पत्न्यभिप्रायमेतन्न भवति। एकस्यां पत्न्यां यजमाने च युवं हि स्थः इति, द्वयोर्बहुषु वा पत्नीषु 'एते असृग्रमिन्दवः' इति। यथा क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम् इति क्षौमवसानपरं वचनमेवमिहापि प्रतिपद्विधानपरम्। उच्यते। असंभवात्तत्र मुख्यस्य, लक्षणाशब्दः पुंसो वाचकः स्त्रियाम्। इह तु द्वियज्ञे बहुयज्ञे च संभवति न लक्षणाशब्दो भवितुमर्हति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति। यदप्येतद्द्विवचनं द्वयोर्यजमानयोरिति, अत्रापि य एकशेषः, पुमान्स्त्रिया इति असावपि लक्षणाशब्द एव। अपि च उपास्मै गायता नर इति प्रतिपदो निरवकाशत्वमेव स्यात्। तस्मादुत्कृष्टव्ये एते प्रतिपदाविति सिद्धम्॥ १९॥

ष्यते। यदप्यशक्तिकृतं ज्ञापनं तदप्येको यथा शक्नुयादित्युपबन्धादन्याङ्गविषयं विज्ञायते। शक्नोति हि दक्षिणापरिमाणं परित्यज्यैकोऽपि निर्वर्तयितुम्। उत्पत्तिप्रयोगचोदनास्थत्वाच्च संख्यानुग्रह एव युक्तः। तस्मादेकयजमानकत्वान्न प्रकृतौ निमित्तमस्तीत्युत्कृष्यते यत्त्विदमेव वचनं सामर्थ्यादाक्षेप्स्यतीति। तन्न। अन्यथाऽप्युपपद्यमानत्वात्। यदि ह्येतन्निमित्तमनाक्षिपदनर्थकीभवेत्तत आक्षिपेत्। कथं चैतदनर्थकं भवेद्यदि प्रकृताविवान्यत्रापि द्वित्वबहुत्वे न स्याताम्। ननु ते अन्यत्र न स्तः। कुलायादौ विद्यमानत्वात्। इह च सिद्धवन्निमित्तत्वेनोपादानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च नार्थादाक्षेपमर्हतः। पत्न्यभिप्राये तु द्वित्वे नित्यत्वान्निमित्तोपादानानर्थक्यम्। बहुभ्य इति च विरूपैकशेषः, स्वरसतः पुंबहुत्वप्रतीतौ सत्यां विधिर्निष्प्रमाणः कल्प्येत। 'क्षौमे वसानौ' इत्यत्र त्वगत्या पत्न्यां द्वितीयशब्द इष्टः। न हि द्वियज्ञवद्द्विपुरुषकमाधानं क्वचिद्विहितम्। एकद्विपत्नीकप्रयोगावरोधाच्च नित्यायाः प्रतिपद आनर्थक्यं भवेत्। विषमशिष्टविकल्पो वाऽभ्युपगम्येत तस्मादप्युत्कृष्यते। यत्तु क्रतुसंबन्धो नाभिहित इति नैष दोषः। प्रतिपच्छब्दादेव क्रतुगामित्वप्रतीतौ सत्यां द्वित्वादिना विशेषप्रतिपत्तिसिद्धेः। यजमानशब्दो वाऽन्यथानुपपत्त्या यज्ञमुपस्थापयिष्यति। तस्माद्व्यतिरिक्तसंयोगे सत्यस्ति प्रकरणविरोधस्तत्र च श्रुतेर्बलीयस्त्वम्॥ १९॥

(इति—नैमित्तिकप्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम्॥ ९॥

---

[१०] जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति इति । तत्र संशयः । किमेतद्विधानं दर्शपूर्णमासयोरुत पशाविति । कथं दर्शपूर्णमासयोः कथं च पशाविति । यदि जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते तत उत्कर्षः । अथ पत्नीसंयाजेषु जाघनी विधीयते ततो दर्शपूर्णमासयोरेव । किं प्राप्तम् । उत्कर्षः । कुत एतदुत्कृष्यते । जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते इति । कथम् । शब्दात् पत्नीसंयाजानां विधानं, वाक्येन जाघन्याः । शब्दश्च बलवान्, न वाक्यम् । ननु पत्नीसंयाजा विहिता एव । सत्यं विहिताः । जाघन्यामिदानीं पुनर्विधीयन्ते । सा तत्संबद्धा कर्तव्येत्युच्यते । एवं सति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा विनाऽपि जाघन्या न विगुणाः । जाघनी तु तत्र प्रतिपाद्यते । तस्माद् यत्र जाघनी प्रयोजनवती तत्र तस्याः प्रतिपत्तिः । पशौ च सा न दर्शपूर्णमासयोः । एकदेशश्च जाघनी प्रतिपाद्यमाना न पशुं प्रयोक्ष्यते । तस्मादस्य विधानस्योत्कर्ष इति ॥ २० ॥

उत्कर्षबुद्धेरपवादः प्रस्तूयते । 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति गुणप्रधानत्ववचनव्यक्तिद्वयात्संदेहः । यदि जाघनीं संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कारका विधीयन्ते ततः संस्कार्यस्य प्राधान्यात्स्वस्थानापरित्यागे सति यत्र जाघनी तत्र पत्नीसंयाजा न यत्र ते तत्रासौ । सा च लोकस्था निष्प्रयोजनत्वान्न संस्क्रियत इत्यग्नीषोमीयगता कृतार्थत्वात्संस्कर्तव्या । यदि तु पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनी विधीयते ततः प्रकृतानुवादबुद्ध्यनपायाद्दर्शपूर्णमासयोरेव जाघनीविधानम् । किं प्राप्तम् । आरादुपकारकत्वात्सामवायिकत्वस्याभ्यर्हितत्वादन्यत्र धात्वर्थविधानाद्विधिप्रत्यासत्तेरेकदेशद्रव्याणां चाप्रयोजकत्वात्तथा सति च परप्रयुक्तकृतार्थग्रहणेन प्रतिपत्तिलक्षणापत्तेरग्नीषोमीयजाघनीसंस्कारविधानादुत्कर्ष इति । सा तत्संबद्धा कर्तव्येत्युच्यत इति च्छेदः । परं च कर्मकथनमेवं सतीत्यादि[1] । यदि पुनः, उच्यते एवं सतीति योज्यते ततः परिचोदनाच्छायापत्तेः । न च तद्युक्तम्, उत्तरानभिधानात् । तस्मादात्मवचनत्वेनैव योज्यम् । नन्वेवं सति प्रतिपदादिवदेवोत्कर्षात्प्रकृतौ पत्नीसंयाजानामकरणं प्राप्नोति । प्राप्नुयादेवम् । यदि पशौ पत्नीसंयाजा न स्युः । ते त्वतिदेशप्राप्तास्तत्र विद्यमाना एव केवलं जाघनीसंबन्धित्वेन विधीयन्ते । नैव तर्ह्युत्कर्ष इति वक्तव्यम् । सत्यम् । न कस्याचित्पदार्थस्योत्कर्ष इदमेव तु वाक्यं विकृतौ कार्यं कुर्वदुत्कृष्यत इत्युच्यते ॥ २० ॥

---

१ कर्मकथनमिति—कर्म-अनुष्ठानं कथ्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, एवं सतीतिभाष्यमनुष्ठानविशेषप्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।

चोदना वाऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ सि०

जाघनी वा पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन विधीयते । कुतः । अपूर्वत्वात् । अप्राप्ता जाघनी पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन । तत्र स्वशब्देन पत्नीसंयाजा विहिता जाघनीसंबन्धस्तेषामविहितः । यत्र च संबन्धो विधीयते, तत्रान्यतरस्यान्यत्र विधानम् । संबन्धो नान्तरीयकः । यद्वा संबन्धस्य विधानं, नान्तरीयकौ संबन्धिनौ । यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र स्वशब्देन संबन्धो विधीयते । यत्र त्वन्यतरो लक्षणत्वेन, तत्रैकं लक्षयित्वाऽन्यतरो विधीयते, लक्षणत्वेन चात्र पत्नीसंयाजाः । कथमवगम्यते । पत्नीसंबन्धान्न सर्वो यागः । कश्चिदेव तु लक्ष्यते यस्य पत्न्यः साधनत्वेन । अथ कस्मान्न जाघनीं लक्षयित्वा पत्नीसंयाजा विधीयन्ते । नास्यापूर्वस्य यागस्य पत्न्यः शक्यन्ते विधातुम् । जाघन्यां तु लक्ष्यमाणायां यागे सपत्नीके विधीयमाने वाक्यं भिद्येत ।

न वाऽस्य विधेरुत्कर्ष इति । कुतः ।

> जाघन्युद्दिश्यमाना स्यात्संस्कार्योत्कर्षकारणम् ।
> इहोपादीयतेऽङ्गत्वाद्यागेष्वाज्यवदेव सा ॥

सर्वत्रैवंविधे वाक्ये गुणे विधिशक्तिः संचरतीत्युक्तम् । पत्नीसंयाजाश्चानन्तरविहिता मनसि वर्तन्त इति न विधातुं शक्यन्ते । न चेह स्थितेन पशुगतपत्नीसंयाजानुवादो युक्तः । तद्बुद्ध्यभावात् । न च जाघन्याः कालादिवदनुपादेयत्वं, येनेमं विधिमाकर्षेत् । संस्कार्यत्वादिति चेत् । न । तृतीयावगतगुणत्वातिक्रमप्रमाणाभावात् । यदि च कृतार्थां जाघनीं प्रस्तुत्यायं विधिः प्रवर्तेत तथाऽपि तावत्कदाचित्प्रयाजशेषवद्द्वितीयार्थे तृतीयेति व्याख्यायेत । सा त्वपूर्वा विधीयते । तस्मान्नोत्कर्षमर्हति । न च प्रकरणबद्धत्वादेते पत्नीसंयाजा उत्कर्षं सहन्ते । वाक्यबलीयस्त्वादिति चेन्न । वाक्यस्याप्येवमादेरधिकृतापेक्षित्वेन प्रकरणाद्दुर्बलतरत्वात् । यदि ह्येतदेव पत्नीसंयाजानामुत्पत्तिवाक्यं भवेत्ततः प्रकरणादाच्छिन्द्यात् । एते तु वाक्यान्तरोत्पत्तित्वात्संनिधिवशेन यावता कालेनैतेन वाक्येन संगृह्यन्ते तावता दर्शपूर्णमासाभ्यामपि शक्या ग्रहीतुम् । न च जाघन्याः फलवत्त्वं विज्ञातं, येनैषां प्रयोजनाकाङ्क्षामपनयेत् । अतो

अस्ति त्वत्र विहितः सपत्नीको यागो यः पत्नीभिर्लक्ष्यते । तस्माद् यागं लक्षयित्वा जाघनी विधीयते । यत्तु वाक्येन जाघनीविधानं श्रुत्या यागस्येति । तदिह यागविधानं न संभवतीत्युक्तम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्माज्जाघनीविधानम् । एवं चेद्दर्शपूर्णमासयोर्विना जाघन्या विगुणः पत्नीसंयाजयागः स्यात् । तस्मादनुत्कर्ष इति ॥२१॥

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तमेकदेशो जाघनी न पशुं प्रयोक्ष्यते, तस्मादुत्कर्ष इति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ २२ ॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २३ ॥

न प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्जाघनी शास्त्रेणोच्यते । एवं पशोर्निष्पन्नया जाघन्या पत्नीसंयाजा यष्टव्या इति । अविशिष्टा जाघनी विधीयते ।

यावदसौ किमर्थेत्यालोच्यते तावत्फलवद्दर्शपूर्णमासप्रसूतेन कथंभावेनाङ्गत्वमापादितम् । न चेहापूर्वयागविधानं, यजिमात्रत्वेनाश्रवणात् । पत्नीसंबद्धयागश्रवणं ह्येतत् । तत्र यदि जाघन्युद्देशेन च कर्म विधीयते पत्न्यश्चास्य विधीयन्ते ततोऽनेकार्थविधानात् 'ऐकशब्द्ये परार्थवत्' इति वैरूप्यलक्षणो वाक्य भेदः स्यात् । अल्पार्थविधिसंभवाच्च न विशिष्टविधानेन परिहारो घटते । तस्माद्विशिष्टं यागमुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते । नन्वेवमपि विशिष्टानुवादात्सुतरां वाक्यं भिद्येत । नैष दोषः । प्रकरणप्राप्तेः पत्नीशब्दस्यातन्त्रत्वात् । यथैव 'अभिक्रामं जुहोति' इति सामान्यशब्दोऽप्यधिकारात्प्रयाजविषयो भवति तथैव यत्संयाजयन्तीत्येनावतैवाधिकृताः पत्नीसंयाजाः प्रत्येष्यन्ते । तस्मादनुत्कर्षः ॥ २१ ॥

यदुक्तम् 'एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्' अप्रयोजक इति । तत्रोच्यते ॥ २२ ॥

स नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रकृतग्रहणाद्विनाऽर्थो न ज्ञायते । यथा 'उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति' इति । जाघनीशब्दस्तु हृदयादिशब्दवदाकृतिवचनः । सा चान्तरेणापि पशूपादानं परप्रयुक्तपशूपजीवनं वा शक्योपादातुम् । 'रूपं वाऽशेषभूतत्वात्' । इति यथाकथंचिदुत्पन्ना येन केनचिदुपादाय शक्याऽनुष्ठातुम् । न चेयमवयवभूता लोके न प्रचरति । मांसविक्रयिणो हि प्रत्यङ्गविभक्तानेव पशून्विक्रीणते । तत्र शक्या जा-

---

१ (अ० १ पा० ४ अ० ५ सू० ८)। २ (अ० ४ पा० १ अ० १३ सू० २८)। ३ (अ० ७ पा० ३ अ० ११ सू० २९)।

सा संभवति दर्शपूर्णमासयोः क्रीत्याऽप्यानीयमाना । तस्मादनुत्कर्ष इति ॥ २३ ॥

[११] संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपा-त्स्यात् ॥ २४ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमेऽधिषवणफलके प्रकृत्य श्रूयते, दीर्घसोमे संतृद्याद्धृत्या इति । तत्र संदेहः । किं संतर्दनं ज्योतिष्टोम एव, आहोस्विद्दीर्घकालेषु सोमेष्विति । उच्यते । नैतल्लुप्तार्थं प्रकृतौ, तस्मान्नोत्क्रष्येतेति । आह । नन्वसंतर्दनमपि श्रूयते। असंतृण्णे भवत इति । उच्यते । क्रयणवद्वि-

घनी क्रयादिनोपादातुम् । न चावश्यमियं छागादेव ग्रहीतव्या । जघनावयवमात्रत्वेन श्रवणात् । अग्नीषोमीयेऽपि हृदयादीनां संभवत्येव लोकादुपादानम् । तथा सत्यपि तु तेषां भेदेनैव जातिविशेष उत्पत्तिप्रकारश्च संज्ञपनादिर्नियत इति क्रयाद्यनाश्रयणम् । न त्विह तथा शास्त्रकृता निष्पत्तिः । प्रकृतिग्रहणं च दर्शपूर्णमासप्रतिपत्त्यर्थम् । तस्माद्दार्शपौर्णमासिकपत्नीसंयाजाङ्गभूतेनाऽऽज्येन सह विकल्प्यमाना जाघनीति सिद्धम्॥२३॥

इति---जाघन्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इह वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाविरोधचिन्ता । ज्योतिष्टोमे सोमाभिषवाधारत्वेन फलकद्वयमाम्नातम् । तत्प्रकृत्य श्रूयते 'दीर्घसोमे संतृद्याद्धृत्यै' इति । भित्त्वा[१] संघातयेदित्यर्थः । तत्र दीर्घसोमशब्दः किं प्रकृतावेव कथंचिदुपपद्यते ततश्चाविरोधः प्रकरणस्य, अथ दीर्घकालसत्राहीनग्राहित्वादनुपपद्यमान उत्कर्षेदिति संशयः । एते चात्र पक्षा भविष्यन्ति । किं शुद्ध एव ज्योतिष्टोमे निवेशो दीर्घयजमानके वाऽथवोक्थ्यादिसंस्थास्वेवाथवा सत्राहीनयोरेवाथवाऽग्निष्टोमान्यमात्र इति । किं प्राप्तं, दीर्घसोमशब्दस्येष्टिपशुद्विहोमापेक्षया प्रकृतावेवोपपत्तेः, संतर्दनप्रयोजनस्य च दार्ढ्यस्य संभवात्, असंतर्दनविधिना च सह व्रीहियववद्विकल्पसिद्धेः प्रकरणानुग्रहायानुत्कर्ष इति । क्रयणवद्विकल्प इत्युपरिष्टात्समुच्चयस्थापनात्पूर्वपक्षेण दृष्टान्त इति व्याख्येयम् । न चावश्यं सर्वत्र सिद्धान्त एव दृष्टान्तो भवति । यस्य कस्यचिन्निदर्शनस्य प्रतिपत्तिकारणत्वसिद्धेः । असंतर्दनवाक्यमनुपन्यस्यैव वाऽनर्थलोपदृष्टान्तः क्रयवदिति समर्थनीयः ।

---

१ भित्त्वेति---द्वयोः समीभूतयोः फलकयोः संश्लेषार्थं भेदनेन संश्लेषप्रदेशं तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा कीलादिना संश्लेषयेदिति यावत् । २ (अ० १२ पा० ४ अ० ३) इत्यत्रेति शेषः ।

कल्पिष्यते । यथा, हिरण्येन क्रीणाति, गवा क्रीणाति, इत्येवमादीनां विकल्पः । एवमत्रापि विकल्पो भविष्यति । संतर्दनमसंतर्दनं वा भविष्यतीति ॥ २४ ॥

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥ २५ ॥ सि०

उत्कृष्यते वा संतर्दनम् । गृह्यते हि विशेषो, दीर्घसोमे संतृद्यात्, इति । ज्योतिष्टोममपेक्ष्य सत्राणि कालतो दीर्घाणि भवन्ति ॥ २५ ॥

कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २६ ॥

नोत्कृष्येत वा संतर्दनं ज्योतिष्टोमात् । एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति । दीर्घसोमशब्दश्च कर्तृतो भविष्यति । दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इति ॥ २६ ॥

तत्रैवं योजना भवति । नन्वल्पकालत्वात्सोमस्य प्रकृतौ मन्दफलं संतर्दनम् । नैष दोषः । क्रयणवदर्थत्वात् । यथाऽल्पमूल्यत्वात्सोमस्य वासःप्रभृतीनामेकेन केनचित्क्रये सिद्धे शेषाणि वचनसामर्थ्याद्दीयमानानि तस्यैवाऽऽनतस्य सुतरामानतिं कुर्वन्तीति न लुप्तार्थानि भवन्ति । स्वानतात्क्रीतः सोमोऽभ्युदयकारी भवतीति च शास्त्रार्थो विज्ञायते । तथाऽत्र सत्यप्यसंतृण्णयोरपि प्रकृताभिषवक्षमत्वे वचनसामर्थ्याद्दृढतरकृतोऽभिषवः श्रेयस्कर इत्यवगमादलुप्तार्थत्वम् । तस्मादनुत्कर्ष इति ॥ २४ ॥

वाक्यकृताद्वा दीर्घसोमसंयोगादुत्कर्षः । कुतः ।

दृष्ट्वा ह्रस्वं सजातीयं दीर्घबुद्धिः प्रवर्तते ।
तस्मात्सोमस्य दीर्घत्वं भवेत्सोमान्तरेक्षया ॥

न हीष्टिपशुदर्विहोमापेक्षया सोमस्य दीर्घत्वं युक्तं विजातीयत्वादनुपात्तत्वाच्च । सर्वत्र प्रतियोगिन्युपात्ते दीर्घह्रस्वादिविभागो भवति । न चात्रेष्ट्यादय उपात्ता यानालोच्य ज्योतिष्टोमो दीर्घ इत्युच्येत । ननु सोमयागभेदोऽप्यनुपात्त एव । यद्यप्यनुपात्तस्तथाऽपि तुल्यजातीयत्वं तावदस्त्यपेक्षाकारणम् । विशेषणविशेष्यभावाच्च सोमत्वे सति दीर्घत्वमुपादीयमानं सोमान्तरस्य व्यवच्छेदार्थमेव विज्ञायते । तेषां कः पुनर्दीर्घः कुतो वा दीर्घ इत्यपेक्षिते ज्योतिष्टोमस्तावन्न कुतश्चिद्दीर्घ इति ततोऽन्ये गृह्यन्ते । तेषां च प्राथम्यात्स एवापेक्षाकारणं भवति ॥ २५ ॥

यथाकथंचिद्दीर्घसोमशब्देऽवकल्प्यमाने न युक्तः प्रकरणबाधः । स च कर्तृद्वारेणोपपत्स्यते । न च स्वरगतः कश्चित्समासे विशेषोऽस्ति । उभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वात् । अतः षष्ठीसमास इति ॥ २६ ॥

क्रतुतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

न चैतदस्ति, ज्योतिष्टोमे संनिवेश इति । दीर्घकाले सोमे क्रियेत । क्रतुत एव दीर्घत्वं, न कर्तृतः । कुतः । अर्थवादानुपपत्तेः । धृत्या इत्यर्थवादो भवति । धारणायेत्यर्थः । दीर्घकाले सोमे पुनःपुनर्ग्रावभिरभिहन्यमाने सोमाभिषवणफलकयोर्दारणशङ्कायां, धृत्या इत्यर्थवाद उपपद्यते । तस्मादुत्कर्ष इति ॥ २७ ॥

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कानि पदानि । अथ किमर्थं संस्थासु न निवेशः । तथा सति प्रकरणमनुगृहीतं भविष्यति । दीर्घसोमशब्दश्च । दीर्घकालो ह्यग्निष्टोममपेक्ष्योक्थ्यादिषु संस्थासु सोम इति । उच्यते । न संस्थासु दीर्घकालत्वेऽपि सोमेऽर्थवाद उपपद्यते । तावानेव हि तत्र

क्रतुत एव दैर्घ्यं समानाधिकरणसमास इत्यर्थः । किं कारणम् । एवमुभयोः स्वार्थे एव वादो भविष्यति । अन्यथैकस्य परविशेषणत्वात्स्वप्रधानभूतार्थवादानुपपत्तिर्भवेत् । एवं च बहुसोमाभिषवाद्दृढत्वाकाङ्क्षायां सत्यां दृष्टार्थोऽयं वादो भविष्यति । अन्यथा मन्दत्वाद्दृढत्वाकाङ्क्षायास्तदनुपपत्तिः स्यात् । तथा 'धृत्यै' इत्यर्थवादोऽमुमेवार्थं द्योतयति । तस्माद्यत्र फलकयोर्दारणशङ्का तत्रैवैतद्विधानम् । इतरथा दीर्घेण कर्त्रा विशेषणमत्यन्तादृष्टार्थं भवेत् । दीर्घे ह्रस्वे च कर्तरि कर्मणस्तुल्यरूपत्वात् । बाह्यं चैतत्कर्त्रा विशेषणम् । स्वतो विशेषणं त्वन्तरङ्गम् । तस्मादुत्कर्षः ॥ २७ ॥

परिचोदनापदोत्तरभूतमेतत्सूत्रम् । मा नामाग्निष्टोमसंस्थायां निवेशोऽभूदुक्थ्यादिषु त्वग्निष्टोमापेक्षया दीर्घसोमशब्द उपपत्स्यते प्रकरणं चानुग्रहीष्यते । तस्मात्तिसृष्वपि संस्थासु निवेश इति । प्रकरणाविशेषः संस्थाधिकरणेनाद्यापि न निराकृत इत्येव युक्तम् । अथवाऽस्त्येव संस्थानां प्रकरणम् । तत्र येषां धर्माणामग्निष्टोमार्थता संभवति तेषु नित्यानित्यसंयोगविरोधाद्यावर्तते । संतर्दनस्य पुनर्नित्येनाग्रहणात्केवलानित्यविषयत्वं न विरुध्यते । तस्मात्संस्थासु निवेश इत्युक्तेऽभिधीयते ।

संस्थास्वपि तु तावत्त्वात्सोमस्याभिषवः समः ।
कर्तृपक्षवदेवातो धृत्या इति वृथा स्तुतिः ॥

---

१ बाह्यं चेति—दीर्घस्य यजमानस्य सोम इति तत्पुरुषपक्षे कर्तुर्यागासमवायित्वाद्बहिरङ्गत्वमित्यर्थः । २ स्वतो विशेषणमिति—कर्मधारयपक्षे दैर्घ्यस्य यागसमवायित्वादन्तरङ्गत्वमित्यर्थः ।

सोमो, दश मुष्टीर्मिमीत इति वचनात् । तत्र धारणे न विशेषः कश्चित् । तस्मादुत्कर्ष एव ॥ २८ ॥

उक्थ्यादिषु वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २९ ॥

न चैतदस्त्युत्कर्ष इति । प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्षः । दीर्घसोमशब्दश्च दीर्घकालत्वादुपपद्यते । तत्राप्यधिकोऽग्निष्टोमात्सोमः । प्रदानानि हि विवर्धन्ते । तान्यविवृद्धे प्रदेये न शक्यानि विवर्धयितुम् । पूर्णे च ग्रहे ग्रहशब्दो भवति । तेन न शक्यानि न्यूनानि पात्राणि ग्रहीतुम् । तस्माद्दारणाशङ्कायां धारणमाशंसितव्यं भवति । तत्र धृत्या इत्युपपद्यत इति ॥ २९ ॥

अविशेषात् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् ॥ ३० ॥

इति चेत्पश्यसि, संस्थास्वप्यर्थवादोऽवकल्पते प्रदेयविवृद्ध्या, इति । नैतदेवम् । व्यर्थैव हि स्तुतिर्भवेत् । कुतः । सोमाविशेषात् । यावानेवाग्निष्टोमे सोमस्तावानेवोक्थ्यादिष्वपि संस्थासु । उक्थ्यादिष्वपि दशमुष्टिरेव सोमो ग्रहीतव्यः । नन्वर्थात्प्रदेयं विवर्त्स्यतीति । दशमुष्टिः स कथं शक्येत विवर्धयितुम् । त्रिपर्वेति च पर्वसंख्यानियमान्न शक्यो बहुपर्वा ग्रहीतुम् । तस्माद्धारणाविशेषादर्थवादानुपपत्तिः संस्थासु स्यात् । तस्मादुत्कर्षः ॥ ३० ॥

स्याद्नित्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैतदस्त्युत्कर्ष इति । संस्थासु स्यात् । प्रकरणानुग्रहात् । अर्थाच्च प्रदेयविवृद्ध्या दारणशङ्कायामर्थवाद उपपद्यते । केन प्रकारेण प्रदेयं

सत्यप्यत्र कर्मकालयोर्दीर्घत्वे तावानेवातिदेशप्राप्तो दशमुष्टिः सोमोऽभिषूयते । धारणस्य तु तुल्यत्वाद्दृष्टार्थत्वार्थवादयोरनुपपत्तिः स्यात् । [१]प्रदानविवृद्ध्या न्यूनपात्राग्रहणाच्च सोमवृद्धिर्भविष्यतीति चेन्न । [२]दशमुष्टित्रिपर्वपरिमाणयोः शाब्दत्वात्प्रदानविवृद्धिस्तोयादिवृद्ध्या संपादनीया । तस्मादविशिष्टं धारणमित्युत्कर्षः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्याद्वा तेनैव हेतुना संस्थासु निवेशः । प्रदानविवृद्ध्या च प्रदेयविवृद्धौ सत्यामर्थवाद उपपत्स्यते । तोयेन विवृद्धिरिति चेन्न । सोमसाधनकत्वे सति वचनाद्विना

---

१ उक्थ्यादिषु वाऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति सूत्रस्थभाष्यतात्पर्यार्थमाह—प्रदानेत्यादिना ।
२ अविशेषात्स्तुतिर्व्यर्थेति चेदितिसूत्रस्थभाष्याभिप्रायं विवृणोति—दशमुष्टीत्यादिना ।

विवर्धिष्यत इति । विप्रकृष्टपर्वा सोमो ग्रहीष्यते । अपि च तृतीये सवनेंऽशुरेकोऽभिषूयते । तस्य प्रमाणं च नाऽऽम्नातम् । तमनेकपर्वाणं स्थूलपर्वाणं च ग्रहीष्यति । तेन तदैर्घ्यविवृद्धिर्भविष्यति । अतोऽर्थवादोऽवकल्पिष्यते । तस्मात्संस्थासु निवेश इति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

द्रव्यान्तरप्रक्षेपानुपपत्तेः । तस्मात्सोम एव वर्धनीयः । स च स्थौल्यबहुपर्वत्वयोरसंभवाद्दीर्घपर्वा ग्रहीष्यते । तथा सति प्रदानविवृद्धिर्यथोक्तं च परिमाणं संभावितं भविष्यति । प्रकरणदीर्घसोमशब्दौ चोपपत्स्येते । शक्यं चेदानीं लतादैर्घ्येणापि सोमो दीर्घ इति वक्तुम् । अनित्यत्वादिति— नियतपरिमाणत्वस्यानियतत्वादिति मन्यते । शक्यं ह्युपायान्तरेण पूर्वपरिमाणमतिक्रमितुमित्यर्थः । न त्वेतद्युक्तम् । सत्राहीनेष्वसंभवात् । अतः 'अवशिष्टानंशूनभ्यूहेत्' इत्यभ्यूहो योऽनियतपरिमाणस्तदभिप्रायं 'स्यादनित्यत्वात्' इत्येतद्व्याख्येयम् । संस्थाधिकरणन्यायेनैव वा प्रकरणविरोधं ब्रुवाणस्य नित्येनाग्रहणादित्यानित्यत्वमुत्तरमभिधीयते । तृतीयसवनेंऽशुरेको गृह्यत इत्यत्र विवदन्ते । तस्यापि तत एव सोमादुपादानादतोऽत्रापि विप्रकृष्टपर्वत्वमात्रमेव कारणं वक्तव्यम् । तस्मादपि संस्थासु निवेश इति । न त्वत्र संस्थास्वेवेत्यवधारयितव्यम् । कुतः ।

> अग्निष्टोमान्यमात्रे हि दीर्घशब्दोऽवकल्पते ।
> अथान्येनेतिवत्तस्मात्संस्थाक्रत्वन्तरग्रहः ॥

यथैव 'य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजेत' इत्येतन्न संस्थास्वेव स्थास्यति । किं तर्हि । अग्निष्टोमव्यतिरेकमात्रे । तथा दीर्घत्वमप्यग्निष्टोमातिरिक्तमात्रावलम्बनमशक्यं प्रकरणेन संस्थास्वेव स्थापयितुम् । प्रकृतिवच्छब्दपूर्णत्वाच्च न तासां प्रकरणमस्ति । न ह्येतद् गृहीतं प्राकृतं किंचिदङ्गं पुनरुच्चार्य विधीयते । प्रथमोपदिश्यमानज्योतिष्टोमधर्ममध्यपातित्वात् । इतश्च न संस्थानां प्रकरणमस्ति । कथम् ।

> असंबद्धव्यवाये हि सति तद्धि निवर्तते ।
> तेनाऽऽसां ज्यौतिषैर्धर्मैर्विच्छिन्ने नानुषङ्गधीः ॥

यदि हि संतर्दनमुक्थ्यादीन्विधायावान्तरप्रकरणे श्रूयेत ततः स्यादपि प्रकरणग्रहणम् । इदं तु संस्थाधिकरणन्यायेन तदग्राह्यैर्ज्योतिष्टोमधर्मैरन्तरितत्वान्न संस्थाकथंभावानुषङ्गेण संस्पृश्यते । तस्मान्न प्रकरणं संस्थानं वा संस्थासु विनियोजकम् । किं तर्हि । वाक्यमेव । तच्च दीर्घसोमत्वाविशेषात्सत्राहीनेष्वपि तुल्यमिति सर्वधर्मता ॥ ३१ ॥

(इति संतर्दनाधिकरणम् ॥ ११ ॥) ।

====

१ (अ० ३ पा० ६ अ० १६) ।

[१२] संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ ३२ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्य समाम्नायते न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्। द्वितीये तृतीये वा प्रवृञ्ज्यात्, इति । तत्र संदेहः । किं ज्योतिष्टोमे सर्वेष्वेव प्रयोगेषु न प्रवर्जितव्यमुत प्रथमे प्रयोगे प्रतिषेध इति । किं तावत्प्राप्तम् । ज्योतिष्टोमे प्रतिषेधः । कुतः । यज्ञसंयोगात् । प्रथमशब्देन यज्ञोऽभिधीयते ज्योतिष्टोमः । तस्य हि प्रथमसंयोग एवं समाम्नायते । 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजेत' इति । यज्ञानां प्रथम इति कृत्वा प्रथमशब्देन ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते । एवं च प्रकरणमनुगृह्यते । यदि क्रतोरेष

---

[१]प्रवर्ग्योऽनारभ्य कंचित्क्रतुविशेषमाम्नायते । 'यत्प्रवर्ग्यं प्रवृञ्जन्ति' इति । स च वाक्यसंयोगेन क्रतुसंबन्धं प्रतिपद्यते 'पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरन्ति' इति । स च '[२]प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्येवं ज्योतिष्टोमं गच्छति । तत्र ह्युपसदः प्रत्यक्षविहिताः सन्ति । विकृतौ तु यावदनु[३]मानेन ता गमिष्यन्ति तावत्प्रवर्ग्योऽपि यास्यत्येवेति नार्थ उपदेशेन । तेनाऽऽह—ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयत इति । यद्वा कौषीतकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरण एव स्वक्रमस्थस्य प्रवर्ग्यस्योत्पत्तिस्तदा तद्विषयः श्रवणोपन्यासो यथाश्रुत एव भवति । तं प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयते 'न प्रथमे यज्ञे प्रवृञ्ज्यात्' इति । तत्र संदेहः । किं प्रथमयज्ञग्रहणेन सर्वसंस्थः सर्वप्रयोगावस्थश्च ज्योतिष्टोमो गृह्यत उत प्रथमप्रयोगमात्रमिति । तत्र किं प्राप्तम् । यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यात् 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' इति च प्रयोगात्प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमपर्यायत्वं विज्ञायते । 'य एतेनानिष्ट्वा' इति च सर्वयज्ञेभ्यः प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन विधानादेतस्यैव ग्रहणम् । तथा च प्रकरणमनुगृह्यते । ननु च तदीयप्रथमप्रयोगेऽपि प्रकरणानपकर्षादस्त्येवानुग्रहः । कथमनुग्रहो यदा दीक्षितहोमदानपाकादिप्रतिषेधवदयं सर्वप्रयोगविषयः प्राप्नुवन्वाक्येनैकप्रयोगानिबन्धनः क्रियते । न हि तदा प्रकरणेन किंचन व्याप्रियते । ज्यौतिष्टोमिकप्रयोगाश्रयणस्यापि वाक्यकृतत्वात् । यदीहान्यः कश्चित्प्रथ-

---

१ तप्तघृते पयःप्रक्षेपः प्रवृञ्जनम् । तच्च यस्मिन्कर्मणि वर्तते स प्रवर्ग्यः । तस्य च बह्वीषु शाखास्वनारभ्याधीतत्वाज्ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्येति भाष्यमयुक्तमाशङ्क्याव्यभिचरितक्रतुसंबन्धसहकृतद्विरुक्तत्वन्यायेन ज्योतिष्टोमे संभवन्तं प्रवर्ग्यमित्येवमर्थपरतया परमनेन भाष्यमवतारयति—प्रवर्ग्योऽनारभ्येत्यादिना । २ (अ० ३ पा० ६ अ० १ सू० २) । ३ अनुमानेन—अतिदेशेनेत्यर्थः ।

वादः । तस्मात्संख्यायुक्तः प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमस्य प्रवर्ग्यं प्रतिषेधे-
दिति ॥ ३२ ॥

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥३३॥ सि०

न चैतदस्ति । यज्ञस्यैष वाद इति । चतुर्ष्वपि वेदेषु न प्रथम
इत्येवंसंज्ञकः कश्चिद्यज्ञोऽस्ति । भवति तु प्रथमो यज्ञस्य प्रयोगः ।

मप्रयोगार्हः स्यान्नैवैष प्रतिषेधो ज्योतिष्टोम एवावतिष्ठेत । तदभावात्तु यदि पारिशेषादिदं वाक्यं संयुक्तप्राथम्यानुरोधेन ज्योतिष्टोमगामि भवेत्ततः प्रकरणस्य किमित्यवधारणाद्बाधः प्रसज्येतैव । तस्मात्प्रकरणानुग्रहार्थमपि प्रथमशब्दोपात्तादिसंख्यायुक्तमिदं ज्योतिष्टोमे स्यादिति ॥ ३२ ॥

यदि प्रथमशब्दोऽयं नाम स्याज्ज्योतिषः स्वतः ।
तत एवं भवेदेष प्रयोगस्य तु वाचकः ॥

प्रथमशब्देन हि यत्कर्तुरप्रवृत्तपूर्वस्याऽऽद्यं प्रवर्तनं तदभिधीयते । न कर्म किंचित् । तद्योगात्तु कर्माणि प्रतीतिः स्यात् । साऽपि च तत्प्रयोगगतस्यैव । न हि द्वितीयादीन्प्रयुञ्जानः कश्चित्प्रथमं यजत इत्युच्यते । न चैवमयजमानस्य प्रथमयज्ञो नाम भवति । ततश्च पूर्वाभिहितप्राथम्यगुणलक्षणया तद्वति गृह्यमाणेऽर्थविप्रकर्ष आपद्यते । तत्र च स आश्रीयते यत्र तेन विनैकवाक्यत्वं नावकल्पते । यथा 'एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्' इत्यत्र । न त्विह प्राथम्यस्य प्रतिषेधनिमित्तता न संभवति । येन पूर्वप्रतीतं सत्तदुल्लङ्घ्य तत्प्रयोगस्थोऽपि तावत्क्रतुर्गृह्येत । प्रयोगान्तरस्थस्तु दूरविप्रकृष्ट एव । नन्वेवं सति यस्य कस्यचित्प्रथमप्रयोगो निमित्तं प्राप्नोति । प्राप्नुयाद्यदि विधिरेष स्यात् । अयं तु प्रतिषेधत्वात्प्राप्तिमपेक्षमाणो लौकिकव्यापारेभ्यो वैदिकेभ्यश्चाध्ययनाधानाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिभ्यः प्रवर्ग्यप्राप्त्यभावान्निवर्तमानः सामर्थ्येन सोमं गच्छति । तत्राप्यनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमं, प्रथमशब्दाच्च तस्याऽऽद्यं प्रयोगम् । एवं च सजातीयत्वेन प्रत्यासत्तेश्च तस्यैव द्वितीयादिप्रयोगापेक्षणं युक्ततरं भविष्यति । इतरथा तु दूरस्थयज्ञान्तरापेक्षायां सत्यां विप्रकृष्टतरत्वं भवेत् । तस्मात्प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन प्रथमप्रयोगविषयता सिद्धा । तत्र तु केषांचित्तैत्तिरीयादीनाम् 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इति पुनर्विधानमस्ति । तद्यदि तावद् द्वितीयादिप्रयोगविषयं कल्प्यते ततः प्रतिषेधाभावात्पूर्ववचनेनैव सिद्धेर्विधानानर्थक्यम् । तस्मादाद्यप्रयोगाविषयमेवैतत् । ततश्च प्रतिषेधो

---

१ प्रथमयज्ञ इत्येवंसंज्ञक इति पा० ।

क्रतृसंयोगात् । पूर्वस्य द्वितीयादीनपेक्ष्य प्रथमशब्दो भवति । स प्रयोगस्योपपद्यते न क्रतोः । प्रयोगः श्रवणाद्गम्यते । क्रतुः प्रयोगसंबद्धत्वात् । श्रुतिश्च बलीयसी न लक्षणा । तस्मात्प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्जितव्यमिति ।

बाध्यमानः क्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगं सावकाशत्वाद् गच्छतीति केचित् । तत्तु न युक्तम् । अग्निष्टोमस्यापि संस्थारूपस्यान्यत्र विद्यमानत्वात् । न च प्राथम्यं सावकाशम् । 'य एतेनानिष्ट्वा' इति केवलज्योतिष्टोमविषयत्वात् । प्रथमं हि यजनं प्रथमं यज्ञो न चैतदन्यस्य क्रतोरस्ति । तस्माऽऽज्योतिष्टोमस्यैवातिरात्रसंस्थस्य प्रथमाहारे प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे विधिरित्यपरे । विहितश्चातिरात्रस्यापि पाक्षिकः प्रथमाहारः 'तस्मात्प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेत' इति । सोऽयं सामान्येनोभयोः संस्थयोः प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे तु विशेषविधिः स बलीयान् । एतदपि न युक्तम् । अग्निष्टोमस्यापि बहुप्रयोगान्तरक्रत्वन्तरगामित्वेन सुतरां सामान्यरूपत्वात् । अतोऽतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे तु विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति केचित् । अत्र पुनश्चोदयन्ति । यद्येष प्रतिषेधस्तत एवं स्यात् । पर्युदासास्त्वेवंविधा इति दशमे वक्ष्यते 'अपि तु वाक्यशेषः स्यात्' इति । न चासावग्निष्टोमवाक्यशेषो भवति । यदि ह्यप्रथमयज्ञेऽग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति कल्प्येत ततस्तस्मादेव सामान्यशास्त्रात्प्राप्तत्वादग्निष्टोमयुक्तविध्यानर्थक्यमापद्यते । तेन सामान्यविधेरेवैष शेषो यत्प्रवर्ग्यं कुर्वन्ति तदप्रथमयज्ञ इति । ततश्चातिरात्रविषयत्वमेव फलतो भवति । न चैक एव शेष उभयोर्वाक्ययोः संभवति । एकसंबन्धेनैव कृतार्थत्वात् । तस्मादग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वान्नित्यमेव तत्र भवितव्यमिति । उच्यते । स्यादेतदेवं यद्ययं पर्युदासो भवेन्न त्वयं पर्युदासः । वाक्यशेषत्वानुपपत्तेः । तत्राग्निष्टोमवाक्ये तावद्भवतैव प्रतिपादितम् । अतिरात्रवाक्येऽपि यदि तदीयकथंभावपूरणवेलायामेतदुच्येत ततः शेषो भवेत् । न तु तथोक्तम् । संस्थानामसमानविधानत्वादवान्तरप्रकरणे च प्रतिषेधाश्रवणात् । न ह्यनेकज्योतिष्टोमिकवाक्यान्तरव्यवहितातिरात्रप्रकृतिवच्छब्दस्यैष शेषोऽवकल्पते । तस्मात् 'न तौ पशौ' इतिवत्प्रतिषेध एवायं विज्ञायते । ननु प्रतिषेधोऽपि सन्प्रकृतिविषय एव प्राप्नोति । प्राप्नुयाद्यदि विकृतावपि नोपपद्येत । स तु प्राप्तिमात्रापेक्षित्वादुपदेशमातिदेशं वाऽनादृत्योभयत्रापि प्रवर्तते । शक्यं त्विह वक्तुं 'प्रकृतौ वा

---

१ प्रथमाहारे—प्रथमप्रयोगे । २ (अ० १० पा० ८ अ० १ सू० ४) । ३ (अ० ३ पा० ६ अ० १ सू० २) ।

द्विरुक्तत्वात्' इति । ननु च तुल्यार्थत्व एतदेवं युक्तम् । अस्ति चेहार्थभेदः । प्रकृतौ वैकल्पिकत्वादतिरात्रे च चोदकप्राप्तस्य नित्यप्रतिषेधात् । नैतदस्ति । वक्ष्यति ह्येतत् 'प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्य विधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात्' इति । यस्य शास्त्रादृते प्राप्तिर्नास्ति तस्य प्राप्तिमनभ्यनुज्ञाय प्रतिषेधासंभवादवश्यं प्रतिषेधेनैव तद्विषयोऽपि विधिरङ्गीकर्तव्यः । स चेदङ्गीकृतः शास्त्रत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वम् । अतः सर्वथाऽतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यम् । तस्माद्द्विरुक्तत्वादुपदेशातिदेशयोश्च प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृत्यर्थतैव वरमिति । नन्वेवं सति 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्यनेनैव प्रकृतिविधेः सिद्धत्वादनारभ्यवादोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः । तेनोत्पत्तिरनेन विनियोग इत्येवं व्यापारभेदात् । अथवाऽनारभ्यवादोऽग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयो भविष्यति । नन्वग्निष्टोमवाक्येनोपसंह्रियते । न शक्यमेतदुपसंहर्तुम् । तत्राम विशेषवचनेनोपसंह्रियते यत्क्रतुसंयोगायासमर्थं कथंचित्परोक्षवृत्त्या संयुज्यते । यथा साप्तदश्यम् । अयं तु साक्षाद्यज्ञसंबन्धसामर्थ्यान्नोपसंहारमर्हति । अतश्च विकृत्यर्थो भविष्यति । तथा सति च 'न प्रथमयज्ञे' इत्यनारभ्यवादशेष उपपद्यत इत्यतिरात्रप्रथमाहारे नित्यमप्रयोगोऽग्निष्टोमे च केवलविधिसंस्पर्शान्नित्यं प्रयोगः । न हि तद्वाक्यशेषोऽप्ययं भवतीत्युक्तम् । एतावत्त्विहावधारयितुं शक्यम् । नायमनारभ्यवादः प्रकृतेरन्यत्र गच्छति । यदि गच्छेत्तत इष्टिपशुबन्धानपि गच्छेत् । न च गन्तुमर्हति । 'पुरस्तादुपसदाम्' इति स्थाननियमस्य तत्रानुपपत्तेः । अतो यत्रोपसदस्तत्र गच्छति । ततश्च प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतौ तावत्ताः सन्तीत्यन्तरेणापि वचनं गच्छेत्किमुत यदा विस्पष्टमेव वचनं, स्फुटसामान्यसंबन्धस्यापि चैवमादेरुपसंहार इति व्याख्यातं चतुर्थाधिकरणे । तस्मादुत्पत्तिविनियोगाभ्यामेवापुनरुक्तत्वम् । एवं सति येषां प्रकरण एव प्रवर्ग्यपाठस्तैः सह संगतार्थता भविष्यति । यदि तर्हि द्वयोरप्येकवाक्यत्वेन 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्ययमर्थो निष्पन्नस्ततो 'न प्रथमयज्ञे' इत्येतस्याप्रथमयज्ञेऽग्निष्टोम इत्येवं प्रवर्तमानस्य न कश्चिद्विरोध इति पर्युदासान्नित्यमेवाकरणेन भवितव्यम् । अत एवं वर्णनीयम् । अनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायाम् 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्येतस्यानन्यप्रयोजनत्वात्प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थता गम्यते । ननु नैवायं प्रतिषेध इत्युक्तम् । अग्निष्टोमयुक्तवाक्यार्थवत्त्वाय प्रतिषेध इति ब्रूमः । न ह्यनेन सह पर्युदासोऽवकल्पत इति दर्शितम् । न चानारभ्यवादोऽनग्निष्टोमार्थो यतस्तद्विषयः पर्युदासोऽवकल्पते ।

---

१ (अ० १० पा० ८ अ० १ सू० १)। २ निरुक्तसूत्रार्थं वर्णयति—यस्य शास्त्रादृत इत्यादिना। ३ (अ० ३ पा० १ अ० १५) इत्यत्रेति शेषः।

अथ यदुक्तं ज्योतिष्टोमेन सामानाधिकरण्यात्तद्वचन इति । लक्षणया सामानाधिकरण्यमिति तत्परिहृतम् । यत्तु प्रथमयज्ञ इति यज्ञशब्देन सामानाधिकरण्यं, तदपि यज्ञशब्दस्य यागवचनत्वादस्मत्पक्षस्याबाधकम् ॥ ३३ ॥

[१३] पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥३४॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः समामनन्ति । तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि स इति । तत्र संदेहः । किं पौष्णं पेषणं प्रकृतावुत विकृताविति । किं प्राप्तम् । प्रकृताविति । कुतः । प्रकरणात् । ननु प्रकृतौ पूषणं न कस्यचिद्धविषो देवतां समामनन्तीति । उच्यते । प्राकृतीं कांचिद्देवतां पूषशब्दो वक्ष्यति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । यत्र पौष्णं हविरस्ति, तत्र तस्य

तेन द्वयोरप्येतयोरग्निष्टोमविषयत्वम् । अतश्च यद्यप्ययं पर्युदासस्तथाऽप्युभयोः सामर्थ्याद्विकल्पेनैव भवितव्यम् । कुतः ।

नित्यं हि क्रियमाणेऽस्मिन्पर्युदासो वृथा भवेत् ।
नित्यमक्रियमाणे वा पुनर्विधिरनर्थकः ॥

ततश्च यस्माद्विकल्पाद्बिभ्यद्भिः पर्युदास आश्रीयते स तस्मिन्सत्यप्यागत इति वरं शब्दस्वरसलभ्यः प्रतिषेध एवाऽऽश्रितः । तेन प्रथमाहारेऽग्निष्टोमे विकल्पः । तत्रापि यदा केषांचिदीदृशं वचनं ‘ कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यात् ’ इति तदा प्रतिप्रसववचनस्य विकल्पकारिणः कर्तृविशेषगामित्वात्तद्विषय एव विकल्पोऽन्येषां नित्यमेवाभावः । कथं पुनरश्रोत्रियस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्येन तद्विशेषणत्वेन श्रूयते । सत्यं प्राप्तस्य पुनर्वचनं तावन्मात्रफलमनर्थकमिति सामर्थ्यात्प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । यथाऽभिरूपाय कन्या देयेत्यत्राभिरूपतरायेति गम्यते । अनूचानग्रहणं तु ब्राह्मणस्यानुवचनसंबन्धात् क्षत्रियवैश्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति । तदेतदतिरात्रेऽप्येवमेव प्राप्नोति । तत्र न प्रथमयज्ञ इति प्रतिषेधादनग्निष्टोमत्वेन च प्रतिप्रसवाभावान्नित्यमेव न कर्तव्यः । विकृत्यन्तरेषु प्रथमप्रयोगानुपपत्तेर्नित्यमेव करणम् । ननु तत्रापि न प्रथमयज्ञ इत्यतिदेशादग्निष्टोमस्वरूपस्य च प्रतिप्रसवनिमित्तस्याभावात्प्रथमप्रयोगेष्वभाव एव प्राप्नोति । नैतदेवम् । प्रथमशब्दस्याविशेषितस्य सर्वाद्ये प्रवर्तमानस्यान्यत्राप्रवृत्तेः । तस्मात्केवलज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगविषय एव चैष प्रतिषेध इति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

(इति प्रवर्ग्याधिकरणम् ॥ १२ ॥)

---

१ द्वयोरपीति—पर्युदासाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वयोरपीत्यर्थः ।

पेषणं विधातुं शक्यम् । न च प्रकृतौ पूषाऽस्ति । तस्मादुत्कृष्टव्यं पेषणमिति । यदुक्तं, कांचिद्देवतां पूषशब्दो वक्ष्यतीति । पूषाद्यन्यत्रापि मुख्यः पूषा न स्यात् । नन्वन्यत्र क्रियमाणे प्रकरणमुपरुध्येत । उपरुध्यताम् । वाक्यं ह्यस्योपरोधकम् । अथवा नैवात्र संदेहः । एवमेव प्राप्तमुच्यते । पौष्णं पेषणं विकृतौ न प्रकृताविति । नास्ति पूष्णः प्रकृतौ चोदनेति । किमर्थं प्राप्तमुच्यते । उत्तरत्र कथा वर्तिष्यते ॥३४॥

[१४] तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥ पू०

पौष्णं पेषणं प्रकृतौ श्रूयमाणं विकृताविन्युक्तम् । तत्र संदेहः । किं चरौ, पशौ, पुरोडाशे चोत चरावेवेति । किं तावत्प्राप्तम् । तत्सर्वत्र स्याच्चरौ पशौ पुरोडाशे च । कुतः । अविशेषात् । न कश्चिद्विशेष आश्रीयते । तस्मात्सर्वत्रेति ॥ ३५ ॥

चरौ वाऽर्थोक्तं पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ॥ ३६ ॥ सि०

चरौ पौष्णं पेषणं विनियुज्येत । पुरोडाशे तावत्पेषणमर्थादेव प्राप्नोति । नैवान्यथा पुरोडाशो भवति । तदर्थं तावन्न वचनम् । पशौ च न स्यात् । हृदयादिषु पिष्यमाणेषु तेषामाकारविनाशः स्यात् । तत्र

संतर्दनादिन्यायेनैव वाक्यप्रकरणविरोधे सति विकृत्यर्थत्वं सिद्धमुत्तराविवक्षार्थं प्रारभ्यते ॥ ३४ ॥

(इति—पेषणाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥

यदि कश्चिद्वदेल्लौकिकपिष्टोपादानेनापि पुरोडाशसिद्धेर्नैकान्तेनार्थाक्षेप इति तं प्रत्युच्यते । अर्थो नाम प्राकृत उपकारः । तस्य प्रकृतौ पेषणं साधनमासीदतस्तेन पूर्वतरप्राप्तेनोक्तं पुरोडाशे पेषणम् । पशौ च प्रधानवैगुण्यं स्यात् । तद्धि हृदयाद्याकृतिकेन ततश्चावत्तेन साधयितव्यम् । न च पिष्टे तदाकृतिकादवदीयेत । पुनस्तदाकारकरणेऽपि मृद्धवयादिवद्गौणादवदीयमाने वैगुण्यमेव । 'उत्सादनदेशादवद्यति' इति च श्रूयते । न च हृदयादेः पिष्टस्य ज्ञायेत कतरेण प्रदेशेनेदं पशोरुत्कृत्तमिति । तस्माच्चरावप्रतिषि-

१ एतत्सूत्रस्थभाष्यस्य स्पष्टार्थत्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रमात्रं पठितं वेदितव्यम् । २ पूर्वतरप्राप्तेनेति—चरावतिदेशेन पिष्टसिद्धयाद्युपकारप्राप्तिमन्तरा पेषणोपदेशायोगात्तदर्थं पूर्वतरप्रवृत्तेनातिदेशेनैव पेषणस्यापि प्राप्तिसिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यमिति भावः ।

को दोषः। 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इति न हृदयादवदायिष्यते। तथाऽन्य-दप्यवदानं न यथाश्रुतादवदास्यते। ननु शक्यते पिष्टेभ्योऽपि हृदया-दिभ्योऽवदातुम्। नेति ब्रूमः। आकारा हृदयादयो न मांसानि। उक्तमेतदाकृतिः शब्दार्थ इति। यद्यपि पुनस्तदाकृतिकः क्रियते, तथाऽप्यस्योत्सादनप्रदेशं प्रति मुह्येयुः। तस्माच्चरौ पौष्णं पेषणं भवि-ष्यतीत्येवमर्थं वचनम् ॥ ३६ ॥

चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥

इति चेत्पश्यति भवान्, अर्थविप्रतिषेधान्न पश्वर्थमिति। ननु चरावप्यर्थविप्रतिषेधः। विशदसिद्ध ओदने चरुशब्दमुपचरन्ति। पिष्यमाणो हि पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खलिर्वा ॥ ३७ ॥

न पक्तिनामत्वात् ॥ ३८ ॥

अत्रोच्यते। सत्यं विशदसिद्ध ओदने चरुशब्दः प्रयुज्यते। वि-शदसिद्धश्चरुर्दीयत इति, न त्वस्य विशदसिद्धिर्निमित्तम्। यदि विशद-सिद्धिर्निमित्तं स्यात्, न पिष्टसिद्धे प्रयुज्येत। तत्रापि हि प्रयुज्यते, पिष्टकचरुः साध्यत इति। अतोऽन्यदेतयोः सामान्यं तन्निमित्तम्। तदेतदुच्यते—न पक्तिनामत्वादिति। न चरौ विप्रतिषेधः। कथम्।

द्धमनर्थप्राप्तं च पेषणमिति तत्रैव विधीयते। ननु 'अदन्तको हि' इति हेत्वविशेषात्पशु-पुरोडाशयोरपि प्राप्तेद्व्यवदानानि तच्छेषाश्च पिष्ट्वा दास्यन्ते। न च प्राप्तिविप्रतिषेधौ भविष्यतः। उच्यते। द्व्यवदानस्य प्रदानप्रक्रमत्वान्नान्तरा पेषणेन व्यवधानं युक्तम्। हेतुवन्निगदस्य च स्तुतिमात्रार्थत्वं वक्ष्यते। तेन स्वक्रमस्थस्यैव पेषणस्य विधिः। उपनीतमात्रमेव च पेषणं पुरोडाशेऽनुवादबुद्ध्या गृह्यते चरौ च निवर्तमानं प्रतिप्रसवत्वेन। पशौ पुनरत्यन्ताप्राप्तविधित्वेन। न चैतान्येकस्यैव वाक्यस्यैतावन्ति रूपाणि विज्ञायन्ते। तत्रावश्यमेकरूप्येऽभ्युपगन्तव्ये लाघवादर्थवत्त्वाच्च प्रतिप्रसवत्वमेवावधारणीयम्। एवं सिद्धं केवलचरुविषयत्वम् ॥ ३६ ॥

[1]चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥

न चरावर्थविप्रतिषेधः। कथम्।

> गतिः सर्वपदार्थानां लौकिकव्यवहारतः।
> तत्र पाकविशेषश्च चरुत्वेनावधार्यते ॥

ओदनपिष्टकचरुप्रयुक्तस्य चरुशब्दस्यानेकार्थत्वमन्याय्यमित्युभयसामान्यवचनत्वं विज्ञायते। तयोश्च सामान्यमनवस्रावितान्तरूष्मपक्वत्वम्। तस्माद्विप्रतिषेधः।

1 एतत्सूत्रस्थं भाष्यं सुस्पष्टं मत्वा शङ्कासूत्रस्य पाठमात्रं कृतं वेदितव्यम्।

पक्तिनामत्वात् । पक्तिनामैतत्—चरुरिति । अनवस्रावितान्तरूष्मपाकेनाभिनिर्वर्त्यस्य भवति चरुशब्दो वाचकः । तेन पिष्टे ओदने विशदौदने च प्रयोक्तारो भवन्ति चरुरिति । पक्षोक्तमेव प्रयोजनम् । पूर्वपक्षे पशावपि पेषणम् । सिद्धान्ते चरावेव ॥ ३८ ॥

[१५] एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३९ ॥ सि०

पौष्णं पेषणं विकृतौ भवति चरावेवेत्युक्तम् । अथेदानीं संदिह्यते । किमेकदेवत्ये पौष्ण एतद्भवत्युत द्विदेवत्येऽपीति । किं द्विदेवत्य उदाहरणम् । राजसूय उत्तरे त्रिसंयुक्ते सौमापौष्णे एकादशकपाले ऐन्द्रापौष्णश्चरुः श्यावो दक्षिणा इति । तत्रैन्द्रापौष्ण उदाहरणम् । किं प्राप्तम् । एकदेवत्यस्यैव पेषणमिति । केवलसंयोगात्, यथा चतुर्धाकरण ॥ ३९ ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ४० ॥

द्विदेवत्ये विप्रतिषिध्येत धर्मः । पूष्णः पेषणं नेतरस्य । तत्र यदि

पक्षोक्तं प्रयोजनमिति । मन्दं फलमुक्तम् । एतावान्समाधिः । अविशेषेऽपि[1] न पुरोडाशार्थत्वं प्रयोजनम् । किं तर्हि । पश्वर्थत्वमिति ॥ ३८ ॥

(इति—पेषणस्य चरुविनियोगाधिकरणम् ॥ १४ ॥

इदानीं किमन्यसहिते पूषणि देवतायामैन्द्रापौष्णे चरौ पेषणं भवत्युतैकस्मिन्नेवेति संदेहे चतुर्धाकरणेन्द्रपीतन्यायात्सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते । पूषेत्येकसंयोगश्रवणात्तथाभूत एवार्थे स्यादिति ॥ ३९ ॥

इतश्चैकदेवत्ये । कुतः ।

पिष्यादर्धं समस्तं वा द्विदेवत्ये चरौ भवान् ।
पूर्वस्मिन्पाकवैषम्यं परस्मिन्भागसंकरः ॥

अर्धपेषणे हि पिष्टोंऽशः शीघ्रतरं सिध्यतीतरश्चिरेण । तत्र पिष्टपाकानन्तरमुद्वासने सतीतरस्याऽऽमत्वं भवेत् । तत्पाकप्रतीक्षणेऽपि वा पिष्टस्य विलयनादचरुत्वं स्यात् । पाकवैशद्येन हि पिष्टकचरुरपि चरुर्भवति । न चैतदस्मिन्पक्षे भवति । अथ तण्डुलान्पूर्वं

---

१ अविशेषेऽपीति—एतदधिकरणचिन्तायाः पशुपुरोडाशयोरविशेषेऽपि पुरोडाशे पेषणस्य पक्षद्वयेऽपि सत्त्वेन पेषणस्य पुरोडाशार्थत्वनिवृत्तिर्न चिन्तायाः प्रयोजनं, किं तु पश्वर्थत्वनिवृत्तिरिति समुदितार्थः । २ (अ० ३ पा० १ अ० १५) । ३ (अ० ३ पा० २ अ० १७) ।

पूष्णो भागः पिष्येत, अपिष्ट इतरस्य स्यात् । तत्र विषमः पाको भवेत् । पाकनिमित्तश्च चरुशब्दः स विप्रतिषिध्येत । अथाविरोधं मन्यमाना अपरस्यापि भागं पिंष्युः, भागसंमोहः स्यात् । तत्र को दोषः । अन्यस्य भागोऽन्यस्मा अवदीयेत । तथाऽयथाश्रुतं क्रियेत । तस्मादप्येकदेवत्ये पेषणमिति ॥ ४० ॥

प्रक्षिप्य पश्चात्पिष्टं निक्षिपेत्ततो यौगपद्यं गम्यमानं बाध्येत । पूषानुरोधेन त्वैन्द्रेऽपि भागे पिष्यमाणे भागसंकरादन्यदीये भागेऽन्यस्मै दीयमाने वैगुण्यं प्राप्नोति । ननु चैतत्सर्वं द्विदेवत्येषु भवतोऽपि समानम् । तथा हि ।

चरौ पशौ पुरोडाशे दीयमाने द्विदैवते ।
पूर्वं हविष एकत्वाज्जायते भागसंकरः ॥

स चाङ्गीकृतो मिश्रस्य हविषो मिश्रदेवतोद्देशेन युगपद्दाने विरोधाभावात् । उच्यते ।

यागापूर्वप्रयुक्तेषु धर्मेष्वेवं भवेदिदम् ।
भवतः पेषणं त्वेतद्देवताधर्मसंमतम् ॥

अस्मत्पक्षे पुनः पूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तं पेषणम् । न च तद्द्विदेवत्ये तथावस्थितमित्यप्रवृत्तिरेव । हविरन्तरेष्वपि च द्विदेवत्येष्वेवंप्रकारत्वमेवेति देवता गुणभूता । न च गुणानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयमिति सकृद्दानाभ्युपगमात्सर्वस्मिन्सह क्रियमाणे संकरदोषानाश्रयणम् । भवता पुनरस्मदभ्युपगमेन द्विदेवत्ये पेषणं वक्तुमशक्नुवताऽवश्यं देवतानिमित्तत्वमभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च देवतयोः प्राधान्यादेकैका स्वभागमसंकीर्णं प्रार्थयत इति तथैव दानमनुष्ठेयम् । आदितश्चैक एव भागः पेषणार्ह इत्यवधारितम् । ततश्च पक्तिदोषः स्यात् । अथ तण्डुलात्मकोऽपि भागः पाकसाम्यार्थं पिष्यते । तत्र ब्रूमः । यावदनुत्पन्नभागविवेकं हविस्तावत्कियान्कस्य भाग इत्यनवधारणात्संकरदोषो न जायते । कल्पिते तु विवेके वचनादृते पुनरेकीकरणानुपपत्तेरसंकीर्णदानं प्राप्नोति । तत्रान्यस्य भागादन्यस्मा अवदीयमाने वैगुण्यं भवति । पात्रभेदेन पक्ष्यतीति चेन्न । चरुमिति यागं प्रत्युपादीयमानत्वेन विवक्षितैकसंख्यस्य पात्रकृतभेदाश्रयणे शास्त्रबाधप्रसङ्गात् । अतो न कथंचिदपि प्रतिषिद्धधर्मकं द्विदेवत्ये पेषणं भवतीति न कर्तव्यम् ॥ ४० ॥

---

१ यौगपद्यमिति—पिष्टतण्डुलभागयोर्द्वयोरप्येकयागसाधनत्वेनैकहविष्ट्वात्कृत्स्नस्यापि हविषः श्रपणयौगपद्यविधानात्तदर्थस्य निक्षेपस्यापि यौगपद्यमतिदेशेनेह प्राप्यमाणं बाध्येतेत्याशयः ।

अपि वा सद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

देवतानिमित्तमेतत्पेषणं श्रूयते । पूषा प्रपिष्टभागः कर्तव्य इति । स च द्विदेवत्येऽपि भागे पिष्यमाणे प्रपिष्टभागः कृतो भवति । न यथा चतुर्धाकरणे । तत्र हि तद्धितो निरपेक्षस्य भवति, न सद्वितीयस्य । इन्द्रपीत इति समासोऽपि निरपेक्षस्य, न सद्वितीयस्य । इह तु प्रपिष्टश- ब्दस्य भागशब्देन सहान्यपदार्थो बहुव्रीहिः समासः । एषोऽपि समर्थ- योरेव, न त्वत्र द्विदेवत्ये कश्चिदेवंजातीयको दोषः । तस्मादेकदेवत्ये द्विदेवत्येऽपि वा चरावस्य भागः पेष्टव्य एव ॥ ४१ ॥

सद्वितीयेऽपि वा पूषणि स्यादेव पेषणम् । कुतः ।

हविषो यदि पौष्णस्य तद्यागाङ्गस्य वा भवेत् ।
अनुक्तत्वाद् द्विदेवत्ये न भवेत्पेषणं ततः ॥

पूषसद्भावनिमित्तमेतत्पेषणम् । न च तद्विशेषितवस्तुनिमित्तम् । व्यासङ्गित्वाच्च देवतात्वस्य द्विदेवत्ये पूषविशिष्टता न स्यात् । न तु पूषा तद्भागो वा नास्तीति । यथा मनोतायां वक्ष्यति 'तत्राग्निरदेवता न त्वसमवेतः' इति । तेनासत्यप्यत्र पूष्णो देवतात्वे समवायमात्रेणोपलक्षणत्वाद् द्वयोर्देशेनापि च त्यज्यमानस्य 'सैमं स्यादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेनार्धं पूष्णो भाग इति गम्यते । तस्य पेषणे क्रियमाणे यदि तावत्कांस्यभोजिन्यायेनामुख्येऽपीत्येवमितरभागपेषणमपि क्रि- यते तथाऽपि न किंचिद् दुष्यति । अथापि किमेतेनाश्रुतेन कृतेनेत्येवमर्धमात्रपेषणमे- वाध्यवसीयते तथाऽपि केनचित्कौशलेन पाकसंपादनाद्युगपन्निक्षेपपात्रैकत्वयोर्वा गुणत्वा- द्वरं बाध इति निरूप्य कार्यमेव पेषणमिति । अथ यदुक्तं चतुर्धाकरणेन्द्रपीतवदिति । तत्राभिधीयते ।

समासतद्धितोत्पत्तिर्नासमर्थपदाश्रया ।
असमर्थत्वमेकस्य द्विदेवत्येषु चेष्यते ॥

तेनाऽऽग्नेयेन्द्रपीतशब्दाभ्यां समर्थाग्नीन्द्रग्राहिभ्यां द्विदेवत्याग्रहणं युक्तमिह पुनः पूषपद- स्यासमासभाक्त्वात्प्रपिष्टभागशब्दयोश्च सापेक्षेऽपि पूषणि सामर्थ्याविघातान्नकिंचिद् दुष्यतीत्युपलक्षणता ॥ ४१ ॥

---

१ (अ० १० पा० ४ अ० २२ सू० ४२) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः । २ (अ० १० पा०३अ० १३ सू०५३) । ३ कांस्यभोजिवदिति पा० । ४ निरूप्येति—पाके दोषाभावमुपपाद्येत्यर्थः । ५ (अ० ३ पा०१ अ० १५) । ७ (अ० ३ पा० २ अ० १७) ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

लिङ्गमप्येवं भवति, तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हीति, देवतानिमित्तं पेषणमिति स्तुतिर्दर्शयति । तथा सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टं पशुकाम इति नेमपिष्टतां दर्शयति । तथाऽर्धं पिष्टमर्धमपिष्टं भवति द्विदेवत्यत्वाय, इति देवतानिमित्तमेव पेषणं दर्शयति ॥ ४२ ॥

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थाभावाद्धि चरावपेषणं भवति ॥ ४३ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रं, नेमपिष्टं भवतीति कस्मादेतन्न वचनमिति । उच्यते । यदि वचनमेतद्भवेत् । सौमापौष्णमात्रमनूद्य सर्वत्र पेषणं विदध्याच्चरौ पशौ पुरोडाशे च । तत्र सौमापौष्णस्य चरुसंबन्धे नेमपिष्टसंबन्धे चोभयस्मिन्विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । तस्माद्यो यः सौमापौष्णस्तत्र तत्र नेमपिष्टता । तं प्रति सौमापौष्णमात्रं प्रति शास्त्रवत्त्वमर्धपेषणस्य । पुरोडाशेऽर्थात्सर्वपेषणे प्राप्तेऽर्थाभावाच्च पशौ चरौ वाऽपेषणे प्राप्ते वचनमिदं भवेत् । तत्र चरुशब्दो न विवक्षितस्वार्थः स्यात् ।

'अदन्तको हि' इति हेतुर्देवताधर्मत्वं दर्शयति । न च सद्वितीयस्य पूष्णो दन्ता जायन्त इति हेतुसाम्याद्युक्तं पेषणम् । तथा च सौमापौष्णे नेमपिष्टतानुवादोऽन्यत्र च द्विदेवत्ये 'अर्धं पिष्टमर्धमपिष्टं द्विदेवतत्वाय' इति देवताधर्मत्वदर्शनमवकल्पिष्यते ॥ ४२ ॥

विधित्वान्नेमपिष्टत्वमलिङ्गं विपर्ययसाधनं चेत्यत आह—यद्येतद्वचनं भवेत्ततोऽनेकार्थविध्यसंभवान्नेमपिष्टत्वं विधीयमानं चरुं वोद्दिश्य विधीयेत, सौमापौष्णं वा । तत्र य एवोद्दिष्टस्तस्यैवेतरेण विशेष्टुमशक्यत्वात्सार्वत्रिकत्वप्रतीतेः सर्वपेषणं प्राप्नोति । ततश्चान्यतरपदानर्थक्यप्रसङ्गः । तद्यदि तावद्यश्चरुः स नेमपिष्ट इति विधीयते ततः सर्वचरुविषयावधारणे सति सौमापौष्णशब्द एकदेशानुवादोऽनर्थकः स्यात् । अथ सौमापौष्णमात्रमुद्दिश्यते ततोऽपि सर्वपेषणमेव तद्देवत्यहविर्मात्रप्रतीत्या पशुपुरोडाशयोरपि ग्रहणात् । ततश्च पूर्ववच्चरुशब्दानर्थक्यप्रसङ्गः । तं प्रति—हि सौमापौष्णमविशेषितं प्रति पेषणस्य शास्त्रवत्त्वं विशेषणार्थाभावात् । एतस्मिन्पक्षे चरावपेषणं भवति । नन्वर्थप्राप्तत्वात्पुरोडाशस्यावक्तव्यं पशोश्चार्थविप्रतिषेधादित्युक्तमितिचेन्न । अत्र तयोरुभयोरप्यप्रसङ्गात् । सर्वपेषणे हि प्राप्ते पुरोडाशस्यार्धपेषणं विधीयते । तावताऽपि च कथंचि-

---

१ (अ० ३ पा० ३ अ० १४ सू० ३६) इत्यत्रेति शेषः ।

प्रदर्शनार्थः कल्प्येत। पेषणानुवादपक्षे पुनर्नैष विरोधो भवति। तस्मा-द्भवत्येव लिङ्गम्। नन्वङ्गनाशभयात्पशोरपेषणम्। नेति ब्रूमः। अर्धपेषणे नाङ्गनाशः। अपिष्टाद्वदास्यते। पेषणं चादृष्टार्थम् ॥४३॥

एकस्मिन्वाऽर्थधर्मत्वादैन्द्राग्नवदुभयोर्न स्यादचो-दितत्वात् ॥ ४४ ॥

एकदेवत्ये वा पौष्णं पेषणं भवितुमर्हति, नैन्द्रापौष्णे। कुतः। नैष देवताधर्मो विधीयते, पूष्णो भागः पिष्ट उपयोक्तव्य इति। कस्य तर्हि। अर्थस्य धर्मः। कः पुनरर्थः। यागः। कथमवगम्यते न देवताधर्म इति। उच्यते। न हि तस्या भागोऽस्ति। ननु यद् देवतायै दीयते, तत् तस्या भागो भवति। उच्यते। एतद्धि देवतामुद्दिश्य त्यज्यते। न च त्यागमात्रेण देवतास्वत्वं भवति। परिग्रहणेन हि स्वस्वामिसंबन्ध आपद्यते। न च परिगृहीतं देवतयेति किंचन प्रमा-

त्पुरोडाशो निष्पद्येत। हृदयादीनामप्युत्सादद्देशैकदेशवर्जं पिष्यमाणानां नार्थविप्रति-षेधो भवति। न चात्यन्ताक्कृतिर्नश्येत्। न चोत्सादद्देशमोहः स्यात्। इतरोत्साद्द-देशस्य स्पष्टत्वेन च पिष्टोऽपि सन् पूषभाग उपलक्ष्यते न सर्वपेषणवन्मुह्येत। अथवाऽ-स्मिन्पक्षे वाचनिकत्वाददृष्टार्थे पेषणे सत्यपिष्टादेवावदीयेत। न हि तदैतद्देवतानिमित्तं पेषणं स्यात्। तस्मात्सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गान्न परिशेषसिद्धं चरोः पेषणमिति तच्छ्रुतिरन-र्थिका प्राप्नोत्येवेति चरुदेवतासंबन्धविधिपरे वाक्ये नेमपिष्टत्वमनूद्यत इत्यवश्यमभ्युप-गन्तव्यम्। अतश्च लिङ्गत्वसिद्धिः॥ ४३॥

एकस्मिन्नेव पूषणि देवतायामेतत्पेषणं भवेन्न सद्वितीये।
न ह्येव देवताधर्मो न तद्भागस्य गम्यते।
पूषदेवत्ययागार्थं धर्मस्त्वेव प्रतीयते॥

न तावद्देवताया भागोऽस्ति यस्यैष धर्मः कल्प्येत। न हि तदुद्देशत्यागमात्रेण भागो भवति। किं तर्हि। परिग्रहेण। कर्मसाधनो हि भागशब्दः। भज्यत इति भागः। सेव्यत इत्यर्थः। तेन यं यो भजते स तस्य भागः। न च हविरंशं देवता भजते। भोक्तृत्वस्य नवमे निषेधात्[1]। अथापि भजेत्तथाऽपि तस्याः प्रयोजकत्वं तत्रैव निवार-यिष्यते। तेन देवतावद्भागधर्मत्वानुपपत्तेर्यागद्वाराऽपूर्वधर्म एवायं नवमाद्यन्यायेन देवताधिकरणन्यायेन च विज्ञायते। भाष्यकारेण तु देवताधर्मत्वनिराकरणपरेण याग-

1 (अ० ९ पा० १ अ० १)। 2 (अ० ९ पा० १ अ० ४)।

णमस्ति। यच्च यं भजते स तस्य भागः। न च हविर्देवता भजते। तस्मान्नास्ति पूष्णो भागः। अथापि कथंचिद्भवेद्भागस्तथाऽपि न देवताया धर्मः पेषणं भवितुमर्हति। निष्प्रयोजनो हि तथा स्यात्, अयागधर्मत्वात्। कथं तर्हि प्रकरणान्तरे समाम्नातो यागधर्मो भविष्यतीति। उच्यते। वाक्यसंयोगात्। ननु च देवतयैष संयोगः श्रूयते, न योगेनेति। उच्यते। भागाभावादनर्थकत्वाच्च न देवतासंयोग इत्युक्तम्। तथाऽपि तु यथा यागसंबन्धो भवति, तथा वक्तव्यम्। तदुच्यते। अयमत्र पूष्णो भागो यः पूषणमुद्दिश्य त्यज्यते। यस्य द्रव्यस्य त्यागे पूषा देवता। न चैन्द्रापौष्णे भवति पूषा देवता, न स चरुः पूष्णः स्वत्वेन संबध्यते। तस्मादैन्द्रापौष्णे न कश्चिदस्ति पूष्णश्चरुणा संबन्धः। केवले तु पूषणि देवताभूते तस्मै संकल्पितो भागो भवति। कथम्। यमुद्दिश्य संकल्पो भवति स तस्य भाग इति प्रसिद्धिरेषा। तेन यद्यपि पूषा स्वेनोच्चारणेनेन्द्रापूष्णोरुपकारकमुच्चारणं कुर्वन्नुपकारको भवेत्तथाऽपि न तस्य द्विदेवत्यो भाग इत्युच्यते। असंकल्पनात्। केवले पूषणि देवतायां चरोः पेषणं क्रियते, नैन्द्रापौष्णेषु द्विदेवत्येष्विति॥ ४४॥

धर्मत्वमभिहितमिति द्रष्टव्यम्। कथं तर्हि प्रकरणान्तरे समाम्नातो यागधर्मो भविष्यतीति। वाक्यसंयोगस्य देवताविषयत्वात्प्रकरणेन च विनाऽपूर्वसाधनत्वलक्षणानुपपत्तेर्न कथंचिद्यागेनापूर्वेण वा संबन्ध इति मन्यमानस्य प्रश्नः। तत्र वाक्यसंयोगादित्युक्ते परेण स्वाभिप्राये विवृते भागशब्देनैव मुख्यार्थासंभवाद्यागोपादानमिति दर्शयति। परस्वस्वीकरणात्मकस्य भागरूपस्याविद्यमानत्वाद्यस्तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वनामांऽशो विद्यते तेन यागो लक्ष्यते। स चैकदेवत्ये पूषविशिष्टो भवतीति तद्भागव्यपदेशो घटते। द्विदेवत्ये पुनर्व्यासङ्गी मिश्रः संकल्पोऽन्यतरेण व्यपदेष्टुमशक्य इति। यथैवैन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य ग्रहस्य चाऽऽग्नेयेन्द्रपीतशब्दाभ्यामग्रहणं तथैन्द्रापौष्णादेः पूषभागत्वेन। यद्यपि चैवंविधशब्दोच्चारणादिह समासोपालम्भो नास्ति तथाऽप्यर्थ एव भागशब्दग्राह्यो न विद्यत इत्यप्रवृत्तिः। यद्यपि च द्वयोरर्थयोर्देवतात्वं प्रतिपद्यमानयोः समुदायप्रसिद्ध्यर्थत्वेनावयवावुपयुज्येते तथाऽपि संकल्पस्यान्यतरेणाव्यपदेशादनुपलक्षणत्वं सिद्धम्॥ ४४॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ४५ ॥

यदुक्तम्, अदन्तको हीति देवताधर्मं दर्शयतीति। अर्थवाद एष इतरस्मिन्नपि पक्ष उपपद्यते ॥ ४५ ॥

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

अथापरं यत्कारणमुक्तं, नेमपिष्टमिति द्विदेवत्ये पेषणं दर्शयति, अर्धं पिष्टं भवत्यर्धमपिष्टं द्विदेवत्यत्वाय, इति देवताधर्मं दर्शयतीति। अत्रोच्यते। एवं सति वचनमिदमप्राप्ते भवतीति। नन्वनेकार्थविधानमेकं वाक्यं प्राप्नोति। उच्यते। सति पक्षान्तरेऽनेकार्थविधिः पक्षान्तराश्रयणेन परिह्रियते। असति पुनः पक्षान्तर उच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गपरिजिहीर्षयाऽनेकार्थं वाक्यमभ्युपगन्तव्यं भवति। तस्मान्न द्विदेवत्ये पेषणमिति सिद्धम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ॥

[१] निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥१॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं, निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति। निवीतं मनुष्या-

यत्तु 'अदन्तको हि' इति हेतुनिदर्शनाद्देवताधर्मत्वमिति। तत्रोच्यते। हेतुवन्निगदार्थवादत्वादस्य यागधर्मप्रशंसार्थत्वमप्यविरुद्धमित्यकारणता ॥ ४५ ॥

नेमपिष्टादिषु प्राप्त्यभावाद्वचनं भविष्यति। विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदाभावः। अरुणैकहायनीवच्च परस्परनियमादसर्वविषयत्वम्। अविशिष्टविधिं चापेक्ष्य विशिष्टविधिर्दुर्बलो भवति न त्वत्रासावस्ति। तस्मादलिङ्गमित्येकदेवताविषयत्वमिति ॥ ४६ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

स एव श्रुत्यादित्रितयस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारः। तत्र 'निवीतं

१ तै० सं० (२-५-११)।

णामित्यत्र संदेहः। किमयं विधिरुतार्थवाद इति। यदा विधिस्तदा किमयं पुरुषधर्म उत कर्मधर्मः। अथ यत्प्रकरणे मनुष्याणां तत्र विधिः, उत मनुष्यप्रधाने कर्मणि निविशत इति। किं प्राप्तम्। विधिर्मनुष्यधर्मश्चेति। यदि विधिरेवमपूर्वमर्थं विदधदर्थवान् भवति। इतरथाऽर्थवादमात्रमनर्थकम्। विधिश्चेत्पुरुषधर्मः। निवीतं मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देशः। कथमवगम्यते। नात्र मनुष्या विधीयन्ते। मनुष्याणां निवीतं विधीयते। न चाविहितमङ्गं भवति। यदि मनुष्या अपि विधीयेरन्, वाक्यं भिद्येत। तस्मान्निवीतं मनुष्याणामुपकारकम्। ननु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरुपकारकम्। प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत्तरम्। अपि च गुणभूतेषु मनुष्येषु कारकसंबन्धस्य विवक्षितत्वात्तृतीया भवेत्। षष्ठी त्वेषा संबन्धलक्षणा। तत्र गुणभूतेषु मनुष्येषु मनुष्यग्रहणं नैव कर्तव्यं स्यात्। मनुष्यैरेव तत् क्रियमाणं क्रियेत। मनुष्यप्रधानपक्षे तु कर्तव्यम्॥ १॥

मनुष्याणाम्' इत्यत्रैते पक्षा भवन्ति, किमयं शुद्धमनुष्यधर्मः कर्मयुक्तमनुष्यधर्मो वाऽथ शुद्धकर्मधर्मः। अथवा प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यपचनादि, तस्य धर्म उताप्रकरणे या मनुष्यपूजाऽऽतिथ्यात्मिका तस्यां निवेश इति। यौ तु विध्यर्थवादपक्षौ तौ शेषलक्षणेऽनौपयिकौ प्रमाणलक्षणविषयत्वाद्विधिवन्निगदार्थवादमध्ये च निर्णीतत्वादिह नैवोपन्यसनीयौ। यस्तु भाष्यकारेणोपन्यासः कृतः स कृत्वाचिन्तान्यायेनेति द्रष्टव्यम्। न हि विधित्वमनभ्युपेत्य मनुष्यधर्मादिपक्ष उपपद्यत इति। विधिरिति कृत्वा प्रथमं प्रस्तुत्य पश्चाल्लक्षणानुरूपं विचार्यान्ते पूर्वावस्थितमेवार्थवादत्वमुपसंहरिष्यति। परेष्वप्यधिकरणेष्वेतद्यथासंभवं योजयितव्यम्। तत्र 'विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम्' इत्यनेनैव तावद्विधिः। अहीनाद्यधिकरणन्यायेन च षष्ठीश्रुत्या मनुष्यधर्मः। तेषां स्वत्वेन तत्प्रतीयते न मनुष्यास्तदङ्गत्वेन। गुणविभक्तिनिर्देशाभावात्। अर्थादेव च तत्प्राप्तौ सत्यां नैव मनुष्यग्रहणं क्रियेत। कृतं चैतत्। अतोऽपि मनुष्यधर्म इत्यवगच्छामः॥ १॥

---

१ निवीतं मनुष्याणामित्यत्रेति—उपवीतप्राचीनावीतवाक्ययोर्वक्ष्यमाणसर्वपक्षासंभवान्निवीतवाक्यमात्रे विचारः क्रियत इति ध्येयम्। २ प्रमाणलक्षणविषयत्वात्—प्रथमाध्यायविषयत्वादित्यर्थः। ३ (अ० १ पा० २ अ० २ सू० १९)

अपदेशो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

अपदेश इति ज्ञायमानस्य वचनम् । स एष न विधिः । अनुवाद एषः । कुतः । अर्थस्य विद्यमानत्वात् । प्राप्त एवार्थो, यन्निवीतं मनुष्याणाम् । निवीतं हि मनुष्याः प्रायशः स्वार्थे कुर्वन्ति । तस्मादनुवादः ॥ २ ॥

विधिस्त्वपूर्वत्वात्स्यात् ॥ ३ ॥

विधिरेव भवेत्, तथा प्रयोजनवान् । इतरथा वादमात्रमनर्थकम् । पूर्ववाननुवादो भवति । अयं त्वपूर्वो, यन्नियमेन निव्यातव्यमिति ॥ ३ ॥

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

यदुक्तं विधिरिति, एतद्गृह्यते । यत्तु मनुष्यधर्म इति, तन्नानुमतम् । क्रतुधर्मोऽयं प्रकरणात् । प्रकृत्यैव हि कर्मप्रायेषु धर्मेषूच्यमानेष्वेतदभिधीयते । तस्मात्कर्मधर्मः ॥ ४ ॥

वाक्यशेषत्वात् ॥ ५ ॥

निवीतं मनुष्याणामित्यस्य वाक्यशेषः समाख्या, आध्वर्यवमिति । यदि दर्शपूर्णमासयोः शेषस्ततोऽध्वर्युणा कर्तव्यम् । तत्र समाख्याऽनुग्रहीष्यते ॥ ५ ॥

निवीतं केचिद्गलवेणिकाबन्धं स्मरन्ति । केचित्पुनः परिकरबन्धम् । तत्र गलवेणिकाबन्धो युद्धादन्यत्र न प्राप्नोति । परिकरबन्धस्तु सर्वकर्मस्वव्यग्रताकरत्वात्प्राप्त इति तदाश्रयणेनानुवादमाह । स तु किंप्रयोजन इत्युत्तरत्र वक्ष्यते ॥ २ ॥

विधिरेवायम् । कुतः । पूर्ववत्त्वाद्ध्यनुवादो भवेदत्यन्तप्राप्ताविन्यर्थः । न चायमत्यन्तप्राप्तः । तेन विनाऽप्यव्यग्रतायाः शक्यत्वात् । कण्ठबन्धः पुनः प्रायेणाप्राप्त एवेत्यस्ति नियमविधेरवकाशः ॥ ३ ॥

सति विधित्वे कर्मधर्मप्रायप्रदेशाम्नानात्कथंभावसंस्पर्शात्कर्मधर्मः ॥ ४ ॥

द्वेधा संभवे तादृशी प्रमाणगतिराश्रयणीया या प्रमाणान्तरं न बाधते । यजुर्वेदाम्नानाच्च निवीतादेराध्वर्यवसमाख्योपबद्धं वाक्यम् । तत्र यदि कर्मधर्मोऽयं ततः कर्तृविशेषापेक्षायां सत्यां समाख्ययाऽध्वर्युनियमात्समाख्याऽर्थवती भविष्यति । मनुष्यधर्माणां तु न समाख्या नियामिकेति वक्ष्यामः । तत्रासौ बाध्येत । इतरथाऽनुग्रहीष्यते । तस्मादपि कर्मधर्मः ॥ ५ ॥

---

१ 'अर्थवादो वा प्रकरणात्' इत्यस्मिन्सूत्र उपवीतस्तुत्यर्थ इति वक्ष्यत इत्यर्थः ।

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

उच्यते । प्रकरणात्समाख्यानाच्च कर्मधर्मो विज्ञायते । वाक्यान्मनुष्यधर्मः । तस्मादुत्कर्षमर्हति । नेति ब्रूमः । प्रकरण एवाभिनिविशमानस्य मनुष्यप्रधानताऽवकल्पिष्यते । कथम् । यद्दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्यप्रधानं, तत्र निवेक्ष्यतेऽन्वाहार्यकर्मणि । प्रकरणं चैवमनुग्रहीष्यते, वाक्यं च ॥ ६ ॥

तत्प्रधाने वा तुल्यवत् प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

नैतदस्ति, प्रकरणे निवेश इति । मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवीतं स्यादातिथ्ये । कुतः । तुल्यवत्प्रसंख्यानात् । तुल्यानि चैतानि प्रसंख्यायन्ते । यत्तावदुपवीतं देवानामुपव्ययत इति, तत्, प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोरुपवीतं विदधाति । यत्, प्राचीनावीतं पितॄणामिति, तत्, पितृप्रधाने कर्मणि प्राचीनावीतं विदधाति । यदप्येतद्, निवीतं मनुष्याणामिति, तदप्यातिथ्ये निरपेक्षं विदधाति । कथं गम्यते मनुष्यप्रधाने विदधातीति । मनुष्याणामिति षष्ठ्यन्तेन संबन्धात् । मनुष्याणामेव प्राप्नोति,

---

प्रथमं तावन्मनुष्यधर्मबलीयस्त्वेन कर्मधर्मत्वं निराकरोति । तथा हि सुखं सूचितः पक्षः परिग्रहीष्यते । श्रुत्या हि प्रकरणसमाख्ये बाधित्वा मनुष्यधर्म एव प्राप्नोति । तदुच्यते । सर्वानुग्रहार्थमयं पक्षोऽस्तु । मनुष्याणामिति तत्प्रधानकर्मव्यतिरेकजनिता षष्ठी न निवीतं गृह्णाति । तदपि च प्रकरणादन्वाहार्यदानादि प्रतीयते नान्यत् । अत एष वाक्यार्थो यदिह मनुष्याणां कर्म तत्र निव्यातव्यमिति ॥ ६ ॥

प्रकरणरहितमनुष्यप्रधानो वा स्यात् । कुतः ;

तुल्यवद्धि प्रसंख्यानं दृश्यतेऽस्मिन्विधित्रये ।
तस्मान्नरप्रधाने स्यात्पितृदेवप्रधानवत् ॥

यथैव 'उपवीतं देवानाम्' 'प्राचीनावीतं पितॄणाम्' इति च परस्परनिरपेक्षदेवपितृप्रधानकर्मण्येष विधिरेवं तद्बुद्ध्यनुवृत्तेर्मनुष्याणामित्यपि तत्प्रधानकर्म प्रत्येष्यामः । कथं गम्यत इति— पृष्टे मनुष्याणामिति षष्ठ्यन्तेन संबन्धात्—इत्येतावत्युत्तरे दत्ते मनुष्याणामेव प्राप्नोतीति पुनश्चोदयति । अथवा समस्त एव चैकः प्रश्नः ।

---

१ समस्त एव चेति—'कथं गम्यत इत्यादिना—न मनुष्यप्रधाने' इत्येवमन्त इत्यर्थः ।

न मनुष्यप्रधाने । उच्यते । मनुष्याणां कल्प्यमाने फलं कल्पनीयम् । मनुष्यप्रधाने पुनः षष्ठी भविष्यति, संबन्धश्चैवमवकल्पिष्यते, फलं चैवं न कल्पनीयम् । तदुक्तं, समेषु वाक्यभेदः स्यादिति। न तु मनुष्यप्रधानेन सहैकवाक्यतां प्राप्तम्, पुनः प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवाक्यतां यास्यति । न हि द्वौ संबन्धावेकस्मिन्वाक्ये विधीयते । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । इतरस्य—मनुष्यग्रहणस्य निवीतसंबन्धार्थत्वात्तेनैव सहैकवाक्यता भविष्यति प्रत्यक्षेण शब्देन । तदेकवाक्यतया चार्थवत्त्वे सति न प्रकृतेनैकवाक्यताऽवकल्प्यते । तस्मात्प्रकरणं बाधित्वाऽऽतिथ्ये निवेक्ष्यत इति ॥ ७ ॥

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

नैतदस्ति, विधिः स च मनुष्यप्रधाने कर्मणीति । मनुष्याणामिति मनुष्यसंबन्धोऽत्र श्रूयते, न मनुष्यप्रधानेन कर्मणा संबन्धः । मनुष्यप्राधान्ये च सति फलं कल्पनीयम् । आतिथ्यकर्मणा त्वनिर्दिष्टेनाप्रकृतेनानुमेयेन संबध्येत। तत्र को दोषः। प्रकरणादुत्कृष्येत संभवंस्तत्र । कथं संभव इति चेत् । अर्थवाद एषः। स प्रकृतं स्तुवन्प्रकरणे संभविष्यति, विधिः सन्नुत्कृष्येत । तस्मान्न विधिर्मनुष्यप्रधाने कर्मणीति ॥ ८ ॥

सत्यमेवं प्राप्नोति । फलकल्पनाप्रसङ्गगौरवात्तु परित्यज्यते । तस्मात्तदीयकर्मव्यतिरेकादेव षष्ठी । तत्संबद्धस्य निवीतस्य नासंबद्धफलकल्पना भविष्यति । मनुष्यग्रहणं च तत्प्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थमिति नानुपात्तसंबन्धापत्तिः । न च तस्मिन्सति प्रकृतैकवाक्यता घटते ॥ ७ ॥

सर्वथा नात्रैकोऽपि पक्षो निर्दोषः । प्रकरणसंबन्धे वाक्यसंबन्धबाधादन्वाहार्यादिसंबन्धे वाक्यभेदात्प्रकरणस्य च विशेषकत्वानुपपत्तेरातिथ्यादिसंबन्धोऽत्यन्तनिर्मूल एव । षड्भिरपि श्रुत्यादिभिरसंस्पर्शान्मनुष्यसंबन्धेन तदनुमीयते । तच्च न युक्तम् । तस्या अपि षष्ठ्या निवीतपदसंबन्धिव्यतिरेकजनितत्वप्रतीतेः । न ह्यनुपात्तसंबन्धिव्यतिरेकैर्विभक्तय उत्पद्यन्ते। तस्मान्मनुष्यार्थतैव प्राप्नोति। तत्रापि च प्रकरणसमाख्याबाधफलकल्पनाप्रसङ्गः। सति च गत्यन्तरे न युक्तं तदाश्रयणम्। अस्ति चौदुम्बराधिकरणसिद्धमर्थवादत्वं गतिः ॥ ८ ॥

---

१ (अ० २ पा० १ अ० १५ सू० ४७)। २ अनुपात्ताः संबन्धिनो येषां संबन्धाख्यानां व्यतिरेकाणां तैरिति विग्रहः । ३ (अ० १ पा० २ अ० २)।

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥ ९ ॥

इतश्च न विधिः। कुतः। विधिनैकवाक्यत्वात्। उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इत्येष विधिः। अनेनास्य सहैकवाक्यता भवति। यदीतरोऽपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत। न हि विधेर्विधेश्चैकवाक्यता भवति। वचनव्यक्तिभेदात्। तत्रैकवाक्यतारूपं बाध्येत। किमेकवाक्यतारूपम्। निवीतं मनुष्याणामिति प्राप्तानुवादः। प्राप्तस्य किमर्थेन पुनर्वचनम्। उपवीतस्तुत्यर्थेन। कथमुपवीतस्तुतिः। निवीतमयोग्यं देवकर्मणि दर्शपूर्णमाससंज्ञके। मनुष्याणां हि तत्। तथा प्राचीनावीतं पितॄणाम्, न देवकर्मणि। उपवीतं तु तत्र योग्यम्। तस्मादुपव्यातव्यमिति। यथा यादृशोऽस्य वेषस्तादृशो नटानाम्, यादृशो देवदत्तस्य तादृशो ब्राह्मणानामिति देवदत्तवेषप्रशंसार्थमितरवेषसंकीर्तनम्। एवमिहाप्युपव्यानस्तुत्यर्थेन निवीतसंकीर्तनम्। नास्त्यत्र विधायकः शब्दो निवीतं मनुष्याणां कर्तव्यमिति। आतिथ्यप्रयोगवचनं तस्य कर्तव्यताविधायकमिति चेत्। नैतदेवम्। स्तुत्यर्थेनार्थवत्त्वे सति न शक्यं कल्पयितुम्। परोक्षं हि तदानर्थक्यपरिजिहीर्षया कल्प्येत। परिहृते त्वान-

---

'उपव्ययते' इत्यनेन च विधिनैकवाक्यत्वं निवीतप्राचीनावीतयोर्दृश्यते। तच्चानुवादद्वारेण स्तुतौ सत्यामवकल्पते न विधौ। न ह्यङ्गाङ्गित्वरहितयोरुभयोः स्वतन्त्रयोः परस्परासंबद्धयोर्विधीयमानयोरेकवाक्यता भवति। वचनव्यक्तिभेदात्। अन्या हि प्रधानविधेस्तावन्मात्रोपसंहारिणी वचनव्यक्तिरन्या च स्तुतेः पराङ्गभावानुगतरूपा। न चात्र विधायको दृश्यते। स यदि वाऽध्याहर्तव्योऽथवाऽऽतिथ्यादिगतस्याप्यङ्गत्वाय परिकल्प्येत। न च तत्कल्पनं युक्तम्, अविहितस्यानङ्गत्वादनङ्गस्य च प्रयोगवचनेनाग्रहणात्। वक्ष्यति हि न चाविहितमङ्गं भवतीति। तत्राङ्गत्वाद्विधिर्विधेश्चाङ्गत्वं कल्प्यत इतीतरेतराश्रयत्वं प्राप्नोतीति। प्रत्यक्षेण च विधिना यथाकथंचिदेकवाक्यतायां संभवन्त्यां न परोक्षैकवाक्यता युक्ता। तथा सति चानेकादृष्टकल्पना स्यात्। तस्मादौचित्येन स्तुतिः। यथा निवीतप्राचीनावीते मनुष्याणां पितॄणां च प्रशस्ते तथोपवीतं देवानामिति। लोकेऽपि चैवं दृश्यते। यथा वसिष्ठस्यारुन्धती, यथा शशाङ्कस्य रोहिणी

---

१ (अ० ३ पा० ४ अ० ४ सू० १३) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः।

थैक्य इह पुनर्न किंचित्कल्पनीयम्। तस्मादर्थवादः। एवं च वाक्येनाविरुद्धं प्रकरणमर्थवद्भवति ॥ ९ ॥

यथा नलस्य दमयन्ती, तथा देवदत्तस्य यज्ञदत्तेति। विपर्ययेण वा स्तुतिरिति। तयोः पितृमनुष्यविषयत्वेन देवान्प्रत्ययोग्यत्वादुपवीतमेव देवानां प्रशस्तम्। अतश्च देवकर्मणि दर्शपूर्णमासाख्ये तदेव कर्तव्यमिति ॥ ९ ॥

(इति निवीताधिकरणम् ॥ १ ॥

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अतः परं षट्सूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि। तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते। केचिदाहुर्विस्मृतानि। लिखितो ग्रन्थः प्रलीन इत्यपरे। फल्गुत्वादुपेक्षितानीत्यन्ये। अनार्षेयत्वादित्यपरे[1]। तथा च 'दिग्विभागश्च तद्वत्' इति निवीताधिकरणातिदेशस्तदानन्तर्यादुपपद्यत इति। वृत्त्यन्तरकारैस्तु सर्वैर्व्याख्यातानि। सन्ति च जैमिनेरेवं प्रकाराण्यप्यनत्यन्तसारभूतानि सूत्राणि। व्यवहितातिदेशाश्च 'पानव्यापच्च तद्वत्'[2] इत्यादिष्वाश्रिताः। तस्मात्सूत्रमात्रं व्याख्येयम्। तत्र कैश्चित्त्रीण्यधिकरणानि कल्पितानि। अपरैश्चत्वारि। प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते। यदेतत्पूर्वाधिकरणे दर्शपूर्णमासयोर्विधीयमानत्वेनोपवीतमुदाहृतं तत्र संदेहः। किं तद्दर्शपूर्णमासयोरेवावतिष्ठतेऽथवा सर्वकर्मार्थमिति। ये त्वधिकरणत्रयं समर्थयन्ते। तेषामेवं संदेहः। किं दर्शपूर्णमासयोरवस्थानं विधिश्चाथ सर्वकर्मार्थत्वमनुवादश्चेति। किं प्राप्तं सर्वधर्मः स्यात्। कुतः।

कर्मान्तरेऽनुवादोऽस्य सिद्धवद्यः प्रतीयते।
सोऽन्यथानुपपत्त्यैतां लिङ्गत्वात्प्रक्रियां जयेत्।

मृताग्निहोत्रे हि पितृदेवत्ये श्रूयते 'प्राचीनावीती दोहयेत्। यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति। तद्यदि सर्वार्थमुपवीतं ततोऽयं पित्र्येऽग्निहोत्रसंबन्धी नित्यवद्यज्ञोपवीतानुवादोऽवकल्पते। न चायं दर्शपूर्णमासस्थस्यैवानुवादः। विप्रकृष्टत्वात्। हेतुवन्निगदार्थवादानर्थक्याच्च। यदि हि तस्मिन्नेव कर्मण्यन्यावस्थायां धर्मो भवति ततश्च तदवस्थापरिजिहीर्षया हेतुवन्निगदोऽवकल्पते। न तु क्रत्वन्तरस्थं परिहर्तव्यमत्यन्तविप्रकर्षेणैवाप्रसक्तत्वात्। न च देवेभ्य इति बहुवचनं दर्शपूर्णमासयोरवकल्पते। वैकल्पिकेन्द्रमहेन्द्रैकदेवत्यत्वात्सांनाय्यस्य। अग्निहोत्रे तु सायंप्रातर्देवतालोचनेनोपपन्नं बहुत्वम्। तस्मादग्निहोत्रस्योपवीतानुवादान्यथानुपपत्तेः सर्वधर्मत्वमिति ॥ १ ॥

---

[1] अनेन च प्रक्षिप्तत्वाख्यमनार्षेयत्वमुपेक्षाबीजं पराभिमतं निरस्तं वेदितव्यम्। [2] (अ० ३ पा० ४ अ० १२ सू० ३२)।

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥ २ ॥ सि०

न वा सर्वधर्मः । कुतः । प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासार्थत्वप्रतीतेः । अथ यदुक्तं लिङ्गदर्शनादिति । परिहृतं तत् । तस्यैवैतद्दर्शनं दर्शपूर्णमासस्थस्येति । संनिकृष्टानुवादासंभवे च विप्रकृष्टानुवादोऽप्याश्रीयते । यथाप्राप्त्यपेक्षोऽहि स भवति । बहुवचनं चाविवक्षितम् । अथवा प्रकृतिविकृतिदेवतालोचनेनोपपत्स्यते । ततश्चायमर्थो भवति । यस्माद्देवयुक्तकर्मान्तरधर्मोऽयमतः पित्र्येऽग्निहोत्रे न कर्तव्य इति ॥ २ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

तदेवोदाहरणम् ' उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ' इति । तत्र विधिरनुवाद इति संदेहः । कथं पुवरनवधारिते विधित्वे सर्वार्थत्वदर्शपूर्णमासार्थत्वविचारो वृत्तः । सिद्धेन व्यवहारादिदमर्थतोऽधिकरणं पूर्वं द्रष्टव्यम् । किं प्राप्तमनुवाद इति । कुतः ।

स्मृतिभिः पुरुषो नित्यं कृतो यज्ञोपवीतवान् ।
वर्तमानापदेशश्च न विधावुपपद्यते ॥

' नित्योदकी ' ' नित्ययज्ञोपवीती ' इति हि सर्वदा यज्ञोपवीतं प्राप्तं क्रतावप्यस्ति । न चैष विधिसरूपः शब्दः । तस्मादनुवाद इति । एवं च निवीतप्राचीनावीताभ्याममवैलक्षण्यं भविष्यतीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

विधिरेष भवेदेवमपूर्वोऽर्थो विधास्यते ।
सर्वानुवादो व्यर्थो हि स्तुतेश्च विधिकल्पना ॥

न हि समस्तानुवादवाक्यस्य किंचित्फलमस्ति । निवीतप्राचीनावीतसंकीर्तनमपि च विधीयमानोपवीतस्तुत्यर्थत्वेनैवार्थवद्भविष्यति । वर्तमानापदेशानामपि च तदाभासत्वात्प्रयोगवचनार्थवादपञ्चमलकारेभ्यो विधिशक्तिर्व्याख्याता । तस्माद्विधिः । यत्तु स्मृतेरेव प्राप्तमिति । तत्राप्यपूर्वत्वादिदमेवोत्तरम् । अन्य एव ह्यसौ पुरुषधर्मं प्राप्तोऽन्यश्चायमपूर्वः क्रतुधर्मो विधीयते । तस्मान्नानुवादः । अस्य च प्रयोजनं कर्त्रधिकरणे वक्ष्यामः । एवं वा । यत्तु मृताग्निहोत्रे श्रूयते ' प्राचीनावीती दोहयेत् । यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ' इति । तत्रैवं विचार्यते किमिदमहीनस्थितमिव द्वादशत्वं दर्शपौर्णमासगतमेव स्तुत्यर्थमुक्तम् । उत जीवदग्निहोत्रे विधानार्थमिति । किं प्राप्तं ततः पूर्ववदेव सूत्रं व्या-

---

१ (अ० ३ पा० ४ अ० ४) । २ ' विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ' इति सूत्रं षट्सूत्रीमधिकरणचतुष्टयेन व्याख्यातुमलरीत्या सिद्धान्तपरतया व्याख्यायाधुना व्यधिकरणवादिमतरीत्येदमेव सूत्रमुदाहरणान्तरे पूर्वपक्षपरतया व्याख्यातुमारभते—एवं वेत्यादिना ।

ख्यातव्यम् । एवं च सति प्रकरणबहुवचनयोरनुग्रहो भविष्यति । तस्मात्सत्यप्यनुवादसरूपत्वेऽर्थवत्त्वाय प्रयोगवचनादिभ्यो विधित्वं कल्पनीयम् । एतस्मिंश्च व्याख्याने स्थितं तावदुपर्यवसितामित्येवमुत्तरमधिकरणमारब्धव्यम् ॥ ३ ॥

उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ ४ ॥ पू०

तस्मिन्नेव मृताग्निहोत्रे श्रूयते । 'ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान्दक्षिणाग्रांस्तृणीयात्' इति । केचित्तु महापितृयज्ञे श्रूयत इत्युदाहरन्ति । तत्र 'ये पुरोदञ्चः' इत्यत्र संदेहः । किं विधिरनुवाद इति । किं प्राप्तम् । ततश्चशब्देनान्वादिश्यतेऽयमपि विधिरपूर्वत्वादिति । प्राप्तिपूर्वको ह्यनुवादो भवति । न चास्य पुरुषार्थतयाऽपि प्राप्तिरस्ति । न चास्य स्तुत्यर्थताऽपि युज्यते । हिशब्दाद्यप्रयोगात् । तस्मात्सिद्धवदुक्तान्यथानुपपत्त्यैवास्यापि विधित्वमिति ॥ ४ ॥

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ ५ ॥ सि०

आचारप्राप्तस्योदगग्रत्वस्य द्योतकमात्रं लिङ्गदर्शनमेतन्न विधिः । कुतः ।

लिङादिरहिते वाक्ये तदा विधिरुपेयते ।
न कथंचिद्यदा युक्त्या प्राप्तिलेशोऽपि गम्यते ॥

यच्छब्दयोगादाख्याततद्विशेषरहितत्वाच्च स्फुटमिहानुवादत्वमवधारितम् । तद्यथाकथंचिदपि प्राप्तौ सत्यां नातिक्रमितव्यम् । अस्ति चात्र प्राप्तिः 'अग्रवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वाऽपवर्गवन्ति प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वा' इति स्मृतेः । तस्मात्तत्समानार्थ एवायं सिद्धवदनुवादः । तथैव च स्तुत्यर्थः । पुरा ह्येनदुक्तं न तु सांप्रतं मृतावस्थायामिति । स्थितादप्येतदेवोत्तरम् । हिशब्दवदाख्यातेन यतः कुतश्चित्प्राप्तेरपेक्षितत्वात् । प्रकरणे च तदभावात्किमनवगम्यमानमेव विधित्वं कल्पितमुत यत्रतत्रस्था प्राप्तिराश्रीयतामिति । तत्र प्राप्त्याश्रयणमपेक्षितं न तु विधित्वमिति । तदेव ज्यायः । प्रकरणबहुवचनयोश्चोक्तम् । अस्त्येव चान्योऽत्र विधिरिति नाऽऽनर्थक्यम् । तस्मादनुवाद इति नित्येऽग्निहोत्रे दोहे विनाऽप्युपवीतेनावैगुण्यम् ॥ ५ ॥

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ६ ॥ सि०

इदानीमेवंविधशब्दाभावेऽनुवादत्वस्यातिप्रसक्तस्यापवाद आरभ्यते । तत्रैव दिष्टगताग्निहोत्रे महापितृयज्ञे वा श्रूयते 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति । तत्र 'उपरि हि देवेभ्यः' इत्यत्र पूर्ववदेव विध्यनुवादत्वसंदेहे हिशब्दयोगाद्वर्तमानापदेशाद्विध्यन्तरेण चैकवाक्यत्वादाचारतश्च प्राप्तेरनुवाद इति प्राप्नोति ।

[२] दिग्विभागश्च तद्वत्संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते, प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीमसुरा इति। अपरेषाम्, उदीचीं रुद्रा इति। तत्र संदेहः। किं विधिरुतार्थवादः। विधिः सन् किं मनुष्यधर्म उत कर्मधर्मः। अथ वा प्रकरणे मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवेशः किं वाऽऽतिथ्य इति। किं तावत्प्राप्तम्। दिग्विभागश्च तद्वत्, संबन्धस्यार्थहेतुत्वात्। य एष दिग्विभागः, स निवीतवद्विचार्यः। यो निवीते पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षो यो मध्यमः स मध्यमः, यः सिद्धान्तः स सिद्धान्तः। अर्थवत्त्वाद्विधिर्मनुष्यसंबन्धान्मनुष्यधर्म इति पूर्वपक्षः। प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखा वा पृष्ठत आदित्यं प्राशु पदार्थाननुतिष्ठन्ति मनुष्या इत्यनुवादः। विधिरेव प्रकरणानुग्रहाच्च ज्योतिष्टोमधर्मः। वाक्यप्रकरणानुग्रहाय ज्योतिष्टोमे मनुष्यप्रधाने दक्षिणाव्यापारे निवेश इत्यपरः पक्षः। भिन्नत्वाद्वाक्यानामातिथ्ये निवेश इत्यपरं मतम्। अर्थवादोऽयं प्रकर

कथमाचारतः प्राप्तिरिति चेत्। उच्यते।

सर्वमभ्यर्हितं द्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते।
यत्र क्वचन च प्राप्ते समित्तत्र नियम्यते॥

देवार्थस्य स्रुचि प्रक्षिप्तस्य हविष आहवनीयदेशं नीयमानस्यावश्यमेव हस्तो वाऽन्यद्वा किंचिद्द्रव्यमाचारादुपरि दातव्यम्। तत्र प्रत्यासत्तेः समिन्नियम्यते। 'स्रुग्दण्डे समिधमुपगृह्यानुद्रवति' इति चास्यापि विधेराचारापेक्षितार्थविधानादेतदेव फलं विज्ञायते। तस्मादुपरि धारयतीति प्राप्तस्योपवीतादेरिवानुवादः। सतो वा लिङ्गदर्शनमिति प्राप्तेऽभिधीयते।

धारणे विधिरेव स्यान्न हि प्राप्तिः कुतश्चन।
समित्प्रच्छादनाशक्तेर्नाऽऽचारादुपरिस्थता॥

सत्यमाचारात्प्रच्छादनं कर्तव्यं न तु तत्र समित्पक्षेऽपि प्राप्नोति या संनिधेर्नियम्येत। हस्ताद्येव हि तत्र योग्यत्वात्प्राप्नुयान्न समित्। ननु च सोमचमसादीनां वचनसामर्थ्याद्या काचिद्दानत्यर्थता भवत्येवमत्रापि या काचित्प्रच्छित्तिर्भविष्यतीति। भवेदेवं यदि तदीयदक्षिणासंयोगवदिहापि प्रच्छादनसंयोगः श्रूयेत। न तु श्रूयते। उपसंग्रहमात्रविधानात्। यदि सोमचमसेऽपि दक्षिणासंयोगरहितं दानमात्रमश्रोष्यत ततो नैवाऽऽनत्यर्थत्वमाश्रयिष्यत। स्रुग्दण्ड इति च देशनियमात्सुतरां हविषः प्रागसौ धारयि-

---

(१ तै० सं० ६-१-१)।

णानुग्रहाय । प्राचीनवंशं करोति, इत्यनेन विधिनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्ष-सिद्धत्वादिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

[३] परुषि दितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ ११ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं ' यत्परुषि दितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यत्समूलं तत्पितॄणाम् ' इति तथा ' यो विदग्धः स नैर्ऋतः ।

तव्या । तेनोपरि धारणमप्राप्तम् । न चाप्राप्तं हेतुवन्निगदेन वर्तमानापदेशेन वाऽनुवदितुं शक्यम् । अतोऽस्य व्यवधारणकल्पनयाऽनुवादसरूपत्वं भङ्क्त्वा वाक्यं भित्त्वा विधित्वमाश्रीयते । पित्र्ये होमेऽधस्तात् स्रुग्दण्डस्य समिद्धारयितव्या । दैवे च पुनरुपरिष्टादिति । विधित्वे चैवमादीनामुक्तः कल्पनाप्रकारः । तस्माद्विधिरिति ॥ ६ ॥

(इति—वार्तिककारीयषट्सूत्रीव्याख्या) ।

दिग्विभागपरुषिदितघृतादीनां निवीताधिकरणवत्सर्वे प्रकारा अवगमयितव्याः । का पुनरत्रातुल्यताऽऽशङ्कायां व्यावर्तयितुमतिदेशः क्रियते । किमर्थं वाऽधिकरणद्वयमारभ्यते । तदुच्यते ।

पुराकल्पस्वरूपेण भजत्यर्थानुषङ्गिणा ।
दिग्विभागस्य संबन्धान्निवीतातुल्यतामतिः ॥
इतरेषां तु षष्ठ्यन्तसंबन्धेऽपि फलोदयः ।
पुरुषं प्रति विस्पष्टस्तत्क्रियान्तर्गतात्मनाम् ॥

स्वाभाविकं दिगादीनां सर्वक्रियाङ्गत्वं न निवीतवदपूर्वं विधातव्यम् । तत्र मनुष्यसंबन्धेऽपि नियमफलमात्रकल्पनमेव न क्रियाफलकल्पना । तदपि च लौकिकीनामेव क्रियाणामविघ्नसमापनमपेक्षावशात्कल्प्यते नान्यत्स्वर्गादि । तेनैवमाभाति । यावत्किंचिन्मनुष्याः स्वार्थं कर्मानुतिष्ठन्ति तत्र प्रतीच्युदीची चाङ्गं भवति । यावच्च दर्भलवनं तदन्तरा कर्तव्यम् । यावन्मीयते तत्पूर्णेन मातव्यम् । यावच्च स्नेहकार्यं तत्सर्वं विलीनैनवनीतेन निष्पक्वायुतशब्दवाच्येन कर्तव्यम् । नैर्ऋतरौद्रयोश्च विदग्धत्वाश्रृतत्वे कर्तव्ये इति । तेनात्रापि पूर्वतुल्यत्वं साधयितव्यमित्यारम्भः । तत्र ' मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ' इति विनाऽपि षष्ठीनिर्देशादभजन्तेति मनुष्यसंबन्धात्तादर्थ्यम् । इतरेषु षष्ठ्येव । तथा 'अपदेशो वा' इति सौकर्यात्प्राप्तिरभिधीयते । पूर्वाह्ने हि पृष्ठत आदित्यं कृत्वा सुखं व्याप्रियन्त इति प्रतीचीप्राप्तिः । तथाऽन्तरालवनपूर्णयोरप्रयत्नसाध्यत्वात्प्राप्तिः । तथा विदग्धे कृष्णत्वादेकवर्णनिर्ऋत्याख्यपृथिवीसंबन्धप्राप्तिः । अशृते च

---

१ तै० ब्रा०(१–६–८) । २ तै० सं० (२–६–३) । ३ अनेन श्रुतिवाक्यस्थनिष्पक्वशब्दो भाष्यस्थायुतशब्दश्च व्याख्यातो विज्ञेयः ।

योऽशृतः स रौद्रः, यः शृतः, स देवत्यः । तस्मादविदहता श्रपयितव्यं सदेवत्वाय ' इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामुपर्यर्धो देवानामधः पितॄणाम् ' इति । तथा 'घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणाम् ' इति । तत्र मनुष्यसंबद्धेषु रौद्रे च संदेहः । किं मनुष्याणां धर्मा विधय उत कर्मधर्मा अनुवादाः । अथ यत्प्रकरणे मनुष्यप्रधानं रौद्रं च तत्र विशेरन्, उताऽऽतिथ्य उतार्थवाद इति । किं तावत्प्राप्तम् । एतान्यपि तद्वत् । यो निवीते पूर्वः पक्षः स एतेषां पूर्वः पक्षः । यो मध्यमः स मध्यमः । यः सिद्धान्तः स एव सिद्धान्तः । अर्थवत्त्वान्मनुष्यसंबन्धाच्च विधयो मनुष्यधर्माश्चेति पूर्वः पक्षः । उपरि मूले चानियमाल्लाघवम् । अशृतं रोगदत्वाद् रौद्रं, पूर्णेऽपि श्लक्ष्णत्वाल्लाघवम् । एवमायुतं शिरसि निहितं मनुष्याणां सुखकरमेव । अर्थप्राप्तत्वादनुवाद इत्युत्तरः पक्षः । विधिः कर्मधर्मप्रायात्समाख्यानाच्च कर्मधर्म इति पक्षः । अन्वाहार्ये दाक्षिणासु चेति वाक्यप्रकरणानुग्रहात् पक्षः । आतिथ्य इति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अर्थवाद इति, प्रकरणाद् विधिनैकवाक्यत्वादिति । 'पर्व प्रति लुनाति, उपरि बिलाद्गृह्णाति, नवनीतेनाभ्यङ्क्ते, अविदहता श्रपयितव्यम्' इत्येभिः सहैषामेकवाक्यभावः। तस्मादेते न विधयोऽर्थवादा इति ॥ ११ ॥

[४] अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १२ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते 'नानृतं वदेत्' इति । तत्र संदेहः । किमयं प्रतिषेधो दार्शपौर्णमासिकस्य पदार्थस्य, प्रकरण एव निवेशः । अथ

रोगदत्वाद्रौद्रता । नियोगतस्त्वप्राप्तेः सर्वत्र नियमविधिः । प्रकरणसमाख्याभ्यां च कर्मधर्मः सर्वप्रमाणानुग्रहार्थं प्रकरणे मनुष्यप्रधाने निवेशः । वाक्येन प्रकरणसमाख्ययोर्बाधात्फलकल्पनाभयाच्चाऽऽतिथ्यादौ निवेशः । तेनापि सह संबन्धप्रमाणाभावात्प्रकरणे संभाविनश्चानुत्कर्षात्प्राचीनविधिशेषत्वाच्चार्थवाद इति सिद्धान्तः । सम्यक्श्रुतयथाविदितविषयान्यविषयस्तुतीविवेकासिद्धिः ॥ १० ॥ ११ ॥

(इति द्विविभागाधिकरणम् । परुषिदिताधिकरणं च ॥ २ ॥ ३ ॥)।

तेनैव श्रुत्यादित्रयस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारप्रस्तावेन दर्शपौर्णमासादिप्रकरणगताः पूर्वमनवधारितक्रत्वर्थपुरुषार्थपदार्थविषया 'नानृतं वदेत्' इत्येवमादयः प्रतिषेधाः सामर्थ्यप्राप्तानृतवदनादीनि प्रतिषेधन्त उदाहरणम् । तेषु संदेहः । किं

१ तै० सं० (६-१-१)।

क्रत्वर्थाः पुरुषार्था इति। ततः सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविषयत्वात्तदवधारणाधीनो निर्णय इति सैव प्रथमं विचारयितव्या किमर्था सती प्रतिषिध्यत इति। यदर्था चासौ निर्धारयिष्यते तदर्थप्रतिषेधो विज्ञास्यते। न ह्यन्यार्थायाः प्रतिषेधोऽन्यार्थो भवति। अनाकाङ्क्षितत्वात्। सर्व एव यो यदर्थप्रवृत्तः सन्निवार्यते स तदर्थमेव प्रतिषिद्धो भवतीत्यवधार्यते। तस्मात्प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ता। प्रवृत्तीनामप्यभिधायकाख्यातवशेनैदमर्थ्यं निरूप्यत इत्याख्यातशब्दाश्चिन्तयितव्याः, किमर्थाः पुनः प्रवृत्तीरुपादातुं शक्नुवन्तीति। तावच्च प्रतिषेधैरुदासितव्यं यावदाख्यातनिर्णयो न जातः। तेनैतदुक्तं भवति। ये पुरुषार्थपदान्तरेणासंबद्धाः प्रकरणगता विधयस्ते किमर्थां भावनामभिदधतीति। ततश्चैतस्मिन्नेव काले 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्येवमादयोऽपि सर्व उदाहरणम्। किं क्रत्वर्थं 'समिधो यजति' उत पुरुषार्थमिति। तथा किं क्रत्वर्थं वदेदुत पुरुषार्थमिति। यदर्थं च वदनं तदर्थस्यैवानृतपदं विशेषणम्। प्रतिषेधवेलायां च तत्परो विधिरिति शेषमवधारितैदमर्थ्यमनुवदितव्यम्। ततश्चैकत्रैवं[1] वचनं व्यज्यते यत्पुरुषार्थमनृतवदनं तन्न कुर्यात्। अपरत्र[2] त्वेवं यत्क्रत्वर्थमनृतं वदेत्तन्नेति। ततश्चैतस्य सर्वस्याऽऽख्यातनिरूपणायत्तत्वात्तद्गतोऽयं विचारो भविष्यति। किमाख्यातेन कर्ताऽभिधीयते नेति। तत्र यद्यभिधीयते ततः श्रौतत्वात्प्रयोजनाकाङ्क्षिणी भावना प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वबाधनेन पुरुषार्था भवति। अथ नाभिधीयते ततः श्रुतिविरोधाभावात्प्रकरणेन क्रत्वर्थता। ननु सत्यपि कर्तुरभिधाने भावनाप्रधानत्वादाख्यातेन तां प्रत्युपादीयमानस्य श्रौतोऽपि संबन्धः प्रकरणानुगुणत्वादविरुद्धो नैव क्रत्वर्थतां बाधते। विरोधिनौ हि तुल्यकक्षौ संबन्धौ परस्परं बाधेयातां न गुणप्रधानभूतौ। तद्यथा 'दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यत्र दशापवित्रोपसर्जनस्य संमार्गस्य ग्रहं प्रत्युपादीयमानस्य नैवमाशङ्का भवति किं दशापवित्रेण संबध्यतामुत ग्रहेणेति। तथाऽत्रापि गुणभूतकर्तृकायाः क्रियायाः क्रतुं प्रत्युपादीयमानाया न कश्चिद्विरोधः। यदि त्वाख्यातेन कर्तुः प्राधान्यमुच्येत ततः प्रकरणगम्येन क्रतुप्राधान्येन विरोधः स्यात्। यदि वा कर्तुरिव क्रतोरपि गुणत्वं स्यात्तत उभयोः शेषयोः शेषिसमवायविरोधो लक्ष्यते। न तु तदुभयमप्यस्ति। अतः श्रुत्या कर्तुर्गुणभावात्प्रकरणेन च क्रतोः प्राधान्यान्नानाविषयत्वेनासमवायादविरोधः। तदभावादबाधः स्यादिति। नैतदेवम्।

> यद्यप्यादौ गुणत्वेन कर्ता कर्मणि गम्यते।
> तथाऽप्यस्य प्रधानत्वं न पश्चात्प्रतिषिध्यते॥

---

१ एकत्रेति—विधायकलिङो निषेधपरत्व इत्यर्थः। २ अपरत्रत्विति—अविधायकनञो निषेधपरत्व इत्यर्थः।

यद्यपि प्रथमं साधकमपेक्षमाणा क्रिया कर्तारं गुणत्वेन गृह्णाति तथाऽपि तस्याः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामपि कर्तैव संनिहितस्तां निर्वर्तयितुं समर्थः। सोऽपि च साधकत्वं प्रतिपद्यमानः किमयं ममोपकरिष्यतीत्येवमपेक्षते। तयोश्चैकशब्दोपात्तयोः परस्परसंबन्धे निर्वर्तमाने विप्रकर्षाद्यागसंबन्धो न गृह्यते। न च सामवायिकत्वे संभवत्यारादुपकारकल्पना युक्ता। तद्यथा 'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति' इत्यत्र सत्यपि तद्धितेन देवतोपसर्जनत्वोपादाने यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां सत्यामग्नीषोमयोरेव संनिहितयोः संस्कार्यत्वं विज्ञायत इति न पशोरारादुपकारकत्वेन कल्प्यते। न हि पूर्वं गुणत्वमुत्तरेण प्राधान्येन विरुध्यते। अवश्यंभाविन्यां प्रयोजनकल्पनायां कस्यचित्प्राधान्यमेवमत्रापीति। अथवाऽऽख्यातेन कर्ता केवलमभिधीयते गुणप्रधानभावस्त्वर्थाद्यथेष्टं यथायोग्यं भविष्यतीति। तेनोभयोः क्रियाकर्त्रोरपेक्षासंनिधियोग्यत्वैरन्योन्यं गुणप्रधानभावावुपपत्स्येते।

यद्वैतदविशेषेण स्थितं क्रमवशादुभौ।
प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययाविति॥
तेनाऽऽख्यातेऽपि कर्तैव प्रकृत्यर्थोपसर्जनः।
प्राधान्येनाभिधीयेत द्वाभ्यामपि कृदन्तवत्॥

न ह्यस्यौत्सर्गिकस्य न्यायस्य स्मरणस्य वाऽपवादभूतं न्यायान्तरं स्मरणान्तरं चोपलभ्यते। तेन कृत्तद्धितान्तवदेव प्रत्ययार्थप्राधान्यं प्राप्नोति। ततश्च शब्देनैव धात्वर्थस्य शेषत्वमुक्तं नातिक्रमितुं शक्यते। ननु सामान्यमुत्सृष्टं प्रतीतिविशेषणापोद्येत। तथा हि।

धात्वर्थस्य प्रधानत्वमाख्यातेषु प्रतीयते।
कर्तोपसर्जनं तस्य प्रधानत्वे ह्यसंगतिः॥

द्वयोस्तावत्प्रधानयोर्गुणयोर्वा सर्वत्रैव संबन्धो नावकल्पते। तत्रावश्यं कल्पनीये गुणप्रधानत्वे यथाप्रतीति व्यवस्थाऽवधार्यते। तत्प्रतीतिश्च यथाऽन्यत्र प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थविषयत्वेनोपलभ्यते तथाऽत्र प्रत्ययार्थोपसर्जनप्रकृत्यर्थविषया सर्वस्य स्वसंवेद्या। न च ततोऽन्यद्बलवत्कारणमस्ति। तस्मादप्रसङ्गः कर्तुः प्रधानत्वस्येति। उच्यते।

धात्वर्थस्य प्रधानत्वं न तावदिह जन्मनि।
औत्सर्गिको न च न्यायो मत्पक्षे हि निवर्त्स्यति॥

---

१ सामवायिकत्वे—संनिपत्योपकारकत्व इत्यर्थः। २ न पशोरिति—पशुपुरोडाशयागस्य पशुयागीयदेवतासंस्कारकत्वेन संनिपत्योपकारकत्वे संभवत्यदृष्टान्तरकल्पनागौरवापादकत्वेनाऽऽरादुपकारकत्वकल्पनमन्याय्यमिति भावः। पशोः पशुयागस्य। कल्प्यत इति—पशुपुरोडाशयाग इति पूर्वं शेषः।

भावप्रधानत्वादाख्यातेषु न कदाचिद्धात्वर्थस्य नित्यं करणभूतस्य प्राधान्यमिति स्थितम् । न च धात्वर्थ एव भाव इत्युक्तम् । ननु प्रतीतिवशात्कर्तृप्राधान्यं तावन्निवृत्तम् । सत्यं निवृत्तं न तु भवत्पक्षे । किं तर्हि, अस्मत्पक्षे । यो हि भावमेव प्रत्ययार्थं वदति तस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्यन्यायो लौकिकी प्रतीतिरुभयमपि न विरुध्यते । यस्य तु कर्तैव शुद्धः प्रत्ययार्थस्तस्य नैव केनचिद्भावोपादानमिति तत्प्राधान्यानुगमलक्षणं न स्यात् । लक्षणत एव कर्तुः प्राधान्यं प्राप्नोति । तच्च प्रतीतिविरुद्धम् । तत्र यदि प्रतीतिरनुगन्तव्या ततस्तदनुसारेव प्रत्ययार्थलक्षणं प्रणेतव्यम् । तच्च भावप्रत्ययार्थवादिभिरेव प्रणीतं नेतरैः । अतस्तैरतिक्रान्तायां लौकिकप्रसिद्धावभिधेयत्ववत्कर्तुः प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यमिति क्रियायास्तादर्थ्यप्रसङ्गः । आह । तत्रैतत्प्रसज्यते यत्र तादर्थ्यसंबन्धमेव श्रुतिरुपादत्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पुनरपेततादर्थ्यविशेषणविशेष्यभावमात्रं प्रतीयते । तत्र यद्यपि विशेषणत्वेन धात्वर्थस्योपसर्जनता तथाऽपि राजपुरुष इत्यादिष्विव कदाचिदङ्गाङ्गिभावो विपरीतः स्यात् । तथा हि ।

विशेषणतया राजा पुरुषस्योपसर्जनम् ।
अर्थयोः शेषशेषित्वे तस्यैवेष्टा प्रधानता ।

अपि च ।

निःसंदिग्धप्रधानत्वं पाचकादिषु कारकम् ।
तथाऽपि तु न तादर्थ्यं क्रियाणामवधार्यते ॥

तथा च पश्वेकत्वपुंस्त्वादिषु समानपदोपादानलक्षणश्रुतिसंबन्धेषु वाक्येन क्रियार्थत्वेनावधार्यमाणेषु वक्ष्यते 'न श्रुतिर्ब्रूते वाक्यार्थो नेति'। तेनात्रापि शक्यं वक्तुं न श्रुतिर्ब्रूते प्रकरणार्थो नेति । अपि च ।

प्राधान्येनेह कर्तृत्वं यदि नामाभिधीयते ।
ततस्तात्पर्यतो वाच्यं गुणत्वमवधारितम् ॥

प्राधान्येनाभिधानं तात्पर्येणाभिधानं न शेषित्वेन । तदिह यदि कर्तृत्वपरमाख्यातं ततः सुतरां गुणत्वमभिहितं भवति । न ह्यकुर्वन्कर्तेत्युच्यते । यश्च यत्करोति स तस्यैकान्तेन गुणभूतः । तेनास्यानुपपन्नं शेषित्वेन प्राधान्यम् । एतदौदासीन्याभिधानपक्षेऽपि वक्तव्यम् । यत्तूक्तमभिधीयते केवलं प्रत्ययेन कर्ता गुणप्रधानभावस्त्वर्थाद्भविष्यतीति । तत्रापि यदि वस्तुमात्रत्वेन कर्ताऽभिधीयते, तत औदासीन्यावस्थानाद्यथेष्टमङ्गाङ्गिभावं

---

१ भावार्थाधिकरण इति शेषः २ (अ० ४ पा० १ अ०५ सू० १५) इत्यत्र भाष्यकृतेत्यर्थः ।

प्रतिपद्येत । स तु कर्तृरूपत्वेन गुणात्मनैवाभिधीयत इति नास्त्यौदासीन्यावस्थानम् । यदप्युक्तं गुणत्वेनाभिहितोऽपि द्वितीययाऽऽकाङ्क्षया पुनः प्राधान्यं प्रतिपत्स्यत इति । तदपि श्रुतिविरोधादयुक्तम् । आख्यातेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमभिहितं तत्पश्चाद्व्यावर्तयतः श्रुतिविरोध आपद्येत । न च तत्कल्पनामन्तरेणाऽऽनर्थक्यप्रसक्तिः, यत एवं कल्प्येत । प्रकरणेन प्रयोजनसंबन्धसिद्धेः । यथैव चानभिहिते कर्तरि निष्प्रतिद्वंद्वं प्रकरणं विनियोगाय पर्याप्तं भवति तथैवंरूपेणाभिहितेऽप्यविरोधः । न चैक एव प्रत्ययः सकृदुच्चरितः शक्नोति गुणप्रधानत्वे युगपदभिधातुम् । तत्रैकस्मिन्नाश्रीयमाणे यदि प्राधान्यमाश्रीयते ततः क्रियागुणत्वलक्षणं कर्तृत्वमुत्सृज्य तयाऽऽप्यमानत्वेन कर्मत्वप्रसङ्गात्तत्रैव लकारोत्पत्तेर्यगात्मनेपदादिकरणादन्यरूप एव शब्दः स्यात् । अथोच्येत सर्वः कर्ता किंचित्प्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियायां न प्रवर्तते । ततश्च द्वयात्मकमेव कर्तृत्वं साधकरूपं क्रियाफलस्वामिरूपं चेति । उभयरूपेणाभिहिते सत्याकाङ्क्षाद्वयं प्रसूतं क्रियातो निर्वर्तयिष्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ।

कर्तृत्वं साधकत्वेन सिद्धं तच्चाभिधीयते ।
स्वामित्वं तु ततः पश्चात्प्रमाणान्तरगोचरः ॥

यद्यपि स्वामित्वेन विना कर्तृत्वं नोपपद्यते तथाऽपि प्रमाणान्तरलभ्ये तस्मिन्नाख्यातैरनुष्ठातृत्वांशमात्रमभिधीयते । तथा च स्वामित्वप्रतिपादनार्थास्तत्र तत्र स्वर्गकामादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तस्माद्गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वम् । अतश्चैनदेवम्[1] । तथा हि ।

अचेतनेऽपि काष्ठादौ कर्तृत्वमभिधीयते ।
न च तत्र फलोद्देशस्तस्मान्नैषाऽवधारणा ॥

व्याप्येव हि कर्तृलक्षणमङ्गीकर्तव्यम् । न च फलोद्देशस्य व्यापित्वम्, अचेतनेष्वभावात् । साधकत्वं तु व्यापि । तेन तदेवाऽऽश्रयितव्यम् । तस्मान्नैव पुरुषार्थेना युक्तेति । तस्मान्नाऽऽरब्धव्यम् । अत्राभिधीयते । यद्यपि श्रुत्या शेषत्वं नाभिहितम् । तथाऽपि यदेव तद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वं तदेव शेषत्वमप्यापादयति । तेन ह्येकं तावत्तादर्थ्यमभिधानात्मकमुपात्तमेव । केवलमनुष्ठानेऽपि तदेवाङ्गीकर्तव्यम् । राजपुरुषादिष्वपि शब्दार्थवृत्त्या राजादीनां गुणत्वमेव प्राप्तं प्रमाणान्तरवशेन तु विपरीतं कल्प्यते । तच्च सक्त्वधिकरणे[2] दर्शितम् । न चैतावता शब्दार्थत्वं भवतीत्युक्तमेव । यश्च वस्तुतोऽपि तत्र राज्ञो गुणत्वांशस्तमेवोपादाय शब्दः प्रवर्तते । अस्ति चासौ । कथम् ।

---

१ अतश्चेति—इतोऽपीत्यर्थः । २ (अ० २ पा० १ अ० ४ सू० १२) ।

बिभ्राणः पुरुषं राजा गुणत्वं तावदृच्छति ।
स्वामित्वं भजते पश्चाद्विवक्षा तु यथारुचि ॥

तत्र यदा राजविशिष्टः पुरुषो विवक्षितस्तदा शब्दार्थानुगुण्यादेकान्तेन वस्तुगतमप्युपकारकत्वं विवक्षितव्यम् । यदा पुनरुपकार्यत्वं विवक्ष्यते तदा तस्य विशेष्यलक्षणापत्ते राजाज्ञाकरत्वेनोपकारकभूताः पुरुषा विशेषणं भवन्तीति पुरुषराजशब्द एव प्रयोक्तव्यः । प्रयोगद्वयस्य विद्यमानस्य तावद्व्यवस्थाहेतावर्थद्वये संभवति किमिति वक्ष्यमाणक्रियोपयोगापेक्षया विवक्षाभेदमात्रेण क्लिष्टां व्यवस्थामाश्रयिष्यामहे । तेन भूतं निमित्तमालोच्य शब्दे प्रयुज्यमाने राजपुरुष इत्यत्रोपकारांशकृतं शेषत्वमेव विवक्षितमिति गम्यते । यत्रापि गोगर्भदासादिस्वामिन्यत्यन्ताविद्यमानमेव शेषत्वं तत्राप्युपकारकत्वसंभवादुपचरितमिति द्रष्टव्यम् । अथाप्येवमादीनां मुख्यत्वसिद्ध्यर्थमुपकारकत्वमेवोपसर्जनत्वं न शेषत्वम् । तथाऽपि शेषस्यैवं फलवत्त्वादेतत्प्रत्यासन्नतरं न शेषिण इति शेषत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वमेव विज्ञायते । पाचकादावपि सर्वत्र तत्कृतवृत्तिलाभादुपकारकत्वसद्भावात्क्रियाणामुपसर्जनत्वं न निर्वर्त्यत्वेनावस्थानात्प्राधान्यम् ।

नन्वेवं सति 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम्' इत्यत्रापि प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वं प्राप्नोति । कस्य वैतदनिष्टम् । नन्वेवं सति हन्तिपिषिप्रयुक्तत्वापूर्वप्रयुक्तत्वविचारो विरुध्यते । कथं नाम विरुध्यते । यदाऽन्यदेव तत्प्रयुक्तत्वमन्यच्च तादर्थ्यम् । अवस्थिते हि द्रव्यार्थत्वे कार्यप्रयुक्तो हि धर्मः किमनन्तरकार्येण हन्तिना पिषिणा च प्रयुज्यतामुत व्यवहितेनापूर्वेणेति । योऽपि च तादर्थ्यविचारस्तत्र सोऽप्येवमेवोलूखलमुसलापरित्यागेनैव द्रष्टव्यः । किं यत्तयोर्हन्तिपिषिसाधनत्वं तदर्थमेतत्प्रोक्षणमुत यदपूर्वसाधनत्वं तदर्थमिति ।

तिरोहितं च कर्मत्वं न गृह्णीयादपि क्रियाम् ।
आविर्भूतं तु कर्तृत्वमाख्यातस्थं ग्रहीष्यति ॥

कृदन्ताभिहितानि कारकाणि तिरोहितत्वान्न शक्नुयुरपि नामार्थत्वेन क्रियां ग्रहीतुम् सुप्तिङन्तस्थानि त्वाविर्भूतत्वाच्छक्नुवन्ति । यत्तु पश्चैकत्वादिवदपेततादर्थ्यसंबन्धो न क्रत्वर्थत्वेन विरोत्स्यत इति । तत्रोच्यते ।

कारकेण गृहीतत्वादेकत्वादेः क्रियार्थता ।
कारकश्रुतिगम्यत्वाद्बाधते द्रव्यशेषताम् ॥

कारकोपसर्जनीभूतस्य द्रव्यस्य प्रत्यासत्तिमात्रेण संख्यादयः शेषाः संभवेयुः । ते त्वत्यन्तप्रत्यासन्नप्रधानभूतेन कारकेणापहृत्य क्रियायै नीयन्ते । न त्वेवं धात्वर्थानां

केनचिद्बलवत्तरेण प्रमाणेन क्रत्वर्थत्वमवगम्यते, येन कर्तृत्वशेषता बाध्येत । यत्तु कर्तृत्वस्य गुणात्मकत्वात्प्राधान्याभिधाने सति सुतरां गुणत्वं प्राप्नोतीति । तदसत् । कुतः ।

कर्तॄणां शास्त्रगम्येऽर्थे चेतनानामधिक्रिया ।
विधिश्च न भवेत्तेषां फलसंकल्पनादृते ॥

यद्यप्यनुष्ठातृमात्रात्मकं कर्तृत्वं तथाऽपि तद्बुद्धिपूर्वकारिणां फलसंकल्पनमिश्रम् । तादृशानामेव वैदिकेषु कर्मस्वधिकारो नाचेतनानाम् । विधियुक्ताश्चैताः सर्वाः क्रियाः । प्रतिषेधानामपि विधिप्रत्ययसंबन्धाधीनत्वात् । न च पुरुषार्थकर्तव्यतामन्तरेण विधिः संभवति । तेनावश्यमनुष्ठातृत्वेनोच्यमानः पुरुषः किमपि ममैषा क्रिया साक्षात्पारम्पर्येण वोपकरिष्यतीत्यध्यवस्यति । साक्षादुपकारके च संभवति न पारम्पर्योपकारकल्पना लभ्यते । न च संस्कारानर्हः कर्ता । क्रतुफलाधारत्वेन सप्रयोजनत्वात् । कस्तस्योपकार इति चेत् । सर्वथा तावत्सामान्येनोपकारमात्रमवधारितम् । तावता च क्रत्वर्थत्वं व्यावर्तितम् । तद्विशेषावधारणं च यथेष्टं कल्पयिष्यते । न तदत्रोपयुज्यते । तस्मान्न क्रत्वर्थता । यद्यपि च प्राधान्यांशः कर्तृत्ववचनेनानभिहितस्तत्र चानन्तर्गतस्तथाऽपि तदन्यथानुपपत्त्यैव प्रत्यायितत्वात्संबध्यते । यथा स्वर्गकामादिशब्देन पुरुषविशेषवचनेनानुक्तमपि स्वर्गस्य साध्यत्वं कल्पयिष्यते । तथा स्वामित्वमपि बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषस्य फललिप्सयैव कर्तृत्वप्रतीत्या प्रतिपत्स्यते । तत्र यथैव देवतायाः कर्मणाऽभिप्रेयमाणायाः प्राधान्यं यागसाधनत्वप्रतिपत्त्यर्थमेव ज्ञायते न प्राधान्यस्वरूपपर्यवसायित्वेन, तथेह गुणत्वं प्राधान्यसिद्ध्यर्थमेव द्रष्टव्यम् ।

गुणभावो हि कर्तॄणां न धात्वर्थात्प्रतीष्यते ।
भावनायां तु शेषस्य धात्वर्थः किं न ते गुणः ॥

यस्यापि कर्ता प्रत्ययार्थस्तेनाप्यवश्यं प्रतीतिवशाद्भावनाऽभ्युपगन्तव्या । ततश्चैकप्रत्ययोपादानात्प्राधान्याच्च सैव कर्तारमङ्गी करोतीति न धात्वर्थाङ्गता भवतीति । स तु भावनायां व्यापृतस्तामन्यथा कर्तुमशक्नुवन्धात्वर्थमेवाङ्गी करोति । न चोभयात्मकत्वं विप्रतिषिद्धं, विषयान्यत्वादेव । यदि धात्वर्थमेव प्रति गुणत्वमेव कल्प्येत ततः सकृदुपादाने विप्रतिषिद्धमिव स्यात् । इह तु भावनां प्रति गुणत्वं धात्वर्थेषु प्राधान्यमित्यविरोधः । स्वभावश्चोभयात्मकं वस्तु, यदि तथैव शब्द उपादत्ते किं तत्र विप्रतिषिद्धम् । अथवैकं शब्दादेकं सामर्थ्यादित्यविरोधः । सर्वथाऽस्ति तावत्कर्तुः प्राधान्यप्रसक्तिरिति पुरुषार्थो धात्वर्थः प्राप्नोति । अयं चापरो विशेषः ।

प्रायेण प्राप्तस्य कर्मणः पुरुषं प्रति प्रतिषेधः, पुरुषधर्मोऽयमिति । किं प्राप्तम् । पुरुषधर्मः स्यात् । पुरुषस्यायमुपदिश्यते, न दर्शपूर्णमासयोः । कुतः । पुरुषप्रयत्नस्य श्रवणात् । वदेदिति । वदनमनुतिष्ठेदिति श्रुत्या गम्यते । तस्य पुरुषसंबन्धः श्रुत्यैव । कर्मसंबन्धः प्रकरणात् । श्रुतिश्च

क्रियान्तरेण संबन्धः पाचकादेः प्रतीयते ।
तत्र शब्दार्थमात्रेण भवेद्धातुर्विशेषणम् ॥

शब्दार्थवस्त्वर्थात्मनोभयप्रकारस्योपसर्जनत्वस्यायं विवेकः । पाचकं राजपुरुषं वाऽऽनयेत्यत्र पुरुषस्याऽऽनयनसंबन्धिनः पाचको राजा वा शब्दार्थमात्रतयोपसर्जनत्वं प्रतिपन्न इति शेषत्वं यावन्न गच्छेदपि । वदेदित्येवमादिषु तु कर्तुः कार्यान्तरसंबन्धानुपादानान्न शब्दार्थोपसर्जनत्वमाकाङ्क्षितमिति परिशेषाद्वस्त्वर्थोपसर्जनत्वमेव शेषत्वमवधार्यते । तस्मादस्त्यभिधानपक्षे धात्वर्थानां पुरुषार्थत्वे प्रमाणमिति । नन्वेवं सत्यनभिधीयमानोऽपि समानपदोपात्तभावनालक्षितः प्रकरणात्स एव प्रत्यासन्नतरः शक्नोति धात्वर्थस्य प्रयोजनाकाङ्क्षा निर्वर्तयितुमित्याभिधीयमानपक्षतुल्यत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः ।

स शब्दो लक्षणां याति यः श्रुत्या नोपयुज्यते ।
श्रुत्यर्थेनोपयुक्ते तु लक्षणा नान्तरीयकी ॥

अभिधीयमानो ह्यगम्यमानविशेषया श्रुत्या तन्त्रेणोपात्तो यद्यत्कार्यमुपतिष्ठते तत्तत्सर्वं निराकाङ्क्षीकर्तुं समर्थ इति न क्वचिच्छास्त्रार्थत्वाद्धीयते । लक्ष्यमाणः पुनरादित एव नैष शास्त्रेणोक्त इत्येवं तावत्प्रतीयते । न च तेनानुक्त आदर्तव्यो भवति । तद्यदि लक्षणाबीजं शास्त्रं तत्रोपसंहरिष्यते । ततः शास्त्रार्थत्वमध्यवसाय प्रमाणी करिष्यते । सर्वमेव शास्त्रं यदा श्रुत्यर्थः कर्मणि नोपयुज्यते तदा लक्षणार्थमात्मानं प्रापयति । श्रुत्यर्थ एव चेह भावनोपयुज्यते । न च युगपच्छ्रुतिलक्षणावृत्त्युपयोगित्वमवकल्पते । तस्माद्यथैव पूर्वो धावतीत्युक्ते संबन्धित्वादपरो गम्यमानोऽपि न कार्येण संबध्यते तथेहान्यपरेऽपि शब्दबलात्संबन्धी कर्ता गम्यत एव केवलमित्यवधारणानोपयोगित्वेन गृह्यते । या चासौ प्रतीतिः सा गुणत्वेनाप्युपयुक्तेति न पुनः प्राधान्यकल्पनामपि करोति । तदा च भावना कर्तारमात्मसिद्ध्यर्थमनन्यथासंभवमात्रेणोपसर्जनीकृतमेव गमयति न प्रधानभूतमिति निष्प्रमाणिकैव प्राधान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् । न हि तं प्रधानभूतं भावना गमयितुं समर्था । तेन यदैव कर्ता प्रधानत्वं प्रतिपत्तुमारभते तदैव किमेतस्य

प्रकरणाद्बलीयसी । इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे वदनमनुतिष्ठेदित्यविवक्षितस्वार्थः परार्थो विध्यर्थो भवेत् । पुरुषस्योपदेशे पुनर्विवक्षितस्वार्थ एव शब्दः । तस्मात्पुरुषस्योपदेशः । यस्य चोपदेशस्तस्यायं प्रतिषेधः । स चायमर्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धः, तेन संयोगेनायं नित्यानुवादः । नन्वेषा श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलम् ।

प्रमाणमित्यन्विष्यमाणे शब्दो भावना चोभयमप्युदासीनम् । न च ततोऽन्यत्प्रमाणमस्ति । तस्मादर्थवानभिधानानभिधानविचारः । किं प्राप्तम् । प्रायेण वाचोऽनृतवादिनीत्वाद्यत्पुरुषस्याऽऽत्मार्थे वदनेऽनृतं प्रसक्तं तस्यैष प्रतिषेधः पुरुषाणां प्रत्यवायपरीहारार्थो विधीयत इति । कुतः ।

> वदेदिति श्रुतेरत्र पुरुषः संप्रतीयते ।
> विधिरप्यर्थवानेवं क्रत्वर्थेऽनर्थको भवेत् ॥

समानपदोपात्तेन हि कर्त्रा संबन्धः श्रौतत्वात्प्रकरणं बाधते । योऽपि विधिव्यापारः सोऽपि पुरुषार्थधर्मपक्षेऽत्यन्ताप्राप्तो विधीयमानोऽर्थवान् । क्रत्वर्थपक्षे तु प्रयोगवचनेनैवोपनीतमात्रधात्वर्थविधानात्प्रात्यात्मिको विधिरनर्थकः स्यात् । तद्दर्शयति—**इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे** सकर्तृकं साविधिकं च पदं **वदनमनुतिष्ठेदित्ये**वंरूपमनर्थकं स्यात् । तस्माद्विधयस्तावत्पुरुषार्थाः । ततश्च प्रतिषेधानामपि तदनुसारित्वे पुरुषार्थत्वसिद्धिः । तत आत्मोपकाराय पुरुषो नानृतं वदेदिति शास्त्रार्थोऽवधार्यते । सूत्रमिदानीं योजयति । स चायमर्थः पुरुषस्य प्रागेव दर्शपूर्णमासाधिकारादुपनयनसमकालमेव स्मृतितः प्राप्तस्तेन पुरुषस्य संयोगात्क्रतुसंयुक्तवदनं नित्यानुवादः । कथं पुनः पुरुषार्थतायां क्रतुसंयुक्तग्रहणम् । उच्यते ।

> सिद्धान्ते क्रतुसंयुक्तं समाम्नायेन वोच्यते ।
> यद्वा प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तं बाधगोचरः ॥

यदेतत्तत्क्रतुसंयुक्तमभिप्रेतं, क्रतुसंयुक्तं वा समाम्नातं, प्रकरणाद्वा यत्क्रतुसंयुक्तं प्राप्तं तत्पुरुषार्थभूतत्वान्नित्यानुवादः स्यादिति । **नन्वेषा श्रुतिस्तस्याः स्मृते**र्मूलमिति ।

> सर्वा तावत्स्मृतिर्नित्यं श्रुतिमूलप्रमाणिका ।
> तेन स्मृत्यर्थवाचित्वान्नानुवादो भवेदसौ ॥

यदि तु स्मृतेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं भवेत्ततस्तद्वशेन श्रुतिर्नित्यानुवादो भवेदपि ।

नैषा तस्या मूलं भवितुमर्हति । यदीयं तन्मूलिका भवेत्, दर्शपूर्णमासयोरिति स्मर्येत । उपनयनकाल एव चास्योपदेष्टारो भवन्ति । अपि च पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति । तस्मान्नैषा स्मृतिरतः श्रुतेरिति ॥ १२ ॥

तस्यास्तु मूलभूता श्रुतिरवश्यं कल्पनीया । तत्किमन्यां कांचित्कल्पयित्वेयमनुवादी क्रियतामुतेयमेव मूलं भवत्वित्यस्यां प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानायां नान्यस्याः कल्पनायां प्रमाणमस्ति । द्वयं हि तथा निष्प्रमाणकमाश्रीयेत । श्रुतपरित्यागाश्रुतकल्पनाभ्युपगमात् । तस्मान्नित्यानुवादो नेति । यत्त्वत्रोत्तरं **दर्शपौर्णमासयोरिति हि स्मर्येत । उपनयनकाल एव चास्योपदेष्टारो भवन्ति । अपि च पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति । तस्मान्नैषा स्मृतिरतः श्रुतेरिति** । नैवैतत्पौर्वापर्येण संबद्धं दृश्यते । तथा हि ।

> यदि प्रकरणं त्यक्त्वा पुरुषार्थेयमिष्यते ।
> ततः स्मृतिसमानार्था नेष्टा मूलं कथं श्रुतिः ॥

यदि हि क्रत्वर्था सती श्रुतिर्मूलत्वेनाभ्युपगम्यते तत उभयोर्मूलमूलिनोरैकरूप्यस्वाभाव्यादस्याश्चातद्रूपत्वान्मूलत्वं न स्यात् । इयं तु यतः प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थधर्मत्वेन स्थापिता तेनोपनयनसमकालमेव प्राप्नुवती किमिति श्रुतिः स्मृतेर्मूलं न भविष्यति । किमिति वा दर्शपौर्णमासयोरिति स्मर्यते । का चोपनयनकालपुरुषार्थत्वोपदेशयोर्विरुद्धता । तेनायुक्तं मूलत्वनिराकरणमिति । नैष[1] दोषः । कथम् ।

> पूर्वपक्षास्त्रयो ह्यत्र भाष्यकारस्य संमताः ।
> पूर्वस्मिन्मूलमूलित्वं परयोस्त्वनुवादता ॥

यद्यत्र केवलपुरुषधर्मत्वमेव पूर्वपक्षः स्यात्ततोऽयमसंबद्धो ग्रन्थो भवेत् । इह त्वेतद्ग्रन्थान्यथानुपपत्त्यैव त्रयः पक्षाः क्रमवन्तो हृदये वृत्तिकारस्य विपरिवर्तमाना गम्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्सूत्रनिरपेक्षः केवलपुरुषार्थत्वपक्षः । तस्मिंश्च नैव स्मृतिरुपन्यस्यते । यदि त्ववश्यमुपन्यसितव्या ततो मूलमूलिभावाभ्युपगमेनैव नेतव्या । तस्मिंस्तु विध्यनुवादविकल्परहिते परिगृहीते सूत्रपदागमितं पश्यन्ननुवादत्वसमर्थनार्थं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षं हृदि कृत्वा 'स चायमर्थ उपनयनकाल एव प्रतिषिद्धः' इति ब्रवीति । तत्र परस्तमेव केवलपुरुषार्थत्वपक्षमङ्गीकृत्य मूलत्वप्रतिपत्त्याऽनुवादत्वमाक्षिपति । सिद्धान्तवादी तु 'नैषा तस्या मूलम्' इति ब्रुवन्निमं पक्षं परिगृह्णाति । नैव केवलपुरुषार्थत्वं मयाऽङ्गीकृतं, किं तर्हि, 'प्रकरणविशेषाद्वा

---

१ भाष्यकाराभिप्रायाविज्ञानविलसितमाक्षेपं समाधातुमारभते— नैष दोष इत्यादिना । २ (अ० ३ पा० ४ अ० ५ सू० १५) ।

तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत्' इत्यनेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽभिक्रमणवद्विज्ञायते न सार्वत्रिकः। एवं श्रुतिः प्रकरणं चोभयमप्यनुग्रहीष्यते। ततश्च स्मृतिरविशेषेण प्रवृत्ता नं विशेषस्थया श्रुत्या मूलतो निराकाङ्क्षीकर्तुं शक्यत इत्यवश्यमात्मानुरूपश्रुत्यन्तरं मूलं कल्पयति। तस्मिंश्च कल्पिते तदर्थैकदेशान्तर्गतत्वाद्दर्शपौर्णमासयाजिस्थः प्रतिषेधोऽनुवादी भवति। यो ह्युपनयनादारभ्यानृतं वर्जयति वर्जयतितरामसौ दर्शपौर्णमासस्थः। तस्मादुपनयनमरणान्तरालवर्तित्वाद्दर्शपौर्णमासयोर्नित्यप्राप्त एव पुरुषस्यानृतवदनप्रतिषेधोऽनूद्यते न मूलत्वम्। 'अपि च पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति' इत्येतदपि केवलपुरुषधर्मोपदेशित्वेन स्मृतेः पूर्वेणैव योजयितव्यम्। अथवाऽनेनैव पक्षान्तरं परिगृह्यते। नैवात्र क्रत्वर्थपुरुषार्थोपन्यासः क्रियते। किं तर्हि। दर्शपूर्णमासयोरनृतवदनप्रतिषेधः श्रूयते। स किमप्राप्तविधिरुत प्राप्तानुवाद इति। किं प्राप्तं, स्मृतिकृतात्संयोगान्नित्यानुवाद इति। ननु चान्य एव स्मार्तः संयोगः पुरुषार्थोऽन्यश्चैष क्रत्वर्थ इति। सत्यमेवम्। तथाऽपि नित्यानुवादः। कुतः।

पुरुषं हि परित्यज्य नानृतं प्राप्यते क्रतौ।
पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धं तत्क्रतावपि॥

यद्यपि पुरुषार्थात्प्रतिषेधात्क्रत्वर्थः प्रतिषेधो विषयान्तरं भवति तथाऽपि प्रसङ्गोपनतार्थत्वान्न विधित्वं प्रतिपद्यते। न हि पुरुषः स्वार्थं चानृतं वर्जयिष्यति क्रत्वर्थं च वक्ष्यतीति संभवति। तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधान्तरालपातित्वात्क्रतोरप्यस्त्येव प्रतिषेध इति नित्यानुवादता। न चैतस्मिन्पक्षे मूलमूलिभावाशङ्का। स्मृतौ पुरुषधर्मत्वोपदेशात्। अथवाऽऽदित एवाऽऽरभ्य दर्शपौर्णमासयोरिति हि स्मर्यतेत्यादि समस्तमेवोत्तरम्। अतो मूलान्तरप्रभवस्मृत्यर्थानुवादमात्रमेव क्रतुप्रशंसार्थम्। अन्यार्थप्रसक्तैरप्येवमादिभिः क्रतुर्युज्यमानो बह्वङ्गत्वेन प्रशस्तः प्रतिभातीत्यर्थवादता॥ १२॥

---

१ क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षेणैवेत्यर्थः। २ पक्षान्तरमिति—शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां पक्षान्तरमित्यर्थः। ३ अथवाऽऽदित एवेति—अयमाशयः। 'स चायमर्थः' इत्यनेन भाष्येण क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयत्वेनानुवादत्वेऽभिहिते तदाशयमविज्ञाय पुरुषधर्मत्वाशयेन 'नन्वेषा श्रुतिः' इत्यनेन कृतायाः शङ्कायाः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयत्वेन 'नैषा तस्या मूलम्' इत्यनेन परिहारमभिधाय अपि चेत्यादिग्रन्थमपि क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्ष एव 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः'॥ इति स्मृतौ शुद्धपुरुषधर्मत्वोपदेशादित्येवं परतया संयोज्य 'अपि च' इत्यादिग्रन्थस्य क्रत्वर्थत्वानुवादरूपपक्षान्तरपरिग्रहार्थतया व्याख्यानपक्षेऽपि क्रत्वर्थत्वानुवादायोगाशङ्कापरिहारार्थत्वेन 'नैषा तस्याः' इत्यादित एव भाष्यं योजयतीति।

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १३ ॥ सि०

विधिर्वाऽयं दर्शपूर्णमासयोः, नानृतं वदेत् इति, नानुवादः । कुतः । संयोगान्तरात् । नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य संबन्धः स्मर्यते । पदार्थप्रतिषेधेनेह संयोगः पुरुषस्य । कथमन्यच्छ्रूयमाणमन्यस्यानुवादो भविष्यति ।

केवलपुरुषार्थत्वपक्षे तावद्भाष्यकारः संयोगान्तरं वर्णयति । स्मृतौ हि 'सत्यं ब्रूयात्' इति । धर्माय सत्यनियमः श्रूयते । 'नानृतं वदेत्' इति त्वनृतप्रतिषेधः । भिन्नौ चैतावर्थौ । न चान्यच्छ्रूयमाणमन्यस्य श्रूयमाणस्यानुवादो भवति । तस्माद्विधिः ।

ननु द्वय्येव पुरुषस्य वाक्यप्रवृत्तिः, सत्यवचनमनृतवदनं च । तत्र यदा सत्यं नियतं तदाऽर्थादेवानृतं प्रतिषिद्धं भवतीत्यनुवादत्वं प्राप्नोत्येव । नैतदेवम् । कुतः । संयोगान्तरादेव । स नामानुवादो भवति योऽत्यन्तसमानार्थत्वेनावधार्यते । अस्ति च विधिप्रतिषेधयोः फलभेदादर्थभेदः । कथम् ।

विधिः प्रवर्तमानो हि श्रेयःसिद्ध्यै प्रवर्तते ।
प्रतिषेधः पुनः पापान्निवर्तयति भेदतः ॥

'सत्यं ब्रूयात्' इत्यस्यां हि भावनायां प्रयोजनाकाङ्क्षा सर्वविधीनां पुरुषार्थफलत्वात्स्वर्गादिना निवर्त्यते । तेनैषोऽर्थः, सति वचनद्वयेन व्यवहारे सत्यवचनेन व्यहरन्नभ्युदयेन संबध्यत इति । तत्र सत्यं ब्रुवाणस्य स्वर्गो भवति । अनृतवादिनस्तु न गुणो न दोषः । तथा 'नानृतं वदेत्' इत्यनेनापि प्रतिषेधेनानृतवदनान्नरकप्राप्तिर्भवति । सत्यवदनात्तु न दोषो न गुणः । तस्मादर्थभेदादुभयोरप्यपुनरुक्ततया विधित्वम् । आह । भवेदेतत्संयोगान्तरम् । यदि स्मृतौ सत्यं ब्रूयादित्येतावन्मात्रमेवोच्येत । तस्यां तु सत्यवचनविधिवदनृतप्रतिषेधोऽपि भेदेन स्मर्यते । तस्मान्न संयोगान्तरमिति । उच्यते ।

प्रजापतिव्रतस्थत्वात्तत्रानीक्षणयुक्तितः[1] ।
पर्युदासेन सत्यस्य विधिरित्यवगम्यते ॥

अनृतं हि वदेदित्येवं हि तत्रापि नियम्यते । ततश्चास्यैव संयोगान्तरम् । न हि दार्शपौर्णमासिके कश्चित्पर्युदासहेतुरस्ति व्रतशब्दप्रयोगो विकल्पप्रसक्तिर्वा । शास्त्र-

---

१ प्रजापतिव्रतस्थत्वादिति—यथैव 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इत्यादेः प्रजापतिव्रतान्तर्गतत्वादुपक्रमस्थव्रतशब्दानुरोधादीक्षणाभावसंकल्पविधिपरत्वं तथैवात्रापि 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः' । इत्यस्यां स्मृतावुपसंहारेऽनुष्ठेयक्रियावाचिधर्मशब्दानुरोधेन 'नानृतं वदेत्' इत्यनेन निषेधायोगात्पर्युदासस्यैव विधिराश्रयणीय इति श्लोकतात्पर्यार्थः ।

प्राप्तप्रतिषेधेषु हि विकल्पो नार्थप्राप्तिपूर्वकेष्विति वक्ष्यति । तस्माद्विधिरिति । यदा त्वेवं प्रत्यवस्थीयते यथा प्रजापतिव्रतव्यतिरेकेणाप्येवमादयः प्रतिषेधाः स्मृतिषु सन्तीति तदेवं संयोगान्तरं व्याख्यातव्यम् ।

स्मार्तः पुरुषमात्रस्य संयोगः स्वार्थसिद्धये ।
अयं तु क्रतुसंयुक्तपुरुषार्थः फलान्तरे ॥

नन्वेतेनैव हेतुना सामान्यप्राप्त्यपेक्षया विशेषस्यानुवादत्वं युक्तम् । नैतदस्ति । पूर्ववदेव फलभेदात् । यो हि स्मार्तोऽनृतप्रतिषेधस्तेनैतावदवगतम् । आत्मदोषपरिहारार्थं पुरुषेण नानृतं वदितव्यमिति । तत्र यदा दर्शपौर्णमासस्थोऽपि तदतिक्रमं करोति तदा बाह्यातिक्रमवदस्य स्वयं प्रत्यवायमात्रं स्यान्न कर्मफलप्रतिबन्धः । न हि शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमैः क्रतवः प्रत्यवयन्ति । तथा हि ।

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः ॥

क्रतवो हि स्वसंबन्धिनौ विधिप्रतिषेधावपेक्षमाणास्तदतिक्रमे सति विगुणा भवन्ति । ये पुरुषगता विधिप्रतिषेधास्ते क्रत्वन्तरगता इवास्य सदसद्भावयोरविशिष्टाः । न हि तेषु गुणबुद्धिरुत्पन्ना, येनातिक्रमे वैगुण्यबुद्धिः स्यात् । तेन दर्शपौर्णमासयोरनृतं वदन्, नरकं च प्राप्नुयात्, दर्शपूर्णमासफलं चाविकलमेवाऽऽप्नुयादिति च स्मृत्यर्थः । श्रौतः पुनः प्रकरणयुक्तपुरुषधर्म इत्यत्रैषोऽर्थो विज्ञायते । वर्जितानृतवचनकेन पुरुषेण कृतौ दर्शपौर्णमासौ फलं साधयत इति । प्रकरणसामर्थ्याद्धि पुरुषगतमपूर्वसाधनत्वं लक्षयित्वाऽनृतं प्रतिषिद्धम् । अतस्तदतिक्रमे दर्शपूर्णमासापूर्वमेव वैगुण्यान्न स्यात् । न तु पुरुषस्यैव कश्चित्प्रत्यवायः । न हि तदानीं प्रत्यवायः कल्प्यमानः स्वतन्त्रपुरुषसंबन्धित्वेन कल्पयितुं शक्यते । तस्मादस्ति संयोगान्तरमिति विधिः । एवं शुद्धक्रतुधर्मपक्षेऽपि क्रतुपुरुषप्रत्यवायाविशेषात्संयोगान्तरं व्याख्येयम् । तेन नित्यानुवादस्ताबन्न भवति । यस्तु क्रतुधर्मत्वतद्गतपुरुषधर्मत्वयोर्विशेषस्तमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । उभय-

१ (अ० १० पा० ८ अ० १) इत्यत्रेति शेषः । २ एतावता यथाभाष्यं केवलपुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरत्वं व्याख्यायाधुना यदि तावद्व्रतशब्दव्यतिरेकेण धर्मशब्दव्यतिरेकेणापि च 'न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् । नाहितं नानृतं चैव ' इत्यादिस्मार्तनिषेधसद्भावेन शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षे न संयोगान्तरमिति कश्चन प्रत्यवतिष्ठेत्तदा क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरं व्याख्येयमित्येवमभिप्रायेणाऽऽह—यदा त्वेवमित्यादिना । ३ संयोगान्तरमिति—संयुज्यते—विनियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या फलसंबन्धबोधकविध्यन्तरं निषेधस्येत्यर्थः । ४ पुरुषधर्म इति—क्रत्वेति शेषः । अत्र—श्रौते निषेध इत्यर्थः । एषोऽर्थः—वक्ष्यमाण इत्यर्थः । ५ विशेषः—प्रयोजनविशेष इत्यर्थः ।

तस्माद्विधिः प्रतिषेधस्यायम् । आह । गृह्णीम एतद्विधिरिति । पुरुषधर्म इति तु गृह्णीमः । पुरुषप्रयत्नस्य श्रुतत्वात् । अत्र ब्रूमः । सर्वेष्वाख्यातेषु क्रियानुष्ठानं श्रूयते, न कारकं किंचित् । कथमेतद्गम्यते । प्रत्ययात् । यतः क्रियामनुष्ठेयां प्रतीमः । ननु कर्तारमपि प्रतियन्ति । सत्यं

थाऽपि विधिसिद्धेरिदानीं नोपयुज्यत इति नोच्यते । परस्त्वाह । गृह्णीम एतद्विधिरिति । पूर्वोक्तेनैव कारणेन पुरुषधर्म इति वदामः । उभाविदानीं पूर्वपक्षावासाते । यश्च पुरुषमात्रधर्म एव सत्यविधेः संयोगान्तरत्वेन यश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इति । तत्राप्युत्तरम् ।

सर्वाख्यातेषु कर्तॄणामिष्टा नैवाभिधेयता ।
या तु तेभ्यः प्रतीतिः सा संयोगान्तरतो भवेत् ॥

सर्वत्रैव तावच्छब्दादुच्चरितादनेकोऽर्थो गम्यते । न च तावता सर्व एवाभिधेयो भवति । तद्भावभावित्वान्यथानुपपत्त्यधीनत्वाद्वाचकशक्तिकल्पनायाः । स नामार्थोऽभिधीयते यत्र शब्दस्य वाचकशक्तिः कल्प्यते । क्व चासावदृष्टा सती कल्प्यते यत्र तत्कल्पनामन्तरेण प्रतीतिप्रयोगौ नावकल्पेते । यत्र त्वन्यविषययैव शक्त्याऽकल्पितया तयाऽन्यत्रापि तौ सिध्यतस्तत्रानुपलब्ध्या शक्त्यभावः प्रतीयते । यथाऽऽकृतिशब्दानां व्यक्तौ सिंहादिशब्दानां च माणवकादौ । तदिह पचत्यादिशब्दोच्चारणादियन्तोऽर्था गम्यन्ते, भावनाधात्वर्थकर्तृतत्संख्यापुरुषोपग्रहकालविशेषाः । तेषां तु कः शब्दः कोऽर्थादिति विभागो न ज्ञायते । लक्षणं चैतावद्योऽर्थान्न गम्यते स शब्दार्थ इति । भावनायास्तावन्न शब्दव्यतिरिक्तं प्रत्यायकं पश्यामः । तत्र कालादीनां व्यभिचारित्वात् । संभवन्ति हि विनाऽपि भावनया कालसंख्यादयः । कर्तृधात्वर्थाभ्यामव्यभिचाराद्गम्यत इति चेन्न । कृदन्तवदप्राधान्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । यदि कर्त्रा धात्वर्थेन च भावना गम्येत ततः पाचकादिशब्देष्विव तिरोहितस्वरूपा गम्येत । प्राधान्यप्रत्ययात्तु शब्दार्थत्वाध्यवसानम् । न च तया कालादयः प्रतिपाद्यन्ते । कालान्तरसंख्यान्तरधात्वर्थान्तरपुरुषोपग्रहान्तरेष्वपि दृष्टत्वात् । एवं कालसंख्यादीनां परस्परव्यभिचारादेवा-

---

१ पुरुषः—प्रथममध्यमोत्तमपुरुषसंज्ञकाख्यातवाच्योऽर्थः । २ उपग्रहः—क्रियाफलस्याऽऽत्मपरगामित्वविभागाख्यः । परस्मैपदात्मनेपदरूप इति यावत् ।

गमकत्वं वाच्यम् । यादृशश्च गुणभूतः कर्ताऽत्रावगम्यते न तादृशेन विना भावनोपपद्यत इत्यर्थापत्त्याऽनुमानेन वा शक्ता गमयितुम् । कारकान्तरेऽपि संबन्धेन व्यभिचारादशक्नोति चेत् । न । अन्यसंबन्धमात्रात्मकव्यभिचारानभ्युपगमात् । द्विधा ह्येकः संबन्ध्यनेकेन संबध्यते । कश्चित्संबन्ध्यन्तरं परित्यजन्, कश्चित्पूर्वापरित्यागेन । तत्र यः परित्यज्यान्यत्रान्यत्र वर्तते स व्यभिचारादगमको भवति । यथोर्ध्वत्वं स्थाणुपुरुषयोः । न च तत्रान्यसंबन्धः कारणं व्यभिचारस्य । किं तर्हि । तेन विनाऽपि प्रवृत्तिः । यस्त्वन्यत्रापि वर्तमानः पूर्वावगतसंबन्ध्यपरित्यागेनैव वर्तते यथा शिंशपात्वं वृक्षत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्त्वेषु । न तस्यानैकान्तिकत्वं, सर्वेषु प्रत्यायनशक्त्यविघातात् । भावना च कारकेषु वर्तमाना न विकल्परूपेण वर्तते । किं तर्हि । सर्वेषु युगपत् । न चेदृशं व्यभिचारित्वमुच्यते । अन्यत्रापि वृत्तौ पूर्वापरित्यागात् । अतः सर्वकारकाण्यसंशयं गम्यन्ते । यत्रापि नामाकर्मकत्वात्संप्रदानापादानयोस्तु बाह्यतरत्वादप्रतीत्या व्यभिचार आशङ्क्यते, तत्रापि तेषामेव न तु कर्तुः कदाचित् । न हि क्वचित्कर्तृरहिता काचित्क्रिया विद्यते । तन्मूलत्वात्क्रियाप्रवृत्तेः । तदव्यभिचारेण चेह सुतरां प्रयोजनम् । यावदितराणि व्यभिचरन्ति तावत्केवलकर्तृप्रत्यायनसामर्थ्यमस्याः स्फुटतरं व्यज्यते । समर्थनीय एव [1]चैषोऽर्थः संख्यासंबन्धे कर्तुरसाधारणतासिद्ध्यर्थम् । आसितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणाच्चलनपतनादिषु चाऽऽधारानाश्रयणादकर्मकेषु कर्माभावात्, आसनस्थानवचनादिषु संप्रदानापादानाभावात्कर्तैव सर्वभावनास्वेकान्तसंनिहित इत्यसाधारणत्वेन तिङ्वाच्यया संख्यया संभन्त्स्यते । कर्तृविशिष्टा चेह संख्या गम्यते न कारकान्तरगतेति सर्वेषां प्रत्यक्षम् । तत्र यदि कश्चिद्वदेत्समाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्त्रैव संख्यासंबन्धेन न करणादिभिरपीति । स वक्तव्यो यथैव भवत इति । स चेद्ब्रूयान्मम कर्ता संख्या चैकेन शब्देनोपात्तौ परस्परं नियम्येते इति तेनानभिधेयेभ्यो बाह्येभ्यो [illegible] संख्या कर्तर्येव वर्तिष्यत इति । तत्रैवं प्रत्यवस्थेयम् । अथ समाने कारकत्वे किं कारणं भवतः कर्तैवाभिधीयते न कारकान्तराणीति । तत्रावश्यं फलावगम्या शब्दशक्तिरेव शरणं प्रतिपत्तव्या यतस्तद्विषया बुद्धिरुत्पद्यत इति । सा चास्मत्पक्षेऽप्यविशिष्टा ।

यतः कर्तृगतां संख्यां प्रतीमः केवलामतः ।
तस्मादेतावती शक्तिस्तिङां कार्यात्प्रतीयते ॥

---

१ एषोऽर्थः—भावनायाः कारकान्तरव्यभिचाररूपोऽर्थः । [illegible] संबन्ध इति [illegible] घटनीये इति शेषः ।

समाने भावनया कारकोपस्थाने कः शक्तिनियमे हेतुरिति चेत् । उक्तं यस्तव समाने कारकत्वे कर्त्रभिधाने शक्तिनियमहेतुरिति । न च शक्तयः पर्यनुयुज्यन्ते यथा॰ कार्थं व्यवस्थयाऽनुगन्तव्या इत्युक्तम् । अपि च । भवता कर्त्रभिधाने शक्तिं कल्प॰ यित्वा भूयस्तद्गतसंख्याभिधाने शक्तिः कल्पयितव्या । नन्वेकप्रत्ययोपादानादेव तत्सि॰ द्धेर्न कल्पनान्तरमाश्रयिष्यते । कुतः खल्वनेकशक्तिकल्पनया विना नियमः सिध्यति । अवश्यं ह्येतदपि कल्पनीयं यत्समाने संख्याभाक्त्वेऽभिहितस्यैव संख्यामाह नानभिहि॰ तस्य । शक्त्या हि विनैतदेव विपरीतमप्युच्येत यतश्चाभिधीयते कर्ता तत एवास्य न वक्तव्या संख्या वरमनभिहितानामेतावता संविभागः कृत इति । न चाभिहितत्वं केवलं व्यवस्थाकारणं भवति । तेनैव प्रत्ययेनाभिहितानामपि भावनाकालोपग्रहपुरुषविशेषाणां संख्यासंबन्धाभावात् । प्राधान्यप्रतीता भावनैव सुतरां संबध्येत । यदि त्वयोग्यत्वात्तदसं॰ बन्धोऽभिधीयते तद्गम्यमानेषु कारकान्तरेष्वप्यविशिष्टम् । अथोच्येत । अस्ति तेषां संख्यासंबन्धयोग्यत्वं येन शब्दान्तराभिहितया संबध्यत इति, तद्भावनादिष्वपि भावनादि॰ शब्दाभिहितेषु समानम् । अथेह तेषामसत्त्वभूतत्वादयोग्यत्वमिति । तदयुक्तम् । असत्त्व॰ भावस्यैव पर्यनुयुक्तत्वात् । न हि संख्यादिसंबन्धायोग्यत्वादन्यदसत्त्वभूतत्वम् । तत्रैत॰ देवाभ्युपगन्तव्यम् । तादृशेन शब्देनाभिहिता संख्या भावनादयो वा न परस्परं संबन्धुं शक्नुवन्तीति । तच्च तुल्यम् । एतदभिहितायाः कारकान्तरसंबन्धायोग्यत्वात् । कथम॰ योग्यत्वमिति चेत् । शब्दशक्तिवशेन भावनादिष्विवेत्युक्तम् । ननु चाऽऽख्याताभिहित॰ संख्यायोग्यत्वं कर्मणो दृष्टमिति तस्य संबन्धः प्राप्नोति । यथा पच्यत ओदन इति । नैतदस्ति । कुतः ।

यथैव क्वचिदुक्त्वाऽपि कर्मान्यत्र न वक्ष्यति ।
तथैवैतस्य संख्याऽपि शब्दशक्तेर्व्यवस्थिता ॥

यो हि मन्यते कर्मणः क्वचित्तिङभिहितसंख्यार्हत्वं दृष्टमतोऽन्यत्रापि तेन भवितव्य॰ मिति, तस्य क्वचित्तिङन्ताभिधेयत्वदर्शनात्सर्वत्राभिधेयत्वमपि स्यात् । अथ तत्कथं चिद्व्यवतिष्ठते ततः संख्याऽपि तथैव व्यवस्थास्यत इत्यचोद्यमेतत् । तत्रैतत्स्यात् । कर्तृविशिष्टा संख्याऽभिधीयमाना न शक्या कर्तारमनभिधाय वक्तुमिति । उच्यते ।

विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् ।
अभिधानमभिधाने तु न केन चिदिहाऽऽश्रिते ॥

---

१ (अ० २ पा० १ अ० १) इत्यत्र—शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावतः । तेन नाना वदन्त्यर्थान्प्रकृतिप्रत्ययादयः ॥ इत्यादिनेत्यर्थः ।

अगृहीतविशेषणे तदनुरक्ता विशेष्यबुद्धिर्नोपजायत इति तद्ग्रहणमादर्तव्यम् । न त्वनभिहितविशेषणत्वेन किंचिद्दुष्यति । यदि नामानभिहितमपि विशेषणं केनचिदन्येन प्रत्याय्यमानं विशिष्टप्रत्ययोत्पादनाय पर्याप्तं भवति किं तत्राभिधानानुरोधेन । अस्ति चेह भावनयैव प्रत्यायितस्य कर्तुर्विशेषणत्वशक्तिरिति नाभिधानमपेक्षते । सर्वत्र विशिष्ट-प्रत्ययेषु चैतदवस्थितम् । न चेदन्येन शिष्टा इति । तत्र विशिष्टप्रत्यये जाते विशेषणविशेष्ययोः किं शब्देनोपात्तं किमन्येनेति परीक्षायां यत्र यत्र विशेष्य-मन्यतः सिध्यति तत्र विशेषणे शब्दव्यापारो यत्र विशेषणमन्यतो लभ्यते तत्र विशेष्ये । सर्वत्र च विशिष्टप्रत्ययादेवार्थापत्त्यैकस्य द्वयोर्वाऽवयवयोर्विशे-षणविशेष्ययोर्व्यापारः शब्दे कल्प्यते । सा चान्यथानुपपत्तिरूपत्वादनन्यलभ्ये विषये भवति । तदिह विशेषणभूतं विशेष्यभूतं वैकत्वं तावन्नान्यतो लभ्यते येनानभिधेयं कल्प्येत । यदि हि कर्ता तत्प्रतिपादयितुं शक्नुयात्तत आकृतिन्यायेन स एवाभिधेयः । इतरत्तु व्यक्तिवद्गम्यमानमित्याश्रीयते । तस्य तु व्यभिचारेणाशक्तत्वा-देकत्वमप्यभिधेयमेवाऽऽश्रयणीयम् । ततश्च तत्र संचरितायामभिधानशक्तौ गम्यमान-लक्षणापन्नः कर्ता सत्यपि विशेषणत्वे नाभिधेयः संपद्यते । यदा त्वेकत्वमेव विशेषणं तदाऽप्यवश्यं तदेव प्रथमं तावदभिधातव्यम् । तच्चेदभिहितं क्षीणशक्तिः शब्दः कर्तारमन्यतः सिध्यन्तमपेक्षते । सिध्यति चासौ भावनात इति नाभिधानशक्तिकल्पनाहेतुर्भवति । यत्त्वन्यान्यपि कारकाणि प्रतीयन्ते, न तैः प्रतीतैरप्रतीतैर्वा कश्चिदुपकारोऽनुपकारो वा भवति । सर्वथा तावद्यः प्रार्थितः कर्ता स प्रतीतः । यदि त्वन्यदपि प्रतीयते किं नो बाध्यते । तेन ह्यप्रतीतेन वयं बाध्येमहि, नाभ्यधिकप्रत्ययेन । प्रतीतान्यपि तु करणादीनि शब्दशक्तिवशात्कर्त्रभि-लाषिण्या संख्यया न ग्रहीष्यन्ते । न हि तया यद्यत्प्रतीतं तत्तद् ग्रहीतव्यम् । सर्वत्र हि प्रतीत्यपेक्षायोग्यत्वादि ग्रहणे कारणं भवति । तदत्रोभयसिद्धेन संख्यायाः कर्तृगा-मित्वेन कारकान्तराण्यनपेक्षितत्वादयोग्यत्वाच्च संनिहितान्यपि न संबन्धित्वं प्रतिपद्यन्ते । न च तेषामपि तिङभिहितसंख्याभिलाषो विद्यते । सर्वत्र सुबभिहितसंख्या-परिच्छेद्यत्वात् । न चैषा संख्या सामान्यरूपेण प्रतीता सती संबन्ध्यन्तरम-पेक्षते । कथितो[1] हि पदवाक्ययोर्विशेषः पौर्वापर्यनियमात् । तद्यावदेवेह

---

१ कथितो हीति—दृष्टा यथा हि साकाङ्क्षाःपदार्थाः केवलाः क्वचित् । स्वातन्त्र्येण गृहीताश्च विशिष्टार्थावबोधकाः । प्रकृतिप्रत्ययौ नैवं कदाचिदपि लक्षितौ । प्रकृत्यर्थानुरक्तो हि प्रत्ययार्थः सदेष्यते ॥ (अ० १ पा० १ अ० ७ सू० २५) अत्रत्यश्लोकवार्तिकस्थाभ्यां २५६—२५७ श्लोका-भ्यामिति शेषपूरणम् ।

धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव काऽपि भावना कर्ता च कश्चिद्भविष्यतीत्यवधार्यते ततश्च पूर्वतरप्रतीते कर्तरि संख्या केवलैवाभिधीयमाना विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा प्रतिपत्स्यते ।

यद्वा भावनया कर्ता प्रथमं प्रतिपद्यते ।
न संख्यासंगतेश्चास्ति तदतिक्रमकारणम् ॥

सत्यपि कारकसंबन्धाविशेषे भावना पूर्वं तावत्कर्तारमपेक्षते गृह्णाति च । तदधीनत्वादितरकारकसमवधानस्य । कर्तृव्यापारसामान्यरूपैव चासौ तमेव विशेषतः पर्युपस्थापयति । कारकान्तराणि तु धात्वर्थसंबन्धित्वात्सर्वजघन्येतिकर्तव्यतात्मकव्यापारनिबन्धनत्वाद्वा बहिरङ्गतराणि भवन्ति । न च किंचित्कारणमस्ति, येन प्राथम्यप्राधान्योपस्थितकर्त्रतिक्रमेण कारकान्तराणि संख्या गच्छेत् । अपि च । यस्य कारकस्यावान्तरव्यापारं धातु प्राधान्येनाऽऽह—स कर्तेति । व्याकरणेऽपि कारकान्तराणि कर्तारमेवाऽऽविर्भूतरूपं ज्ञापयन्ति । तेन स एव संख्यया संबध्यते । अभिहितवच्च विशेषरूपेण प्रतीयते । कारकान्तरेषु तादृगर्थाभावादनादरेण सदपि गम्यमानत्वमसदिव प्रतिभाति । परमार्थनिरीक्षणवेलायां त्वविनाभावात्तान्यपि भावनया तुल्यवदुपस्थाप्यन्त इति नात्यन्तमनादृतानि । नन्वेवं सति 'ओदनः पच्यतां त्वया' इत्यादिषु कर्मसंख्याभिधानं न प्राप्नोति । कुतः ।

प्राधान्येनात्र नोपात्ता धातुना ह्योदनक्रिया ।
मा भूत्तस्यैव कर्तृत्वमभिधेयं न भावना ॥

नात्रौदनव्यापारो धातुना प्राधान्येनोपादीयते यतः कर्मणो विशेषप्रतीतस्य संख्योच्येत । मा भूत्तस्यैव कर्तृलक्षणापन्नत्वात्कर्मत्वमुत्सृज्य कर्तृत्वम् । अकर्तृत्वादेव च न तद्व्यापारो भावना । तेन तथाऽपि न विशेषरूपेण कर्मणः पर्युपस्थानम् । अवश्यं च पुरुषव्यापार एव प्राधान्येन वक्तव्यः । अन्यथा हि परव्यापारेऽस्य नियोग एव न भवेत् । आख्यातपदेन चाकल्पितं कर्तृत्वं पदान्तरोपात्तस्यापि नाऽऽविर्भवेत । ततश्च त्वयेत्यपि तृतीया न स्यात् । तद्व्यापारेण वाऽनभिभूतव्यापारं कर्म तेनानाप्यमानत्वात्कर्मत्वं हित्वाऽऽविर्भूतव्यापारतया कर्तृत्वमेव प्रतिपद्येतेति स्वसंबन्धत्यागेन कर्तृसंख्ययैव संबध्येत । तेन पचतिशब्दवदेव पच्यत इत्येवमाद्यभिहिताऽपि संख्याऽनभिभूतत्वात्कर्तुरेव प्राप्नोति न कर्मण इति । उच्यते ।

यस्यापि कारकं वाच्यं तस्याप्येतत्प्रसज्यते ।

---

१ एवं सति—पूर्वतरप्रतीतिप्राधान्याभ्यां कर्तुस्तिङुपात्तसंख्यान्वयेऽङ्गीक्रियमाण इत्यर्थः ।

न चोभयाश्रयं दोषमेकश्चोद्यो विचारयन् ॥

सर्वथा ।

यल्लक्षणो हि भवतः कर्ता सन्नभिधीयते ।
कर्म वा तादृशस्यैव यत्र संख्याऽभिधीयते ॥

तद्यदि मम कर्मोत्पन्नलकारेष्वपि कर्तुरेव संख्या प्राप्नोति तवापि तर्हि तत्र कर्त्रभिधानेन भवितव्यम्. अथ तत्र तव कथंचित्कर्तुरनभिधानं तद्वन्ममापि तत्संख्यानभिधानमित्यदोषः. तदेतदेव श्लमाव(?)याभ्यामेवं परिहर्तव्यम् । सर्वत्रैव तावदीप्सिततमत्वाद्वस्तुलक्षणं कारकान्तरेभ्यः कर्मणः प्राधान्यं भाव्यांशेन च तद्व्यापारस्य भावनान्तर्गतत्वम् । तत्र यदा तत्प्राधान्यमाख्यातेनैव दर्शयामीति विवक्ष्यते तदा सत्यपि कर्तुः शब्दार्थरूपेण लिङ्धातुभ्याममिधीयमानप्रधानभूतसामान्यविशेषरूपव्यापारत्वे तावता च कर्तृत्वलाभेऽपरस्य वस्तुलक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्कर्मणि तत्संख्यायां वा लकारोत्पत्तिः । यदा तु खलु तद्विद्यमानमप्यविवक्षितत्वाद्धातुविशेषवशेन वा नैव तदस्तीत्यवगम्यते शब्दार्थरूपप्राधान्यमात्रे विवक्षा भवति, तदा सुपा कर्मप्राधान्याभिव्यक्तिमङ्गीकृत्य कर्तरि तत्संख्यायां वा लकार उत्पद्यते । करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा नापि शब्दलक्षणा प्राधान्यविवक्षाऽस्तीति नित्यमेव बाह्यशब्दोपादेयत्वम् । केचित्पुनराहुः यदेवंविधं शब्दसामर्थ्यमवगम्यते यथाऽयं कर्तुरेव संख्यां शक्नोति वक्तुमयं कर्मण एवेति तदाऽन्तरेणापि भावनोपस्थापनं सैव संख्याऽनन्यविषयत्वेनाभिहितत्वात्कर्तारमुपादास्यते । तद्यथा शोणशब्दोऽन्येनानुपात्तेऽप्यश्वे तद्गतं गुणं वदन्नात्मनैवाश्वत्वमपि गमयति । तथा च सत्यनेनैव न्यायेन सर्वे गवादयोऽप्यनभिधेयाः प्राप्नुवन्ति । कथम् ।

कश्चित्तद्गत एवेह लिङ्गसंख्यादिरुच्यताम् ।
स एवाभिहितः पश्चाद्गवादीन्ज्ञापयिष्यति ॥

एतावती चेच्छब्दशक्तिः कल्पिता तद्गतमेवैषा गुणं ब्रवीति । किं ततः परं शक्त्यन्तरकल्पनया, पूर्वयैव व्यवहारोपपत्तेः । अयं त्वेवमादिष्वेकशब्दोपात्तत्वेन संबन्धनियमो न शब्दशक्तिवशेन । ततः कर्तृसंख्यादिष्वपि तदेवाभ्युपगन्तव्यमित्यनभिधेयत्वहानिः । तत्रापरे मन्यन्ते ।

---

१ विचारयन्निति—अनेन च द्वयाश्रितमपि दोषमेको भ्रामयितुं पर्यनुयुज्येत । मीमांसकस्तु पुनर्विचारकुशलत्वाद्भ्रामयितुमशक्य इति सूचितं विज्ञेयम् । २ तदेवेति—यदेव गवादिशब्दे सुपा केवलसंख्याभिधानमभ्युपगतं तदेवेत्यर्थः ।

शोणेऽपि नैव वाजित्वमनुक्त्वा तद्गतेऽभिधा ।
दृष्टा हि न क्वचिद्बुद्धिरगृहीतविशेषणा ॥

कथं ह्यश्वत्वेऽनुच्यमाने तदवच्छिन्नरक्तत्वप्रत्ययो जायेत । रक्तत्वविशिष्टो ह्यसौ गुणो गमयिष्यतीति चेन्न । गवादिषु व्यभिचारात् । ऐकान्तिकं हि गमकं भवति । न च रक्तत्वमश्वत्वाव्यभिचारि । द्रव्यमात्रं त्वैकान्तिकत्वाद्गमयेन्न तद्विशेषम् । तस्मादुभयोरप्यश्वत्वरक्तत्वयोरन्योन्यव्यभिचारित्वेनागमकत्वाद्वस्त्वन्तरोपस्थापितान्यतर-ग्रहणासंभवाच्च शोणशब्दाभिधेयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । न हि तत्र वस्त्वन्तरसाधारण्ये-नाश्वत्वमैवैकान्तिकं केनचिद्गमितम् । कर्तुः पुनरैकान्तिकं भावनयोपादानं विशेषरूपेण चेत्युक्तम् । अथवाऽस्तु शोणशब्देनाश्वत्वैकार्थसमवायिगुणमात्राभिधानम् । कथमनव-गतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति चेत् । उच्यते ।

अश्वत्वं नैव शोणस्य विशेषणतयेष्यते ।
गुणजात्यन्तरं त्वेतद्दैवात्तत्संगतिं गतम् ॥

यदि हि रक्तत्वमात्रमयं ब्रूयात्ततोऽश्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेच्छक्त्यन्तरं वा, येन तदे-कार्थसमवाय्येव रक्तत्वं वदेत् । एष तु यथैव सत्तागुणत्वयोरवाचकस्तथा रक्तत्वमति-क्रम्य शोणत्वं नाम रक्तावान्तरजातिं वदति । सा चाश्वेष्वेव विद्यते न गवादिष्वित्य-श्वत्वं प्रतीयते न रक्तत्वादिवत्संशयो भवति । कीदृशं पुनस्तद्गवादिरक्तत्वातिरेकेण शोणत्वं यदश्वेषु समवेतमन्यत्र चासमवेतमिति । उच्यते ।

सर्वपुंसां स्वसंवेद्यं प्रतिजाति गुणान्तरम् ।
क्वचित्तस्य विशेषेण क्वचित्सामान्यतोऽभिधा ।

सर्वजातिषु तावत्स्वव्यक्तिमात्रानुसारिणः कृष्णशुक्लरक्तत्वादयो विलक्षणाः प्रत्यक्ष-मुपलभ्यन्ते । तत्र क्वचित्सतो विशेषस्य वाचकः शब्दो नास्तीति प्रमाणान्तरगम्यविशे-षमङ्गीकृत्य सामान्यमात्रेणाभिधेयत्वम् । क्वचित्पुनः शोणादिविशेषशब्दसद्भावाद्विशेष-रूपेणाभिधानम् । तथा क्वचिदपभ्रंशेन कश्चिद्विशेषः प्रतिदेशमभिधीयते । यथा रोहि-णिका गौरिति । न कदाचिदश्वायां शाट्यां वा रक्तगुणायामेवमभिधानं भवति ।

१ गमयिष्यतीति—गुणिनमश्वमिति शेषः । २ अभिधानमिति—तथाऽपि संख्यायाः कर्त्रैका-न्तिकत्वाभावेन न शोणदृष्टान्तेन कर्तृगमकता युक्तेति शेषपूरणं ज्ञेयम् ।

तस्माज्जात्यन्तराण्येव शोणत्वकर्कत्वगौरत्वादीन्यश्वमनुष्यादिसंबन्धीन्यभिधीयमानानि तेष्वपि प्रत्ययमादधति यथा गोत्वं सास्नादिमत्स्विति न वाच्यत्वमाशङ्क्यम् । एतेनैव कुमारकरभकलभकिशोरवत्सबर्करादयो विशिष्टजातिसंबद्धवयोविशेषवचनत्वेन मनुष्यो-ष्ट्रहस्त्यश्वादीनां ग्रहणे सत्यप्यवाचका इति व्याख्यातम् । तथा हि ।

> बालत्वादौ समानेऽपि तद्गतैश्चेष्टितादिभिः ।
> वयोभेदाः प्रसिध्यन्ति प्रतिजाति व्यवस्थिताः ॥

अथ यदुक्तं गवादिष्वपि तद्गतसंख्यादिमात्राभिधानादेव जातिविशेषसिद्धेरनभिधेयत्वं प्रसज्यत इति । तत्र ब्रूमः ।

> न शोणत्वादिवत्संख्या जातिभेदेऽपि भिद्यते ।
> उभयोरभिधेयत्वं नात्र शब्देन तावता ॥

यदि हि शोणत्वादिवद्गवाश्वगतानामेकत्वादीनामपि प्रत्यक्षेण विशेषो लक्ष्येत तत एवं कल्प्येत । यदि च यथा शोणप्रातिपदिकमविभक्तावयवं गुणाश्वत्वयोर्वाचकमापद्य-मानमनेकशक्तिकल्पनाभयादन्यतरवाचित्वेनाध्यवसीयमानमश्वत्वस्य व्यभिचारित्वेनाग-मकत्वादव्यभिचारिगुणवचनत्वेनावधारितमेवं गोत्वसंख्ययोरपि समानशब्दाभिधानभाजो-रन्यतरस्याव्यभिचारितया वाचकत्वमवधार्येत । न तु तदस्ति । संख्यायास्तावत्सर्वत्र परिच्छेदात्मकत्वान्न कश्चिद्भेदो दृश्यते । न च तावानेव शब्द उभयोर्वाचकत्वेन संभाव्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकेन जात्यभिधानाद्विभक्त्या च संख्या-भिधानात् । न चानेकशब्दस्यानेकार्थकल्पनादोषः । यदि तत्रानेकस्य शब्दस्य शक्त्य-नेकत्वं न कल्प्येत ततोऽन्यतरस्यानर्थकत्वमेव भवेत् । न च संख्यासंख्येययोरव्य-भिचारित्वं, येनान्यतरदुच्यमानमितरस्य गमकं स्यात् । तथा हि ।

> परिच्छेदो गवादीनां न कयाचिन्न संख्यया ।
> न क्वचिच्च न संख्येये संख्या सैव प्रवर्तते ॥

ननु च लिङ्गं प्रातिपदिकेनैवोच्यमानं प्रतिजाति विलक्षणमव्यभिचारिरूपेण प्रवर्त-मानं शोणत्वादितुल्यं स्यात् । नैतदेवम् ।

> अचेतनेषु यत्तावद्गम्यते न विलक्षणम् ।
> तेन वृक्षादिजातीनां वाच्यत्वं न निषेधति ॥

---

१ अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्कत्वम् । २ मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजाति-गौरत्वम् । ३ मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनी बाल्यावान्तरजातिः कुमारत्वम् । उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनी च सा करभत्वम् । हस्तित्वैकार्थसमवायिनी च सा कलभत्वम् । अश्वत्वैकार्थसमवायिनी च किशोरत्वम् । गोत्वैकार्थसमवायिनी च वत्सत्वम् । महिषत्वैकार्थसमवायिनी च बाल्यावान्तरजातिर्बर्करत्वम् ।

प्रतियन्ति, न तु शब्दात्। कुतस्तर्हि। अर्थात्। यदा क्रियाऽनुष्ठातव्या विधीयते, तदाऽर्थात्कारकव्यापारो गम्यते। यश्चार्थाद्गम्यते। न स श्रौतः। यश्च न श्रौतो न स वाक्याद्गम्यते। कथमसौ प्रकरणं बाधिष्यते।

तथा यत्रापि टाबादिसंबन्धात्स्त्री प्रतीयते।
तत्रापि प्राक् ततो जातेर्वाच्यत्वमवधार्यते ॥

यद्यपि टाबादयः स्त्रीलिङ्गस्य द्योतकत्वान्न भेदेन वाचका भवन्ति। पूर्वस्यैव च शक्त्यन्तरमाविर्भावयन्ति तथाऽपि प्राक् टाबादिभ्यो यच्छब्दरूपं तस्याप्रतीतावस्थे लिङ्गे जातिं प्रति शक्तिः कल्पिता न पश्चादपनेतुं शक्या। तथा यत्र विभक्तिसंबन्धात् पुंस्त्वं नपुंसकत्वं चाभिव्यज्यते तत्राप्येवमेव जात्यभिधानं योज्यम्। यत्र तु प्रागेव विभक्तेस्तन्निवृत्तौ वा सत्यां शुद्धादेव प्रातिपदिकादन्यतरलिङ्गप्रत्ययो भवति यथा हस्ती ना देवदत्तः श्रीः हरित् तोयं वारीति, तत्र तथात्वाभ्युपगमेऽपि न किंचिद्विरुद्धम्। अथवा विनाऽपि शब्दविभागेनार्थप्रतीतावुत्पाद्यमानायां सर्वस्वसंवेद्येन विभागेन प्रथमतरं जातिं प्रतिपद्यते। किंच।

व्यक्तिधर्मश्च पुंस्त्वादिः प्राक्ततो न प्रतीयते।
न च जातावबुद्धायां व्यक्तिः कैश्चित्प्रतीयते ॥

तेन कामं लिङ्गमेव जातिगम्यं भवेन्न जातिर्लिङ्गगम्या। नित्यं चोपसर्जनीभूतमेवैतद्गम्यमानं नार्हति प्राधान्येन प्रतीयमानाया जातेरभिधेयत्वं वारयितुम्। न च गोपश्वादिशब्देष्वन्यतरालिङ्गाभिव्यक्तिर्जातिवदस्ति। तस्माज्जातिस्तावदभिधेया। सा यत्र लिङ्गं न व्यभिचरिष्यति तत्र गमिष्यत्यपि। यत्रापि व्यभिचारे सत्यन्यतः प्रतीयते तत्र तदेव गमकं तदनुगृहीता वा जातिः प्रातिपदिकं वेति यथेष्टं कल्प्यते। तस्मान्न शोणादितुल्यता। पचत्यादिशब्देष्वपि यदि संख्या सर्वकारकान्तरव्यावृत्तरूपा कर्तृमात्रानुसारिणी शोणत्ववदुपलभ्येत ततस्तया नाम कर्ता गम्यतां, तावताऽप्यनभिधेयो भवत्येव। यदा तु पूर्वोक्तेन न्यायेन संख्याभेदो न लभ्यते, प्रतिवस्तु चानन्तान्येकत्वादिजात्यन्तराणि न शक्यन्ते कल्पयितुं तदा भावनाधात्वर्थाभ्यामेवोपादानमादर्तव्यम्। किंच।

शोणादीनां न चान्येन जातिर्बुद्धौ निधीयते।
क्लेशस्तेनाऽऽश्रितस्तत्र न त्वत्राप्येवमिष्यते ॥

यदि शोणस्यापि कश्चिदन्योऽश्वमुपनयेन्नैवासौ स्वयं क्लिश्येत्। संख्यायाश्च भावनाधात्वर्थावुपनेतारावििति न स्वयमायस्यति। भावनोपस्थाने चोक्तो विशेषः। तस्मादनभिधेयस्यैव कर्तुर्विशेष्यत्वविशेषणत्वोपपत्तेरप्रमाणमभिधानशक्तिकल्पनमित्यवगच्छामः।

आह । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्याचार्योपदेशात्कर्ता शब्दार्थः कर्म चेत्यवगम्यते । कर्तरि शप्, कर्मणि यगिति प्रत्ययार्थं कर्तारं कर्म

एवं न्यायेनावधारिते कश्चिदागमविरोधं दर्शयन्नाह—प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्याचार्योपदेशात्कर्ता शब्दार्थः कर्म चेत्यवगम्यत इति ।

ल: कर्मणीति सूत्रेण चशब्दात्कर्तरीति च ।
आदेशस्थानिवत्त्वाच्च लिङ्यौ कर्तृकर्मणी ॥

ननु सूत्रार्थेनैवाऽऽगमविरोधे दर्शिते प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थमित्येतदसंबद्धम् । कथमसंबद्धम् । यदा पूर्वेण न्यायेन कर्तुः प्राधान्यमपि पूर्वपक्षवादिना दर्शयितव्यं तदेतदभिधानं प्राधान्यं चोभयमपि स्मृतिसिद्धं दर्शयति । यस्मात्प्रकृतिप्रत्ययौ सह ब्रूतः प्रत्ययार्थश्च कर्ता कर्म च स्मर्यते, तस्मात्क्रियाविशिष्टयोस्तयोरभिधानादस्त्येव श्रुतिप्रकरणविरोध इति । तत्र 'ल: कर्मणि च' इत्यत्र तावदेकान्तेनाभिधेयत्वेन कर्तृकर्मणोरुपादानम् । 'कर्तरि शप्' इत्यत्र पुनरेकमभिधेयत्वदर्शनम् । अन्यत्तु कर्तरीति परसप्तमी । न च शब्दसंनिवेशे कर्ता परत्रावस्थितः संभवत्यतः 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति शब्दे कार्यं विज्ञायते । तत्रैषोऽर्थः—कर्तृवाचिनि सार्वधातुके प्रत्यये परत्रावस्थित इति । सर्वथा तावत्प्रत्ययार्थः कर्तेत्युक्तमाचार्यैः । तस्मादयुक्तमनभिधेयत्वानुमानमिति । तदुच्यते ।

वाच्यवाचकसंबन्धो नाऽऽचार्यैरुपदिश्यते ।
अन्यथाऽनुपपत्त्या हि व्यवहारात्स गम्यते ॥

तत्र नामाऽऽगमविरोधो युक्त उद्भावयितुं यत्र न्यायागमौ समानविषयौ भवतः । इह तु न्यायस्यान्य एव विषयः किं वाच्यं किं गम्यमानमिति । अन्य एव व्याकरणस्मृतेरेकार्थप्रयुक्तानां कः साधुः कोऽपभ्रंश इति । न चान्यविषयेणान्यविषयस्य दुर्बलस्यापि बाधो युक्तः । किमुत वाच्यगम्यमानविषयत्वेन प्रत्यक्षमेव सर्वस्वसंवेद्यस्य । तेन यद्यपि कर्ता शब्दार्थ इत्येवमाचार्या वदेयुस्तथाऽपि स्वविषयादन्यत्र वदन्तो नाऽऽदर्तव्या भवेयुः । ते तु नैव तथा वदन्ति । ननु प्रत्यक्षमेव सूत्रमुदाहृतम् । सत्यं न तु शास्त्रस्वरूपमालोच्य । किं तर्हि । एकदेशालोचनेन । न च तावन्मात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनं शक्यम् । कुतः ।

सर्वाण्येव हि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरैः सह ।
एकवाक्यतया युक्तमुपदेशं प्रतन्वते ॥

यदि शास्त्रैकदेशालोचनेन तद्विरुद्धत्वमभ्युपगच्छता शास्त्रविरोध उद्भाव्यते ततः 'सुरा न पातव्या' इत्यस्याप्येकदेशेन पानं हि विहितमकुर्वन् शास्त्रविरुद्धं कुर्यात् । तथा

---

१ ल: कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति । पा० सू० (३–४–६९) । २ पा० सू० (३–१–६८) । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) ।

च समामनन्त्याचार्याः । तस्माच्छब्दार्थः कर्ता कर्म चेति । उच्यते । नाऽऽचार्यवचनात्सूत्रकारवचनाद्वा शब्दार्थो भवति । प्रत्ययादसौ गम्यते । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीता सती कारकाणि प्रत्याययती- त्यवगतमेतत् । अपि च नैव कर्ता प्रत्ययार्थः कर्म वेत्याचार्या आहुः ।

भिन्नवाक्येषु ‘ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादिमात्रा[1]पेक्षया दीक्षितोऽप्यजुह्वन् प्रत्यवे- यात् । व्याकरणेऽपि ‘ मिदेर्गुणः ’[2] इत्येतावन्मात्रे[3] दृश्यमाने मिन्न इत्यत्र गुणाकरणं शास्त्रविरुद्धं स्यात् । तस्मान्नैकदेशेन विरोध उद्भावनीयः । आह च—

अन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते ।
अन्यश्च परिपूर्णेन समस्ताङ्गोपसंहृतौ ॥

विशेषेण तु व्याकरणे । तत्र ह्येकैकस्मिन्पदे प्रायेणाष्टाध्यायी व्याप्रियते । तेन ‘ लः कर्मणि च ’ इत्यस्यैकदेशान्तरपरिपूर्णस्य योऽर्थस्तेन सह विरोधः परिहर्तव्यः । इह[4] चैतावता प्रत्ययविधिः परिपूर्यते । प्रत्ययः[5] । परश्च[6] । आद्युदात्तश्च[7] । अनुदात्तौ[8] सुप्पितौ । धातोः[9] । तत्रोपपदं[10] सप्तमीस्थम् । कृदतिङ्[11] । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्[12] । वर्तमाने[13] लट् । कर्तरि[14] कृत् । लः[15] कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । लस्य[16] । तिबादयः । अनुदात्तङित[17] आत्मनेपदम् । शेषात्कर्तरि[18] परस्मैपदम् । युष्मदस्मदुपपदादिषु मध्यमादयः । तिङस्त्रीणि[19] त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः[20] । बहुषु[21] बहुवचनम् । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने[22] इति । पराणि च संज्ञापरिभाषादिरूपेण लोपा- गमवर्णविकारादिशास्त्राणि सर्वाण्येकं वाक्यम् । एकवाक्यता च सति विशेषणविशेष्य- भावे भवति नान्यथा । सोऽपि च सामानाधिकरण्येन वा भवति समानविभक्त्यन्तानां, वैयधिकरण्येन वा । क्रियाकारकरूपः शेषशेषिरूपश्च । तदिहानौपायिकत्वादवयवान्त

---

१ मात्रापेक्षयेति—‘ दीक्षितो न जुहोति न पचति ’ इत्याद्यपदादैरेकवाक्यत्वसत्त्वेऽपीत्यर्थः । २ पा० सू० (७-३-८२) । ३ एतन्मात्र इति—पा० सू० (१-१-५) ‘ क्ङिति च ’ इति सूत्रान्तरैकवाक्यत्वापर्यालोचन इत्यर्थः । ४ कियद्भिरेकदेशान्तरैः ‘ लः कर्मणि ’ इति प्रत्ययविधिः पारिपूर्णो भवतीति विशेषापेक्षायामाह—इह चेत्यादिना । ५ पा० सू० (३-१-१) । ६ (३-१-२-) । ७ (३-१-३) । ८ (३-१-४) । ९ (३-१-९१) । १० (३-१-९२) । ११ (३-१-९३) । १२ (३-१-९४) । १३ (३-२-१२३) । १४ (३-४-६७) । १५ (३-४-६९) । १६ (३-४-७७) । १७ (१-३-१२) । १८ (१-३-७७) । १९ (१-४-१०१) । २० (१-४-१०२) । २१ (१-४-२१) । २२ (१-४-२२) ।

ननु कर्तरि कर्माणि च लकारः श्रूयते । नासौ कर्तरि कर्माणि वा श्रूयते किं त्वेकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति तत्रापरं वच·

राण्युपेक्ष्य लादेशाः कर्तरि कर्माणि च भवन्ति । **एकस्मिन्नेकवचनम् । द्वयोर्द्विवचनम् । बहुषु** बहुवचनमित्येतेषां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यप्रवृत्तिश्च चिन्त्यते । तत्र तावद्बहुद्व्येकशब्दाः संख्यावचनास्तामनभिधाय संख्येये वृत्त्यसंभवादित्याकृत्यधिकरणे स्थापितम् । पातञ्जलेऽपि च केषु बहुष्विति प्रश्नपूर्वकमुपक्रम्य तत्र दोषानभिधाय संख्यावचनत्वमेवावधारितम् । बहुत्वे द्वित्वैकत्वयोरिति विवरणात् । कथमन्तरेण भावप्रत्ययं भावप्रधानो भवति निर्देश इति पृष्टे भवति यदा प्रथम एव गुणः स्वप्राधान्येन विवक्ष्यत इति व्याकृतम् । तथा हि ।

पूर्वमेव गुणः कश्चित्स्वातन्त्र्येण विधीयते ।
कश्चिद् द्रव्याङ्गभावेन ततो निष्कृष्य चापरः ॥

यत्र गुणः प्रथममेव स्वप्रधानो विवक्षितस्तत्रानुत्पाद्यैव भावप्रत्ययं विना च सामानाधिकरण्यं संबद्धो भवति पटस्य शुक्ल इति । यत्र तु द्रव्योपसर्जनत्वेन च न निष्कर्षो विवक्ष्यते तत्र सामानाधिकरण्यं भवति शुक्लः पट इति । यत्र पुनरुपसर्जनत्वेन विवक्षित्वा पश्चान्निष्कर्षविवक्षा भवति तत्र यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने ' त्वतलौ ' इति भावप्रत्ययोत्पत्तिः । स्वप्राधान्यविवक्षायां त्वसावनङ्गत्वाद् गुण एव न भवति न तद्द्वारेण द्रव्ये शब्दनिवेशः । तेन नासौ तदा तस्य द्रव्यस्य शब्दप्रयोगं भावयतीति भावप्रत्ययेन नाभिधीयते । पूर्वमेव निष्कृष्टत्वान्निष्कर्षकारिणः प्रत्ययस्य निष्फलत्वं स्यात् । तदा तर्हि नित्यं संख्येये षष्ठ्यैव भवितव्यम् । सत्यमेष उत्सर्गः । कदाचित्तु यथैव गुणवचनः शब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यप्रतिपिपादयिषया तच्छब्दसमानाधिकरणो भवत्येवमेव गुण्युपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यं भवति । तुल्यो हि हेतुरभेदोपचारलक्षणयोः । तथाऽपि त्वेष प्रयोगो न प्रचुर इति न शीघ्रमितरवत्प्रतिभाति । यदा तु नाम कथंचिदापतति तदैतेन न्यायेनानुसर्तव्य इति कथ्यते । तस्मादस्त्यन्तरेणापि भावप्रत्ययं प्रत्यययोग्यवस्तुप्रधानो निर्देशः । एवं च सति ' द्व्येकयोः ' इति द्विवचनं समर्थितं भविष्यति । अन्यथा हि ।

द्व्येकसंख्येयसंघाते बहुत्वमुपजायते ।
द्व्येकेष्विति भवेत्तत्र यदि संख्येयतन्त्रता ॥

संख्येयप्रधाने हि निर्देशे द्वौ चैकश्चेति कृते बहुवचनमेव प्राप्नोति । संख्याप्राधान्ये तु द्वित्वैकत्वयोः प्राधान्यादात्मीयसंख्यानिर्देशो भवति द्व्येकयोरिति प्रयोगः । कस्मा·

1 (अ० १ पा० ३ अ० ९) । २ पा० सू० (५-१-११९)।

नम्। तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते— एकस्मिन् कर्तरि, द्वयोः कर्त्रोर्बहुषु कर्तृष्विति। एवं कर्मण्येकत्वादिसंबन्धः। तत्र नैवं भवति। कर्तरि भवत्येकस्मिंश्चेति। कथं तर्हि। कर्तर्येकस्मिन्नेकवचनं कर्तुरेकत्व इत्यर्थः।

त्पुनर्विशिष्टमेव भावप्रत्ययेन न निर्दिश्यते। वक्तृविवक्षाया बहुप्रकारत्वात्। अथवा यदि बहुत्वे बहुवचनमिति क्रियेत ततो यथा वैपुल्यं महत्त्वं वा शब्दस्यार्थः, बहुः समुद्रो बहुरोदन इति। यच्च त्रिप्रभृतीनां द्वित्वातिरेकसामान्यं तयोरुभयोरप्यविशेषेण बहुवचनं प्राप्नोति। तत्र बहुष्वित्युच्यते। कथं नाम भेदनिबन्धनसंख्यावाच्येव बहुवचनं स्यात्। अतश्च बहुरोदन इत्येकवचनं सिद्धम्। यत्तु संख्याप्राधान्यपक्षे तदेके मन्यन्त इत्येकत्वप्राधान्यादेकवचनप्रसङ्गश्चोदितः सोऽन्यत्ववाच्यत्वेन परिहृतः। तस्माद्बहुत्वादिषु बहुवचनादीनीति सिद्धम्। एवं च सति तिङ्विधाने लादेशत्वात्कर्तरि तिबित्येकं वचनम्। एकवचनसंज्ञत्वाच्चैकत्वे तिबित्यपरम्। तत्र यदि वाऽनयोः परस्परमसंबध्य तिपैव केवलेन संबन्धः स्यात् कर्तरि तिबेकत्वे वेति। अथवैकस्मिन्कर्तरीति प्रातिपन्नाविशेषणविशेष्यत्वयोस्तिविषयत्वम्। तत्र न तावदविशेषितयोस्तिपा संबन्धः। कुतः।

अनेकस्मिन्नपि प्राप्तिः कर्तरि स्यात्तिपस्तथा।
सर्वकारकसंस्थे च सैकत्वे च प्रसज्यते॥

यदि हि स्वतन्त्रमेव कर्तर्येकत्वे चान्योन्यनिरपेक्षवाक्यभेदेन तिब्विधानमिष्यते ततः प्रयोगकाले तद्वदेव नैरपेक्ष्यमिति द्विबहुष्वपि कर्तृषु प्राप्नोति। कारकान्तरगतेऽपि वैकत्वे। तस्मादवश्यं प्रथमं विशेषणविशेष्यसंबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः। स चैकविभक्त्यन्तत्वात्सामानाधिकरण्येन। तत्रापि श्रौतत्वाभावादेकस्य लक्षणावृत्तिर्विभक्तिविपरिणामेन वा वैयधिकरण्यसंबन्धः। सामानाधिकरण्ये तावदवस्थितसंख्याप्राधान्यानुरोधेन कर्तृशब्दो लक्षणामभेदोपचारं वा भजते नैकशब्दः, संख्येयप्राधान्यप्रसङ्गात्। ततश्च सामानाधिकरण्यसंबन्धमर्थं मुख्यया वृत्त्या दर्शयितुमुपसर्जने षष्ठी प्रयुक्ता कर्तुरेकत्व इत्यर्थ इति। अथवा भिन्नार्थविषये सामानाधिकरण्यं न भवति। न च व्यधिकरणयोरेकविभक्त्यन्तयोः षष्ठ्या विनैवंजातीयकः संबन्धोऽवकल्पते। न च संबन्धमन्तरे-

---

१ एवं तु सूत्रकारस्य पाणिनेः शून्यहृदयतापत्तेः स्वमतेन महाभाष्यसूचितमेव प्रयोजनं प्रदर्शयति—अथवेत्यादिना। २ तत्र न तावदित्यादिना 'तत्र नैवं भवति' इत्यादि भाष्यं व्याकृतं विज्ञेयम्। ३ सामानाधिकरण्यसंबन्धमर्थमिति—सामानाधिकरण्योक्त्या विवक्षितं कर्तृसंबन्धरूपमर्थमित्यर्थः।

एवं द्वित्वे बहुत्वे, कर्मणि च । एवं वर्ण्यमाने लौकिकन्यायानुगतः सूत्रार्थो वर्णितो भवति । सूत्राक्षराणि च न्यायानुगतानि भवन्ति । आगमोऽपि चायमेव, यदैकत्वादयो विभक्त्यर्थास्तदा कर्मादयो विशे-

णाभिप्रेतोऽर्थः सिध्यति । तदाऽवश्यं कर्तव्येऽन्यतरविभक्तिविपरिणामे तेनैव न्यायेन संख्याप्राधान्यान्नित्यं च विशेषणे षष्ठीप्रयोगादेवं विपरिणामेन कथ्यते **कर्तुरेकत्व इति**। दूरापगतश्चात्रैकत्वस्य विभक्तिविपरिणामः । अर्थान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । यदि चैकत्वस्य कर्तरि कर्माणि चेत्युच्यते ततोऽन्य एवार्थ आपद्येत । एकत्वं यः करोति यच्च तस्य कर्मेति । तस्मात्**कर्तुरेकत्व** इत्येवमादिना दर्शिते कर्तृकर्मविशिष्टा एकत्वादयः प्रत्ययवाच्याः शास्त्रानुगता इत्यविरोधः । एवं च व्याख्यायमाने यल्लौकिकेन न्यायेन भावनातः प्राप्तत्वात्कारकानभिधानमवगतं तदप्यनुगतं सूत्रैर्भविष्यति । सूत्राक्षराणि च ‘ द्व्येकयोः ’ इत्येवमादीत्येतदपेक्ष्य नियम्यमानानि विशेषणविशेष्यत्वादिन्यायानुगतानि भविष्यन्ति । **लौकिकन्यायानुगतश्च सूत्रार्थ** इत्यस्यापरोऽप्यभिप्रायो यथा लोके कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याप्रतिपत्तिरियमेवं व्याख्यायमानेऽनुगता भवति । अन्यथा हि स्वातन्त्र्येणेतरनिरपेक्षलक्षणव्याख्याने लोकप्रसिद्धिविपरीतपरस्परासंबद्धसंख्याकारकमात्रवाचित्वग्राही सूत्रार्थः स्यात् । न केवलमेतावन्मात्रम् । किं तर्हि । स्वगोत्रेणापि सूत्राक्षराणि न्यायापेतानि स्युः । विशेषणविशेष्यतया तु व्याख्याने सर्वं न्याय्यं भविष्यति । तत्रैतत्स्यात् । त्वया मीमांसकेन वचनव्यक्तिकुशलेन भूत्वा स्वमनीषिकयैवमुच्यते । न तु व्याकरणसंप्रदाय एवमवस्थित इत्यत आह— **आगमोऽपि चायमेव यदा एकत्वादयो विभक्त्यर्थास्तदा कर्मादयो विशेषणत्वेनेति** । द्वाभ्यामपि वाक्यकारभाष्यकाराभ्यां बहुवचनवार्तिकेऽनभिहितवार्तिके च द्वावपि कर्मत्वाद्येकत्वादिवाच्यत्वपक्षौ दूरमनुसृत्यान्ते निर्दोषतयाऽवधारितम् । कर्मादिविशिष्टा एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः । इतरथा येषु केषुचिद्बहुवचनं प्राप्नोति । अनभिहिताधिकारश्च न कर्तव्यः स्यात् । अन्यत्राप्यभिहितेऽभिधानाभावात्तिङ्कृत्तद्धितसमासाभिहितेषु कर्मादिषु कः प्रसङ्गो द्वितीयादीनां येनानभिहिताधिकारः क्रियेत । अनभिहितानां तु कर्मादीनामेकत्वादिषु द्वितीयादय इति नैतदनुक्तं गम्यते । न हि न्यायेन तेषामभिहितानामनभिहि-

---

१ स्वगोत्रेणेति—व्याकरणगोत्रेणानुसृतो योऽयं न्यायो व्याख्याप्रकारस्तेनापि वर्जितानि सूत्राक्षराणि भवन्तीत्यर्थः ।

षणत्वनेति । नन्वेतदः स्ति । यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तदैकत्वा-
दयो विशेषणत्वेनेति । उच्यते । अर्थप्राप्ता हि कर्मादयस्ते न भवन्ति
शब्दस्याभिधेयभूताः । न त्वेकत्वादयोऽर्थात्प्राप्नुवन्ति । तेन ते
शब्दार्थभूताः । तस्माद्यद्यपि विशेषणमेकत्वादयस्तथाऽपि विशेषणमेवा-
भिधीयते । यथा, हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति इति हिरण्यमा-
लित्वं विशेषणत्वेन, तथाऽपि तदेव विधीयते । तस्मात्कर्तुरेकत्वं

तानां च कश्चिद्विशेषो दृश्यते । तदेतद्वार्तिकोपसंहारे स्पष्टं भाष्यकारेणोक्तम् 'एक-
त्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्तव्योऽनभिहिताधिकारः कर्मादिषु त्वनर्थः' इति । **नन्वेतद-
स्त्यस्ति । यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तदैकत्वादयो विशेषणत्वेने**त्येतत्पूर्वपक्षव-
चनत्वादनुपन्यसनीयं सदभ्युपेत्यवादेनोपन्यस्तम् । एतदुक्तं भवति । यदाऽपि कर्मादयो
विशेष्यभूताः प्राधान्येन विभक्त्यर्थाश्चिन्त्यन्ते तदाऽप्येकत्वादय एव विशेषणत्वेनाव-
स्थिताः सन्तोऽभिधीयन्ते । अनभिहितानां विशेषणत्वानुपपत्तेर्विशेषस्य चान्यत एव
सिद्धेः । भवति हीदृश्यामवस्थायामुपसर्जनपरत्वं विधेर्यथा लोहितोष्णीषादिषु । अथ-
वाऽर्थशब्देन प्रयोजनमभिधीयते । यदाऽपि ते प्रयोजनम्—तादर्थ्येन विभक्तिः प्रयुज्यत
इत्यर्थः । यद्वोभयोर्वचनयोरुत्सृष्टयोर्यथासंभवं निवेशादेकं तिङ्विषयं यत्पूर्वमुदाहृतम् ।
अपरं तु सुब्विषयं भविष्यति । तत्र कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमात् । ननु च
समानत्वाद्बहुवचनादिशास्त्रस्यैकरूप्ये सति यथैव तिङः कर्मादिविशिष्टसंख्याभिधानान्न
कारकाभिधानं जातं तथैव सुपामपि प्राप्नोति । ततश्च 'यत्करणाभिधायिन्या विभक्त्या
संयुज्य निर्दिशति'। 'तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानम्' इत्यादिव्यवहारविरोधः
स्यात् । तत्र केचिदाहुः । एकमपि शास्त्रं प्रयोजनवशात्संबन्धिभेदेन भिद्यमानमन्यथा
च विशेषणविशेष्यभावप्रतिपत्तेस्तिङ्क्षु विशेष्यत्वे संख्यां च वक्ष्यति । सुप्सु विशेष-
णत्वेनेति । अथैतेनापरितोषः, ततोऽन्यथोच्यते ।

शास्त्रे यद्यपि नैतेषामभिधेयत्वमाश्रितम् ।
तथाऽप्याश्रितसिद्ध्यर्थमभिधेयत्वमिष्यते ॥

---

१ पतञ्जलिनेत्यर्थः । २ ईदृश्यामिति—विशेषणस्यान्यतोऽसिद्धिः, विशेष्यस्य चान्यतः सिद्धिरिती-
दृश्यामित्यर्थः । ३ उत्सृष्टयोरिति—अनिर्दिष्टविषयविशेषयोरित्यर्थः । ४ (अ० ३ पा० १ अ० ६)
अत्रत्यं भाष्यम् । ५ (अ० ४ पा० १ अ० ५ सू० १५) ।

शास्त्रे हि कार्यवशेनानभिधेयस्याप्यभिधेयत्वं पारिभाषिकमाश्रीयते । न च तावता लोके तथैव प्रसज्यते । न च कर्मादयोऽनभिधेया एवेत्येतच्छास्त्रेऽभिहितम् । किं तर्हि । एकान्ताभिधेयैकत्वादिविशेषणं तावद्भवन्तीत्येतद्व्याख्यातमेव । तस्माद्विशेषणतामेवैते प्रतिपत्स्यन्ते । तद्यत्र न शास्त्रेण न न्यायेनाभिधेयत्वप्राप्तिस्तत्रानभिधेया विज्ञास्यन्ते । यत्र पुनः शास्त्रोक्तां विशेषणतामनभिधीयमानाः प्रतिपत्तुं न शक्ष्यन्ति तत्र न्यायलभ्यामनन्यगतित्वादभिधेयतामपि प्रतिपत्स्यन्ते । अर्थापत्त्या वा शास्त्रेणाप्यभिधेयतयोक्ता भविष्यन्ति । तत्र तिङ्क्षु भावनोपस्थानाद्विशेषणत्वसिद्धेर्नावश्यमभिधेयत्वमङ्गीकर्तव्यम् । सुप्सु पुनः प्रातिपदिकार्थानामेकत्वादीनां चाकारकेषु कारकान्तरेषु च व्यभिचारादन्यतरप्रतिपादनशक्तौ विहतायामन्यस्य च भावनाधात्वर्थादेर्गमकस्यानभिधानान्न किंचिदुपस्थापकमस्तीति स्वयं कारकमनभिधाय तद्विशिष्टसंख्याभिधानानुपपत्तेः कारकमप्यभिधेयं भवति । ननु च केवलकारकपदप्रयोगाभावादवश्यंभाव्याख्यातपदाभिहितभावनोपनीतानामेव कारकाणां तिङ्क्ष्विव संख्यासंबन्धोऽवकल्पिष्यते । कथमवकल्पते । यदा वाक्ये स्वनियतपदक्रमेषु कदाचिदाख्यातशब्दात्प्रथमप्रयुक्तेन सुबन्तेन वृक्षमिति कारकप्रत्ययो जन्यमानो नाभिधानमन्तरेण सिध्यति । ननु तत्रापि क्रियासंबन्धात्प्राक्कारकत्वानुपपत्तेस्तावत्कारकविभक्त्या नोत्पत्तव्यं यावत्क्रियासंबन्धो नोपदर्शितः । ततश्च क्रियापूर्वकत्वं संप्रतिपद्यत इति । सत्यम् । वक्तुरेवं, श्रोता पुनर्यः प्रथममेव वृक्षमिति शृणोति न तेन क्रिया तत्संबन्धो वाऽन्यतः पूर्वमवधारितः । किं तर्हि । शब्दमात्रात्कारकं प्रतिपद्यानुमानेनार्थापत्त्या वा वक्त्रा पूर्वतरसंकल्पितां क्रियां प्रतिपद्यते । अन्यथा हीतरेतराश्रयत्वं स्यात् । कुतः ।

क्रियया कारकं गम्यं कारकेण क्रिया तथा ।
एकस्याप्यनपेक्षत्वे न मूलमवधारितम् ॥

द्वयोः संबन्धिनोरवश्यमेकस्येतरानिरपेक्षं प्रतीतिमूलमभ्युपगन्तव्यम् । तदिह यदि क्रियागम्यं कारकं ततः क्रिया केन प्रत्याय्यत इति वक्तव्यम् । न च तावद्वृक्षप्रातिपदिकं क्रियाया वाचकं, शाखादिमज्जातिमात्रवचनत्वात् । नापि प्रातिपदिकार्थो गमको, विनाऽपि क्रिययोपपत्तेः । अथोच्येत । न जातुचित्कश्चिन्निष्क्रियः संभवत्यतोऽस्तितिष्ठत्यादिका काचिदेकान्तेनाऽऽक्षेप्ता क्रिया भविष्यति । अथवा 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' इत्येवं सक्रियत्वात्[1]कारकाक्षेपः सेत्स्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुतः ।

---

१ सक्रियत्वादिति—सर्वस्य प्रातिपदिकार्थस्य सक्रियत्वात्क्रियाक्षेपद्वारा कारकाक्षेपसिद्धेर्न पूर्वोक्तेतरेतराश्रयापत्तिरिति शङ्काभिप्रायः ।

तिष्ठत्यादावुपात्तेऽपि क्रियामात्रे ह्यकर्मके ।
कर्तृमात्रमुपात्तं स्यान्न कर्मादि नियोगतः ॥

सामान्येन ह्यत्रास्त्यादिक्रिया काचित्प्रातिपदिकार्थेनाऽऽक्षिप्येत । न चासौ सर्वकारकाक्षेपे समर्थेति कर्मादीनामन्यत्प्रापकं मृग्यम् । न च विभक्तिः क्रियां ब्रवीति यया कर्माऽऽक्षिप्येत । न च संख्या क्रियाकारकविशेषाक्षेपसमर्थेत्युक्तम् । अतो न कारकप्रतीतिं मुक्त्वाऽन्यत्क्रियायाः प्रत्यायकमस्ति । तत्र यदि कारकस्यापि क्रिया प्रत्यायिकेष्यते ततः स्फुटतरमितरेतराश्रयेणोभयोरपि निर्मूलत्वमापद्यते । तस्मादिहानन्यगतिकत्वात्कारकं विभक्तिवाच्यं तत्संबन्धाच्च तदनुरूपक्रियाक्षेप इति वक्तव्यम् । यदा तर्हि क्रियापदपूर्वकं कारकपदं प्रयुज्यते तदा तत्संबन्धयोग्यायाः क्रियायाः पूर्वतरप्रतीतत्वेन कारकप्रत्यायनसामर्थ्याद्विभक्तिभिः संख्यामात्रमभिधीयेत । सत्यमेवमपि प्राप्स्यद्यदि नित्यमाख्यातोपक्रमाण्येव वाक्यानि प्रायोक्ष्यन्त तेषां त्वनियमेनैव प्रयोगः सर्वदा स्थितः । गां पश्य पश्य गां चेति । तस्मान्नानाभिधेयता । नन्वेवमप्यभिधानशक्तेरप्यनियमेन भवितव्यम् । न शक्यमेवं भवितुं यदा हि सुबन्तपूर्वप्रयोगापेक्षया कल्पिता वाचकशक्तिस्तदा किमसौ प्रयोगान्तरेऽपनेतुं शक्यते । न ह्यनित्यः शब्दार्थसंबन्धः, शक्तिद्वयानियमश्च संबन्ध इत्युक्तम् । अथोच्येत । आख्यातपूर्वप्रयोगापेक्षया विभक्तेः शक्त्यभावेऽवधारितेऽवश्यंभाविनि चैकरूप्येऽत्यन्तमशक्तिरेव भवत्विति । तद्युक्तम् । कुतः ।

सत्यप्यव्यापृता शक्तिः कृतार्थत्वान्न दुष्यति ।
असत्यास्तु फलं तस्याः प्रार्थितं दुर्लभं भवेत् ॥

सर्वत्रैव यस्य कस्यचित्कार्यस्य सदसद्भावदर्शनाद्विरुद्धसदसद्भावात्मकत्वानभ्युपगमे सत्यैकरूप्यं परिगृह्यते । तत्सद्भावः परिग्रहीतव्यः । सतामपि प्रतिबन्धात्कारणान्तराभावादन्यतो वा सिद्धेः कार्यानारम्भाविरोधात् । असतश्च कार्यवेलायां दैवैरप्यप्राप्तेरनिमित्तकार्योत्पादप्रसङ्गादित्युक्तं संबन्धनित्यत्वे । तस्मात्कल्पिता वाचकशक्तिर्नामपूर्वं तावत्प्रयोगे व्यापरिष्यते । विपर्यये पुनरुदासिष्यते । लब्धात्मकत्वाद्वा श्रौतत्वे सति अनुमानप्रत्ययं निराकुर्वन्ती कार्यमारप्स्यते । अतश्च सिद्धाः सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः ।

१ प्रतिपत्तावुपादानात्साहित्ये च विवक्षिते । नियम्यते यदेकस्यां संबन्धः सोऽर्थशब्दयोः ॥ १३ ॥ इत्यादिना श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपवाद उक्तमित्यर्थः । २ विद्यमानस्य चार्थस्य दृष्टमग्रहणं क्वचित् । न त्वत्यन्तासतोऽस्तित्वं कंचित्प्रत्युपपद्यते ॥ ३३ ॥ इत्यादिना श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपपरिहार उक्तमित्यर्थः । ३ विपर्यये—पश्य गामित्याद्याख्यातपूर्वप्रयोग इत्यर्थः ।

शब्दार्थो न कर्ता । ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनं, कर्तुर्द्वित्वाद्द्विवचनं, कर्तुर्बहुत्वाद्बहुवचनम् । तेन नूनं कर्ता शब्दार्थ इति गम्यते । उच्यते ।

तिङां तु नियतपौर्वापर्यवशादेकान्तेन धात्वर्थभावनाभ्यामुपस्थापितयोः कर्तृकर्मणोः पश्चात्संख्याऽवगम्यत इति न कदाचिदपि कारके विशेषणे वाचकशक्तिकल्पनावसरः । ततश्च नित्यानुमेये कर्तृकर्मणी इति सिद्धम् ।

अथात्र कश्चिदनुमानकुशल आह—**ननु कर्तृद्वित्वाद्द्विवचनं कर्तुरेकत्वादेकवचनं कर्तृबहुत्वाद्बहुवचनम् । तेन नूनं कर्ता शब्दार्थ इति ।** कोऽभिप्रायः । कर्तृविशेषप्रत्यायनार्थं यः शब्द उच्यते देवदत्तादिस्तेन सह पचत्यादीनां प्रयुज्यमानानां तदनुवर्तनं सर्वप्रकारं दृश्यते । तत्तु सामानाधिकरण्याद्भवति । सामानाधिकरण्यं च द्वयोरप्येकविषयत्वे कल्प्येत । तेन यदि हि देवदत्तादयः सामान्यतः पचतिशब्देनाभिहितास्ततस्तैः सामानाधिकरण्यं लभ्यते । लक्षणयाऽऽकृत्यधिकरणोक्तन्यायेन भविष्यतीति चेत् । न । तण्डुलस्थेन पाकेन लक्षयितुमशक्यत्वात् । तत्समवेतमेव ह्येकत्वादि लक्षयितुं शक्यते नान्यसमवायि । तत्रैतत्स्यात् । अधिश्रयणादयोऽपि देवदत्तसमवेतास्तस्य पाकत्वेनोच्यन्त इति । सत्यमुच्यन्ते न तु तद्द्वारं सामानाधिकरण्यं भवति । गोत्वारुणत्वादीनि हि विशेष्ये स्वात्मानुरूपप्रत्ययोत्पादनान्मतुब्लोपाभेदोपचारनिमित्ततां प्रतिपद्य शब्दं प्रवर्तयन्ति सामानाधिकरण्यं कारयन्ति नत्वेवमधिश्रयणादिरूपापन्नो देवदत्तो गम्यते येनाभेदोपचारमतुब्लोपौ स्याताम् । अतो यथा दण्डादिशब्दा देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न प्रतिपद्यन्ते दण्डो देवदत्त इति, यथा वाऽधिश्रयणादयः पाको वा देवदत्त इति प्रयोगो न भवति तथा पचति देवदत्त इत्यपि न स्यात् ।

तस्मात्पचतिशब्दादिर्वाचकः कर्तृकर्मणोः ।
तत्पदाभेदवर्तित्वात्पक्तृपक्वादिशब्दवत् ॥

अभेदवर्तित्वं हि तत्पदसामानाधिकरण्यमसंदिग्धवाचकेषु कृदन्तेषु पक्ता देवदत्तः पक्व ओदन इत्यादिषु दृष्टम् । यत्र च कर्तृकर्मवचनत्वं नास्ति तत्र सामानाधिकरण्यम्

---

१ (अ० १ पा० ३ अ० ९) २ (अ० ३ पा० १ अ० ६) । ३ विक्लेदनधात्वर्थवादिमते तावत्तण्डुलसमवेतस्य पाकस्य देवदत्तनिष्ठेन कर्तृत्वेनैकार्थसमवायाभावाल्लक्षणाशक्तिं वदति—अशक्यत्वादिति । ४ पक्वादिशब्दवदिति । अनेन च 'कर्तुरेकत्वादेकवचनम्' इत्यादिभाष्योक्तमनुमानमेवं विवृतं विज्ञेयम, पचतिशब्दः कर्तृवाची, देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्तित्वात 'पक्तृशब्दवत् । पच्यतेशब्दः, कर्मवाची, ओदनादिकर्मपदाभेदवर्तित्वात्, पक्वशब्दवत्, इति ।

नैतदनुमानाच्छक्यम् । कर्ताऽनुष्ठेयक्रियावगमादेवावगम्यत इति प्रत्य-
क्षम् । तत्तावत्केनाचिन्न बाध्यते । एकवचननिर्देशे कर्त्रेकत्वं गम्यते,
द्विवचननिर्देशे कर्तुर्द्वित्वं, बहुवचननिर्देशे कर्तुर्बहुत्वम् । तदपि प्रत्य-

---

दृष्टं यथा पाकादिशब्दे । किं च ।

तच्छब्दोपात्ततद्भूतसंख्याभेदानुवर्तनात् ।
तथैव वाचकत्वं स्याद्दृष्टान्तौ ताविहापि च ॥

पचति देवदत्तः पचतो देवदत्तयज्ञदत्तौ पचन्ति देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रादय इति यैव कर्तृवाचिनि देवदत्तादिशब्दे संख्या सैवाऽऽख्यातेऽपि दृश्यते । यत्र चासौ दृश्यते स वाचको दृष्टो यथा पक्ता देवदत्तः—पक्तारावित्यादि । तथा कर्मण्यपि पच्यत ओदनः पच्येते ओदनशाकौ पक्व ओदनः पक्वौ शाकौदनावित्यादीनि पक्षदृष्टा-न्तोदाहरणानि वक्तव्यानीति । किं च ।

तयोरभिहितत्वेन विभक्तिप्रतिबन्धनात् ।
साधर्म्यं पूर्वमेवान्यद्देवदत्तेन पच्यते ॥

इतश्च वाचको येनानभिहिताधिकारविहितकारकविभक्तिप्रतिबन्धो दृश्यते पचति देवदत्तः पच्यत ओदन इति । यदि हि वाचकत्वं न स्यात्ततः ' अनभिहिते ' ' कर्मणि द्वितीया ' ' कर्तृकरणयोस्तृतीया ' इति च विभक्तिप्राप्तिर्न केनचित्प्रतिबध्येत । यथा पच्यते देवदत्तेन पचत्योदनमिति । यतस्तु खलु प्रतिबन्धस्तेनावगम्यते पक्तृपक्वसाधर्म्ये-णैव वाचकत्वम्, साधर्म्यादन्यद्वैधर्म्यं तदेवं दर्शयितव्यम् । यत्र च वाचकत्वं नास्ति तत्र कारकविभक्तिप्रतिबन्धोऽपि नास्ति, यथा पच्यते देवदत्तेन पचत्योदनमिति ।

इतश्च बोधकः शब्दस्तद्विशेषावबोधनात् ।
यथा श्रोत्रमकारस्य बोधकं शब्दबोधकम् ॥

यदि पचतिशब्दादिभिः कर्तृकर्मणी नोच्येयातां कथं तद्विशेषः संख्याऽभिधीयते । तन्नाभिधत्ते तद्विशेषमभिधत्त इति हि विप्रतिषिद्धमेतत् । न हि श्रोत्रं

---

१ ' ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनम् ' इत्यादिभाष्योक्तेन साक्षाद्धेतुनाऽनुमानप्रयोगान्तरं दर्शयति—किं चेत्यादिना—पचतिशब्दः, कर्तृवचनः, कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्तनात्, पक्ता देवदत्त इति वाक्यस्थपक्तृशब्दवत् । पच्यतेशब्दः, कर्मवचनः, कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्तनात्, पक्व ओदन इति वाक्यस्थपक्वशब्दवदिति चानुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः । २ पा० सू० (२–३–१) ३ पा० सू० (२–३–२) ४ पा० सू० (२–३–१८) ५ 'ननु कर्तुः ' इत्यादिभाष्यं प्रयोगान्तरपरतया व्याचष्टे— इतश्चेत्यादिना । अयं च श्लोकतात्पर्यार्थः । पचतिपच्यतेशब्दौ, कर्तृकर्मबोधकौ, कर्तृकर्मविशेषबोधकत्वात्, यत् यद्विशेषबोधकं तत् तद्बोधकम्, यथा शब्दविशेषाकारबोधकं श्रोत्रं शब्दबोधकमिति ।

शद्बसामान्यमगमयत्तद्विशेषमकारं गमयति । न च शब्दस्याभिधातृत्वादन्याद्दशं बोधकत्वं भवति । भावनया हि गम्यमानत्वेऽर्थ एव बोधकः स्यान्न शब्दस्तस्मादपि वाचकत्वम् । किं च ।

विशेषणैश्च संबन्धादुच्यते कर्तृकर्मणी ।
न ह्यनुक्तस्य संबन्धः स्वगुणैरवकल्पते ॥

इतश्चाभिधीयेते विशेषणैः संबध्यमानत्वादिह शोभनः पचति शोभनः पच्यते । यत्रानयोर्विशेषणसंबन्धस्तत्राभिधेयत्वमपि दृष्टं यथा शोभनः पक्ता रमणीयः पक्व इति । यत्र त्वभिधेयत्वं नास्ति तत्र विशेषणसंबन्धोऽपि न दृष्टो यथा शोभनमास्यत इति । न च गम्यमानस्य विशेषणसबन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्य न ज्वलनादिभिः संबन्ध इति । तदेतत्सर्वं 'ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनम्' इत्यादिनैव दर्शितत्वाद्भाष्यकारेण न प्रपञ्चितम् । तद्गतसंख्यायोग्यत्वं सामानाधिकरण्यादिभिर्विना नोपपद्यते । तस्मादभिधानपक्ष एव न्याय्य इति ।

अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं वाचकः पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मणोः सामानाधिकरण्यादिति । तत्र यदि वाचकशक्त्याऽस्तित्वमनुमीयेत ततः पूर्वोक्तेनार्थापत्तिभङ्गेन सर्वप्रमाणानुपपत्तेरनुपलब्धिविरोधः । सर्वशक्तीनां चार्थापत्तिरेवैकं प्रमाणम् । सा चेहान्यथाऽप्युपपत्तेर्निराकृता । अनुमानविरोधश्च । नाभिधाता कर्तृकर्मणोः पचत्यादिशब्दस्तदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायित्वात्[1] । यो यदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायी स तस्य न वाचकः, यथा शिंशपाशब्दो वृक्षत्वनियतशिंशपात्वस्य[2] । तथा[3] कर्तृकर्मणी नाभिधेये तिङा, तदभिधेयापरित्यागात् । तद्व्यापाराद्विनाऽपि च प्रतीयमानत्वात्द्रव्यत्ववत् । तस्मिन्नेव शिंशपाशब्दे वृक्षत्ववत् । कारकत्वादाख्यातानभिधानं करणादिवत् । तिङ्शब्दस्यावाचकत्वमाख्यातत्वादास्यत इत्यादिवदित्येवमपि शक्यं वक्तुम् । नन्वचन्द्रः शशीतिवदेतल्लौकिकविरुद्धमनुमानम् । नैष दोषः । यदि वयं प्रत्याय्यत्वं प्रत्यायकत्वं वा निह्नुमाहि ततो लोकविरुद्धं ब्रूयाम । वाच्यवाचकशक्तिप्रतिषेधस्त्वयं क्रियते । न च तेन लोकप्रसिद्धिविरोधः । प्रत्ययोत्पादमात्रेण कृतार्थस्य

१ तदत्यन्तेति—कर्तृकर्मभ्यामत्यन्तमविनाभूतो यो भावनारूपः प्रत्ययार्थस्तदभिधायित्वादित्यर्थः । २ शिंशपात्वस्येति—वाचको न वृक्षत्वस्येति शेषपूरणम् । ३ कर्तृकर्मणोरनभिधेयत्वे प्रयोगमाह—तथेत्यादिना । कर्तृकर्मणी तिङा नाभिधीयेते, तिङ्वाच्यया भावनया कदाऽप्यत्यज्यमानत्वात्, यत् तिङ्वाच्येन न त्यज्यते तन्न तेनाभिधीयते, यथा कर्तृकर्मत्वाश्रयभूतदेवदत्तौदनादिद्रव्यमिति । तथा कर्तृकर्मणी तिङा नाभिधीयेते, तिङः कर्तृकर्मविषकव्यापाराभावेऽप्यभिधेयभावनाविनाभावेन प्रतीयमानत्वात्, यद्व्यापाराद्विनाऽपि च प्रतीयते, तन्न तेनाभिधीयते । यथा शिंशपाशब्दव्यापाराद्विनाऽपि प्रतीयमानं वृक्षत्वमिति च तात्पर्यार्थः ।

लोकस्याभिधेय[1]गम्यमानद्योत्यविषयरूपार्थचतुष्टयाविवेकानादारात् । यदि तु लोकप्रसिद्धं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमात्रं साध्येत ततः प्रागुक्तेन भावनाद्वारप्रतीत्यभ्युपगमात्सिद्धसाधनम् । लोकाविरोधोऽपि तत्रैवाऽऽपद्येत । कुतः ।

> लोको यदन्यतः सिद्धं नाभिधेयं तदिच्छति ।
> यथा श्रोत्रगृहीतत्वात्स्वरूपं नाभिधीयते ॥

शेषा अपि प्रतिज्ञादोषाः पूर्वोक्तेन[2] मार्गेण वर्णस्फोटजात्यादिशब्दविकल्पनया शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च वैयाकरणं प्रति योजयितव्याः । तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वा हेतुरुच्यते । श्रौतं तावदुभयोरप्यसिद्धम् । कस्मात् । अस्माकं भावनामात्राभिधानात् । तव शक्तिमात्रकारकत्वाभ्युपगमात् । देवदत्तादिशब्दो हि द्रव्यवचनो न शाक्तिं ब्रवीति । कारकं चाभिदधत्प्रत्ययः शक्तिमात्ररूपेणाभिदध्यान्न द्रव्यरूपेण तस्याकारकत्वात् । यस्यापि हि द्रव्यं कारकं तेनापि शक्तिर्विशेषणत्वेनावश्यमभ्युपगन्तव्या । तद्रहित[3]द्रव्यव्यापारासंभवात् । ततश्चाऽऽकृत्य[4]धिकरणाच्छक्तेरेवाभिधानमिति द्रव्यशब्देन सह सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । शक्तिवचनस्तु नैवाऽऽख्यातसमभिव्याहृतः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येन सह श्रौतं सामानाधिकरण्यं स्यात् । स हि कारकविभक्त्यन्तो भवेत् । न चेदानीं कारकविभक्तिः प्रयुज्यते । यस्य[5] तु द्रव्यं कारकं तस्य यद् द्रव्यं केनचित्कारकात्मनाऽवधारितं तस्य जातिवत् तत्त्वानपायात् यावत्सद्भावं कारकान्तराविवक्षा प्राप्नोति । शक्तिपक्षेऽप्यविशिष्टमिति चेत् । न । एकद्रव्याश्रितानां तासामाविर्भावतिरोभावविवक्षावशेन तथा तथाऽभिधानात् । द्रव्यस्य त्वेकात्मकत्वादपेक्षाकारणरहितस्य न विवक्षान्तरं प्राप्नोति ।

> यदि च द्रव्यवाचित्वं सुप्तिङन्तेष्वपीष्यते ।
> ततो लिङ्गादियोगः स्यात्सत्त्वभावात् कृदन्तवत् ॥

यथैव पाचकादिशब्देषु द्रव्यप्राधान्यात्सत्त्वरूपप्रत्ययो भवत्येवं सुप्तिङन्तेष्वपि स्यात् । ततश्च यथैतेष्वेव पाचकं ब्रूहि पाचकेन कृतं पाचकाय देहीति कारकान्तर-

---

१ अभिधेयेति—गवादिशब्दानां गोत्वादिजातिरभिधेयोऽर्थः । गम्यमानोऽर्थो व्यक्तिः, प्रादीनामुपसर्गाणां द्योत्योऽर्थः—गमनादिस्तिष्ठतीत्यादिधात्वर्थः ' योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां विषयः पद्मत्वादिरित्यर्थः । २ पूर्वोक्तेनेति—वक्तव्यश्चैष कः शब्दो नाशित्वेन प्रसाध्यते ॥ ३१८ ॥ त्रिगुणः पौद्गलो वाऽयमाकाशस्याथवा गुणः । वर्णादन्योऽथ नादात्मा वायुरूपोऽर्थवाचकः ॥ ३१९ ॥ पदवाक्यात्मकःस्फोटः सारूप्यान्यनिवर्तने । इत्यादिना शब्दनित्यत्वाधिकरणे श्लोकवार्तिकोक्तेन मार्गेणेत्यर्थः । ३ तद्रहितेति—निर्व्यापारस्य द्रव्यस्य कारकत्वायोगाच्छक्तिव्यतिरिक्तस्य च व्यापारस्यासंभवादित्यर्थः । ४ (अ० १ पा० ३ अ० ९) । ५ यस्य तु शक्त्यनभ्युपगन्तुर्वैशेषिकस्येत्यर्थः ।

योगो भवत्येवं पचत्योदनमित्यादिष्वपि प्राप्नोति । तस्माच्छक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षेऽप्यवश्यं निष्कृष्य शक्तिमात्रं सुप्तिङ्भ्यामभिधेयमेष्टव्यम् । तथा सति हि ।

आविर्भूतैकया शक्त्या द्रव्यमात्मवशीकृतम् ।
न शक्त्यन्तरयोगित्वं तदैव प्रतिपत्स्यते ॥

तेन कारकान्तरायोगो लिङ्गसंख्याराहितत्वं च द्रव्यप्रधानकृतवैलक्षण्येन सिद्धम् । ततश्चावस्थितं श्रुतिसामानाधिकरण्यस्योभयोरसिद्धत्वम् । अथ लक्षणया सामानाधिकरण्यमविशेषितं वा हेतुस्ततः सिंहो माणवक इत्यादिष्वन्तरेणापि वाच्यवाचकभावं सामानाधिकरण्यं दृष्टमित्यनैकान्तिकता । यच्च श्रौतं सामानाधिकरण्यं तस्य कोऽर्थः । समानमधिकरणमिति समानं वाच्यमित्यर्थः । न ह्यन्यथा शब्दस्यार्थोऽधिकरणं भवति । सर्वशब्दानामनधिकरणत्वाद्[1]आकाशाधिकरणत्वा[2]द्वा । वाच्यस्य तु विषयत्वप्रतिपत्त्याऽधिकरणत्वमुच्यते । तदपि च लक्षणादिनिवृत्त्यर्थं मुख्यत्वेन विशेष्यते । ततश्च मुख्यया वृत्त्या समानाधिकरणं—समानो विषयः, समानमभिधेयमिति यावत् । ततश्चैवं साधनं भवति । वाचकः पचतिशब्दो देवदत्तस्य, तच्छब्दसमानार्थत्वाद्देवदत्तवचनत्वादित्यर्थः । ततश्चानित्यः शब्दोऽनित्यत्वादितिवत्प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतुः स्यात् । तद्भूता[3]धिकरणोक्तेन च न्यायेन षष्ठा[4]न्तवक्ष्यमाणेन च शब्दयोस्तद्बुद्ध्योरर्थयोरर्थबुद्ध्योरित्यादिभिर्व्यवहार[5]काले सामानाधिकरण्यं विकल्प्य सर्वप्रकारमसिद्धत्वं गवाश्वादिशब्दाविशेषाद्वाऽनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयम् । अनुमानविरोधोक्तैरेव हेतुभिर्मुख्यसामानाधिकरण्यनिराकरणादसिद्धता निर्णेतव्या । सप्रतिसाधनता च वक्तव्या । दृष्टान्तोऽपि यदि तावच्छक्त्यभिधानत्वेन ततः साध्यविकलता । न हि पाचकादिशब्दाः शक्तिपराः । किं तर्हि । शक्त्यन्तरायोगित्वाच्छक्तिमत्परा इत्युक्तम् । सति च शक्तिपरत्वे तथैव मुख्यसामानाधिकरण्यात्मकमेव हेतुविकलत्वम् । पाचकादिशब्दवदेव प्रधानभूतशक्त्यनभिधानप्रसङ्गात्सिषाधयिषितधर्मविशेषविपरीतसाधनता । अथवा यदा मुख्यं सामानाधिकरण्यमसिद्धं तदेतरदवाचकेष्वेव दृष्टमिति विरुद्धता । न च

१ अनधिकरणत्वादिति—मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वाभ्युपगमाद्द्रव्यस्य चानाश्रयत्वादित्यर्थः । २ वैयाकरणमतेनाऽऽह—आकाशेति । ३ (अ० १ पा० १ अ० ७) इत्यत्र पदानि तावद्वर्णा वा स्वरूपैर्न कदाचन ॥ १० ॥ इत्यारभ्य, न च वस्त्वन्तरारम्भः पदार्थैस्तदनुग्रहात् ॥ ४६ ॥ इत्यन्तेन ग्रन्थेन श्लोकवार्तिकेऽभिहितेन न्यायेनेत्यर्थः । ४ (अ० ६ पा० ८ अ० १० सू० ३६) । अत्रत्यभाष्योक्तेन च न्यायेनेत्यर्थः । ५ व्यवहारकाले—अनुमानव्यवहारकाल इत्यर्थः ।

कतरदत्रानुमानं बाधितुमर्हतीति । यथाऽऽकृतिवचने शब्दे द्विवचने द्रव्यभेदोऽवगम्यते, एकवचने द्रव्यैकत्वम्, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

लक्षणायां गौणत्वे वा वाचकत्वमस्तीति तत्सिद्धिसूत्रे 'अर्थाभिधानसंयोगात्' इत्यत्र च साधितम् । तेन विपक्ष एव नास्तीत्येवं शक्यं वक्तुम् । एवं परेष्वपि साधनेषु यथासंभवं योजयितव्यम् । तद्गतसंख्योपादानमपि शक्तिगतत्वेन तावदसिद्धम् । न हि शक्त्यात्मककारकाश्रयाः संख्याः केनचिदिष्यन्ते । द्रव्याश्रितत्वात्तासाम् । अथ तु यद्गतामसौ संख्यामुपादत्ते तस्यैव प्रतिद्रव्यस्य वाचक इति प्रतिज्ञायते । ततः पूर्वाभ्युपगमविरोधः । न हि कश्चिद्वैयाकरण आख्यातस्य द्रव्यवचनत्वमिच्छति । यदि तु वाच्यलक्षितगतसंख्याभेदोपादानमभेदोपचाराद्वा गौणमेवैतद्धेतुस्ततः सिंहो देवदत्तः सिंहौ देवदत्तयज्ञदत्तौ सिंहा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा इत्यादिभिरनैकान्तिकम् । पाचकादौ यावति पचतिकर्त्रभिधानं तावति संख्याभेदोपादायित्वं नास्ति विभक्तिवाच्यत्वात्संख्याया इति हेतुविकलता । यत्र तु विभक्तौ तदस्ति तस्यां कर्त्रभिधानाभावात्साध्यविकलता । तेन तृतीयान्तमेव किंचित्पदमुदाहर्तव्यम् । तत्रापि तु सर्वे सामानाधिकरण्यवद्दोषाः संभवन्तीत्यसाधनत्वम् । इदमपरमनैकान्तिकत्वम् । गोशब्दो न ब्रवीति द्रव्यम् । अथ तु तद्गतसंख्याभेदमुपादत्ते । नैवैष विपक्ष इति यदि वदेदाकृत्यधिकरणमस्मै व्याख्यातव्यम् । **कतरदत्रानुमानं बाधितुमर्हतीति**—सप्रतिसाधनतां यथोक्तां दर्शयित्वा **यथाऽऽकृतिवचने शब्द** इति परकीयस्यानैकान्तिकतामुद्भाव्याऽऽत्मीयेन निर्णयः कृतः । यदपि च कारकविभक्तेः प्रतिबन्धनं तदपि यदि तावत्सर्वस्यास्ततोऽसिद्धम् । प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वात् । अथ यस्याः कस्याश्चित्ततोऽनभिधायकेष्वप्यपवादेषु तदस्तीत्यनैकान्तिकता । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति परिसंख्यानात्कर्मगता षष्ठी न तावत्कर्तारमभिधत्ते । अथ च कृदन्ताभिहितक्रियासंबन्धिकर्तृविभक्तिः षष्ठीं प्रतिबध्नाति । यस्त्वनभिहिताधिकारोक्ते द्वितीयातृतीये प्राप्नुत इति । तदनुपपन्नम् । कुतः ।

> संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते ।
> उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्विभक्तितः ॥

पचति देवदत्त इत्यत्र कर्तृत्वं तावद्भावनयैव बोधितम् । याऽपि संख्या साऽपि तिङा । किमन्यदवशिष्यते यदर्थं विभक्तिरुत्पद्येत । कथं पुनरनेककारकसंनिपाते सति कर्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितं न कारकान्तरत्वमिति । योग्यतावशेनेति केचित् ।

---

१ (अ० १ पा० ४ अ० १२ सू० २३)। २ (अ० ३ पा० २ अ० १ सू० १)। ३ (अ० १ पा० ३ अ० ९)। ४ पा० सू० (२-३-६६)

देवदत्तो हि पाकस्य कर्तृत्वयोग्यो न करणत्वादियोग्यः। न चाकारकस्य सत आख्यातेन संबन्धोऽवकल्पते। तस्मात्कर्तृत्वं गृह्णातीति। न त्वेतत्काष्ठानि पचन्तीत्यत्र संभवति। न हि तानि कर्तृत्वयोग्यानि। किं तर्हि। करणत्वार्हाणीति प्रसिद्धमेतत्। अथोच्येत नैवात्र काष्ठानां कर्तृत्वम्। किं तर्हि। करणत्वमेवेदमुक्तेन न्यायेन कर्तृत्ववत्स्वां विभक्तिं नोत्पादयति। एवं स्थाली पचतीत्यधिकरणत्वं सप्तमीम्। तण्डुलाः पचन्तीति कर्मत्वं द्वितीयाम्। कुशूलः पचतीत्यपादानत्वं पञ्चमीम्। ब्राह्मणाः पचन्तीति संप्रदानत्वं च चतुर्थीम्। सर्वत्र योग्यत्वस्य निर्णयकारणत्वादिति। तदनुपपन्नम्। कर्तृप्रतीतेः सर्वस्य स्वसंवेद्यत्वात्। आह। नैवेयं कर्तृत्वप्रतीतिर्नानाकारकप्रतीतिरेव तु सती तिङ्वाच्यकर्तृत्वप्रसिद्धिवासनावशेन तत्सामानाधिकरण्यबुद्ध्या कर्तृप्रत्ययवदाभासते। यस्तु निपुणः पश्यति तस्य भवत्येव तत्र तत्र कारकविवेकः। तथा हि।

स्थाल्यादेर्योऽपि कर्तृत्वं तदानीमध्यवस्यति।
नाऽऽधारादन्यथाभूतं व्यापारं सोऽपि विन्दति॥

यं हि व्यापारं साधयन्ती स्थाल्यधिकरणत्वं प्रतिपन्नवती कर्तृत्वेनाप्यभिधीयमाना तमेव प्रतिपद्यते। तस्माद्वरमधिकरणत्वेनैव स्थाल्युच्यत इति कल्पितम्। लकारवाच्ये तु सति कर्मर्यधिकरणादिषु लकारानुत्पादात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तिङा च संख्यानभिधानात्सप्तम्यादिप्रसक्तौ सत्यां प्रथमासिद्ध्यर्थं तिङभिधानार्हकर्तृत्वमेषामुच्यत इति बलादभ्युपगमनीयं स्यात्। अनभिधाने तु यस्यैव तिङुक्तसंख्यासंबन्धो विवक्षितस्तदेव सिद्धफलत्वात्फलभूतां विभक्तिमनुत्पादयदपि गम्यते शिष्टानि पुनरुत्पादयिष्यन्ति। नन्वेवं सति सर्वेषां भावनया गम्यमानत्वं संख्यासंबन्धयोग्यत्वं चास्तीति सर्वदैव द्वितीयानुत्पादः प्राप्नोति। नैष दोषः। यद्यपि कारकाणि स्वरूपतो गम्यमानत्वात् तदर्थं विभक्तिं न प्रयोजयन्ति तथाऽपि तिङुपात्ता संख्या केन संबध्येोपयुज्यत इति शेषसंख्यार्थमवश्यं विभक्त्यन्तराणि प्रयोक्तव्यानि। ननु तिङुपात्तैवागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वैः संबध्यते। कथमेका सती शक्नोति संबन्धुम्। संबध्यमानायां च संख्यान्तरोपजन एव प्राप्नोति। विकल्पः स्यादिति चेत्। इष्ट एवासौ। यथाप्रयोगं तु व्यवस्थितो न प्रयोगान्तरकालं यथेष्टकल्पनया। यदेव प्रथमान्तमादितः प्रयुक्तं तदेव तिङ्वाच्यसंख्यायोग्यत्वेन विवक्षितमित्यवगम्य शेषेषु यथास्वं विभक्त्यन्तराणि प्राप्यन्ते। यदा तर्हि बहुवचनप्रयोगस्तदा साधारण्यविभवाच्छेषेषु विभक्त्यन्तरासंभवप्रसङ्गः। इष्ट एवैषोऽपि यदा सर्वाणि तुल्यकल्पत्वेन विवक्ष्यन्ते यथा काष्ठादीनि पचन्तीत्यत्र।

१ कर्तृवदिति पा०।

यदा तु खलु कर्तृमात्रगतमेव बहुत्वं विवक्ष्यते, कारकान्तराणि च श्रुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्यानि तदानीं प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्तर्येव संभवात्तदतिक्रमकारणाभावाच्च न कारकान्तराणि गच्छतीति कर्तृष्वेव लीयते । कारकान्तराणां च स्वविभक्तिभिरेव संख्याऽभिधीयते । यद्येवं ततः सर्वदैव तिङभिहितया संख्यया कर्ता नातिक्रमितव्यः । कथं तर्हि स्थाली पचतीति प्रयोगः । उच्यते । किं पुनरत्र युक्तं किं कुतश्चित्कारणात्कर्तारमतिक्रम्याधिकरणं संख्ययाऽऽश्रितम् । अथवा तत्संख्यार्हं कर्तृत्वमेव स्थाल्यां विवक्ष्यत इति । कर्तृत्वविवक्षा युक्तेति मन्यामहे । कुतः ।

> न मुख्यातिक्रमे किंचिद् दृश्यते कारणान्तरम् ।
> मुख्यत्वस्य विवक्षा तु यथेष्टं ननु युज्यते ॥

सर्वत्रैवार्थद्वये संभवत्यन्यतररूपविवक्षा युक्ता । संभवति च सर्वकारकाणां स्वव्यापारापेक्षया कर्तृत्वमिति पुरस्तात्प्रतिपादितम् । न हि प्रधानक्रियागतं कारकवैचित्र्यं स्वव्यापारविषयात्कर्तृत्वाद्भिन्नोपपद्यते । तस्मात्तदेव विवक्षितमिति न्याय्यं न कारकान्तरसंख्याभिधानमिति । एवं च सति यत्कर्मसंख्याऽपि क्वचिदभिधीयते तत्रोक्तं कारणम् । न च तदन्यत्रास्तीति व्यवस्था । तदा त्वनभिहिताधिकारोऽप्येवं कारिष्यते । अनभिहिते कर्मण एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे चेत्यादि । कुतः ।

> विभक्तयो विधीयन्ते यत्र तस्य विशेषणम् ।
> युज्यतेऽनभिधानं हि न पुनस्तद्विशेषणे ॥

न ह्युपसर्जनस्य विशेषणसंबन्धो युज्यते । विशेष्यास्त्वेकत्वादय एव पुनर्विशेषणान्तरसंबन्धं सहन्ते प्रधानत्वात् । तथा च समासाधिकारेऽप्युक्तं 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति । तस्मादेकत्वादिष्वनभिहितेष्विति संबन्धः । एतस्मिंस्तु व्याख्याने कृतः कट इति शब्दयोरपि द्वितीया स्यात् । उभयत्रापि कर्मैकत्वस्यानभिहितत्वात् । अथ प्रथमयैवाभिहितत्वान्न भविष्यतीत्युच्यते । तदयुक्तम् । प्रागेव प्रथमोत्पत्तेस्तत्प्रसङ्गात् । अपि च कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्रापि कटद्वितीययैवाभिहितत्वाद्भीष्मादिष्वभावः प्रसज्यते । ननु कर्मादिविभक्त्यर्थवादिनोऽप्यविशिष्टमेतत् । न । तस्य तिङ्कृत्तद्धित-

१ नन्विति—यस्मादित्यर्थः । यस्मात्कर्तृत्वस्य विवक्षा यथेष्टं युज्यते तस्मान्मुख्यातिक्रमे—कर्त्रतिक्रमे न किंचित्कारणं दृश्यत इति श्लोकार्थः । २ स्वव्यापारे च काष्ठादेः करणत्वाद्यसंभवः ॥६६॥ इत्यादिना श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरण इत्यर्थः । ३ विभक्त्यर्थस्य विशेषणमनभिहितत्वमिति वादिन इत्यर्थः ।

समासैरनभिहितेष्विति परिसंख्यानात् । न च कटद्वितीया तिङादिष्वन्तर्भूता यतस्तयो-क्तानां पर्युदासो भवेत् । ननु ममापि परिसंख्या भविष्यति । भवेत् । यदि कृदादी-नामपि संख्या वाच्या स्यात् । न त्वेते संख्यायां स्मर्यन्ते । नापि वदन्तो दृश्यन्ते । तेन तिङः केवलस्य ग्रहणमुपपद्यते नेतरेषाम् । कर्मादयस्तु सर्वेषामर्था इति वैषम्यम् । अतः कृतपाचकादिशब्देभ्यः प्राप्नुवन्त्येव द्वितीयादय इत्यन्यः परि-हारो वक्तव्यः । स चैवं संभवति । यर्हि कर्मादिविशेषणमनभिहिताधिकारः । तथा हि ।

कृतः कट इतीहापि कर्मत्वं निष्ठयोच्यते ।
तस्मिन्नभिहिते संख्या न द्वितीयां ग्रहीष्यति ॥

यस्य च कर्मादयो वाच्या यस्य च तद्विशिष्टा एकत्वादयस्तयोरुभयोरप्यनभिहितत्वं कर्मादिविशेषणम् । अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाऽनभिहिते वा कर्मणि ये एकत्वादयो वर्तन्ते तेषु द्वितीयेति । यद्यपि चोपसर्जनं कर्मादयस्तथाऽपि विशेषणेन संबध्यन्ते । समासस्थं ह्युपसर्जनं विशेषणैर्न संबध्यते । वाक्यस्थं तु 'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः' इतिवत् संबध्यमानं दृष्टमेवमादि । एवं च वृत्तिवाक्ययोर्विशेषो भविष्यति । वाक्यस्थाश्च कर्माद-यः । अतः सत्यप्युपसर्जनत्वे शक्नुवन्ति समानविभक्तिकानभिहिताधिकारविशेष्यतां प्रति-पत्तुम् । ततश्च पचति देवदत्त इति तिङादिभिरनभिहितस्य कर्तुः संख्यामभिधातुं तृतीया प्राप्नोत्येव । गतार्थत्वादप्राप्तिरिति चेन्न । भीष्मादिभिरनेकान्तात् । उक्तं ह्येत-त्कटद्वितीययोरुक्तेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यस्तदुत्पत्तिरिति । यदि च तृतीया गतार्थत्वान्नो-त्पद्यते ततः प्रथमावाच्याऽपि संख्या गतैवेति कामं सा नोत्पद्यते । केवलप्रातिपदिकप्र-योगासंभवात्तदुत्पत्तिरिति चेत् । न । एवं सति यथाविहिततृतीयाप्रसङ्गात् । न चैष न्यायेन प्रसङ्ग आपादितः । किं तर्हि । आगमेन । न चाऽऽगमविरोधे न्यायः कार्यक्षमो भवति । तस्मादनभिहितशब्द एव लक्षणया विशेषात्मनाऽनवग-तत्वे वर्तते । पचतिपच्यतेशब्दाभ्यां च संख्यासंबन्धादराद्विशेषरूपेण कर्तृकर्मणी गम्येते । तस्मात्तद्विभक्तिर्नोत्पत्स्यते । कारकान्तराणि न कदाचिदपि विशेषरूपेण प्रतीयन्त इति स्वविभक्तीरुत्पादयन्ति । कारकत्वाविशेषेऽपि च यथा कर्तृकर्मणोरेव

१ लब्धावकाशः पूर्वपक्षी पुनः शङ्कते—ततश्चेत्यादिना । २ संख्यायां कारके वा यदि विभ-क्त्या हि प्रवर्तते इत्यादिवार्तिकेन दत्तोत्तरत्वान्न तृतीयाप्राप्तिरित्यर्थः । ३ सिद्धान्ती शङ्कां समा-दधाति—तस्मादित्यादिना ।

विशेषप्रतीतिः संख्यासंबन्धश्च भवतीति तथोक्तम् । यत्तु भावोत्पन्नलकारपक्षेण व्यभिचारो नेह पच्यते नेह भुज्यत इत्यादिषु पचिमात्रविवक्षायां कर्तृकर्मणोरनाश्रयणाद्धात्वर्थभावनयोराशङ्क्यते ततश्चागमकत्वमिति । तत्रोच्यते ।

तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि स दोषः शब्दगोचरः ।
वाचकस्याप्यनेकान्तो गमकस्येव नेष्यते ॥

यथैवात्र क्रियाया अनैकान्तिकत्वादन्यत्रागमकत्वमापाद्यते तथैव शब्दस्यापि कर्मानभिधानात्, ओदनः पच्यत इत्यत्राप्यनभिधातृत्वप्रसङ्गः। अथ व्यभिचार्यप्यसौ केनचिदनुगृहीतः सन्नभिधास्यति तथा ममापि तदर्थौ गमयिष्यतीत्यविशेषः । तच्च सर्वत्र सकर्मकाकर्मकश्यन्विकरणेतरविकरणोपपदविशेषज्ञानादनभिधातृत्ववद्गमकत्वं विविच्यत इत्यनुपालम्भः। इतरथा तेशब्दस्य भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वपि दर्शनं यतेशब्दस्य श्यन्विकरणात्मनेपदीययक्यङ्ल्यङ्प्रत्ययेषु चाविशेष इत्यत्यन्तसंशयहेतुत्वमेवाभिधानपक्षेऽपि स्यात् । तस्मात्तद्भूतार्थाधिकरणोक्त्यैवान्वयव्यतिरेकभङ्गपरिहारेण पक्षद्वयमपि समर्थनीयम् । ततश्च विशेषहेतुभिः शक्यो गमकत्वपक्षो निर्णेतुम् । अथवा मुख्य एवानभिहितशब्दः । कथं तर्हि पचति देवदत्त इति तृतीया नोत्पद्यते । पर्युदस्तत्वात् । कथं पर्युदस्तत्वम् । तिङाऽभिहितत्वात् । किमर्थं तर्हि पुरस्तादनभिधानक्लेशः कृतः । लोकवेदार्थं न व्याकरणार्थम् । किं लोकवेदव्यतिरेकेणापि व्याकरणव्यवहाराः सन्ति । बाढम् । न हि वृद्धिगुणशब्दौ लोकवेदयोरादैजदेङां वाचकौ दृष्टौ । भवतु संज्ञापरिभाषाणामलौकिकत्वम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थास्तु न लोकवेदव्यतिरिक्ताः प्रयुज्यन्ते । कथं न प्रयुज्यन्ते यदा 'लः कर्मणि च' इति वेदलोकयोरत्यन्तमसन्नेव लकारः कर्तृकर्माभिधायित्वेन कथ्यते । ननु लादेशानामत्र लकारग्रहणेन ग्रहणं युक्तम् । स्थानिनिर्वाऽर्यादेशनमादेशार्थम् । नैतद्युक्तम् । कुतः ।

लकारे लक्षणा तावदादेशार्थे प्रसज्यते ।
स्थानिद्वाराऽपरोक्षा च वृत्तिरादेशभाग्भवेत् ॥

लकारं श्रूयमाणमुत्सृज्याऽऽदेशा गृह्यन्त इति श्रुतिबाधः । अथापि लकारस्यैव वाच्याः कर्मादयोऽप्युच्यन्ते तथाऽपि तेनानभिधीयमानाः सन्तः प्रागादेशोत्पत्तेर्न शक्यास्तथाऽध्यवसातुम् । अन्ते च न्यायविरोधः स्थित एव । अतश्च कस्मिंश्चिदस-

१ यल्लक्षणो हि भवतः कर्ता सन्नभिधीयते । इत्यारभ्य—करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा । नापि शब्दलक्षणा प्राधान्यविवक्षाऽस्तीति नित्यमेव बाह्यशब्दोपादेयत्वमित्यन्तेन ग्रन्थेन प्रागुक्तमित्यर्थः । २ अभिधातृत्ववद्गमकत्वं न विरुध्यत इति पा० । ३ (अ० १ पा० १ अ० ७)।

तस्मान्न श्रौतः । न चेच्छ्रौतो न प्रकरणं बाधिष्यते । यत्तु पुरुषप्रय॰

मञ्जसेऽवश्यकल्पनीये वरमभिधेयत्वमेव पारिभाषिकं कल्पितमेकान्तस्याऽऽश्रयणीयत्वात् । न हि कथंचिदपि लावस्थायामपारिभाषिकमभिधेयत्वं संभवति । तेन 'लः कर्मणि च' इत्यादेशद्वारेण लोकवेदार्थमर्थादेशनमुत स्वशास्त्रे व्यवहारार्थमिति परीक्षायां यदि लोक॰ वेदयोस्तिङाच्यत्वं युक्त्याऽवकल्पयिष्यते ततस्तादर्थ्यपरिकल्पनं युक्तम् । अथानवक्ल॰ प्तिस्ततः स्वशास्त्रार्थत्वमिति । तत्र तु लोकवेदार्थत्वस्य पूर्वं निराकृतत्वात् । परिशेषतः स्वशास्त्रार्थता । तेनैतदुक्तं भवति । पाणिनेर्मम कर्तृकर्मणी लकाराभिहिते द्रष्टव्ये इति । किं पुनरस्य प्रयोजनं यदा न लोकवेदयोस्ते तथोपलभ्येते । यद्यपि च तत्र नास्ति प्रयोजनं स्वशास्त्रे त्वस्ति । कथं नामानभिहिताधिकारेण लकारप्रयोगे तयोरभिहितत्वा॰ श्रयणात्पर्युदासः स्यादिति । तस्माद्यद्यपि परमार्थतो नाभिधीयेते तथाऽपि शास्त्रेऽभि॰ हितवदाश्रयणादनभिहिताधिकारविहिते विभक्ती न लक्ष्येते इति परिहृतः कारकविभक्ति॰ प्रसङ्गः । यत्तु तद्विशेषाभिधानादिति । तच्छिंशपादिशब्दैरनैकान्तिकम् । शिंशपाशब्दो हि न तावद्वृक्षत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्ताप्रमेयत्वज्ञेयत्वानामभिधायकोऽथ च तद्विशेषमेव शिंशपा॰ मभिधत्ते । तेन यथाऽस्य सामान्यमनभिधाय विशेषाभिधानशक्तिर्न विरुध्यते यथा च चक्षुषः सामान्यमनित्यत्वमगृह्णतोऽपि रूपग्रहणशक्तिर्न विरुध्यते । यथा च भवतोऽपि द्रव्यम॰ नभिधायैव तिङा तद्विशेषः कर्तृत्वमुच्यते तथा मम कर्त्रभिधानादृते तद्विशेषसंख्याभि॰ धानं द्रष्टव्यम् । यदपि गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो नास्त्यतस्तत्संबन्धदर्शनादभिधान॰ मिति । तदप्याकृत्यरुणाधिकरणयोरुभयथाऽपि दर्शनान्निराकृतम् । अपि च मधुरो रसः स्निग्धः शीतो गुरुश्चेत्यनेनानैकान्तिकत्वम् । अत्र हि मधुररसस्य गुणत्वाद् गुणा॰ न्तरैः शीतादिभिः संबन्धो नावकल्पत इत्येतत्प्रतिपादितं द्रव्यं संबध्यते । न च कथं॰ चिदपि रसशब्दस्य द्रव्यवचनत्वम् । तथाऽश्वसहस्रेण नगरं मुषितमिति गम्यमाना॰ नामेव (सादिनां) मोषक्रियासंबन्धः । यत्तु क्वचिद्धूमादौ रूपादौ वा न दृश्यते न तावता सर्वत्र स्थितिः कल्पयितुं शक्यते । तस्मान्नाभिधेयः कर्ता । ततश्च श्रौतत्वा॰ भावाच्च प्रकरणं बाध्यते । यत्तु कर्मधर्मपक्षे दर्शपूर्णमासविधिनैव विहितत्वात् प्रात्या॰ त्मिको विधिरनर्थकः स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थतेति । तत्र ब्रूमः ।

यावन्न विधिसंस्पर्शस्तावन्नास्य प्रयोजनम् ।
विना च तेन धात्वर्थो न क्रत्वङ्गं प्रतीयते ॥

विधिरहितो हि धात्वर्थः स्वयमेव साध्यतां प्रतिपद्यमानोऽनपेक्षितप्रयोजनत्वान्न

---

१ (अ० १ पा० ३ अ० ५), २ (अ० ३ पा० १ अ० ६)।

त्नोऽनर्थको भवति । क्रतुधर्मपक्षे प्रयोगवचनेन कर्तव्यतावचनादिति । तदुच्यते । अङ्गं सत्प्रकरणेन गृह्येत । न चाविहितमङ्गं भवति । तस्मादङ्गत्वाय विधातव्यमस्मिन्नपि पक्षे । अतो मन्यामहे प्राकरणिकस्यायं निषेध इति । तस्मादङ्गं यदनृतं तन्न वाच्यमिति । तेन यत्संकल्पितं तदङ्गं तदेव कर्तव्यम् । व्रीहिमयं संकल्प्य न यवमयः प्रदेयः । आह । यदोभयोरपि पक्षयोर्नानृतं वदितव्यं, तदा को विचारेणार्थ इति । उच्यते । पूर्वस्मिन्पक्षे पुरुषधर्मः । तत्र भ्रंशे स्मार्त

शक्यते दर्शपूर्णमासक्रत्वर्थभावेन ग्रहीतुम् । न च तेनागृहीतः प्रयोगवचनेन विधातुं शक्यते । तस्मादवश्यं प्रात्यात्मिकेन विधिना साक्षात्पारम्पर्येण वा पुरुषोपकारित्वं बोधयित्वा धात्वर्थं करणीकृत्य तदतिरिक्तप्रयोजनसाध्यापेक्षायां सत्यां संनिहितदर्शपूर्णमासोपकारसंबन्धे तयाऽङ्गत्वं कल्पयितव्यम् । अन्यथा चेतरेतराश्रयं स्यात् । अङ्गत्वाद्विधिर्विधेश्चाङ्गत्वमिति । तस्मादर्थवानङ्गविधिः । अतश्च वदेदित्यनेनैतावदवगतं दर्शपूर्णमासोपकारं वदनेन साधयेदिति । ततोऽनृतपदसामर्थ्यादेवं भवति यद्वदनेन कुर्यात्तदनृतेनेति । पुनश्च नञ्संबन्धाद्यदनृतवदनेनोपकुर्यात्तन्नेति वचनं व्यज्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासोपकाराय वदतो यदनृतं प्रसज्यते तत्प्रतिषेधो विधीयते । ततश्च यावत्कर्मार्थः संवादस्तत्र सर्वत्रानृतं वर्जनीयम् । तेन यवमयः पुरोडाशः कर्तव्य इत्येवमादावध्वर्युमुक्त्वा सक्त्वर्थं मे यवा भविष्यन्ति । तस्माद्व्रीहिमयः क्रियतामित्येवं न विसंवदितव्यम् । संकल्पस्येति–च तत्पूर्वत्वाद्वदनमेव प्रतिलक्षयति । अथवा स्वेन वचनेनाध्वर्युमेव संकल्पं कारयित्वेति द्विणिजन्तस्य रूपं द्रष्टव्यम् । आह । यदा स्मृतिप्राप्तनित्यानुवादे, संयोगान्तराच्च विधौ, नानृतं वदितव्यमित्ययमंशस्तुल्यः किं तदा चिन्तायाः प्रयोजनमिति तदुच्यते ।

स्मृतिप्राप्तानुवादे हि स्मार्तं नैमित्तिकं भवेत् ।
विधिपक्षे यजुर्वेदविधेस्तद्भ्रेषजाक्रिया ॥

स्मृतौ च यदनृतवदननिमित्तं प्रायश्चित्तं तदेव कर्तव्यं यद्यनुवादः । विधौ पुनरस्य याजुर्वेदिकत्वाद् भ्रेषस्य यजुर्वेदतो यज्ञो विनष्ट इत्यन्वाहार्यपचने भुवः स्वाहेति होतव्यम् । स्मृतेस्त्वन्यतरमूलत्वानवधारणान्न वेदभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्तावधारणं स्यात् । एवं मूलमूलिभावाभ्युपगमेऽपि स्मृत्यैव[1] तदर्थस्तदतिक्रमश्चानुस्मृत[2] इति तदीयमेव प्रायश्चित्तम् ।

---

१ स्मृत्यैव तदर्थ इति '—नानृतं ब्रूयात् ' इत्यनया स्मृत्या निषेधार्थो विधेयतयाऽनुस्मृत इत्यर्थः । २ तदतिक्रमश्चानुस्मृत इति—' गायत्रीमनृते जपेत् ' इत्यनया च निषेधातिक्रमश्च प्रायश्चित्तनिमित्ततयाऽनुस्मृत इत्यर्थः ।

ननु तत्रापि याजुर्वैदिकत्वज्ञानात्तद्वेद[1]प्रायश्चित्तमेव भवेत् । नैतदस्ति । एतद्ध्याहवनीयादिविषयत्वादाहिताग्न्यधिकारमवलम्बते । अनृतप्रतिषेधश्च पुरुषमात्रधर्मत्वादनाहिताग्नेरप्यवस्थितः । तेनास्य तावदश्यं स्मार्तं प्रायश्चित्तमपेक्षणीयम् । तच्चेदुपेक्षितमेकत्वान्निमित्तस्याऽऽहिताग्नेरपि तदेव युक्तमिति वैदिकप्रायश्चित्ताभावः । किं च ।

यज्ञेऽन्यतमवेदाङ्गे भ्रष्टे नैमित्तिकं श्रुतम् ।
अयज्ञाङ्गविनाशे तु न तस्यावसरो भवेत् ॥

'यद्युक्तो यज्ञ आर्त्तिमियात्' इति हि सर्वे भ्रेषा यज्ञसंबन्धिनो निमित्तत्वेन श्रूयन्ते । ज्योतिष्टोमसंबन्धिनश्च प्रकरणादासन् । तत्र 'वेद[2]संयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत' इत्यनेन न्यायेन वाक्यबलीयस्त्वात्प्रकरणं तावदतिक्रम्येत । न तु यज्ञसंबन्धपरित्यागे हेतुरस्ति । तस्मादवगतवेदविशेषमूलेष्वपि पुरुषधर्मेषु न तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । यदा तु फलकल्पनाभयात् प्रकरणाच्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मा भवन्त्येवंजातीयका इति पूर्वः पक्षः । शुद्धक्रतुधर्मत्वं च सिद्धान्तस्तदोभयत्रापि याजुर्वैदिकयज्ञभ्रेषनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनान्तरं वक्तव्यम् । तदुच्यते ।

विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन्पक्षे संस्कारतां गताः ।
ते सर्वे याजमानाः स्युर्दीक्षासंस्कारवर्गवत् ॥

सर्वे हि समिदादयः क्रत्वन्तरगताः स्तोत्रशस्त्रजपादयश्च पूर्वपक्षवादिनः पुरुषसंस्काराः । ते च 'याज[3]मानास्तत्प्रधानत्वात्कर्मवत्' इत्यनेनाधिकरणेन याजमानाः स्युः । तत्र समिदादीनां यागात्मकत्वाद् द्रव्यत्यागव्यापारेण दीक्षणीयादिवदुभयथाऽपि याजमानत्वात् । तद्वदेव च यजमानविवृद्धावपि तन्त्रेण प्रयोग इति न कश्चिद्विशेषो दृश्यते । ये तु स्तोत्रशस्त्रजपादयस्ते गुणभूतकर्तृकर्मनियमसमर्था प्रधाननियमानधिकृतां प्रधानौद्गात्रादिसमाख्यां बाधित्वा दन्तधावनादिवद्यजमानकर्तृका भवेयुः । यजमानविवृद्धौ च साधारणद्रव्यत्यागन्यायेन तन्त्रत्वं न संभवतीति प्रतियजमानं भिद्येरन् । प्रतिषेधेष्वपि च यदा विध्यंश एवमवधारितः क्रतुयुक्तपुरुषोपकार्यनृतवदनमिति तदाऽस्यैवानृतविशिष्टप्रतिषेधादयमर्थो भवति यजमानेनाऽऽत्मसंस्कारार्थमाशीःप्रयोगादिषु यदुच्यते तत्र वैकल्पिकावधारणे स्वरूपोच्चारणे वा मृषात्वं न कर्तव्यमन्यत्र त्वन्येषां च यथेष्टवादित्वमिति । शुद्धक्रतुधर्मप्रतिषेधे तु यावत्क्रतौ किंचिद्वदनं यजमानस्यर्त्विजां

१ तद्वेदप्रायश्चित्तमिति—'यदि यजुष्टो भुवः स्वाहेत्यन्वाहार्यपचने होतव्यम्' इत्यनेन विहितमित्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ३ अ० १ सू० ६) । ३ (अ० ३ पा० ८ अ० २ सू० ४) ।

प्रायश्चित्तम् । सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासधर्मः । तत्र भ्रंशे याजुर्वेदिकं प्राय-श्चित्तम् ॥ १३ ॥

वाऽनृतं प्रसज्यते तत्सर्वं न कर्तव्यं क्रतुसंबन्धित्वाविशेषात् । अतश्च यथैव यजमानेन व्रीहिमयं संकल्प्य न यवमयो दातव्यस्तथैवाध्वर्य्वादिभिरप्यन्यतरं पक्षं[1] करिष्याम इत्युक्त्वा न लाघवादिवशेन पुनर्विसंवदितव्यम् । यदपि च पुनः संस्कारार्थं किंचित्त-दपि क्रत्वर्थांशेनैव वर्जयितव्यम् । ननु च प्रतिषेधार्थे गुणभूतः पुरुषस्तत आध्वर्यवस-माख्या नियामिकेति प्रणीताप्रणयनादिवदध्वर्युरेकोऽनृतप्रतिषेधमवलम्बेत । सत्यमवल-म्बेत यदि प्रतिषेधार्थोऽनुष्ठेयो भवेत् । अयं त्वनुष्ठानाभावात्मकत्वान्न कर्तृविशेषमपेक्षते । श्रुत्यैव[2] च प्रतिषेधः प्राप्त्या[3] संबद्धः । स[4] यत्र प्राप्तस्तत्र स्वसामर्थ्येन गच्छन्न शक्यते समाख्यया वारयितुम् । ननु वदेदित्येतावद्विध्यंशमात्रमालोच्यमानं समाख्या नियंस्यति । ततश्च प्रतिषेधोऽपि तदनुसारित्वान्नियतो भविष्यति । नैतदेवम् । पर्यवसिते हि शा-स्त्रार्थे तत्कर्तुरपेक्षायां सत्यां समाख्याऽवतरति । न च वदेदित्येतावतः शास्त्रार्थत्वं विज्ञायते । प्रतिषेधसंबन्धाद्धि तदनुवादत्वेन स्थितम् । न चानूद्यमानस्य श्रुतमपि विशे-षणं भवतीति ग्रहाधिकरणे[5] साधितम् । किमुत[6] समाख्यया विधीयमानपदार्थकर्तृविशेष-संबन्धमात्र एव व्याप्रियते ।

> तस्मादनूद्यमानत्वाद्वदनं न विशेष्यते ।
> प्रतिषेधोऽपि तद्गामी विशेष्टुं नैव शक्यते ॥

तस्मादस्ति सर्वत्र प्रयोजनमतः सम्यग्विचारितमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

(इति—कर्त्रधिकरणम् ॥ ४ ॥)

---

१ अन्यतरं पक्षमिति—षोडशिग्रहणतदभावादिरूपवैकल्पिकानां प्रयोगारम्भेऽध्वर्य्वादिभिर-न्यतरपक्षावधारणं कृत्वा पुनः पक्षान्तरग्रहणेन न विसंवदितव्यमित्यर्थः । २ श्रुत्येति—निषेध्यपद-साहचर्यलक्षणयेत्यर्थः । ३ प्राप्त्या—निषेध्यप्राप्त्येत्यर्थः । ४ सः—निषेध्योऽर्थ इत्यर्थः । ५ (अ० ३ पा० १ अ० ७) । ६ किमुत समाख्ययेति—यदा तदापदाध्याहारेण योजना । अयमाशयः । निषे-ध्यमात्रे शास्त्रार्थापर्यवसानात् कर्त्रपेक्षानुपपत्तेर्निषेधान्वये चानुवाद्यत्वान्निषेधाग्य, ग्रहैकत्वाधिकरणन्या-येन श्रुतेनापि कर्त्रा विशेष्यत्वायोगे किमु वक्तव्यं सामाख्यानिकेन कर्त्रा विशेष्यतायामिति ।

[५] अहीनवत्पूरुषस्तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयंस्तीर्थे स्नाति तीर्थमेव हि सजातानां भवति इति । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, तस्माज्जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते इति । तत्र संदेहः । किमयं धर्मः प्रकरणे निविशत उत पुरुषस्योपदिश्यत इति । किं तावत् प्राप्तम् । अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् । एष विधिः प्रकरणादुत्कृष्येत । कुतः । पुरुषश्रुतेः । ब्रूयादिति पुरुषप्रयत्नस्य विवक्षितत्वात् । ननु प्रकरणं बाध्यते । उच्यते । बाध्यतां प्रकरणं, वाक्यं त्वस्य बाधकं, जञ्जभ्यमानसंयोगात् । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरुपदिश्यत इति गम्यते, वाक्याज्जञ्जभ्यमानस्य । वाक्यञ्च प्रकरणाद्बलीयः । तस्मादुत्कृष्येतेति फल-

---

पूर्वत्र श्रुत्या सह प्रकरणं विरुध्यते न विरुध्यत इति विचारितम् । इदानीं लिङ्गवाक्याभ्यां सह विचार्यते । तत्र ज्योतिष्टोमप्रकरणविहितस्य तीर्थस्नानस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणविहितस्य जृम्भिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चारणस्य किमर्थत्वं पुनः स्यादिति निवीताधिकरणवदेव पक्षा रचयितव्याः । तेषामपि सारवत्तरत्वादनन्तराधिकरणे त्रय उपन्यस्ताः पुरुषमात्रधर्मः प्रकरणायुक्तपुरुषधर्मः क्रतुधर्म इति । त एवात्राप्यनुवर्तन्ते । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वे प्राप्ते पूर्वपक्षः परिगृह्यते ।

यथा प्रकरणं हित्वा द्वादशत्वं वशीकृतम् ।
अहीनेन तथा पुंसा धर्माविती वशीकृतौ ॥

स्नानं तावद्योग्यतयैव मलापकर्षणार्थत्वात्पुरुषार्थं गम्यते । तीर्थविशेषणं च सुखावतरत्वाद् दुःखावतरह्रदादि व्यावर्तयत् पुरुषस्योपकरोति न क्रतोः । यदपि च स्मरणं भोजनादिपूर्वभाविनियमरूपेण तदपि तदर्थस्यैव नियमादृष्टं पुरुषगाम्येव करोति । तेनावधारितप्रयोजनेन संबध्यमानस्तीर्थनियमोऽपि पुरुषार्थो विज्ञायते । तत्राप्येकं तावद्दृष्टमेव प्रयोजनमवतरणसुखम् । अथाप्युद्धृतोदकादिनिवृत्तिरूपो नियमो न दृष्टं साधयती-

---

१ तै० सं० (६–१–१) । २ तै० सं० (२–५–२) । ३ 'किं तावत्प्राप्तम्' इति भाष्यं किं तावदित्येतावता किं तावद्युक्तमिति पृष्टे प्राप्तमित्यनेन—यत्पूर्वाधिकरणेन प्राप्तं तद्युक्तमित्येवं शुद्धक्रतुधर्मपक्षोक्त्यर्थतया व्याख्याय सूत्रेणान्यः पूर्वपक्षः परिगृह्यत इत्येवंपरतया व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । ४ स्मरणमिति—'अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते' इत्येवंरूपमित्यर्थः ।

मप्यामनन्ति, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्त इति । स च संयोगो बाध्यते । तस्मात् पुरुषधर्मः प्रकरणादुत्कृष्येताहीनवत् । यथाऽहीनसंयोगाद् द्वादशोपसत्ता प्रकरणादुत्कृष्यते । एवं जञ्जभ्यमानसंयोगान्नापि दक्ष-क्रतू इति वचनम् ॥ १४ ॥

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्य-वत् ॥ १५ ॥ सि०

न वोत्कष्टव्यम् । कुतः । प्रकरणविशेषात् । प्रकरणयुक्त एव ज-ञ्जभ्यमानो वचनेन संस्क्रियते । यथा यवादिद्रव्यं प्रोक्षणादिना । ननु न शक्नोति प्रकरणं जञ्जभ्यमानशब्दमेकदेशेऽवस्थापयितुम् । वाक्यं हि

त्यदृष्टं कल्प्यते तथाऽप्यस्त्येव फलं 'तीर्थमेव हि सजातानां भवति' इति । न चैवं वाक्यात् पुरुषसंयुक्तस्य प्रकरणमीश्वरम् 'असंयुक्तं प्रकरणात्' इति स्थितत्वात् । तथा यद्यपि ब्रूयादित्यनेन कर्ता नोपात्तस्तथाऽपि जञ्जभ्यमानशब्दः कृदन्तत्वात् 'कर्तरि कृत्' इति चानन्यपरस्मरणात्कर्तृविशेषणं पुरुषमुपादत्ते । तेन स्ववाक्योपात्तेन संयुक्तं मन्त्राभि-धानं प्रकरणग्राह्यत्वं न प्रतिपद्यते । पुरुषसंयोगे चास्त्येव तत्फलम् । प्राणापानयोरात्मनि धारणाच्चिरजीवित्वम् । तस्मात्पुरुषमात्रधर्मा एवंजातीयका इति ॥ १४ ॥

पुरुषधर्म इत्येतावद्गृह्णीमः । यत्तु पुरुषमात्रधर्मस्ततश्चोत्कर्ष इत्येतदसह्यम् । कुतः ।

अविरोधात्समावेशे लभ्यमाने प्रमाणयोः ।
बाधो न युज्यते कर्तुं न च दूरात्फलश्रुतिः ॥

पुरुषमात्रसंयोगे हि विना कारणेन प्रकरणं बाध्येत । नन्वितरत्रापि लिङ्गवाक्ये बाध्येयाताम् । सत्यं बाध्येयातां यद्यपुरुषेण संबन्धोऽभ्युपगम्येत । वयं तु प्रकरणगत-पुरुषधर्मं ब्रुवाणा न किंचिदपि बाधिष्यामहे । न प्राकरणिके जञ्जभ्यमाने स्नातरि च सकलशब्दार्थो योग्यत्वं वा नास्ति । नन्वविशेषबुद्धिर्बलवत्प्रमाणप्रभूता दुर्बलप्रमाण-मूलया विशेषबुद्ध्या न युक्ता निवर्तयितुम् । एषा तावदवश्यमेव निवर्तनीया । न ह्य-विदुषोऽसमर्थस्य वाऽधिकारः संभवति । नन्वेवं प्रकरणं विशेषकमभ्युपगतं भवति । नैतदेवम् । ग्राहकमेवात्रापि प्रकरणं, येनोद्दिश्यमानजञ्जभ्यमानविशेषणत्वं प्रतिपद्यते ।

---

१ (अ० ३ पा० ३ अ० ४ सू० ११)। २ पा० सू० (३-४-६७)। ३ न च दूरेति-संनिहितस्य क्रतूपकारलक्षणस्य फलस्य संभवे विप्रकृष्टस्य स्वर्गादिरूपफलस्य कल्पनां न च युक्तेत्यर्थः ।

प्रकरणाद्बलवत्तरमिति । उच्यते । न ब्रूमो जञ्जभ्यमानशब्दः प्रकरणे-नाप्राकरणिकात्पुरुषान्निवर्त्यत इति । किंतु फलं तत्र कल्पनीयम् । ननु प्रत्यक्षं श्रूयते फलं, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्त इति । नेति ब्रूमः । नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे । य एषः, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्त इति । वर्तमानापदेश एष न विधायकः । स्तावकस्तु भवति मन्त्रवच-नस्य । तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यामन्यत्रैतन्न फलवत् । अतः पुरुषस्य दर्श-पूर्णमासौ कुर्वतः संस्कारकर्मेति गम्यते । आह । पुरुषसंस्कारकर्मेति

न हि तस्यैव व्यापारोऽवकल्पते । कथंभावस्येत्थंभावादन्येनासंबन्धात् । योऽपि प्रकरणगृहीतपुरुषमपेक्षमाणः प्रकरणाद्विशेषलाभं मन्यते तस्यापि व्यावृत्ते प्रकरणव्या-पारे तद्गृहीतत्वापेक्षा भवतीति नैव तद्विशेषणमवकल्पते । कथं तर्हि प्रकृतपुरुषप्रत्ययः । उच्यते । विनैव विशेषणत्वेनात्र प्रकरणस्थपुरुषग्रहणसिद्धिः । तथाहि ।

> व्रीहीणां प्रोक्षणं यद्वल्लौकिकानामनर्थकम् ।
> तद्वदेतदपीत्येवं फलार्थं प्रकृतं गतम् ॥

यथा हि व्रीह्यादि प्रोक्षणादिभिः संबध्यमानं न च तावत्प्रकरणेन विशेष्यते । अथ चाऽऽनर्थक्यभयाद्विप्रकृष्टफलकल्पनाप्रमाणाभावाच्च क्रतुसाधनत्वेन प्रयोजनवत्त्वाच्च प्रकृतं गृह्यते तथाऽत्र फलकल्पनाभयात्प्रत्यासत्त्यनुरोधेन प्राकरणिकजञ्जभ्यमानग्रहणं क्रियते । न हि तत्संभवेऽन्यफलकल्पनाप्रमाणं लभ्यते । ननु च क्लृप्तमेवानयोः फलमित्युक्तम् । सत्यमुक्तं न त्वीदृशेन शब्देन फलमुच्यते । कामशब्दोपबन्धाभावात् । एतदेव च नात्र विधायकं शब्दमुपलभामह इत्याह । फलविधानं हीदृशेन शब्देन न क्रियत इति वक्ष्यामः । इतरथा पुनर्ब्रूयादित्यत्राप्यस्त्येव विधिविभक्तिरित्ययुक्तमेव विधायका-भाववचनम् । न हि धत्त इत्येतस्याविधायकत्वादुपालम्भो भवति । सर्वत्रैव फलांशस्याविधे-यत्वात् । तस्माद्यथोक्तमेव योजनीयम् । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु' इत्यनेन चार्थवादत्वं वक्ष्यते । 'फलं तु तत्प्रधानायाम्' इति च कामपदोपबद्धायां तदर्थत्वम् । आह ।

---

१ कथंभावस्येत्थंभावादन्येनासंबन्धादिति—कथमिति प्रकाराकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणस्य इत्थमि-त्युपनीतेतिकर्तव्यताघनरूपयाऽत्रप्रकाररूपादन्येन विशेष्यादिनाऽनन्वयादित्यर्थः । २ भवतीति—इति-निपातसमुच्चयापितथाऽपिशब्दार्थकः । तथा च यद्यपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षा भवति तथाऽपि व्यावृत्ते-व्यापारे, प्रकरणव्यापारे नैव प्रकरणं विशेषकं भवतीत्येवं योजनयाऽर्थो ज्ञेयः । ३ अनेन च 'किंतु फलं तत्र कल्पनीयम्' इति भाष्यं व्याख्यातं ज्ञेयम् । ४ (अ० ४ पा० ३ अ० १) इत्यत्रेत्यर्थः । ५ (अ० ४ पा० ३ अ० १ सू० १) । ६ (अ० ४ पा० ३ अ० १ सू० ३) ।

गृह्यते, दर्शपूर्णमासावेव कुर्वीत इत्येतन्न । कथम् । योऽपि ह्यन्यत्र दर्श-
पूर्णमासाभ्यां जञ्जभ्यते, सोऽपि जञ्जभ्यमानशब्देनोच्यत एव । न
च प्रकरणेन व्यावर्त्येत इत्येतदुक्तम् । तस्मादुत्कृष्यते । अत्रोच्यते ।
नैव व्यावर्त्यते । संस्कृतेन तु तेन नास्ति प्रयोजनम् । ननु प्रकरणे
पुरुषसंस्कारेणापि नास्ति प्रयोजनम् । उच्यते । संस्कृतपुरुषो दर्श-
पूर्णमासावनुष्ठास्यति । आह । उत्कर्षेऽपि सति संस्कृतोऽन्यदनुष्ठा-
स्यति । उच्यते । नान्यस्य संस्कारो गुणो भवति । अप्रकृतत्वात् ।
आह । प्रकृतस्यापि न गुणः । वाक्येन पुरुषधर्म इत्यवगमात् । उच्यते ।
आनर्थक्यान्न पुरुषधर्मोऽवगम्यते । तस्मादस्य प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमा-

---

पुरुषस्य संस्कारकमिति गृह्णीम इति संस्कारशब्दोच्चारणात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमभ्युप-
गच्छति । न हि स्वतन्त्रः फलवत्त्वात्संस्कार इत्यभिधीयते । दर्शपूर्णमासावेव कुर्वीत
इत्येतन्नेति–कोऽभिप्रायः । सर्वथा तावज्जञ्जभ्यमानधर्मत्वेनैष गम्यमान आनर्थक्येन
लौकिकान्निवर्त्येत । यस्तु ज्योतिष्टोमादौ जञ्जभ्यमानः स दार्शपूर्णमासिकवदेव, सप्र-
योजन इत्यशक्यो वर्जयितुमिति । अतः क्रतुमात्रयुक्तपुरुषधर्मो भवति । अस्योत्तरं
गूढाभिप्रायम् । संस्कृतेन तु तेन प्रयोजनं नास्तीति । कुतः ।

न संबन्धो निवीतस्य यथैवाऽऽतिथ्यकर्मणा ।
श्रुत्यादिभिरसंयोगात्तथैवास्य क्रियान्तरैः ॥

यदि सर्वत्र विहितः सन्ननर्थकत्वेन लौकिकान्निवर्त्येत तत एतदेवं
स्यात् । न त्वसावेवं निवर्तयितुं शक्यते । न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केन
चिन्निवर्त्यन्ते । किं तर्हि । आदित एवैषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धोऽवधार्यते । सा चैवं प्रति-
बध्यते । यदि 'द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा ' इत्यधिकरणन्यायेन स्वरूपासंगतावनर्थकत्वा-
उज्जञ्जभ्यमानशब्देनापूर्वसाधनत्वं लक्ष्यते । तल्लक्षणां च न प्रकरणादृते लभ्यते । न च
दर्शपूर्णमासापूर्वं मुक्त्वाऽन्यस्य प्रकरणमस्ति । तस्मात्तदपूर्वसाधनं यो जञ्जभ्यमानस्त-
स्यैवैष संस्कारः । एवं तीर्थस्नानमपि वक्तव्यम् । एतौ च परिचोदनापरिहारौ सूत्रकार
एव वक्ष्यति । 'आरादपीति चेत्' 'न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात्' इति । यत्तु प्रयो-
गवचनेन सिद्धेर्विध्यानर्थक्यमिति । तत्राऽऽह । वरं तस्यानुवादत्वं न च निष्फलपुरुषमा-

---

१अनेन च 'संस्कृतेन तु तेन नास्ति प्रयोजनम्' इति भाष्यं संस्कृतेन तु पुरुषेण साध्यं प्रयोज
कीभूतमपूर्वमन्यत्र नास्तीति व्याख्यातं विद्वद्भिः । २ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० ४) ।

साऽभ्यामेकवाक्यता, नान्येन फलवताऽपि कर्मणा । प्रकरणाभावात् । तस्मान्नोत्कर्षः। यत्तु प्रकरणे निवेश इत्येतस्मिन्पक्षे ब्रूयादित्यनुष्ठानवचनमविवक्षितस्वार्थमिति । एवं सति अनुवादो भविष्यति न पुरुषसंबन्धविधानस्य प्रयोजनमस्तीति ॥ १५ ॥

व्यपदेशादपकृष्येत ॥ १६ ॥

अथ यदुपवर्णितं, द्वादशोपसत्ता यथोत्कृष्यते, तथेदमप्युत्क्रष्टव्य-

---

प्रधर्मविधानमिति । इह भाष्यकारेण निरन्तरयोर्द्वयोरधिकरणयोरेकस्याः परिचोदनायाः परस्परविरुद्धपरिहारद्वयमुक्तम् । 'अङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते । न चाविहितमङ्गं भवति' इत्येकः।[1] एवं सत्यनुवादो भविष्यति, इत्यपरः । तत्र कस्य सत्यत्वं कस्यानृतत्वमिति विवेक्तव्यम् । यथा तावत्पूर्वत्र व्याख्यातं तथा विधित्वमेव सत्यम् । अनुवादाभिधानं त्वभ्युपेत्यवादमात्रमिति गम्यते । शक्यं[2] त्वनुवादत्वं समर्थयितुम् । कुतः ।

अपर्यायविधायित्वादेकोऽङ्गानां विधिर्यतः ।
प्रात्यात्मिकानुवादत्वं शक्यते भाषितुं ततः ॥

'विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात्'[3] इत्यत्र सर्वेषामेवाङ्गानामेकप्रयोजनकल्पनयैकं विधिं वक्ष्यति । स च प्रयोगवचनेन विधीयमानानां भविष्यति । प्रात्यात्मिकविधीनां पर्यायप्रवृत्तेः । पुरुषश्च येन प्रवर्त्यते स विधिः । अङ्गप्रधानवत्यां च भावनायां युगपत्पुरुषनियोगः । तस्मात् प्रात्यात्मिकानामनुवादत्वम् । अत्राभिधीयते ।[4] द्वावप्येतौ ग्रन्थौ साधू । कथम् । पूर्वस्तावत् 'न चाविहितमङ्गं भवति' इत्यनयाचोपपत्त्या न विरुद्धः । उक्तं ह्यतद्विधावनाश्रीयमाणे धात्वर्थमात्रस्य साध्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वे सति न शक्यमङ्गत्वं कल्पयितुं तेन तावद्विधिः । अथ चानुवादः कथम् ।[5] पूर्वेण विधिनाऽङ्गत्वं प्रकल्प्य प्रयोगवचनं यावन्नीयते तावन्तं च कालमसौ विधिरूपेणावतिष्ठते । प्रयोगवचनग्रहणे तु सति तद्गतविधिसंस्पर्शादेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेरनुवादत्वम् । अतः प्राक् प्रयोगवचनसमर्पणाद्विधित्वेन विना न व्यवहारः सिध्यतीति विधिः । उत्तरकाले तु तत एव प्रवृत्तिसिद्धेरनुवाद इत्युभयमपि साधूक्तम् ॥ १९ ॥

---

१ इति केचिदिति शेषः । २ एतदधिकरणोक्तस्यैव परिहारस्य सत्यत्वमिति वदतां परेषां मतमनुसृत्याऽऽह—शक्यमित्यादिना । ३ (अ० ११ पा० १ अ० ३ सू० १६)। ४ स्वाभिप्रायमाह—अत्राभिधीयत इत्यादिना । ५ प्रत्यात्मिकवाक्यार्थालोचनवेलायां विधित्वं प्रकरणकल्पिताङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधानवाक्यार्थदर्शभावनाविधिवेलायां प्रयोगविधिसिद्धपुरुषप्रवृत्त्यनुवादत्वमित्येवं विरोधपरिहाराशयं वदति—पूर्वेणेत्यादिना ।

मिति । उच्यते । तद्धि वाक्येनाहीनानां व्यपदिश्यते । फलवन्तश्चा-हीनाः । न च तत्र ज्योतिष्टोमेऽहीनशब्दः । गौणत्वात्, व्यपदेशाच्च तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति । ततो युक्तं द्वादशोपसत्ता यत्प्रकरणादुत्कृष्यते । न त्विह पुरुषसंबन्धो निष्प्रयोजनत्वात्, अन्यस्य च प्रयोजनवतः प्रकरणेऽभावात् ॥ १६ ॥

[६] शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥ १७ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, देवा वै शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन् हव्यं नो वहेति प्रकृत्य वचनमिदं भवति—किं मे प्रजाया इति । तेऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत् । तं शतेन यातयात्, यो निहनत् तं सहस्रेण यातयात्, यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात् इति । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेद् न हन्याद् न लोहितं कुर्यात् इति । तत्र संदेहः । किं दर्शपूर्णमासयोरवगोरणप्रतिषेध उत पुरुषस्योपदिश्यत इति । किं प्राप्तम् । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरवगोरणादिप्रतिषेधः । न दर्शपूर्णमासयोर्ब्राह्मणस्यावगोरितव्यं वधो वा कार्यो लोहितं वा प्रस्कन्दनीयम् । अन्य उपाय

प्रकरणेऽहीनस्यात्यन्तमविद्यमानत्वाद्वाक्यसंयुक्तद्वादशोपसत्त्वं प्रकरणेनानुगृह्यमाणमुत्कृष्यत इत्यदृष्टान्तः ॥ १६ ॥

(इति-जञ्जभ्यमानाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

शंयाविति ब्राह्मणावगोरणादिप्रतिषेधवाक्योपलक्षणम् । तत्र पूर्ववदेव पक्षाः । तेषामपि प्राकरणिकं संबन्धद्वयमप्येकीकृत्य निर्दिष्टौ क्रतुधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति द्वावेव पक्षौ । समस्तेन चानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन क्रत्वर्थस्यावगोरणस्य प्रसज्यमानस्य प्रतिषेधः । का च तत्र प्रसक्तिः । चतुर्ब्राह्मणसाध्यत्वाद्दर्शपूर्णमासयोरतदानत्यर्थं सामदानभेददण्डेषु प्रसज्यमानेष्वन्वाहार्यदानेनाऽऽनमयेदिति[4] गम्यते । यदा तन्मात्रेण

---

१ शंयौ च—शंयूपक्रमके वाक्ये योऽयमवगोरणादिप्रतिषेधः स प्रकरणादपकृष्येतत्पुरुषङ्गः । कुतः । सर्वपरिदानात्—सर्वावस्थस्य, दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थानपेक्षस्य पुंसः, परि—नरकपरिहारार्थं, दानात्—अवगोरणादीनां खण्डनात् । निषेधादिति यावत् । एवं भाष्यकाराः । वार्तिककारास्तु सर्वपरिदानात्—सर्वेभ्यः ऋत्विग्भ्योऽनृत्विग्भ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः, परिपालनाख्यवरदानादित्येवं सूत्रं व्याख्यास्यन्ति । २ तै० सं० (२–६–१०) । ३ चतुर्ब्राह्मणेति—ब्रह्माध्वर्युहोत्राग्नीध्राख्याश्चत्वार ऋत्विजो दर्शपूर्णमासयोरित्यर्थः । महापिठरपरिमितस्यान्वाहार्यस्याऽऽनतिजननासामर्थ्यद्योतनाय चतुःशब्दः प्रयुक्तः । ४ इति नियम इति पा० ।

साऽभ्यामेकवाक्यता, नान्येन फलवताऽपि कर्मणा । प्रकरणाभावात् । तस्मान्नोत्कर्षः। यत्तु प्रकरणे निवेश इत्येतस्मिन्पक्षे ब्रूयादित्यनुष्ठानवचनमविवक्षितस्वार्थमिति । एवं सति अनुवादो भविष्यति न पुरुषसंबन्धविधानस्य प्रयोजनमस्तीति ॥ १५ ॥

व्यपदेशादपकृष्येत ॥ १६ ॥

अथ यदुपवर्णितं, द्वादशोपसत्ता यथोत्कृष्यते, तथेदमप्युत्क्रष्टव्य-

---

ऋधर्मविधानमिति । इह भाष्यकारेण निरन्तरयोर्द्वयोरधिकरणयोरेकस्याः परिचोदनायाः परस्परविरुद्धपरिहारद्वयमुक्तम् । 'अङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते। न चाविहितमङ्गं भवति' इत्येकः[1]। एवं सत्यनुवादो भविष्यति, इत्यपरः। तत्र कस्य सत्यत्वं कस्यानृतत्वमिति विवेक्तव्यम् । यथा तावत्पूर्वत्र व्याख्यातं तथा विधित्वमेव सत्यम् । अनुवादाभिधानं त्वभ्युपेत्यवादमात्रमिति गम्यते । शक्यं[2] त्वनुवादत्वं समर्थयितुम् । कुतः ।

अपर्यायविधायित्वादेकोऽङ्गानां विधिर्यतः ।
प्रात्यात्मिकानुवादत्वं शक्यते भाषितुं ततः ॥

'विधिस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात्'[3] इत्यत्र सर्वेषामेवाङ्गानामेकप्रयोजनकल्पनयैकं विधिं वक्ष्यति । स च प्रयोगवचनेन विधीयमानानां भविष्यति । प्रात्यात्मिकविधीनां पर्यायप्रवृत्तेः । पुरुषश्च येन प्रवर्त्यते स विधिः । अङ्गप्रधानवत्यां च भावनायां युगपत्पुरुषनियोगः । तस्मात् प्रात्यात्मिकानामनुवादत्वम् । अत्राभिधीयते[4] । द्वावप्येतौ ग्रन्थौ साधू । कथम् । पूर्वस्तावत् 'न चाविहितमङ्गं भवति' इत्यनयाचोपपत्त्या न विरुद्धः । उक्तं ह्येतद्विधावनाश्रीयमाणे धात्वर्थमात्रस्य साध्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वे सति न शक्यमङ्गत्वं कल्पयितुं तेन तावद्विधिः । अथ चानुवादः कथम् । पूर्वेण[5] विधिनाऽङ्गत्वं प्रकल्प्य प्रयोगवचनं यावन्नीयते तावन्तं च कालमसौ विधिरूपेणावतिष्ठते । प्रयोगवचनग्रहणे तु सति तद्गतविधिसंस्पर्शादेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेरनुवादत्वम् । अतः प्राक् प्रयोगवचनसमर्पणाद्विधित्वेन विना न व्यवहारः सिध्यतीति विधिः। उत्तरकाले तु तत एव प्रवृत्तिसिद्धेरनुवाद इत्युभयमपि साधूक्तम् ॥ १९ ॥

---

१ इति केचिदिति शेषः । २ एतदधिकरणोक्तस्यैव परिहारस्य सत्यत्वमिति वदतां परेषां मतमनुसृत्याऽऽह—शक्यमित्यादिना । ३ (अ० ११ पा० १ अ० ३ सू० १६)। ४ स्वाभिप्रायमाह—अत्राभिधीयत इत्यादिना । ५ प्रत्यात्मिकवाक्यार्थालोचनवेलायां विधित्वं प्रकरणकल्पिताङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधानवाक्यार्थत्र्यंशभावनाविधिवेलायां प्रयोगविधिसिद्धपुरुषप्रवृत्त्यनुवाद्यत्वमित्येवं विरोधपरिहाराशयं वदति—पूर्वेणेत्यादिना ।

मिति । उच्यते । तद्धि वाक्येनाहीनानां व्यपदिश्यते । फलवन्तश्चाहीनाः । न च तत्र ज्योतिष्टोमेऽहीनशब्दः । गौणत्वात्, व्यपदेशाच्च तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति । ततो युक्तं द्वादशोपसत्ता यत्प्रकरणादुत्कृष्यते । न त्विह पुरुषसंबन्धो निष्प्रयोजनत्वात्, अन्यस्य च प्रयोजनवतः प्रकरणेऽभावात् ॥ १६ ॥

[६] शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥ १७ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, देवा वै शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन् हव्यं नो वहेति प्रकृत्य वचनमिदं भवति—किं मे प्रजाया इति । तेऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत् । तं शतेन यातयात् , यो निहनत् तं सहस्रेण यातयात्, यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात् इति । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेद् न हन्याद् न लोहितं कुर्यात् इति । तत्र संदेहः । किं दर्शपूर्णमासयोरवगोरणप्रतिषेध उत पुरुषस्योपदिश्यत इति । किं प्राप्तम् । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरवगोरणादिप्रतिषेधः । न दर्शपूर्णमासयोर्ब्राह्मणस्यावगोरितव्यं वधो वा कार्यो लोहितं वा प्रस्कन्दनीयम् । अन्य उपाय

प्रकरणेऽहीनस्यात्यन्तमविद्यमानत्वाद्वाक्यसंयुक्तद्वादशोपसत्त्वं प्रकरणेनानुगृह्यमाणमुत्कृष्यत इत्यदृष्टान्तः ॥ १६ ॥

(इति–जञ्जभ्यमानाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

शंयाविति ब्राह्मणावगोरणादिप्रतिषेधवाक्योपलक्षणम् । तत्र पूर्ववदेव पक्षाः । तेषामपि प्राकरणिकं संबन्धद्वयमप्येकीकृत्य निर्दिष्टौ क्रतुधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति द्वावेव पक्षौ । समस्तेन चानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन क्रत्वर्थस्यावगोरणस्य प्रसज्यमानस्य प्रतिषेधः । का च तत्र प्रसक्तिः । चतुर्ब्राह्मणसाध्यत्वाद्दर्शपूर्णमासयोस्तदानत्यर्थं सामदानभेददण्डेषु प्रसज्यमानेष्वन्वाहार्यदानेनाऽऽनमयेदिति[४] गम्यते । यदा तन्मात्रेण

---

१ शंयौ च—शंयूपक्रमके वाक्ये योऽयमवगोरणादिप्रतिषेधः स प्रकरणादपकृष्येतत्पुरुषाङ्गः । कुतः । सर्वपरिदानात्—सर्वावस्थस्य, दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थानपेक्षस्य पुंसः, परि—नरकपरिहारार्थं, दानात्—अवगोरणादीनां खण्डनात् । निषेधादिति यावत् । एवं भाष्यकाराः । वार्तिककारास्तु सर्वपरिदानात्—सर्वेभ्यः ऋत्विग्भ्योऽनृत्विग्भ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः, परिपालनाभयवरदानादित्येवं सूत्रं व्याख्यास्यन्ति । २ तै० सं० (२–६–१०) । ३ चतुर्ब्राह्मणेति—ब्रह्माध्वर्युहोत्राग्नीध्राख्याश्चत्वार ऋत्विजो दर्शपूर्णमासयोरित्यर्थः । महापिठरपरिमितस्याप्यन्वाहार्यस्याऽऽनतिजननासामर्थ्यद्योतनाय चतुःशब्दः प्रयुक्तः । ४ इति नियम इति पा० ।

आस्थातव्य आनतये, ते नान्वाहार्येणाऽऽनमन्तीति प्रकरणात्प्राप्नो॰ ति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । शंयौ च प्रकरणादुत्कर्षः । कस्मात्, सर्वपरिदा॰ नात् । सर्वात्रस्थस्य ब्राह्मणस्यायं प्रतिषेध उक्तः । न दर्शपूर्णमास॰ गतेनैव नावगोरणादि कर्तव्यमिति । ननु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासधर्मोऽयम् । सत्यं प्रकरणादेवम् । वाक्येनावगुरमाणस्य धर्मः । वाक्यं च प्रकर- द्बलीयः । ननु जञ्जभ्यमानस्येव प्रकरणे निवेशो भवेत् । नेत्युच्यते । तत्र फलं कल्पनीयम् । इह क्लृप्तम् । अस्ति ह्यत्र विधायकाविभक्तिः । शतेन यातयात्, सहस्रेण यातयात्, स्वर्गं लोकं प्रजानीयादिति । तस्मादुत्कर्ष एवंजातीयकस्येति ॥ १७ ॥

नाऽऽनमन्ति तदा पुनर्यथा दानादानातिर्भवति तथा प्रयत्यमाने लौकिकोपायप्रसक्तौ सत्यामयं दण्डप्रकारोऽवगोरणादिः पक्षे प्राप्नोति स प्रतिषिध्यते । न कर्तव्यं तेन, तद्व्यतिरेकोपायान्तराश्रयणं कार्यमित्युक्तं भवति । तथा प्राप्तेऽभिधीयते ।

वाक्येन सर्वसंयोगात्सर्वेभ्यो वरदानतः ।
फलस्याकल्पितत्वाच्च नेष्टः प्रकरणग्रहः ॥

यच्छब्दस्तावच्छ्रुत्यैव पुरुषमुपादत्ते । न च प्रकरणयुक्तपुरुषधर्मः । न ह्येष कश्चि॰ त्संस्कारः । किं तर्हि । नरकपरिहारार्थोऽयं प्रतिषेधः । स च पुरुषगत एव । नरकपातः संकीर्तितो न तु क्रतुगतः । यस्य च प्रत्यवायस्तस्य तत्परिहारार्थः प्रतिषेधः । 'शतेन यातयात् सहस्रेण यातयात्' इति शतगुणं सहस्रगुणमनुभवेदित्यर्थः । अथ वा संख्येयान्तरानुपादानादुपरि संवत्सरग्रहणादिहापि संवत्सरशतेन यातनां निस्तरे॰ त्सहस्रेणेत्येवं संबध्यते । निषेधफलं च प्रदर्शनमात्रेणैव संबध्यते न विधिफलवत्काम॰ पदोपबन्धमपेक्षते । न हि कश्चित्संत्यक्तव्यमर्थं कामयते । न चान्यः कश्चित्तस्योपा॰ दानप्रकारोऽस्ति । तेनानुभवेदित्येतावतैवोपादानं विज्ञायते । तच्चेहाविकलमस्ति । यत्तु भाष्यकारेण लिङ्प्रदर्शनं कृतं तत्फलस्याविधेयत्वादसंबद्धम् । यदपि तावदिष्टं तदपि न विधीयते यत्त्वनिष्टं तत्र पुरुषप्रवृत्त्यसंभवादत्यन्तविपरीत एव विध्युपन्यासः । तस्मादनिष्टफलोपादानमात्रेणैव तद्विषयनिषेधसिद्धेरनिष्टफलस्य च पुरुषगामित्वात्पुरुष॰ धर्मता । तथा च 'सोऽब्रवीत्किं मे प्रजाया इति' प्रजामात्रानुग्रह एव शंयुना प्रार्थितः । देवैश्च यत्कामयस इत्युक्ते शंयुना ब्राह्मणमात्रमेव तेभ्यः परित्तं परिपालना॰ योपाक्षिप्तम् । तैश्च ब्राह्मणमात्रमेवोद्दिश्यानुग्रहः प्रत्त इति वाक्यशेषः समर्थितो भवि॰ ष्यतीति ॥ १७ ॥

(इति—सर्वपरिदानाधिकरणम् ॥ ६) ।

[७] प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ १८ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, मलवद्वाससा न संवदेत, नास्या अन्नमद्यात् इति । तत्र संदेहः, किं मलवद्वाससा सह दर्शपूर्णमासाङ्गस्य संवादस्य प्रतिषेध उत पुरुषस्य सर्वत्र प्रतिषेध इति । किं प्राप्तम् । प्रकरणाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रतिषेधविधिः । एवं प्राप्ते ब्रूमः । मलवद्वाससा सह संवाद उत्कृष्येत । प्रकरणात् । कस्मात् । प्रागपरोधात् । एवं श्रूयते, यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत इति । पत्न्या च सह संवादोऽध्वर्योर्दर्शपूर्णमासयोरस्ति, पत्नि पत्न्येष ते लोक इति । प्रसज्यमानः प्रतिषिध्येत । स चाप्राप्त एव प्रागपरोधादपनीय तां यागमनुतिष्ठतां कथं संवादः प्रसज्येत । यतः प्रतिषेधमर्हेत् । तस्मादुत्कृष्येत मलवद्वाससा सह संवादः ॥ १८ ॥

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ १९ ॥

अन्नप्रतिषेधश्च भवति । नास्या अन्नमद्यादभ्यञ्जनं वै स्त्रिया अन्नम्

'नास्या अन्नमद्यात्' इति वाक्यान्तरमपि सदन्यार्थदर्शनौपयिकत्वात्सहोदाहृतम् । मलवद्वासाः—ऋतुमती स्त्री । तत्संवादप्रतिषेधेऽपि त एव पक्षाः । तत्र यच्छब्दनञ्ज्यमानशब्दतुल्योपादानशब्दाभावात्संवादस्य च क्रतौ पुरुषे चाविशेषप्रसक्तेराभिहिते-नानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन 'पत्नि पत्न्येष ते लोकः' इत्यादेः क्रत्वर्थस्य संवादस्य प्रतिषेध इति प्राप्तेऽन्यथा प्रत्यवस्थीयते ।

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽयं प्राप्तिश्च पुरुषे स्थिता ।
न हि प्रागपरुद्धायाः प्राप्तिरस्ति क्रतुं प्रति ॥

'तामपरुध्य यजेत' इति हि सामान्यतः सर्वस्मादेव क्रत्वनुष्ठानादसौ निवर्तिता कथं संवादे प्रसज्येत । पुरुषस्य तु स्वातन्त्र्यात्सर्वकालसंवादे प्राप्ते निषेधस्यार्थवत्ता । यदि च स्मृतिरेवमर्था विद्यते ततो मूलमूलिभाव एवाभ्युपगन्तव्यः । न हि केनचिन्नित्यानुवादत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

इतश्च पुरुषमात्रधर्मः । कुतः ।

प्रायोवचननिर्णेयं संदिग्धं वस्तु वर्णितम् ।
असंदिग्धश्च पुंधर्मो नास्या अन्नमिति स्मृतेः ॥

१ तै० सं०(२-५-१) । २ 'यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका स्यात्' इति पूर्वं शेषः । तै० ब्रा० (३-७-१) । ३ (अ० २ पा० ३ अ० ६) इत्यत्रेति शेषः ।

द्युपगमनप्रतिषेध एष विधीयते। स च प्रकरणे न प्रसक्त इति, प्रकरणादुत्कृष्टः पुरुषधर्म एष निश्चीयते ॥ १९ ॥

[८] अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २० ॥ सि०

अनारभ्य श्रूयते, तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति इति। सुवाससा भवितव्यं रूपमेव बिभर्त्ति इति। तत्र किं प्रकरणधर्म उत पुरुषधर्म इति संशयः। अत्रोच्यते। अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात्। पुरुषधर्म एवंजातीयकः स्यात्। कुतः। ततः—प्रकरणाधीतात्, विशेषोऽस्य। नायं प्रकरणाधीतः। यद्यप्रकरणे समाम्नातः, सर्वप्रकरणधर्मः स्यात्। अप्रकरणे समाम्नानं न कंचिद्विशेषं कुर्यात्। तस्मादेवंजातीयकः पुरुषधर्म इति ॥ २० ॥

'नास्या अन्नमद्यात्' इति 'अभ्यञ्जनं वै स्त्रिया अन्नम्' इति वाक्यशेषादुपगमनप्रतिषेधः। तथा हि। लाटानामप्यभ्यञ्जनपर्यायान्तरवाच्यलक्षणमुपगमनं प्रसिद्धम्। तच्च न कदाचिच्छब्दादर्थाद्वा क्रत्वर्थं प्रसक्तम्। पुरुषार्थं तु सर्वप्राणिप्रसिद्धम्। यदर्थं च प्राप्तिस्तदर्थः प्रतिषेध इत्युक्तम्। ब्रह्मचर्यविधानाच्च न ऋतुकाले पुरुषार्थस्यापि सतस्तत्प्रसक्तिर्येन स्वकाले निषिध्यते। तस्मादुल्लङ्घ्य तावत्प्रकरणमेष तावत्पुरुषधर्मो भवति। ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति संवादतादर्थ्यसिद्धिः ॥ १९ ॥

(इति—संवादाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

इदानीमप्रकरणाधीतानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणसमवायं गच्छन्ति नेति विचार्यते। 'तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इत्येवमादिषु संदेहः। किं कर्मसु हिरण्यधारणमनूद्य सुवर्णता विधीयते। वासःपरिधाने च शोभनत्वमुत विशिष्टविधानरूपेण नित्यः पुरुषधर्मो विधीयत इति। तत्रानेकार्थविधिभयात्कर्मस्थहिरण्यवासोनुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिप्राप्तावुच्यते पुरुषधर्म इति। कुतः।

हिरण्यवाससो धर्मो भवंस्तावदनर्थकः।
कर्मणा सह संबन्धे प्रमाणं तु न विद्यते ॥

प्रकरणाम्नानस्य ह्येतदेव प्रयोजनं कथं नाम तदङ्गत्वं विज्ञायेतेति। यद्यप्रकरणाधीतस्यापि कर्माङ्गतैव स्यात्ततः प्रकरणाम्नानमनर्थकं भवेत्। यतस्तु वेदेनैव प्रकरणाप्रकरणाम्नानविवेकः कृतस्ततोऽवगम्यते नूनं प्रकरणाधीतानां पुरुषधर्मत्वमिति ॥ २० ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥ २१ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न पुरुषधर्मो भवेत् । अग्निहोत्रादीनां शेषः स्यात् । कस्मात् । अद्रव्यत्वात् । नात्र द्रव्यदेवतं श्रूयते । तच्छ्रवणात्, भार्यं यद्द्रव्यमिति परिकल्प्येत । असति तु द्रव्यदेवतासंबन्धे बिभर्तिरयं धारणावचनः संस्कारवाची । संस्कारश्च शेषभूतस्यावकल्पते, नान्यथा । तस्मात्कर्मणामग्निहोत्रादीनां शेषः । एवं सुवाससा भावितव्यमिति ॥२१॥

वेदसंयोगात् ॥ २२ ॥

आध्वर्यवमिति वेदसंयोगः शेषभूतस्य युज्यते । शेषभूतो ह्यध्व-

यद्यपि तावद्विशिष्टविधानं तथाऽपि कर्मशेष एव स्यात् । अन्यथा हि फलं कल्प्येत । ननु क्रतुसंबन्धोऽपि कल्पयितव्य एव । सत्यं प्रमाणवती हि तत्कल्पना । कर्मणश्च सामान्येन प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मैवोपतिष्ठते । तेन तत्संबन्धः प्रमाणवान्, न स्वर्गसंबन्धः । एवं च मन्यते । यथा यागदानहोमान्मुक्त्वा नान्यत्प्रधानकर्मत्वं प्रतिपद्यते । न चेह यागादित्वमस्ति संप्रदानाद्यभावात् । अत औत्पत्तिकेनाङ्गत्वेन कर्मशेषत्वम् । अथवा धारणमेतच्छ्रूयते । तच्चोत्पत्त्यैव धार्यमाणशेषभूतम् । न च लौकिकस्य निष्प्रयोजनत्वात्संस्कारार्हत्वम् । अतः कर्माङ्गभूतयोर्वासोहिरण्ययोर्विधिः । अथवा तत एवानेकार्थविधिदोषात्सति च संभवे बलाद्गुणे विधिशक्तिसंचारणाद्धिरण्यधारणं 'हिरण्यं हस्तेन भवति' अथ गृह्णाति' 'हिरण्यं हस्ते संप्रदाय षोडशिना स्तुवते' इत्येवमादिवाक्यविहितमनूद्य सुवर्णता विधीयते । 'वासः परिधत्ते' इति चैतद्विहिते वाससि शोभनत्वम् । एवं च सूत्रकाराणां 'हिरण्यमिति जातरूपं प्रतीयात्' इत्यादिपरिभाषणस्यैतदेव मूलम् । अन्यथा रजतजातरूपसाधारणे सति हिरण्यशब्देऽन्यतरावधारणमूलमन्यत्कल्प्यं स्यात् । 'अद्रव्यत्वात्' इति च नात्र द्रव्यं विधीयते । किं तर्हि । तद्विशेषमात्रविधानमेतत् । अतश्च यत्र द्रव्यं तत्रानेन गन्तव्यमिति ।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण देवताग्रहणं कृतम् ।
तदुत्सूत्रमयुक्तं च प्रधानं हि जपाद्यपि ॥

अयागानामपि प्राधान्यदर्शनान्न किंचिद्देवताग्रहणेनेति ॥ २१ ॥

कर्माङ्गत्वे चास्याः क्रियाया आध्वर्यवसमाख्या विनियोक्त्री भविष्यति । पुरुषधर्मत्वे बाध्येत । यदाऽपि हिरण्यानुवादेन सुवर्णता विधीयते तदाऽपि तद्विधिवशवर्तित्वादक्रियात्मकत्वाच्च नैव समाख्या व्याप्रियत इति वैदिकत्वसामान्यं वेदसंयोगस्यार्थः ।

र्युणा क्रियते, न पुरुषधर्मः। दर्शपूर्णमासादीनां हि कर्मणां साङ्गानामध्वर्युः कर्ता। तस्मादपि कर्मधर्मा एवंजातीयका इति॥ २२॥

द्रव्यसंयोगाच्च॥ २३॥

द्रव्यपरश्चात्र भवति निर्देशः। सुवर्णं भार्यमिति द्वितीयार्थसंयोगात्। द्रव्यसंस्कारश्च कर्मशेषपक्षे प्रयोजनवान्, अनर्थकः पुरुषधर्मे॥ २३॥

स्याद्वाऽस्य संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैतिशायनः॥ २४॥

स्याद्वा फलेनैवंजातीयकानां संबन्धः। पुरुषधर्म इत्यर्थः। सुवर्णस्य वाससो वा धर्मो भवन्निष्प्रयोजनः स्यात्। ननु संस्कृतेन सुवर्णेन वाससा च कर्म सेत्स्यति। नैतदेवम्। सुवर्णस्याङ्गं न कर्मण उपकुर्यात्। श्रुत्यादीनामभावान्न कर्माङ्गम्। तस्मात्, दुर्वर्णोऽस्य

तेन यो नाम वदेल्लोकतोऽप्यस्त्येव वासोहिरण्यधारणप्राप्तिरतस्तदनुवादेनापि शक्यं गुणविधानमिति सोऽपि व्यावर्तितो भवति॥ २२॥

पूर्वं धारणस्य स्वाभाविकमेव संस्कारत्वमित्युपन्यस्तम्। इदानीं तत्रैवोपचयहेतुरुच्यते कर्मत्वनिर्देशादिति। तत्र हिरण्यमित्यमन्तत्वदर्शनाद् द्वितीयार्थसंयोगादिति च भाष्याद्व्रीहीनितिवत् द्वितीयेयमिति भ्रान्तिर्भविष्यति कृत्यप्रत्ययेन त्वभिहितत्वान्नात्र कर्मणि द्वितीयोत्पन्ना प्रथमैवेयम्। द्वितीयार्थस्तु भार्यमिति ण्यत्प्रत्ययेनोक्त इति द्रव्यपरत्वाभिधानम्। अत एव भाष्यकारेणापि द्वितीयार्थसंयोगादित्युक्तम्। अन्यथा द्वितीयासंयोगादित्येवावक्ष्यत्। तस्मात्संस्कारत्वात्कर्मशेषत्वं धारणस्य॥ २३॥

कर्मसंबन्धस्तावन्न केनचित्क्रियते। सर्वो ह्यनारभ्यवादो वाक्यसंयोगेनाङ्गं विधत्ते, लिङ्गेन वा केनचिदव्यभिचारिणा। तदिह वाक्यसंयोगस्तावन्नास्त्येव हिरण्यधारणमपि व्यभिचारादलिङ्गम्। तदेव कर्तव्यतावचनेन विशेष्यते। यदि कर्तव्यतावचनं विशेषणं ततश्च तद्व्यापारोपक्षयादविधायकत्वप्रसङ्गः। तेन द्रव्यस्वरूपसंबन्धमात्रमेव प्रमाणवत्। तत्र चाऽऽनर्थक्यमिति न संस्कारता। न चेहापूर्वसाधनताकारितः संबन्धोऽवकल्पते। प्रकरणलभ्यत्वादपूर्वसाधनलक्षणायाः। तस्माद्भूतभव्यसमुच्चारणन्यायेनैव हिरण्यसाधनकं वासःसाधनकं च धारणं परिधानं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनमित्यर्थाक्षिप्तेनापि तावत्कर्त्रा संबन्ध इति पुरुषोपकारकल्पना। सुवाससेति बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वाद्विस्पष्टमेव पुरुषप्राधान्यम्। नन्वेवं सति फलं कल्प्यम्। नैष दोषः। सामान्यतः पुरुषार्थत्वेऽवधारिते तस्य सुकल्प्यत्वात्। स्वर्गाद्युत्पत्तेश्च क्रियात्मकत्वादन्यत्र वेदमूलत्वादुभयमपि साधारणं पर्युपस्थापकमिति कर्मोपस्थापनानिवृत्तिः। अपि च स्ववाक्यगतमेव

भ्रातृव्यो भवतीत्येवमादिना, एवंजातीयकानां फलेन संबन्धः। ननु वर्तमानापदेशोऽयम्। सत्यमेवमेतत्। आनर्थक्यपरिहाराय फलचोदनया संबन्ध एषितव्यो भवति। अन्यस्माच्चैषितव्यादेकवाक्यगतस्य विपरिमाणो लघीयान्। कुतः। प्रत्यक्षा तेनैकवाक्यता, परोक्षाऽन्येन। विपरिणामश्च वर्तमानकालस्याविवक्षा। संबन्धस्य च तात्पर्याध्यवसानम्। तस्मादेवंजातीयकः प्रधानकर्मोपदेशः स्यात्। यथा प्रजापतिव्रतानां फलेन संबन्धः। एतावता हैनसाऽवियुक्तो भवतीति। एवमत्रापि द्रष्टव्यम्। तस्मादेवंजातीयकः पुरुषधर्म इति॥ २४॥

[९] शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम्॥ २५॥ पू०

इह कर्मसंयुक्ता होमा जयादय उदाहरणम्। येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयाञ्जुहुयात्, राष्ट्रभृतो जुहोतीति, अभ्यातानाञ्जुहोतीति। तत्रैते किं सर्वकर्मणां कृष्यादीनां शेषभूता उत वैदिकानामग्निहोत्रादीना-

---

भ्रातृव्यदुर्वर्णताकरणं रूपधारणं फलमुभयत्रापि श्रूयते। सत्यपि चार्थवादसरूपत्वे पारार्थ्यानवधारणादेवंजातीयकेषु फलविधित्वं वक्ष्यति 'फलमात्रेयो निर्देशात्' इति। तत्र हि फलसंबन्धस्यैव कामत्वमात्रं परिकल्प्य क्रियायास्तादर्थ्यमध्यवसातव्यम्। अन्यत्र क्रतुसंबन्धात्प्रभृति सर्वं कल्पनीयम्। तस्मात्सर्वकामादिपदसंयोगवदिहापि फलेन संबन्धाद्विशिष्टविधानाच्च कर्मोपदिश्यते। तथा च स्मृतिः—'न जीर्णमलवद्वासाः स्यात्। धारयेद्वैणवं दण्डं शुभे रौक्मे च कुण्डले' इत्यादि सूपपत्स्यते॥ २४॥

(इति—हिरण्यधारणाधिकरणम्॥ ८॥

इह वाक्यावधारितकर्मशेषत्वानां तद्विशेषसंबन्धश्चिन्त्यते। पूर्वपक्षवादी तत्र पक्षान्तराहवनीयसंयोगं होमानां प्राधान्यात्तद्देशेनाऽऽहवनीयप्रवृत्तेः कृषिसेवादीनामपि ऋद्धिसाधनकर्मत्वाविशेषाच्छक्यते येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेदित्यनेनोपलक्षणं कर्तुमिति मन्यमान आह—सर्वकर्मणां शेषो जयादिरिति। तेन सेवादिनाऽपि ऋद्धिमिच्छन्नाहवनीये जयादीञ्जुहुयात्। न चाऽऽहवनीयस्यैते न प्रयोजकाः। होममात्रोद्देशेनाऽऽहवनीयविधानात्। तेनानाहिताग्नेर्मा नाम भूवन्। आहिताग्निना तु वर्णानुरूपं लौकिकमपि कर्मानुतिष्ठता कर्तव्याः। एवं चानारभ्यवादस्वरसो न भग्नो भविष्यति। न चैवमादयः

---

१ तै० सं० (३—४—६)। २ (अ० ४ पा० ३ अ० ८ सू० १८)। ३ न जीर्णमलवद्वासा विभवे सति॥ इति ज्ञातकर्मप्रकरणाम्नातस्य श्लोकस्योत्तरार्धो ऽयम्।

मिति । शेषत्वं तु निर्ज्ञातकर्मसंबन्धात्, फलाश्रवणाच्च । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वकर्मणां शेषाः, विशेषानभिधानादिति ॥ २५ ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ॥ २६ ॥ सि०

नचैतदस्ति, सर्वकर्मणां कर्षणादीनामप्यङ्गभूता इति । होमा एते । अतो व्यवतिष्ठेरन्, आहवनीयसंयोगो भवति होमेषु । यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति । तेन यस्याऽऽहवनीयस्तस्यैतेऽङ्गम् । न च कृष्यादीन्याहवनीये वर्तन्ते । न चैषां गार्हपत्योऽस्ति । यतः प्रणीते, आहवनीयः स्यात् । तस्मान्न कर्षणादीनां जयादयः ॥ २६ ॥

शेषश्च समाख्यानात् ॥ २७ ॥

इतश्च पश्यामो वैदिकानां शेषभूता इति । कुतः । समाख्यानात् । आध्वर्यवमिति हि समाख्याते वेदे जयादयः समाम्नाताः सन्तोऽध्व-

---

साक्षात्कर्मसंबन्धिनः प्रकृत्यर्थाः स्थास्यन्ति । कामं वा पुनरुक्तभयाद्विकृतिं वर्जयेयुः । कृष्यादिषु तु न काचित्पुनरुक्तताशङ्केत्यवर्जनमेव युक्तम् ॥ २५ ॥

व्यवतिष्ठेरन्नेते होमा वैदिकेष्वेव न सर्वत्र भवेयुः । कुतः ।

समानदेशता नित्यमिष्यतेऽङ्गप्रधानयोः ।
न च कृष्यादिभिः साकमेषां स्यात्तुल्यदेशता ॥

कर्षणं हि भूमौ क्रियते राजकुले च सेवा । जयादयश्च होमत्वादविहिताधिकरणान्तरा एकान्तेनाऽऽहवनीये कर्तव्याः । तत्र विना वचनेनाङ्गप्रधानवैदेश्यमापद्यमानं वैगुण्यं जनयेत् । अस्ति चैषामन्यो विषयो यत्राविगुणा भवन्ति । तस्मिंश्च सति नार्थापत्त्या वैदेश्यमभ्यनुज्ञास्यते । न च शास्त्रेणानभ्यनुज्ञातं कृतं फलं ददाति । अतः सगुणसंपादनार्थेवानाहिताग्नीनामविदुषाममनुष्याणां चैते न भवन्ति । तथा कर्मान्तराणामपि । ननु क्षेत्रमेवाऽऽहवनीयं नीत्वा होष्यते । न । तथाऽपि विलेखनहोमयोर्देशभेदापरिहारात् । सामीप्यमात्रं हि तत्रानुगृह्येत न तु समानदेशत्वम् । न ह्येकैकस्मिन्विदारण आहवनीयं निक्षिप्य होतुं शक्यते । न च तावताऽपि समानदेशत्वं भवति । होमास्त्विति च हेतुव्यपदेशः । यतोऽमी होमास्तस्माद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ २६ ॥

इतश्च वैदिकानामेव जयादिः शेषो यतः समाख्यानुग्रहो भवति । दर्शपूर्णमासादिष्वध्वर्युर्विद्यते । तदङ्गभूताः सन्त एते तत्कर्तृकतां प्रतिपद्यन्ते । कृष्यादीनां तु ऋत्वि-

---

१ तै० सं० (३-४-६) ।

र्युणा करिष्यन्ते । कर्षणादिष्वध्वर्योरभावादनध्वर्युणाऽपि क्रियमाणाः समाख्यां बाधेरन् । तस्माद्वैदिकानां शेषभूता इति ॥ २७ ॥

[१०] दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् ॥ २८ ॥ पू०

अस्त्यश्वप्रतिग्रहेष्टिः—वरुणो वा एतं गृह्णाति, योऽश्वं प्रतिगृह्णाति, यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्, इति। तत्र संदेहः । किं लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे, इष्टिः, अथ वैदिके, इति । कः पुनर्लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहः, को वा वैदिक इति । लोके भिक्षमाणो वाऽभिक्षमाणो वा यत्राश्वं लभते, तत्र लौकिकाश्वप्रतिग्रहः । वैदिकोऽपि पौण्डरीकेऽश्वसहस्रं दक्षिणा ज्योतिष्टोमे गौश्चाश्वश्चेति । तत्रोच्यते । वैदिकत्वसामान्याद्वैदिके, इति प्राप्ते । उच्यते । दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्यात् ।

गभावाद्भेदेन च जयादीनां वरणादीनामनाम्नानादपूर्वत्वाच्चोदकेन प्राप्तिर्नास्ति । यदि च तदर्थमेवाध्वर्युर्व्रियते ततः कर्तृभेदोऽप्यापद्यते । न हि कृषिमध्वर्युः करोति । तेन समाख्यानाद्यो वाक्यशेषोऽध्वर्युणा कर्तव्यमध्वर्युर्वा यः कर्तृत्वेन शेषभूतः स एवमनुगृहीतो भवतीति व्यवस्थासिद्धिः ॥ २७ ॥

(इति—जयादीनां वैदिककर्माङ्गताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

वैदिकलौकिकप्रधानसंबन्धविचारप्रसङ्गाद्यत्र निमित्तानां लौकिकवैदिकत्वाशङ्का तानि विचार्यन्ते । तत्र यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयादिति यावच्छब्दोपबन्धादश्वप्रतिग्रहाणां निमित्तत्वम् । तत्र संदिह्यते किमश्वप्रतिग्रहमात्रस्याथ लौकिकस्यैवाथ वैदिकस्यैवेति । कः पुनर्लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहः को वा वैदिक इति—लोके प्रतिषेधाद्वेदे च प्रतिग्रहीतव्यमित्येवमविधानादुभयत्राप्यश्वप्रतिग्रहो नास्तीति मन्यमानस्य प्रश्नः । इतरो विधिप्रतिषेधनिरपेक्षस्वरूपमात्रं दर्शयति, अकर्माङ्गभूतदानाश्रयपुरुषार्थत्वाभिमतो लौकिकः कर्माङ्गभूतदानाश्रयस्तु वैदिक इति । किं प्राप्तम् । अविशेषाभिधानादुद्दिश्यमानविशेषणासंभवाच्चाश्वप्रतिग्रहमात्रं निमित्तमिति । तथा प्राप्ते लौकिकपक्षपरिग्रहः । भाष्यकारेण त्वविशेषपक्षमनाभाष्य तुशब्दार्थवत्त्वाय सिद्धान्तोपक्रमः कृतः । वैदिकत्वसामान्यात्फलकल्पनाभयाच्च वैदिक इति । नैमित्तिकं हि विधीयमानं निमित्तमपि वैदिकमेव बुद्धौ

---

१ तै० सं० (२–३–१२) । २ लोके इति पाठान्तरम् । ३ आदिपदेन दक्षिणादानमनुपर्कयोः परिग्रहः, नातो बहुवचनानुपपत्तिः । ४ अपूर्वत्वादिति—जयादीनां दर्विहोमत्वाद्दर्विहोमानां चाऽऽष्टमिकन्यायेन प्रकृतिराहित्याख्यापूर्वत्वान्नातिदेशेनापि वरणादीनां प्राप्तिरस्तीत्यर्थः । ५ आध्वर्यवमिति समाख्यानाद्योऽध्वर्युः स जयादि कुर्यात्, इति जयादिविधिवाक्यस्य शेषोऽवगतः सोऽपि निरुक्तव्यवस्थायामनुगृहीत । समाख्यानाद्योऽध्वर्युर्जयादीनां शेषोऽवगतः सोऽपीत्येवं द्वेधा सूत्रार्थं दर्शयति—तेनेत्यादिना ।

दोषो हि श्रूयते, वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति । स चायमनुवादो यत्र दोषस्तत्रेति । स च लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे शूद्राद-न्यस्माद्वा पापकर्मणः कृतो भवतीत्युपपद्यते । दोषसंयोगाल्लौकिके, इति गम्यते । आह । न दोषसंकीर्तनं प्रायश्चित्तविषयविशेषणं, किंतु प्राय-

---

संनिधापयति । तेनैव निराकाङ्क्षीभूतत्वान्न लौकिकेन संबध्यते । फलं च तत्र कल्प-नीयम् । इतरत्र तु संबद्धस्य क्रतोरुपकारः सुखेनैव कल्पिष्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते । **लौकिके स्यादिति** । कुतः ।

श्रूयते दोषसंयुक्तः स च दोषोऽस्ति लौकिके ।
वैदिके विधिगम्यत्वान्न हि दोषः प्रतीयते ॥

वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति पापेन ग्रहणं यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे स निमित्तं प्रतीयते । तदपि च पापग्रहणं प्राप्तमनूद्यते । यदि हि विधीयते ततः कदा-चिदेतद्वाक्यसामर्थ्यादेव वैदिकेऽपि स्यात् । न तु विधीयते, सर्वफलानामविधेयत्वात् । न च तत्र कर्मविधानं, विधेयस्य कर्मणः पापफलत्वासंभवात् । न चेहाश्वप्रतिग्रहः प्रतिषि-ध्यते, तदश्रवणात् । निमित्तसंबन्धमात्रोपयोगाच्च । तस्मादत्यन्तसंबन्धाद्यत्र[1] प्रतिषेधस्तत्र दोषः । स च लौकिकस्य प्रतिषेधो 'न केसरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति' इति । नन्वयमपि प्रतिषेधः सामान्येनैव श्रूयते । सत्यं तेनैव तु लौकिकस्येति ब्रूमः । इतरस्य विशेषविधिसंस्पृष्टस्य प्रतिषेधविषयत्वासंभवात् । अतश्च दोषसमभि-व्याहृतत्वादिष्टिरपि लौकिकविषया स्यात् । ननु च निमित्तभावादुद्दिश्यमानोऽश्वप्र-तिग्रहो न दोषेण विशेष्टुं[2] शक्यत इति विधीयमानेष्टिस्तुतिमात्रपरे दोषसंकीर्तने वैदि-कोऽपि निमित्तं भवेत् । उच्यते ।

विशेषणतया नैव दोषोऽयं कल्प्यते मया ।
दोषनिर्घातकार्येष्टिसामर्थ्याल्लौकिकाङ्गता[3] ॥

नह्येवं क्रियते दोषवान्योऽश्वप्रतिग्रहः[4] । किं तर्हि । निमित्तवेलायां तावत्सामान्यमा-त्रमेव गृह्यते । यदा त्विष्टिभावनायाः प्रयोजनाकाङ्क्षा भवति तदाऽन्यस्य स्वर्गादेः कर्मोप-कारकस्य वा संनिध्यपेक्षयोरभावादस्य च दोषस्य समानवाक्योपात्तत्वेन प्रत्यासत्तेः स्वरूपेण कर्मानपेक्षितत्वेन फलत्वप्रतिपत्त्यसंभवात्पुरुषार्थिकं विधिसंबन्धार्हं निर्घातम-

---

१ अत्यन्तसंबन्धादिति—दोषप्रतिषेधयोरविनाभावाख्यसंबन्धादित्यर्थः । २ न विशेष्टुं शक्यत इति—विशिष्टाव्युत्पन्ननिबन्धनवाक्यभेदापत्तेरिति शेषः । ३ दोषनिर्घातः कार्यं यस्या इष्टे-रिति बहुव्रीह्यर्थो ज्ञेयः । ४ तन्निमित्ते, इयमिष्टिरिति शेषपूरणम् ।

श्चित्स्तुत्यर्थेन। उच्यते। दोषनिर्घातार्थे सति एवं स्यात्। वरुणप्रमोचनमिदं कर्म तल्लौकिके भवितुमर्हति। लोके वरुणग्रहणस्य विद्यमानत्वात्। वैदिके त्वश्वप्रतिग्रहे तन्न स्यात्। शास्त्राद्धि वचनेन तस्य कर्तव्यताऽवगम्यते। यदि च ततः पापं स्यान्न तस्य कर्तव्यताऽवगम्येत। अकर्तव्यं हि पापफलम्। ननु वैदिकेऽपि प्रतिग्रहेऽप्रतिग्राह्यात्प्रतिगृह्णतः

पेक्षमाणस्यापनीयमानतया कर्मणा संबन्धः। एकेन च नैराकाङ्क्ष्ये संभवति न प्रयोजनान्तरं कल्पयितुं शक्यम्। अतश्च यत्र दोषनिर्घातात्मकं फलं तत्रेयमिष्टिः। यत्र च दोषस्तत्र निर्घातोऽपि प्रतिषेधानुसारी। स च प्रतिषेधो लौकिकस्येत्यन्तरेणापि विशेषणमर्थवशात्तस्यैव निमित्तत्वम्। एतद्दर्शयति—वरुणप्रमोचनं त्विदं कर्म तल्लौकिके भवितुमर्हति। यत्तु भ.ष्यकारेण दोषं प्रदर्शयतोक्तं स च लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे शूद्रादन्यस्माद्वा पापकर्मणः क्रियमाणे भवतीति। पुनश्च वैदिकेऽप्येतत्समानमिति मन्यमानेन ननु वैदिकेऽप्यप्रतिग्राह्यात्प्रतिगृह्णतः पापग्रहणमस्तीति चोदयित्वा परिहार उक्तः। भवेदेतदेवं यदि प्रतिग्रहीतुरिष्टिः स्यात्ता खलु दातुरिति। स लौकिकेऽप्यविशिष्टः। तथा हि।

लौकिकेऽपि तु यो दाता शूद्रादिर्न स दोषवान्।
प्रतिग्रहीतृदोषस्तु पुनरप्युभयोः समः॥

यदि वैदिके दातुरिष्टिरिति कृत्वा सत्यप्यप्रतिग्राह्याद्याज्ययाजननिमित्ते प्रतिग्रहीतॄणां पापे दोषराहितानिमित्तमुच्यते। ततो लौकिकेऽपि शूद्रादिभ्य उपादाने दुष्यत्यपि प्रतिग्रहीतरि दातुस्तद्द्वारेणादुष्टत्वाद्दोषरहितमेव निमित्तम्। अथेह प्रतिग्रहीतृव्यापारो निमित्तं स च दुष्ट इति गृह्यते तत्तुल्यं वैदिकेऽपि। अथ वैदिके दातुर्लौकिके प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति कल्प्यते तत्राप्युपपत्तिविशेषो वक्तव्यः। किं च।

योऽश्वप्रतिग्रहादेव दोषः सोऽत्र प्रतीयते।
दातृदोषस्तु सर्वत्र तुल्योऽश्वैर्न विशेष्यते॥

न ह्यप्रतिग्राह्यात्प्रतिगृह्णन्नेवं विशेष्टुं शक्यते। योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति। सर्वद्रव्यप्रतिग्रहाणां दातृदोषेण दुष्टत्वात्। तेनैष ग्रन्थः पूर्वं प्रतिग्रहीतृव्यापारोपन्यासात्पश्चाच्च दातृव्यापारश्रवणादसंबद्धः। तत्र केचिदाहुः। अनपेक्ष्योत्तराधिकरणसिद्धान्तं प्रतिग्रहीतुरेवेष्टिरित्यत्र विचारितम्। लोकेऽश्वानां प्रतिग्रह एव तावत् 'नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति' इति प्रतिषिद्धः। किमुत शूद्रादिभ्य उपादानम्। यज्ञे त्वसावृत्विजां पुनः प्रसूतः। तत्रैतत्स्यात्। दानमात्रं यज्ञे विहितं न प्रतिग्रह इति। तदयुक्तम्। दानविधानेनैव प्राक् परस्वत्वापादनादुपर्यवस्थता तस्याऽऽक्षिप्तत्वात्। अपि च। सर्वत्र

---

१ प्रमोचनं त्विदमिति पाठान्तरम्।

पापमस्ति । उच्यते । भवेदेवं, यदि प्रतिग्रहस्य कर्तुरिष्टिर्भवेत्, सा तु

समाप्तिविधानं सिद्धान्तः । तेन दद्यादिति सामर्थ्यगृहीतः स्वत्वपरित्यागं परस्वत्वापादनमेव विधत्त इति प्रतिग्रहविधानम् । अपि च ।

मन्त्रवान्नियमैर्युक्तः कर्ममध्येऽङ्गसंगतः ।
क्रियमाणः कथं नाम विधिना नावगम्यते ॥

यदि प्रतिग्रहो न विधीयेत कथं तस्येतिकर्तव्यता विधीयेत । किमिति वा तस्मिन्नकृते कर्मवैगुण्यं स्यात् । अत्र वदामः ।

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादिति दानं विधीयते ।
लोभादेवार्जनाङ्गत्वात्प्राप्तस्तेषां प्रतिग्रहः ॥

न हि दद्यादित्यस्य प्रतिगृह्णीयादित्ययमर्थो भवति । भवेदपि सामर्थ्यात्, यदि तदाक्षेपमन्तरेण दानविधिर्नोपपद्येत । स तु लोभप्राप्तप्रतिग्रहबलेनोपपद्यमानो न शक्नोत्याक्षेप्तुम् । न हि विधिशतेनापि तथा पुरुषः प्रवर्तते यथा लोभेन । यद्यपि च समाप्तिश्चोद्यते तथाऽपि दातृव्यापार एवासौ परस्वत्वापादनं नाम । द्वौ हि तत्रापि व्यापारावेकः प्रतिग्रहीतुः स्वीकरणमपरो दातुः तत्समर्थाचरणं समर्पणादिरूपम् । तन्मात्रमेव विधास्यते नापरम् । तेन यथा सोमक्रये विधीयमानेऽर्थाल्लोभेन प्राप्तो विक्रयो न विधीयते न च कर्माङ्गं भवत्येवमिह प्रतिग्रहो न विधास्यते नाप्यङ्गं भविष्यति । यदपीतिकर्तव्यताविधानं तदर्थप्राप्तानुवादेनैव भविष्यति । यदा वृत्त्यर्थं दक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्तदित्थमित्थं चेति । नन्वेवं सति प्रतिग्रहस्य पुरुषार्थत्वान्मन्त्रादीनामपि पुरुषार्थत्वमेव प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रकरणसामर्थ्यादेवमितिकर्तव्यताकप्रतिग्रहावसानं दानं क्रतोरुपकरोतीत्यध्यवसानात् । तेन प्रतिग्रहसंबन्धेऽपि दानस्यैवेतिकर्तव्यता । तच्च विधिलक्षणमिति नेन्तव्यम् । तत्र चोदितेऽपि प्रतिग्रहे गवादीनां प्रतिषेधोऽपि नास्तीति न कश्चिद्दोषः । अश्वप्रतिग्रहस्य तु प्रतिषिद्धत्वाद्यो नाम प्रतिषेधमतिक्रम्य ग्रहीष्यति तं परिक्रीय यजमान आर्त्विज्यं कारयिष्यति । यथा 'ब्रह्महाऽश्वमेधेन यजेत' इति । यो लोभात्पतितयाजनमङ्गीकृत्य याजयिष्यति तदपेक्षं विधानम् । न तु तद्विधानान्यथानुपपत्त्या याजनमितरेषामपि विहितमिति कल्प्यते । तथेहाश्वप्रतिग्रहस्याविधानमिति द्रष्टव्यम् । अतश्च यथैव लोके दोषस्तथा वेदेऽपीति न तद्द्वारेण विशेषविषयत्वं गम्यते । केचित्पुनराहुः । लौकिकपक्षे प्रतिग्रहीतुरिष्टिर्वैदिकत्वे तु कर्माङ्गत्वाद्दातुः । प्रतिग्रहश्चोभयत्रापि दोषवानविहितत्वात्प्रतिषिद्धत्वाच्च । दानं पुन-

१ 'क इदं कस्मा अदात्' इत्यादिको मन्त्रः । 'अग्नीधे अग्रे ददाति' इत्यादि विधिविहितक्रमविशेषप्राङ्मुखत्वादिर्नियमश्च ज्ञेयः ।

खलु यथा हेतुकर्तुस्तथोत्तराधिकरणे वक्ष्यामः । तस्मान्न वेदचोदितेऽश्वप्रतिग्रहे, इष्टिरित्येतावदिहाधिकरणे सिद्धम् ॥ २८ ॥

अर्थवादो वाऽनुपपातात्तस्मायज्ञे प्रतीयेत ॥ २९ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तं, यः शूद्रादन्यस्माद्वा पापकृतो लोकेऽश्वं प्रतिगृह्णीयात्स एतामिष्टिं निर्वपेत्। स हि वरुणगृहीत इत्युच्यते, जलोदरेण यो गृहीतो, यस्योदरं जलवृद्ध्या श्वयति । जलोदरमित्येव

वैदिकं विहितमतो यथाभाष्यमेव परिहारः । अथवोभयत्रापि दातुरिष्टिः । तत्र दानं लौकिकं प्रतिषिद्धम् । तथा च दक्षिणाधिकरणे वक्ष्यति । अथवा उपकारकतरा भवेयुर्यदि तेषां दानप्रतिग्रहौ न प्रतिषिद्धौ स्यातामिति । विश्वजित्यपि सर्वस्वदाने प्रतिषिद्धत्वादश्वादीनामदानमिति वक्ष्यति । पौण्डरीकेऽश्वसहस्रमिति तु प्रत्यक्षोपदेशाज्ज्योतिष्टोमे चैकस्याश्वस्यावश्यं विधेयत्वात्सामान्यप्राप्तनिषेधबाधान्न दोषो विज्ञायते । तस्माद्य एव लोके भ्रान्त्या मित्रदायादिना[3] वा ददाति तस्यैवेष्टिः, यो वा विक्रीणीते । विक्रयेऽपि हि स्वत्वपरित्यागपरस्वत्वापादानसद्भावात्सकलो ददात्यर्थो विद्यते । न ह्यदृष्टार्थमेव केवलं दानं विज्ञायते । दानत्वे दृष्टादृष्टफलकल्पनावसरात् । यद्यपि च तस्य विक्रयशब्दाभिधेयत्वं तथाऽपि सामान्यविशेषसंज्ञयोः समावेशाद्विरोधः । तथा च लोके विक्रीय वक्तारो भवन्ति, अस्माभिर्धान्यं दत्तमिति । क्रीत्वां वदन्त्यस्माभिर्धान्यं गृहीतमिति । तस्मात्सोऽपि ददातिरिति निमित्तम् । ननु च वासोऽश्वा भूमिरिति देयद्रव्यमध्याम्नानान्नाश्वदानं दुष्येत् । यत्र तद्विहितं तत्रैष दोषः[?]ति । देयद्रव्याणि ह्येतानि स्मर्यन्ते न तु दानमेव विधीयते । तत्र दानविधायिवाक्यापेक्षत्वाद्यत्राश्वो विहितस्तद्गतमेवेदं देयस्मरणम् । यानि तु गवादीनि सामान्यतोऽपि न प्रतिषिद्धानि तानि दानमात्रचोदनायामपि भविष्यन्ति । तस्मान्न लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहो निमित्तम् ॥ २८ ॥

यद्येषा दोषनिर्घातार्था भवेत्ततो लौकिके कल्प्येत न तु तदर्था । कुतः ।

अन्यतोऽवगते दोषे तन्निर्घातार्थतेष्यते ।

यश्चात्र कीर्त्यते दोषो नासावस्तीति गम्यते ।

कर्मविधानवाक्ये यो दोषः श्रूयते स निर्घात्यत्वेनावधार्यते । यश्चात्र दोष उपात्तो नासौ लौकिकस्य सत्यपि प्रतिषिद्धत्वे कुतश्चित्प्रमाणाद्गम्यते । जलोदरं ह्यत्र वरुणग्र-

---

१ (अ० १० पा० ३ अ० १२ सू० ३७) इत्यत्र भाष्यकार इत्यर्थः । २ (अ० ६ पा० ७ अ० सू० ४) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः । ३ मित्रदायादिनेति । मित्रस्य दायेन-दानेन, आदिः—आदानं स्वीकारस्तेन प्रयोजनेनेत्यर्थः ।

लोके तत्प्रसिद्धम् । न च तस्याश्वप्रतिग्रहो लौकिको निदानमिति प्रतिज्ञायते । न चानेन विधीयते । तस्मान्नाश्वप्रतिग्रहाज्जलोदरोपपातः । अथ पापं वरुणशब्देनोच्यते, वृणीत इत्येषोऽभिप्राय इति । तदा प्रसिद्धौ त्यक्तायां क्लेशमात्रं वृण्वद्वरुणशब्देनोच्यते । तत्र याज्ञेऽपि प्रतिग्रहे वरुणगृहीतः स्यात् । रक्षणपोषणविचिकित्सादिना क्लेशेन नैष पक्षो व्यवतिष्ठेत । लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे, इति प्रसिद्धिश्च बाध्येत । तस्मादर्थवाद एषः । यावद्वरुणगृहीतस्य वरुणोन्मोचने श्रेयः, तावदेतेनेत्युपमानेनैषा स्तुतिः । योऽस्य प्रतिग्रहस्तद्वरुणग्रहणमिव, येष्टिः सा तदुन्मोचनीव । यथा वरुणगृहीतेनोन्मोचनमवश्यकर्तव्यं, तादृगेवैतदिति ।

हणरूपेणोपात्तम् । न च कस्यांचिद्वैद्यकसंहितायां लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहो निदानं श्रूयते । नापि प्रत्यक्षानुमानादिभिर्गम्यते । न च वाक्ये ' न केसरिणो ददाति ' ' नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ' इति श्रूयते । नाप्येतस्य वाक्यस्य तत्प्रतिपत्तौ व्यापारो, विद्यमानानुवादेन तत्र निर्ज्ञातार्थकर्मविधिमात्रपरत्वात् । यस्तु दोषः प्रतिषेधवाक्यान्नरकपातात्मकः कल्पितः स इह नोपात्तो वरुणो वा एतं गृह्णातीत्यनेनाभिधातुमशक्यत्वात् । अथ पापमात्रं वृणोतीति वरुणस्तद्गृह्णातीत्येवमभिधीयते ततो या तावद्वरुणगृहीतशब्दस्य जलोदरविषया समुदायप्रसिद्धिः सा परित्यक्ता । या त्ववयवप्रसिद्धिः सा वैदिके[1]ऽपि, त्यागे दुःखदर्शनात् । प्रतिग्रहे च रक्षणपोषणादिना क्लेशात्किंचिद्वरुणात्मकं विद्यत इत्येवं संभवतीति न शक्यं तद्द्वारेणेष्टेर्लौकिकविषयत्वमवधारयितुम् । रक्षणपोषणादिना क्लेशेनेति—प्रतिग्रहीतृव्यापारस्य निमित्तत्वेनानिवारितत्वादेवं ब्रवीति । अथवा दातुरपि प्राक् परस्वत्वापादनादेष क्लेशोऽस्तीति गमयितव्यम् ।

धर्मोऽपि च वृणोत्येव नरं संसारवर्तिनम् ।
न हि केवलपापेन देहेनाऽऽच्छाद्यते नरः ॥

तस्मादुभयथाऽपि लौकिकाश्वप्रतिग्रहणगतोऽयं दोषो न प्रसिध्यतीति मुख्योपपाताभावादर्थवादोऽयं विज्ञायते । तत्र पुरस्तादुपारूपानोपात्तं ' प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् ' इत्यर्थमिदानींतनेऽपि काले रूपकधर्मेणाध्यारोप्य प्रशंसति । यथैवं प्रजापतिर्वरुणेन गृहीत आसीत्तथाऽद्यत्वेऽप्यश्वप्रतिग्रहश्चेज्जातः स एव वरुणग्रहणदोषो भवति । यथा च प्रजापतेर्वारुणीष्टिस्तत उन्मोचन्यासीत्तथाऽद्यत्वेऽप्यसावुन्मोचनी विज्ञायते ।

---

१ वैदिकेऽपीति—निमित्त इति शेषः । वैदिके निमित्तेऽङ्गीक्रियमाणेऽपि दाननिमित्तत्वपक्षे द्रव्यत्यागाद्दुःखदर्शनं, प्रतिग्रहनिमित्तत्वपक्षे च रक्षणादिना दुःखदर्शनमित्यवयवार्थः ।

तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत । लौकिके हि फलं कल्पनीयम् । वैदिके यस्मिन्नश्व-प्रतिग्रहस्तस्याङ्गभूता भविष्यति । तत्र प्रयोगवचनेन सहैकवाक्यता संबन्धादवकल्प्यमाना परोक्षायाः फलवचनेन सहैकवाक्यताया लघीयसीति युक्तामिष्टिर्वैदिके दान इति ॥ २९ ॥

[११] अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ ३० ॥ पू०

यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् । इति । तत्रैतत्समधिगतं, वैदिकेऽश्वप्रतिग्रहे, इष्टिरिति । अथेदानीं संदिह्यते ।

तस्माद्वरुणग्रहव्याधिगृहीतेनैव तेन तद्विमोचनायावश्यं कर्तव्येष्टिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । ततश्च वाक्योपात्तफलाभावादध्याहारेण वा स्वर्गः कल्पयितव्यः कर्माङ्गभावो वा । तत्र स्वर्गसंनिधिकारणाभावाद्वैदिकाक्रियात्वसामान्येनाश्वप्रतिग्रहेण च संनिधापनात्क्रतुसंबन्धः सुकल्पः । वैदिको ह्यश्वप्रतिग्रहः कर्मान्तःपातीति निमित्तत्वेन प्रतीयमानस्तद्देशवर्तिकथंभावापन्नमङ्गिनमुपनयन्नुभयोः साकाङ्क्षत्वादङ्गाङ्गिसंबन्धं कल्पयति । तस्माद्यज्ञे प्रतीयेतेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

(इति—वारुणेष्टेर्वैदिकाश्वदाननिमित्तताधिकरणम् ॥ १० ॥)

तत्रैवेदानीमिदं विचार्यते किं प्रतिग्रहीतुरिष्टिरुत दातुरिति । कथं पुनर्योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति विस्पष्टे प्रतिग्रहीतृसंबन्धे सति संदेहः । उपक्रमे दातृप्रसिद्धेः । 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्' इति दर्शयिष्यामः । यदि तर्हि वाक्यशेषाद्दातुः प्रतीयते 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्'[1] इत्यनेनैव गतार्थत्वादधिकरणं नाऽऽरब्धव्यम् । उच्यते ।

संदिग्धं वाक्यशेषेण निर्णेयमवधारितम् ।
विध्युद्देशेन निर्णीते किं तु शेषः करिष्यति ॥

यत्र विध्युद्देशः संदिग्धः, तत्र वाक्यशेषान्निर्णयो न विरुध्यते । यत्र त्वसंदिग्धस्तत्र तद्बलीयस्त्वाद्वाक्यशेषबाधेनैव भवितव्यम् । अत इह यद्यपि 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्' इति प्रजापतिर्दाता संकीर्तितो वरुणः प्रतिग्रहीता । पुनश्च 'स स्वां देवताम्' इति प्रजापतिरेव समानविभक्त्यन्तः सामानाधिकरण्येनोपात्तः । स्वा च तस्य देवता वरुणः, पूर्वं संप्रदानत्वेनोपात्तत्वात् । नाऽऽत्मा, कर्तृत्वसंप्रदानत्वयोर्विरोधिनोरेकत्र कल्पनेऽन्यतरस्य गौणत्वापत्तेः । नापि प्रजापतेर्वरुणो दाता, विभक्तिव्यत्ययप्रसङ्गात् । तेन प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणं प्राप्त इत्यर्थः । स तथाभूतः परिदीर्णः । उदर-

---

1 (अ० १ पा० ४ अ० १२ सू० २४)।

किं प्रतिग्रहकर्त्री कर्तव्या, यस्मै दीयते, उत हेतुकर्त्री यो ददातीति । किं प्राप्तम् । अचोदितं च कर्मभेदात् । न दानस्य कर्तुरिष्टिश्चोद्यते । प्रतिग्रहकर्तुस्तामवगच्छामः । यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतश्चतुष्कपालान्वारुणान्निर्वपेदिति । तस्मात्प्रतिग्रहीत्रा ऋत्विजा कर्तव्येति ॥ ३० ॥

मस्य श्वयथुना विदीर्णम् । ' स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत ' इति प्रजापतेरेव तच्छब्देन परामर्शात् । तन्निरवपदिति च कर्तृत्वनिर्देशः, तस्यैवावकल्पते न वरुणस्य । संप्रदानत्वेन स्थितत्वात् । न वरुणस्याऽऽत्मोद्देशेन यागः संभवति । न ह्यात्मने संकल्प्यमानं त्यक्तं स्यात् । तेन प्रजापतिनाऽश्वं दत्त्वा वरुणाय, वरुणगृहीतेन वारुणेष्ट्या तदुन्मोचनमात्मनः कृतम् । अतोऽन्योऽपि दत्त्वैवं कुर्यादिति दातुरिति विज्ञायते । किं च ।

यज्ञाङ्गत्वाच्च तच्छेषाः प्रधानेनैककर्तृकाः ।
प्रधानस्य च यः कर्ता स्वामी दाता स वाजिनाम् ॥

तथाऽपि विध्युद्देशार्थवादयोर्विप्रतिपन्नार्थत्वात् , संदेहाभावेन ' संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ' इत्यनेनागच्छदन्यतरबाधेन व्यवधारणकल्पनयाऽन्यतरविषयं वाक्यमुपक्रमोपसंहारचिन्तया कथमपि क्लेशेन गमयितव्यमित्यारम्भे सति किं तावत्प्राप्तम् । अर्थवादस्य विध्युद्देशाधीनप्रवृत्तेस्तच्छेषत्वाच्च विनाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात् । विध्युद्देशस्य च तेन विनाऽपि स्वार्थसिद्धेः । यच्च विधीयते तस्य स्तुतिर्यस्य स्तुतिर्न तस्य विधानं, विधिनैव स्तुत्यपेक्षायाः कृतत्वात् । तस्मात् ' अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ' इत्यनेनैव न्यायेनार्थवादस्यासमञ्जसत्वं न्याय्यम् । नित्यं चार्थवादानां प्रमाणान्तरावगतार्थविषयत्वमतोऽपि तद्गतमेव लक्षणाश्रयणं युक्तं न विधिगतं, विधीनामन्येनात्यन्ताप्राप्तविषयत्वेन श्रुतान्यथात्वकल्पनस्याप्रमाणकत्वात् । यथा च ' ऊर्गुदुम्बरः ' ' आदित्यो यूपः ' इत्यादयोऽर्थवादा नीयन्ते तथाऽयं न यास्यतीति को हेतुः । तस्माद्विस्पष्टाऽपि पुरस्तादर्थवादे दातृव्यापारस्तुतिः ' आपो वै शान्ताः ' इतिवत्संबन्धिद्वारेण प्रतिग्रहीतृविषयाऽवधारयितव्या । तेन दानप्रतिग्रहकर्मणोर्भेदात्प्रतिग्रहसंबन्धित्वेन श्रुतमेतत्कर्म दातुरचोदितमिति मन्यामहे । तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः, किं चेह भवत इतिवद्गमयितव्यः । यजमानं वाऽस्याः कर्तृत्वेनाचोदितं विजानीमः । तत्कर्म चेष्टेर्निमित्तत्वेनाचोदितमिति सूत्रार्थः ॥ ३० ॥

---

१ श्वयथुना—जलकृद्धयेत्यर्थः । २ (अ० १ पा० ४ अ० १३ सू० २४) । ३ उपक्रमोपसंहारचिन्तया— उपक्रमोपसंहारबलाबलचिन्तयेत्यर्थः । ४ (अ० १२ पा० २ सू० २७)

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

नैषा प्रतिग्रहकर्तुः, किं तर्हि, हेतुकर्तुः स्यात् । कुतः । लिङ्गात् । किं लिङ्गम् । पूर्वपदानामुत्तरैः पदैर्यथार्थमभिसंबन्धः । इदं श्रूयते । प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्, इति प्रजापतिरश्वस्य दाता कीर्तितः । वरुणः प्रतिग्रहीता, स स्वां देवतामार्च्छत् इति । स इति सापेक्षं पूर्वप्रकृतं वाक्यशेषमपेक्षते । स इति प्रजापतिं प्रतिनिर्दिशतीति तेन सहैकवाक्यतां याति । सामानाधिकरण्याच्च प्रजापतेरेव प्रतिनिर्देशोऽवकल्पते न तु वरुणस्य, वैयधिकरण्यात् । स पर्यदीर्यत इत्येषोऽपि प्रजापतिमेव प्रतिनिर्दिशति पूर्वप्रकृतम् । तेन च सहैकवाक्यतां याति । स एवैतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् , इति प्रजापतिरेवेति, तं निरवपत् प्रजापतिरेवेति, ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत प्रजापतिः । वरुणो वा एतं गृह्णाति, इति हेत्वपदेशोऽयम् । यस्मादेव प्रजापतिर्वरुणायाश्वं दत्त्वा परिदीर्णस्तस्माद्योऽश्वं प्रतिगृह्णाति प्रयच्छति तं वरुणो गृह्णाति, स परिदीर्यत इति । यतस्तु वारुणेन प्रतिमुक्तस्तस्मादन्येनाप्यश्वं प्रयच्छता वारुणो निर्वप्तव्य इत्यश्वस्य दातुर्वारुणीष्टिः प्रशस्यते कर्तव्याऽनेनाऽऽख्यातेन । तस्मादश्वं दत्त्वा वारुणीमिष्टिं निर्व-

---

सा खल्विष्टिरार्त्विजे स्यात् । यजमाने स्यादित्यर्थः । स ह्यृत्विजामयमित्येवमार्त्विजोऽभिधीयते । अथवा ' स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात्, इति यजमानस्यापि ब्रह्मविदृत्विक्त्वं वक्ष्यति । तेन शक्यं याजमानमपि प्रदानमार्त्विजमित्यभिधातुम् । अथवा स्वामिकर्मार्त्विजयोः कतरस्मिन्स्यादिति संदिग्धे यत्र लिङ्गं सामर्थ्यात्मकमवकल्पते तत्रेति सूत्रार्थः । कथं पुनर्यजमानव्यापारो निमित्तमिति लिङ्गेन गम्यते । तदुच्यते ।

सामर्थ्यं कर्मणस्तावदेकं लिङ्गं विवक्षितम् ।
अपरं वाक्यसामर्थ्यं पौर्वापर्यनिरीक्षणात् ॥

पूर्वाधिकरणेनैवैतत्प्रतिपादितप्रायं यदत्र दातुरिष्टिरिति । यदा ह्यश्वप्रतिग्रहवतः कर्मणोऽङ्गमेवेत्यवधारितं तदाऽङ्गप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकन्यायाद्य एव क्रतोः कर्ता तेनैवेयमपि कर्तव्या । यश्च क्रतोः कर्ता स ' स्वामिकर्मपरिक्रयः ' इत्येवमश्वस्य दाता । तस्मादसंदिग्धमेव दातुरिष्टया भवितव्यम् । एतदप्यङ्गस्य सामर्थ्यं यत्प्रधानेनैककर्तृकं

---

१ (अ० ३ पा० ७ अ० १८ सू० ३८) । २ (अ० ३ पा० ८ अ० १ सू० १) ।

पेदिति। आह। ननु योऽश्वं प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदित्युच्यते। एवं सति अन्यथोपक्रान्ते वाक्येऽन्यथोपसंहृते उपक्रमोऽप्यनर्थकः स्यादुपसंहारोऽपि। तस्मादुपक्रमे वा शब्दार्थ उपसंहारवशेन कल्पनीयः, उपसंहारे वोपक्रमवशेन। तत्र प्रजापतिर्वरुणायाऽश्वनयदिति, वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णादित्युपसंहारानुरोधेन कल्प्येत। यद्वोपक्रमवशेनोपसंहारं, योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति, योऽश्वं प्रतिग्राहयतीति। तत्र मुख्यं वा पूर्वं चोदनाल्लोकवदिति प्रथममनुग्रहीतव्यं विरोधाभावात्। पश्चात्तनं तु विरोधाल्लक्षणया कल्पनीयम्। अपि च। प्रजापतिर्वरुणायाऽश्वमनयदिति वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णादिति बह्वसमञ्जसं कल्पयितव्यम्[३]। प्रतिगृह्णाती-

---

सदुपकारं शक्नोति कर्तुं न भिन्नकर्तृकम्। तेन प्रधानवदेवेतरैस्तस्यामप्यार्त्विज्यं कर्तव्यं न याजमानमिति। एवं सिद्धेऽपि, वाक्योपक्रमोपसंहारविरोधकृतभ्रान्तिसंशयव्युदासमात्रार्थमुत्तरमधिकरणमारब्धव्यम्। तस्यापि च वाक्यसंबन्धोपक्रमोपसंहारस्येदृशमेव सामर्थ्यं यद्दातुर्विधत्ते। न ह्येतावदेव वाक्यं 'यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतश्चतुष्कपालान्वारुणान्निर्वपेत्' इति। किं तर्हि। अन्योऽप्युपक्रमः 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्' इत्यादिरस्य विद्यते। स च दातुरिष्टिं प्रतिपादयतीत्युक्तम्। नन्वेतदप्युक्तं विध्युद्देशबलीयस्त्वाद्बाध्यतेऽसाविति। नैतदस्ति। कुतः।

स्तुतिर्लब्धात्मकत्वेन विध्युद्देशेन बाध्यते।
प्रतिग्रहीतरि त्वत्र विध्युद्देशो न कल्पितः॥

यदि लब्धात्मकोऽत्र प्रतिग्रहीतृविषयो विध्युद्देशो भवेत्ततो विचार एव न क्रियेत न त्वसौ लब्धात्मकः। कुतः।

परस्तादर्थवादेषु स्वतन्त्रो जायते ह्यसौ।
पुरस्तादर्थवादेषु तत्पूर्वा विधिकल्पना॥

सत्यपि प्रधानगुणभावे विध्यर्थवादानां पूर्वापरोच्चारणकृतोऽन्यो विशेषो भवति। सर्वत्रैव तावत् 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति च श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन च पूर्वं विज्ञानमनुपजातप्रतिद्वन्द्वि द्वितीयविज्ञानानन्तरानुत्पत्त्यवस्थत्वादाञ्जस्येनाऽऽत्मानं लभते। पश्चात्तनं तु पूर्वविज्ञानावरुद्धज्ञानविषय उपजायमानं सत्यां विरोधावस्थायां तदानुगुण्यातिरिक्तेन रूपेणोत्पत्तुमेव न शक्नोतीति, अन्यथात्वमपि प्रतिपद्यते। तदिह

---

१ उपक्रम इति क्वचिदधिकः पाठः। २ (अ० १२ पा० २ अ० १० सू० २५)। ३ प्रभृत्यर्थक इतिकारः। तेन च चतुर्थीनयत्योरिव देवताशब्दासामञ्जस्याप्युपलक्षणाद्भाष्योक्तं बह्वसामञ्जस्यं विरुध्यते। ४ (अ० ३ पा० ३ अ० ७)।

विध्यर्थवादत्वकृतं विशेषं पूर्वपश्चाद्भावितयाऽनाश्रित्योपक्रमोपसंहारयोर्दातृप्रतिग्रहीतृविषयत्वेन विप्रतिपद्यमानार्थत्वात्तथा सति चैकवाक्यत्वासंभवात्पृथक्त्वे चोभयोरपि परस्परसंनिधिवशेनाकल्पितविध्यन्तरप्ररोचनान्तरशक्त्योः साकाङ्क्षत्वेनापरिपूर्णार्थयोरानर्थक्यप्रसङ्गादवश्यंभाव्येकवाक्यत्ववशेन समानविषयत्वे कल्प्यमानेऽनुपजातविरोधावस्थपूर्वावधारितदातृगामित्वपरित्यागासंभवादुत्तरमलब्धावस्थमेव प्रतिग्रहीतृज्ञानं गौणगृह्णातिकल्पनया दातृविषयत्वेनाध्यवसीयते । किं च ।

भूयसां च सधर्मत्वमस्मिन्पक्षे भविष्यति ।
अन्यथा हि भवेत्पूर्वं सर्वमेवासमञ्जसम् ॥

प्रजापतिर्वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णात्स्वां देवतामपादानभूतां वरुणमेवेति बह्वसमञ्जसं स्यात् । मम तु गृह्णातिरेव कथंचित्प्रयोजकव्यापारे वर्तयितव्यः । यत्तु विधिरर्थवादाद्बलवत्तर इति । सत्यम् । यो विधिः स बलीयान् भवति । न तु प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति विधिः । सर्वत्र हि वाक्ये यत्पूर्वपदैरनवगतमपेक्षितं च तदुत्तरपदेभ्यः परिगृह्यते, नेतरत्प्रतीयमानमपि । तद्यथा 'सत्रादुदवसाय' इति क्त्वाप्रत्ययेनैवोत्तरस्यां क्रियायामुदवसानवदन्योन्यनिरपेक्षा बहवः कर्तारोऽवधारिताः । उद्दिश्यमानत्वाच्चाविवक्षितसाहित्या इति 'पृष्ठशमनीयेन यजेरन्' इत्यत्र सत्यप्युपादीयमानत्वे संहतबहुकर्तृप्रत्ययः पूर्वेणानपेक्षितत्वादविवक्षितो भविष्यति । एवमिह यावदेव 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्' इत्यर्थवादेन दातुर्वरुणान्निर्मोचने हेतुत्वेनेष्टिः प्रशस्यमानाऽवगता तावदेव तस्य किमपि वक्तव्यमितीयमेवेष्टिर्विधास्यत इत्यवधार्यते । ततश्च पूर्वावधारितविधिविषयः पुरुषो विध्यनुमानाभिमुखस्तन्मात्रमेवोच्यमानं प्रार्थयते नाधिकम् । तुल्या च विषयावबोधने विध्यर्थवादयोः शक्तिः । यत्त्वर्थवादस्य विधिशक्तिर्नास्ति तावन्मात्रं विधायकाद्गृह्यत एव, न तु तावता सर्वमेव तद्गतं विवक्ष्यतेऽनपेक्षितत्वात् । अतो निमित्तार्थं लिङुच्चारणं धातुमन्तरेण न संभवतीति यत्र क्वचन धातौ प्रयोक्तव्ये दातृव्यापारार्थगृहीतो गृह्णातिः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा हि यस्मात्पुराकल्पे दातुरेवं वृत्तं तस्मादद्यत्वेऽपि प्रतिग्रहीतृभिरेवं कर्तव्यमित्यसंबद्धमेव वाक्यं स्यात् । तस्माद्विध्युद्देशेनैवेत्थं प्रवृत्तेन दाताऽऽश्रित इत्यविरोधः । तदेतत् 'श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात्' इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ननु च तेनैव गतत्वादिह नाऽऽरब्धव्यमेतत् । सत्यं, गतप्रायमेतत् । भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयार्थं तु पुनरारम्भः ।

१ (अ० ३ पा० ३ अ० १ सू० १) । २ भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्येति—भाष्यान्तरकारैः सौत्रार्त्विजशब्दस्यार्त्विककर्तृकप्रतिग्रहवाचित्वमङ्गीकृत्य प्रतिग्रहीतुरिष्टिसिद्धान्तकरणात्तन्निमित्तभ्रान्तिन्युदसनाय पुनरारम्भ इत्यर्थः ।

त्येष शब्दः प्रतिग्राहयतीत्येतमर्थं शक्नोति यया कयाचिच्छक्त्या वक्तुम् । यो हि तदाचरति, येन च क्रिया प्रणाड्याऽपि सिध्यति, स तस्याः क्रियायाः कर्तेति शक्यते वदितुम् । यथा षड्भिर्हलैः कर्षतीति संविधानं कुर्वन्विलेखनमकुर्वन्नप्युच्यते, तत्समर्थमाचरतीति । एवमिहापि स प्रतिग्रहसमर्थमाचरति यो ददाति, । तस्माद्ददत्, प्रति-

---

इतरथा हि शक्यमिदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरणेऽपि व्याख्यातुम् । यो नामाऽऽलम्भनिर्वापवल्लौकवेदयोरश्वप्रतिग्रहाविशेषादनेकान्ते सति न नियोगतः कर्माङ्गत्वं गम्यत इति मन्यमानो वदेत्, याज्ञेऽप्यचोदितमेतत्कर्मभेदे सति निर्णयकारणाभावादिति, तस्योत्तरं 'सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्' इति । यदृत्विग्भ्योऽश्वदानं तत्र स्यात्, वैदिकत्वयाज्ञियत्वलिङ्गविशेषात्, निमित्तत्वोपयुक्तस्यापि लिङ एव लिङ्गत्वात् । वैदिको[2] हि लिङ्संबद्धो[3] दृष्टो न लौकिकः । अथवैतदेव चोद्यं विना सूत्रेण कृतत्वात्सूत्रद्वयमप्येकीकृत्य परिहारो वर्णनीयः । यस्मादचोदितं लौकिकं न तत्र निमित्तत्वेन बुद्धिरिति पूर्ववदेव योज्यम् । तत्रैतत्स्यादेकमिदं कर्म यथा वैदिकं सन्निमित्तं भवतीति तथा लौकिकमपि संभवतीत्यत आह । नैतत् । कुतः । कर्मभेदात् । अस्ति हि चोदिताचोदितत्वकृतो देशादिभेदकृतकर्मव्यक्तिकृतोऽपि कर्मभेदो येन निमित्तव्यवस्था भविष्यति । प्रतिषिद्धत्वाच्च लौकिकस्याभाव एव वेदसिद्धान्तेन । अतो यस्यासंदिग्धः सद्भावस्तस्यैव निमित्तत्वम् । न चावश्यमस्य निमित्तार्थं श्रवणं संबन्धमात्रपर्यवसानात् । अतश्चाश्वदानस्यैवेयमितिकर्तव्यतेति प्रयोजनवत्त्वेन वैदिकं गमिष्यति । तस्मान्नाचोदितेन संबन्ध इत्येवं संभवत्यपि व्याख्यानेऽर्थवशेनाधिकरणान्तरकरणम् । गृह्णातिशब्दश्च प्रयोजकक्रियायामदृष्टपूर्वो दृढां भ्रान्तिं कुर्वल्लँक्षणावृत्त्या नेतव्यः । प्रयोजकव्यापारे प्रयोज्यवदुपचारात् । अथवा हेतुकर्तर्यपि कर्तृत्वमस्ति । तत्र यदा हेतुत्वं विवक्ष्यते तदा हेतुमद्व्यापारे विवक्षितेऽपि णिजुत्पद्यते । कर्तृत्वमात्रविवक्षायां विनैव णिचा योऽश्वप्रतिग्रहं यथाकथंचिन्निर्वर्तयति स प्रतिगृह्णातीति शक्यते वक्तुम् । यथा षड्भिर्हलैः कृषतीति विलेखनवचनः सन्कृषिः षड्ढलोपादानसामर्थ्याद्विलेखितृविषयासंभवात्तत्प्रयोजकव्यापारे वर्तते । न हि हलषट्केनैकः कर्ता विलेखितुं शक्नोति । तेन षण्णामेव विलेखितॄणां यः संविधानेन प्रयोजकः स तद्व्यापारेण कृषेरपि कर्ता भवतीत्येवमभिधीयते । तद्वदर्थवादवशेन वर्तमानो गृह्णातिः, तत्प्रयोजकव्यापारे वर्तिष्यते । विचित्रशक्तयो हि धातवः प्रयोज्यप्रयोजकोभयव्यापारवचनत्वेन भावार्थाधि-

---

१ यद्यप्यत्र सूत्रकाराणां भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनोदनार्थमारम्भो नोचितः । परंतु भाष्यकृत एव सूत्रव्याख्यार्थमारम्भो युक्त इत्येवं मत्वा प्रकारान्तरेण पौनरुक्त्य परिहारं वक्तुमारभते—इतरथेत्यादिना । २ वैदिक इति—प्रतिग्रह इति शेषः । ३ लिङ्संबद्ध इति—लिङा विधातृविधेयभावाख्यसंबन्धेन संबद्ध इत्यर्थः । ४ (अ० २ पा० १ अ० १) ।

गृह्णातीति शक्यते वदितुम् । तस्माद्व्यवधार्येदमवक्लृप्तम् । ददत्प्रति-गृह्णातीत्युच्यते, तस्य च वारुणीष्टिरिति ॥ ३१ ॥

[१२] पानव्यापच्च तद्वत् ॥ ३२ ॥ पू०

इदं समामनन्ति, सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति । तत्र संदेहः । लौकिकस्य सोमपानस्य वमने सोमेन्द्रश्चरुरुत वैदिक स्येति । किं लौकिकं सोमपानं, किं च वैदिकम् । उच्यते । वैदिकं सोम-पानं ज्योतिष्टोमे तद्विकृतिषु च । लौकिकं सोमपानं यत्सत्रेषु दशरात्रेषु च धातुसाम्यार्थमासेव्यमाने सोमे । किं तावत्प्राप्तम् ।

करणे दर्शिताः । तेषां सहकारिकारणसंनिधानात्कदाचित्काचित्प्रसिद्धिव्यतिरेकेणापि शक्तिरभिव्यज्यते । तस्माद्ददात्यर्थे प्रतिगृह्णातिशब्दः प्रयुक्त इति दातुरिष्टिः । एवं स्थिते केचिच्चोदयन्ति । यथा किल मैत्रायणीयानां 'स एषोऽश्वः प्रतिगृह्यते' इत्येकरूपोपक्रमोपसंहारविधिना विस्पष्टमेव प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति गम्यते । तत्र च वदन्ति न्यायेन तावद्वयं बलीयांसो यदि तु वचनान्तरेण जीयामहे किं क्रियतामिति । स तु निष्कारणत्रास इति पश्यामः । कथम् ।

प्रतिग्रहीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः ।
भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुस्तु न निवार्यते ॥

यथोदाहृतेन तावत्तैत्तिरीयशाखावाक्येन दातुरिष्टिः सिद्धा । सा न न्यायान्तरेणा-पनीयते न वचनान्तरेण । यद्यपि प्रतिषेधवचनं स्यात्तथाऽपि विहितप्रतिषिद्धत्वाद्वि-कल्पो भवेन्न स्वीकृतन्यायव्युदासः । यत्तु प्रतिग्रहीतुर्विधायकं तद्यदि तावत्कर्माङ्गवशेन विनाऽप्युपक्रमविशेषात्पूर्ववाक्यार्थानुसारेव भवति ततस्तेनापि दातुरेव । अथ तु स्वातन्त्र्यात्प्रतिगृह्णातिवशात्प्रतिग्रहीतुस्ततः पूर्ववाक्याच्च दातुरित्युभौ करिष्यतस्तत्प्र-तिग्रहीतृगता च कर्माङ्गत्वाभावात्पुरुषार्था सती लौकिकेऽपि स्यात् । यस्तु 'आर्त्विजे स्यात्' इत्येतत्सूत्रपरः सन्पूर्ववाक्येनापि प्रतिग्रहीतुरेव वदति तेन तत्कर्तृकायाः कर्मा-ङ्गत्वाभावादृत्विजामितरेषां च पुरुषार्थफलकल्पनातुल्यत्वेन लौकिकेऽपि प्राप्तौ सत्यां केन प्रमाणेन 'तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत' इत्येतदभिधीयत इति वक्तव्यम् । तस्मादनेन ताव-द्दातुरिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

(इति—अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणम् ॥ ११ ॥)

अयमप्यनारभ्यवाद एव । सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेद्यः सोमं वमति इति । तत्रापि पूर्ववदेवाधिकरणद्वयमपि विचार्यते । लौकिकसोमपाने रसायनार्थं कृत वमनेन व्यापन्ने सोमेन्द्रयाग उत वैदिके, उतोभयत्रापि । तत्र तद्वदित्यनेन सामान्यपक्षो 'दोषात्वि-

पानव्यापच्च तद्वत् । लौकिके वमने, इष्टिर्भवितुमर्हति, न वैदिके । तद्वदिति पूर्वः पक्षः प्रतिनिर्दिष्टः । यथा तत्र दोषसंयोगेन श्रवणा-ल्लौकिकेऽश्वप्रतिग्रह इत्युक्तम् । एवमिहापि दोषसंयोगेन श्रवणं भवति, इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्यृध्यते यः सोमं वमति, इति लोके धातुसाम्यार्थमासेविते वमनेन विनष्टे धातुसाम्यव्यापदा, इन्द्रियेण व्यृद्धिरुपपद्यते । शास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् । तत्र, शेषः पातव्य इति शब्दाच्चोदिते निर्वृत्ते नास्ति दोषः । यद्यपि वम्यते, तथाऽपि पानक्रिया तत्र निर्वर्तिता, कृतो वचनार्थ इति न दोषः स्यात् । तस्माल्लौकिकस्य सोमपानस्य व्यापदि सोमेन्द्रः स्यात् ॥ ३२ ॥

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थाद्धि लौकिके न दोषः स्यात् ॥ ३३ ॥ सि०

वैदिकस्य पानस्य व्यापदि भवितुमर्हति, न लौकिकस्य । कस्मात् । दोषात् । दोषसंबन्धोऽत्र श्रूयते । इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्यृध्यते इति । लौकिके पुनर्धातुसाम्याद्यर्थं क्रियमाणे न किंचिद्दुष्यति,

ष्टिर्लौकिके स्यात्' इत्ययं चातिदिश्यते । अथवाऽधिकरणद्वयमपि सिद्धान्तरूपेणा-धिकरणद्वयेऽप्यतिदिश्यते, केनचिद्विशेषेण पूर्वपक्षरचना । तत्रेह तावद्वैदिकेन पानेन द्रव्यप्रतिपादनस्य कृतत्वान्न कदाचिद् भ्रेषे पुनः प्रतिसमाधानापेक्षाऽस्तीत्यनर्थकमि-ष्टिविधानम् । लौकिके तु वमनेन व्यापन्ने रसायनगुणाभावादिन्द्रियेण वीर्येण च व्यृद्धिः संभाव्यते । न जलोदरवदत्यन्तासंभावना । तत्संयोगे च श्रूयमाणेष्टिस्तत्समाध्यर्थैव विज्ञायते । तस्मात्तत्र स्यादिति ॥ ३२ ॥

तैरेवे[1] वैदिकत्वसामान्यादिभिर्वैदिके भवतीति कस्मान्नोच्यते । न हि वमने वैदि-कत्वं संभवति । अचोदितत्वात् । अतो य एव दोषो लौकिकगामित्वे हेतुः स एवेह वैदिकविषयत्वे स्यात् । तथा हि ।

> सम्यग्जरणरूपान्ता प्रतिपत्तिर्विधीयते ।
> तद्व्यापदि प्रधानस्य न भवेत्पूर्ववत्फलम् ॥

न च तावल्लौकिकपानव्यापदि दोषोऽस्ति । वमनार्थमेव पानात् । अथापि भवति तथाऽपि वैद्यकेनैव तस्य प्रतिसमाधानमिति न वैदिकोपायापेक्षा । वैदिके तु पाने सम्य-

1 तैरेवेति—पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसाधकहेतुभिरेवेत्यर्थः ।

वमनायैव हि तं पिबन्ति लोके । अथाप्ययमर्थवादस्तथाऽपि फलक-ल्पनापरीहाराय वैदिके, एवेति कल्पना न्याय्या ॥ ३३ ॥

[१३] तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ ३४ ॥ पू०

तदेतत्सोमपनव्यापादि सोमेन्द्रं कर्म, सर्वत्र वमने स्यादार्त्विजे याजमाने च । कुतः । अविशेषात् । न विशेषः कश्चिदाश्रीयतेऽस्य वमने स्यान्नास्येति । तस्मात्सर्वत्र भवेत् ॥ ३४ ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

स्वामिनो वा वमने स्यात् । कुतः । तदर्थत्वात् । तदर्थं कर्म यज-मानार्थं यत्र सोमो वम्यते । यत्त्वत्र सोमेन्द्रं कर्म, तदपि तदर्थमेव । इदं हि सोमवामिन उपकाराय श्रूयते । तत्सोमवामिनो यजमानस्य सदुप-कर्तुं शक्नोति, नर्त्विजः, नहि तदार्त्विगर्थं कर्म, यत्र सोमो वम्यते ।

ग्जरणपाठाज्जरणान्ता प्रतिपत्तिरवधारिता । सा च वमनेन व्यापद्यते । ततश्च प्रधान-फलवैगुण्याशङ्कायां तत्समाधानार्थेष्टिर्विज्ञायते । अथ त्वयं फलार्थवादस्ततः सुतरां फलकल्पनाभयाल्लौकिकान्निवृत्तिर्गम्यते । वैदिके तु वमनेन पानं प्रत्याथितम् । तेन क्रतुस्थस्येष्टिरङ्गमिति सुकरः संबन्धः ॥ ३३ ॥

(इति–वमनाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

अश्वप्रतिग्रहेष्टिवदेव कर्माङ्गत्वात्स्वामिकर्तृकत्वे सिद्धेऽपि तस्य किंपात्मीयं वमनं निमित्तमुताऽऽर्त्विजमपीति विचार्यते । किं प्राप्तम् । विशेषानुपादानादुभयत्रापि स्यात् । यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाशस्तथाऽऽर्त्विजेनापि उभयोर्द्रव्यसंस्कारा-त्मकत्वात् । तस्माद्यदि दोषनिर्घातार्थमेतत्कर्माथाप्यपूर्वोपकारार्थमुभयथा वमनद्वयेऽपि कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

यद्यपि तावदारादुपकारकत्वं तथाऽपि स्वामिवमने भवितव्यम् । कुतः ।

पूर्वं यच्छब्दसंबन्धान्निमित्तत्वं न जायते ।
तत्संबन्धात्परस्तात्तु कर्तैकः संप्रतीयते ॥

'यः सोमं वमति स निर्वपेत्' इति यच्छब्दतच्छब्दयोगाद्यागवमनयोरेकः कर्ता गम्यते । तत्र नैमित्तिकं तावत्स्वामिकर्तृकत्वेनासंदिग्धम् । तेनासंदिग्धेन संदिग्धं वमनं निर्णीयते । तदपि स्वामिकर्तृकमेव सन्निमित्तमिति । न च स्वतन्त्रमेवं निमित्तं,

---

१ हिन्व मे गात्रा इत्यादि मा मे वाङ्नाभिमतिगा इति सम्यग्जरणप्रकाशकमन्त्रपाठादित्यर्थः ।
२ सम्यग्जरणरूपान्तेति पाठो व्याख्यानसंमत इति भाति ।

अथोच्येत, सोमवामिनोऽध्वर्योर्होतुर्वाऽऽत्मीया ऋत्विजस्तदीयेष्वग्निषु निर्वर्तयिष्यन्तीति। तथा सति यदि वा व्यृद्धसोमस्य कर्मणो नाङ्गं

शुद्धेनाऽऽख्यातेन निमित्तप्रत्ययानुत्पादात्। यच्छब्दोपबद्धं तन्निमित्तं प्रतिपादयति। तेन चेत्संबद्धं पूर्वतरं समानकर्तृकत्वं पश्चान्निमित्तत्वप्रतीतिः। अथर्त्विजो देवतार्थमृत्विक्परिक्रयार्थं च द्रव्यं त्यजन्ति। ततस्तेषां स्वात्मनि परिक्रयविरोधादवश्यं तैरप्यन्येऽध्वर्य्वादयो वरीतव्याः। आधानगतेन त्वात्मनेपदेनाग्नीनामाधातृव्यतिरिक्तपुरुषसंबन्धाभावात्स्वात्मार्थेष्वग्निषु यष्टव्यम्। ततश्च यदि तावद्वान्तसोमकर्मोपकारबुद्ध्या कुर्वन्ति ततो देशकालकर्तृभेदाद्विगुणं न तेन प्रधानेन गृह्यते। न चाऽऽहत्य देशादिभेद आम्नायते। येन तत्सद्भावेऽप्यवैगुण्यमाश्रीयेत। स्वामिवमनेन च कृतार्थत्वान्नानेनैव शास्त्रेण देशान्तरादीनामनुज्ञानम्। कथं वैकमेव शास्त्रं स्वामिवमनपक्षे समानदेशादित्वमाश्रयेदृत्विग्वमने च तद्भेदम्। अथ त्वात्मार्थबुद्ध्यैव ते प्रयुञ्जीरन्। एवमपि क्रत्वर्थेनावधारितस्य पुनः पुरुषार्थत्वाभावात्तादर्थ्येन क्रियमाणस्याऽऽनर्थक्यमेव स्यात्। अथ त्वेतत्सिद्ध्यर्थं पुरुषार्थतैव शास्त्रेणाऽऽश्रीयते तथा सति उपस्थितक्रतुत्यागादसंनिहितस्वर्गादिकल्पनाच्च विप्रकर्षः। सदृशं लौकिकवमनेऽप्येतदिति न याज्ञं स्यात्। तच्च पूर्वमेव निराकृतम्। तस्मात्स्वामिवमने स्यात्। अथ त्वध्वर्य्वादिवमनेऽपि स्वाम्येव द्रव्यं त्यजेत्तथा सति तदेव भिन्नकर्तृकत्वमापद्यते। तत्समर्थने वाऽश्रुतषष्ठ्यर्थकल्पना सामानाधिकरण्यबाधश्च। तथा कल्पनायां च स्वामिवमनस्यानिमित्तत्वप्रसङ्गः। उभयाश्रयणे वा वैरूप्यनिमित्तो वाक्यभेदः स्यात्। यः सोमं वमति यस्य सोममृत्विग्वमतीति चाऽऽश्रयणादन्यतरपरिग्रहे तु स्वामिवमनग्रहणं युक्तम्, शब्दसामञ्जस्यात्। एवं तावदारादुपकारकत्वे यदा तु वाक्यशेषोपनीतयागशेषद्रव्यप्रतिपत्तिनियमभ्रेषोपजनितफललाभायोग्यत्वं तेन प्रतिसमाधीयत इति कल्प्यते, तदा यजमानफलोत्पत्तेरत्यन्तादृष्टत्वात्तदाशङ्केति[1] तेनैव प्रतिसमाधानेष्टिः कर्तव्येत्यसंदिग्धम्। यत्तु दक्षिणालाभात्मकमृत्विजां फलं तत्सति चासति वमने लभ्यमानं दृश्यत इति निराशङ्कत्वादनपेक्षितप्रतिसमाधानं नेष्टिं गृह्णाति। यदाऽपि प्रकृतकर्मकर्तृनियमांशेन भक्षयितृसंस्कारार्थं भक्षणम्, अतश्च तद्भ्रेषे कर्तुर्वैगुण्यमुपजातं, द्रव्यसंस्कारस्य तदुपयोगात्मकस्य निवृत्तत्वादिति कल्प्यते तदाऽपि तद्भ्रेषकृतयाजमानफलविघ्नप्रसङ्गात्तन्निवृत्त्यर्थत्वाद्यत्तच्छब्दनिर्देशाच्च यजमानवमन एव भवितव्यम्। एतेनापूर्वसंस्कारार्थत्वमपि व्याख्यातम्। यदाऽपि हि सोमवमनान्न विहिताकरणं नापि प्रतिषिद्धसेवनमापद्यत इति कृत्वा दोषनिर्घातार्थत्व-

---

१ तदाशङ्केति—फललाभायोग्यत्वाशङ्केत्यर्थः।

न सोमवामिनोऽध्वर्योर्होतुर्वा । तत्रात्यन्तगुणभूता अध्वर्य्वादयः स्वैर्ऋत्विग्भिः कारयन्तो न फलं प्राप्नुवन्ति । तदर्थं च क्रियमाणं न यजमानस्योपकारे वर्तत इति न ऋत्विजो वमने क्रियेत ॥ ३५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

लिङ्गं च भवति, यजमानस्य सोमवामिन इति । कथम् । सोमपीथेन वा एष व्यृध्यते यः सोमं वमतीति । यजमानः सोमसंस्कारे विनष्टे विगुणमस्य कर्मेति व्यृध्येत, न कथंचिदृत्विजो व्यृद्धिः । ऋत्विजो यस्य सोमं वमन्तीति वमनेन संबन्धः स्यान्न यः सोमं वमतीति । तस्मादपि पश्यामो यजमानस्य वमने सोमेन्द्रमिति ॥ ३६ ॥

[१४] सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र समाम्नायते यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति, इति । तत्र संदेहः । किं कृत्स्नं

मिष्टेरनाश्रित्य नैमित्तिकं कर्माङ्गं तदाऽपि च यच्छब्देन पुरुषस्योपात्तत्वाज्जञ्जभ्यमानन्यायेन प्रकरणगतपुरुषसंस्कारताऽध्यवसीयते, तदाऽपि 'याजमानास्तु' इत्यनेनैव तत्कर्तृकता । वमनसमानविषयत्वाच्च यजमानवमनमेव निमित्तम् । यस्त्वध्वर्य्वादिवमनेऽपि द्रव्यप्रतिपत्तिश्लेषः, कर्तृसंस्काराद्विनाशो वा समाधिमपेक्षत इति । यद्यप्यपेक्षते तथाऽप्यविधानान्न ग्रहीष्यते । सर्वेषु च क्रत्वर्थपुरुषार्थपक्षेषु चर्त्विग्वमनेऽविधानमित्युक्तम् । अतश्च यदि तद्वमनमदुष्टमेव ततस्तूष्णीमेवाऽऽसितव्यम् । अथ दुष्टं ततः सामान्यविहितं किंचित्कर्तव्यम् । न चात्र क्रत्वर्थाद्यन्यतमपक्षावधारणप्रयोजनमस्तीति नातीवावधारणे यतितव्यम् । अथापि तत्त्वज्ञानं प्रयोजनं ततो जञ्जभ्यमानपक्षः परिग्रहीतव्यः । तथा च सूत्रकारः स्वामिनो वा तदर्थत्वादित्याह ॥ ३९ ॥

व्यृध्यत इति स वक्तव्यो यस्य सोमपानाद्वृद्धिः प्रार्थ्यते । तद्वैगुण्याच्च व्यृद्धिराशङ्क्यते स्वामिनश्च तदुभयमपीति तस्यैवेष्टिः ॥ ३६ ॥

(इति—यजमानसोमवमने, इष्टिविधानाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

अष्टाकपालादिशब्दैः समस्तं द्रव्यं देवतार्थमवगमितमाहवनीयप्रक्षेपेण च हविषो देवतार्थता भवति । 'यदाहवनीये जुह्वति' इति विधेः 'अग्निमुखा वै देवाः' इति चार्थवादात् । एवं च सति ततश्चेत्किंचिदप्यपनीयेत तदाऽन्यच्छ्रुतमन्यत्क्रियेत । तस्मात्सर्वप्रक्षेपः । किं पुनरयं पूर्वपक्षवादी शेषकार्याणां स्विष्टकृदिडाप्राशित्रशंयुवाककालभक्षच-

---

१ (अ० ३ पा० ४ अ० ५) अत्रत्यन्यायेनेत्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ८ अ० २ सू० ४)।

हविरग्नये प्रदातव्यमुत शेषयितव्यं किंचित्, किंचिद्दातव्यमिति । किं प्राप्तम् । कृत्स्नं हविः प्रदीयेत । कुतः । तदर्थत्वात् । पुरोडाश आग्नेयः कर्तव्य इति वचनम् । तस्मात्सर्वं प्रदातव्यमिति ॥ ३७ ॥

तुर्धाकरणानां विधिं न पश्यति । सत्यं न पश्यतीति केचित् । न त्वेतद्युक्तमिव । न ह्येवं क्वचित्पूर्वपक्षो न भवेत् । अतः पश्यन्नेवानेनाभिप्रायेण मन्त्रयत इति वक्तव्यम् ।

विद्यमानेषु शेषेषु द्रव्याणामप्रयोजकाः ।
भवेयुः शेषभाजो हि निःशेषे तु प्रयोजकाः ॥

यदा हि द्व्यवदानमात्रे हुते पुरोडाशादयः सशेषाः क्रियन्ते तदा 'उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति' इत्येवमादिचोदनावशेन 'एकदेशद्रव्यं चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्' इत्येवं स्विष्टकृदादीनामप्रयोजकत्वं भवति । यदा तु खलु सर्वप्रदानमवगम्यते तदा विद्यमानसंयोगासंभवाच्चोदितैकदेशानुष्ठानानुपपत्त्या शक्यमेकदेश्युत्पादनमध्यवसातुमिति स्विष्टकृदाद्यर्थं पुरोडाशान्तराण्युत्पाद्येरन् । शेषशब्दः 'शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति' इत्यादिषु कथमिति चेत् । उच्यते ।

हविरन्तरमालोच्य शेषशब्दो भविष्यति ।
आज्येन शेषमितिवत्तच्छेषेणेतिवच्च नः ॥

यथैव 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इति पूर्वकर्मणः पर्यवसानादधिके पूर्वसदृशे वा शेषशब्दः प्रयुज्यते । यथा च 'ततः शेषेण विशिष्टदेशजात्यादिमन्तो जन्म प्रतिपद्यन्ते' इति स्वर्गफलकर्मणो निःशेषोपयोगादन्यफलस्य चान्यत्र व्यापारासंभवात्ततोऽन्येनेति वक्तव्ये ततः शेषेणेति गौतमाचार्येणोक्तम् । एवमिहापि यत्प्रधानहविर्भ्योऽन्यद्धविस्तेनैवान्यत्वेनाऽऽधिक्येन वा भविष्यति । अथवा गुणत्वेन वा शेषादित्येवमभिधास्यते । शेषशब्दो ह्युपयुक्तेतरद्विद्यमानं ब्रवीति । न च प्रधानहविषां किंचिद्विद्यते । अन्येषां च सर्वमेतद्रूपमस्ति । तस्माद्द्रव्यान्तराणि गृह्येरन् । यथा वक्ष्यति 'निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति चेत्' इति । अथाप्यत्यन्तं शेषशब्दानुरोधं कृत्वा तेषामेव किंचिच्छेष्यते । तथाऽप्यस्त्येवान्यद्विचारस्य प्रयोजनं नावश्यं पक्षोक्तेनैव प्रयोजनेन भवितव्यम् । इदमपि संभवति । यदा प्रधानवाक्यादशेषप्रदानप्रसक्तौ सत्यां शेषकार्यवशेन शेषाः स्थाप्यन्ते, तदा यथैव प्रधानं तस्य हविष प्रयोजकमेवं स्विष्टकृदादीन्यपीति । तदर्थावदाननाशदोषापहारेष्वपि प्रधानवदेव हविरन्तरमुत्पाद्येत । यदा पुनः प्रधानचोदनाक्षिप्तस्यैव शेषस्य स्विष्टकृदादीनि ग्राहकाणि भवन्ति

---

१ (अ० ४ पा० १ अ० १३ सू० २८), २ (अ० ४ पा० १ अ० १३ सू० २९)।

निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥ ३८ ॥

निष्कृष्यावदानं निरवदानम् । तद्धि श्रूयते द्विर्हविषोऽवद्यति इति । अपरमपि वचनं द्व्यवदानं जुहोति इति । तेन द्व्यवदानमात्रं होतव्यमन्यत्परिशेषणीयम् ॥ ३८ ॥

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ३९ ॥

न चैतदस्ति द्व्यवदानमात्रं होतव्यमिति । यज्जुहोति तद्द्विरवखण्डनेन संस्कर्तव्यमिति होतव्यमिति होतव्ये द्विरवखण्डनमात्रं विधीयते, नाद्विरवखण्डितस्य होमः प्रतिषिध्यते । कृत्स्नं च होतव्यमिति तदेवं न्याय्यं, नान्यथा ॥ ३९ ॥

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्याद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४० ॥

उच्यते । यदा द्विरवखण्डनविशिष्टं होमे श्रुतं, तदा सकृद्[1]द्व्यवदा-

---

तदा तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजीवनादप्रयोजकत्वे सति नाशदोषापहारेष्वप्यक्रिया सिद्धा भवति । तस्मात्सत्यप्युभयोः पक्षयोरसर्वप्रदानेऽस्ति प्रयोजनमित्यर्थवान्विचारः ॥३७॥

यद्याग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमाद्येव भवेत्ततः सर्वप्रदानमेवावधार्येत । अत्र पुनस्तस्मात्पुरोडाशादेर्निष्कृष्य किंचिदेव होतव्यं श्रूयते ' द्विर्हविषोऽवद्यति ' ' मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति ' ' अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं भवति ' ' द्व्यवदानं जुह्वति ' इत्येवमादिवाक्यालोचनेन हि किंचिदेव होतव्यमवगतमतः शेषयितव्यं किंचित् ॥ ३८ ॥

यद्येतानि वाक्यान्युत्पत्तिवाक्यावगतमशेषहोममबाधमानानि न निविशेरन् , यदि चैतानि प्रधानस्य प्रत्यासन्नतराणि[2] भवेयुस्ततो बाधेरन् । एतानि तु संस्कारवाक्यानि अविरोधेनैवोपपद्यन्ते । शक्यते ह्यङ्गुष्ठपर्वमात्रैर्मध्यपूर्वार्धोद्धृतैर्द्विशः प्रवृत्तैरवदानैः संस्कृत्य संस्कृत्य निःशेषं हविः प्रदातुम् । अतः सर्ववाक्यवशेनैवं शास्त्रार्थो भवति । यदशेषं हविर्जुहोति तदेवमुपायमिति । तेन न कस्यचिद्धोमः प्रतिषिध्यते । तस्मात्सर्वप्रदानं कर्तव्यम् । यत्तु यथाश्रुतेतिकर्तव्यताको युगपन्न शक्यते कर्तुमद्व्यवदानहोमप्रसङ्गादिति । ज्योतिष्टोमवदभ्यसितव्यो होमः । तदर्थत्वात् । देवतार्थत्वाद्यागार्थत्वादपूर्वार्थत्वाद्वा कृत्स्नस्याष्टाकपालस्य । नैकदेशमात्रहोमेनोत्पत्तिवाक्यार्थसंभावना भवेत् । अथवाऽवदानसंस्कारस्य द्रव्यार्थत्वात् ॥ ३९ ॥

नैतदस्ति । पुनःपुनर्द्विरवखण्डनं तद्वांश्च होमोऽभ्यसितव्य इति । कुतः ।

---

१ सकृदवदान इति पाठान्तरम् । २ प्रत्यासन्नतराणीति—साक्षात्प्रदेयद्रव्यविधायकानीत्यर्थः ।

नेन यावच्छ्रुतं तत्सर्वं कृतम् । तदा नापरं द्रव्यमस्तीति पुनर्यागो नाऽऽवर्तितव्यः । कथम् । तद्धि द्रव्यं यागनिर्वृत्त्यर्थं, न द्रव्यं यागेन संबन्धयितव्यमिति । यदि हि यागेन हविः संबन्धयितव्यं स्यात्ततो यागेन द्व्यवदाने संबन्धितेऽपरमपि संबन्धनीयमस्तीति तत्संबन्धार्थं पुनर्याग आवर्तेत । न तु यागो द्रव्यसंबन्धार्थः । किं तर्हि, द्रव्यं यागे गुणभूतं, यागः कथं निर्वृत्तिमुपेयादिति द्रव्यमुपादीयते । तेन निर्वृत्ते यागे सिद्धे च पुरुषार्थे न नियोगेन गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्युक्तेति ।

कथं न द्रव्यं प्रधानं, येनाऽऽवृत्तिर्न भवेत् । यतो यागात्फलम् । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति । न च यागेन द्रव्य-

---

खण्डनं गुणभूतत्वादभ्यस्येतेह यद्यपि ।
होमः प्रधानभावात्तु नाऽऽवृत्तिं प्रतिपद्यते ॥

'द्विर्हविषोऽवद्यति'[1] इत्येतस्य संस्कारत्वाद्यावत्संस्कार्यं क्रियते तावदावृत्तिर्भवत्विति शक्यते वक्तुम् । होमस्य फलवत्त्वात् 'यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि'[1] 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः'[2] इति च प्राधान्यावगमादेकेन द्व्यवदानेन निवृत्तस्य न द्रव्यमस्तीति न पुनरावृत्तिर्युक्ता । तस्मिंश्चानावर्तमानेऽर्थाभावादवद्यतिरपि नाऽऽवर्तते । कार्ये हि प्रवर्तमानं द्रव्यं संस्कारं गृह्णाति नोदासीनम् । न च द्व्यवदानव्यतिरिक्तस्य हविषः कार्यमस्तीति न संस्कारमपेक्षते । तस्मात्सोऽपि नाऽऽवर्तते । यदि हि द्रव्यार्थो होमो भवेत्ततस्तद्वशेन स्वयमावर्तेतावखण्डनं चाऽऽवर्तेत् । अतदर्थस्य नाऽऽवृत्तिः । न चैष वाक्यार्थो यज्जुहोतीति हूयमानस्य द्विरवखण्डनमुपायो विधीयत इति । न हि जुहोतिशब्देन द्रव्यमुपादीयते । न चैष कर्मणि लकारो यतो हूयमानानुवादत्वं प्रतिपद्यते । क्रियायामेव त्विदं द्व्यवदानं विधीयते । योऽपि यज्जुहोतीति यच्छब्दाद्द्रव्यप्रत्ययो भवति सोऽपि यच्छब्दस्यावैदिकत्वात्क्रियाविशेषणभूतस्यानुवादत्वप्रदर्शनार्थं व्याख्यातृभिरुच्चारितस्य परमार्थानालोचनाद्भविष्यतीत्युपेक्षणीयः । यत्तु ज्योतिष्टोमवदुत्पत्तिवाक्यावगतस्य समस्तद्रव्यप्राप्त्यर्थमावर्तिष्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ।

अशेषग्रहणे सिद्धे भवेत्सोमेन तुल्यता ।
अपवादात्तदेवेह न तु सिद्धं कथंचन ॥

आग्नेयचोदनाया ह्यानुमानिको होमसंबन्धः सर्वपुरोडाशावयवसामान्यप्रवृत्तश्च स

---

१ (अ० २ पा० १ अ० ३ सू० ७) । २ (अ० ६ पा० १ अ० १ सू० १)

स्योपकारो निर्वर्त्यते प्रत्यक्षः कश्चित् । तस्माद्द्व्यवदानं हुत्वा शेषयितव्यमिति । यत्तूक्तम्, आग्नेयं हविरिति वचनात्सर्वं होतव्यमिति गम्यत इति । तत्राऽऽनुमानिको होमसंबन्धः । इह तु प्रत्यक्षो द्व्यवदाने । अपि चाकृतस्नसंबन्धेऽपि तद्धितस्योपपत्तिः । ततो ग्रहीतव्यमिति । सामान्यं खल्वाग्नेय इति, द्व्यवदानं जुहोतीति विशेषः । तस्माच्छेषयितव्यं किंचिदिति ॥ ४० ॥

शेषदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

शेषादिडामवद्यति, शेषात्स्विष्टकृतं यजति, इत्यनुवादादृदित शेष इति पश्यामः ॥ ४१ ॥

यावन्नैव निर्वर्तते तावदस्त्येव 'द्व्यवदानं जुहोति' इत्यनेन निष्कृष्य संबन्धः कल्पितः । तस्मिंश्च सिद्धे नाऽऽनुमानिकोऽवकल्पते । तेन यत्सामान्यप्रवृत्तमाग्नेयत्वं तद्द्व्यवदानचोदनया साक्षदश्यमिव प्राकरणिकैर्द्व्यवदानविषयमेवोपसंह्रियते । तत्रैषोऽर्थो विज्ञायते द्व्यवदानमाग्नेयं करोति । अतोऽवयवान्तराणामचोदितत्वान्न होमप्रसङ्गः । किं च ।

न चावश्यं प्रदानेन हविराग्नेयमिष्यते ।
द्व्यवदाने गृहीते हि सर्वाग्नेयत्वसंभवः ॥

तद्धितेन हि तादर्थ्यमात्रमुक्तं न प्रदानम् । द्वेधाऽपि च तादर्थ्यं भवति प्रदानेन प्रदानार्थद्रव्यसाधनत्वेन वा । तथा हि । 'व्रीहिभिर्यजेत' इति वचनान्न तावद्व्रीहयः साक्षात्प्रदीयन्तेऽथ च प्रदेयप्रकृतित्वादेवमुपदिश्यते । तस्माद्यद्यपि पुरोडाशः समस्तः साक्षान्न प्रदीयते तथाऽपि द्व्यवदानप्रकृतित्वादाग्नेयो भविष्यति । तेन द्व्यवदानेनैव तावद्दीयमानेन तस्याऽऽग्नेयत्वं कृतं भवति । द्वावेव च तौ व्याख्याप्रकारौ । एको देवतासंबन्धस्य द्व्यवदाने संक्रान्तिरिति । अपरः पुनरिदमेव पुरोडाशस्याऽऽग्नेयत्वं द्व्यवदानं ततो गृह्यत इति । तस्मान्न सर्वहोमः ॥ ४० ॥

एवं च शेषशब्दो मुख्य एवोपयुक्तेतरविद्यमानवचनो भविष्यति । उत्तरार्धादिशब्दश्च नावयविविधिकल्पनार्थापत्तिक्लेशमाश्रयिष्यति । अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं साक्षदश्यवदाग्नेयत्वं द्व्यवदानमात्र उपसंहृतमिति । तन्न घटते । कथम् ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।
स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसंभवः ॥

---

१ सर्वप्रदानमवगम्यत इति पाठान्तरम् । २ इहेति क्वचिन्नास्ति । ३ सामान्यविधेरुदाहरणं पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति ।

साप्तदश्यं हि सामिधेनीनामुक्तमनारभ्यवादेन न क्रतूनाम् । तस्य तु क्रतुसंबन्धस्तद्द्वारेणाऽऽनुमानिकः कल्प्यः । न च प्रत्यक्षसंबन्धे सत्यानुमानिकः कल्प्यत इति युक्त उपसंहारः । न त्वष्टाकपालस्यास्फुटो देवतासंबन्धः । तद्धितश्रुत्याऽभिहितत्वात् । स हि द्व्यवदानस्यैवाऽऽनुमानिकः स्यात् । उत्पत्तिवाक्ये च कर्मणोऽष्टाकपालेन संबन्धः श्रूयते । द्व्यवदानेन पुनरुत्पन्नवाक्ये । तत्रैतत्स्यात् । कर्मसंबन्धोऽष्टाकपालस्याऽऽनुमानिको द्व्यवदानस्य प्रत्यक्षस्तद्भावे वाऽऽनुमानिककल्पनं न संभवतीति । नैतद्युक्तम् । एवं सति 'द्व्यवदानं जुहोति' इत्येतदेवोत्पत्तिवाक्यमभ्युपगतं भवेत् । यदि ह्यष्टाकपालवाक्यं जुहोतिवाक्येनोपसंहृतं ततोऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्चाऽऽग्नेयवाक्ये 'चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत' इत्येवं वाक्यभेदः प्राप्नोति । न चाननुमाय यागमाग्नेयादिवाक्यानां वाक्यान्तरापेक्षा तत्संबन्धो वाऽवकल्पत इत्युक्तम् । अतो यद्यप्यानुमानिकः संबन्धस्तथाऽपि स्वार्थपर्यवसायित्वान्यथानुपपत्तेः प्रथमतरमनुमित इति सिद्धे संबन्धे न शक्यं प्रत्यक्षशतेनाप्यन्यथात्वं कर्तुम् । न चेह सामान्यविशेषभावः संभवति । अवयवावयविनोः सामान्यविशेषव्यवहाराभावात् । अष्टाकपालचोदनया हि प्रत्यक्षमेव समस्तः पुरोडाश उपदिश्यते । द्व्यवदानचोदनयाऽपि, ततस्तुल्यबलत्वम् । ननु द्व्यवदानव्यतिरिक्तावयवप्राप्तिः सामान्येन पुरोडाशशब्देन क्रियमाणा दुर्बला स्यात् । उच्यते ।

> यदि ह्यवयवार्थेन पुरोडाशो विधीयते ।
> ततः सामान्यवृत्तिः स्यात्स तु साक्षाद्विधीयते ॥

आकृतिशास्त्राण्याकृतावसंभवन्ति व्यक्तिलक्षणार्थानि भवन्ति । तानि व्यक्तिषु परोक्षत्वाद्दुर्बलानि जायन्ते । न त्ववयविव्यक्तिः कर्म साधयितुं न शक्नोति । यतस्तच्छब्दस्यावयवलक्षणार्थता कल्प्येत । अथ विनैव कारणेन लक्षणाश्रयणम् । ततोऽवयवशास्त्रस्याप्यवयवान्तरलक्षणार्थत्वाद्दौर्बल्यं स्यात् । तस्माद्यथैव द्व्यवदानं स्वावयवनिरपेक्षमात्मनैव केवलेन विधीयते तथैवाष्टाकपालस्य द्व्यवदानमवयवान्तराणि चानपेक्ष्य प्रत्यक्षविधानात्प्राप्तिस्तत्प्राप्तौ च यदाऽवयवान्तराण्यनुषज्यन्ते को वारयति । न तु तानि स्वमहिम्ना संबध्यन्ते तत्परा वा चोदना । न चात्यन्तमवयवावयविनोर्व्यतिरेक इति यदाऽऽलोच्यते तदाऽवयवान्तराण्यपि प्रत्यक्षाण्येव भवन्ति । तेनाष्टाकपालको-

१ अस्पष्टस्य तु विधेरुदाहरणं दर्शयति—साप्तदश्यं हीत्यादिना । २ (अ० २ पा० २ अ० ३ सू० ६) ।

दना द्रव्यवदानचोदनावशेनैवं कर्म प्राप्नोति द्रव्यदानं दत्त्वा पुनः शेषप्रदानम् । अथवा विकल्पः कदाचित्सकलस्य प्रदानं कदाचिद्द्रव्यवदानमात्रस्य । अथवाऽष्टाकपालस्योत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वादामिक्षावद्बलीयस्त्वे सति द्रव्यवदानं तेन सह बाधविकल्पसमुच्चयान्न प्रतिपद्यत इति 'गुणश्चापूर्वसंयोगे' इत्येवं कर्मान्तरं कल्पयेत् । यतः कुतश्चिच्च द्रव्यान्तरादुपादीयेत, अष्टाकपालसंबन्धाभावात् । पूर्वकर्मसंबन्धेऽपि च पुनर्द्रव्यान्तरादेवोत्पन्नस्याष्टाकपालेन सह विकल्पसमुच्चयावुपन्यसितव्यौ । अथवा कृत्स्नपुरोडाशग्रहणेऽवधारिते द्रव्यवदानचोदनायाश्च गुणपरत्वात्कर्मान्तरविध्यशक्तेरष्टाकपालविषयत्वावगमात्संस्कारस्य यावत्संस्कार्यमावृत्तेः प्रधानस्य च यथाश्रुतगुणसंपादनाय ज्योतिष्टोमवदावृत्तेरिष्टत्वात् 'उपायो वा तदर्थत्वात्' इत्ययमेव पक्षः प्राप्नोति निरवदानप्रमाणाभावात् । निरवदानाश्रयणे चात्यन्तदुष्टा परिसंख्या स्यात् । न ह्यत्र नियम उपपद्यते, सर्वपुरोडाशावयवानां नित्यवत्प्राप्तेः । यदि हि कतमोऽवयवः प्रक्षिप्यतामित्येवं नियमापेक्षायां सत्यां मध्यपूर्वार्धद्रव्यवदानं विधीयते ततः स्यान्नियमार्थत्वम् । नित्यप्राप्ते त्ववयविनि द्रव्यवदानपुनःश्रुतेरवयवान्तरनिवृत्तिपरत्वादस्वार्थग्रहणमित्यादिदोषत्रयमपरिहार्यं स्यात् । तत्र हि तत्परिहर्तुं शक्यते यत्र परिसंख्यायमानप्राप्तिशास्त्रमक्लृप्तमुत्प्रेक्षाभिमुखं वर्तते । न चात्राष्टाकपालशास्त्रमक्लृप्तम् । न च क्लृप्ते सति दोषपरिहारः संभवति । तस्मान्न निरवदानम् । यदि च निरवदानशास्त्रादाग्नेयत्वं यागार्थद्रव्यवदानविषयमुपसंह्रियेत ततः शेषावयवानामदेवतार्थत्वान्न स्वत्वमपेतं स्यात् । ततश्च 'भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात्' इत्यादिषु यष्टृत्विग्भिः साम्यादस्वामित्वं यजमानस्य तत्र तत्रोच्यते तत्सर्वं विरुध्यते । तत्रैतत्स्यात् । देवतोद्देशसंबन्धो द्रव्यवदानस्यैव त्यागः पुनःसमस्तस्य हविषः । त्यागकृता च स्वत्वनिवृत्तिर्न देवतासंबन्धकृता । तस्मादविरुद्धं तदभिधानमिति । तदसत् । कुतः ।

> निर्वपन्नेव जानाति ह्येतावदिह दास्यते ।
> तत्राधिकपरित्यागः कल्प्यते केन हेतुना ॥

देवतायै हि दातुं द्रव्यं त्यजन्ति न विभवेन । तत्र यद्देवतार्थादन्यदधिकं तद्गृहावस्थितद्रव्यान्तरवदपरित्यक्तम् । न चात्र त्यागस्य भेदेन विधानमस्ति । देवतासंबन्धकरणविधिनैव ह्यसावर्थापत्त्याऽऽक्षिप्यते । सा चार्थापत्तिर्यावता विना देवतायै दानं न संभवति तावत्येवावस्थिता नान्यत्र । न हि शेषद्रव्यपरित्यागाद्विनाऽनुपपत्तिः । सर्वत्र च समाप्तिविधानामिष्यते तेनापि यावत एव यागसमाप्त्यङ्गत्वं तावत एवाऽऽक्षिप्तस्य यागविधिर्नावयवान्तराणाम् । अतो यथा चतुर्मुष्ट्यतिरिक्तानामनसि स्थितानां

१ (अ० २ पा०२ अ०९ सू० २३)।२ (अ० ३ पा० ४ अ० १४ सू० ३९)।३ आदिपदेन स्वार्थपरित्यागप्राप्तबाधयोः संग्रहः।४ (अ० ३ पा० ४ अ० १७ सू० ५०)।

व्रीहियवानां न निर्वापवेलायामत्यागादस्वत्वमेवमिहापि नावयवान्तराणां तत्स्यादिति। अथोच्येत निर्वापवेलायामनुपजातमध्यपूर्वाधीदिविभागं द्रव्यमनाभिप्रेतत्यागमपि बलात्परित्यक्तव्यम्। न हि तदानीं विज्ञायते केभ्यो व्रीहिभ्यो द्व्यवदानं निष्पत्स्यते केभ्यो नेति, अगम्यमाने विशेषे यानेव न त्यजेत्तेभ्य एव कदाचिदवदीयेत। तत्र त्यक्तानामदानादत्यक्तानां च दानादयथाश्रुतकरणप्रसङ्गः। तस्मात्सर्वत्याग इति। नैतदेवम्।

न हि सामान्यशास्त्रेण व्यवहारे कृते सति।
विशेषशास्त्रावसरस्तस्मादादित एव सः॥

यदा हि सामान्यशास्त्रं प्रवृत्तव्यवहारं भवति तदा न शक्यं केनापि व्यावर्तयितुम्। तद्यदि समस्ताष्टाकपालनिर्वृत्त्यर्था व्रीहयो देवतोद्देशेन निरुप्तास्ते सर्वे दातव्यत्वेन प्रक्रान्तास्तेषां य एव न दीयेरन्, तत्रैव प्रक्रान्तापरिसमापनदोषो भवेत्। ततश्च सर्वप्रदानमेव प्राप्नोति। यदि तु द्व्यवदानशास्त्रेण विशेष्टुमिष्यते तत आदित एवैवमवधारयितव्यम्, अष्टाकपालनिर्वृत्त्यर्थेषु चतुर्मुष्टिषु ये द्व्यवदाननिर्वृत्त्यर्थास्तानग्नये जुष्टं निर्वपामीति। यद्यपि च विशेषो न गम्यते तथाऽप्येतेषां मध्ये येऽत्र द्व्यवदानं साधयन्ति तावन्तो न ममेति शक्यं संकल्पयितुम्। तद्यथा लोके कश्चिद्बहुद्रव्यसमुदायेऽवस्थिते कंचिदभिधत्त इतस्त्वं यावत्तृप्ति गृहाणेति। तत्र न तदवयवविशेषो गम्यतेऽथ च न सर्वत्यागोऽध्यवसीयते तथेहापि द्रष्टव्यम्। यत्तु तावन्मात्रमेव न निरुप्यते तत्र 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' 'अश्वशफमात्रः पुरोडाशो भवति' इत्यादिवचनसामर्थ्यादीदृक्परिमाणाद्गृहीतं द्व्यवदानं देवतार्थतां प्रतिपद्यत इत्यवगम्यते। यत्तदन्यत्तत्तदनुग्रहार्थं नाधिकत्यागार्थमिति द्रष्टव्यम्। अतो यथैव 'अनसोऽधिनिर्वपति' इत्युक्ते निर्वापपरिच्छेदार्थमुपात्तेष्वपि शकटस्थितेषु व्रीहिषु न स्वत्वमपैति तथैव द्व्यवदानापादानभूते पुरोडाशेऽपीति स्वत्वे सति शक्याः परिक्रयादयस्तेन कर्तुमिति समत्ववचनविरोधः। एतेन द्व्यवदानप्रकृतित्वादेवाष्टाकपाल आग्नेयः कृतो भवतीत्येषोऽपि पक्षः प्रत्युक्तः। तत्रापि शेषपरित्यागानुपपत्तेः। न च व्रीहिवत्पुरोडाशस्य प्रकृतित्वं युक्तम्। व्रीहयो ह्यवदनीया वाक्यान्तरशिष्टाश्च प्रकरणादुत्पत्तिवाक्यशिष्टप्रकृतिद्रव्यापेक्षपुरोडाशावरुद्धयागानुवादेन विधीयमाना न शक्नुवन्ति प्रकृतित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण यागसाधनत्वं प्रतिपत्तुम्। अष्टाकपालस्त्ववदनीय उत्पत्तिवाक्यशिष्टश्च शक्नोति साक्षाद्यागं साधयितुम्। न च पूर्वतरप्राप्ते प्रकृत्यपेक्षिणि द्व्यवदाने चोद्यते। तस्मान्न तत्प्रकृतित्वेन यागं साधयति। कस्तर्हि सर्वप्रदानस्य परिहारः। उच्यते।

यागहोमावभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ ।
तेषामपरिहार्यत्वं भेदे त्वेषोऽभिधीयते ॥

यद्याग्नेयादिचोदनयैव हविःप्रक्षेपोऽभिधीयते ततो द्व्यवदानचोदनया परिसंख्यातुमशक्यत्वात्सर्वप्रक्षेपः प्राप्नोति । तदा च तयाऽऽग्नेयचोदनयैव प्रक्षेपश्चोद्येत यदा यागहोमयोरभेदः । तयोस्तु भेदः शब्दान्तराधिकरणन्यायसिद्धः । 'तदुक्ते[1] श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्' इति सूत्रकारेणोच्यमानं तत्रैव समर्थयिष्यामहे । यथा देवतोद्देशेन स्वत्वत्यागमात्रं यागो देवतोद्दिष्टत्यज्यमानस्वत्वद्रव्यप्रक्षेपो जुहोतिः । तत्र ये दोषा दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिष्वहोमत्वादाहवनीयो न भवेदित्यादयस्तानपि तत्रैव परिहरिष्यामः । उभयोश्च भेदे सति 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यनेन तावद्वाक्येन यावता विनाऽष्टाकपालस्याऽऽग्नेयत्वं न भवति तावदेव चोद्यते । तस्य च स्वत्वपरित्यागदेवतोद्देशौ केवलावन्तरेणाऽऽग्नेयत्वं न जायते न प्रक्षेपमपि । तत्र यदि वाक्यान्तरं[2] न स्यात्तत ईदृशं कर्म[3] भवेत् । सुपक्वमविकलमष्टाकपालमाचारतः[4] शुचौ देशे निधाय देवतामुद्दिश्य नायं ममेति संकल्पः कर्तव्यः । तत्परिपालनार्थं च पुनः कदाचिदपि न स्वत्वं द्रव्ये बध्नीयात् । यदि हि बध्नीयात्ततः पूर्वसंकल्पं विनाशयेदनृतं च वदेत् । यो हि प्रथममेव जानाति पुनरप्यहमत्र स्वत्वमाधास्यामीति तस्य न ममैतद्देवतायै त्वेतदिति संकल्प एव न भवेत् । तेन देवतोद्देशत्यागोत्तरकालं यदस्य भवति तद्भवत्वित्यवधार्य न कश्चिद्व्यापारो वोढव्यो भवेत् । तथा प्राप्ते तु वाक्यान्तराणि भवन्ति 'उपस्तृणाति' 'द्विर्हविषोऽवद्यति' 'अभिघारयति' 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्येवमादीनि । तैस्तावदिदमवधार्यते द्व्यवदानं हविषो होतव्यमिति । सर्वाणि चैतानि प्रकृतद्रव्यालम्बित्वात्तदुपादाय प्रवर्तन्ते नापूर्वद्रव्यग्राहित्वेन । तथा हि । 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्यत्र होमस्याप्राप्तत्वान्न तमुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते । चतुरवत्तं च पूर्ववाक्यकल्पितं[5] प्रयोजनापेक्षमस्ति । तस्मात्तस्यानेन प्रक्षेपमात्रं शक्यं विधातुमिति न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधानमवकल्पते । होमस्यापि च त्र्यंशस्य समाप्तिपर्यन्तत्वात्सर्वान्त्येंऽशे प्रक्षेपे चोद्यमाने त्यागतद्देवतोद्देशयोः किमपूर्वयोरर्थापत्त्या विधिः कल्प्यतामुत कुतश्चित्प्राप्तयोरेवाऽऽश्रयणं क्रियतामिति । तत्राऽऽग्नेय्यधिकरणन्यायेन[6] लाघवे सति गौरवस्याप्रमाणकत्वाद्वगतत्यागोद्देशांशद्वयान्यष्टाकपालादीन्येव गृह्यन्ते । न च तेषामौत्पत्तिकं यागसाव-

---

१ (अ० ४ पा० २ अ० १० सू० २८) २ वाक्यान्तरमिति—अवदानप्रक्षेपविधायकमिति शेषः । ३ कर्मेति—अनुष्ठानमित्यर्थः । ४ आचरितः श्रुताविति क्वचित्पाठः । ५ पूर्ववाक्यकल्पितमिति—'उपस्तृणाति' 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्यादिवाक्यविहितमित्यर्थः । ६ (अ० ३ पा० २ अ० ८)।

नत्वं विरुध्यते। प्रक्षिप्यमाणानामंशानांयागसाधनत्वाविघातकत्वात्। देवतान्तरसंबन्धेन हि यागविपरीतक्रियासंबन्धेन वा विरोधः स्यान्न त्वसावस्ति। तेनैषोऽर्थो भवति, अष्टाकपालेन यत्र क्वचित्प्रदेशे स्थितेन यजेत तदीयं च द्व्यवदानं यत्र क्वचित्प्रक्षिपेदिति। तत्र 'वेद्यां हवींष्यासादयति' 'बर्हिषि' इति वचनात्तत्र स्थितेन पुरोडाशेनेज्यते। 'यदाहवनीये जुहोति' इति वचनात्तत्र द्व्यवदानं हूयते। स तु होमः किं पूर्वस्माद्यागादर्थान्तरमितिकर्तव्यता भवति, उत तस्यैव यागस्यांशान्तरविवृद्ध्या रूपान्तरं जातमिति चिन्तनीयम्। तत्रैव रूपान्तरोपजननमिति ब्रूमः। कर्मान्तरत्वे हि द्रव्यान्तरं देवतान्तरं च नारिष्ठहोमादिवत्प्राप्नोति। यथोक्तेन न्यायेन स एव यागः प्रचिततरो जुहोतित्वमापद्यते। न चैतावतौत्पत्तिकयजिरूपविघात आशङ्क्यो जुहोतेर्यजिविशेषत्वात्। सामान्ये हि कश्चिद्विशेषो भवत्यपि। न तु निःसामान्यः कश्चिद्विशेष उपपद्यते। ततश्च यथा वृक्षमानयेत्युक्ते शिंशपामित्यविरोधात्पश्चादुच्यमानं न विरुध्यते तथा यजेतेत्युक्ते जुहोतित्वाविरोधोऽवगन्तव्यः। सोऽयं याग एव द्व्याकारः समस्तेन पुरोडाशेन क्रियते। द्व्यवदानेन जुहोत्यवस्थानीतः शेषेण तु सामान्यरूप एकस्मिन्नपि च क्षणे द्व्याकारोऽपि निष्पद्यते। यदैव हि द्व्यवदानमाहवनीये निक्षिप्यते तदैव याज्यानुवाक्याभ्यां समस्तविषयदेवतासंकल्पोत्थापनं क्रियते। तेन नैवं भ्रमितव्यं यस्माज्जुहूस्थं द्व्यवदानमाश्रावण[2]प्रत्याश्रावणा[3]भ्यां त्यागायोद्धृतं च तस्मात्तदेव केवलं देवतायै संकल्पितं नेतरदिति। विद्वद्भ्यामध्वर्युयजमानाभ्यां वेदार्थमनुसृत्य समस्तपरित्यागदेवतोद्देशौ यथार्हं कर्तव्यौ। अध्वर्युणा द्व्यवदानप्रक्षेपोऽतिरिक्तोऽनुष्ठेय इति। न चैतावता यागस्य वैरूप्यमशोभनं मन्तव्यम्। वचनसामर्थ्यादीदृशस्यैव शोभनत्वप्रतीतेः। यथा कस्यचित्पुरुषस्यैकः पादः पुरस्ताद्गत इति न तावता किंचिद्वैलक्षण्यं भवति। तथाऽत्र द्व्यवदानपादेऽधिकमपि प्रक्षेपांशं गते सत्युत्पत्तिवाक्यशिष्टं यागसाधनत्वं समस्तेनाष्टाकपालेन प्रतिपन्नमेवेत्यविरोधः। तस्माद्द्व्याकारमेवैतत्प्रधानं द्रष्टव्यम्। अथवा यस्तत्र यागस्तस्य प्राधान्यं यस्तु प्रक्षेपः सोऽङ्गमेव। तथा हि।

फलवाक्ये यजेरेव संबन्धः श्रूयते स्फुटः।
तत्संनिधौ समाम्नानाज्जुहोतेरङ्गतेष्यते॥

यद्यपि तस्मिन्नेव द्रव्ये होमोऽप्याश्रितस्तथाऽपि प्रोक्षणादिवदस्याङ्गत्वमविरुद्धम्।

---

१ नामपि तद्यागे, इति पाठान्तरम्। २ आश्रावणमिति—देवतायै द्रव्यं दातुमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्यर्थकः 'आश्रावय' इत्याग्नीध्रं प्रत्यध्वर्युणोच्यमानः प्रैष इत्यर्थः। ३ प्रत्याश्रावणमिति—यदाश्रावयितव्यत्वेनाध्वर्युणोक्तं तदाश्रावितमस्त्वित्यर्थकः 'अस्तु श्रौषट्' इत्याग्नीध्रेणोच्यमानो मन्त्र इत्यर्थः।

न हि समानद्रव्याश्रयत्वेन सर्वस्य प्राधान्यं भवति। संस्कारा[1]णामपि प्रधानद्रव्यवर्तित्वोपपत्तेः। संस्काराश्च केचित्प्रथममेव प्रधानेभ्यः क्रियन्ते केचिदूर्ध्वं केचिद्युगपत्। तत्र केचिदाहुः। परस्तात्संस्कारोऽयं होमः। निर्वापवेलायामेव देवतोद्देशत्यागात्मकतया यागस्य निर्वृत्तत्वात्। तदयुक्तम्। न ह्यनदनीयावस्थैर्त्रीहिभिः पुरोडाशसाधनको यजिः शक्यः साधयितुम्। यदि च निर्वापवेलायामेव यागनिर्वृत्तिर्भवेत्तथा सति तदुत्तरकाले नाशादोपापहारेषु द्रव्यान्तरं नोपादीयेत। तत्र '[3]निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत्' इत्यादि विरुध्यते। भाष्यकारोऽप्युपाकृते पशावाह '[4]परकीयोऽसौ रक्ष्यते कालेन देवतया संभन्त्स्यते' इति। तेन निर्वापवेलायामेतस्यै दास्यामीत्येतावन्मात्रं संकल्पत्यागः केवलः क्रियते न यागः। स तु पूर्वनिर्वृत्तत्यागापेक्षया यथाश्रुतेतिकर्तव्यताकदेवतोद्देशरूपः प्रक्षेपवेलायामेव निर्वर्तते। तत्र तस्मिन्नेव क्षणे समस्तेन पुरोडाशेन यागः साध्यते। तत्साधनैकदेशश्च द्व्यवदानं यागस्याङ्गेन प्रक्षेपेण संस्क्रियते। तदुपलक्षितत्वादेव यागनिर्वृत्तेः प्राक्प्रक्षेपादनिर्वृत्तयागावगमान्नाशादिष्वन्यद्रव्यागमनम्। सत्यपि होमस्य संस्कारकत्वे नाप्रयोजकत्वम्। निर्वृत्तयागभावित्वात्तु स्विष्टकृदादीनां स्फुटमेवाप्रयोजकत्वं भविष्यति। यदि चैष प्रक्षेपः प्रधानं भवेत्ततो दर्शपूर्णमासादिषु जुहोतिव्यवहार एव स्यात्। विकृतिषु च प्रधानानामनतिदेशाज्जुहोतावसति अप्रक्षिप्तानामेव सौर्यादीनां दानं स्यात्। अङ्गत्वे तु तेषामप्याहवनीये प्रक्षेपः सेत्स्यति। ये तु जुहोतिचोदनोत्पत्तयस्तेषु पूर्वार्धभूतोऽपि यजिरात्मा वा भविष्यति। अथवा तेषामपि सोऽङ्गम्। तत्र हि त्यागदेवतोद्देशावपि तेनैवाऽऽक्षिप्येते। यजातिचोदनोत्पत्तिषु पुनः सिद्धयोस्त्यागदेवतोद्देशयोर्जुहोतिः प्रवर्तमानः 'आहवनीये यूपशकला होतव्याः' इतिवत्प्रक्षेपमात्रवचनो विज्ञायते। ततश्च सिद्धमङ्गत्वम्। एवं च सति पुरोडाशो यागे श्रूयते न होमे। सोऽपि द्व्यवदानस्य विहितो न समस्तपुरोडाशस्येति तन्मात्रस्य। समस्तस्य पुरोडाशस्य देवतां प्रत्युत्सृष्टत्वाद्विनाऽपि प्रक्षेपादस्वत्वव्यवहार उपपद्यते। न च परिसंख्यादोषो भविष्यति। निरवदानाच्च शेषसिद्धिः।

> अथवा नैव भिद्येते यागहोमौ परस्परम्।
> पूर्वापरौ हि सदृशौ तद्भागौ नरसिंहवत्॥ ४१॥

(इति—सर्वप्रदानाधिकरणम्॥ १४॥)

---

१ संस्काराणामपीति—संस्कारत्वेनाङ्गभूतानामपीत्यर्थः। २ द्रव्यवर्तित्वेन प्रधानत्वापत्तेरिति पाठान्तरम्। ३ (अ० ६ पा० ४ अ० १ सू० १)। ४ (अ० ९ पा० ३ अ० १२ सू० ३६) इत्यत्रेति शेषः।

[१५] अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरञ्छेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४२ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र शेषकार्याणि, ऐडमाशित्रसौविष्टकृतादीनि । तत्र संदेहः । किं हविषो हविषः कर्तव्यान्युतैकस्माद्धविष इति । किं प्राप्तम् । अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरन् । अप्रयोजकानि शेषकार्याणि हविषाम् । यदि शेषकार्यैः प्रयुक्तानि, भवेयुः सर्वाणि प्रयुक्तानीति सर्वेभ्यः क्रियेरन् । अन्यार्थानि त्वेतानि, नावश्यं शेषकार्येषु विनियोक्तव्यानि । संनिधानात्तु यतः कुतश्चिदनुष्ठातव्यानि । शेषो हि साधनममीषामिति ॥ ४२ ॥

संस्कृतत्वाच्च ॥ ४३ ॥

सकृच्चैवंजातीयकेन शेषकार्येण संस्कृतं प्रधानमिति कृत्वा नापरस्मादपि कर्तव्यमिति ॥ ४३ ॥

यदाऽऽहवनीये प्रक्षेपेण, अक्षपितो हविःशेषः प्रतिपादितस्तदा शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि कथं क्रियन्तामिति विचार्यते । तत्रार्थकर्मत्वं मन्यमान एकस्मादित्याह । सत्य[१]प्यर्थकर्मत्वे यदि तदर्थमेवैतानि द्रव्याण्युत्पन्नानि भवेयुस्ततः सर्वेषां संभावनाय पश्ववदानानामिवैकस्मा[२]दपि सिध्यं[३]ति यागे सर्वेषां संबन्धः क्रियेत । तत्तु नास्ति अप्रयोजकत्वात् । अतस्तुषोपवापकपालवदेकेनैव सिद्धिः ॥ ४२ ॥

यश्च प्रधानानामेवादृष्टः संस्कारः स एकद्रव्यनिष्पादितैः शेषकार्यैः सिध्यतीति न द्रव्यान्तरमपेक्षते । सकृच्छब्दश्च सकृदवदानाभिप्रायः । इतरथा तु सर्वावदानेऽपि तन्त्रेण प्रयोगात्सकृत्त्वोपपत्तेरवक्तव्यतैव स्यात् । अथवा ततः शेषकार्याणि सर्वेभ्यः क्रियेरन्यदि संस्कारकाणि भवेयुर्न त्वेतानि संस्कारकाणि । कुतः । संस्का[४]रान्तरैरेव संस्कृतत्वात् । अयमप्यविरोधाद्भविष्यतीति चेत् । तत्राप्येष सूत्रार्थः । संस्कार[५]क्रमस्यातिक्रान्तत्वात् । यावद्ध्यकृतप्रयोजनं द्रव्यं भवति तावत्संस्कारमपेक्षते प्रधाननिर्वृत्त्युत्तरकालं तु कृतं संस्कारैरिति संस्काराणामनवसरः ॥ ४३ ॥

---

१ यदि शेषकार्यैरित्यादि भाष्यं व्याचष्टे—सत्यपीत्यादिना । २ नैकस्मादिति पाठो भवितुमुचितः । ३ सिध्यतीति—शेषकार्यमिति शेषः । ४ संस्कारान्तरैः—पर्यग्निकरणादिभिरित्यर्थः । ५ संस्कारक्रमस्येति—संस्कारावसरस्येत्यर्थः ।

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ सि०

सर्वेभ्यो वा हविर्भ्यः शेषकार्याणि कर्तव्यानि । कुतः । कारणाविशेषात् । यदेकस्य हविषः शेषकार्यक्रियायां कारणं, तत्सर्वेषाम् । स हि शेषः प्रतिपादयितव्यः । यस्यैव न प्रतिपाद्यते तस्य तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात् । तस्मात्सर्वेभ्यः कर्तव्यानीति ॥ ४४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

लिङ्गं च दृश्यते—देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणै भागो मेऽस्त्विति, वृणीष्वेति तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवीदुत्तरार्धादेव मह्यं सकृत्सकृदवद्यात्, इति लिङ्गदर्शनम् । तस्मात्सर्वेभ्यः शेषकार्याणीति ॥ ४५ ॥

'[1]यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते' इत्येवं संस्कारकर्माण्येतानि । तत्रापि '[2]उत्पत्तौ येन संयुक्तम्' इति प्रतिपत्तयः । ताश्च सर्वैः कृतार्थत्वाविशेषादपेक्षिताः । यद्यपि चैताभिर्द्रव्याणि न प्रयोक्ष्यन्ते तथाऽपि द्रव्यैरेव तासां प्रयुक्तत्वात्सर्वविषयता । निवृत्तेऽपि च प्रधाने तदीयानां सतामेषां का प्रतिपत्तिर्भवत्वित्यपेक्षिते शक्यः प्रतिपत्तिनियमो विधातुम् ॥ ४४ ॥

'सकृत्सकृत्' इति स्विष्टकृदवदानवीप्सा सर्वेभ्योऽवदाने संस्कारपक्षे वाऽवकल्पते नान्यथा । [3]प्रयोजनसूत्राणि चैतानि । यदि नाम शेषकार्यवशेन पूर्वपक्षेऽन्यसर्वप्रदानं किं भवति तदा विचारस्य प्रयोजनमिति । तत्र यः पूर्वमस्माभिरभिहितोऽर्थस्तत्रैवं सूत्रं योज्यम् । पूर्वपक्षे हवींषि शेषकार्याणामप्रयोजकानीत्येकस्मात्क्रियेरन् । बलाच्चापहारैः प्रधानेभ्यः, सकृत्कृते समस्तः कृत इति संस्कृतत्वान्नान्यतोऽपि कर्तव्यः । सिद्धान्ते तु सर्वहविषां प्रयोजकत्वाविशेषात्सर्वेभ्यः । लिङ्गदर्शनं च पौर्णमास्याधिकरणतत्प्रयोजनेऽवस्थितसिद्धान्तं द्योतयति ॥ ४५ ॥

(इति—सर्वेभ्यः शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

---

१ (अ० २ पा० १ अ० ३ सू० ८) । २ (अ० ४ पा० २ अ० ७ सू० १९) । ३ एवं तावद्यथ भाष्यमधिकरणान्तरपरतया सूत्राणि व्याख्याय तत्र चैतादृशविषये प्रतिपत्तिकर्मत्वस्य चतुर्थाध्यायद्वितीयपाद एव व्यवस्थापयिष्यमाणतया पौनरुक्त्यापत्तेरपरिहार्यत्वात्स्वयं तावत्पूर्वाधिकरणप्रयोजनकथनार्थतया सूत्राणि व्याकरोति—प्रयोजनेत्यादिना ।

[१६] एकस्माच्चेद्याथाकाम्यविशेषात् ॥ ४६ ॥ पू०

अथ कृत्वाचिन्ता । यद्येकस्मात्कर्तव्यानि भवेयुः, किं तदा यतः कुतश्चिदुत प्रथमादिति । किं प्राप्तम् । यतः कुतश्चिदिति । कुतः । न कश्चिद्विशेष आश्रीयत इति । तस्मादनियम इति ॥ ४६ ॥

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ४७ ॥ सि०

मुख्याद्वा कर्तव्यानि । कुतः । पूर्वकालत्वात् । ततः कर्तव्येषु नास्ति निमित्तविघातः । असति निमित्तविघाते नैमित्तिकं कर्तव्यमिति । ततः कृतेषु द्वितीयादीनां निमित्तविघात इत्यक्रिया । तस्मान्मुख्यादेव क्रियेरन्निति ॥ ४७ ॥

[१७] भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥ ४८ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्नीध इति । तत्र संदेहः । किमयमृत्विजां विभागः परिक्रयायोत भक्षणायेति । किं प्राप्तम् । परिक्रयार्थो विभागः । कुतः । भक्षाश्रवणात् । न श्रूयते भक्षयितव्यमिति । य एव श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, स एवाश्रुतपरिकल्पनायाम् । कर्मकरेभ्यश्च दीयते । तस्मात्परिक्रये, एषः ॥ ४८ ॥

याथाकाम्यमित्यस्यैव बुद्धिसामानाधिकरण्येन स्त्रीविवक्षायां ' षिद्गौरादिभ्यश्च '[1] इति ङीपि कृते ' हलस्तद्धितस्य '[2] इति य्यकारे लुप्ते याथाकामी भवति ॥ ४६ ॥

शेषनिमित्तकं हि विहितावश्यकर्तव्यतानिमित्तं च शेषकार्यं प्रथमस्य तावत्पाठक्रमानुसारात्पूर्वमापतति । न च तदा कश्चिद्विरोध इति क्रियते । तस्मिंश्च कृते निवृत्तव्यापारा चोदना न निमित्ती भवतीति विरोधादकरणम् ॥ ४७ ॥

(इति—प्रथमोपस्थितेन शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे ' इदं ब्रह्मणः ' इत्यादिनिर्देशः श्रूयते । कथं च तत्तद्ब्रह्मादिव्यपदेश्यं भवति यदि तेभ्यो न दीयते । तेन दानं विहितम् । तत्तु किमृत्विजां यथेष्टविनियोगार्थं परिक्रयायाऽऽम्नायते, अथ भक्ष्यमाणशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति । परिक्रयार्थमित्याह । न ह्यत्र ' यजमानपञ्चमा इडां प्राश्नन्ति ' इतिवद्द्रव्यप्राधान्यं भक्षणं वा श्रूयते । तस्माद्द्रव्याणां कर्मशेषत्वात्कर्मयुक्तेभ्यश्च दानादन्तरेणापि परिक्रयश्रुतिं दक्षिणादानवत्परिक्रयार्थमिति ॥ ४८ ॥

---

१ पा० सू० (४-१-४१)। २ पा० सू० (६-४-१५०)।

तत्संस्तवाच्च ॥ ४९ ॥

एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा, इति दक्षिणासंस्तवाच्च परिक्रयार्थं मन्यामहे ॥ ४९ ॥

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

भक्षार्थ एष विभागः । कुतः । दानस्याभावात् । कथमभावः । प्रभवता हि शक्यं दातुं नाप्रभवता । कथं न प्रभुत्वम् । संकल्पितं हि यजमानेन देवताया एतदिति । न च देवतायै संकल्पितेन शिष्टाः स्वेनेव[1] व्यवहरन्ति । तस्माच्छिष्टाचारमनुवर्तमानेनाशक्यं प्रभवितुम् । तस्मान्न परिक्रयः । अथ यदुक्तं न श्रूयते भक्षयितव्यमिति । यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषस्तावानश्रुतपरिकल्पनायामिति । उच्यते । इदं ब्रह्मण इत्येवमादिभिर्ब्रह्मादीनां भागैरभिसंबन्धः । तत्र भागा ब्रह्मादीनामुपकुर्युर्ब्रह्मादयो वा भागानाम् । ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिर्न किंचिद् दृष्टमस्ति, भागैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैः शक्यते केनचित्प्रकारेण दृष्ट उपकारः कर्तुं भक्ष्यमाणैः तस्माद्भक्षणाय विभाग इति । कः पुनरुपकार

'एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा' इति दक्षिणा ह्यृत्विजामुत्साहकारिणी परिक्रयस्य चैतद्रूपम् ॥ ४९ ॥

न चैष विभागः परिक्रयार्थः । कुतः ।

परिक्रयो हि सर्वत्र स्वेन द्रव्येण कल्पते ।
देवतार्थे परित्यक्ते स्वामित्वं न च कस्यचित् ॥

समस्तस्य पुरोडाशस्य देवतोद्देशेन त्यक्तत्वादस्वामी यजमान इति ब्रह्मादिभिः समः । तत्र यथैव तेषां दातृत्वं न संभवति तथा यजमानस्यापि । तेन हि परिक्रीणानः पुनस्तद् द्रव्यं स्वी कुर्यात् । तत्र पौरस्त्यः संकल्पो विनश्येत् । तस्मात्तावन्न परिक्रयः । कथं खलु भक्षार्थमिति । तदुच्यते ।

योग्यता लिङ्गमित्युक्तं तच्चेष्टं विनियोजकम् ।
भक्षयोग्यः पुरोडाशः स्वरूपेण च दृश्यते ॥

ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिर्न किंचिद् दृष्टमित्युक्तं[2] वदति, द्रव्यक्षपणस्यापेक्षितस्य दृष्टत्वात् । **भागैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैरित्यनेनापि** सुतरां परिक्रय

---

१ स्वेनैवेति पाठान्तरम् । २ ब्रह्मादिभिरित्यादिभाष्यस्य कर्तृसंस्कारमात्रार्थत्वोक्त्यर्थतया केषांचिद्व्याख्यानगमनिका 'दृष्टमित्यनेन कर्तृसंस्कारमात्रार्थत्वं न वदति' इत्यादिरूपा पङ्क्तिः प्रलीनेति भाति ।

इति चेत्, तृप्तानां कर्मशेषपरिसमापने सामर्थ्यं भवतीति ॥ ५० ॥

व्यदेशाद्दानसंस्तुतिः ॥ ५१ ॥

अथ यद्दक्षिणासंस्तव इति व्यादेशसामान्यात्, तदपरिक्रयार्थेऽपि भविष्यतीति ॥ ५१ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।

आपद्यते । न चावश्यं भक्षणेनैव तेषामुपक्रियते । गृहानयनादिनाऽप्युपकारोपपत्तेः । सर्वत्र च द्रव्यसंस्कारार्थतां भक्षस्य वक्ष्यति । व्रतादिभिर्निर्वृत्त्यनभिधानात् । पुरुषसंस्कारा हि व्रतैर्निर्वर्तेरन् । तत एवं वक्तव्यम् । सत्यं भागानां प्रतिपत्तिः, तथाऽपि तु प्रकृतकर्तृनियमस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां दृष्टे सति अदृष्टदौर्बल्याद्दृष्ट एव कर्तृणां सामर्थ्यरूपः संस्कारः कल्प्यते । कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तरङ्गो भक्षणं नाम । गृहमपि च नीत्वा यावद्भक्षणं न क्रियते तावत्तदनुपयोगादनुपकारः । तेनावश्यं सुदूरमपि गत्वा भक्षणे पर्यवसितव्यम् । तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्योग्यतावशेन च व्यादेशद्वारप्रक्रान्तभक्षसमापनस्यावश्यं कर्तव्यत्वाद्ब्रह्मादीनामेव भक्षणेनोपकर्तव्यमिति गम्यते । शेषस्यापि च क्षपणापेक्षस्य भक्षणकृतमेव क्षपणं योग्यतयाऽवधार्यते ॥ ५० ॥

दक्षिणेति—प्रासङ्गिकोपकारापेक्षया, ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशसारूप्याद्वा भविष्यति । तस्माद्भक्षार्थोऽयमुपदेश इति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

(इति–चतुर्धाकरणस्य भक्षार्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थश्चरणः ॥

निवीतपादः समाप्तः ।

---

१ (अ० १२ पा० १ अ० १६ सू० ३०) इत्यत्रेति शेषः ।

अथ तृतीयेऽध्याये पञ्चमः पादः ।

[१] आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ तत्र श्रूयते—उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति इति । तथा, इडामुपह्वयति, इति । तथाऽन्यानि प्राशित्रावदानादीनि शेषकार्याणि । तत्र संदेहः । किमाज्यादुपांशुयाजद्रव्यात्स्विष्टकृदिडमवदातव्यमुत नेति । किं प्राप्तम् । अवदातव्यमिति । कुतः । सर्वसंयोगात् । साधारणप्रकरणसमाम्नानात्सर्वेषां शेषकार्याणि । अपि च सर्वसंयोगो भवति, सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति इति । तस्मादाज्यादपि शेषकार्याणि क्रियन्ते ॥ १ ॥

कारणाच्च ॥ २ ॥

कारणं श्रूयते—देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणै भागो मेऽस्त्विति, वृणीष्वेत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीदुत्तरार्धादेव मह्यं सकृत्सकृदवद्यादिति । तुल्यं कारणमन्येषामाज्यस्य चार्थवादे संकीर्त्यते । तस्मादप्याज्यादवदातव्यमिति ॥ २ ॥

एकस्मिन् समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥

आदित्ये चरौ प्रायणीये श्रूयते, अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति इति । आज्यादेकस्माच्च हविषोऽवद्यतीति, मिश्रस्यान्येन हविषा समवद्य-

'सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्' इत्यस्यातिप्रसक्तस्यापवादः क्रियते । तमेव तावत्पूर्वं पक्षं स्मारयति । तथा च 'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः' इत्यनुवाद उपपद्यते । निःशेषहविर्विषयत्वात् ॥ १ ॥

पुराकल्पे च यत्कारणं स्विष्टकृदर्थेऽवदाने संकीर्तितं तदाज्येऽप्यविशिष्टम् । यद्देवेभ्यो हविरसौ वहति तस्य तेन भागः प्रार्थितः । आज्यमपि चोपांशुयाजदेवताभ्यस्तेनावश्यं वोढव्यम् । अतश्च ततोऽप्यस्य भागेन भवितव्यम् ॥ २ ॥

एकस्मिन्निति—कस्मिंश्चित्कर्मणीत्यर्थः । अथवा युष्मदाभिप्रायेण, एकस्मिन्हविषि स्विष्टकृत्यवदीयमाने सति समवत्तशब्दोऽन्यसहितादवदीयमानवचनो नावकल्पेत । मत्पक्षे त्वाज्यमपि तत्रावदीयत इत्यवकल्पिष्यते । क्व पुनरिदं श्रूयते तदभिधीयते 'आदित्यः प्रयाणीयः पयसि चरुः, इत्येको यागश्चोदितः । पुनस्तत्रैवोक्तम् 'आज्यस्यैनं चरुमभिपूर्याऽऽज्यभागाः पथ्यादयश्चतस्रो देवता यष्टव्याः' इति । ते च द्रव्यसामान्यादु-

१ आज्यादिति क्वचिन्नास्ति । २ (अ० ३ पा० ४ अ० १५ सू० ४४) । ३ अतिप्रसक्तस्येति- क्वचिन्नास्ति ।

तीति । यदि चाऽऽज्यादपि स्विष्टकृतेऽवदीयेत, ततश्चोदकेन प्रायणीये, आज्यावदाने क्रियमाणे समवद्यतीत्युपपद्यते । इतरथा चरोरेकस्माद-वद्यतीत्यभविष्यत् ॥ ३ ॥

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥

ध्रौवे चाऽऽज्ये स्विष्टकृदर्थवादो भवति, अवदायावदाय ध्रुवां प्रत्यभिघारयति । स्विष्टकृतेऽवदाय न ध्रुवां प्रत्यभिघारयति । न हि ततः परामाहुतिं यक्ष्यन् भवति, इति प्रत्यभिघारणस्यैतत्प्रयोजनं दर्शयति, ततः परामाहुतिं होष्यति, इति । सौविष्टकृतेऽवत्ते ततः पराहुतिर्नास्तीति न प्रत्यभिघार्येत । स्विष्टकृदर्थे ध्रुवायां भवति प्रत्यभिघारणमिति दर्शयति ॥ ४ ॥

अशेषत्वात्तु नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता ॥ ५ ॥ सि०

नैवं ध्रौवाज्यात्स्विष्टकृदिदमवदातव्यमिति । कस्मात् । अशेषत्वात् । कुतो नास्य शेषः । सर्वादानात् ॥ ५ ॥

साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात ॥ ६ ॥

ननूपांशुयाजार्थं गृहीते यद्ध्रुवायां शिष्टं, तत्, शेषभूतम् । नैतत् ।

पांशुयाजविकाराश्चत्वारोऽपि यागाः । आदित्यश्चरुराग्नेयविकारः । तत्र 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति' इति श्रूयते । तद्यदि चरोरेकस्यातिदेशेन स्विष्टकृत्प्राप्तस्ततोऽवद्यतीत्येव स्यात् । यदा तु प्रकृतावाज्यादप्युपांशुयाजद्रव्यात्स्विष्टकृत्तदाऽत्रापि यष्टव्य इत्युभयोश्चर्वाज्ययोरवदाने समवत्तशब्दः समर्थितो भवति । तस्मादपि सन्त्याज्ये शेषकार्याणीति ॥ ३ ॥

'अवदायावदाय ध्रुवां प्रत्यभिघारयति' 'स्विष्टकृतेऽवदाय न प्रत्यभिघारयति' इति ध्रुवात एवावदायेति प्रतिशब्दाद्दृष्टार्थत्वाच्चावगम्यते । यदपि स्विष्टकृतेऽवदीयते तदपि ध्रुवात एव, येन तदर्थेऽवत्ते ध्रुवायाः प्रत्यभिघारणं प्रतिषिध्यते । 'न हि ततः परामाहुतिम्' इति हेतुवचनात्पूर्वाणि प्रत्यभिघारणानि स्विष्टकृदर्थानीति दर्शयति । ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति सर्वैः शेषकार्यैर्भवितव्यम् ॥ ४ ॥

सति प्रधानद्रव्यशेषे शेषकार्याणि क्रियन्ते । न चोपांशुयाजहविःशेषो विद्यते, सर्वादानात् । कथं सर्वादानमिति चेत् । तदुत्तरसूत्रेणाऽऽह ॥ ५ ॥

ध्रुवायां तावन्नोपांशुयाजस्य शेषो विद्यते । ध्रौवस्यासंयुक्तोत्पत्तेः सर्वाज्यकार्यार्थ-

---

१ वृत्ते, इति पा० । २ असंयुक्तोत्पत्तेरिति—' चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति ' इति वाक्येनेति शेषः ।

साधारणं हि तत्, उपांशुयाजायान्येभ्यश्च प्रयोजनेभ्यः । यावदाज्येन यष्टव्यं, तत्तदाज्यं प्रयोजयति । यस्य यस्याऽऽज्यं, तस्य तस्यैवं ग्रहीतव्यं संस्कर्तव्यं चेति । तस्मात्साधारणं ध्रौवमाज्यम् । दर्शयति च, सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यम्, इति । किमतो यद्येवमिति । यत्साधारणमुपांशुयाजायावत्तं ध्रुवायामाज्यं, तेनान्यानि प्रयोजनानि कार्याणि; न तु तत्, प्रतिपाद्यं, यद्धि कृतप्रयोजनमाकीर्णकरमवतिष्ठते, तत् ; प्रतिपादयितव्यमिति । क्वचिच्च यत्, प्रतिपादयितव्यं, तदेवं प्रतिपादयितव्यम् । तस्मान्न ध्रुवायामुपांशुयाजार्थस्य सौविष्टकृतस्य कश्चिच्छेषः प्रतिपादनीयः । यथा यत्रैकस्यामुखायां बहूनामोदनः श्रुतो भवति, तत्रैकस्मिन्भुक्तवति, न तस्य शिष्टं भृत्येभ्यः प्रतिपादनीयमुखायामस्तीति गम्यते । प्रयोजनवद्धि तत् । एवमुपांशुयाजाज्येऽपि द्रष्टव्यमिति ॥ ६ ॥

आह । जुह्वां तर्हि, आज्यस्य शेषो भविष्यति, चमसवत् । यथा

मादानात् ' सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते ' इति वाक्यात् । तैत्तिरीयाणां तु कतिपयोपस्तरणाभिघारणादिकार्यानुक्रमणात्तन्मध्ये चोपांशुयाजस्यापि संकीर्तनात्तावतां साधारणम् ' उपस्तृणन्नभिघारयन्नाज्यस्य यजन् ' इति वाक्याद्गम्यते । साधारणेषु च परिषद्धनोपहारगोष्ठीभोजनादिष्वियं स्थितिः । यदेकस्य भागेऽपयातिते तावन्मात्रमेव तस्य । अवशिष्टं तु तत्समानभाजामवधार्यमाणं न पूर्वशेष इत्येवमकृतार्थत्वेन प्रतिपत्तिमपेक्षते । यदा तु सर्वैः समानभाग्भिर्यथायोगमुद्धृता भागा भवन्ति तदा तस्य साधारण्यानुगुणैव प्रतिपत्त्यपेक्षा भवति । तदिहोपांशुयाजार्थे भागेऽपनीते न कश्चिदपि तदीयः शेषो विद्यते । शिष्टस्य परस्ताद्धान्युपस्तरणाभिघारणादिगृहीतत्वेनाकृतार्थत्वात् । कृतार्थप्रतिपत्तयश्च शेषकार्याणि न स्वयमेवाकृतप्रयोजनमपि द्रव्यं प्रयुञ्जते । तस्मान्न ध्रुवायां शेषोऽस्ति । यस्तु समस्तकार्यनिर्वृत्त्युत्तरकालं साधारणः शेषो भविष्यति तस्य तस्य समिष्टयजुराख्यं प्रतिपत्त्यन्तरमाम्नातम् । यदा त्विदमप्युपस्तरणादिवदेवार्थकर्मावधार्यते तदा सुतरां शेषाभावः । शक्यं तु तैत्तिरीयवाक्यापेक्षयोत्पत्त्यावन्यप्रयोगात्समिष्टयजुषश्च जुहोतिचोदितत्वेनायज्ञत्वात्प्रतिपत्तित्वमवधारयितुम् । निःशेषत्वेन चासाववस्थितेति शेषकार्यान्तराणि बाधते । तस्माद्ध्रुवायां तावन्नास्ति शेषः ॥ ६ ॥

तत्रैतत्स्यात्, यत्केवलोपांशुयाजार्थं जुह्वामवत्तं तस्यैव ग्रहचमसेष्विव सोमस्य

---

१ साधारणेषु चेत्यादिनोपपादितं सार्वत्रिकं न्यायं प्रकृतोदाहरणेऽतिदिशति—तदिहेत्यादिना ।

चमसेषु ग्रहेषु च सोमस्य चोदनयेति ।

तत्र प्रत्याह—

अवत्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥ ७ ॥

ध्रुवायां तावन्नास्ति शेषः, उपांशुयाजस्य साधारणत्वादित्युक्तम् । अथ कस्मान्न जुह्वां यच्छिष्टं तेन शेषकार्यं, यथा होमार्थे चमसे शेष इति । उच्यते । यज्जुह्वामवत्तं तत्सर्वं होमेन संबद्धं, तस्मान्न जुह्वां शेषः ॥ ७ ॥

चमसवदिति चेत् ॥ ८ ॥

इति पुनर्यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ८ ॥

न चोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनत्वाच्च ॥ ९ ॥

नैतदेवम् । कुतः । चोदनाविरोधात् । सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति, इति तत्र चोदना । अपि च तत्र, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, इत्येवमा-

---

शेषो भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुतः । तस्य समस्तस्य 'चतुरवत्तं जुहोति' इति होमसंयोगात् । उक्तं ह्येतदुपधानार्थे चरौ नान्यत्र श्रुतमन्यत्र विनियोक्तव्यमिति तस्मान्न जुह्वां शेष उपपद्यते ॥ ७ ॥

अथ यदुक्तं चमसवत्सत्यपि होमसंयोगे शेषो भविष्यतीति । तत्परिहर्तव्यम् ॥८॥

नैतत्सोमेन तुल्यम् । तत्र हि ग्रहचमसेषु, हविःप्रकल्पनमात्रे कृते यथा न सर्वहोमस्तथा 'सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते' इत्यत्राधिकरणे वक्ष्यामः । तेन चोदनाविरोधं तत्र वक्ष्यमाणं परिहरतां न सर्वहोमो भविष्यति । शेषकार्यान्यार्थदर्शनं च 'सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति' इत्यादि, 'सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति' इत्यादिचमससमाख्या च न विरोत्स्यते । अन्यथा तद्विरोधः स्यात् । अथवा न तत्रासमस्तहोमे सति काचिच्चोदना विरुध्यत इत्यविरोधादसर्वहोमः । इह तु विरोधः स्यात् । अयमेव चाविरोधो हेतुरिति सूत्रगमनिका । यथा तु भाष्यकारेण पूर्वं चमसमनुदाहृत्य 'चमसवदिति चेत्' इति सूत्रमुपन्यस्तं तथा परिचोदनासूत्रमेव होमसंयोगानैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थं कल्पयित्वा परिहारो वक्तव्यः। तत्र वचनान्तरकृतत्वाच्छेषः स्यादत्र वचनान्तररहितत्वे सतीति विशिष्टस्य हेतोरव्यभिचारात् । अथवाऽवत्तत्वात्तु जुह्वामित्येतदेव तुशब्दस्थाने चशब्दं कृत्वा पूर्वपक्षवादिप्रत्यवस्थानं व्याचक्षाणैश्चमसो दृष्टान्तो दातव्यः । परं चाऽनुभाषण-

---

१ (अ० २ पा० ३ अ० ७)। इत्यत्र 'ततश्च किंचिदिज्यायां विनियुज्येत । तदन्यत्र श्रुतमन्यत्र कृतं भवेत' इत्यादिना भाष्यकारैरित्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ५ अ० ५ सू० १९)।

दीनि ग्रहणानि न होमसंयुक्तानि, हविःप्रकल्पनान्येव । इह पुनर्होमसंयोगः, चतुर्गृहीतं जुहोति, इति ॥ ९ ॥

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम् ॥ १० ॥

अथ यदुक्तं, सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति, इति । उच्यते । उत्पन्नशेषमधिकृत्यैतदुच्यते, नाविशेषणम् । तस्माद्य इह शेषास्तेभ्यः सर्वेभ्य इति । यथा सर्व ओदनो भुक्तः सर्वे ब्राह्मणा भुक्तवन्त इति प्रकृतापेक्षः सर्वशब्द एवमत्रापीति ॥ १० ॥

जातिविशेषात्परम् ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं, प्रायणीये केवले चरौ समवत्तशब्दो नावकल्पते । यदि न तत्र चोदकेनाऽऽज्यादपि स्विष्टकृदवदानमिति । उच्यते । असत्यप्याज्याच्छेषकार्ये समवत्तशब्दो जातिविशेषापेक्ष उपपद्यते, ओदनजातिमाज्यजातिं चापेक्ष्य । अनुवादो हि सः । यथासंभवं चानुवादः कल्प्येत ॥ ११ ॥

अन्त्यमरेकार्थे ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तं, स्विष्टकृदर्थं ध्रुवायामभिघारणं दर्शयतीति । न तत्स्विष्टकृदर्थं, शेषाभावादित्युक्तम् । तस्मादयं तस्यार्थः । न हि तत आहुतिं यक्ष्यन् भवति, इति, न रेक्ष्यते । ध्रुवातो यद्याहुतिरपरा होतव्या-

---

सूत्रं वक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । अक्तत्वात्तु जुह्वां चमसवच्छेषोऽस्तु । तस्योत्तरं, तस्य च होमसंयोगादिति गतार्थम् ॥ ९ ॥

यस्तु सर्वेभ्य इति । प्राप्त्यपेक्षोऽनुवादः । तत्र यादृशं वयमिह सर्वत्वं पश्यामस्तादृशस्यैवानुवाद इति मन्यामहे । सर्वत्रैव न परमसर्वेण व्यवहाराभावादधिकृतापेक्षः सर्वशब्दो गृह्यत इति न विरोधः । तेन येषां शेषसद्भावेन प्रतिपत्तिकार्याधिकारोऽस्ति, ये वा विद्यमानत्वेन प्रकृतशेषाः, तेभ्यः सर्वेभ्य इति गम्यते ॥ १० ॥

पूर्ववदेव समवद्यतेरनुवादत्वाद्यथासंभवमाज्येऽपीति चरावयवदीयमाने सौक्ष्म्यान्[1]वयवस्याचिकीर्षितमप्यवदानं बलाद्भवति । तदेतत्संसृष्टद्रव्यजातिद्वयापेक्ष्य संशब्दोऽनुवादः ॥ ११ ॥

अन्त्यं यत्तु कारणं स्विष्टकृदर्थोऽर्थवाद इत्युक्तं, तदस्मत्पक्षेऽप्युपपद्यत एव । अरेकार्थत्वात् । 'स्विष्टकृतेऽवदाय' इति तावद्यतस्तस्यावदानं भवति यादृशं वा संभवति तादृशमिति गम्यते । पुरोडाशादिभ्यश्च तस्यावदानं, ध्रुवातश्चोपस्तरणाभिघा-

---

१ यथासंभवमर्थोऽपीति, पा० । २ तदवयवस्यानुस्यूततयाचिकीर्षितमिति, पा० ।

भवेत्, न च प्रत्यभिघार्येत । ध्रुवा ततः किल रिच्येत । न रेक्ष्यते । अपरस्या आहुतेरभावात्किं प्रत्यभिघारणेनेति ॥ १२ ॥

[२] साकं प्रस्थायीये स्विष्टकृदिडं च तद्वत् ॥ १३ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, साकंप्रस्थायीयेन यजेत, इति । तत्र संदेहः । किं स्विष्टकृदिडमस्ति, नास्तीति । अस्तीति ब्रूमः । कुतः । दर्शपूर्णमासविकारो हि साकंप्रस्थायीयमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नास्तीति । कुतः । अशेषत्वात् । सर्वादानाच्चाशेषता । कथम् । एवं तत्र श्रूयते । आज्यभागाभ्यां प्रचर्याऽऽग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति । तस्मान्न ततः शेषकार्यमिति ॥ १३ ॥

[३] सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ १४ ॥ सि०

अस्ति सौत्रामणी । तत्र ग्रहाः श्रूयन्ते, आश्विनसारस्वतैन्द्राः । तत्र चोदकेन स्विष्टकृदिडं प्राप्तम् । अथेदानीं संदेहः । किं निवर्तते उत नेति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते

रणे । न चतुर्थ्यन्तेन ध्रौवमेवावदानं संबध्यते । सा हि देवतार्थद्रव्यान्तरावदानेऽप्युपस्तरणाभिघारणोपयोगित्वात्प्रत्यभिघारणमपेक्षत एव । तेन प्राक् स्विष्टकृतः परस्तादपि ध्रौवोपयोगोऽस्तीत्यवत्तेऽवत्ते प्रतिपूरयितव्या, ततः परं तु न किंचित्कार्यमिति नार्थः प्रतिपूरणेन । न ह्येतत्प्रतिपूरणं पूर्वस्यावदानस्य संस्कारकमदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । अरेकस्तूत्तरकार्यार्थः प्रत्यक्षः । तस्मादन्तरेणापि स्विष्टकृदर्थत्वं तदवधिकारेकार्थत्वेनोपपन्नोऽर्थवादः ॥ १२ ॥

(इति—उपांशुयाजाद्यर्थहविर्भ्यः शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

अमावास्यायां नित्यं स्विष्टकृदिडं सांनाय्यादवदीयते । तद्गुणविकारश्च साकंप्रस्थायीयः । अत इहाप्यवदातव्यमित्येतावता विशेषेणातुल्याशङ्कायामातिदेशः क्रियते । तद्वदेवाशेषत्वान्नैवं स्यात् । सर्वदानादशेषतेति । एवं ह्यत्र सर्वदानं, होमार्थे प्रसर्पतः सह कुम्भीभिरिति, अनवत्तस्यैव दोहस्य कुम्भीभ्यां सहेति विदधदशेषहोमं विदधाति । अतो न शक्यं किंचिच्छेषयितुम् ॥ १३ ॥

(इति—साकंप्रस्थायीये शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥)

तद्वदित्यनुवर्तते । सौत्रामण्यां सुराग्रहाः पयोग्रहाश्चाऽऽश्विनादय आम्नाताः ।

१ निवर्तत इति—स्विष्टकृदिडमिति शेषः ।

ब्रूमः। सौत्रामण्यां च ग्रहेषु न कर्तव्यमिति चशब्देनान्वादिश्यते। कुतः। अशेषत्वात्। सर्वादानादशेषता। तत्रापि हि ग्रहैरेवं होतुं प्रतिष्ठन्ते, यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्त इति। ग्रहस्थं खल्वपि तद्द्रव्यम्, अभिगृहीतमभ्यनुक्रममभ्याश्रावितं देवतां प्रति। यथागृहीतान् ग्रहानृत्विज आददते, आश्विनमध्वर्युः, सारस्वतं ब्रह्मा, ऐन्द्रं प्रतिप्रस्थाता, इति होमार्थमशेषादानं भवति। होमसंयोगश्चैषां श्रूयते। उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुह्वति, दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुह्वति, इति ॥१४॥

तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १५ ॥

एतमेव न्यायं शेषवचनमुपोद्बलयति। उच्छिनष्टि, न सर्वं जुहोति इति। सर्वहोमे प्राप्ते प्रतिषेधोऽवकल्पते। वाचनिकत्वाच्च स्विष्टकृदिडं न भवति। तस्यान्यत्रोपयोगवचनात्, ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम्, इति। अपरस्यापि शेषस्य वाचनिको विनियोगः, शतातृण्णायां विक्षारयन्ति, इति ॥ १५ ॥

तेषां पृथक् प्रकल्पनमात्रात्मकत्वाच्चमसवत्सर्वहोमप्राप्तिर्नास्तीति विशेषाशङ्कायामतिदेशात्तत्रापि यथागृहीतानां होमार्थेनाऽऽदानेन संबन्धो यथोपात्तानां च होमेन श्रूयते ' यथागृहीतान् ग्रहानृत्विज उपाददते। उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति दक्षिणे सुराग्रहान् ' इति ॥ १४ ॥

अनन्यशेषभूतश्च प्रतिषेधोऽनुवाद ' उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोति ' इति। उच्छिनष्टीति विधिः। तदनुवादस्तु निषेधः, अशेषहोमप्राप्त्या शेषकार्यनिर्वृत्तिं दर्शयति। वाचनिकस्य च शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरमर्थकर्म वाऽन्यदस्तीति ' ततोऽपि ' इति स्विष्टकृदिडं न कर्तव्यमिति ॥ १५ ॥

(इति—सौत्रामण्यां शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

---

१ अतिदेशादिति—पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशादित्यर्थः। २ ततोऽपीति—अयमाशयः। ' ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम्। यदि न विन्देद्वल्मीकवपायामवनयेत्। ततोऽप्यवशिष्टं शतातृण्णायां विक्षारयन्ति ' इति वाचनिकप्रतिपत्त्यन्तरविधानेनाऽऽतिदेशिकप्रतिपत्त्यन्तरबाधात् स्विष्टकृदिडं कर्तव्यमिति। वल्मीकवपा—वल्मीकच्छिद्रम्। शतातृण्णा—शतच्छिद्रा कुम्भी।

[४] द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥ १६ ॥ पू०

अस्ति सर्वपृष्ठेष्टिः—इन्द्राय राथंतराय, इन्द्राय बार्हताय, इन्द्राय वैरूपाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय शाकराय, इति । तत्र पुरोडाशो बहूनां कर्मणां साधारणः । तत्र संदेहः । किं प्रतिकर्म स्विष्टकृदिडं कर्तव्यं, सकृदेव वेति । किं प्राप्तम् । चोदनानुग्रहात्प्रतिकर्म कर्तव्यम् । एकस्मिन्नपि द्रव्ये बहुत्वात्कर्मणाम् ॥ १६ ॥

अविभागाच्च शेषस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥१७॥ सि०

सकृदेव कर्तव्यमिति ब्रूमः । अविभागाच्छेषस्य । नात्र विभागः सर्वेषां कर्मणां पुरोडाशस्य । उत्तरार्धात्स्विष्टकृदवदातव्यम् । एकस्मा-

---

इदानीं सत्सु शेषकार्येषु तद्विशेषाश्चिन्त्यन्ते । तत्र सर्वपृष्ठायामन्योन्यनिरपेक्षचतुर्थ्यन्तपरिकल्पितैः षड्भिर्गुणैर्भिन्नद्रव्यदेवतासंयोगैर्देवतान्तरावरुद्धयागे देवतान्तरासंभवाद्गुणेन भेदकेन षट् कर्माणि । तेषु केषांचिद्भिन्नान्येव हवींषि । अन्येषां पुनरेक एव रथचक्रमात्रः पुरोडाश आम्नातः । स यदाऽङ्गीक्रियते तदा विचारः, किं कर्मभेदाच्छेषकार्याणां भेद उत द्रव्यैकत्वात्तन्त्रमिति । ननु चैकादशविचारोऽयं तत्र निर्णेष्यते ' एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम् ' इत्यत्र । अत इह न विचारणीयम् । उच्यते ।

> प्रतिपाद्यमिदं द्रव्यं भेदेन सहते क्रियाम् ।
> खण्डशश्च प्रधानानामङ्गत्वान्नास्ति तन्त्रता ॥

यद्यप्ययमेकादशानुगुणो विचारस्तथाऽप्यत्र शेषकार्यप्रसङ्गाच्छेषशेषिविचारात्मकत्वाच्च क्रियते । तत्र चैकद्रव्यत्वात्तन्त्रत्वं सिध्यति यत्र द्रव्यं तदवस्थितमेव सर्वकर्मणामुपकरोति । भेदकरणे च प्रयोजनान्तरं न दृश्यते न च कर्तुं शक्यते । खण्डशस्त्वस्य प्रधानोपयोगित्वं तदुपकारद्वारश्च संस्कारः प्रधानभेदाद्भेदं प्रतिपद्यमानो न द्रव्यैकत्वात्तन्त्रीकर्तुं शक्यते । भवति चैकदेशे प्रतिपादितेऽप्येकदेशान्तरप्रतिपादनम् । अवदानदेशानां भिन्नत्वादुत्तरार्धदक्षिणदेशभेदोऽप्यस्तीत्यावर्तनीयं स्विष्टकृदिडं गम्यते ॥ १६ ॥

सकृत्करणम् । कुतः ।

> न ह्येष कर्मसंस्कारो हूयमानस्य वेष्यते ।
> हुतशेषसमानत्वात्तन्त्रत्वं तु प्रतीयते ॥

कर्मसंस्कारपक्षे हूयमानसंस्कारपक्षे वा तद्भेदाद्भेदो भवेत् । शेषसंस्कारस्त्वयम् ।

---

१ (अ० ११ पा० ४ अ० १२ सू० ०२) ।

सावुत्तरार्थः, ततोऽवदीयमाने न गम्यते विशेषः । कस्यावत्तं, कस्य नेति । एवमिडायामपि । तस्मात्सकृदवदातव्यमिति ॥ १७ ॥

[५] ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १८ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्रै-न्द्रवायवे ग्रहे संदेहः । किं सकृद्भक्षणमुत द्विरिति । सोमसंस्कारार्थ-त्वात्सकृदिति प्राप्ते ब्रूमः । ऐन्द्रवायवे द्विर्भक्षयितव्यमिति । कुतः । वचनात् । वचनमिदं भवति, द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्होतस्य

स च शेषः साधारणतः । तस्य च दक्षिणोत्तरार्धे गृह्येते । न प्रधानावदानदेशः । तस्य प्रकृतावचोदितत्वात् । ततश्च शक्यमगृह्यमाणविशेषत्वं वक्तुम् । यद्यपि ह्येक-प्रधानोद्देशेनोत्तरार्धं गृह्णीयुस्तथाऽपि तथा चोदितार्थसंपत्त्या प्रधानान्तराण्यपि कृता-र्थानि भवेयुः । तस्मात्तन्त्रम् । यत्तु प्रतिपाद्यं विभवतीति, प्रतिपत्त्यन्तरे चतुर्थाकरणे तदुपयुज्यते ॥ १७ ॥

(इति–सर्वपृष्ठायां शेषकार्यतन्त्रताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

'सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते' इति सामान्येन भक्षविचारं कृत्वा विशेष-विचारोऽयं कर्तव्य आसीत् । यत्तु प्रथमतरं क्रियते तत्पूर्वाधिकरणापवादत्वेन शीघ्र-तरोपस्थानात् । पूर्ववद्धि द्रव्यैकत्वात्सकृद्भक्षिते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्प्राप्ते, वचनाद्द्विर्भक्षणं 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति' इति । भवन्ति चेदृशान्यप्यधिकरणानि येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति । न त्वेतद्युक्तम् । संदेहाभा-वात् । तत्र वैतत्क्रियते यत्र न्यायेन प्रतिपादितो वचनाद्बाधितः, तदभावात्समानन्या-येषूपकरिष्यति । न चेह न्यायः पूर्वाधिकरणेनैव प्रदर्शित इति मन्दफलो विचारः । तस्मान्नैवं वर्णनीयम् । किं तर्हि । सर्वपृष्ठायामेव प्रतिकर्म स्विष्टकृदिडं कर्तव्यं प्रधा-नभेदात् । तथा हि । सिद्धवत्प्रधानभेदमैन्द्रवायवसंस्कारहेतुमाह 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्ष-

---

१ एवं तावद्भाष्यमनुसृत्याधिकरणान्तरपरतया सूत्रं व्याख्याय तत्र चास्वरसोद्भावनपूर्वकं पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यातुं दूषणं तावदादौ दर्शयति—न त्वेतदित्यादिना । २ ऐन्द्रवायवसं-स्कारहेतुमिति–ऐन्द्रवायवस्य संस्कारभूतभक्षणभेदहेतुमित्यर्थः । इदमत्राऽऽकूतम् । यथैव चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति । न ह्यत्रानूयाजान् यक्ष्यन् भवति इत्यत्रानूयाजसामान्याभावरूप-हेतुविधिबलेन चतुर्थचतुर्गृहीतनिवृत्तिपर्यवसितेन चतुर्गृहीतबहुत्वरूपसाध्येन, अनुयाजसामान्याभा-वरूपहेतोर्व्याप्तिः कल्प्यते तद्वदिहापि 'द्विर्होतस्य वषट्करोति' इति द्विशब्दश्रुत्या शेषकार्यभेदे प्रधानभेदस्य हेतुत्वेनोपादानात्तदन्यथानुपपत्त्या व्याप्तिकल्पनावश्यंभावादावर्तनीयमेव स्विष्टकृदि-डमिति ।

वषट्करोति, इति । नास्ति वचस्यातिभारः ॥ १८ ॥

[६] सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ १९ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति सोमान् । तेषु संदेहः । किं तेषां शेषो भक्षयितव्य उत नेति । किं प्राप्तम् । सोमे भक्षो न विद्यते । कस्मात् । अवचनात् । न शक्यमसति वचनेऽध्यवसातुं भक्षणम् । तस्मात्सोमशेषो न भक्षयितव्य इति ॥ १९ ॥

यति । द्विर्ह्येतस्य वषट्करोति ' इति । तस्माद्यावद्वषट्कारं शेषसंस्कार इत्युक्तोत्तरे दत्ते दृष्टान्तमनुभाष्य सूत्रेण परिहारो वक्तव्यः । ऐन्द्रवायवे तु सकृद्भक्षणे प्राप्ते वचनाद्द्विर्भक्षो न प्रधानभेदनिमित्तः । हेत्वधिकरणे हेतोर्निराकृतत्वात् । एवं च सति पूर्वाधिकरणशेषेणैव सता सोमभक्षसामान्यविचारस्मारणान्न क्रमकोपो भविष्यतीति ॥ १८ ॥

(इति—ऐन्द्रवायवस्य भक्षणतन्त्रत्वाभावाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

ऐन्द्रवायवे तावद्द्विर्विशिष्टविधानादपि भक्षो भवेत् । अथेतरग्रहगते चमसस्थे च सोमे संदेहः । किं भक्षोऽस्ति नेति । तत्रापि ' सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति ' इत्यादिष्वैन्द्रवायवन्याय एव स्यात् । इदं तु सर्वथा तत्रापि विचार्यते किं प्राप्ते भक्षे विशेषणमात्रं वचनेन विधीयत उत विशिष्टविधानमेतदिति । कश्चात्र विशेषः । स यदि वाचनिकस्ततो यावद्वचनमेव कर्तव्योऽथ त्वन्यतः कुतश्चित्तत एकदेशस्थमपि लिङ्गं स्थालीपुलाकन्यायेन समस्तद्योतकं भविष्यति । त्रयश्चेह पक्षाः संभवन्ति । किमन्यार्थदर्शनानां प्राप्त्यपेक्षत्वादविधानाच्च नैव भक्ष उत प्राप्त्यभावादन्यार्थदर्शनान्येव वचनीकृत्य यावद्वचनं भक्ष उत समाख्यावषट्कारहोमाभिषवनिमित्तोऽपि भक्ष इति । किं प्राप्तम् । आज्यसाकंप्रस्थायीयसौत्रामणीग्रहणवत्समस्तहोमसंयोगाच्छेष एव नास्ति कुतः पुनर्भक्ष इति । न चात्र प्रकृतितः प्राप्तिर्न च प्रत्यक्षोपदेशः । योऽप्युपदेश इव सोऽप्यन्यपरत्वादसमर्थः । तस्मान्नास्ति भक्ष इति ॥ १९ ॥

---

१ (अ० १ पा० २ अ० ३) । २ निराकृतत्वादिति—। ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इतिवत् ' द्विर्ह्येतस्य वषट्करोति ' इत्यत्रापि वर्तमाननिर्देशाद्वर्तमानकालिकस्य च वषट्कारभेदस्य हेतुत्वासंभवाल्लटो भूतकाललक्षणावश्यंभावाल्लक्षणायाश्च 'न विधौ परः शब्दार्थः' इत्यनेन निषिद्धत्वादित्यादियुक्त्या निराकृतत्वादित्यर्थः । ' न ह्यत्रानूयाजान् यक्ष्यन् भवति ' इत्यत्र तु लक्षणाकारणाभावाद्धेतुविधिरेवेति वैषम्यम् ।

स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात् ॥ २० ॥ सि०

भवेद्वा भक्षः। अन्यार्थं हि वचनं भक्षं दर्शयति। सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति। भक्षिताप्यायितांश्चमसान् दक्षिणस्यानसोऽवलम्बे सादयन्ति, इति। नासति भक्षण एवंजातीयका भक्षविशेषाः संभवन्ति॥२०॥

वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथोपदेशं स्युः ॥ २१ ॥

ननु दर्शनमिदं, प्राप्तिर्वक्तव्या। उच्यते। वचनानि तर्हि भविष्यन्ति। सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति। तस्मात्सर्वा दिशः शृणोति इति विशिष्टं भक्षणं विधीयते। अपूर्वत्वाद्भक्षानुवादो नावकल्पते। अपि चैवमपूर्वमर्थं विदधतोऽर्थवत्ता भविष्यति। तस्माद्यत्रैव विशिष्टं भक्षणं श्रूयते तत्रैव भवति नातिप्रसज्यते ॥ २१ ॥

[७] चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२२॥ सि०

ज्योतिष्टोमे, एवं श्रूयते, प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानाम्, इति। तत्र संदेहः। किं चमसिनामस्ति भक्षो नेति। किं प्राप्तम्। नेति ब्रूमः। भक्षो नातिप्रसज्यत इत्युक्तम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। चमसेष्वस्ति भक्ष इति। कुतः। समाख्यानात्। होतुश्चमसो ब्रह्मणश्चमस उद्गातुश्चमस इति समाख्यया निर्दिश्यते। होता यत्र चमति चमिष्यति, अचमीद्वा स होतुश्चमसः। यद्यत्र होता न चमेन्न होतुश्चमसो भवेत्। तस्माच्चमतीति। आह। काऽस्य लिङ्गस्य

यद्यन्यार्थदर्शनानि भवेयुस्ततोऽन्यत्रापि प्राप्तिः स्याद्वचनानि त्वेतानि। तस्माद्यथोपदेशं भक्षोऽयं नान्यत्रेति ॥ २० ॥ २१ ॥

(इति–सोमे भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

गृह्णीम एतद्यथोपदेशमिति। स तु समाख्यादिभेदाभिन्न उपदेशोऽनुमर्तव्यो न तु श्रुतविशेषमात्रनिष्ठः। तत्र चमसेषु तावद् यद्यपि ब्राह्मणगतः प्रत्यक्षोपदेशो नोपलभ्यते तथाऽपि प्रैषगतया समाख्ययाऽनुमीयते। होतृचमसत्वादिविशिष्टं हि द्रव्यनयनप्रेषणं न कथंचिदुपपद्यते यदि तेषु होत्रादयः सोमं न चमन्ति। कथम्। चमस इति, भादनार्थस्य चमेरौणादिकेऽधिकरणसाधनेऽसन्प्रत्यये कृते प्रैषवेलायां भूतभविष्यद्वर्तमानानां क्वचित्संबन्धेऽपेक्ष्यमाणे भूतवर्तमानयोरदर्शनाद्भविष्यत्त्वमनुमीयते। न ह्यन्यथा होतुश्चमसः प्रैत्वित्येतस्यानुष्ठानं शक्यते। तस्माच्चमितव्यं होत्रादिभिः। सोमशेषवन्तश्चमसाः प्रेषिता इति तस्यैवापेक्षितप्रतिपत्तिविशेषस्य प्रत्यासत्तेर्भक्ष्यत्वं गम्यते। सशे-

प्राप्तिरिति । सामर्थ्यमिति ब्रूमः । होतुश्चमसेन प्रैतव्यम् । यदि चात्र होता न चमेन्न शक्यं भवेद्धोतुश्चमसेन प्रैतुम् । न चात्रान्यद्धोता, ओदनादि चमिष्यति । सोमचमस इति हि तं समाचक्षते । अपि च न तद्धोतुर्द्रव्यं यजमानस्य तद्द्रव्यम् । होतुस्तत्र चमनं कर्तव्यम् । सोमे च भक्ष्यमाणे तेन होमोऽवकल्पते । पवित्रं हि सोमो, न तस्मिन् भक्षिते पात्रं व्यापद्यते । तत्र चमसेन शक्यते होतुम् । वचनप्रामाण्यादुच्छिष्टेन होष्यतीति चेत् । नैतदेवम् । असति अवकाशे वचनं बाधकं भवति । अस्ति चावकाशः सोमभक्षणम् । तस्माच्चमसिभिर्भक्षयितव्यः सोम इति । अथ तक्षणादीन्याश्रीयेरन् । तथा संबन्धापह्नवादतच्चमसतैव स्यात्, द्रव्यान्तरं स्यात् । तस्माच्चाब्राह्मणस्य सोमं प्रतिषेधति । यदि[1] राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिं[2]भीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति भक्ष निवृत्तिं दर्शयति । सैषा भक्षाशङ्कैवं सत्युपपद्यते यदि चमसिनोऽस्ति भक्षः । तस्मादस्तीति मन्यामहे ॥ २२ ॥

यश्चमसो हूयते 'अलं जुहोति' इति वचनात् । न चान्यादोदनादिद्रव्यं प्रतीयते, यस्य चमनाच्चमसत्वमुपपद्यते । न च तच्चमनस्य कर्माङ्गभावः स्यात् । तत्र प्रकरणं बाध्येत । प्रैषोऽपि चोत्क्रुध्येत । सोमचमससमाख्या च बाध्येत । यदि चौदनादि भक्ष्येत तत उच्छिष्टेन पात्रेण पुनर्होमो न क्रियेत । शुद्ध्यर्थं तत्र तक्षणाद्याश्रयणे यस्य होतृचमसत्वाद्यवधारितं तस्य विनाशाद्द्रव्यान्तरं तत्समाख्यं न भवतीति समाख्यातद्रव्यसाधनकहोमविधानबाधः स्यात् । एतेन चमसान्तरोपादानं प्रत्युक्तम् । तदुत्पादने च श्रुतचमससंख्यातिक्रमः स्यात् । न च वचनसामर्थ्यादुच्छिष्टेन होतुं शक्यम् । वचनस्यान्तरेणाप्याचारभङ्गं सोमभक्षे सावकाशत्वात् । सोमभक्षेऽपि सर्वमेतत्तुल्यमिति चेत् । नैतदेवं 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इति श्रुतेः । तस्माच्चमसिभिर्भक्षयितव्य सोम इति । भाष्यमप्यनेनैव क्रमेण नेतव्यं न यथालिखितम् । उपपत्त्यन्तराणामुपपत्त्यन्तरव्यवधानेन क्लिष्टत्वात् । तस्माच्चाब्राह्मणस्य सोमभक्षणं प्रतिषेधति । यदि च 'प्र यजमानस्य' इति समाख्यया न सोमभक्षः प्राप्यते ततः फलचमसविधौ 'स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्' इति न सोमम्' इति च प्रतिषेधनसंकीर्तनं नावकल्पेत । तस्मादस्ति चमसिनां सोमभक्ष इति ॥ २२ ॥

(इति—चमसिनां सोमभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

---

१ स यदि, इति पा० । २ स्तिभिनीरिति पा० ।

[८] उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्रास्ति, प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणाम्, इति । तत्रास्ति समाख्यानाद्भक्ष इत्युक्तम् । तत्र संदेहः । किमेक एवैनं चमसमुद्गाता भक्षयेदुत सर्वे भक्षयेयुः । अथ सुब्रह्मण्यवर्जिताश्छन्दोगा भक्षयेयुः, अथवा सह सुब्रह्मण्येनेति । किं तावत्प्राप्तम् । एको भक्षयेदुद्गातैव । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । उद्गातैकः श्रुत्या संयुज्यते चमसेन, प्रोद्गातॄणामिति । ननु बहुवचनं श्रूयते, तेन बहवो भक्षयेयुः । उच्यते । श्रूयते बहुवचनं, तदुद्गातृप्रातिपदिकगतं, तद्विवक्षितं सदुद्गातृबहुत्वं ब्रूयात् । एकश्चोद्गाता, तत्र बहुत्वं श्रूयमाणमपि न शक्नुयादुद्गातृभेदं कर्तुम् । तस्मादविवक्षितं बहुवचनम् । अनुमानं ह्येतत्, बहूनां चमस इति । कथम् । यद्बहुषु प्रातिपदिकं वर्तते, ततो बहुवचनं भवति । बहुवचनं तु ततो दृश्यते, प्रोद्गातॄणामिति । तस्मान्नूनं बहूनां चमस इत्यनुमानम् । प्रत्यक्षं त्वेक उद्गाता, न द्वितीयो न तृतीयः । अनुमानाच्च प्रत्यक्षं कारणं बलवद्भवेत् । तस्मादेकस्य चमसः, स चोद्गातुरिति ॥ २३ ॥

इदानीं वषट्कारहोमाभिषवभक्षाननुक्त्वैव प्रसङ्गात्समाख्याभक्षविशेषानुसरणमेव तावत्करोति । तस्मिन्नेव प्रैषे 'प्रोद्गातॄणाम्' इति श्रूयते । तत्र चतुर्धा संदेहः । किमेक एवोद्गाता भक्षयेदुत सर्वर्त्विज उत स्तोत्रकारिण आहोस्विच्चत्वारोऽपि छन्दोगा इति । केचित्तु द्वितीयचतुर्थयोः पक्षयोरेकत्वमिच्छन्ति । सूत्रद्वयेऽपि सर्वशब्दप्रयोगात्, लक्षणायाश्च प्रत्यासत्तेः केवलच्छन्दोगविषयत्वात् । कुतः संदेहः ।

विसंवादः स्फुटो ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ।
तत्र कस्यानुरोधेन कस्य निवृत्तिर्भवेदिति ॥

तत्र पाशाधिकरणन्यायेन 'गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वात्' इति प्रातिपदिकार्थप्राधान्यात् 'उद्गातारं वृणीते' इति चोदकत्वादेकस्मा एवोद्गात्रे चमसो दातव्यः श्रूयते । तस्मादेको भक्षयेत् । प्रातिपदिकार्थासंभविनो बहुवचनस्याविवक्षितत्वादिति पूर्वः पक्षः ॥ २३ ॥

---

१ तत्रेति क्वचिन्नास्ति । २ स्मृतस्यापि प्रागर्हत्वं प्रसङ्ग इति कथ्यते । ३ (अ० ९ पा० ३ अ० ५ सू० १५) एतत्सूत्रावयवः ।

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥

सर्वे वा भक्षयेयुः। एकस्मिन्नुद्गातरि भक्षयति बहुवचनं प्रमादादधीतमिति गम्यते। न हि तदनूद्यते, न विधीयत इति। ननु सर्वेष्वपि भक्षयत्सूद्गातृशब्दः प्रमादो गम्यते। उच्यते। लक्षणार्थोऽपि तावत्संभविष्यति, उद्गातृप्रभृतय इति ॥ २४ ॥

स्तोत्रकारिणां वा तत्संयोगाद्बहुश्रुतेः ॥ २५ ॥

उच्यते। नैतदस्ति, बहूनां चमस इति। कुतः। उद्गातृशब्दस्य चमसेन संबन्धः प्रत्यक्षेण वाक्येन। बहुवचनस्य पुनरुद्गातृशब्देन श्रुत्या संबन्धः। अन्येन ऋत्विजा तु बहुवचनस्य नैव कश्चिदस्ति संबन्धः। तस्माद्बहूनां चमस इत्यनुपपन्नमिति। अत्रोच्यते। शक्नोत्ययमुद्गातृशब्दो बहुत्वं वदितुं क्रियायोगेन, उद्गायन्ति, इत्युद्गातारः। के ते, प्रस्तोता, उद्गाता, प्रतिहर्ता, इति। तदेतेन बहुवचननिर्देशेनाऽऽनुमानिकक्रियायोगनिमित्त उद्गातृशब्दो विवक्षित इत्यवगमिष्यामः। बहुवचनं ह्येवमवक्लृप्तं भविष्यति, उद्गातृशब्दश्च। तस्मात्स्तोत्रकारिणां चमस इति ॥ २५ ॥

सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणादेकदेशे स्यात् ॥ २६ ॥ सि०

सर्वे छन्दोगाः सहसुब्रह्मण्या भक्षयेयुः। किमिति। गानसंयोगादिति नायं पक्ष उपपद्यते। कथम्। एकस्तत्रोद्गानेन संबद्धः, इतरो गानेन। अन्यद्धि गानमन्यदुद्गानम्। गीतिमात्रं गानं लौकिकं वैदि-

---

न युक्तोऽत्यन्तं बहुत्वत्यागः। पाशमन्त्रस्य प्रकरणे बहुत्वं न कथंचित्प्रकारेणा-स्तीत्यविवक्षा युक्ता। अत्र पुनर्लक्षणायामुपपद्यमानायां नाविवक्षोपपद्यते। तस्मात्सर्व-र्त्विजामेष चमसः। अथवाऽवान्तरसंबन्धात्सर्वच्छन्दोगग्रहणमिति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

यस्माद्बहुवचनस्योद्गातृव्यतिरिक्तैः सह प्रातिपदिकेनानुपात्तत्वात्संबन्धो नावकल्पते। न च निर्निमित्ता लक्षणाऽवकल्पते। न च लक्षणया विनाऽऽनर्थक्यम्। अवयवप्रसिद्ध्या स्तोत्रकारिषूपपद्यमानत्वात्। तस्माद्गीतिसंयोगात्त्रयः स्तोत्रकारिणो भक्षयेयुः ॥ २५ ॥

न तावत्समुदायप्रसिद्धौ संभवन्त्यामवयवप्रसिद्धिः प्रातिपदिकस्य युक्ता। न चाव-यवप्रसिद्धिरप्यत्र स्तोत्रकारिषु विद्यते। गातारौ हि प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ नोद्गातारौ।

---

१ बहुत्वमिति पा०। २ न कथंचिदिति—एकपाशकत्वादेकपशुयागस्येति हेतुपूरणम्।

कं च । द्वितीयं साम्नः पर्व, उत्पूर्वस्य गायतेरभिधेयं प्रसिद्धम् । तत्रैक एवोद्गीथं करोतीत्येक एवोद्गाता, न बहवः । तस्माद्गानसंयोगाद्बहवो भविष्यन्तीत्येतदपि नोपपद्यते । कथं तर्हि । वेदसंयोगात् । औद्गात्रं नाम प्रवचनम् । तथा, औद्गात्राणि कर्माणि । औद्गात्रस्य कर्ता, अध्येता वोद्गातेत्युच्यते । कथम् । उद्गातुः कर्म, औद्गात्रमिति प्रसिद्धम् । एवं चेद्व्यक्तमौद्गात्रस्य कर्ता, उद्गातेति गम्यते यस्योद्गाता प्रसिद्धस्तद्विशिष्टं कर्मानाख्यातमप्यौद्गात्रमिति वदति । शब्दश्च यस्यौद्गात्रं प्रसिद्धं स तस्य कर्तारमुद्गातेति वदत्यनाख्यातमपि। यथा यस्योदमेघः प्रसिद्धः स तस्यानाख्यातमप्यपत्यमौदमेघिरिति ब्रूते । यस्यौदमेघिः, स तस्य पितरमनाख्यातमप्युदमेघं प्रतिपद्यते । एवमौद्गात्रसंबन्धादुपपद्यत उद्गातृशब्दः, प्रस्तोताऽपि, उद्गाताऽपि प्रतिहर्ताऽपि सुब्रह्मण्योऽपि । एवं

तेन बहुवचनमनुपपन्नमेव । द्वितीयं साम्नः पर्वोत्पूर्वस्य गायतेरभिधेयमिति—भक्तिरिति वक्तव्ये प्रमादात्पर्वशब्दः प्रयुक्तः । तस्मान्न वरणनिमित्ता उद्गाननिमित्ता वा बहव उद्गातारः संभवन्तीति वेदसंयोगनिमित्ताः कल्प्यन्ते । छन्दोगप्रवचनं ह्यौद्गात्रशब्देनाभिधीयते । तत्प्रवचनस्थं कर्म । तत्संबन्धाच्च पुरुषाः प्रवक्तृत्वेनानुष्ठातृत्वेन चौदमेघिन्यायेनोद्गातार इत्यनुमातुं शक्यते । ननु चैष न्यायोऽवेष्ट्यधिकरणे निराकृतः । तथा हि ।

उद्गातृपदमौद्गात्रं प्रसूते तद्धिते कृते ।
न त्वौद्गात्रपदादस्यै व्युत्पत्तिरुपपद्यते ॥

स्मरन्ति हि, उद्गातुरिदमित्यण् प्रत्ययं न तु तस्य कर्तेति प्रत्ययलोपम् । तस्मान्नौद्गात्रशब्दादेषोऽनुगन्तव्यः । तथा च वरणनिमित्तमिति वक्ष्यति । तेनायुक्तमिदं व्याख्यानमिति । उच्यते ।

उद्गाता गौण एवात्र मुख्योद्गातुरसंभवात् ।
कल्पितोऽयं परावृत्त्या ब्राह्मणादिषु राजवत् ॥

यथैव तत्र 'योगाल्लोकः प्रयुङ्क्ते' इत्यारभ्यैवं व्याख्यातम् । प्रथमं जातिनिमित्तो राजा । ततस्तत्संबन्धात्पालनं राज्यं, तत्संबन्धादपि ब्राह्मणादिषु स्थानापत्त्या वाऽनुमानेन वा राजशब्दस्तथैवात्रापि वरणादेक एवोद्गाता । ततस्तत्संयोगात्कर्मप्रवचनयोरौद्गात्रशब्दस्तद्योगादपि स्तोत्रकारिषूद्गातृशब्दः । स च शब्दस्यानेकार्थत्वासंभवा-

---

१ (अ० २ पा० ३ अ० २)। २ अस्य—उद्गातृपदस्येत्यर्थः। ३ (अ० ३ पा० ७ अ० ९) इत्यत्रेति शेषः। ४ तत्र—अवेष्ट्यधिकरण इत्यर्थः।

बहुवचनमुद्गातृशब्दश्चोभयमप्युपपन्नं भविष्यति । न चान्यः कश्चि- द्दोषः । तस्मादौद्गात्रेण संबद्धाश्चत्वार उद्गातृचमसं भक्षयेयुरिति । यत्र कारणमस्ति, तत्रापसुब्रह्मण्या उद्गातारः । यथोद्गातृशब्दो विनिषद्योद्गातारः साम्ना स्तुवत इति स्तोत्रकारिषु । यथेदमपि वचनम्, उद्गातारो नापव्याहरेयुरुत्तमायामेषोत्तमा, इत्यपसुब्रह्मण्यानामेव ॥ २६ ॥

[९] ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥२७॥ पू०

ज्योतिष्टोमे ग्रावस्तुन्नामहोतृपुरुषः । तत्र संदेहः । किं स सोमं

द्गौणः । मुख्यासंभवाच्चेह गौणत्वाश्रयणं पूर्वमेवोक्तम् । केवलं तु निमित्तं नोक्तम् । भवेदिदानीं प्रवचनं संबन्धात्मकं कथितम् । तस्मादविरोधात्सर्वच्छन्दोगानामयं भक्ष इति । न त्वेतद्युक्तम् । भक्षणवेलायां हि ये व्याप्रियन्ते तत्संनिहिताश्च प्रैषकाले ते भक्षणेन संबध्यन्ते । न च सुब्रह्मण्यस्य तस्मिन्काले कश्चिद्व्यापारोऽतो नास्य सदस्यन्तर्वेद्यां वा संनिधानमस्ति येन भक्षेऽधिकृतः स्यात् । तत्र यथैव प्रवचनसंयोगे सत्यप्यन्येषामकर्मसंयुक्तानां छन्दोगानां भक्षो न भवति, एवं सुब्रह्मण्यस्यापीति मन्यामहे । कपिञ्जलवच्च त्रिष्वेव बहुत्वश्रुतिरवस्थास्यते । न च भक्षः कर्तृसंस्कारो येन यद्वर्जनभयात्सर्वत्रावधार्यते । द्रव्यसंस्कारोऽयमिति तत्र तत्र स्थापयिष्यामः । तस्मादुपपत्त्यन्तरं तुशब्देन व्यावर्त्य स्तोत्रकारिपक्षपरिग्रह एवायमिति समर्थनीयम् । एतदुक्तं भवति । सर्वे त्वनेन शब्देनाभिधीयन्ते न स्तोत्रकारिण एव केवलास्तथाऽपि तु यथोक्तात्कारणादेकदेशे सुब्रह्मण्यवर्जं प्रवर्तते यथा 'विनिषद्योद्गातारः साम्ना स्तुवन्ति' इत्यत्र । अथवा सर्वे त्वित्यवान्तरपूर्वपक्षं परिगृह्य 'कारणादेकदेशे स्यात्' इति सूत्रान्तरं स्तोत्रकारिपक्षे नियोक्तव्यम् ॥ २६ ॥

(इति— उद्गातृचमसे ससब्रह्मण्यानां भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

गतः समाख्याभक्षः । इदानीं वाचनिकमेवानुगच्छति । तत्र 'यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते' इत्येतद्वचनं

---

१ एवं तावद्यथाभाष्यं ससुब्रह्मण्यानां चतुर्णामुद्गातृचमसे भक्षणं प्रसाध्याधुना सुब्रह्मण्यस्य तावद्भक्षणे तथा प्रमाणं नोपलभ्यत इत्येतदुपपादयितुमारभते—न त्वेतदित्यादिना । २ (अ० ११ पा० १ अ० ७ सू० ४२) अत्रत्यन्यायेनेत्यर्थः ।

भक्षयेन्नेति । उच्यते । ग्रावस्तुन्न भक्षयेत् । कुतः । यतोऽस्य भक्षं नाऽऽमनन्ति । [हारियोजने चमसिनामधिकार इति मन्यमान एवं ह स्माह, नास्याऽऽम्नायते भक्ष इति] ॥ २७ ॥

हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥ २८ ॥ सि०

हारियोजनस्य वा ग्रावस्तुतं भक्षयितारं मन्यामहे । एवं ह्यामनन्ति । यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते, इति । यदा हारियोजनस्य सर्वे लिप्सन्ते तदा ग्रावस्तुदपीति ॥ २८ ॥

चमसिनां वा संनिधानात् ॥ २९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति ग्रावस्तुतो हारियोजने भक्ष इति । चमसिनां तत्राधिकारो न सर्वेषाम् । कथम् । चमसिनामेष विभागः । चमसिनोऽन्यांश्चमसान्यथाचमसं भक्षयन्ति, इत्यनूद्य चमसिन एव वदति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते, इति । एकं हीदं वाक्यम् । अथैतस्येत्यथशब्दप्रयोगादनन्तरवृत्तमपेक्षते । सर्व एवेत्येवशब्दः सामर्थ्यात्सर्वान्पूर्वप्रकृतानपेक्षते । अतो मन्यामहे यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्तीत्यनेन पूर्वेण, अथैतस्य हारियोजनस्येत्येतस्यैकवाक्यता भवतीति । तेन चमसिनां संनिहितानामेष विभागो यथा चमसमन्यत्र, हारियोजने तु सर्व एवेति ॥ २९ ॥

सर्वेषां तु विधित्वात्तदर्था चमसिश्रुतिः ॥ ३० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, चमसिन एव हारियोजने लिप्सन्त इति । सर्वे तु विधीयन्ते हारियोजने । सर्वे भक्षयन्तीति, न

किं प्रकरणादशेषविषयं सत्, ग्रावस्तुतोऽपि भक्षं प्रापयत्युत स्ववाक्योपात्तचमसिविषयत्वान्नेति संदेहे, तेनैव तावदभिप्रायेण न विद्यत इत्याह ॥ २७ ॥

न शक्यं सर्वशब्दो विना कारणेन प्रकृतकर्तृमात्रवचनः सन्नेकदेशे स्थापयितुम् । अतो हारियोजनं ग्रावस्तुदपि भक्षयेत् ॥ २८ ॥

पूर्वपक्षाभिप्रायविवरणम् । यथाचमसमन्यानिति पुनःश्रुतेर्न किंचित्प्रयोजनमस्त्यन्यदतः सर्वशब्दविशेषणत्वात् । अथशब्दैवकाराभ्यां सुतरां तेष्वेव प्रत्ययः । ये ह्यन्यत्र प्रत्येकरूपेणोपात्तास्तेष्वेवकारो भवति । तस्मान्न ग्रावस्तुत्प्रत्येतव्यः ॥ २९ ॥

न युक्तः सर्वशब्दः पुरुषमात्रगामी सन्नधिकारेण विशेषितः पुनश्चमसिशब्देन प्रयोजनान्तरोपाधिकेन सता विशेष्टुम् । यावद्यावद्धि शब्दोऽल्पविषयी क्रियते तावत्तावत्

पुनश्चमसिन इति संबन्धः शक्यते विधातुम् । द्वौ हि संबन्धावस्मिन्वाक्येऽपूर्वौ न शक्येते विधातुम् । तस्मादन्या वचनव्यक्तिः । का पुनरसौ । यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति, इत्यनुवादः । चमसिनश्चमसान्भक्षयन्त्येव । ते भक्षयन्तो यथाचमसमेव, अथैतस्य हारियोजनस्य न केवलं चमसिनः सर्व एवेति । किमेवं भविष्यति । सर्वशब्दश्च सर्वान्वदन्नेकदेशे कल्पितो भविष्यति । न च द्वौ संबन्धावपूर्वावेकस्मिन्वाक्ये भविष्यतः । तस्मादेष पक्षो ज्यायानिति । तदर्था ह्येषा चमसिश्रुतिः । हारियोजनस्य प्रशंसार्था चमसिनः कीर्त्यन्ते हारियोजनं प्रशंसितुम् । कथम् । महाभागो हि हारियोजनः । यस्मात्तत्र सर्वे लिप्सन्ते, अन्यांश्चमसानेकैकः, न ते महाभागाः, न्यूना हारियोजनादिति ॥ ३० ॥

[१०] वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥ सि०

अथ किं समाख्यैवैका भक्षकारणम् । नेति ब्रूमः । वषट्काराच्च

श्रुतिर्बाध्यते । तस्माच्चमसिनो न प्रत्येकं चमससंबन्धार्थमुपात्ताः । तेऽपि चाल्पविषयत्वेन प्रतिपाद्यन्ते हारियोजनस्य महाविषयत्वेन प्रशंसां कर्तुम् । अतो हारियोजने सर्व एवेत्येतदेव सिद्धम् ॥ ३० ॥

(इति—हारियोजने ग्रावस्तुतोऽपि भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

इदमपरं वचनं ' वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः ' इति । तत्किं वषट्कारं निमित्तीकृत्य प्राथम्यविशिष्टं भक्षणं विधत्त उत भक्षणमनूद्य प्राथम्यमात्रं विधत्त इति विचारः । किं प्राप्तम् । ' नचेदन्येन शिष्टाः ' इति कथंचिदनुवादत्वे संभवति विशिष्टविधानानुपपत्तेः, प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वात्तदनुवादेन भक्षविधानासंभवादेवं वचनं व्यज्यते यो वषट्कर्तुर्भक्षः स प्रथम इति । ननु चाप्राप्तत्वाद्भक्षोऽप्यनुवदितुं न शक्यते । समाख्यया प्राप्तत्वादनुवादो गम्यते । अस्ति हि तस्य समाख्यया चमसेषु भक्षः, स शक्योऽनुवदितुम् । तेषां च यो यदा वषट्करोति स तदा प्रथमो भक्षयेत् । तत्रैतत्स्यात् । ग्रहेषु चमसान्तरेषु च प्राप्त्यभावादनुवादो नोपपद्यत इति । नैष दोषः । न ह्यवश्यं यदेव सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुवदितव्यम् । सर्वानुवादानां यथासंभवं प्राप्त्यपेक्षत्वात् । न च ग्रहचमसान्तराणां वषट्कर्तृभिरभक्ष्यमाणानां किंचिन्न सिध्यति । प्रतिपत्तिरिति चेत् । वेदविहितप्रतिपत्त्यभावे लौकिकप्रतिपत्तिसिद्धेः । वक्ष्यमाणनिमित्तद्वारेण वा भक्षणोपपत्तिः । अथोच्यते ।

---

१ (अ० १ पा० ४ अ० ६ सू० ९) एतत्सूत्रावयवः । २ तस्य—वषट्कर्तुर्होत्रादेरित्यर्थः । ३ तेषां च—चमसिनां मध्य इत्यर्थः । ४ वक्ष्यमाणेति—अनन्तराधिकरणवक्ष्यमाणहोमाभिषवरूपनिमित्तद्वारेण ग्रहादिषु भक्षणोपपत्तिरित्यर्थः ।

भक्षयेत्। वषट्कारश्च भक्षणे निमित्तम्। कथम्। वचनात्। एवं हि श्रूयते, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति। भक्षणस्याप्राप्तत्वान्न प्राथम्यविधानार्थं

समाख्यया विप्रकृष्टा प्राप्तिर्न शक्यते शीघ्रप्रवर्तिन्या श्रुत्याऽनुवदितुम्। अतः प्राप्त्यभाववेलायां श्रुतिः प्रवर्तमाना यत्र यत्र वषट्कृतं तत्र तत्राविशेषेण विधास्यतीति। तदयुक्तम्। तत्र हि संनिकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्येते यत्र विरोधः कश्चित्। इयं तु श्रुतिरनेकार्थविधि[1]क्लेशभयाद्यथाकथंचिदपि प्राप्नुवन्तं भक्षं प्रतीक्षते। यदा केनाचिदपि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिरित्यवगम्यते तदा विशिष्टविधानमङ्गी करोति। तथा च प्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विधात्र्य इष्टाः। तस्मात्प्राथम्यमात्रनिमित्तत्वान्न वषट्कारो भक्षकारणमिति प्राप्ते। उच्यते।

समासार्थाद्विनिष्कृष्य नैकांशोऽनूद्यते यतः।
त्र्यङ्गवत्तेन सर्वोऽयमपूर्वोऽर्थो विधीयते॥

यथैव 'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इत्यत्र नाङ्गान्यनूद्य त्रित्वं विधीयते। किं तर्हि। पूर्वनिष्पन्नः समासार्थो विधेयो भवति। तथेहापि परिपूर्णस्य पदस्य पदान्तरयोगादेकदेशनिष्कर्षे च सामर्थ्याभावादशक्यमेवानुवदितुं यो वषट्कर्तुर्भक्ष इति। न हि प्राक्समासाद्भक्षस्य वषट्कर्तृसंबन्धो युक्तः। सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तेः। ननु च 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति सत्यपि वषट्कर्तृसंबन्धे समासोऽवकल्पिष्यते। भवेदेतदेवं, यदि भक्ष एवैकः सापेक्षः स्यादिह तु प्राथम्यमपि वषट्कर्तृसंबन्धित्वात्सापेक्षम्। न हि प्राथम्यस्य भक्षो निमित्तम्। किं तर्हि। वषट्कर्तृत्वमतो वषट्कर्तुः प्रथम इत्येवं संबन्ध आपद्येत। ततश्च विस्पष्टमसामञ्जस्यं स्यात्, यो वषट्कर्तुर्भक्ष इति चानूद्यमाने विशिष्टानुवाददोषः, भक्षमात्रेण वषट्कर्तुरनाक्षेपात्। वषट्कर्तृत्वस्य च क्रियान्तरेष्वप्यनैकान्त्यात्। अन्यतरानुवादे तु सर्वभक्षाणां प्राथम्यं विधीयेत सर्ववषट्कर्तृव्यापाराणां च। तच्चाशक्यं कर्तुम्। अतो वषट्कर्तृप्राथम्यावीशिष्टापूर्वभक्षविधानमेतत्। तयोश्च परस्परनियमादत्यन्तसमानविषयत्वम्। अतो यावति विषये वषट्कारस्तावत्येव प्रथमभक्षः। कथं पुनर्वषट्कारो निमित्तभूतः सन्नुपादीयते कथं चानुपादीयमानस्य नियमोऽवकल्पते। उच्यते।

नियमः सर्वथा तावदेककर्मनिमित्तकः।
उपादानानुपादाने न विशेषः प्रतीयते॥

न च वषट्कर्तृत्वमनुपादेयम्। न ह्यत्र यदिशब्दसप्तम्यादिकृतं निमित्तत्वम्। किं तर्हि। वषट्कर्तरि क्रियाङ्गत्वेनोपादीयमानेऽर्थान्निमित्तत्वं भवति। तस्माददोषः।

---

१ विधिक्लेशेति—श्रूयमाणविधिना प्राथम्यविशिष्टभक्षणान्तरविधाने विशेषणविधानार्थं विध्यन्तरकल्पनाक्लेश इत्यर्थः।

एष शब्दः। प्राथम्यविशिष्टं भक्षणमेव विदधातीति ॥ ३१ ॥

[११] होमाभिषवाभ्यां च ॥ ३२ ॥ सि०

अपरमपि कारणं होमाभिषवौ । कथम् । हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयन्ति, इति । न तावदेष क्रमो विधीयते होमे निर्वृत्ते[1] ततो भक्षणमिति । भक्षणस्याप्राप्तत्वात् । द्वयोश्च क्रमयोर्विधानात्, अभिषुत्य हुत्वेति वाक्यं भिद्येत । अर्थेन च प्राप्तत्वादस्य क्रमस्य । न ह्यकृते प्रयोजने कश्चित्प्रतिपादनमर्हति । न च भक्षणाङ्गभावेन होमाभिषवौ चोद्येते । अभिषवस्य

ननु च 'तस्मादेकं[2] साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति समासस्थामप्यृचमनूद्य त्रित्वविधानं दृष्टं तथा प्राथम्यविधानमपि सेत्स्यति । न । तत्रापि समासार्थस्यैव विधानाभ्युपगमात् । सर्वस्तोत्रसाम्नां हि तृचा एवोपादीयन्ते । तत्र यदि सकलः समासार्थो न प्राप्तः स्यात्ततः सर्वविधिर्भवेत् । सर्वत्र त्वर्चः सामचोदनयैव पाठक्रमेण च प्राप्ता दृश्यन्ते । तेन 'न चैदन्येन शिष्टाः' इत्येवं न विधीयन्ते । 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यत्रापि यावद्वषट्कारं समासार्थो विधीयते । तत्र यद्यन्वदेव सर्वत्र भक्षः प्राप्तः स्यात्ततो विधिशक्त्या मुच्येत । स तु नवसु चमसेषु ग्रहेषु चाप्राप्तो निमित्तत्वेन चोपनीतो न हातुमनुवदितुं वा शक्यते । यदि तु ऋचामपि क्वचिदप्राप्तिर्भवेत्ततः समासे विशेषाभावाद्भवेदेव विधिः । सर्वस्तोत्रसामसु तु ताः प्राप्ताः । अपि च त्रित्वमृचां विधीयते । ताश्च प्रधानत्वात्सापेक्षत्वेऽपि समस्यन्ते । नत्विह प्राथम्यं भक्षमात्रसंबन्धीत्युक्तम् । तस्माद्वषट्कारनिमित्तं भक्षं पूर्वं कृत्वा भूयः समाख्याभक्षः कर्तव्यो न तस्यैव प्राथम्यमिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

(इति-वषट्कारनिमित्तकभक्षान्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ १० ॥

किमेतावद्भिरेव निमित्तैर्भक्षः । नेत्युच्यते । होमाभिषवाभ्यामपरो भक्षः । कथम् । एवं ह्याह 'हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयन्ति' इति । तत्र होमाभिषवौ तावत्सगुणौ प्राप्तौ न विधीयेते । दीक्षा[4]वाक्यवत्क्र-

१ निवृत्ते, इति पाठः । २ तस्मादिति । 'ऋक् सामोवाच मिथुनं संभवावेति । सोऽब्रवीन्नवै त्वं ममालं जायात्वे वेदो मम महिमेति । ते द्वे भूत्वोचतुः । सोऽब्रवीन्न वै वां ममालं स्थो जायत्व इति । तास्तिस्रो भूत्वोचतुः । सोऽब्रवीत्संभवामेति' इत्येवमुपक्रमो ज्ञेयः । ३ (अ० १ पा० ४ अ० ६ सू० ९) । ४ दीक्षावाक्यवदिति । 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं ततो होतारं, ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुः, ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति—पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषितः' इत्येवं सत्रात्मकद्वादशाहप्रकरणपठितवाक्यवदित्यर्थः ।

होमार्थत्वात्। होमस्य च फलार्थत्वात्। तस्माद्धोमाभिषवयोः कर्तॄणां भक्षणं विधीयते। येऽभिषुण्वन्ति जुह्वति च, ते भक्षयन्तीति ॥३२॥

[१२] प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥ पू०

इदं श्रूयते, प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणाम्, इति। तत्र संदेहः। चमसेषु होमाभिषवयोः कर्तारो वषट्कर्तारश्च किं भक्षयेयुरुत नेति। किं प्राप्तम्। न भक्षयेयुः। प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानां चमासिनः प्रति, प्रैतु होतुश्चमस इत्येवमादिभिर्विशेषवचनैः, होमाभिषवादिकारिणां सामान्यवाक्येन, यः सोमो भक्षणेन संस्कर्तव्यः स चमसेषु चमसिभिरिति। अथेदानीमन्यन्निमित्तं क्व भविष्यति। अव्यक्तः, सामान्यनिमित्तः। क्व, शेषे भविष्यति, यत्र न चमासिनः ॥ ३३ ॥

स्याद्वा कारणभावादनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्वचनत्वात् ॥३४॥ सि०

स्याद्वा चमसेषु वषट्कर्त्रादीनां भक्षः। प्राप्यते हि तेषां तत्र कारणम्। न च प्रतिषिध्यते। ननु चमसिनां प्रत्यक्षोपदेशान्निवर्तेरन्। उच्यते। अनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्वचनत्वात्। प्रैतु होतुश्चमस

मार्था श्रुतिरिति चेत्। तच्च नास्ति। अर्थादेवास्य क्रमस्य सिद्धत्वात्। न हि हुतस्याभिषवः संभवति, न च भक्षितस्य होमः। आहवनीयदेशाच्च सद आगच्छन्तः प्रत्यक्ष एव प्रतिपद्यन्ते। होत्रादीनां च सदसि कर्मप्रवृत्तेरवश्यं वषट्कारसमाख्यानिमित्तभक्षार्थं सदः सोमा आनेतव्याः। अध्वर्युणा चोपहवो दातव्यः। तेन सदसीत्यनूद्यते। केवलं तु भक्षणमप्राप्तं विधीयते। तत्र हुत्वाऽभिषुत्येत्येतदुपादानस्यैतत्प्रयोजनं कथं नाम तत्समानकर्तृको भक्षः सिध्येदिति। न हि निर्ज्ञातप्रयोजनयोर्होमाभिषवयोर्भक्षणाङ्गत्वं संभवति। भक्षस्य च सोमसंस्कारत्वमवगतमेवेति नाङ्गत्वार्थमितरसंबन्धश्रवणम्। अतश्चार्थाद्धोमाभिषवयोर्निमित्तत्वं ज्ञातम्। अतो होमाभिषवकार्यपि सोमं भक्षयेदिति ॥३२॥ (इति—होमाभिषवनिमित्तकभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥११॥)

अथ यत्र निमित्तसंपातो भवति तत्र किमन्यनिमित्तको भक्षः समुच्चीयते, अथ विकल्प्यते, अथवा बाध्यत इति। तुल्यार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावभिधीयते। प्रैतु होतुरित्यादिना विशेषसंयोगादविशेषशास्त्रं होमाभिषवसंबद्धं ग्रहेषु चरितार्थं शक्यं बाधितुम्। अतः शेषे तत्स्यादिति ॥ ३३ ॥

स्याद्वा प्राप्तिर्निमित्तत्वात्। वषट्करणादिनिमित्ते सति प्रत्यक्षोपदेशेनैव वषट्कारादिसंबन्धेन प्राप्तिः। न च तस्य सामान्येन प्रवृत्तिः। वषट्कृतेषु सोमेषु विशेषरूपेणैव

१ निर्ज्ञातेति—होमस्य फलार्थत्वेन, अभिषवस्य सोमसंस्कारार्थत्वेन च निर्ज्ञातप्रयोजनयोरित्यर्थः।

इत्येवमादयः शब्दा न शक्नुवन्ति वषट्कर्त्रादीन्प्रतिषेद्धुम् । उपदेष्टारो हि ते, न प्रतिषेद्धारः । तस्माद्वषट्कर्त्रादयोऽपि चमसेषु भक्षयेयुः ॥ ३४ ॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ३५ ॥

चमसे चान्यांश्चमसिनो दर्शयति । चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति । तान्स वषट्कर्त्रे हरति, इति । एको हि स्वश्चमसो वषट्कर्त्रे ह्रियते । तेन बहुहरणदर्शनं नावकल्पते, यदि वषट्कर्त्रादयो न चमसेषु भक्षयेयुः । तस्माद्भक्षयन्तीति ॥ ३५ ॥

अथ यत्रैकस्मिन्पात्रे बहवो भक्षयन्ति, कोऽत्र क्रम इति । उच्यते—

[१३] एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३६ ॥

तस्य हि क्रमो भक्षयितुं, यस्य हस्ते सोमः ॥ ३६ ॥

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥ सि०

होता वा पूर्वो भक्षयेत् । मन्त्रवर्णात् । मन्त्रवर्णो हि तथा, होतुश्चि-

---

प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । कामं वा समाख्या विप्रकृष्टत्वाद्दुर्बला स्यात् । साऽपि त्वनवकाशत्वादवश्यमङ्गीकर्तव्या । तथा सति च प्राप्तिमात्रेऽसौ व्याप्रियते नान्यान्निवर्तते । संभवति हि सावयवस्य द्रव्यस्यानेकेनापि भक्षणं, विशेषतस्तिक्तकटुकस्य सोमस्य । श्रूयते च 'अल्पं भक्षयेत्' इति । न च निःशेषभक्षणेऽल्पत्वमवकल्पते । सशेषे च प्रतिपत्त्यपेक्षिणि भवति भक्षान्तरस्यावकाशः । तस्मात्समावेशः कर्तव्य इति । ॥ ३४ ॥ ३५[2] ॥ (इति—एकपात्रे भक्षसमुच्चयाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

एकस्मिन्पात्रेऽनेको भक्षयिता साधितः । इदानीं तद्गताः क्रमादिविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्राध्वर्यौ प्रथमं भक्षयति न समर्पणभूयस्त्वेन प्रयोगो विक्षेप्स्यते[3] । अन्यथा पुनरध्वर्युणा समर्पिते पुनरपि तस्मै समर्पणाद्विक्षेपः स्यादिति मत्वा क्रमादध्वर्युः पूर्व इत्याह ॥ ३६ ॥

बलवति प्रमाणे विहिते दुर्बलोपन्यासः क्लिष्टो भवतीति मन्त्रवर्णं तावदुपन्यस्यति । तत्र ग्रावस्तुतिपरो मन्त्रो हौत्रकारिणां प्रथमं भक्षं दर्शयति । एते वदन्ति—अभिषवे क्रियमाणे शब्दं कुर्वन्ति, शतवत्सहस्रवदभिक्रन्दन्ति—वदनमेवोत्तरेणाभिक्रन्दनेन विशेषितं, हरितेभिरासभिः—सोमसंपर्कान्नीलाकृतैर्मुखैः । विष्ट्वी[4]—कर्माणि, ग्रावाणः सुकृतः—

---

१ ऋ० सं० (८—४—२९)। २ 'चमसे चान्यदर्शनात्' इति लिङ्गदर्शनसूत्रस्थं भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । ३ विक्षेप्स्यत इति । अध्वर्योर्होमकर्तृत्वेन तद्धस्त एव पात्रसत्त्वेन स्वीयं भक्षणं तेन कृत्वाऽन्यस्मै दानेऽर्पणप्रत्यर्पणादिगौरवं नाऽऽपद्यत इति भावः । ४ विष्ट्वी—यज्ञं प्राप्येति वेदभाष्ये ।

त्पूर्वे हविरद्यमाशत, इति। तथा, होतेव नः प्रथमः पाहि, इति॥३७॥

वचनाच्च॥३८॥

वचनमिदं भवति, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति। वचनमेवेदम्। न मन्तव्यमनेकगुणविधानादविवक्षितं प्राथम्यमिति। अप्राप्तत्वात्प्राथम्यस्य, नायमनुवादः। विधिरेव। समासेन च विदधतो नानेकगुणविधानं दुष्करम्॥३८॥

कारणानुपूर्व्याच्च॥३९॥

प्रथमं हि वषट्करणं निमित्तं होतुः। ततो होमोऽध्वर्योर्निमित्तम्। निमित्तानुपूर्व्याच्च नैमित्तिकानुपूर्व्ये क्रमानुरोधः॥३९॥

[१४] वचनादनुज्ञातभक्षणम्॥४०॥सि०

अथ य एकपात्रे सोमोऽनेकेन भक्ष्यते, किं तत्रानुज्ञाप्य, अननुज्ञाप्य वा भक्षयितव्यमुतानुज्ञाप्यैवेति। लाघवादनियमे प्राप्ते। उच्यते। अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यमिति। कस्मात्। वचनात्। इदं वचनं भवति, तस्मात्सोमो नानुपहूतेन पेय इति। उपह्वानं चानुज्ञापनम्। प्राप्तिसूत्रमेतत्॥४०॥

शोभनकारिणः, सुकृत्यया—सुकृत्त्वेन, होतुश्चित्—होतुरपि, पूर्वे हविरद्यं—होतुर्यत्प्रथममदनीयं, तदाशत—भुक्तवन्त इति ब्रुवन् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति दर्शयति। एवं 'होतेव नः प्रथमः पाहि' इति। यथा होता प्रथमं पिबतीत्युपमानात्प्रसिद्धिर्गम्यते॥३७॥

'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति विशिष्टविधानं पूर्वमेवोक्तम्। अपूर्वत्वाच्च नानेकविधिदोषः। समासश्चाधिकः समासेनैकपदीभूतैककारकविधानात् 'तस्य तस्योपदिश्येत' इत्येतन्नास्ति॥३८॥

यथानिमित्तं नैमित्तिकोपनिपातात् 'वषट्कृते जुहोति' इति प्रथमं होतृव्यापारो निमित्तं पश्चादध्वर्योर्होमः। ननु च तस्याप्यभिषवः प्रथमतरमासीत्। सत्यमासीत्, न तु तावतो निमित्तत्वमुभाभ्यां वा। न हि तयोर्धर्मशास्त्रमित्येवं सहितयोर्निमित्तत्वात्। यस्य च नाम 'होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत' इत्येतस्माद्धोतुरेव केवलस्य प्रथमं भक्षभ्रान्तिस्तस्याप्येतेन सूत्रद्वयेन वषट्कर्तृमात्रे होतृशब्द इति प्रतिपादितं भवति॥३९॥

(इति—वषट्कर्तुः प्रथमं भक्षप्रतिपादनाधिकरणम्॥१३॥)

'तस्मात्सोमो नानुपहूतेन' इत्येतस्यार्थकथनार्थमुत्तरविवक्षार्थं चैतत्सूत्रम्॥४०॥

(इति—अनुज्ञापूर्वकं भक्षणाधिकरणम्॥१४॥)

---

१ (अ० २ पा० २ अ० ३ सू० ६)।

अथानुज्ञातेन भक्षयितव्यमिति स्थिते, किं लौकिकेन वचनेनानुज्ञापयितव्यमुत वैदिकेनेति । आनियमाल्लौकिकेनेति प्राप्ते, उच्यते —

[१५] तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् ॥ ४१ ॥सि०

अनुज्ञापनालिङ्गोऽयं मन्त्रः । लिङ्गात् । अनुज्ञापने समाम्नातः, सामर्थ्याद्विनियुज्यते । तत्र कृतेऽर्थे लौकिको निवर्तते ॥ ४१ ॥

[१६] तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥ सि०

एतदवगतं, तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेदिति । अथ प्रतिवचने संदेहः । किं लौकिकं प्रतिवचनमुतैतदेवेति । किं प्राप्तम् । एतद्वैदिकं प्रश्ने विनियुक्तम् । लौकिकमन्यत्प्रतिवचनं भवितुमर्हति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्रैतदेव प्रतिवचनमिति ।

ननु प्रश्नलिङ्गमेतदुपह्वयस्वेति । उच्यते । यदस्य पूर्वमुपहूत इति प्रतिवचनस्य समर्थं तत्प्रतिवचनकार्यं भविष्यति । आह । विपरीतमेतत्समाम्नानम् । पूर्वं हि प्रश्नेन भवितव्यं, ततः प्रतिवचनेन । उच्यते । अर्थात्, पूर्वं प्रतिवचनकार्यं भविष्याति । अर्थो हि क्रमाद्बलीयानिति ॥ ४२ ॥

[१७] तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥ सि०

इदं संदिह्यते । किं यः कश्चिदनुज्ञापयितव्य उत समानपात्र इति । अविशेषाभिधानाद्यः कश्चिदिति प्राप्ते । उच्यते । तत्खल्वनुज्ञापनमेकपात्राणां स्यात् । कुतः । अनुज्ञापनमिहाङ्गम् । अनुज्ञापनस्य चैतद्रूपम् ।

तदुपह्वानं केन कर्तव्यमत आह—'उपहूत उपह्वयस्व' इत्यनेनेति । उभयोरनुज्ञाप्यानुज्ञापकयोर्व्यापारप्रदर्शनार्थं सकलोच्चारणम् । सर्वथा लौकिकेन तावन्न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(इति—वैदिकमन्त्रेणानुज्ञापनाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

वदनमिति वा पाठः । समस्तमेव प्रश्नप्रतिवचनयोरेकत्र वा लौकिकः प्रयोग इति प्राप्तावुच्यते । अर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वोपहूत इत्येवमभ्यनुज्ञायां प्रयोक्तव्यः ॥४२ ॥

(इति—वैदिकमन्त्रेणानुज्ञादानाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

यद्येतदत्यन्ताप्राप्तं विधीयेत ततो यतः कुतश्चित्प्रार्थ्येत । लौकिकमेव त्वेतन्नियम-

यत्रान्येन कर्तव्यमन्यश्चिकीर्षेत्सोऽनुमन्यस्वेति ब्रूते, सहभोजनादि वाऽऽचरितुकामश्चित्तमन्यस्यानुकूलयति । तदेतन्नानापात्रेषु नैव संभवति । न हि तत्रान्येन कर्तव्यमन्यो वा चिकीर्षति । सहभोजनादौ वा पदार्थे संमानयति । एकपात्रे तु सोमे साधारणे संस्कर्तव्ये न्यायेन समो विभागः प्राप्नोति । तत्राविभज्य पीयमाने कदाचिदन्येन पातव्यमन्यः पिबेत् । तत्रानुज्ञापनं संभवति, त्वयाऽर्धं पातव्यं, मयाऽधर्म् । कदाचिदहमभ्यधिकं न्यूनं वा पिबेयं, तदनुज्ञातुमर्हसीति । एकपात्रे वा पानं त्वया सहाऽऽचरन्नहं तव चित्तप्रसादनं व्याहन्यामिति संभवत्यनुज्ञापना । तस्मादेकपात्रेष्वेवैतत्स्यादिति ॥ ४३ ॥

[१८] याज्यापनये नापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ ४४ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऋतुयागेषु श्रूयते, यजमानस्य याज्या, सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति, स्वयं वा निषद्य यजति, इति । यदा स्वयं यजति, तदा संदेहः । किमस्य भक्षोऽस्ति नास्तीति । तदुच्यते । याज्यायामपनीयमानायां नापनीयेत भक्षणम् । होतुरेव तु भक्षणं स्यान्न यजमानस्येति । कुतः । अन्या हि याज्या, अन्यच्च भक्षणम् । न चान्यस्मिन्नपनीयमानेऽन्यदपनीयते । यथा तस्यामेव याज्यायामपनीयमानायां प्रवरो नापनीयते, तद्वदेतदपीति । ननु याज्याया अधि वष-

---

म्यते । तस्य यादृशे विषये प्राप्तिः सा न निवार्यते । समानपात्राणां तु 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन समविभागे सति वैषम्यप्रसक्तावनुज्ञाप्य कार्यम् । सत्यपि सोमेनानुच्छिष्टत्वे तत्कृते चादृष्टदोषाभावे प्रत्यक्षेणैव सहभोजनाद्व्यलीकोत्पत्तेरुपपत्तेरनुज्ञावसरो भवति । तस्मादेकपात्राणामिति ॥ ४३ ॥

(इति—एकपात्राणामनुज्ञाप्य भक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

ज्योतिष्टोमे ऋतुग्रहेज्यासु यजमानसप्तमानां याज्याप्रयोगार्थं वरणमाम्नातम् । तेषु यजमानस्य याज्या, तस्याश्च पक्षद्वयं विहितं होत्रे प्रत्यर्पणं स्वयं वोच्चारणम् । तत्र यदा स्वयं यजति तदा किं वषट्कारस्तन्निमित्तश्च भक्षोऽपनीयते नेति संदेहे, नापनयो वचनाभावात् । अन्यापनये च नान्यस्यापनयः । असंबन्धात् । याज्यामात्रस्य ह्यपनयनं श्रूयते न वषट्कारभक्षयोः । तस्माद्यथा याज्याया अपनये सत्यपि होतुर्वरणं नापनीयते तथा भक्षोऽपीति । ननु च यदा स्वयं यजते तदा नैवापनयो भवति

---

१ भक्षणं होतुरिति पा० । २ (अ० १० पा० ३ सू० ५३) ।

ट्करोति, इति, यत्र याज्या तत्र वषट्कारः । यत्र वषट्कारस्तत्र भक्षणमपीति । नेत्युच्यते । न तावद्याज्यायामवयवभूतो वषट्कारो, (येन याज्याग्रहणेनासौ गृह्येत)[1] । यत्तु तस्या अधि वषट्करोति, इति । अन्येनापि प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्करिष्यति । याज्यापनयो हि वचनात् । न वषट्कारापनयः । यावद्वचनं, वाचनिकं भवत्येव । वचनं हि तद्विषयमेव ॥ ४४ ॥

यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥ सि०

यष्टुर्वा भक्षः स्यात् । कुतः । कारणागमात् । भक्षस्य कारणं वषट्कारः । स च याज्यायामागच्छन्त्यामागच्छति । एवं हि श्रूयते, याज्याया अधि वषट्करोति, इति । नन्वेतदुक्तं, यजमानेनापि प्रयुज्यमानाया अधि होता वषट्करोतीति । नैष समाधिः । अनवानंता

' यजमानस्य याज्या ' इति वचनात् । यदा तु सोऽभिप्रेष्यति तदाऽपनयोऽत एवं विचारयितव्यं किं याज्यापनये यजमानाद्भक्षोऽपनीयते नेति । उच्यते ।

याज्याभक्षवषट्काराः प्राप्ता होतुः समाख्यया ।
यजमानस्य याज्येति ततोऽपनयनं श्रुतम् ॥

हौत्रसमाख्यया हि प्राक् ' यजमानस्य याज्या ' इति ह्यतो वचनात्सर्वं होतुः प्रापितम् । तत्र वचनेन याज्यामात्रं यजमानसंबन्धि कृतं, वषट्कारादयस्तु होतुस्तदवस्था एव । यदि पुनर्यजमानादपनय इति व्याख्यायेत ततस्तस्य याज्यामात्रं प्रापितं सदपनीयत इति वषट्कारादिप्राप्त्यभावादपनयाशङ्कैव न स्यात् । तस्मात् ' यजमानस्य याज्या ' इत्यनेन याज्यामात्रापनयाद्वषट्कारस्य च याज्यातोऽत्यन्तव्यतिरेकादङ्गाङ्गित्वाभावाच्च यजमानेन प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्कृत्य भक्षयेत् । वषट्कारनिमित्तो हि भक्षो न याज्यानिमित्त इत्यनपनीतः ॥ ४४ ॥

यदि ' यजमानस्य याज्या ' इत्येतावन्मात्रमेव श्रूयेत ततः कदाचिन्नापनीयेत भक्षः । इह त्वेवं श्रूयते ' स्वयं निषद्य यजति ' इति । वषट्कारेण च हविःप्रदानार्थत्वादिज्यते न केवलया याज्यया । तथा ' अनवानं[2] यजति ' इति याज्यात आरभ्य यावद्यजते·

---

१ याज्याग्रहणेनासौ न गृह्यते, इति पा० । २ अनवानं यजति, इति पा० ।

यष्टव्यं, वषट्कारेण यागः क्रियते, न याज्यामात्रेण । तस्मादावषट्कारान्नावानितव्यं यजमानेन । अन्यश्चेद्वषट्कुर्यादवान्याद्यजमानः । न च यजेत । यष्टव्ये चासौ चोद्यते । न याज्यामात्रवचने । स्वयं निषद्य यजति, इति साङ्गस्य निषद्ययागे विधानात् ॥ ४५ ॥

प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥

अथ यदुक्तं, यथा प्रवरो नापनीयत एवं भक्षोऽपीति । उच्यते । अशक्यत्वात् । प्रवरो नापनीयते । अतिक्रान्तो हि स कथमपनीयेत होतुः । भ्रष्टे चावसरेऽनुष्ठीयमानो यजमानस्य विगुणः स्यात् । न च विगुणः कथंचिदर्थं साधयेत् । नात्र चोदकेन प्राप्नोति । अथोच्येत, यच्छक्यं तच्चोदकेन प्रापितं, यन्न शक्यं न तत्प्रापितमिति । प्रकृतिरियम् । अपूर्वस्यात्र विधानं, यादृशमुक्तं, तादृशं यदि शक्यते कर्तव्यम् । यदि न शक्यते, यत्रैव शक्यते तत्रैव कार्यम् । न यत्र

र्थः समाप्यते तावन्नावानितव्यम् । एककर्तृकत्वे च याज्यावषट्कारयोरिदमुपपद्यते नान्यथा । तस्माद्यत्र याज्या तत्र वषट्कारभक्षावपीत्यन्तरेणाप्येकत्वमङ्गभावं चापनयो विज्ञायते ॥ ४६ ॥

यत्तु प्रवरवदिति । तत्रोच्यते ।

प्रवरो न त्वतिक्रान्तो याज्याकालेऽपनीयते ।
भक्षणस्य तु भावित्वाच्छक्याऽपनयकल्पना ॥

तन्नाम निमित्तापनयादपनीयते यदपनेतुं शक्यते, अन्यत्र च योजयितुम् । न च प्रवरस्य याज्यापनयवेलायां होतुरपनयनं शक्यम् । नापि यजमानेऽतिक्रान्तकालस्य करणात्सगुणं वरणम् । भक्षस्य तु द्वयमपि शक्यं, तस्मादिह दृष्टान्तवैषम्यम् । इदं त्विह वक्तव्यम् । किमिति तत्र प्रवरापनयो न शक्यते, यदा सर्ववैकल्पिकान्यादित एवान्यतरतोऽवधार्य प्रयोग आरभ्यते । शक्यं हि प्रवरवेलायामेव निश्चेतुं किं यजमानो याज्यां वक्ष्यति, उत होतेति । तथा निश्चिते चान्यतरस्य वरणं करिष्यते । यदि ह्येतद्याज्यावचनमुरुक्रम-

---

१ एवं तावद्यथाभाष्यं व्याख्यायाधुनाऽन्यथा व्याचिख्यासुरादौ भाष्यं तावदाक्षिपति—इदं त्विहेत्यादिना । २ उरुक्रमविष्णुयागवदिति—। वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद्भ्रातृव्यवान् । तं बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन च व्यूहेत्, इदमहममुं चामुं च व्यूहामीति । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । यदधोऽवमृद्येच्च स्फ्य आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावद्यति ' इति वाक्येन, अधोवमर्दनस्फ्याश्लेषयोर्निमित्ते विधीयमानोरुक्रमविष्णुयागवदित्यर्थः ।

विगुणमिति । तस्मात्प्रवरस्यानपायो युक्तो न भक्षस्येति ॥ ४६ ॥

[१९] फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः

श्रुतिसंयोगात् ॥ ४७ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति । तत्र संदेहः । किं फलचमसो भक्षविकार उत इज्याविकार इति । किं फलचमसं भक्षयेदित्यर्थ उत फलचमसेन यजेतेति । किं प्राप्तम् । फलचमसो नैमि-

---

विष्णुयागवन्नैमित्तिकं भवेत्ततः प्राङ् निमित्तोपजननादनवधृतसद्भावं सन्न कारयेदपि प्रवरणम् । नित्यं चैतच्छक्नोति प्रथममेव स्वानुसारि वरणं नियन्तुम् । यदपि होतुर्न शक्यमपनेतुम् । कथमेतद्धोतुरपनीयेत, यदा तस्याऽऽत्मीययाज्यार्थमवश्यकर्तव्यमेवेति । न किंचिदेतदर्थं पृथग्वरणं यस्यापनय आशङ्क्येत । शक्यं हि याज्यासहस्रार्थमपि तन्त्रेणैकमेव वरणं कर्तुमदृष्टार्थं च । अतः समस्तज्योतिष्टोमप्रयोगार्थं प्रथममेव वृते सति क्रियत इति, अगृह्यमाणविशेषत्वादपि तन्त्रम् । यदपि यजमानस्य भ्रष्टावसरं क्रियमाणं विगुणं भवतीति तदपि 'गुणलोपे च मुख्यस्य' इत्यनेन विरुद्धम् । न च तत्र प्रकृतिविकृत्योः कश्चित्प्रयोगविशेषो भवति । यदपि यथाश्रुतमेव प्रकृतौ कर्तव्यमिति । तत्सर्वंशक्त्यधिकरणेन विरुद्धम् । शक्यमेव यथाकालं संपादयितुमित्युक्तम् । अत एवं सूत्रं नेतव्यं, कारणान्तरेणैतत्प्रसिद्धिमङ्गीकृत्य नान्यस्यापनयेऽन्यस्यापनय इत्येतावता पूर्वमुदाहृतम् । इदानीं तु ब्रवीति 'प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः' याज्यान्तरार्थं प्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायः । तेन यजमानोऽपि यदि वक्ष्यति यदि च प्रेष्यति तथाऽपीतरार्थं भवितव्यमेव प्रवरणेन । एतावता तु वैषम्यं यदसौ न वषट्कारभक्षवदेतद्याज्यानुसारं प्रतिपद्यत इति ॥ ४६ ॥

(इति–यजमानस्य वषट्कारभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥१८॥)

योऽयं ज्योतिष्टोमे राजन्येन वैश्येन च निमित्तेन नैमित्तिकः फलचमसः श्रूयते, न्यग्रोधस्तिभीः—न्यग्रोधाङ्कुरान् न्यग्रोधफलानि वा, ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, इति । स किं भक्षविकार उतेज्याविकार इति संदेहे, बिभक्षयिषेदिति श्रुतिसंयोगात्तमिति प्रकृतग्राहिश्रुतिसंयोगात्पुनरपि भक्षश्रुतिसंयोगादानन्तर्यश्रुतेः समान-

---

१ स्तिभिनीरिति पा० । २ (अ० १० पा० २ सू० ६३) । ३ (अ० ६ पा० ३ अ० १) ।

त्तिको भक्षविकारः । भक्षणेन हि श्रुतेनैकवाक्यता भवतीति । तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति, न तेन यजेतेतिशब्दोऽस्ति । तस्माद्भक्षविकारः ॥ ४७ ॥

इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४८ ॥ सि०

इज्याविकारो वा फलचमसः । फलचमसेन यजेतेत्यर्थः । कथम् । यदेतद्भक्षणम्, एतत्सोमसंस्कारार्थं, फलचमसस्यापि यदि भक्षणं फलचमससंस्कारार्थं, फलचमसस्यान्यत्रानुपयोगादनर्थकम् । अथ भक्षणं प्रधानम् । तथा, न सोमम् , इत्यनुवादो नावकल्पते । यदि त्विज्याविकारो भवेत्ततः फलचमससंस्कारोऽवकल्पते । तस्मादिज्याविकारः । आह । कथं यजिसंबन्धेऽसति, इज्याविकारो भविष्यतीति । उच्यते । अस्ति यजिसंबन्धः । कथमिति । यदि राजन्यं वैश्यं वा

वाक्योपादानाच्च भक्षो भूत्वा तत्समानस्थानं भक्षगतमेव सोमं विकुर्यान्न यागगतम् । न ह्यन्यत्र श्रुतमन्यविषयस्य बाधने समर्थम् । यागसंबन्धश्चास्य प्रकरणाद्विज्ञायते । तच्च दुर्बलम् । एवं चोत्पत्तिवाक्यशिष्टः सोमो यागादर्थकर्मणो न निवर्तिष्यते । प्रतिपत्तिबाधे तु विनाऽपि तावच्छ्रुत्या मन्दोऽपराधः किमुत श्रुतावेव सत्याम् । तस्माद्भक्षविकारः ॥ ४७ ॥

लिङ्गदर्शनेन तावद्भाष्यकार उपक्रमते । सति हीज्याविकारत्वे सौमिकभक्षसंबन्धोऽस्य लभ्यते । ततश्च तत्स्थानापत्त्या निराकृतत्वात् । 'न गिरा गिरेति ब्रूयात्' इतिवत्[1] 'न सोमम्' इत्यनुवादः सेत्स्यति । लिङ्गं त्वेतन्नासत्यां यागसंबन्धप्राप्तौ साधकमिति मन्यमान आह । कथमसति यजिसंबन्धे तद्विकारत्वमिति । इतरस्तु दर्शयति । 'स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्' न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य ताभिर्याजयेदिति संबध्यते । न ह्यवश्यं परत्रैव श्रुतेनाऽऽख्यातेन सह संबन्धो भवति । न च पाठापेक्षया पूर्वकालत्वं क्त्वाशब्देनोच्यते । भवति हि गच्छति भुक्त्वेत्यपि गमनमपेक्ष्य भोजनस्य पूर्वकालत्वम् । अतो वाक्येनैव यजिसंबन्धः । सत्यपि याजय-

---

१ इतिवदिति— 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इत्यनेन पाठप्राप्ते मन्त्र इरापदविधाने गिरापदनिवृत्त्या यथा 'न गिरा गिरेति' निषेधो नित्यानुवादस्तथा 'न सोमम्' इत्ययमपीत्यर्थः ।

याजयेत् , न्यग्रोधस्तिभीः संपिष्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्; याजयितु-मिति गम्यते । भक्षसंबन्धे हि न पूर्वमुत्तरेण संबध्यते । यदि सोमं भक्षणेन संस्कर्तुमिच्छेन्न्यग्रोधस्तिभीः संस्कुर्यादिति । तस्मान्न भक्षण-संबन्धः । यागो हि प्रकृतोऽस्ति, तेन सह संभन्त्स्यते, न दोषो भवि-ष्यति । ननु, तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, इति वचनाद्भक्षसाधनमिति गम्यते न यागसाधनमिति । भक्षशब्दानन्तर्यात् । उच्यते । श्रूयमाणे संबन्धेऽ-

---

तिसंबन्धे यजिसंबन्ध एवायं द्रष्टव्यो 'ग्रामकामं याजयेत्' इतिवत् । अङ्गकर्तुः प्राप्तत्वादेव निष्फलत्वेन चानुपदेश्यत्वात् । एवं च सति 'तमस्मै भक्षम्' इति 'न सोमम्' इति चोभयमपि प्राप्तमनुवदिष्यते । न त्वेषा योजनाऽवकल्पते । कथम् ।

> व्यवधानात्तमित्यस्य बाधादविधिशक्तितः ।
> निमित्तत्वोपयुक्तस्य पुनश्च विधिकल्पना ॥
> तृतीयार्थश्च कल्प्यः स्याद् द्वितीयार्थस्य बाधनम् ।
> समस्तसोमबाधश्च यजिनिष्कर्षकल्पना ॥

'स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्' इत्येतद्व्यवधाने सति याजयतिसंबन्धः कल्पयितव्यः 'तमस्मै' इति च सर्वनाम्नः श्रुत्यैव प्रकृतग्रहणसामर्थ्यमानन्तर्यं च बाध्येयाताम् । 'स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्' इत्यस्य यदिशब्दसंबन्धादुपहतेविधिशक्तिर्न फलचमससंयोगं विधत्ते । निमित्तत्वेन चोपयोगे सति निराकाङ्क्षीभूतस्य सतः पुनरत्य-न्तविपरीतं विधित्वं कल्पनीयम् । ताभिर्याजयेदिति चात्यन्ताश्रुततृतीयार्थः कल्प्येत । तमस्मा इति च प्राधान्येन निर्देशोऽवगम्यमानोऽपह्नूयेत । प्रयच्छेदिति चानन्यपरे विस्पष्टे विधौ सति नानुवादत्वाङ्गीकरणं युक्तम् । न च याजयतिशब्दादुपसर्जनीभूतं यजिं निष्कृष्य फलचमससंबन्धो युक्तः । सर्वेण च ज्योतिष्टोमेन संबन्धात्समस्तं सोमं बाधित्वा तेनैव यागः क्रियेत सर्वं विरुद्धं चैतत् । भाष्यकारोऽपि याजयितुमिति गम्यत इत्याह, न याजयेदित्यनेन संबन्धम् । सूत्रकारोऽपि च 'संस्कारस्य तदर्थत्वात्' । इति हेतुमाह, न याजयतिसंबन्धादिति । तस्मादयुक्तमेतत् । अन्ये तु यागो हि प्रकृतोऽ-स्तीत्यतो वचनाद्यागसंबन्धानवक्लृप्तिं मन्यमानास्तमस्मै प्रयच्छेत्किमर्थं प्रकरणाद्याजयितु-मिति गम्यत इति वर्णयन्ति । तेषामपि तु समस्तसोमविकारत्वं तच्छब्दोपनीतत्वा-

---

१ उपहता विधिशक्तिर्न फलचमससंयोगे विधत्त इति पा० । २ फलचमससंयोगमिति— फलचमसविशिष्टयागमित्यर्थः ।

नर्थकमिति कृत्वा भक्तसंबन्ध इत्युच्यते। कथं तु भक्षसंबन्ध इति। यद्धि यागद्रव्यं, भक्षयितव्यं तच्चोदकेन भवति, तस्माद्भक्षसंबन्धं लभते, भक्षसंबन्धेन च यागसंबन्ध एव लक्ष्यते। यदि तेनेज्यते ततः

क्यावगतभक्षसंबन्धबाधस्तमिति च पुल्लिङ्गनिर्देशो न घटते। भक्ष्यन्यवहितेन च प्रयच्छेदित्याख्यातेन संबन्धः। तस्माद्भक्षसंयोगापरित्यागेनैव सिद्धान्तोऽपि व्याख्येयः। कथम्।

अपूर्वो वैष चोद्येत भक्षः प्रकृत एव वा।
संस्कारोऽर्थक्रिया न स्यात्संस्कारो यागसाधनम्॥

यदि तावदपूर्व एव भक्षश्चोद्यते ततोऽप्यारादुपकारकत्वं न भवति। अदृष्टकल्पनात्प्रकरणविनियोगविप्रकर्षादसंबद्धोपकारित्वाच्च। तथा तं प्रयच्छेदिति द्वितीयया विस्पष्टं संस्कार्यत्वं गम्यते। अन्यथा हि तेनेति प्राप्नोति। तस्मात्संस्कारः। संस्कारस्य चैष स्वभावो यदुपयुक्तमुपयोक्ष्यमाणं वा द्रव्यमवलम्बते। तत्रापि भक्षितस्य पुनरुपयोगासंभवादुपयुक्तसंस्कारत्वमेव ज्ञायते। तेन फलचमसः संस्कारभूतं भक्षमुपसर्पन्नेव शक्यो नियोक्तुं यदि क्वचिदुपयोगं गच्छसि ततो भक्षणेन संस्क्रियसे नान्यथेति। स चोपयुज्यमानत्वं प्रार्थयमानः प्रकरणाद्यागोपयोगित्वं प्रतिपद्यते। तत्रापि यावत्यनुपयुज्यमानो यजमानभक्षसंस्कार्यत्वं न प्रतिपद्यते तावतैव यज्ञभागेनार्थापत्त्या संबध्यत इत्यवधारणाद्यजमानचमसाभ्यासेनैवैकेन संबध्यते। न हि ग्रहचमसान्तरेष्वनुपयुज्यमानस्यास्य यजमानभक्षत्वमनुपपन्नम्। अतः सोमोऽप्यनुग्रहीष्यते। यद्वा ज्योतिष्टोमप्रकरणेन संबद्धोऽयं भक्षशब्द उच्चार्यमाणः प्रकृतं सोमभक्षमेवालम्बते। स च यागोपयुक्तद्रव्यशेषसंस्कारत्वेन प्रज्ञात इति फलचमसमपि तादृशमेव संस्कर्तुं शक्नोति। न त्वसाविदानीमन्यप्रयोजनः शक्यः कल्पयितुम्। न च तस्य कर्मान्तरत्वे किंचिच्छब्दान्तरादि कारणमस्ति। अपि च 'स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्' इति स्ववाक्योपात्तेनैव सोमभक्षणेन संबन्धो विज्ञायते। अन्यथा हि तदुपादानं व्यर्थमेव स्यात्। न च 'न सोमम्' इत्यनुवादोऽवकल्पते। यदि भक्षान्तरमेवेदमारादुपकारकं चोद्येत ततः समानकार्यत्वाभावान्नैव सोमं निवर्तयेत्। अनिवर्तिते च तस्मिन्न प्रतिषेधानुवादः स्यात्। न च विधिर्युक्तः। वाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात्।

---

१ अर्थक्रियेति—आरादुपकारिकेत्यर्थः। २ विधिरिति—विधित्वं च प्रकृतेऽनुवादप्रतियोगिस्वरूपं विधिनिषेधसाधारणं विज्ञेयं, न तु निषेधप्रतियोगिस्वरूपम्। तस्य निषेधेऽसंभवादिति।

स भक्षो भवति तस्माद्भक्षवचनात्सुतरां तेनेज्यत इति गम्यते । सैषा व्यवधारणकल्पना । तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्–तमस्मै भक्षं कुर्यादित्यर्थः । यथा स भक्षो भवति, तथा कुर्यादिति । यदि च तेनेज्यते, ततोऽयं भक्षो भवति । तस्मात्तेन यष्टव्यमिति ॥ ४८ ॥

होमात् ॥ ४९ ॥

होमविशेषवचनं भवति, यदाऽन्यांश्चमसाञ्जुह्वति । अथैतस्य दर्भतरुणकेनोपहत्य जुहोति, इति । इज्याविकारे सति दर्भतरुणकेनेति जुहोतौ गुणवचनमवकल्पते । तस्मादपीज्याविकारः ॥ ४९ ॥

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५० ॥

यदाऽन्यांश्चमसानुन्नयन्ति, अथैनं चमसमुन्नयन्ति, इति । इज्याविकारे सति, उन्नयनदर्शनं युज्यते, न भक्षविकारे । तस्मादपीज्याविकारः ॥ ५० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

इतश्च पश्याम इज्याविकार इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं भवति । सोमप्रतिषेधानुवादः । तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति । इज्याविकारे सति सोमो न भक्ष्यते । तस्मात्पश्याम इज्याविकार इति ॥ ५१ ॥

असंबद्धं च वाक्यं भवेत्, यदि सोमं भक्षणेन संस्कर्तुमिच्छेत्ततः फलचमसभक्षणमारादुपकारकं कुर्यात्फलचमसं वा संस्कुर्यादिति । यदा त्वयमर्थो गृह्यते, येन भक्षणेन यथाभूतं सोमं संस्कर्तुमिच्छेत्तेन तथाभूतमेव फलचमसं संस्कुर्यादिति, तदाऽर्थापत्त्या यजमानचमसयागाभ्यामसंबन्धः कृतो भवति । तस्मादिज्यायामयं सोमविकार इति सिद्धम् । सैषा व्यवधारणकल्पनेति । यथैवाश्वप्रतिग्रहेष्टयां 'यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्, इति श्रुते प्रतिग्राहयेदिति व्यवधार्य कल्पितं तथैवात्र 'भक्षं प्रयच्छेत्' इति श्रुते यागसाधनं प्रयच्छेदिति कल्प्यते । एतेन 'पूतीकानभिषुणुयात्' इत्यादीनि व्याख्यातानि ॥ ४८ ॥

होमानुवादेन दर्भतरुणकविधिरिज्याविकारत्वेऽवकल्पते ॥ ४९ ॥

संदिग्धयागसाधनोन्नयनैकवाक्यता चैतत्तुल्यत्वेऽवकल्पते नान्यथात्वे ॥ ५० ॥

सोमप्रतिषेधानुवादश्च लिङ्गमिति व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

(इति–फलचमसाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

---

१ व्यवधारणेति–वाक्यान्यथात्वकरणमित्यर्थः ।

[२०] अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥ पू०

अस्ति राजसूये दशपेयः, तत्र श्रूयते । शतं ब्राह्मणाः सोमान्भक्षयन्ति, दशदशैकैकचमसमनुप्रसर्पन्ति, इति । अत्र राजन्यचमसे संदेहः। किं तं राजन्या अनुप्रसर्पेयुरुत ब्राह्मणा इति । किं प्राप्तम् । राजन्या इति । कथम् । दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुरिति, अनुप्रसर्पतां संख्या विधीयते । एकस्यां राजन्यजातौ दशसंख्या विधीयते । राजन्यजातिः सैव । तेन तं दश राजन्या अनुप्रसर्पेयुः । एवं शतं ब्राह्मणा राजन्याश्च । तेषु शतशब्दोऽनुवादः । अनुवादस्वरूपश्च, शतं भक्षयन्तीति ।

दशपेये 'शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति । दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुः' इति। तत्र राजन्यचमसोऽपि किं ब्राह्मणैरेव दशभिर्भक्षयितव्य उत राजन्यैरिति संदेहः । कः पुनः संदेहहेतुः । केचिदाहुः । वचनव्यक्तिभेद इति । यदि हि दश दशैकैकमिति विधिस्ततस्तुल्यजातीयेषु सर्वत्र विहितेषु 'शतं ब्राह्मणाः' इति यथाप्राप्तानुवादो ब्राह्मणग्रामवद्भूम्ना भवतीति राजन्या दश। अथ पुनः 'शतं ब्राह्मणाः' इति विधिः 'दश दशैकैकम्' इत्यनुवादस्ततो विधौ गौणत्वासंभवात्सर्वत्र ब्राह्मणैरेव भक्षयितव्यमिति ब्राह्मणा दश । किं तावत्प्राप्तम् , अनुप्रसर्पेयुरित्यस्य विधिसामर्थ्याद्भक्षयन्तीति चानुवादसामर्थ्याद्दशदशैकैकमिति विधौ सति के दशेत्यपेक्षायां तुल्यजातीयेषु संख्यावृत्तिस्वाभाव्याद्ब्राह्मणचमसेषु ब्राह्मणा राजन्यचमसे राजन्या दशेति गम्यते। सामान्यादिति च-दशसंख्यां चोदयित्वा निवृत्तव्यापारे शास्त्रे तत्पूरणार्थमश्रुतासु व्यक्तिषूपादीयमानासु यासां किंचित्प्रत्यायकमस्ति ता ग्रहीतव्यास्तुल्यजातीयानां च सामान्यं गमकं विद्यते न जात्यन्तरानुगतानाम् । अथवा सामान्यादिति—विषयसामान्यात् , 'अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोः' इति हि फलचमसं प्रत्युपादीयमानयोः क्षत्रियत्वदशत्वयोः परस्परानियमे सति यावति विषये दशत्वं तावति राजन्यत्वमित्यवगम्यत इति बलाद्दश राजन्या विज्ञायन्ते । अथवा सामान्यादिति—तुल्यकार्यं तुल्यजातीयं च तुल्यस्य बाधकं भवति । तद्यदि राजसूयचोदनातो राजन्यत्वं प्राप्तं प्रकृतितश्चैकत्वं, तत्र दशत्वं विधीयमानं सामान्यादातिदेशिकत्वाच्चैकत्वं बाधते न जातिं, भिन्नकार्यत्वात् । ततश्चानिवृत्तजातिरेव यजमानचमसो दशत्वेन योजयितव्य इति दश राजन्या भवन्ति । ननु च दशत्वे विधीयमाने यदेकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति

---

१ (अ० ३ पा० १ अ० ६ सू० १२)।

तस्माद्राजन्या राजन्यचमसमनुप्रसर्पेयुरिति । केचिदाहुः । ब्राह्मणराज-न्यानामेकस्मिँश्चमसे भक्षणं विरुध्यत इति । न स दोषः[1] । न हि सोमे-नोच्छिष्टा भवन्तीति श्रूयते ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥ सि०

ब्राह्मणा वा राजन्यचमसमनुप्रसर्पेयुः । कथम् । शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति, इति विधिः श्रुत्या ब्राह्मणगतामेव संख्यामाह । तस्माच्छतं ब्राह्मणाः । तेषां भक्षणार्थमनुप्रसर्पतामेकैकस्मिँश्चमसे

विशिष्टानुवादाद्वाक्यं भिद्यते । नैष दोषः । चमसमिति द्वितीयान्तं केवलमनूद्यते । तावता तु संस्कार्यत्वं गम्यते । न च चमसानां भक्षणं मुक्त्वाऽन्यः संस्कारः । तेन स एवानुप्रसर्पणशब्देन लक्ष्यते । तत्र च प्रत्येकमेव भक्षणं प्राप्तमिति तदप्यनूद्यते । तस्मान्न वाक्यभेदः ॥ ५२ ॥

न वा राजन्या भक्षयेयुः । कुतः ।

शतब्राह्मणसंयुक्तो विधिरत्रावगम्यते ।
अन्यथा तदुपादानं गौणं व्यर्थं च ते भवेत् ॥

तुल्येन ब्राह्मणशब्देन सर्वचमसेषु ब्राह्मणाः प्रतिपाद्यन्ते । ते न कुतश्चिदपि व्यावर्तयितव्याः । न च गौणत्वकारणं किंचिदस्ति । प्रमाणान्तरेण विस्पष्टराजन्या-नुपादानात् । समस्तमेव चैतदनर्थकं पुनःश्रवणं भवेत् । अस्मत्पक्षे पुनः प्रयोगवचना-दिभ्यो विधिशक्तिमनुमाय ब्राह्मणशते विहिते 'दशदशैकैकम्' इति विभागार्था पुनः-श्रुतिः । अथवा 'समं स्यादश्रुतित्वात्'[2] इति न्यायेन दश दश प्राप्ता मुख्ययैव वृत्त्याऽ-नुवदिष्यन्ते । ब्राह्मणशतेन च दश दशकैरवस्थितेन दशस्वपि चमसेष्ववरुद्धेषु न कश्चिद्राजन्यानामवकाशो विद्यते । तस्माद्ब्राह्मणा दशेति[3] । न त्वियं व्याख्या घटते । यदि हि 'शतं ब्राह्मणाः' इत्येष विधिः स्यात्ततोऽतिदेशप्राप्तभक्षानुवादाद्विशिष्टविधा-नासंभवेनान्यतरत्र विधीयमाने यदि शतं विधीयते ब्राह्मणा इत्यनर्थकं सिद्धान्तहानिश्च । ब्राह्मणविधौ तु शतमित्यनर्थकम् । अथ यच्छतं भक्षयन्तीत्यनूद्य ब्राह्मणा विधीयन्ते, केन शतं प्राप्तमिति वक्तव्यम् । अथ यद्ब्राह्मणा भक्षयन्तीत्यनूद्य शतं विधीयते ततो राजन्यव्यावृत्त्या ब्राह्मणश्रुतेर्विशेषणत्वाद्विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः । राजन्यचमसे

---

१ नैष दोष इति पा० । २ (अ० १० पा० ३ सू० ५२) ३ दशेति—राजन्यचमसं भक्षयेयुरिति शेषः ।

दश दशोपदिश्यन्ते । तस्माद्ब्राह्मणंशतस्य दश ब्राह्मणा राजन्यचमस-मनुप्रसर्पेयुरिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
पञ्चमः पादः ॥

न च किंचित्कृतं स्यात् । तत्रैकैकामित्यस्य राजन्यचमसेऽनुवादासंभवात्तत्रान्ये राजन्या दश विधीयेरन्नितरत्र च ब्राह्मणशतं नवसु चमसेषु न विद्मः केन विभागेन स्यादिति । अथ सोमसंबन्धात्, ब्राह्मणा इति प्राप्तानुवादः कल्प्यते तथाऽपि फलचमसव्यावृत्त्या विशिष्टानुवादो दोषोऽस्त्येव । फलचमसे च पुनरपि न कश्चिद्व्यापार इति पूर्ववदेव प्रसङ्गः । न च सोमशब्दब्राह्मणशब्दयोरर्थान्तरेऽपि फलचमसे राजन्ये वा प्रयोग इति किंचित्प्रमाणम् । अविशेषितभक्षानुवादे पशुपुरोडाशादिभक्षेष्वपि शतप्रसङ्गः । न ह्यसौ प्रधानेन विशेष्यते । 'सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्' इत्येवमङ्गप्रधानार्थत्व-प्रतीतेः । सोमशब्दश्चात्यन्तमेवानर्थकः स्यात् । अथ सोमानित्येतावन्मात्रमनूद्य शतं विधीयते ततः क्रयादारभ्य यावान्सोमसंस्कारः स सर्वः शतेन कर्तव्यस्तत्र भक्षयति-रनर्थक एव स्यात् । अथ भक्षयतौ शतब्राह्मणसंबन्धो विधीयते तथा पुरोडाशादिष्वपि प्रसङ्गात् । सोमशब्दानर्थक्यमस्त्येव । सोमे तु ब्राह्मणशतसंबन्धविधानमक्रियाशब्द-त्वादेवाशक्यम् । पुनरपि फलचमसे स्तिभीरूपत्वेनासोमे राजन्यप्राप्तिर्नैव वार्यते । तेनैतद्वाक्यमनुपपन्नम् । तथा 'दशदशैकैकम्' इत्यस्याप्यनुपहतविधिशक्तेः स्वतन्त्र-विधित्वावधारितस्यानुवादत्वं निष्फलमप्रमाणकं च । कथं हि पूर्वेण वर्तमानापदेशः सन्विधिः स्यादयं चानुवादः । न च निमित्तत्वादिभिर्विनाऽनेकाख्यातैकवाक्यत्वं घटते । न च यदिशब्दादिरहितस्य निमित्तत्वादिप्रतीतिरस्ति । न च 'दश दशैकैकम्' इत्यत्र काचित्स्तुतिः प्रतीयते । येन तदर्थोऽनुवाद एकवाक्यत्वं चोपपद्येत । तस्मात्पृ-थग्भूतस्य वाक्यस्य समस्तानुवादत्वमयुक्तमिति किंचिद्विधातव्यम् । तत्र यदि तावच्छतस्यानियमप्रसङ्गे दश दशेति विधीयते, ततश्च एकैकामित्यनुपपन्नं, विधाने वाक्यभेदप्रसक्तेः । वषट्कर्तॄणां चानेकचमसप्राप्तौ सत्यामनुवादत्वासंभवाद्ग्र-हेष्वपि पूर्वेण प्राप्तत्वाच्चमसशब्दोऽनर्थकः । विशिषंश्च वाक्यं भिन्द्यात् । न च दश दशैकैकमित्यनुवादः संभवति । शतस्यापि चमससंस्कारार्थमुपादीयमा-नस्य प्रतिचमसं सामस्त्येन प्राप्तेः । कर्तृसंस्कारार्थे हि सति दक्षिणावद्विभाग-प्राप्त्या 'समं स्यात्' इति दश दशैकामिति प्राप्नुयात् । तत्र सत्यपि विधौ परिसंख्या

१ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० २) २ विधान इति—एकैकमित्यस्यापि विधाने विधे-यानेकत्वप्रयुक्तवाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । ३ अनुवादत्वासंभवादिति—एकैकमित्यस्येति शेषः । ४ पूर्वेण प्राप्तत्वादिति—'शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति' इत्यनेन पूर्वतनवाक्येनाविशेषाद्ग्रहेष्वपि भक्षणस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः ।

स्यात् । अनेकस्मिन्नपि वा दश दश भक्षयितारः प्राप्नुवन्ति । एकस्मिन्नपि वा चमसे दशानां दशानां प्रसङ्गः, शतस्यैव दशदशकैर्गणैः स्थित्वा चमसे भक्षणं स्यात् । तस्माद्वाक्यद्वयमस्मिन् व्याख्यानेऽनुपपन्नमिति, एवं व्याख्येयम् । द्वे अप्येते वाक्ये विधायके, तत्सरूपत्वात् । तत्रापि 'दश दशैकैकम्' इत्येतदेव पूर्वपक्षवत्प्रथममाश्रीयते । यथोक्तेन न्यायेन क्रमान्तरस्यानुपपत्तेः । अनुप्रसर्पन्तीत्यनेन तावदतिदेशप्राप्तभक्षोपलक्षणसंबन्धाद्यथा फलचमसभक्षेण यागोपलक्षणमुक्तं, तेन यच्चमसमनुप्रसर्पन्तीति, अन्यतरस्य साकाङ्क्षत्वाद्विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्यानुवादो, दश दशेति विधिः । चमसप्राधान्याच्च प्रत्येकं दशत्वभेदाद्वीप्सा भवति । ततः पूर्वं शतमितरेण वाक्येनानूद्य यच्छतं सोमान् भक्षयन्ति तद्ब्राह्मणा इति विधिः । न हि विधिसंभवे समस्तवाक्यानुवादत्वं युक्तम् । ब्राह्मणशब्दस्य च गौणत्वम् । शतमात्रसंबन्धेन च कृतार्थत्वादतन्त्रमेव सोमशब्दो भक्षयतिश्चेति न विशिष्टानुवाददोषः । नापि सोमशब्दाद्यागसाधनमात्रलक्षणया फलचमसप्रतिपादनेऽपि दोषः । तेन संख्यापूरणार्थं यावदश्रुतराजन्यकल्पना प्रक्रम्यते तावद्ब्राह्मणश्रुत्या संख्यान्तरं विधाय नैराकाङ्क्ष्यं क्रियते । न चैवं सति ग्रहेषु प्रसङ्गः । दश दशेत्यस्य चमसविषयत्वात् । राजन्यचमसेऽपि दशकप्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणदशकेनैवावरोध इति द्रव्ये संस्कृते कृतार्थत्वाद्यजमानस्य नैव भक्षणेन भवितव्यम् । तस्माद्ब्राह्मणा दशेति[1] सिद्धम् ।

यत्तु भाष्यकारेण ब्राह्मणराजन्यानां सहभक्षणविप्रतिषेधस्य 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इत्युत्तरं[2] दत्तं तत्र केचिच्चोदयन्ति । फलचमसे सोमत्वाभावात्कथमनुच्छिष्टत्वं संभवतीति । न त्वेष दोषः । स्थानापत्त्या सोमधर्मलाभात् । वक्ष्यति हि 'नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात्'[3] 'धर्मस्यार्थकृतत्वात्'[4] इति च । ननु पुरुषधर्मोऽयमनुच्छिष्टत्वं न युक्तं स्थानापत्त्याऽन्यत्र कल्पयितुम् । न कल्प्येत, यदि पुरुषधर्मोऽयं स्यात्, न त्वयं पुरुषधर्मः, फलकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । सोमभक्षविषये चोच्छिष्टत्वप्रसङ्गेऽनुच्छिष्टत्वमभिहितम् । स च कर्मधर्म इति स्थितम् । अतो यथैव सोमः संस्क्रियमाणः कर्तुरुच्छिष्टतां नाऽऽपादयति, एवं तत्कार्यापन्नः फलचमसोऽपि । तस्मात्पूर्वयैवोपपत्त्या ब्राह्मणलाभसिद्धिरिति भावः ॥ ९३ ॥

(इति—राजन्यचमसे ब्राह्मणानां भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ २० ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके
तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

---

१ दशेति—राजन्यचमसे भक्षयितार इति शेषः । २ उत्तरं दत्तमिति—पूर्वपक्षग्रन्थे केचिदाहुरित्यादिना कृतायाः शङ्काया इति शेषः । ३ (अ० ३ पा० ६ अ० १३ सू० ३६) । ४ (अ० ९ पा० २ अ० १२ सू० ४०) ।